

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ФАКУЛЬТЕТ ІСТОРІЇ ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
STATE HIGHER EDUCATIONAL ESTABLISHMENT
«UZHGOROD NATIONAL UNIVERSITY»
FACULTY OF HISTORY AND INTERNATIONAL RELATIONS

ISSN 2523-4498 (Print)

**НАУКОВИЙ ВІСНИК УЖГОРОДСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**
Серія: ІСТОРІЯ

**SCIENTIFIC HERALD
OF UZHGOROD UNIVERSITY**
Series: HISTORY

Засновник і видавець ДВНЗ
«Ужгородський національний університет».
Виходить з 1995 року

Founder and publisher – State higher educational establishment
«Uzhhorod National University».
Published since 1995

ВИПУСК 1 (46)
ISSUE 1 (46)

Ужгород 2022
Uzhhorod 2022

УДК 001:94 (100) + 94 (477)

У 33

DOI: 10.24144/2523-4498.1(44).2021

Рекомендовано до друку Вченою радою Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет» 12 травня 2022 р., протокол № 5.

Наказом Міністерства освіти і науки України збірник включено до КАТЕГОРІЇ «Б»

Переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук у галузі «ІСТОРИЧНІ НАУКИ»

(Наказ МОН України № 1301 від 15.10.2019 р., додаток 8).

Науковий вісник проіндексовано в науково-репозитарних базах, наукометричних базах даних та наукових пошукових системах: **Index Copernicus International, Crossref, Google Scholar, National Library of Ukraine Vernadsky, Open Ukrainian Citation Index (OUCI).**

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія / М-во освіти і науки України; Держ. вищ. навч. заклад «Ужгород. нац. ун-т», Ф-т історії та міжнародних відносин; [Редкол.: Ю. В. Данилець (головний редактор) та ін.]. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2022. Вип. 1 (46). 278 с.

Редколегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів. За зміст публікацій, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор. Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування.

Головний редактор:

Данилець Юрій – кандидат історичних наук, PhD., доцент; доцент кафедри археології, етнології та культурології Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет» (далі – ДВНЗ «УжНУ»), Україна.

Заступник головного редактора:

Прохненко Ігор – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, доцент; доцент кафедри археології, етнології та культурології ДВНЗ «УжНУ», Україна.

Редакційна колегія:

Бабіч Марек – магістр, PhD, доцент, декан Філософського факультету Католицького університету в Ружомберку, Словаччина.

Галемба Агнешка – доктор габілітований, професор Інституту археології та етнології Польської Академії Наук, Польща.

Гутька Мирослав – магістр, PhD, доцент, завідувач кафедри історії Філософського факультету Католицького університету в Ружомберку, Словаччина.

Калішевська Івона – доктор, доцент, заступник директора Інституту етнології та культурної антропології Варшавського університету, Польща.

Кічера Віктор – кандидат історичних наук, PhD., доцент; доцент кафедри модерної історії України та зарубіжних країн ДВНЗ «УжНУ», Україна.

Марек Павел – PhDr. PaedDr., Ph.D., професор, почесний професор кафедри історії університету Палацького в Оломоуці, Чехія.

Немеш Ярослав – магістр, PhD, доцент; доцент кафедри історії Педагогічного факультету Університету Коменського в Братиславі, Словаччина.

Нікжентайтис Альвідас – доктор габілітований, професор Литовського інституту історії, Литва.

Худіш Павло – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та культурології ДВНЗ «УжНУ», Україна.

Цоранич Ярослав – доцент PhDr., PhD., завідувач кафедри історичних наук, заступник декана з освіти та акредитації Греко-католицького богословського факультету Пряшівського університету, Словаччина.

Шмігель Міхал – doc. PhDr., PhD., доцент кафедри історії Філософського факультету Університету Матея Бела в Банській Бистриці, Словаччина.

Шмід Марек – доцент PhDr., Ph.D., доцент кафедри історії церкви та історії літератури Католицького теологічного факультету Карлового університету, доцент інституту історії Філософського факультету Південночеського університету в м. Чеське Будейовіце, Чехія.

Шульце Вессель Мартін – доктор, професор; професор історичного семінару Історія Східної та Південно-Східної Європи, університету Людвіга-Максиміліана в Мюнхені, Німеччина.

Свідомство про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації: серія KB № 7972 від 9 жовтня 2003 р.

Усі електронні версії статей збірника оприлюднюються на офіційній сторінці видання <http://visnyk-ist.uzhnu.edu.ua/>

Адреса редакції: ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Факультет історії та міжнародних відносин, пл. Народна, 3, м. Ужгород, 88000, e-mail: jurij.danilec@uzhnu.edu.ua

© Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія, 2022

© Видавництво УжНУ «Говерла», 2022

© Автори статей, 2022

Recommended to publication by the Scientific Council of Uzhhorod National University, record № 6 from May 12, 2022.

Under the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine, the collection is included in CATEGORY «B» of the List of electronic professional publications of Ukraine authorized to publish theses of applicants for the degree of doctor and candidate of sciences in the field «HISTORICAL SCIENCES» (Order of the MES of Ukraine № 1301 on 15.10.2019, Appendix 8).

Scientific Herald is indexed in: **Index Copernicus International, Crossref, Google Scholar, National Library of Ukraine Vernadsky, Open Ukrainian Citation Index (OUCI).**

Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History / Ministry of Education and Science of Ukraine; State Higher Educational Establishment «Uzhhorod National University», Faculty of History and International Relations; [Editorial board: Y. Danylets (editor-in-chief) and other]; Responsible for the issue Uzhhorod: Publisher of Uzhhorod National University «Hoverla», 2022. Issue 1 (46). 278 p.

The editorial board publishes materials without sharing author's views in some cases. The author is responsible for the content of publication, credibility of the facts, quotations, dates etc. The Peer-reviewed Journal.

Editor-in-chief:

doc. **Yurii Danylets**, Candidate of History, PhD., Docent of the Department of Archaeology, Ethnology and Cultural Studies of the Faculty of History and International Relations of State Higher Educational Establishment «Uzhhorod National University» (further SHEE «UzhNU»), Ukraine.

Deputy Editor:

doc. **Igor Prokhnenko**, Candidate of History, Senior Research Fellow, Docent of the Department of Archaeology, Ethnology and Cultural Studies of the Faculty of History and International Relations of SHEE «UzhNU», Ukraine.

Editorial board:

doc. Mgr. **Marek Babic**, PhD., Dean of the Faculty of Arts and Letters, Catholic University in Ruzomberok, Slovakia.

dr hab. **Agnieszka Halemba**, Profesor of the Institute of Archaeology and Ethnology Polish Academy of Sciences, Poland.

Mgr. **Miroslav Hutka**, PhD., Head of Department of History of the Faculty of Arts and Letters, Catholic University in Ruzomberok, Slovakia.

dr **Iwona Kaliszewska**, Assistant Professor, Deputy Director (International Collaboration) of the Institute of Ethnology and Cultural Anthropology University of Warsaw, Poland.

doc. **Viktor Kichera**, Candidate of History, PhD., Docent of the Department of Modern Ukrainian history and foreign countries of the Faculty of History and International Relations of SHEE «UzhNU», Ukraine.

doc. **Pavlo Khudish**, Candidate of History, PhD., Docent of the Department of Archaeology, Ethnology and Cultural Studies of the Faculty of History and International Relations of SHEE «UzhNU», Ukraine.

prof. PhDr. PaedDr. **Pavel Marek**, Ph.D., Professor; Emeritus Professor of the Department of History of the Faculty of Arts, Palacký University Olomouc, Czech Republic.

doc. Mgr. **Jaroslav Nemeš**, PhD., Docent of the Department of History of the Faculty of Education Comenius University in Bratislava, Slovakia.

prof. habil. dr. **Alvydas Nikžentaitis**, Professor of the Lithuanian Institute of History, Lithuania.

doc. PhDr. **Jaroslav Coranič**, PhD., Head of Department of historical sciences, Vice-dean for education and accreditation of the Greek-Catholic Theological Faculty, University of Prešov, Slovakia.

doc. PhDr. **Michal Šmigel**, PhD., Docent of the Department of History of Faculty of Arts, Matej Bel University, Slovakia.

doc. PhDr. et PaedDr. **Marek Šmíd**, Ph.D., Docent of the Department of Ecclesiastical History and Literary History of the Catholic Theological Faculty, Charles University, Docent of the Institute of History of the Faculty of Arts, University of South Bohemia České Budějovice, Czech Republic.

prof. Dr. **Martin Schulze Wessel**, Professor of Eastern European History at the Ludwig-Maximilian University, Germany.

Certificate of state registration of the printed mass media: series KB № 7972 from October 9, 2003.

All electronic versions of articles in the collection are available on the official website edition <http://visnyk-ist.uzhnu.edu.ua/>

Editorial Board Address: SHEE «Uzhhorod National University», Faculty of History and International Relations, 3 Narodna-sq., Uzhhorod, 88000
e-mail: jurij.danilec@uzhnu.edu.ua

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Черкашина Олеся, Мозгальова Наталія, Вовчок Михайло Освіта Житомира в історико-культурному вимірі (перша третина ХХ століття).....	10
Данилець Юрій Подолання кризи в трикутнику (ЧСР–КСХС–СПЦ) та призначення делегата для Підкарпатської Русі в грудні 1926 р.	17
Прокіп Андрій, Михальський Юрій, Кендус Олександра, Клок Василь Діяльність Петра Бубели на завершальному етапі боротьби за українську державність (англійською мовою).....	34
Куцов Костянтин, Павлишин Любо Організаційні потуги карпатоукраїнського студентства 1939 – 1943 рр.: чехословацький спадок у реаліях Угорського королівства (на матеріалах періодичних видань та мемуаристики).....	40
Мішанин Василь Депортації німецького населення із Закарпаття 1944 – 1946 рр.: причини, хід, наслідки	54
Федик Лідія Фейки та пропаганда у інформаційній боротьбі радянської влади з ОУН (6)	62
Банах Тетяна Спроби польсько-українського примирення в 60-ті роковини масових вбивств 1943 р. на Волині	69
Офіцинський Юрій. Оцінка війни на Донбасі вчених і колишніх політиків на сторінках газети «The New York Times» (12 лютого 2015 – 30 квітня 2018 рр.).....	82

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Гуцул Володимир Вільям Маршал у битві під Дрінкуртом (1166): початок кар'єри «кращого рицаря світу».....	90
Кепша Андрій Природа, Бог та хрестоносці – реальна, символічна та психологічна зброя під час Першого хрестового походу (на основі анонімної праці «Діяння франків»)	98
Ферков Оксана Ліквідація ордену єзуїтів (Товариства Ісуса) та її наслідки для Ужгородського єзуїтського колегіуму	108

Карліна Оксана

Спроба реконструкції бібліотеки Кременецького василіанського монастиря перших десятиліть XIX століття..... 119

Бевзюк Євгеній, Котляр Ольга.

Імперська ідеологія як принцип модернізації інформаційного середовища..... 128

Бодруг Анатолій

Феномен українського діаспорного кіномистецтва в контексті канадської політики мультикультуралізму 140

Шніцер Ігор

Словацьке питання у політичній стратегії Словацької національної ради в 1943 – 1945 рр. 146

Базан Юлія

Початок Женевських переговорів. Спроби врегулювання афганської кризи (1982 – 1984 рр.) 154

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Смерека Богдан

Податковий реєстр Золочівської маєтності у Львівській землі 1598 року 160

Монич Олександр, Міськов Іван

Єпископські та монастирські сфрагіси 1690 – 1735 рр. як джерело до вивчення історії Марамороської православної єпархії та Марамороського унійного вікаріату 167

АНТРОПОЛОГІЯ, ЕТНОЛОГІЯ, УСНА ІСТОРІЯ

Кухаренко Олександр

Місце феномена родючості в циклі поховальних ритуалів 191

Леньо Павло

Палинчарство на Закарпатті (спроба історико-антропологічного аналізу)..... 197

Коцан Василь

Традиційне народне вбрання у фольклорі Закарпаття 216

АРХЕОЛОГІЯ

Долженко Юрій, Мойжес Володимир

Краніологія та статево-вікова характеристика поховань другої половини XIV – XVII ст. з церкви Ужгородського замку 228

ВІДГУКИ, ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЇ

Коцан Василь.

Видання про фондову збірку ікон Ужгородського скансену 265

Кепша Андрій

Нове Середньовіччя на сторінках книги «Яскраві віки» 269

НЕКРОЛОГ

Олашин Микола

Пам'яті доцента І. М. Чаварги 272

ПОРЯДОК ОФОРМЛЕННЯ ТА ПОДАННЯ ПУБЛІКАЦІЇ..... 274

CONTENT

HISTORY OF UKRAINE

- Cherkashyna Olesia, Mozgalova Natalia, Vovchok Mykhailo**
Education of Zhytomyr in the historical and cultural dimension
(first third of the 20th centuries) 10
- Danylets Yurii**
Overcoming the crisis in the triangle (CSR-KSCS-SOC) and the appointment
of a delegate to Subcarpathian Rus' in December 1926 17
- Prokip Andrii, Mykhalskyi Yurii, Kendus Oleksandra, Klok Vasyl**
Activity Petro Bubela's at the final stage of the struggle for Ukrainian statehood 34
- Kutsov Kostiantyn, Pavlyshyn Liubov**
Organizational efforts of Carpatho-Ukrainian students during 1939 – 1943: Czechoslovak
heritage in the times of the Kingdom of Hungary (based on periodicals and memoirs) 40
- Mishchanyn Vasyl**
Deportations of German population from Transcarpathia in 1944 – 1946 years:
causes, course, consequences 54
- Fedyk Lidiia**
Fakes and propaganda in the information struggle of the soviet authorities
with the OUN (B) 62
- Banakh Tetiana**
The Polish-Ukrainian reconciliation attempts on the 60th anniversary of the Volhynian
mass murders of 1943 69
- Ofitsynskyy Yuriy**
The Estimation of the War in Donbas by Scientists and Former Politicians on the Pages of the
Newspaper The New York Times (February 12, 2015 – April 30, 2018) 82

WORLD HISTORY

- Hucul Wolodymyr**
William Marshal in Battle of Drincourt (1166): the Beginning of Flower's of Chivalry Career 90
- Kepsha Andrii**
Nature, God and the crusaders – real, symbolic and psychological weapons during
the First Crusade based on the anonymous source “Deeds of the Francs” 98
- Ferkov Oksana**
Abolition of the Jesuit Order (The Society of Jesus) and its consequences
for the Uzhhorod Jesuit Collegium 108

Karlina Oksana

The attempt to reconstruct the library of the Kremenets Basilian Monastery of the first decades of the XIX century 119

Bevzyuk Yevhen, Kotlar Olga

Imperial ideology as a principle of modernization of the information environment..... 128

Bodrug Anatoliy

The phenomenon of Ukrainian diasporic cinema in the context of Canadian multiculturalism policy 140

Shnitser Ihor

The Slovak issue in the political strategy of the Slovak National Council in 1943 – 1945 146

Bazan Yuliia

The beginning of the Geneva talks. Attempts to resolve the Afghan crisis (1982 – 1984)..... 154

HISTORIOGRAPHY, SOURCE STUDY AND SPECIAL HISTORICAL DISCIPLINES

Smereka Bohdan

Tax register of Zolochiv estate in Lviv land from 1598 160

Monych Olexandr, Miskov Ivan

Bishop's and monastery sphrages of 1690 – 1735, as a source for the study of history of Maramorosh Orthodox Diocese and the Maramorosh Union Vicariate 167

ANTROPOLOGY, ETHNOLOGY, ORAL HISTORY

Kukharensko Oleksandr

The place of the fertility phenomenon in the cycle of funeral rites 191

Pavlo Leno

Distilling in Transcarpathia (an attempt at historical and anthropological analysis) 197

Kotsan Vasil

Traditional folk dress in the folklore of Transcarpathia 216

ARCHEOLOGY

Dolzhenko Yuriy, Moizhes Volodymyr

Craniology and sex-age characteristics of the Uzhhorod Castle Church burials of the second half of 14th–17th centuries 228

REVIEWS

Kotsan Vasil

Publication on the stock collection of icons Uzhhorod sknsen265

Kepsha Andrii

A new Medievalism on the pages of «The Bright Ages»269

OBITUARY

Olashyn Mykola

In Memory of Associate Professor Ivan Chavarha272

SUBMISSION REQUIREMENTS AND FORMATTING GUIDE274

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 37:78(477.42)«19»(091)

DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(46\).2022.258046](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(46).2022.258046)

ОСВІТА ЖИТОМИРА В ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОМУ ВИМІРІ (ПЕРША ТРЕТИНА ХХ СТОЛІТТЯ)

Олеся Черкашина

кандидат мистецтвознавства, доцент, доцент кафедри музикознавства, інструментальної підготовки та хореографії,
Вінницький державний педагогічний університет
ім. Михайла Коцюбинського, Вінниця
E-mail: valent2509@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-9516-1648>

Наталія Мозгальова

доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри музикознавства,
інструментальної підготовки та хореографії,
Вінницький державний педагогічний університет
ім. Михайла Коцюбинського, Вінниця
E-mail: mozgaliovan@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-7857-7019>

Михайло Вовчок

викладач Коростенської міської школи
мистецтв ім. А. Білошицького, Коростень
E-mail: mihajlovovcok7@gmail.com

У даній статті зроблена спроба розкрити деякі аспекти діяльності профшкол та мистецьких закладів освіти міста Житомира Волинської губернії у загальноукраїнському контексті першої третини ХХ ст. На підставі аналізу архівних матеріалів авторами з'ясовано, що у цей період відкриваються профшколи (Індустріальна, Землеустрою, Торгівельно-Кооперативна, Єврейська, Медикола, Кустарно-промислова інтернат-школа та ін.), 4-х та 7-ми річні Трудшколи, серед яких були українські, єврейські, російські, польські, а також заклади мистецького спрямування. Простежено діяльність закладів освіти, охарактеризовано особливості їх функціонування, зокрема, матеріально-технічний стан, національний, соціальний та кількісний склад учнів, штат викладачів, навчальні дисципліни, форми й методи навчання та ін. Доведено, що одним із затребуваних навчальних закладів першої третини ХХ ст. була профшкола Землеустрою, де мали змогу навчатися діти бідних верств населення. Встановлено, що фінансування проводилося з фонду спецкоштів та місцевого бюджету, а також виплачувалася стипендія з державного та місцевого бюджетів. Також встановлено, що умови роботи Індустріальної профшколи, як і Кустарно-промислової інтернат-школи, були складними. Зокрема, не вистачало обладнання, приміщень, приладдя для лабораторій, кабінетів та ін. Досліджено умови діяльності Торгово-Кооперативної профшколи, яка, на відміну від багатьох навчальних закладів Житомира, за короткий час існування мала власне приміщення з меблями, бібліотекою, устаткованими кабінетами, гарячими сніданками, стипендіальним фондом та ін. Важливим осередком мистецької освіти були: музична школа, музична профшкола, музичне училище, балетна студія, Технікум мистецтв тощо. На основі вивчення архівних документів також висвітлено деякі аспекти діяльності балетної студії, музичної школи та музичної профшколи, де навчалися діти з незаможних родин (у закладі функціонували класи фортепіано, скрипки, віолончелі, вокалу, духових інструментів та ін.), а також Технікуму мистецтв. Рівень підготовки, спрямування Технікуму мистецтв, умови навчання значно вирізнялися від музичної профшколи. На часі була підготовка фахівців-інструменталістів, вокалістів та керівників хору. Саме у цей період створюються мистецько-культурні осередки, що сприяли розвитку хорової культури, а також струнні та духові оркестри тощо. Це був період активізації діяльності українського національного руху, культурно-просвітницьких товариств та громадських організацій.

Ключові слова: перша третина ХХ ст., Волинська губернія, Житомир, освіта, профшколи, мистецькі заклади освіти, музична школа, музична профшкола, балетна студія, Технікум мистецтв.

Постановка проблеми. Важливим для повноцінного усвідомлення мистецьких процесів минувшини на сучасному етапі є дослідження культурних надбань як України загалом, так і окремих її регіонів. Відродження національної освіти на

початку ХХ ст. було одним із головних чинників у розбудові нової української держави. На сьогодні існує значна кількість наукових праць щодо культурно-мистецької спадщини Волині, освіти національних меншин XVIII – початку ХХ століть, освітньо-

просвітницької діяльності тощо. Однак, в наукових дослідженнях недостатньо висвітлені питання становлення та діяльності освітніх установ Житомира. **Аналіз досліджень і публікацій.** Серед сучасних науковців, що досліджували історичне минуле Житомира і волинського краю XIX – XX ст. зокрема, а також історію освіти на Волині у загальному контексті, Н. Бовсунівська [Бовсунівська, 2004], А. Мелешенко [Мелешенко, 2015], П. Даценко [Даценко, 2005], В. Надольська [Надольська, 1995], Л. Єршова [Єршова, 2006], О. Прищепа [Прищепа, 2010], І. Копоть [Копоть, 2009], О. Іващенко [Іващенко, 1998], С. Бричок [Бричок, 2005], Н. Кротік [Кротік, 2007] та ін. **Мета роботи** – на основі аналізу архівних джерел та історичних опублікованих матеріалів дослідити етапи становлення та діяльності професійно-освітніх і мистецьких закладів освіти Житомира, визначити роль владних структур у розбудові освітньої мережі в одному із найбільш важливих періодів в історії культури України першої третини XX ст.

Актуальність теми дослідження. Період першої третини XX ст. є важливим в історії розвитку країни, що пов'язано з впровадженнями реформами та зміною свідомості українського народу. Культурно-мистецька спадщина Житомирського краю не одне десятиліття привертає увагу краєзнавців, письменників, істориків, науковців та ін. Матеріали архівних фондів Житомирської області дозволили більш детально простежити динаміку розвитку освіти першої третини XX століття в одному з регіонів України та виявити особливості, обумовлені соціально-економічними обставинами.

Виклад основного матеріалу. На початку XX ст. Волинська губернія належала до найменш економічно розвинених регіонів України, що позначилося на промисловому зростанні її міст. Міська частка у промисловості Волинської губернії залишалася невисокою. Центром Волинської губернії, що входила до Київського¹ навчального округу, став Житомир². Національний склад населення міста був досить строкатим. Там проживали українці, поляки, євреї, росіяни, німецькі та чеські колоністи. Статистичні дані свідчать, що з усіх регіонів Правобережної України, що належали до Київського навчального округу, на Волині була найменша кількість освітніх закладів [Статистические, 1912, с. 2–3]. Це було пов'язано з незначним соціально-економічним розвитком волинських міст та відсутністю земств.

Ще у XIX ст. тут існували навчальні заклади різних типів – пансіони благородних дівчиць, чоловічі та жіночі гімназії, духовні та комерційні училища, фінансування яких відбувалося із різних джерел, а саме, приватних осіб, громади, духовенства та міської влади. Частина покривалася платою за навчання.

Згідно положення від 26.05.1869 р. до двокласних міських училищ зараховували дітей³, які вже вміли читати і писати. Навчання тривало 5 років, куди входив і підготовчий клас. Діяльність подібних закладів була дозволена лише в містах Правобережної України (Волинської, Київської та Подільської губерній). В червні 1912 р. вийшов закон про вищі початкові училища на Правобережжі, згідно якого двокласні початкові училища Київської, Подільської та Волинської губерній мали бути реорганізовані протягом трьох років у вищі початкові училища з чотирирічним терміном навчання. Це стосувалося й новостворених початкових чотирикласних училищ. Згодом почали діяти чотирикласні міські училища⁴, де мали змогу навчатися діти переважно бідних верств міського населення [Прищепа, 2010, с. 214–218].

Уже на початку XX ст. у містах Волинської губернії, як і по всій країні, влада активно почала фінансувати народну освіту⁵,⁶. Однак, уже на початку Першої світової війни 1914 р. в освітній сфері стався занепад. Зрушення відбулися тільки навесні 1917 р., коли Тимчасовий російський уряд почав проводити освітні реформи. Одним з першочергових завдань Уряду була українізація освіти, а саме, право на навчання рідною мовою⁷ в усіх освітніх закладах, урядових установах тощо.

З метою розбудови освітньої системи у планах Міністерства освіти було відкриття 50 українських гімназій та реальних шкіл, а також поширення вищої освіти по всій Україні. До кошторису на 1918 р. було закладено кошти на капітальний ремонт та будівництво середніх навчальних закладів в селах та містах. Згідно планів Міністерства Освіти і мистецтв, очолюваного М. Василенко, кожне місто зобов'язали утримувати хоча б одну гімназію, що поширювалося і на великі селища. Питання фінансування з місцевого та загальнодержавного бюджетів стосувалося й культури [інтернет джерела: Центральний]. У цей період відбувається й перейменування навчальних закладів на радянські трудові школи; семінарії перетворюють в Інститути Народної освіти різного спрямування, а дітей з бідних робітничо-селянських родин звільняють від сплати за навчання. Влада активно розпочала залучати широкі маси трудящих й до музичного мистецтва. Новостворені мистецькі заклади освіти, згідно нової пролетарської ідеології, були спрямовані на підготовку керівників хороших колективів, виконавців-ансамблів, інструменталістів, вокалістів тощо. У цей період відкриваються профшколи, студії, хореографічні майстерні, середні та вищі навчальні заклади, серед яких музичні й художні.

На початку 20-х років XX ст. першочерговим завданням влади, в річці політики українізації, була всебічна підтримка національної мови і культурних

¹ До Київського навчального округу також входили Подільська, Київська, Полтавська та Чернігівська губернії.

² У XIX ст. Житомир було перетворено на губерньський центр.

³ В двокласних міських училищах мали змогу навчатися разом дівчатка та хлопчики.

⁴ На Волині функціонувало тільки три чотирикласних міських училища – у Житомирі, Корці, Рівному [Доклади, 1913, с. 1].

⁵ Нагадаємо, що в другій половині XIX ст. видатки на народну освіту не були передбачені. Це стосувалося як приватновласницьких міст, так і державних [Экономическое, 1863, с. 6].

⁶ Загалом, на потреби освіти Волинська губернія виділяла близько 9,9% бюджетних коштів міст. Наприклад, в Рівному і Дубні на освіту було виділено 7 500 руб., у Житомирі і Ковелі – 37 337 руб. і 26 288 руб. [Прищепа, 2010, с. 158, 166]

⁷ Із запровадженням навчання рідною (українською) мовою права націменшин також були враховані.

традицій. Цей період став для української культури особливо сприятливим. Це торкнулося й Волинської губернії. Протягом 20-х рр. у Житомирі було відкрито ряд профшкіл (Індустріальна, Землеустрою, Єврейська, музична, Медшкола та ін.), де мали змогу навчатися діти бідних верств населення різних національностей. Як свідчать статистичні дані архівних фондів, кількість вакантних місць була значно меншою за число бажаючих. Наприклад, у 1927 р. до профшколи Землеустрою (по вул. К. Маркса, 18) було подано 205 заяв (до 1 класу прийняли 41, загалом – 108), до Індустріальної профшколи (по вул. Пушкінській, 38) – 335 заяв (прийняли 170), до Медшколи (по вул. К. Маркса, 36) – 85 заяв, до Музичної профшколи – 57. Найменша кількість заяв була від дітей робітників, які не мали змоги підготуватися до вступу в профшколи. Тому Наросвітою було вирішено відкрити підготовчі курси, тим самим «відмінити», як зазначено в документах, таке «ненормальне явище, як репетиторство» [ДАЖО, ф. Р. 280, оп. 1, спр. 42, арк. 38–38 зв.]. До числа відкритих освітніх установ увійшли також 4-х та 7-ми річні Трудшколи, серед яких 8 українських, 8 єврейських, 6 російських, 2 польські [ДАЖО, ф. Р. 1150, оп. 2, спр. 1269, арк. 28–28 зв.]. У 1927 р. на засіданні Президії Житомирської Міськради піднімали питання асигнації коштів на відкриття с/г Інституту [ДАЖО, ф. Р. 280, оп. 1, спр. 505, арк. 28–28 зв.; ф. Р. 280, оп. 1, спр. 116, арк. 66].

Одним із затребуваних навчальних закладів у той час була профшкола Землеустрою, оскільки саме тут мали змогу навчатися діти із незаможних родин з усього Правобережжя. Наприклад, на 1927–1928 н. р. до складу учнів зарахували 108 дітей. З них українців 71, росіян – 16, євреїв – 12, поляків – 6, інших національностей – 3. Завідувачем призначили Тишкевича. Вік учнів становив від 15 до 20 років – 104 учні, а також старше 20 років – 4, серед яких дітей селян – 59, дітей службовців і учителів – 25, робітників – 20, кустарів – 3, інших дитячих комун – 1. Штат викладачів нараховував 11 осіб (українців – 6, росіян – 5), з яких 10 мали вищу педагогічну та спеціальну освіту. Заняття розпочалися 1 жовтня 1927 р. У доповідній записці закладу зазначається, що суспільство й держава були зацікавлені у роботі профшколи. І хоча фінансування проводили з місцевого бюджету та фонду спецкоштів (до 1000 крб.), однак цього не вистачало на придбання необхідного учбового приладдя та господарські витрати. З державного та місцевого бюджетів була також виділена стипендія у розмірі 5 крб. 75 коп., однак, як свідчать архівні документи, вчасно не виплачувалась [ДАЖО, ф. Р. 280, оп. 1, спр. 98, арк. 3–4].

В навчальних планах профшколи Землеустрою найбільше годин відводилося загально-технічному й фаховому циклам, серед яких суспільствознавство, техніка мови, фізика з метеорологією, Енциклопедія с/г, математика, малювання з каліграфією, геодезія, культуртехніка, землеустрій, земполітика, чужа

література, агроробота, фізкультура. З переходом на 3-х річний курс кількість загальноосвітніх дисциплін було збільшено. Форма навчання у закладі була переважно лекційно-бесідна. Зокрема, до кожного предмету застосовувались різні методи, наприклад:

- техніка мови – семінарська форма та індуктивний метод;
- економічна географія – розмовно-демонстративний;
- фізика та метеорологія – лекційно-бесідний та лабораторно-досвідна праця і т. ін.

До навчального плану входило також проходження раз на рік польової практики (2–2,5 місяці) – з Геодезії, Землеустрою, Метеорології та Енциклопедії. Згідно статистичних даних, діти із сільської місцевості найкраще засвоювали науку, аніж діти міста [ДАЖО, ф. Р. 280, оп. 1, спр. 98, арк. 5–7].

Соціальний склад учнів *Індустріальної профшколи* був виключно з дітей робітників. Заклад не мав власного приміщення і заняття проводили в помешканні Політехнікуму в другу зміну – з 4-х до 9-ти годин вечора «... у неприбраних кімнатах, при дуже слабкому освітленні...»¹. Складні умови відбивалися на роботі профшколи. І хоча склад педагогічних працівників був висококваліфікованим, повноцінне виробниче навчання було ускладнене відсутністю обладнання та приміщень. Не вистачало також приладдя для лабораторій та кабінетів (хімічного, механічного). Однак, уже в грудні 1927 р. на засіданні Секції Міськради по Наросвіті було прийнято рішення вжити заходів для забезпечення закладу необхідним приладдям та устаткуванням для лабораторій [ДАЖО, ф. Р. 280, оп. 1, спр. 98, арк. 12–12 зв.].

Жахливим було становище *Кустарно-промислової інтернат-школи*, що мала тісні та малі класи, які у більшості розташовувалися в підвальному приміщенні. Асигнування коштів з місцевого бюджету були мізерними, що негативно відбивалося на навчанні та здоров'ї учнів, які заробляли кошти «виробництвом підсобних відділів». Керівництво закладу неодноразово піднімало питання про дотацію, а саме:

- про надання профшколі іншого придатного для навчання помешкання;
- про збільшення асигнувань з місцевого бюджету на утримання закладу;
- про харчування дітей;
- про видачу одноразової допомоги для проведення ремонту й на обладнання майстерень [ф. Р. 280, оп. 1, спр. 98, арк. 15–15 зв.].

Однак, не всі освітні установи мали погані умови навчання. Наприклад, *Торговельно-Кооперативна профшкола*, яка за короткий час свого існування (з 1. 04. 1925 р.) досягла значних успіхів. Заклад мав власне приміщення, устаткування шкільними меблями, книжкову бібліотеку, кооперативний та товарознавчий кабінети (загальна вартість майна становила 10 000 крб.), для незаможних учнів було збільшено кількість гарячих сніданків, а кооперативними спілками Волині створено стипендіальний фонд (8 000 крб.). У складі учнів переважала сільська

¹ У той час багато навчальних закладів на Поділлі не мали власного приміщення і займалися з другої половини дня до пізнього вечора.

молодь КНС та ЛКСМ [ДАЖО, ф. Р. 280, оп.1, спр. 98. арк.13–13 зв.]. Отже, не зважаючи на затребуваність у фахівцях і зацікавленість влади у діяльності навчальних закладів, більшість з них перебувала у стадії виживання.

Перша третина ХХ ст. була періодом не тільки економічного й політичного становлення України, але й періодом підвищення культурного рівня населення. В спадок від Російської імперії Україна отримала вкрай низький економічний рівень життя, неписьменність, русифікацію культури. Боротьба з неписьменністю мала принципове значення для культурної розбудови держави, а саме, боротьба за поширення рідної мови, театру, друку, української культури тощо. Одним з головних здобутків у розвитку системи народної освіти було відкриття мережі культурно-освітніх закладів і звільнення від плати за навчання дітей із бідних робітничо-селянських родин [Субтельний, 1992, с. 484–489]. М. Грушевський писав: «Україна повинна мати академію наук... національні архіви й музеї... Повинні бути гарно поставлені й академія мистецтв, і консерваторії, й школи практичного мистецтва, котре повинно бути трактоване як мистецтво нарівні з «високим» і «чистим» [Грушевський, 1991, с. 158]. Отже, українська культура отримала шанс на відродження.

Згідно постанови про необхідність навчання музиці усіх охочих, у Житомирі, як і по всій країні, відкриваються мистецькі заклади освіти, а саме, художня та музична профшколи (1924), музична школа¹, музичне училище, технікум мистецтв та ін. Розвинена мережа початкових музичних закладів свідчить про належний рівень музичної освіти міста.

Музична школа Житомира була відкрита в жовтні 1924 р. для підняття рівня знань робітників мистецтва. До штату викладачів увійшли безробітні музиканти у кількості 21 особи². Як і багато навчальних закладів того часу, музична школа не отримувала фінансування з місцевого бюджету і перебувала на самозабезпеченні. Хоч і з великими труднощами, проте продовжувала свою діяльність. Завідувачем відкритої музичної школи призначили В. Мареша, а його тимчасовим заступником для ведення організаційної справи – М. Ройзена (наказ від 3. 10. 1924 р., № 3197). Прийом документів проводили з 27 жовтня [ДАЖО, ф. Р. 31, оп. 1, спр. 140, арк. 9, 33], заняття розпочалися з 1 грудня 1924 р. Учні школи мали змогу навчатися гри на фортепіано, скрипці, духових інструментах, співу тощо; клас теорії музики та обов'язкового фортепіано відкрили пізніше [ДАЖО, ф. Р. 30, оп.12, спр. 140, арк. 3, 32, 46].

У відкритій 5 листопада 1924 р. музичній профшколі³ мали змогу отримувати музичну освіту

діти із незаможних родин. Штат викладачів налічував 13 осіб. Завідувачем призначили М. Р. Сироту, його заступником – Я. Ю. Остах [ДАЖО, ф. Р. 30, оп. 12, спр. 140, арк. 43]. В музпрофшколі функціонували класи скрипки (викладач Остах Я.Ю.), віолончелі та контрабаса (Мареш В.Ф.), фортепіано (Связкина-Мареш Н.В., Скорульський М.А., Прокопович С.П., Субботіна А.В., Голембіовський Є.І., Містечкина Ф.М., Яницька М.Я., Слошинська Е.З.), клас хору (Райцин І.М.), духових інструментів (Рабинович Р.Е.) та вокальний клас (Пожарська В.К.). Зазвичай, переважна більшість викладачів мала вищу консерваторську освіту.

Діяльність музпрофшколи була спрямована на «виховання музикальності» учнів, що, як зазначено в архівних документах, не було складністю «при істинно-пролетарському складі учнів» і мало виховуватися не на заняттях з загального фортепіано та хорового класу, а під час слухання музики, що «тісно пов'язано з концертними виступами» [ДАЖО, ф. Р. 31, оп. 1, спр. 140, арк. 48–48 зв.]. Отже, підготовка фахівців була спрямована за трьома напрямками: інструментальне, хорове та вокальне виконавство. Серед числа обов'язкових дисциплін – загальна та українська історія культури, історія музики, суспільствознавство, слухання музики та музичний аналіз, гра на народних інструментах (окрім скрипалів та віолончелістів), гігієна, ритмопластика, народна українська пісня та її історія [ДАЖО, ф. Р. 31, оп. 1, спр. 140, арк. 29, 43, 49, 52 зв.]. Для порівняння, наприклад, у Вінницькій музпрофшколі⁴, рівень якої був досить високим, серед числа музичних дисциплін⁵ також суспільствознавство, українсьознавство й військова справа [Черкашина, 2011, с. 150].

Спрямовання й рівень підготовки в *Технікумі мистецтв* вирізнялися від музпрофшколи. Штат викладачів у 1924/25 рр. налічував 16 осіб. При закладі функціонували класи скрипки, віолончелі, контрабаса, роялю, духових інструментів, клас теорії (спеціальний і обов'язковий). Згідно навчального плану діяли також підготовчі курси, нижчі, середні та вищі. До навчальних дисциплін увійшли й ансамбль і хор, спів, живопис і скульптура, ритміка і пластика. Чисельність учнів, які були розподілені відповідно тарифної сітки, сягала 200 осіб: в класі скрипки – 10 учнів, в класі віолончелі і контрабаса – 5, теорії – 3, духових інструментів – 10, співів – 25, роялю – 107, хору – 10, живопису та скульптури – 20, ритміки і пластики – 10. Плата за навчання була диференційованою і стягувалася відповідно до забезпеченості сім'ї учня та його здібностей, що давало можливість навчатися усім бажаючим. Отже, з двохсот учнів лише 30% платили за навчання, що становило 50 руб. за нижчий та

¹ Заснована у 1905 р. при відділенні Імператорського Російського музичного товариства музичних класів, що став першим спеціалізованим музичним закладом на Волині. Оскільки рівень навчання був наближений до вимог закладів вищого рівня, у 1911 р. класи перетворили в музичне училище. Така практика існувала по всій країні [Гриценко, 1980, с. 6].

² Згодом деякі викладачі школи працювали і у Житомирському музичному училищі, що знаходилося по вул. І-го травня, 29/14 [ДАЖО, ф. Р. 1150, оп. 2, спр. 1269, арк. 308].

³ Заклад знаходився в помешканні бувшого 2-го Держтеатру [ДАЖО, ф. Р. 30, оп. 12, спр. 140, арк. 29].

⁴ Була відкрита 1920 р. при Народній консерваторії [Вісник, 2011, с. 148–152].

⁵ В навчальних планах Вінницької музпрофшколи: спів, музична грамота, елементарна теорія, сольфеджіо, гармонія, енциклопедія (аналіз форм), теорія композиції, інструментовка, історія музики, камерний ансамбль та хоровий клас, а також фортепіано (обов'язкове фортепіано), скрипка, духові інструменти (мідні та дерев'яні), віолончель тощо [ДАВО, ф. Р. 256, оп. 1, спр. 92, арк. 37–38].

підготовчий клас, 70 руб. – за середній та вищий. Загальний дохід закладу становив 9 000 руб. на рік. Проте, витрати були значно більшими і становили 9 650 руб. на рік¹. Зважаючи на скрутне матеріальне становище, Технікум мистецтв, який перебував на самозабезпеченні, шукав нових рішень. Одним з таких рішень було проведення концертів, вартість білетів на які перевищувала 100 руб. Кілька разів на місяць в Технікумі мистецтв проходили концерти, серед яких тільки у 1924/25 н. р. п'ять відкритих платних вечорів і чотири концерти. Виступи учнів на цих концертах підтверджували високий професіоналізм викладачів закладу. Такі заходи збирали велику слухацьку аудиторію [ДАЖО, ф. Р. 31, оп. 1, спр. 140, арк.16–17 зв.].

Серед мистецьких установ Житомира була й балетна студія², відкрита 01 липня 1923 р. Її рівень викладання був високопрофесійним. Це підтверджує хоча б той факт, що у складі викладачів студії були балетмейстери Варшавського оперного театру Р. Шавурський (головний керівник) та М. Шестопал. Право навчатися в балетній студії мали діти від 8 до 18 років. Термін навчання тривав три роки, випускник якої мав право вступу до «Балету» (плата становила 3 крб. на місяць.). Метою балетної студії було надання можливості усім бажаючим вдосконалюватися в танцях як характерних, так і бальних. Прийом і запис на повний курс здійснювали щоденно. Бажаючх навчатися було багато. Першого року навчання до закладу планували прийняти 30 учнів. У планах Міністерства освіти було зробити балетну студію одним із відділів Інституту мистецтв, що мав незабаром відкритися.

Навчальна програма була розподілена на дві частини. В перший рік навчання у балетній студії викладали гімнастику балетну і Далькроза, а також характерні танці в легкій постановці; на другому році – складну балетну гімнастику, пластику, міміку, характерні та класичні танці та лекції про балетне мистецтво. Окрім дисциплін з балетної школи

проводили заняття з ритмічних танців: теоретичні та показові уроки – щоденно, практичні та групові заняття (під акомпанемент роялю та скрипки) – щотижня. До програми також входили гімнастичні вправи біля станка, різні «па», характерні танці тощо. Заклад був зацікавлений у навчанні більшої кількості людей. Отже, у вечірні години (з 18 до 22 год.) для дорослих викладачі проводили курси бальних танців, пластики і ритмічної гімнастики; для дітей – з 14 до 16 год. (по дві години з кожною групою три рази на тиждень) [ДАЖО, ф. Р. 31, оп. 1, спр. 140, арк. 5–5 зв., 7–8, 25–25 зв., 31].

Висновки. Отже, на початку ХХ ст. в Україні відбулися позитивні зрушення як в соціально-економічній сфері, так і в освітянській, що безпосередньо торкнулося й Волинської губернії. У роки становлення української держави та утвердження радянської влади, що були досить складними і суперечливими, було закладено підвалини державотворчої політики в галузі освіти та культури. Демократичні настанови 1917 – 1918 рр. сприяли активізації національної політики і стали визначальними щодо соціокультурних процесів. Після проголошення Української Народної Республіки суверенною державою розпочався якісно новий етап в історії країни – період національного відродження. Ретроспективний аналіз матеріалів архівних фондів Житомирської області дозволив зробити висновки про умови діяльності профзакладів освіти Житомира, кількісний та національний склад учнів та викладачів, умови навчання та ін., а також визначити роль владних органів у розбудові освітянської мережі першої третини ХХ ст., що заклала міцні підвалини для подальшого становлення мережі освітніх установ міста. Перспективою подальших розвідок є більш ґрунтовне дослідження діяльності музичних навчальних закладів Житомира першої третини ХХ ст., а саме, особливостей змісту освітнього процесу, концертної діяльності, музичної діяльності викладачів тощо.

Список використаних джерел

- Бовсунівська, Н. М., 2004. *Розвиток шкільної музичної освіти на Волині (кінець ХІХ – початок ХХ ст.)*: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01/Житомирський державний педагогічний університет імені І. Франка, Житомир, 231 с.
- Бричок, С. Б., 2005. *Церковнопарафіальні школи в системі народної освіти на Волині (др. пол. ХІХ – 20-ті рр. ХХ ст.)*: дис. ... канд. пед. наук, Житомир, 183 с.
- Гриценко, І. А., 1980. *Економічні зв'язки Північної Буковини з Росією і Наддніпрянською Україною в ХІХ – на початку ХХ ст.*, Львів: Вища шк., 168 с.
- Грушевський, М., 1991. *Хто такі українці і чого вони хочуть*, К.: Знання, 240 с.
- Державний архів Вінницької області (далі ДАВО) ДАВО, ф. Д. 54, оп. 1, спр. 1, на 49 арк.
- ДАВО, ф. Р. 256, оп. 1, спр. 92, на 819 арк.
- Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО) ф. Р. 30, оп.12, спр. 140, на 896 арк.
- ДАЖО, ф. Р. 280, оп.1, спр. 116, на 217 арк.
- ДАЖО, ф. Р. 1150, оп. 2, спр. 1269, на 308 арк.
- ДАЖО, ф. Р. 280, оп. 1, спр. 42, на 127 арк.
- ДАЖО, ф. Р. 280, оп. 1, спр. 505, на 685 арк.
- ДАЖО, ф. Р. 280, оп. 1, спр. 98, на 44 арк.
- ДАЖО, ф. Р. 31, оп. 1, спр. 140, на 82 арк.
- Даценко, П. Х., 2005. *Культурно-мистецька спадщина Житомирщини у вимірах українського духовного життя ХІХ – першої третини ХХ століття*: автореф. дис. на здобуття ступеня канд. мист. К., 22 с.
- Доклади Волинському земському собранію второй очередной сессии по училищному отделу*, 1913. № 102–139, Ровно:

¹ На утримання штату викладачів виділяли 8.610 руб., на опалення – 500 руб., на господарчі та канцелярські витрати – 270, на ремонт – 270 [ДАЖО, ф. Р. 31, оп.1, спр. 140, арк. 18].

² Балетна студія знаходилась по вул. Київська, 12.

Типографія Ровенського уездного земства, 95 с.

Єршова, Л. М., 2006. *Жіноча освіта на Волині*: [монографія], Житомир: «Полісся», 488 с.

Іващенко, О. В., 1998. *Євреї Волині: кінець XVII – початок XX століття*, Житомир: Волинь, 192 с.

Копоть, І., 2009. Культурний простір Житомира: історія і сучасність, *Актуальні проблеми мистецької практики і мистецтвознавчої науки*, вип. 2, с. 338–341.

Кротік, Н. Л. 2007. Становлення і розвиток єврейської освіти в Україні (20–30 рр. XX століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед., Житомир, 20 с.

Мелешенко, А. А., 2015. *Єврейське шкільництво у структурі освіти Волині (кінець XVIII–початок XX століття)*: автореф. дис. на здобуття ступеня канд. пед. наук, Житомир, 24 с.

Надольська, В. В., 1995. Система єврейської освіти на Волині у другій половині XIX століття, *«Звягель древній і вічно молодий», Всеукраїнська науково-краєзнавча конференція (1995; Новоград-Волинський). Тези Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції з нагоди 200-річчя утворення Волинської губернії, 200-річчя Волинської єпархії та 200-річчя найменування міста Звягеля Новоград-Волинським «Звягель древній і вічно молодий»*, 13-16 верес. 1995 р. / [відп. ред. М. Ю. Костиця], Новоград-Волинський: [б.в.], 1995, с. 84–85

Орел, Ю. До 100-річчя Української революції: реформування освіти. [Online]. Доступно: https://cdiak.archives.gov.ua/v_do_pryiniattia_3-ho_universalu.php (дата звернення: 28.02. 2021).

Прищеп, О., 2010. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст., Рівне: ПП ДМ, 287 с.

Статистические ведомости к отчету о состоянии мужских гимназий и прогимназий Киевского учебного округа за 1911 год, (1912), *Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1911 год*, К., 64 с.

Субтельний, О., 1992. *Україна. Історія* [пер. з англ. Ю. І. Шевчука]; вст. ст. С. В. Кульчицького [2-ге вид.], К.: Либідь, 512 с.

Черкашина, О., 2011. Феномен музичної культури Вінниці в період національного відродження (початок XX ст.), *Вісник Прикарпатського університету, Мистецтвознавство*, Івано-Франківськ, вип. 21–22, с. 148–152.

Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861 – 62 гг., С.Пб., 1863. Ч.1. VIII. Волынская губерния, 35 с.

References

Bovsunivska, N. M., 2004. *Rozvytok shkilnoi muzychnoi osvity na Volyni (kinets XIX – pochatok XX st.)* [Development of school music education in Volyn (late XIX - early XX century.): dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.01/Zhytomyrskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni I. Franka,] Zhytomyr, 231 s. (in Ukrainian).

Brychok, S. B., 2005. *Tserkovnoparafiialni shkoly v systemi narodnoi osvity na Volyni (dr. pol. XIX – 20-ti rr. XX st.)* [Church-parish schools in the system of public education in Volyn (second half of the XIX – 20s of the XX century)]: dys. ... kand. ped. nauk, Zhytomyr, 183 s. (in Ukrainian).

Cherkashyna, O., 2011. Fenomen muzychnoi kultury Vinnytsi v period natsionalnoho vidrozhennia (pochatok XX st.) [The phenomenon of musical culture of Vinnytsia during the national revival (early twentieth century)], *Visnyk Prykarpatskoho universytetu, Mystetstvoznavstvo*, Ivano-Frankivsk, vyp. 21–22, s. 148–152. (in Ukrainian).

Datsenko, P. Kh., 2005. *Kulturno-mystetska spadshchyna Zhytomyrshchyny u vymirakh ukrainskoho dukhovnoho zhyttia XIX – pershoi tretyny XX stolittia* [Cultural and artistic heritage of Zhytomyr region in the dimensions of Ukrainian spiritual life of the XIX - first third of the XX century]: avtoref. dys. na zdobuttia stupenia kand. myst, K., 22 s. (in Ukrainian).

State Archives of Vinnytsia Region (hereinafter DAVO). DAVO, f. D. 54, op. 1, №1, 49 p.

DAVO, f. R. 256, op. 1, № 92, 819 p.

State Archive of the Zhytomyr Region (hereinafter DAZHO) f. R. 30, op. 12, № 140, 896 p.

DAZHO, f. R. 1150, op. 2, № 1269, 308 p.

DAZHO, f. R. 280, op. 1, № 116, 217 p.

DAZHO, f. R. 280, op. 1, № 42, 127 p.

DAZHO, f. R. 280, op. 1, № 505, 685 p.

DAZHO, f. R. 280, op. 1, № 98, 44 p.

DAZHO, f. R. 31, op. 1, № 140, 82 p.

Doklady Volynskomu zemskomu sobraniju vtoroj ocherednoj sessii po uchilishhnomu otdelu [Reports to the Volyn Zemstvo Assembly of the second regular session on the school department], 1913. № 102–139, Rovno: Tipografija Rovenskogo uездного zemstva, 95 s. (in Russian).

Hrushevskiy, M., 1991. *Khto taki ukraintsi i choho vony khochut* [Who are the Ukrainians and what they want], K.: Znannia, 240 s. (in Ukrainian).

Hrytsenko, I. A., 1980. *Ekonomichni zviazky Pivnichnoi Bukovyny z Rosiieiu i Naddnyprianskoiu Ukrainoiu v XIX – na pochatku XX st.* [Economic relations of Northern Bukovina with Russia and Dnieper Ukraine in the XIX - early XX centuries], Lviv: Vyshcha shk., 168 s. (in Ukrainian).

Ivashchenko, O. V., 1998. *Yevrei Volyni: kinets XVII – pochatok XX stolittia* [Jews of Volyn: the end of the XVII - beginning of the XX century], Zhytomyr: Volyn, 192 s. (in Ukrainian).

Jekonomicheskoe sostojanie gorodskih poselenij Evropejskoj Rossii v 1861 – 62 gg. [The economic state of urban settlements in European Russia in 1861 – 62], S.Pb., 1863. Ch.1. VIII. Volynskaja gubernija, 35 s. (in Russian).

Kopot, I., 2009. *Kulturnyi prostir Zhytomyra: istoriia i suchasnist* [Cultural space of Zhytomyr: history and modernity], *Aktualni problemy mystetskoj praktyky i mystetstvoznavchoi nauky*, vyp. 2, s. 338–341. (in Ukrainian).

Krotik, N. L. 2007. Становлення і розвиток єврейської освіти в Україні (20–30 рр. XX століття) [Formation and development of Jewish education in Ukraine (20–30 years of the twentieth century):]: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ped., Zhytomyr, 20 s. (in Ukrainian).

Meleshchenko, A. A., 2015. *Yevreiske shkilnytstvo u strukturi osvity Volyni (kinets XVIII–pochatok XX stolittia)* [Jewish schooling in the structure of education in Volyn (late XVIII-early XX century):]: avtoref. dys. na zdobuttia stupenia kand. ped. nauk, Zhytomyr, 24 s. (in Ukrainian).

Nadolska, V. V., 1995. Система єврейської освіти на Волині у другій половині XIX століття [The system of Jewish education in Volyn in the second half of the XIX century], *«Zviahel drevnii i vichno molodyi», Vseukrainska naukovo-kraieznavcha konferentsiia (1995; Novograd-Volynskiy). Tезy Vseukrainskoi naukovo-kraieznavchoi konferentsii z nahody 200-richchia utvorennia Volynskoi*

hubernii, 200-ričchia Volynskoi yeparkhii ta 200-ričchia naimenuvannia mista Zviahel'ia Novohrad-Volynskym «Zviahel drevnii i vichno molodyi», 13-16 veres. 1995 r. / [vidp. red. M. Yu. Kostrytsia], Novohrad-Volynskiy: [b.v.], 1995, s. 84–85. (in Ukrainian).

Orel, Yu. Do 100-ričchia Ukrainskoi revoliutsii: reformuvannia osvity [To the 100-th anniversary of the Ukrainian revolution: education reform]. [Online]. Dostupno: https://cdiak.archives.gov.ua/v_do_pryiniattia_3-ho_universalu.php (data zvernennia: 28.02.2021)/ (in Ukrainian).

Pryshchepa, O., 2010. Mista Volyni u druii polovyni XIX – na pochatku XX st. [The city of Volyn in the second half of the XIX-early XX century], Rivne: PP DM, 287 s. (in Ukrainian).

Statisticheskie vedomosti k otchetu o sostojanii mužskih gimnazij i progimnazij Kievskogo uchebnogo okruga za 1911 god, (1912) [Statistical statements to the report on the state of the male gymnasiums and gymnasiums of the Kiev educational district for 1911 (1912)], Otchet popечitelja Kievskogo uchebnogo okruga o sostojanii uchebnyh zavedenij okruga za 1911 god, K., 64 s. (in Russian).

Subtelnyi, O., 1992. *Ukraina. Istorija* [Ukraine. History] [per. z anhl. Yu. I. Shevchuka]; vst. st. S. V. Kulchytskoho [2-he vyd.], K.: Lybid, 512 s. (in Ukrainian).

Yershova, L. M., 2006. *Zhinocha osvita na Volyni* [Women's education in Volyn]: [monohrafiia], Zhytomyr: «Polissia», 488 s. (in Ukrainian).

Olesia Cherkashyna

Ph.D., docent, associate professor of the department of musicology, instrumental training and choreography of the Vinnitsa State Pedagogical University named after M. Kotsyubinsky, Vinnitsa

Natalia Mozgalova

doctor of pedagogical sciences, professor, head of the department of musicology, instrumental training and choreography of the Vinnitsa State Pedagogical University named after M. Kotsyubinsky, Vinnitsa

Mykhailo Vovchok

teacher of the Korosten City School of Arts named after A. Biloshitsky, Korosten

EDUCATION OF ZHYTOMYR IN THE HISTORICAL AND CULTURAL DIMENSION (FIRST THIRD OF THE 20TH CENTURIES)

This article is the result of trying to reveal some aspects of the activity of vocational schools and art educational institutions in Zhytomyr, Volyn province in the Ukrainian context of the first third of the 20th century. Based on the analysis of archival documents, the authors have found that during this period vocational schools (Industrial, Land Management, Trade and Cooperative, Jewish, Medical School, Handicraft Boarding School, etc.) were found, 4 and 7-year Labour Schools, among which there were Ukrainian, Jewish, Russian, Polish, as well as art institutions. The activity of educational institutions is examined, the peculiarities of their functioning are described, in particular, material and technical condition, national, social and quantitative composition of students, teaching staff, academic disciplines, forms and methods of teaching, etc. It is proved that one of the most required educational institutions of the first third of the 20th century was the vocational school of Land Management, where children of the poor had the opportunity to study. It was established that the funding was provided from the fund of special funds and the local budget, in addition a scholarship was paid from the state and local budgets. It was also established that there were difficult working conditions at the Industrial Vocational School and also at the Handicraft and Industrial Boarding School. In particular, there was a lack of equipment, premises, accessories for laboratories and offices, etc. The authors examined the conditions of activity of the Trade and Cooperative Vocational School, which unlike many educational institutions of Zhytomyr during its short-term existence, had its own premises with furniture, library, equipped offices, hot breakfasts, scholarship fund, etc. An important centre of art education was a music school, a music vocational school, Music College, a ballet studio, a technical school of arts and others. Based on the study of archival records the article covered some aspects of the ballet studio, the music school and the music vocational school, where children from low-income families studied (there were piano, violin, cello, vocal, vocal, wind instruments classes) as well as the College of Arts. The level of training, direction, study conditions in the College of Arts differed significantly from the music vocational school. It was time to train instrumentalists, vocalists and choir directors. It was during this period that artistic and cultural centres were created, which contributed to the development of choral culture, as well as string and brass bands and so on. This was a period of intensification of the Ukrainian national movement, cultural and educational societies and public organizations.

Key words: first third of the 20 century, Volyn province, Zhytomyr, education, vocational schools, art educational institutions, music school, music vocational school, ballet studio, Technical School of Arts.

ПОДОЛАННЯ КРИЗИ В ТРИКУТНИКУ (ЧСР–КСХС–СПЦ) ТА ПРИЗНАЧЕННЯ ДЕЛЕГАТА ДЛЯ ПІДКАРПАТСЬКОЇ РУСІ В ГРУДНІ 1926 Р.

Юрій Данилець

кандидат історичних наук, доцент; доцент кафедри археології, етнології та культурології,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

E-mail: jurij.danilec@uzhnu.edu.ua

Scopus Author ID: 56032318300

Researcher ID: P-6617-2017

<https://orcid.org/0000-0003-0592-3907>

У пропонованій статті розглядається проблема інституційної розбудови православної церкви на Підкарпатській Русі в другій половині 1926 р. Автор досліджує дипломатичні перемовини між урядами Чехословаччини (далі – ЧСР) та Королівства Сербів, Хорватів і Словенців (далі – КСХС), із залученням керівництва Сербської Православної Церкви (далі – СПЦ) й підлеглих православних громад Підкарпатської Русі. Особливу увагу приділено вимогам СПЦ зберегти за нею права з вибору та призначення єпископів. На основі вивчення архівних документів встановлено, що уряд у Празі, наслідуючи австро-угорську політику, прагнув узяти під свій контроль вибір кандидатів та затвердження архієреїв. У статті узагальнено новий матеріал із досліджуваної теми, вводяться в науковий обіг чимало документів із сербських, чеських та вітчизняних архівів. Серед них – рішення Синоду СПЦ, внутрішня переписка Синоду із Собором СПЦ, особисте листування єпископів із патріархом та з лідерами православного руху на Підкарпатській Русі, дипломатичне листування між ЧСР та КСХС, таємна переписка чехословацького посла у Белграді з пражським Міністерством закордонних справ (далі МЗС) і т. ін. У статті розглядаються також ключові етапи узгодження кандидатури делегата СПЦ для православних громад сербської юрисдикції в краї, якому доручалося завершити розроблення єпархіального статуту та домогтися офіційного визнання православних у республіці. Обґрунтовується думка про те, що найприйнятнішою кандидатурою для Праги був синкел Дамаскін (Грданічка), хіротонія якого була відкладена сановниками СПЦ. Натомість на Підкарпатську Русь було делеговано єпископа Новосадського та Бачкського Іриней (Чирича), досвідченого церковного діяча, який зумів підготувати ґрунт для інституційного завершення розбудови православної церкви на території автономії.

Ключові слова: дипломатичні відносини, єпископ, Підкарпатська Русь, СПЦ, ЧСР, КСХС.

Постановка проблеми. Інституційна розбудова православної церкви на Підкарпатській Русі станом на середину 1926 р. опинилася в глибокій кризі. Влада ЧСР, хоч і визнала у своїх кордонах СПЦ, однак не хотіла з 1924 р. надавати дозвіл на в'їзд на Підкарпатську Русь делегату Сербської Церкви – єпископу Нішському Досифею (Васичу)¹. Названий архієрей з 1921 р. проводив місіонерську та організаторську роботу в ЧСР, заклавши основи Чехословацької церкви та створивши на Закарпатті сербську юрисдикцію. Однак пізніше його діяльність пішла в розріз із чехословацьким урядом, який прагнув контролювати діяльність єпископа та в перспективі бачив майбутнє чехословацького православ'я у формі автокефальної церкви.

Автор ставить собі за мету прослідкувати хід перемовин між Прагою та Белградом, які завершилися компромісом та розблокували діяльність делегатів СПЦ на Підкарпатській Русі. Прослідковується позиція різних міністерств та відомств із даного питання, звертається увага на роль окремих державних та релігійних діячів у втіленні в життя спільного проєкту майбутнього розвитку православної церкви в автономії.

Джерела та література. Проблематика, яка

порушується у пропонованій статті, недостатньо досліджена в історіографії. Слабкою стороною надрукованих раніше публікацій є обмежена джерельна база. Праці українських дослідників написані переважно на місцевому матеріалі [Сергий (Цюка), ієромонах, 2013; Гавриил (Кризина), игумен, 1999], або ж ґришать недобросовісним використанням документів [Поп, Волошин, 2010]. Серед закордонних вчених необхідно виділити публікації чеського історика Павела Марєка, який скрупульозно проаналізував позицію чехословацького уряду щодо призначення єпископів-делегатів, спираючись на матеріали періодики та документи архівів у Празі та в Оломоуці [Marek, Lurčo, 2013; Marek, 2019; 2020]. Деякі аспекти досліджуваної проблематики знайшли своє вираження в спільних працях Ю. Данильця та П. Марєка [Danilec, Marek, 2019; Данилець, Марєк, 2019; Danilec, Marek, 2021].

Науковою новизною нашої статті є залучення малодосліджених матеріалів чеських архівів, а також опрацювання раніше недоступних вітчизняному досліднику фондів Архіву СПЦ у Белграді (далі – АСПЦ). У публікації використано документи з Державного архіву Закарпатської області (далі – ДАЗО), Архіву Канцелярії Президента Республіки в

¹ Єпископ (з 1932 р. – митрополит) Досифей (Васич) канонізований СПЦ 22 травня 2000 р.

Празі (далі – Archiv KPR), Національного архіву в Празі (далі – NA Praha), Архіву Міністерства закордонних справ у Празі (далі – AMZV Praha) та Архіву управління єпархіальної ради Оломоуцько-Брненської православної єпархії в Оломоуці (далі – AUEROBE Olomouc).

Виклад основного матеріалу. Зважаючи на відмову Праги надавати дозвіл на в'їзд до країни з 1924 р. єпископу Досифею (Васичу), котрий виконував роль делегата Собору СПЦ з 1921 р., сербські архієреї шукали різні варіанти вирішення ситуації. На початку травня 1926 р. на Підкарпатську Русь, а згодом до столиці Чехословаччини, приїхав владика Злетовсько-Струмичський Серафим (Йованович) [Данилець, 2021]. Його короткотерміновий візит був погоджений із чехословацькими урядовцями, котрі схвально відгукнулися на результати цієї місії. У секретному звіті посла ЧСР в Белграді Яна Шеби до пражського МЗС вказувалося, що дозвіл на поїздку владика Серафима спрацював дуже позитивно, «оскільки це дало православним церковним колам можливість переконати себе в турботі та увазі, яку уряд приділяє питанню нашого православ'я» [AMZV Praha 15, list 1].

Безперечно, приїзд єпископа Серафима (Йовановича) пришвидшив процес інституційної розбудови православної церкви на Підкарпатській Русі. Його заяви підштовхнули уряд у Празі діяти більш рішуче в окремих питаннях, а в дечому й навіть докорінно переглянути свою позицію. Під час візиту сербського архієрея було ініційовано проведення спільної наради МЗС та Міністерства шкільництва та народної освіти (далі – МШіНО), котра показала незмінність позиції уряду щодо завершення процесу створення автокефальної церкви в ЧСР. У засіданні взяли участь глава МШіНО Ян Крчмарж, керівник культового відділу освітнього відомства, радник Вацлав Мюллер, заступник міністра закордонних справ Вацлав Гірса та радник МЗС Арност Розточіл. Наряду відкрив В. Гірса, який проаналізував стан справ із православною церквою в республіці. Він піддав критиці наявну ситуацію та вимагав негайного її виправлення. Чиновник вважав за неприпустиме той факт, коли «єпископ Горазд Павлік подає меморандум пражському югославському посланнику. Віце-губернатор Розсипал¹ із Підкарпатської Русі пише безпосередньо чехословацькому посолу Шебі в Белграді. Віруючі з Підкарпатської Русі їдуть прямо до Белграда, де звертаються до патріархату» [AMZV Praha 2, list 1]. На думку чехословацького політика, невпорядкованість православної церкви призводить до втручання в її справи зовнішніх сил. Серед таких першим було названо митрополита Антонія (Храповицького), який нібито намагався поширити на православних Підкарпатської Русі юрисдикцію Московського патріархату, через утвердження архи-єпископа Євлогія (Георгієвського). Це звинувачення, як на нашу думку, було безпідставним. Найімовірніше, глава Карловацького Синоду переслідував у ЧСР суто власний інтерес. Крім того, В. Гірса запідозрював у таємних зв'язках із митрополитом Антонієм архієпископа

Савватія (Врабца). Друга зовнішня сила, на яку МЗС рекомендувало звернути особливу увагу – це вплив «Живої церкви та комуністичних доктрин» [AMZV Praha 2, list 4].

В. Гірса вважав за доцільне доручити очолити всю православну церкву в країні владіці Горазду. У стенограмі засідання його охарактеризованого як лояльну до уряду людину, з якою можна домовлятися. Як антипод В. Гірса називав архієпископа Савватія, критикуючи його «психологічні та державотворчі» якості. Однак політик висловлював побоювання, що між чеським владикою і православним духовенством та громадами на Підкарпатській Русі можуть виникнути розбіжності, через «дуже низький рівень культурного розвитку» останніх.

Чиновник вважав, що без активного втручання держави чекати на швидке упорядкування церковного життя не доводиться. МЗС розумів ініціативу в цьому питанні з таких причин: «1) міністр д-р Бенеш обіцяв у Белграді в січні 1924 р., що православ'я в ЧСР буде організовано якомога швидше й що воно стане автокефальним за допомогою Белградського патріархату. Необхідно, щоби міністр д-р. Бенеш виконав свою обіцянку, але розвиток подій після Белградської конференції в січні 1924 р. показав, що в питанні організації та автокефальності чехословацької православної церкви нічого не здійснено; 2) необхідно поставити кінець постійним зверненням чехословацьких православних до Белграда, які вимагають допомоги від патріархату і створюють враження, що чехословацький уряд взагалі не хоче з ними мати справу чи що він вороже до них відноситься. Відома підризна діяльність Геровського², який працює проти влади, вказуючи на невпорядковане становище православ'я на Підкарпатській Русі» [AMZV Praha 2, list 2]. Окреслені проблеми змушували МЗС вимагати ефективної співпраці МШіНО, як відомства, котре відповідало за організацію православної церкви. Насамкінець В. Гірса підкреслював, що для створення автокефальної православної церкви в ЧСР потрібно мати трьох єпископів. У зв'язку з цим, він мусив визнати, що всередині країни відсутні відповідні кандидати на архієрейську посаду. Цей факт змушував уряд шукати підходящу духовну особу закордоном.

Намагаючись знайти вихід із ситуації, який би міг реалізувати белградські домовленості 1924 р., МЗС запропонувало виконати такі положення: 1) чехословацький уряд мусить звернутися до Белграда із проханням про направлення єпископа, котрий буде діяти до того часу, поки не буде підготовлено місцевого кандидата; єпископу Горазду доручалося супроводити новопризначеного владика на Підкарпатську Русь та залишити його там виконувати обов'язки єпархіального адміністратора й готувати ґрунт для остаточного створення єпархії, яка має охопити також парафії Східної Словаччини; 2) підшукати відповідну особу із місцевого духовенства на заняття Моравської кафедри. Із протоколу наради стає зрозуміло, що чиновники МЗС вважали затягування вирішення православного

¹ Антонін Розсипал (1866 – 1937) – віцегубернатор, пізніше губернатор Підкарпатської Русі.

² Геровський Олексій (1883 – 1972), – громадський та церковний діяч.

питання ударом по зовнішній політиці країни. Насамперед, це питання псувало добрі відносини із Белградом [AMZV Praha 2, list 3].

Як на нашу думку, надзвичайно цікава позиція МШІНО, яка була озвучена на нараді В. Мюллером. Він визнав, що спочатку міністерство було схильне до підтримки напрямку Константинополя в православ'ї. Однак, після конференції Малої Антанти в Белграді в січні 1924 р., освітнє відомство змінило свій вектор на користь Сербського патріархату. Радник заявив, що «МШІНО ніколи не визнавало Савватія як православного архієпископа, а тільки як простого духовного адміністратора православної релігійної громади в Празі. Його архієпископський сан – це суто особистий церковний сан, що є неважливим для держави». Міністерство погоджувалося зробити публічну заяву про те, що не визнає Савватія архієпископом, якщо єпископ Горазд звернеться з таким проханням. В. Мюллер переконував, що йому нічого не відомо про діяльність Савватія та М. Червінки на Підкарпатській Русі за останній місяці, хоча визнавав, що має інформацію про рукоположення некваліфікованих кандидатів у сан священників у Празі. Серед перших кроків міністерства, які були спрямовані на реалізацію белградських умов, радник називав обрання єпископа Горазда главою Празької православної релігійної громади, налагодження його контактів з А. Розсипалом та врешті-решт, інспекційна поїздка на Підкарпатську Русь у квітні 1926 р. Основний акцент В. Мюллер пропонував зосередити на розробленні статуту, який би міг бути спільним для православних чеських, словацьких земель та Підкарпатської Русі.

Щодо архієреїв, керівник культурного відділу міністерства озвучив перед учасниками наради п'ять кандидатур – сербські архієреї: Митрофан (Абрамов), Серафим (Йованович), Михаїл (Урошевич) та Михаїл (Шиляк), а також місцевий уродженець, племінник губернатора Підкарпатської Русі – греко-католицький священник о. Микола Бескид. В. Мюллер пропонував обирати із двох Михаїлів, відсіюючи інших кандидатів. Свою думку він обґрунтовував такими чинниками: «Митрофана навіть не можна розглядати, тому що він є росіянином. Серафиму також не можна довірити єпархіальне управління, бо він сам цього не бажає; прибув на Підкарпатську Русь лише на свята. Віцегубернатор Розсипал виступив проти о. Миколи Бескида, тому що він поширює український напрям і має запальний характер [AMZV Praha 2, list 6]. Кандидатура єпископа Досифея навіть не розглядалася серед претендентів на посаду Карпаторуського архієрея. Хоча в документі він згадується, як талановита людина, котра добре орієнтувалася в обставинах республіки [AMZV Praha 2, list 6].

Учасники наради одноголосно ухвалили резолюцію: єпископу Горазду (Павліку) доручалося розробити та представити статут, який остаточно буде відредагований у співпраці зі МШІНО. Потім архієрей мусив забезпечити затвердження документу в Белграді та прийняття підкарпатськими православними. У зв'язку з цим, виникало побоювання, що коли на Підкарпатській Русі довідаються про розміщення центру майбутньої автокефальної церкви в Празі, то

можуть його відхилити, а це призведе до чергового розколу. Задобрити підкарпатців було вирішено державними субвенціями на будівництво храмів. Кошти міністерство планувало перевести на рахунок віцегубернатора, який уже міг розподіляти фінанси між парафіями. МШІНО брало на себе зобов'язання, у співпраці з єпископом Гораздом, визначити кандидатуру югославського архієрея, який буде працювати на Підкарпатській Русі, а також підібрати достойного священника на Моравську кафедру і домогтися його висвячення белградським патріархатом [AMZV Praha 2, list 7–8].

В. Мюллер у листі до А. Розсипала від 8 травня 1926 р. висвітлював додаткові аспекти аналізованої вище наради. Наголошуючи, що МЗС нібито обстоює ідею про те, щоб організація православ'я була максимально прискорена, він висловлював побоювання, чи буде реальна ситуація відповідати таким стрімким темпам. Обговорюючи з єпископом Гораздом можливу кандидатуру сербського архієрея, В. Мюллер з'ясував, що владика пообіцяв озвучити її спочатку віцегубернатору. У зв'язку з цим, радник освітнього відомства просив А. Розсипала погодитися на зміну послідовності озвучення кандидатів, акцентуючи увагу на терміновості питання та необхідності вивчення біографій претендентів. Він пропонував новий алгоритм дій, зокрема, єпископ Горазд пропонує ім'я сербського владика МШІНО, воно передає інформацію до МЗС, яке через свого посла в Белграді збирає необхідну інформацію. Потім, залучивши також Політичне управління Підкарпатської Русі, буде затверджено кінцеве рішення [ДАЗО, ф. 29, оп. 3, спр. 550, арк. 33]. Позиція В. Мюллера була цілком зрозумілою, адже він намагався максимально скоротити процес підбору кандидатів та усунути зайві перепони.

Остаточні пропозиції єпископа Горазда у формі розлогого звіту про поїздку на Підкарпатську Русь, були надіслані до МШІНО 10 травня 1926 р. [AMZV Praha 3; NA Praha 1; NA Praha 11]. Ми не будемо вдаватися до детального аналізу змісту цього документу, який здійснений у монографії П. Мерека [Marek, 2019, s. 420–423], лише зацентруємо увагу на деяких проблемних питаннях. Отже, щоби завершити інституційне впорядкування православної церкви на Підкарпатській Русі владика Горазд рекомендував звернути увагу на такі проблеми: 1) подолати юрисдикційний розкол та підтримати СПЦ; 2) домогтися призначення постійного православного єпископа. У контексті другого питання він пропонував розглянути низку кандидатур, котрі могли посісти кафедру в Хусті чи Мукачеві. Висловлюючи щире повагу до єпископа Досифея, автор звіту, однак залишав його поза увагою, через «певні причини». Найбільш підходящим кандидатурами називалися: єпископи Михаїл (Шиляк), Серафим (Йованович) та Йосиф (Цвійович). Щодо кандидата Собору СПЦ єпископа Митрофана (Абрамова), то владика Горазд не міг назвати якихось серйозних заперечень проти його особи, однак висловлював побоювання, чи зможе він, як корінний росіянин, усунути від політичних суперечок на Підкарпатській Русі. На думку чеського архієрея, єпископ-серб був би більш-менш віддалений

від усіх напрямків. У тому разі, якщо ніхто із єпископів не погодиться на пропозицію посісти Карпаторуську кафедру, Горазд рекомендував звернути увагу на доцента Богословського факультету в Белграді, синкела Дамаскіна (Грданічку) [AMZV Praha 3; NA Praha 1; NA Praha 11].

Керівництво МШіНО загалом схвально відгукнулося на пропозиції Горазда (Павліка). У листі до МЗС вказувалося, що освітнє відомство «не заперечує проти жодної з названих осіб» [AMZV Praha 4]. Водночас, висловлювалася думка про прийнятність обрання такої фігури, яка ще не має єпископського сану. Тобто, можна говорити про те, що В. Мюллера та його керівництво б більше влаштував персона о. Дамаскіна (Грданічки).

Виявляється, що крім звіту до МШіНО із рекомендаціями щодо впорядкування православної церкви, єпископ Горазд 19 травня 1926 р. вислав до Синоду СПЦ клопотання, у якому просив виконати три пункти наміченого ним плану: 1) щоб на прохання чехословацького уряду відрядили до Підкарпатської Русі таку особу, яка буде схвалена владою; щоб організація Карпаторуської Православної Церкви не затягувалася; 2) щоб Священний Синод дотримувався розробленого плану і делегував на Підкарпатську Русь лише єпископа-організатора, відкинувши будь-яку іншу комбінацію; 3) щоб Священний Синод надав повноваження єпископу Горазду або Духовній консисторії в Хусті на скликання загальних зборів, котрі повинні були виступити проти діяльності Савватія; від учасників зібрання може бути надіслана резолюція до уряду ЧСР, у якій висловиться вимога припинити посягання Савватія та дозволити прибуття сербського єпископа [АСПЦ 7, арк. 1].

Зміст цього клопотання спричинив критику в югославському посольстві в Празі. 21 травня 1926 р. працівник даної дипломатичної установи М. Влаткович звернувся до патріарха Димитрія (Павловича) з листом, у якому виклав своє бачення проблеми. Він закликав взагалі не реагувати на пропозиції єпископа Горазда, вважаючи, що вони «безпосередньо спрямовані не лише проти авторитету Сербської Церкви, КСХС і Його Короля, Покровителя православ'я, але і проти автономії Карпаторуської Церкви, і, нарешті, проти пана єпископа Досифея» [АСПЦ 7, арк. 1–2].

Свою позицію М. Влаткович підтверджував такими фактами: 1) згідно із Сен-Жерменським мирним договором чехословацький уряд немає права втручатися до питання автономної Карпаторуської православної церкви, її єпископа та духовенства, так само як не може втручатися до питання вибору римокатолицьких єпископів у Чехословаччині, навіть якщо між ними є його явні та відкриті неприятели; 2) підкарпатські віряни і духовенство обрали в особі єпископа Досифея свого законного владика, який з огляду на свою посаду, як карпаторуський єпископ, і як член Сербської церкви, має єдине право й повноваження юридичного церковного суб'єкта на території Підкарпатської Русі; це право не належить єпископу Горазду, представникові Чеської Церкви, який узурпував право керівництва православ'ям по всій Чехословаччині, «незалежно від того, що

карпатороси упродовж століть жили в православної вірі та православної ідеології, за що героїчно та добровільно гинуть під чеськими багнетами, тоді як навпаки, пара тисяч православних чехів не живуть навіть 8 років у душі православної віри, не кажучи вже про дух православної ідеології, за яку не пролили б навіть краплю крові» [АСПЦ 7, арк. 2].

На думку автора листа, якби СПЦ погодилася й реалізувала три пункти, запропоновані єпископом Гораздом, то «вона б зрадила месіанство свого народу, яке базується на серці, душі та справедливості й не мала б права називатися церквою непереможного сербського православного народу» [АСПЦ 7, арк. 2]. Окремо в листі містяться заклики не повертатися до переговорів з архієпископом Савватієм, йдеться про інтриги з боку чеського уряду проти СПЦ та єпископа Досифея тощо. Наприкінці документу М. Влаткович пише, що його обов'язком є «знищити змію, яку Сербська Церква пригріла на своїх грудях і яка, за всі жертви єпископа Досифея, відплачує таким зерном невдячності» [АСПЦ 7, арк. 3]. Очевидно, тут мається на увазі єпископ Горазд та його позиція щодо виключення Нішського владика із числа претендентів на Карпаторуську кафедру. Отже, загалом позитивні ініціативи єпископа Горазда наразилися на нищівну критику поодиноких представників із сербської сторони.

У звіті єпископа Серафима (Йовановича) до Синоду СПЦ від 14 травня 1926 р. владика Досифей згадується як особа, котра енергійно працювала серед населення Підкарпатської Русі. «Усі православні бажають, щоби Преосвященний Досифей продовжував свою роботу... кажуть, що нам може допомогти лише Сербська Церква та сербський єпископ» [АСПЦ 2, арк. 6]. Архієрей пропонував Синоду звернути увагу та виконати наступні умови, які б могли, на його думку, сприяти терміновому врегулюванню питання православної церкви в Підкарпатській Русі: 1) Священний Архієрейський Синод повинен якомога швидше відправити сербського єпископа на тимчасове або постійне проживання на Підкарпатську Русь. Владика вважав, що було б найкраще, якби делегат залишався на території єпархії до того часу, доки місцеві православні не зможуть підготувати кандидата на архієрея зі свого оточення. Свою вимогу він мотивував діяльністю архієпископа Савватія, яка могла поставити «під сумнів виживання православної церкви в Підкарпатській Русі і юрисдикцію Сербської церкви». Серафим зазначав, що «єпископ, який буде призначений своєчасно, розпочне вирішення церковного питання за вказівками Священного Собору та Синоду й за погодженням із чехословацьким урядом» [АСПЦ 2, арк. 7]. 2) Священний Синод повинен виступити з протестом проти діяльності Савватія, яка полягає в освяченні храмів та рукоположенні осіб у сані диякона та священника; 3) клопотати про повернення всіх храмів, переданих греко-католикам; 4) якщо Сербська Церква не в змозі надіслати православному населенню одного єпископа зі свого середовища, то вона мусить сприяти в найкоротший термін хіротонії кандидата з місцевого духовенства; 5) щоби Священний Архієрейський Синод фінансово допоміг у спорудженні храмів в Ужгороді та Хусті

[АСПЦ 2, арк. 7].

Отже, пропозиції єпископа Серафима можна назвати в достатній мірі конструктивними. Він зумів зорієнтуватися в ситуації на місці й доніс до керівництва СПЦ реальний стан справ на Підкарпатській Русі. Як бачимо із документів, вимоги владики в дечому збігалися із баченням Праги, особливо, якщо говорити про усвідомлення термінового призначення постійного єпископа на Підкарпатську Русь.

В останні дні роботи Архієрейського Собору¹ звернення до його членів з боку Карпаторуської церкви побільшало. Нашу увагу привернули два листи О. Геровського та дві звернення з боку сербських архієреїв. Перший лист Олексія Юліановича датований 25 травня 1926 р. Змальовуючи важке становище православної церкви (діяльність архієпископа Савватія, насильство з боку чеських жандармів і т. ін.), він стверджував, що «недавняя поѣздка Преосвященнаго Серафима въ К. Русь и въ Прагу не дала никакихъ положительныхъ результатовъ» [АСПЦ 9, арк. 1]. Автор писав про прагнення чехословацького уряду «уничтожить сперва права сербской Церкви, затѣмъ автономію карпаторусской Церкви и на конецъ и само православие въ Карпатской Руси», яке, мовляв, єдине протистоїть і заважає Празі проводити чехізаторську політику. Одним із прикладів антисербської акції з боку уряду ЧСР О. Геровський називав прагнення запровадження нового статуту, згідно із яким «будетъ создана единая церковная организация для всѣхъ православныхъ какъ Чехословакии такъ и Карпатской Руси съ центромъ въ Праге» [АСПЦ 9, арк. 2].

У листі міститься критика діяльності єпископа Горазда, який, нібито, «вносить новую смуту въ дѣла нашей Церкви..., – имѣя несомнѣнно намѣренія – вмѣшивается въ дѣла нашей Церкви, разѣзжаетъ по Карп. Руси и дѣйствуетъ на перекоръ нѣкоторымъ постановленіямъ Св. Синода, касающимся организации нашей Церкви, въ частности оставленія въ полной силѣ устава 1868 г.» [АСПЦ 9, арк. 2]. Наприкінці документу О. Геровський переконує сербських архієреїв у необхідності призначення вікарного єпископа із місцевого духовенства «по выбору Святаго Архієрейскаго Собора», водночас, він мав залишатися під управлінням преосвященного Досифея, «какъ экзарха карпаторусскаго». Нагальна потреба призначення постійного владики на Підкарпатську Русь обґрунтовувалася О. Геровським також прагненням «завершенія організації и устраниенія распри, такъ и для того, чтобы наша Церковь могла дать отпоръ врагамъ и обратиться въ Лигу Націй» [АСПЦ 9, арк. 2].

У наступному дописі від 26 травня 1926 р. О. Геровський доводив недопустимість виборів вікарія всією повнотою Карпаторуської Православної Церкви. Цей лист є, безперечно, реакцією на звернення духовенства на чолі з архімандритом Олексієм, котре протестувало проти нав'язування кандидатури вікарія без процедури виборів і затвердження з боку місцевих православних. Тобто, ми маємо дві протилежні концепції розвитку подій. З одного боку,

О. Геровський, який прагнув домогтися призначення вікарієм ігумена Матфея (Вакарова), на котрого він, безперечно, мав вплив і яким у майбутньому прагнув маніпулювати. І, з другого боку, більша частина духовенства на чолі з Кабалуком, котра, спираючись на підтримку вірян, висловила бажання прямих виборів архієрея. Останні вважали кандидата від О. Геровського – малоавторитетним та недостойним такого високого сану. Цілком зрозуміло, що фракція архімандрита Олексія бачила на цій посаді саме свого лідера.

Отже, Олексій Юліанович наполягав, що необхідно категорично відмовитися від виборів вікарного архієрея з цілої низки причин. По-перше, це юридичний аспект, за яким, на думку автора листа, «предоставленіе народу выбора викарнаго єпископа недопустимо» [АСПЦ 10, арк. 1]. По-друге, внутрішні усобиці, спричинені «незаконнымъ вмѣшательствомъ Константинопольскаго патріарха, лжеархієпископа Савватія, єпископа Веніамина и митрополита Антонія, подстрекающихъ народъ противъ Сербской Церкви, подорвали престижъ Церкви вообще и Сербской Церкви въ частности. А дѣйствія Савватія, рукополагавшего недостойныхъ лицъ за деньги, подорвали въ народѣ уваженіе къ рядовому духовенству» [АСПЦ 10, арк. 1]. По-третє, дезорієнтація населення в умовах «насилія чеськаго правительства», спроба з боку уряду, нібито, знищити права і вплив Сербської церкви, а згодом і православ'я загалом. Отже, підсумовував О. Геровський, «православная Церковь въ Карп. Руси находится въ тяжеломъ кризисе. Ей приходится вести борьбу какъ съ внутренними, такъ и съ внѣшними врагами». У зв'язку з чим, він вважав, що вибори єпископа можуть спровокувати новий конфлікт. Крім того, автор листа запевняв керівництво СПЦ, що «нашъ народъ не стремится къ выбору єпископа, онъ не претендуетъ на это право, но нашъ народъ ожидаетъ и требуетъ, чтобы Сербская Православная Церковь дала бы ему єпископа» [АСПЦ 10, арк. 2].

Друга частина документу присвячена характеристиці завдань для майбутнього вікарія. У листі міститься твердження, що незважаючи на відсутність кандидата з відповідною освітою, можна задовольнитися й менш грамотним ченцем, головне, щоби він був добропорядним і стійким у вірі та шанованим народом. О. Геровський запевняв членів Собору, що призначення СПЦ «вікарнаго єпископа із уроженцевъ Карп. Руси будетъ встрѣчено нашимъ народомъ съ удовлетвореніемъ. Новоназначенный вікарій будетъ признанъ единогласно представителями всехъ общинъ» [АСПЦ 10, арк. 4]. Як видно із проаналізованих листів, «уповноважений Карпаторуської Православної Церкви» подавав інформацію про призначення вікарія однобоко, видаючи бажане за дійсне.

Як зазначалася вище, у справі призначення (обрання) карпаторуського єпископа до Собору зверталися й сербські архієреї. 27 травня 1926 р. владики Серафим (Йованович) рекомендував прео-

¹ Архієрейський Собор СПЦ працював у період з 17 по 28 травня 1926 р. [Свети Архієреїєски, 1926, с. 361–362].

священному Досифею подати на розгляд Собору трьох «кандидатів-священномонахів із Підкарпатської Русі на вибір вікарного єпископа». У разі того, якщо жодна із запропонованих осіб не буде прийнятною для хіротонії, Серафим пропонував обрати одного із ченців на адміністратора і звести його в сан архимандрита [АСПЦ 5, арк. 1].

28 травня 1926 р. до Собору надіслали листа члени Синоду – єпископи: Серафим (Йованович), Михайл (Шилак) та Данило (Пантелич) (Далматинська кафедра). Характеризуючи загально складне становище православної церкви в Карпатах, архієреї вважали тривалу відсутність очільника Карпаторуської Церкви прямою загрозою існуванню православ'я в регіоні. Спираючись на особисті спостереження Серафима, сербські владика бачили вихід із ситуації в рукоположенні «за помічника преосвященному єпископу Досифею одного із тамтешніх гідних ієромонахів, котрий би, як місцевий уродженець та підданий Чехословацької держави, під його керівництвом виконувати архіпастирську службу» [АСПЦ 6, арк. 2]. Ці дії, на думку авторів листа, не могли суперечити державній владі, адже відповідали статті XI, парафу Е «Організація церкви», діючому закону колишньої монархії. Тобто, єпископи солідаризувалися з раніше висловленими пропозиціями керівника Злетовсько-Струмичської кафедри.

Друга рекомендація стосувалася заборони будь-якої діяльності на Підкарпатській Русі «єпископу Чеському Преосвященному Горазду». Його звинувачували в реалізації плану з підпорядкування Православної Церкви державі та в тому, «що своїм виглядом викликає недовіру тамтешнього населення» [АСПЦ 6, арк. 2]. Підсумовуючи листа владика заявляли, що якщо Собор, з певних причин відкине реалізацію запропонованого ними плану, або не знайде іншого, кращого варіанту, тоді нехай повідомить тамтешніх православних людей: «що він не може більше нічого зробити для них, навіть скористатися своїм законним правом юрисдикції» [АСПЦ 6, арк. 2].

На прикладі проаналізованих вище документів ми спостерігаємо радикалізацію частини членів Синоду СПЦ, котрі сприйняли політику очільників церкви як прояв слабкості та вимагали рішучих дій. Необхідно наголосити, що пропозиції вищеназваних членів Синоду та О. Геровського були враховані лише частково.

Ухвалу Собору СПЦ від 27 травня 1926 р. можна вважати певним компромісом для православного духовенства на Підкарпатській Русі. Документ складався із 9 пунктів та заключної частини, залишаючи водночас у силі свої попередні постанови щодо підкарпатського православ'я. Тобто, Собор доручав Синоду втілити в дію минулорічне рішення про введення на посаду єпископа Митрофана. У випадку невідворотної перешкоди для в'їзду адміністратора, Синод мусів домагатися направлення до Хуста саме Нішського архієрея. Єпископу Досифею доручалося до осінньої сесії Собору, за погодженням із вірниками та духовенством, «запропонувати підходящу кандидатуру на єпископа», протистояти уряду щодо ухвалення «закону про православну церкву... без згоди його (Досифея – авт.), духовенства,

народу та нашої церкви», спільно зі священниками протидіяти «Савватію та іншим чинникам», сприяти поверненню храмів і церковного майна від греко-католиків та побудові нових культових споруд. Окремо в ухвалі йшлося про необхідність письмового звернення до Константинополя з вимогою заборонити Савватію рукопокладати священнослужителів для Карпаторуської Православної Церкви та попередити єпископа Горазда, щоби не втручався в справу Підкарпатської Русі. У заключній частині документу Синод уповноважувався призначити помічника для єпископа Досифея зі складу підкарпатського духовенства.

Отже, ідучи на поступки групі архимандрита Олексія (Кабалюка), котра вимагала виборів вікарія, Собор не відкинув і вимоги О. Геровського щодо призначення помічником ігумена Матфея (Вакарова). На нашу думку, помилковим було повне ігнорування пропозицій єпископа Горазда, котрі виходили із консультацій з урядом. Така лінія керівництва СПЦ була цілком очікувана і свідчила про прагнення обстоювати своє право на призначення архієреїв. Однак, з іншого боку, такі дії сербів були розцінені Прагою вороже, що призвело до категоричного відкинення кандидатур єпископів Досифея й Митрофана.

Прикладом різних поглядів на методи розв'язання карпаторуського питання є позиція єпископів Горазда та Досифея. Після ухвали Собору, котрий підтвердив повноваження Нішського владика, він написав до Праги досить гнівного листа, який містив низку закидів та звинувачень. На думку П. Марека, Досифей сприйняв дуже болісно той факт, що в пропозиціях до уряду його було виключено із кола кандидатів на Карпаторуську кафедру [Marek, 2020, s. 270]. Насамперед, владика Досифей критикував чехословацьку владу, стверджуючи, що вона не тільки не зробила нічого корисного для православ'я, а навпаки, працювала на шкоду сербській церкві, «створивши Савватія, Червінку, Веніаміна та інших». Він закликав Горазда дистанціюватися від В. Мюллера, не підтримувати інших кандидатів на Підкарпатську Русь і не проводити жодних зборів без дозволу СПЦ. «Будь-які інші дії, котрі виходять за повноваження Собору, будуть розцінюватися як неканонічні», – наголошував сербський делегат [AUEROBE Olomouc 2, list 4].

Характеризуючи ухвалу найвищого органу СПЦ, єпископ Досифей наголошував, що він «не змінив нічого, що вже було раніше вирішено. Інакше й не могло бути... Мюллер не може бути барометром того, що вирішується на Соборі». Підсумовуючи листа, Нішський владика закликав свого чехословацького колегу сприймати критику як братські поради й не ображатися на тон допису – «між мною та Вами повинна бути щирість» [AUEROBE Olomouc 2, list 5].

Ми не маємо у своєму розпорядженні відповіді єпископа Горазда на закиди сербського архієрея, однак пізніше, у листі на о. Д. Беякова він переконував, що не втручався в справу православної церкви на Підкарпатській Русі офіційно, а допомагав лише як друг. «Владика Досифей, мабуть, недостатньо обізнаний», – підсумовував Горазд [AUEROBE Olomouc 3, list 1].

Виокремлені єпископом Гораздом у звіті від 10 травня 1926 р. кандидатури були взяті до відома МЗС та через посольство в Белграді піддані вивченню й перевірці. 15 червня того ж року до Праги було надіслано секретний звіт, котрий містив інформацію про синкела Дамаскіна (Грданічку) та трьох сербських архієреїв (Михайла (Шиляка), Серафима (Йовановича), Йосифа (Цвйовича)). Про владику Михайла в документі зазначалося, що він здобув освіту в Росії, є аполітичним, володіє м'яким та податливим характером, завжди був добрим священником [AMZV Praha 5, list 1]. Щодо єпископа Серафима дипломати підкреслювали лише той факт, що через вік він був би повністю лояльним до уряду. Спираючись на відомості окремих сербських церковних діячів, обидвом архієреям закидалося в негатив слабка організаторська та ораторська здібність, а в позитив – знання російської мови. Надзвичайно цікаві оцінки зустрічаємо про єпископа Йосифа. На відміну від попередників, його характеризували як доброго промовця та організатора, енергійну людину, котра вийшла із народу та брала участь у «турецьких та балканських війнах». Чеські дипломати побоювалися дещо різкого характеру владики, котрий пояснювали його воєнним минулим.

Виключно позитивні характеристики отримував о. Дамаскін. «Він є вихованцем Черновецького університету, але навчався також у Петербурзі. Кажуть, що він інтелігентний, має делікатний характер. Депутат В. Прибичевич характеризує його як хорошого організатора, котрий би міг віддано керувати окремою церквою». У документах також відзначалося аполітичність ченця. Чехословацький посол пропонував зробити вибір між «Йосифом Бітольським і Дамаскіном» [NA Praha 2, list 2].

Отриманий звіт МЗС переслало до освітнього відомства, вимагаючи визначення особи кандидата [NA Praha 3, list 1]. Уже через п'ять днів МШіНО погодилося підтримати синкела Дамаскіна, а в разі його відмови – єпископа Йосифа (Цвйовича). Ян Крчмарж був свідомий того, що хіротонія нового владики може зайняти певний відрізок часу, а тому допускав відстрочення приїзду архієрея на кілька місяців. Заразом, міністр шкільництва загострював увагу на необхідності порушення перед СПЦ питання щодо утримання православного духовенства від політичної діяльності та погодження з «вітчизняними органами державної влади питання висвячення кандидатів у священники» [AMZV Praha 6, list 1]. Якщо перше побажання можна сприйняти цілком адекватно, то вимога взяти під державний контроль рукоположення духовенства могла спричинити серед сербських церковних сановників закономірне обурення та незгоду.

Після випрацювання спільної позиції між міністерствами в Празі, уряд через свого посла в Белграді, вийшов на контакт із відповідними королівськими можновладцями. 13 липня 1926 р. Я. Шеба зустрівся із помічником міністра закордонних справ КСХС Йованом Марковичем, котрому повідо-

мив про рішення влади ЧСР доручити Дамаскіну завдання організувати Православну Церкву на Підкарпатській Русі. Сербський урядовець висловив задоволення даною ініціативою та пообіцяв співпрацювати як із Міністерством віросповідання так із церковною владою, щоб якнайшвидше реалізувати намічений план. Він також сприйняв прохання чехословацького МШіНО щодо невтручання майбутнього архієрея в політичні питання та узгодження з владою питання рукоположення духовенства. Згідно зі звітом чехословацького посланця, під час його розмови із Й. Марковичем до канцелярії прийшов міністр віросповідань Мілош Трифунович. Він також позитивно сприйняв кандидатуру о. Дамаскіна та заявив, що він є «найбільш здібною людиною для цієї делікатної місії». Водночас, міністр попередив посла, що домогтися висвячення ченця в короткі строки через об'єктивні причини буде важко та пообіцяв клопотати перед церковною владою про це питання [AMZV Praha 7, list 1]. Отже, Я. Шеба зосередився виключно на особі синкела Дамаскіна, навіть не згадавши про інші кандидатури.

Незважаючи на висловлену урядом ЧСР позицію щодо вирішення церковного питання на Підкарпатській Русі, у КСХС ситуація розгорталася за іншим сценарієм. 10 липня 1926 р. єпископ Досифей подав до Синоду СПЦ клопотання щодо призначення своїм помічником «для керівництва Карпаторуською Православною Церквою» ігумена Матфея (Вакарова) та затвердження його зведення в сан архімандрита. Крім того, архієрей просив відрядити когось із членів Синоду на Підкарпатську Русь для введення помічника на посаду та проведення загальних зборів духовенства й мирян. Для підвищення авторитету помічника та заспокоєння православних вірників, владику вважав за доцільне спорядити Вакарова спеціальним патріаршим посланням [АСПЦ 3, арк. 1–3]. 21 липня того ж року єпископ Досифей запропонував на затвердження Синоду О. Геровського¹ на посаду юрисконсульта Карпаторуської Православної Церкви [АСПЦ 4, арк. 1]. Обидві клопотання владики Досифея були підтримані членами Синоду, про що були видані відповідні розпорядження [АСПЦ 19; АСПЦ 21]. В ухвалі Синоду СПЦ від 15 липня 1926 р. йшлося про необхідність відкинути звернення Духовної консисторії в Хусті щодо хіротонії ігумена Матфея як безпредметне, єпископу Досифею доручалося видати спеціальний декрет Вакарову про призначення та супроводити помічника для введення на посаду [АСПЦ 19, арк. 1–2]. Окремо Синод звернувся до глави королівського МЗС Момчило Нінчіча із проханням про організацію поїздки владики Досифея на Підкарпатську Русь для реалізації відповідних ухвал [АСПЦ 12, арк. 1].

Очевидно, лише після отримання листа із Синоду, МЗС в Белграді «згадав» про клопотання чехословацького уряду. Можна припустити, що після консультацій із Я. Шебою працівники обох міністерств² вивчали можливість висвячення синкела

¹ 19 липня 1926 р. єпископ Горазд у листі до єпископа Досифея критикував діяльність О. Геровського за непоступливість та радикалізм. Однак, як бачимо із дій Досифея, він проігнорував

рекомендації свого чеського колеги. [AUEROBE Olomouc 9, арк. 1–3; Marek, 2020, s. 293].

² МЗС та Міністерство віросповідань.

Дамаскіна на карпаторуського архієрея і прийшли до висновку, що на його кандидатурі не час наполягати. У листі до Синоду від 20 липня 1926 р. за підписом М. Нінчіча йшлося про принципову згоду Праги на відправлення на Підкарпатську Русь одного із єпископів СПЦ для організації тамтешньої православної церкви. Міністр вважав за необхідне, «в інтересах самої церкви та в інтересах добрих відносин, які існують між нами та союзницькою Чехословацькою» взяти до уваги клопотання Я. Шеби щодо відрядження єпископа Йосифа (Цвйовича) або хіротонію одного з архімандритів, скасувавши водночас, попереднє рішення [АСПЦ 8, арк. 1]. Уже наступного дня лист міністра був розглянутий членами Синоду СПЦ [АСПЦ 20, арк. 1–4]. Виконавчий церковний орган схвально сприйняв згоду чехословацького уряду щодо прийняття делегата, однак не мав компетентності змінювати рішення Собору. Разом із тим, члени Синоду розцінювали клопотання чехословацького уряду про єпископа Йосифа як відмову в продовженні місії в Карпатах владиці Досифею [АСПЦ 13, арк. 1–2].

Діставши негативну відповідь, Я. Шеба в таємному звіті зауважував, що, очевидно, місцевий МЗС неправильно доніс до Синоду позицію чехословацького уряду. Відповідаючи на прохання представників дипломатичного відомства КСХС про можливість продовження місії Досифея в ЧСР, чехословацький посол мусив зауважити, що Прага пропонує лише двох кандидатів (Дамаскіна і Йосифа), а особу Васича навіть не розглядає. За словами Я. Шеби, він отримав запевнення від сербських урядовців, що вони спробують домогтися призначення Йосифа через Синод, щоб у вересні того ж року затвердити його на Соборі. Однак, у зв'язку із синодальними канікулами, вирішення питання відкладалося на серпень. Досить критично чехословацький посол розцінював призначення на посаду архімандрита Матфея (Вакарова) та О. Геровського, про яке він довідався із белградської преси. Вплив останнього на «місцевих православних діячів» Я. Шеба вважав за необхідне паралізувати [AMZV Praha 8, арк. 1].

Празький уряд дійсно сприйняв нові кадрові призначення Синоду СПЦ критично. 11 серпня 1926 р. у листі МЗС до МШіНО повідомлялося, що після заяви чехословацького посольства у Белграді, міністр закордонних справ КСХС заборонив видавати єпископу Досифею візу до Чехословаччини [NA Praha 6, арк. 1]. За словами А. Розсипала, черговий конфлікт з приводу Досифея породив також у сербському уряді розбіжні погляди [NA Praha 5, арк. 1].

Незважаючи на відмову Синоду СПЦ приймати пропозицію чехословацького уряду щодо кандидатів, Прага не відступила від своєї позиції. 7 вересня 1926 р. МЗС доручив своєму послу в Белграді й далі продовжувати роботу в цьому напрямку, та, за неможливості висвячення синкела Дамаскіна, домагатися відрядження для організаторської роботи на Підкарпатській Русі єпископа Бітольського Йосифа

[NA Praha 4, арк. 1]. МШіНО додатково пропонувало попередити югославський МЗС та СПЦ, що відстрочення вирішення питання може призвести ще до більшого ускладнення ситуації [AMZV Praha 9]. Звіти чехословацького посланця в Белграді наприкінці вересня – на початку жовтня 1926 р. характеризували позицію вищого керівництва СПЦ та окремих урядовців КСХС щодо майбутнього православної церкви на Підкарпатській Русі. Посланець зазначав, що його здивувала інформація про відмову членів Синоду та югославської влади підтримати кандидатуру Дамаскіна, адже раніше він дістав запевнення від міністра віросповідань М. Трифуновича про прийнятність даної фігури [AMZV Praha 10].

Навіть перебуваючи у відпустці Я. Шеба знайшов можливість провести переговори з патріархом Димитрієм та кількома членами Синоду, котрі супроводжували главу СПЦ. Безпосередньо зустріч відбулася на Плитвицьких озерах у Хорватії, де вищі сановники Сербської церкви відпочивали. Після тривалої розмови з патріархом, посол прийшов до висновку, що першосвятитель був недостатньо проінформований про питання відхилення кандидатури о. Дамаскіна¹. Члени Синоду також повною мірою не знали даної проблеми, отримуючи однобоке тлумачення від О. Геровського та єпископа Досифея. Я. Шеба переконував, що Нішський архієрей «рішуче виступає проти наших кандидатів, зокрема, Дамаскіна» [AMZV Praha 10]. Окремо чехословацький дипломат проводив перемовини з наближеними до патріарха персонами, зокрема, головою церковного суду, котрий радив вести діалог з питання хіротонії о. Дамаскіна безпосередньо через главу СПЦ, обминаючи королівський МЗС. Однак, Я. Шеба вважав такий підхід не дипломатичним, сподіваючись на підтримку М. Нінчіча. Водночас, він вказував на пасивність помічника міністра закордонних справ – Й. Марковича та окремих референтів, припускаючи, що останні більше схиляються до позиції єпископа Досифея [AMZV Praha 10].

На початку жовтня 1926 р. чехословацький посол провів кілька зустрічей із представниками Міністерства віросповідань та МЗС КСХС. М. Трифунович пообіцяв Я. Шебі з'ясувати всі причини, чому Синод виступив проти о. Дамаскіна. Він вкотре пообіцяв використати весь свій авторитет, щоби допомогти призначення обраного чехословацькою стороною кандидата. Досить конструктивними були перемовини з Й. Марковичем. Помічник М. Нінчіча повідомив про свою розмову з патріархом, котрий заявив, що питання про призначення чи відкликання єпископа Досифея може ухвалити лише Собор СПЦ, який збереться на початку листопада. До того часу працівник міністерства обіцяв провести роз'яснюючу роботу серед архієреїв, пролобіювавши когось із кандидатів чехословацького уряду. Я. Шеба намагався переконати співрозмовника, що для уряду КСХС було б вигідніше, якби Прага визначила особу єпископа, адже тоді місцеві органи влади не будуть нести відповідальність

¹ Посол зробив примітку у звіті, пояснюючи даний стан похилим віком патріарха та поганою пам'яттю. Я. Шеба переконував, що нібито замість глави СПЦ працює його оточення.

за дану справу. Третій чиновник, з яким зустрічався чехословацький дипломат – був референт МЗС Іво Андріч. У звіті посла зазначалося про принципову згоду названого югославського діяча з кандидатурою синкела Дамаскіна та запевнення в підтримці його призначення серед членів Собору [AMZV Praha 11]. Таким чином, заяви О. Геровського про те, що чехословацький уряд намагається знищити Православну Церкву були безпідставними. Прага планомірно домогалася від СПЦ призначення єпископа на Карпаторуську кафедру, обстоюючи власний інтерес. Кінцевим результатом мала бути, як і раніше, повна автокефалія православної церкви в ЧСР.

З'їздивши до Праги та отримавши чергову порцію інструкцій від В. Гірси, посол Я. Шеба провів на початку листопада 1926 р. переговори в справі призначення єпископа для Підкарпатської Русі із М. Нінчічем. Чехословацький дипломат висловив категоричну позицію уряду щодо неможливості продовження в країні місії єпископа Досифея. Він скаржився на блокування кандидатури синкела Дамаскіна (Грданічки) найближчим оточенням сербського патріарха. Посол повторив тезу, висловлену напередодні під час розмови з Й. Марковичем, що королівському уряду буде вигідно відправити на Підкарпатську Русь такого архієрея, якого вибере для себе Прага. «Нінчич погодився з моїми висновками й пообіцяв знову звернутися до патріархії», – зазначав Я. Шеба в таємному звіті до МЗС від 16 листопада 1926 р. Дипломатові вдалося підтвердити свої раніші припущення, що головними противниками кандидатури Дамаскіна були єпископ Досифей та О. Геровський [NA Praha 9; AMZV Praha 14].

Наступним кроком чехословацького посла стала особиста зустріч із синкелом Дамаскіним. Він справив на дипломата надзвичайно позитивне враження, «дуже розумної і скромної людини». У розмові кандидат висловив побоювання, що він не справиться з покладеними на нього організаційними обов'язками та не вважає себе достатньо кваліфікованим для посади єпископа. Я. Шеба не намагався переконати о. Дамаскіна змінити свою думку. Водночас, було домовлено, що він обдумає пропозицію й дасть відповідь упродовж 10 днів. Пізніше чехословацький посол дізнався, «що Дамаскін також відчув негативного впливу Досифея чи його друзів». Дипломат зазначав, що якщо Грданічка відмовиться від пропозиції, то посольство буде наполягати на кандидатурі Бітольського єпископа Йосифа (Цвійовича). Значний інтерес викликає інформація про допомогу з боку сербських чиновників, котрі лобіювали у Белграді призначення чехословацьких кандидатів. Зокрема, у звіт згадується доктор Йован Радоніч, голова фінансового комітету Скупщини, «брат якого є високопоставленим духовним сановником, який має великий вплив в оточенні патріарха» [NA Praha 9; AMZV Praha 14].

У середині вересня того ж року свою позицію щодо становища православної церкви висловив єпископ Горазд (Павлік). У листі до о. Д. Беякова він писав, що якби СПЦ виконала прохання уряду ЧСР і направила на Підкарпатську Русь архієрея, то «Савватій нічого не міг зробити, бо уряд заступився б

за сербського єпископа». Владика стояв на позиції, що без згоди влади нічого не вдасться зробити, а уряд підтримає тільки того архієрея, який буде призначений за його згодою [AUEROBE Olomouc 4]. Днем пізніше, у листі до архимандрита Олексія (Кабалюка), архієрей прогнозував, що церковне питання повинно розв'язатися упродовж шести місяців [AUEROBE Olomouc 5].

Можна стверджувати, що після травневого рішення Собору СПЦ та листа єпископа Досифея владика Горазд не виявляв особливої активності щодо православної церкви на Підкарпатській Русі. Однак, 14 жовтня 1926 р. він надіслав до белградського Синоду 9-ти сторінковий звіт, у якому детально розкрив своє ставлення на події, котрі відбувалися в останній період у ЧСР у церковному середовищі. Документ зберігся в оригіналі на сербській мові в Архіві СПЦ у Белграді, а його машинописна копія – чеською, в єпархіальному архіві в Оломоуці [АСПЦ 1, арк. 1–9; AUEROBE Olomouc 10]. Лейтмотивом звіту була спроба переконати Синод у помилковості рішення щодо призначення вихідця із місцевого чернецтва помічником-адміністратором єпископа Досифея для Підкарпатської Русі. Автор звіту вважав, що складне завдання організації Карпаторуської Церкви може бути під силу тільки комусь із сербських церковних діячів. Архієрей пропонував скористатися доброю волею чехословацького уряду та врахувати його прохання щодо призначення відповідної особи. Тільки після кінцевого затвердження кандидата з боку влади він допускав належну підтримку уряду процесу організації церкви. Разом із тим, Горазд вказував на нагальність ухвалення рішення, повідомляючи про деморалізацію, недисциплінованість та конфлікти серед духовенства, що призводило до відходу вірників із Православної Церкви до різних протестантських деномінацій. Ще одним недоліком, котрий гальмував церковну організацію, владика вважав втягування її в політичні протистояння. Він пропонував віддаляти від Церкви тих осіб, котрі своєю діяльністю кидали тінь на Православ'я. Очевидно, у цьому випадку, мова йшла про О. Геровського [АСПЦ 1, арк. 1–9; AUEROBE Olomouc 10].

Для порятунку ситуації єпископ Горазд пропонував реалізувати низку пунктів програми: 1) скасувати призначення архимандрита Матфея (Вакарова) помічником єпископа Досифея для Підкарпатської Русі й замість нього призначити когось із сербських церковних діячів. Останній повинен мати належну освіту, знати законодавство Чехословацької Республіки, володіти відповідною тактовністю та практичними навичками; 2) нову кандидатуру помічника Синод повинен попередньо погодити з урядом ЧСР; 3) про призначення помічника потрібно повідомити чехословацький уряд офіційним актом; 4) усі окреслені кроки необхідно здійснити в найкоротші строки [АСПЦ 1, арк. 1–9; AUEROBE Olomouc 10].

На нашу думку, викладений у листі єпископа Горазда план був найбільш прийнятним для розвитку місцевої Православної Церкви. Оцінюючи його із перспективи можна стверджувати, що керівництво СПЦ взяло на озброєння більшість його положень і реалізувало їх вже в наступні місяці.

Напередодні засідання Собору в Сремських Карловцях події на Підкарпатській Русі почали набувати критичного становища. Причому, у звітах влади часто наводилася досить суперечлива інформація. Наприклад, вісегубернатор повідомляв про проведення 26 жовтня 1926 р. зборів духовенства сербської юрисдикції в с. Іза під керівництвом архімандрита Олексія (Кабалюка). Присутні нібито виступили проти ініціативи О. Геровського призначити на Карпаторуську кафедру сербського єпископа, наполягаючи виключно на кандидатурі Кабалюка та вирішили відправити до Сербії чергову делегацію з протестом [Archiv KPR 1; ДАЗО, ф. 16, оп. 1, спр. 241, арк. 16]. Натомість, у листі до єпископа Горазда архімандрит Олексій висловлював докорінно відмінну позицію. Він висловлював сподівання, що Собор ухвалить рішення, яке задовольнить усі сторони. «Мы все только и ожидаем назначения и прибытия к нам постоянного Владыки, ибо если бы и еще не прибыл епископ, то темь болѣе состояние плохо будетъ, – зазначав Кабалюк. – ...Духовенство и миряне требуютъ хотяи временно сюда Епископа изъ Сербии, при которомъ бы состоялось и общее собрание о вопросе постоянного епископа у насъ... Мы надеемся, что только юрисдикция Сербской Церкви останется признаной державой» [AUEROBE Olomouc 6, list 3].

24 листопада 1926 р. в Сремських Карловцях під керівництвом патріарха Димитрія засідав Синод СПЦ, на який було запрошено делегатів із Підкарпатської Русі О. Геровського, о. Д. Белякова та прот. І. Ілечка, який не згадується в чеських документах. На Синоді був присутній також єпископ Досифей, який заявив, що чехословацький уряд відмовляється видавати візу для нього та єпископа Митрофана [ДАЗО, ф. 117, оп. 1, спр. 88, арк. 74]. У зв'язку з цим, він просив Синод і Собор призначити для Підкарпатської Русі іншого делегата. Таким чином, єпископ фактично склав із себе повноваження. Патріарх запропонував представникам Карпаторуської Православної Церкви висловити свої прохання в письмовій формі, обіцяючи розглянути документ на засіданні Собору, котрий розпочинав роботу уже наступного дня [АСПЦ 16, арк. 1–2]. Звернення, яке підписали О. Геровський та о. Д. Беляков збереглося в архіві СПЦ. У ньому, від імені учасників зборів, клопоталося залишити «высшее руководство православной Церковью въ Карпатской Руси... за Преосвященнымъ Досифеемъ, какъ делегатомъ Св. Архіерейскаго Собора и Экзархомъ Карпаторусскимъ...». Відсторонення єпископа, на думку авторів звернення, «могло бы быть истолковано и использовано какъ побѣда враговъ православия» [АСПЦ 15]. Таким чином, навіть попри заяву єпископа Досифея про відмову від посади, делегати і далі продовжували наполягати на його керівництві Православної Церкви. 25 листопада 1926 р. Собор СПЦ прийняв відставку Досифея та обговорив відмову єпископа Йосифа від поїздки [АСПЦ 14].

Після засідання Собору, 26 листопада 1926 р., чехословацький посол у Белграді Я. Шеба повідомив до Праги про добровільну відставку Досифея з посади делегата СПЦ на Підкарпатській Русі. Посилаючись на

свідчення єпископа Горазда, дипломат писав, що Йосиф (Цвійович) також відкинув пропозицію й називав нового кандидата – владика Новосадського та Бачкського Іринея (Чирича)¹. У телеграмі до МЗС також йшлося, що серби погодилися на пропозицію про два варіанти визначення претендентів на посаду Карпаторуського єпископа. Відповідно, перший полягав у самостійному обранні Собором трьох кандидатів на кафедру, другий – надавав це право чехословацькому уряду [AMZV Praha 1]. Зважаючи на завершення сесії Собору, посол просив від керівництва негайно надіслати інструкції щодо вирішення ситуації. Працівники МЗС переслали депешу Я. Шеби до МШІНО, яке підтримало думку про доцільність формування списку сербським Собором та вказало на необхідність лобювання лояльних до ЧСР кандидатів [NA Praha 10].

Хоча в аналізованому вище документі й не згадувався єпископ Іринея (Чирич), у черговому листі чехословацького посла до МЗС від 2 грудня 1926 р. його названо «найбільш підходящим кандидатом». З цього робимо висновок, що освітнє відомство разом із МЗС дійшли згоди та поставили ставку на названого архієрея. Для реалізації наміченого плану чехословацька влада діяла в кількох напрямках. Підготовчу роботу через членів Собору мусив провести єпископ Горазд (Павлік). Посол дістав завдання обстоювати інтерес ЧСР та її кандидата в середовищі белградських урядовців. Переговори з радником МЗС Константином Фотічем були невдалими, позаяк дипломат мусив виїхати на конференцію до Парижу. Отримавши відмову щодо негайного обговорення справи, Я. Шеба попередив К. Фотіча, «що якщо зі сторони міністерства не виявлять більшої зацікавленості до справи на нашу користь, ми будемо змушені вдатися до прямих переговорів із патріархатом» [NA Praha 8].

За словами посла, імпульс до зустрічі дав сам патріарх Димитрій, який повідомив до дипломатичного представництва ЧСР у Белграді, що має намір його відвідати. Зважаючи на поважний вік глави СПЦ, Я. Шеба вирішив сам поїхати на аудієнцію та викласти позицію уряду щодо процедури обрання кандидата для Підкарпатської Русі. Посол переконував першосвященителя та його секретаря в доцільності надати змогу Празі вибрати власного кандидата зі списку сербських архієреїв. «Я наголосив, що саме тому, що кандидата буде обрано нами, він матиме іншу позицію з боку влади, ніж кандидат, якого би нам нав'язали», – писав Я. Шеба у звіті до Праги. Патріарх не заперечував проти висунутої пропозиції та позитивно відгукувався про єпископа Іринея та синкела Дамаскіна. Протириччя виникли лише під час обговорення термінів майбутньої місії. Керівник СПЦ обстоював позицію, що необхідно делегувати єпископа тимчасово (на строк від 6 до 12 місяців), водночас, Я. Шеба наполягав на більш тривалому або ж постійному перебуванні архієрея на Підкарпатській Русі [NA Praha 8].

Під час зустрічі також йшлося про повернення храмів греко-католикам, необхідність забезпечення культовими приміщеннями православних, перспективи утворення автокефальної православної церкви в

¹ Єпископ Іринея (Чирич) канонізований СПЦ 23 травня 2022 р.

ЧСР. Врешті-решт, було домовлено, що Я. Шеба підготує ноту до МЗС КСХС, у якій запропонує скласти список кандидатів на обрання на посаду єпископа для Підкарпатської Русі, а патріарх, у свою чергу, буде намагатися отримати згоду архієреїв та сформує остаточний перелік [NA Praha 8].

Наприкінці звіту чехословацький посол детально пише про єпископа Іринєя, вкотре спираючись на характеристики депутата Скупщини о. Валеріана (Прибичевича) та співредактора «Політики» Йована Тановича. Зокрема, Я. Шеба наголошував на високій освіченості архієрея (докторат із філософії та теології), знання іноземних мов (німецької, російської, словацької, угорської), організаторські та дипломатичні здібності (працював на мирній конференції в Парижі) тощо [NA Praha 8; Marek, Lurčo, 2013, s. 198].

Після повернення із КСХС єпископ Горазд відвідав культовий відділ МШІНО та прозвітував про зроблені ним кроки під час роботи Собору. Виявилося, що намічений план щодо формування списку із трьох осіб із боку СПЦ не був реалізований, тому що серби просто не змогли підібрати відповідних кандидатів [Marek, 2019, s. 423]. Натомість чехословацьке посольство звернуло увагу патріархії конкретно на особу єпископа Іринєя (Чирича), вважаючи його найбільш спроможним для проведення місії на Підкарпатській Русі. У внутрішньому листуванні освітнього відомства йдеться, що головним козирем названого архієрея є належність до колишньої Карловацької митрополії. Відповідно, він добре знав церковно-правові умови колишньої Австро-Угорщини та міг застосувати їх на практиці. Під час зустрічі Горазд переказав прохання єпископа Досифея про можливість прибути на Підкарпатську Русь разом з Іринєєм та формально передати йому повноваження. В. Мюллер не заперечував проти цього, однак вважав за необхідне, щоби чеський архієрей супроводжував сербських церковних сановників під час поїздки. Його завдання мало полягати в тому, щоби «за необхідності паралізувати там діяльність Досифея» [NA Praha 7]. Звісно, останнє слово в цьому питанні повинно було залишитися за МЗС, до якого єпископ Горазд мав намір звернутися з окремим клопотанням.

Преосвященний Горазд усвідомлював, що незважаючи на добровільну відмову єпископа Досифея від посади Карпаторуського архієрея, від його позиції багато в чому залежить питання, як швидко новий делегат опиниться в Хусті. У листі від 6 грудня 1926 р. Горазд писав до Досифея, що Церква має бути зацікавлена в негайному відрядженні делегата на Підкарпатську Русь. Він пояснював свої слова як економічними так і церковними причинами (необхідність затвердження договорів купівлі-продажу земель для будівництва храмів, організація навчання Закону Божого в школах, призначення конгруа та фінансової підтримки для духовенства, котра буде анульована, якщо не приїде архієрей до кінця грудня того ж року, врегулювання спорів на рівні окремих православних громад і т. ін.). «Я закликаю Вас, в інтересах Церкви, люб'язно продовжувати цю справу», – підсумовував Горазд [AUEROBE Olomouc 7].

З поверненням делегатів із КСХС – ігумена Амфілохія (Кемія) та Василя Гайду, можна

пов'язувати поширення інформації на Підкарпатській Русі про призначення єпископа Іринєя (Чирича). Хустський окружний начальник у звіті до Президії жупанатського уряду в Мукачеві повідомляв, що архієрей повинен прибути до с. Іза «на руські Миколи 19 грудня 1926 р.» та тимчасово поселитися на церковній фари [ДАЗО, ф. 16, оп. 1, спр. 241, арк. 25]. Як головнослужний, так і пізніше віцегубернатор переконували, що єпископ має намір перенести свою резиденцію до Мукачевя [Archiv KPR 2]. Місцева преса також розмістила на своїх шпальтах невеличкі за об'ємом повідомлення про нового сербського делегата. Газета «Русская земля» повідомляла, що призначення є наслідком візиту карпаторуської делегації до Синоду СПЦ та патріарха. «Новый Карпаторусский епископ по национальности сербъ, имѣеть русское воспитаніе и владѣеть всеми европейскими языками», – резюмувала редакція [Православный Карпаторусский Епископъ, 1926, с. 2]. Цитована замітка, очевидно, послужила основою для публікацій у газетах «Slovenski národ» [Biskup Irenej, 1926, s. 4], «Novoje vremja» [Novyj pravoslavnyj episkop, 1926, s. 3], «Podkarpatské hlasy» [Nový pravoslavnyj biskup, 1926, s. 2], «Народная газета» [Православный епископъ, 1926, с. 2].

Значно повнішу за змістом характеристику нового Карпаторуського архієрея знаходимо в листі секретаря єпископа Горазда (Павліка) – Франтішка Шімека на ім'я православного священника о. Павла Войтовича в с. Великі Лучки від 9 грудня 1926 р. Адресант, зокрема, наголошував, що новопризначений владику буде працювати на Підкарпатській Русі не менше як пів року. «Це є один із найкращих Сербських єпископів, – писав Ф. Шіmek. – Він є чудовим організатором, раніше був професором у богословській семінарії в Сремських Карловцях... Він точно наведе на Підкарпатській Русі лад» [AUEROBE Olomouc 8]. Таким чином, позитивні оцінки єпископа Іринєя не могли не вселяти надію на місцеве духовенство.

Результати наполегливої праці чехословацького посла Я. Шеби, які були спрямовані на обстоювання інтересів своєї країни в Белграді, не минули марно. У звіті від 17 грудня 1926 р. він повідомив до МЗС про підсумки та наслідки переговорів з очільниками СПЦ і представниками уряду КСХС. Зі слів посла стає зрозуміло, що чиновники королівського МЗС та Міністерства віросповідань вирішили піти на поступки чехословацькому уряду в питанні щодо вибору лояльного до Праги кандидата. Проблеми розпочалися на засіданнях Синоду СПЦ, який проводив роботу безпосередньо після Собору. Зі слів Я. Шеби, єпископу Досифею та О. Геровському вдалося переконати синодалів, що визначення списку кандидатів, із якого Прага хоче обирати собі єпископа, не відповідає церковним канонам. У зв'язку з цим, порадившись із виконувачем обов'язки міністра закордонних справ КСХС Й. Марковичем, чехословацький посол вирішив узяти участь у засіданні Синоду.

Безпосередня зустріч із сербськими архієреями відбулася 15 грудня 1926 р. Від імені членів Синоду слово взяв митрополит Скоплянський Варнава (Росич), майбутній патріарх. Він запевнив посла, що СПЦ має чітку програму щодо Підкарпатської Русі та прагне

якомога швидше надати православним у ЧСР автокефалію. Водночас, Церква не може йти на дії, які компрометують її церковні закони та авторитет. У відповідь на це Я. Шеба прослідкував відносини зі СПЦ упродовж усієї місії єпископа Досифея та зазначив, що чехословацький уряд виконав усі зобов'язання, взяті на себе під час угоди в 1924 р. Зокрема, він навів документ, згідно з яким у країні не визнавалася Празька архієпископія та архієпископ Савватій. Водночас, дипломат закидав церковним можновладцям порушення обіцянок, наданих раніше міністром віросповідань Воїславом Яничем. Вони полягали в наступному: «Сербська Православна Церква не буде діяти знову без домовленості з урядом Чехословаччини». У доповіді посла згадувалася також античехословацька агітація О. Геровського та єпископа Досифея, непропорційна реакція з боку СПЦ на дружні прояви Праги тощо. Загалом виступ Я. Шеби тривав 40 хв та справив на присутніх позитивне враження. Члени Синоду погодилися на пропозиції чехословацького уряду щодо призначення на Підкарпаття в перспективі синкела Дамаскіна (Грданічки), однак, відклали це питання на розгляд Собору СПЦ. Як компроміс було ухвалено рішення делегувати на Підкарпатську Русь єпископа Новосадського Іринея (Чирича), а його помічником призначити о. Дамаскіна. Таким чином, синкел міг здобути можливість ознайомитися з нагальними справами православ'я в регіоні, набути відповідного досвіду та після відповідних кроків СПЦ отримати єпископську хіротонію [AMZV Praha 12].

Очевидно, уже після зустрічі з Я. Шебою, члени Синоду СПЦ звернулися до єпископа Іринея в Новий Сад. Владика просили дати відповідь упродовж двох днів, чи він згідний прийняти на себе відповідальну функцію делегата на Підкарпатській Русі. Одночасно з цим, Синод поставив до відома королівське МЗС про ситуацію з призначенням свого церковного сановника до ЧСР [АСПЦ 17]. Через два дні Я. Шеба повідомив патріархію про згоду чехословацького уряду на запропоновану Синодом комбінацію, але просив прибути обох делегатів спочатку до Праги для отримання інструкцій [AMZV Praha 12].

Уже 19 грудня 1926 р. чехословацький посол вручив королівському МЗС вербальну ноту, у якій йшлося про домовленості з патріархом і членами Синоду та принципову згоду уряду в Празі на духовну місію єпископа Іринея й синкела Дамаскіна на Підкарпатській Русі. У документі вказувалося, що присутність єпископа Іринея на Підкарпатській Русі матиме на меті вивчення ситуації та введення «Дамаскіна до церковно-адміністративних питань». Після виконання цього завдання, через кілька місяців, єпископ Іринея мав повернутися на батьківщину. О. Дамаскін повинен був залишитися в ЧСР та продовжити місію організації Православної Церкви на Підкарпатській Русі. «Місцеві церковні кола вживатимуть заходів, щоби доктор Дамаскін був Сербською православною церквою висвячений на єпископа» [AMZV Praha 16; ДАЗО, ф. 2, оп. 2, спр. 91, арк. 40].

Надсилаючи до Праги переклад ноти Я. Шеба зауважував, що точна дата приїзду сербських сановників буде попередньо повідомлена посольству. Окремо чехословацький дипломат звертав увагу міністерства на необхідність надання знижки на пересування в транспорті та допомогу делегатам СПЦ під час перебування в Празі [AMZV Praha 17].

Однак поїздка була відкладена. Лише 27 грудня 1926 р. Синоду СПЦ прийняв відповідну ухвалу, за якою призначив делегатом на Підкарпатську Русь єпископа Іринея (Чирича), його помічником синкела Дамаскіна (Грданічки) та секретарем протодиякона Дамаскіна (Давидовича) [АСПЦ 18]. Додатково Синод звернувся до королівського МЗС із клопотанням про видачу закордонних паспортів з візами названим особам, забезпечення їхньої поїздки фінансовими ресурсами тощо [АСПЦ 11].

Хустський окружний начальник, спираючись на інформацію із сіл, повідомляв про перенесення візиту архієрея через спір з приводу розміщення резиденції (с. Іза чи в м. Мукачево) [ДАЗО, ф. 16, оп. 1, спр. 241, арк. 26]. Вісегубернатор, звітуючи до Канцелярії Президента Республіки, Президії Міністерської Ради, МВС, МШіНО та МЗС взагалі переконував про відстрочення візиту єпископа на невизначений час. «Серед православних поширюються тут дуже суперечливі новини щодо прибуття єпископа до Ізи», – резюмував А. Розсипал [Archiv KPR 3]. Однак, прогнози місцевих урядників не підтвердилися. 29 грудня 1926 р. посол Я. Шеба вислав до МЗС телеграму, у якій повідомлялося про приїзд єпископа Іринея (Чирича)¹ у супроводі секретаря протодиякона Дамаскіна (Давидовича) до Праги в суботу – 1 січня 1927 р. Прибуття синкела Дамаскіна (Грданічки) очікувалося також у найближчі дні [AMZV Praha 18].

Висновки. Таким чином, унаслідок складних дипломатичних переговорів між ЧСР та КСХС вдалося досягнути домовленостей щодо делегування на Підкарпатську Русь офіційного представника СПЦ. Чехословацький уряд, наслідуючи австро-угорську політику, прагнув поставити під свій контроль право вибору кандидатур та затвердження керівників єпархій. Це призвело до неприхованої незгоди СПЦ та різних висловлювань у бік чехословацького уряду окремих архієреїв і громадсько-політичних діячів. Необхідно визнати, що радикалізація у відносинах Праги зі СПЦ лише шкодила інституційному впорядкуванню православних парафій на Підкарпатській Русі. Після призначення на посаду делегата Собору СПЦ єпископа Новосадського й Бачського Іринея (Чирича) розпочалася планомірна робота над єпархіальним статутом, покращилася ситуація з матеріальним та освітнім рівнем духовенства, а головне, за сприяння уряду було майже подолано роздільня між православними. Наступники владика Іринея – єпископи Серафим (Йованович) та Йосиф (Цвйович) завершили інституційний процес – підготувавши основи до створення Мукачівсько-Пряшівської єпархії наприкінці 1931 р.

¹ Про діяльність єпископа Іринея (Чирича) на Підкарпатській Русі дет. див.: [Данилець, 2006; Данилець, 2014].

Список використаних джерел

Архівні документи

Archiv Ministerstva zahraničních věcí, Praha (AMZV Praha)

- AMZV Praha 1 – AMZV Praha, f. 35, 1926, Evid. j. 45. Došlé č. 1109/26. Телеграма Я. Шеби до МЗС, 26.11.1926.
- AMZV Praha 2 – AMZV Praha, f. Sekce II (1919 – 1939), kart. 61, složka «Pravoslavná církev československá», č.j. 71747. Протокол спільної наради МЗС та МШІНО, 5.05.1926.
- AMZV Praha 3 – AMZV Praha, f. Sekce II (1919 – 1939), kart. 61, složka «Pravoslavná církev československá», č.j. 55150. Звіт єпископа Горазда до МШІНО, 10.05.1926.
- AMZV Praha 4 – AMZV Praha, f. Sekce II (1919 – 1939), kart. 61, složka «Pravoslavná církev československá», č.j. 83941. Лист МШІНО до МЗС, 22.05.1926.
- AMZV Praha 5 – AMZV Praha, f. Sekce II (1919 – 1939), kart. 61, složka «Pravoslavná církev československá», č. j. 9560. Звіт чехословацького посольства до МЗС, 15.06.1926.
- AMZV Praha 6 – AMZV Praha, f. Sekce II (1919 – 1939), kart. 61, složka «Pravoslavná církev československá», č. j. 102873. Лист МШІНО до МЗС, 26.06.1926.
- AMZV Praha 7 – AMZV Praha, f. Sekce II (1919 – 1939), kart. 61, složka «Pravoslavná církev československá», č. j. 109470. Звіт Я. Шеби до МЗС, 13.07.1926.
- AMZV Praha 8 – AMZV Praha, f. Sekce II (1919 – 1939), kart. 61, složka «Pravoslavná církev československá», č. 894/I/26. Звіт Я. Шеби до МЗС, 27.07.1926.
- AMZV Praha 9 – AMZV Praha, f. Sekce II (1919 – 1939), kart. 61, složka «Pravoslavná církev československá», č.j. 142653. Листування МШІНО з МЗС, 18.09.1926.
- AMZV Praha 10 – AMZV Praha, f. Sekce II (1919 – 1939), kart. 61, složka «Pravoslavná církev československá», č.j. 148083. Лист Я. Шеби до МЗС, 30.09.1926.
- AMZV Praha 11 – AMZV Praha, f. Sekce II (1919 – 1939), kart. 61, složka «Pravoslavná církev československá», č.j. 148093. Лист Я. Шеби до МЗС, 2.10.1926.
- AMZV Praha 12 – AMZV Praha, f. Sekce II (1919 – 1939), kart. 61, složka «Pravoslavná církev československá», č. 2088. Я. Шеба до МЗС, 17.12.1926.
- AMZV Praha 13 – AMZV Praha, f. Sekce II (1919 – 1939), kart. 61, složka «Pravoslavná církev československá», č. 180879. Я. Шеба до МЗС, 2.12.1926.
- AMZV Praha 14 – AMZV Praha, f. Sekce II (1919 – 1939), kart. 61, složka «Pravoslavná církev československá», č.j. 171026. Лист Я. Шеби до МЗС, 16.11.1926.
- AMZV Praha 15 – AMZV Praha, f. Sekce II (1919 – 1939), kart. 64, složka «Pravoslavná církev československá», č.j. 77309. Звіт Я. Шеби до МЗС, 11.05.1926.
- AMZV Praha 16 – AMZV Praha, f. Sekce II (1919 – 1939), kart. 64, složka «Pravoslavná církev československá», Я. Шеба. Вербальна нота до МЗС КСХС, 19.12.1926.
- AMZV Praha 17 – AMZV Praha, f. Sekce II (1919 – 1939), kart. 64, složka «Pravoslavná církev československá», Я. Шеба до МЗС, ч. 193009. 19.12.1926.
- AMZV Praha 18 – AMZV Praha, f. Sekce II (1919 – 1939), kart. 64, složka «Pravoslavná církev československá», Я. Шеба. Телеграма до МЗС, ч. 192968, 29.12.1926.

Archiv Kanceláře prezidenta republiky, Praha (Archiv KPR)

- Archiv KPR 1 – Archiv KPR, f. KPR – protokol PR (Podkarpatská Rus), (1919), sign. PR 713, inv. č. 895, PR 717/26. Звіт віцегубернатора А. Розсипала до Канцелярії Президента, 25.11.1926.
- Archiv KPR 2 – Archiv KPR, f. KPR – protokol PR (Podkarpatská Rus), (1919), sign. PR 713, inv. č. 895, Віцегубернатор А. Розсипал до КРР, PR 738/26, 15.12.1926.
- Archiv KPR 3 – Archiv KPR, f. KPR – protokol PR (Podkarpatská Rus), (1919), sign. PR 713, inv. č. 895, Віцегубернатор А. Розсипал до КРР, Президії РМР, Президії МВС, МШІНО та МЗС, PR 750/26, 28.12.1926.

Archiv úřadu eparchiální rady olomoucko-brněnské eparchie Pravoslavné církve v českých zemích a na Slovensku, Olomouc (AUEROBE Olomouc)

- AUEROBE Olomouc 1 – AUEROBE Olomouc, f. Matěj Pavlík-Gorazd, složka «Korespondence Podkarpatská Rus». Звіт єпископа Горазда до МШІНО, 10.05.1926.
- AUEROBE Olomouc 2 – AUEROBE Olomouc, f. Matěj Pavlík-Gorazd, složka «Korespondence Podkarpatská Rus». Лист єпископа Досифея (Васича) до єпископа Горазда (Павліка), б.д., приблизно кін. травня-поч. червня 1926.
- AUEROBE Olomouc 3 – AUEROBE Olomouc, f. Matěj Pavlík-Gorazd, složka «Korespondence Podkarpatská Rus». Лист єпископа Горазда до о. Д. Беякова, 14.07.1926.
- AUEROBE Olomouc 4 – AUEROBE Olomouc, f. Matěj Pavlík-Gorazd, složka «Korespondence Podkarpatská Rus». Лист єпископа Горазда (Павліка) до о. Д. Беякова, 17.09.1926.
- AUEROBE Olomouc 5 – AUEROBE Olomouc, f. Matěj Pavlík-Gorazd, složka «Korespondence Podkarpatská Rus». Лист єпископа Горазда (Павліка) до архімандрита Олексія (Кабалюка), 18.09.1926.
- AUEROBE Olomouc 6 – AUEROBE Olomouc, f. Matěj Pavlík-Gorazd, složka «Korespondence Podkarpatská Rus». Лист архімандрита Олексія (Кабалюка) до єпископа Горазда (Павліка), 25.10.1926.
- AUEROBE Olomouc 7 – AUEROBE Olomouc, f. Matěj Pavlík-Gorazd, složka «Korespondence Podkarpatská Rus». Лист єпископа Горазда до єпископа Досифея, 6.12.1926.
- AUEROBE Olomouc 8 – AUEROBE Olomouc, f. Matěj Pavlík-Gorazd, složka «Korespondence Podkarpatská Rus». Лист Ф. Шімека до о. П. Войтовича, 9.12.1926.
- AUEROBE Olomouc 9 – AUEROBE Olomouc, f. Matěj Pavlík-Gorazd, složka «Korespondence Srbská církev». Лист єпископа Горазда (Павліка) до єпископа Досифея (Васича), 19.07.1926.
- AUEROBE Olomouc 10 – AUEROBE Olomouc, f. Matěj Pavlík-Gorazd, složka «Korespondence Srbská církev». Звіт єпископа

Горазда (Павліка) до Синоду СПЦ (чеськ.).

Národní archiv, Praha (NA Praha)

- NA Praha 1 – NA Praha, f. Prezídium ministerské rady (PMR), sign. 263, kart. 143, sv. 4. Звіт єпископа Горазда до МШіНО, 10.05.1926.
 NA Praha 2 – NA Praha, f. PMR, sign. 263, kart. 143, sv. 4, č. j. 670-I. Звіт чехословацького посольства до МЗС, 15.06.1926.
 NA Praha 3 – NA Praha, f. PMR, sign. 263, kart. 143, sv. 4, č. j. 3856/26. Лист МЗС до МШіНО, 21.06.1926.
 NA Praha 4 – NA Praha, f. PMR, sign. 263, kart. 143, sv. 5, č. j. 129778. Лист МЗС до Я. Шеби, 7.09.1926.
 NA Praha 5 – NA Praha, f. PMR, sign. 263, kart. 143, sv. 5, č. j. 4950/26. Звіт віцегубернатора А. Розсипала до Канцелярії Президента, МШіНО, Президії Ради Міністрів та МВС, 13.08.1926.
 NA Praha 6 – NA Praha, f. PMR, sign. 263, kart. 143, sv. 5, Лист МЗС до МШіНО, 11.08.1926.
 NA Praha 7 – NA Praha, f. Ministerstvo školství (MŠ), sign. 47 VII, kart. 3907, č. j. 141.584-26. Внутрішнє листування МШіНО, 7.12.1926
 NA Praha 8 – NA Praha, f. MŠ, sign. 47 VII, kart. 3907, č. j. 1465/I/26. Я. Шеба до МЗС, 2.12.1926.
 NA Praha 9 – NA Praha, f. MŠ, sign. 47 VII, kart. 3907, č. 1214/I/26. Лист Я. Шеби до МЗС, 16.11.1926.
 NA Praha 10 – NA Praha, f. MŠ, sign. 47 VII, kart. 3907, Внутрішнє листування МШіНО, 27.11.1926.
 NA Praha 11 – NA Praha, f. MŠ, sign. 47 VII, kart. 3907, Звіт єпископа Горазда до МШіНО, 10.05.1926.

Архив Српске православне Цркве, Београд (АСПЦ)

- АСПЦ 1 – АСПЦ. Звіт єпископа Горазда (Павліка) до Синоду СПЦ (серб.), 14.10.1926.
 АСПЦ 2 – АСПЦ. Звіт єпископа Серафима (Йовановича) до Синоду СПЦ, 14.05.1926.
 АСПЦ 3 – АСПЦ. Лист єпископа Досифея (Васича) до Синоду СПЦ, 10.07.1926.
 АСПЦ 4 – АСПЦ. Лист єпископа Досифея (Васича) до Синоду СПЦ, 21.07.1926.
 АСПЦ 5 – АСПЦ. Лист єпископа Серафима (Йовановича) до Архієрейського Собору СПЦ, 27.05.1926.
 АСПЦ 6 – АСПЦ. Лист єпископів Серафима (Йовановича), Михаїла (Шиляка), Данила (Пантелич) до Архієрейського Собору СПЦ, 28.05.1926.
 АСПЦ 7 – АСПЦ. Лист М. Влатковича до патріарха Димитрія (Павловича), 21.05.1926.
 АСПЦ 8 – АСПЦ. Лист міністра закордонних справ М. Нінчіча до Синоду СПЦ 20.07.1926.
 АСПЦ 9 – АСПЦ. Лист О. Геровського до Архієрейського Собору СПЦ, 25.05.1926.
 АСПЦ 10 – АСПЦ. Лист О. Геровського до Архієрейського Собору СПЦ, 26.05.1926.
 АСПЦ 11 – АСПЦ. Лист Синоду СПЦ до МЗС КСХС від 27.12.1926.
 АСПЦ 12 – АСПЦ. Лист Синоду СПЦ до міністра закордонних справ М. Нінчіча, 15.07.1926.
 АСПЦ 13 – АСПЦ. Лист Синоду СПЦ до міністра закордонних справ М. Нінчіча, 21.07.1926.
 АСПЦ 14 – АСПЦ. Лист Собору до Синоду СПЦ, 25.11.1926.
 АСПЦ 15 – АСПЦ. О. Геровський, о. Д. Беляков. Звернення до Синоду СПЦ, 25.11.1926.
 АСПЦ 16 – АСПЦ. Протокол Сесії Синоду СПЦ, 24.11.1926.
 АСПЦ 17 – АСПЦ. Рішення Синоду СПЦ, синбр. 2255, 15.12.1926.
 АСПЦ 18 – АСПЦ. Рішення Синоду СПЦ, синбр. 2322, 27.12.1926.
 АСПЦ 19 – АСПЦ. Рішення Синоду СПЦ, синбр. 1386, 15.07.1926.
 АСПЦ 20 – АСПЦ. Рішення Синоду СПЦ, синбр. 1442, 21.07.1926.
 АСПЦ 21 – АСПЦ. Рішення Синоду СПЦ, синбр. 1448, 21.07.1926.

Державний архів Закарпатської області, Берегово (ДАЗО)

- ДАЗО, ф. 2. Президія Крайового управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород, оп. 2, спр. 91, на 202 арк.
 ДАЗО, ф. 16. Мукачівське жупанське управління, м. Мукачеве, оп. 1, спр. 241, на 126 арк.
 ДАЗО, ф. 29. Президія Цивільного Управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород, оп. 3, спр. 550, на 90 арк.
 ДАЗО, ф. 117. Хустське окружне управління, м. Хуст, оп. 1, спр. 88, на 301 арк.

Література

- Biskup Irenej na Podkarpatskú Rus, 1926, *Slovenski národ*, 16 decembra, s. 4.
 Danilec, J., Marek, P., 2019. Success, or Defeat? On the Orthodox Mission of the Serbian Bishop Dositheus (Vasić) in Czechoslovakia in 1920 – 1926, *Kultúrne dejiny / Cultural History*, №2, p. 233–263.
 Danilec, J., Marek, P., 2021. K roli Alexeje Gerovského v pravoslavném hnutí v Československu na počátku 20. let 20. Století, *Historia Ecclesiastica*, XII, 1, s. 152–172.
 Marek, P., 2019. *Biskup Gorazd (Pavlik): životní příběh hledání ideální církve pro 20. Století*, Olomouc Univerzita Palackého v Olomouci, 698 s.
 Marek, P., 2020. «Obtížný cizinec». *Vladyka srbské pravoslavné církve Dositej a meziválečné Československo (1920 – 1939)*, Olomouc: UP v Olomouci, 390 s.
 Marek, P., Lupčo, M., 2013. *Nástin dějin pravoslavné církve v 19. a 20. století*, Olomouc: Centrum pro studium demokracie a kultury, 592 s.
 Nový pravoslavný biskup P. Rusi, 1926, *Podkarpatské hlasy*, 14 prosince, s. 2.
 Novyj pravoslavnyj episkop Podk. Rusi, 1926, *Novoje vremja*, 11 decembra, s. 3.
 Гавриил (Кризина), игумен, 1999. *Православная Церковь в Закарпатье (век XX)*, Киев, 200 с.
 Данилец, Ю., 2014. Миссионерская деятельность епископов Иринея (Чирича) и Серафима (Иоановича) на Подкарпатской Руси (1927 – 1930 гг.) (на материалах Закарпатья), *Саборност VIII*, Пожаревац, с. 101–116.
 Данилец, Ю., Marek, P., 2019. О миссионерской деятельности владыки Досифея (Васича) на Подкарпатской Руси в 20-х годах XX века, *Rocznik Teologiczny*, №3, с. 445–477.
 Данилец, Ю., 2006. Діяльність єпископа Новосадсько-Бачкського Иринея (Чирича) на Підкарпатській Русі в 1927 – 1928 рр., *Carpatica-Karpatika*, вип. 35. Європейські цінності та конфесійно-національна ідентичність населення Українських

Карпат, Ужгород, с. 161–166.

Данилець, Ю., 2021. Візит єпископа Серафима (Йовановича) на Підкарпатську Русь в 1926 р., *Pravoslávie a súčasnosť XIII. Zborník príspevkov zo VIII medzinarodnej vedeckej konferencie študentov, absolventov a mladých vedeckých pracovníkov* (Prešov, 20. apríl 2021) / ThDr Vladimír Kocvar, PhD. (ed.), Prešov, s. 5–17.

Поп, Д., Волошин, Т., 2010. *История Подкарпатской Руси через призму христианских идей*, Ужгород, 296 с.

Православный епископ на Подкарпатской Руси, 1926, *Народная газета*, 23 декабря, с. 2.

Православный Карпаторусский Епископ, 1926, *Русская земля*, 9 декабря, с. 2.

Свети Архијерејски Сабор Српске Цркве, 1926, *Вестник Српске Цркве*, мај, с. 361–362.

References

Arkivni dokumenty

AMZV Praha 1 – AMZV Praha, f. 35, 1926, Evid. j. 45. Došlé č. 1109/26. Telegrama Ja. Sheby do MZS, 26.11.1926. (in Czech).
AMZV Praha 2 – AMZV Praha, f. Sekce II (1919 – 1939), kart. 61, složka «Pravoslavná církev československá», č.j. 71747. Protokol spiljnoji narady MZS ta MShiNO, 5.05.1926. (in Czech).

AMZV Praha 3 – AMZV Praha, f. Sekce II (1919 – 1939), kart. 61, složka «Pravoslavná církev československá», č.j. 55150. Zvit jepsykopa Ghorazda do MShiNO, 10.05.1926. (in Czech).

AMZV Praha 4 – AMZV Praha, f. Sekce II (1919 – 1939), kart. 61, složka «Pravoslavná církev československá», č.j. 83941. Lyst MShiNO do MZS, 22.05.1926. (in Czech).

AMZV Praha 5 – AMZV Praha, f. Sekce II (1919 – 1939), kart. 61, složka «Pravoslavná církev československá», č. j. 9560. Zvit chekhoslovackogho posoljstva do MZS, 15.06.1926. (in Czech).

AMZV Praha 6 – AMZV Praha, f. Sekce II (1919 – 1939), kart. 61, složka Pravoslavná církev československá», č. j. 102873. Lyst MShiNO do MZS, 26.06.1926. (in Czech).

AMZV Praha 7 – AMZV Praha, f. Sekce II (1919 – 1939), kart. 61, složka «Pravoslavná církev československá», č. j. 109470. Zvit Ja. Sheby do MZS, 13.07.1926. (in Czech).

AMZV Praha 8 – AMZV Praha, f. Sekce II (1919 – 1939), kart. 61, složka «Pravoslavná církev československá», č. 894/I/26. Zvit Ja. Sheby do MZS, 27.07.1926. (in Czech).

AMZV Praha 9 – AMZV Praha, f. Sekce II (1919 – 1939), kart. 61, složka «Pravoslavná církev československá», č.j. 142653. Lystuvannja MShiNO z MZS, 18.09.1926. (in Czech).

AMZV Praha 10 – AMZV Praha, f. Sekce II (1919 – 1939), kart. 61, složka «Pravoslavná církev československá», č.j. 148083. Lyst Ja. Sheby do MZS, 30.09.1926. (in Czech).

AMZV Praha 11 – AMZV Praha, f. Sekce II (1919 – 1939), kart. 61, složka «Pravoslavná církev československá», č.j. 148093. Lyst Ja. Sheby do MZS, 2.10.1926. (in Czech).

AMZV Praha 12 – AMZV Praha, f. Sekce II (1919 – 1939), kart. 61, složka «Pravoslavná církev československá», č. 2088. Ja. Sheba do MZS, 17.12.1926. (in Czech).

AMZV Praha 13 – AMZV Praha, f. Sekce II (1919 – 1939), kart. 61, složka «Pravoslavná církev československá», č. 180879. Ja. Sheba do MZS, 2.12.1926. (in Czech).

AMZV Praha 14 – AMZV Praha, f. Sekce II (1919 – 1939), kart. 61, složka «Pravoslavná církev československá», č.j. 171026. Lyst Ja. Sheby do MZS, 16.11.1926. (in Czech).

AMZV Praha 15 – AMZV Praha, f. Sekce II (1919 – 1939), kart. 64, složka «Pravoslavná církev československá», č.j. 77309. Zvit Ja. Sheby do MZS, 11.05.1926. (in Czech).

AMZV Praha 16 – AMZV Praha, f. Sekce II (1919 – 1939), kart. 64, složka «Pravoslavná církev československá», Ja. Sheba. Verbaljna nota do MZS KSKhS, 19.12.1926. (in Czech).

AMZV Praha 17 – AMZV Praha, f. Sekce II (1919 – 1939), kart. 64, složka «Pravoslavná církev československá», Ja. Sheba do MZS, č. 193009. 19.12.1926. (in Czech).

AMZV Praha 18 – AMZV Praha, f. Sekce II (1919 – 1939), kart. 64, složka «Pravoslavná církev československá», Ja. Sheba. Telegrama do MZS, č. 192968, 29.12.1926. (in Czech).

Archiv Kanceláře prezidenta republiky, Praha (Archiv KPR)

Archiv KPR 1 – Archiv KPR, f. KPR – protokol PR (Podkarpatská Rus), (1919), sign. PR 713, inv. č. 895, PR 717/26. Zvit vicegubernatora A. Rozsypala do Kanceljariji Prezydenta, 25.11.1926. (in Czech).

Archiv KPR 2 – Archiv KPR, f. KPR – protokol PR (Podkarpatská Rus), (1919), sign. PR 713, inv. č. 895, Vicegubernator A. Rozsypal do KPR, PR 738/26, 15.12.1926. (in Czech).

Archiv KPR 3 – Archiv KPR, f. KPR – protokol PR (Podkarpatská Rus), (1919), sign. PR 713, inv. č. 895, Vicegubernator A. Rozsypal do KPR, Prezydiji PMR, Prezydiji MVS, MShiNO ta MZS, PR 750/26, 28.12.1926. (in Czech).

Archiv úřadu eparchiální rady olomoucko-brněnské eparchie Pravoslavné církve v českých zemích a na Slovensku, Olomouc (AUEROBE Olomouc)

AUEROBE Olomouc 1 – AUEROBE Olomouc, f. Matěj Pavlík-Gorazd, složka «Korespondence Podkarpatská Rus». Zvit jepsykopa Ghorazda do MShiNO, 10.05.1926. (in Czech).

AUEROBE Olomouc 2 – AUEROBE Olomouc, f. Matěj Pavlík-Gorazd, složka «Korespondence Podkarpatská Rus». Lyst jepsykopa Dosyfeja (Vasycha) do jepsykopa Ghorazda (Pavlika), b.z., pryblyzno kin. travnja-poch. chervnja 1926. (in Serbian).

AUEROBE Olomouc 3 – AUEROBE Olomouc, f. Matěj Pavlík-Gorazd, složka «Korespondence Podkarpatská Rus». Lyst jepsykopa Ghorazda do o. D. Beljakova, 14.07.1926. (in Czech).

AUEROBE Olomouc 4 – AUEROBE Olomouc, f. Matěj Pavlík-Gorazd, složka «Korespondence Podkarpatská Rus». Lyst jepsykopa Ghorazda (Pavlika) do o. D. Beljakova, 17.09.1926. (in Czech).

AUEROBE Olomouc 5 – AUEROBE Olomouc, f. Matěj Pavlík-Gorazd, složka «Korespondence Podkarpatská Rus». Lyst jepsykopa Ghorazda (Pavlika) do arkhimandryta Oleksija (Kabaljuka), 18.09.1926. (in Czech).

AUEROBE Olomouc 6 – AUEROBE Olomouc, f. Matěj Pavlík-Gorazd, složka «Korespondence Podkarpatská Rus». Lyst

arkhimandryta Oleskija (Kabaljuka) do jepyskopa Ghorazda (Pavlika), 25.10.1926. (in Russian).

AUEROBE Olomouc 7 – AUEROBE Olomouc, f. Matěj Pavlík-Gorazd, složka «Korespondence Podkarpatská Rus». Lyst jepyskopa Ghorazda do jepyskopa Dosyfeja, 6.12.1926. (in Serbian).

AUEROBE Olomouc 8 – AUEROBE Olomouc, f. Matěj Pavlík-Gorazd, složka «Korespondence Podkarpatská Rus». Lyst F. Shimeka do o. P. Vojtovycha, 9.12.1926. (in Czech).

AUEROBE Olomouc 9 – AUEROBE Olomouc, f. Matěj Pavlík-Gorazd, složka «Korespondence Srbská církev». Lyst jepyskopa Ghorazda (Pavlika) do jepyskopa Dosyfeja (Vasycha), 19.07.1926. (in Serbian).

AUEROBE Olomouc 10 – AUEROBE Olomouc, f. Matěj Pavlík-Gorazd, složka «Korespondence Srbská církev». Zvit jepyskopa Ghorazda (Pavlika) do Synodu SPC (chesjk.). (in Czech).

Národní archiv, Praha (NA Praha)

NA Praha 1 – NA Praha, f. Prezídium ministerské rady (PMR), sign. 263, kart. 143, sv. 4. Zvit jepyskopa Ghorazda do MShiNO, 10.05.1926. (in Czech).

NA Praha 2 – NA Praha, f. PMR, sign. 263, kart. 143, sv. 4, č. 670-I. Zvit chekhoslovackjogho posoljstva do MZS, 15.06.1926. (in Czech).

NA Praha 3 – NA Praha, f. PMR, sign. 263, kart. 143, sv. 4, č. j. 3856/26. Lyst MZS do MShiNO, 21.06.1926. (in Czech).

NA Praha 4 – NA Praha, f. PMR, sign. 263, kart. 143, sv. 5, č. j. 129778. Lyst MZS do Ja. Sheby, 7.09.1926. (in Czech).

NA Praha 5 – NA Praha, f. PMR, sign. 263, kart. 143, sv. 5, č. j. 4950/26. Zvit viceghubernatora A. Rozsypala do Kanceljarii Prezydenta, MShiNO, Prezjdiji Rady Ministriv ta MVS, 13.08.1926. (in Czech).

NA Praha 6 – NA Praha, f. PMR, sign. 263, kart. 143, sv. 5, Lyst MZS do MShiNO, 11.08.1926. (in Czech).

NA Praha 7 – NA Praha, f. Ministerstvo školství (MŠ), sign. 47 VII, kart. 3907, č. j. 141.584-26. Vnutrishnje lystuvannja MShiNO, 7.12.1926. (in Czech).

NA Praha 8 – NA Praha, f. MŠ, sign. 47 VII, kart. 3907, č. j. 1465/I/26. Ja. Sheba do MZS, 2.12.1926. (in Czech).

NA Praha 9 – NA Praha, f. MŠ, sign. 47 VII, kart. 3907, č. 1214/I/26. Lyst Ja. Sheby do MZS, 16.11.1926. (in Czech).

NA Praha 10 – NA Praha, f. MŠ, sign. 47 VII, kart. 3907, Vnutrishnje lystuvannja MShiNO, 27.11.1926. (in Czech).

NA Praha 11 – NA Praha, f. MŠ, sign. 47 VII, kart. 3907, Zvit jepyskopa Ghorazda do MShiNO, 10.05.1926. (in Czech).

Arkhiv Srpske pravoslavne Crkve, Beograd (ASPC)

ASPC 1 – ASPC. Zvit jepyskopa Ghorazda (Pavlika) do Synodu SPC (serb.), 14.10.1926. (in Serbian).

ASPC 2 – ASPC. Zvit jepyskopa Serafyma (Jovanovycha) do Synodu SPC, 14.05.1926. (in Serbian).

ASPC 3 – ASPC. Lyst jepyskopa Dosyfeja (Vasycha) do Synodu SPC, 10.07.1926. (in Serbian).

ASPC 4 – ASPC. Lyst jepyskopa Dosyfeja (Vasycha) do Synodu SPC, 21.07.1926. (in Serbian).

ASPC 5 – ASPC. Lyst jepyskopa Serafyma (Jovanovycha) do Arkhijerejskogho Soboru SPC, 27.05.1926. (in Serbian).

ASPC 6 – ASPC. Lyst jepyskopiv Serafyma (Jovanovycha), Mykhajila (Shyljaka), Danyla (Pantelych) do Arkhijerejskogho Soboru SPC, 28.05.1926. (in Serbian).

ASPC 7 – ASPC. Lyst M. Vlatkovich do patriarkha Dymytrija (Pavlovycha), 21.05.1926. (in Serbian).

ASPC 8 – ASPC. Lyst ministra zakordonnykh sprav M. Ninchicha do Synodu SPC 20.07.1926. (in Serbian).

ASPC 9 – ASPC. Lyst O. Gherovsjkogho do Arkhijerejskogho Soboru SPC, 25.05.1926. (in Russian).

ASPC 10 – ASPC. Lyst O. Gherovsjkogho do Arkhijerejskogho Soboru SPC, 26.05.1926. (in Russian).

ASPC 11 – ASPC. Lyst Synodu SPC do MZS KSKhS vid 27.12.1926. (in Serbian).

ASPC 12 – ASPC. Lyst Synodu SPC do ministra zakordonnykh sprav M. Ninchicha, 15.07.1926. (in Serbian).

ASPC 13 – ASPC. Lyst Synodu SPC do ministra zakordonnykh sprav M. Ninchicha, 21.07.1926. (in Serbian).

ASPC 14 – ASPC. Lyst Soboru do Synodu SPC, 25.11.1926. (in Serbian).

ASPC 15 – ASPC. O. Gherovsjkyj, o. D. Beljakov. Zvernennja do Synodu SPC, 25.11.1926. (in Russian).

ASPC 16 – ASPC. Protokol Sesiji Synodu SPC, 24.11.1926. (in Serbian).

ASPC 17 – ASPC. Rishennja Synodu SPC, synbr. 2255, 15.12.1926. (in Serbian).

ASPC 18 – ASPC. Rishennja Synodu SPC, synbr. 2322, 27.12.1926. (in Serbian).

ASPC 19 – ASPC. Rishennja Synodu SPC, synbr. 1386, 15.07.1926. (in Serbian).

ASPC 20 – ASPC. Rishennja Synodu SPC, synbr. 1442, 21.07.1926. (in Serbian).

ASPC 21 – ASPC. Rishennja Synodu SPC, synbr. 1448, 21.07.1926. (in Serbian).

Derzhavnyj arkhiv Zakarpatskoi oblasti, Bereghovo (DAZO)

DAZO, f. 2. Prezdija Krajovogho upravlinnja Pidkarpatskoi Rusi, m. Uzhghorod, op. 2, spr. 91, na 202 ark. (in Czech).

DAZO, f. 16. Mukachivjske zhupanske upravlinnja, m. Mukacheve, op. 1, spr. 241, na 126 ark. (in Czech).

DAZO, f. 29. Prezdija Cyviljnogho Upravlinnja Pidkarpatskoi Rusi, m. Uzhghorod, op. 3, spr. 550, na 90 ark. (in Czech).

DAZO, f. 117. Khustjske okruzhne upravlinnja, m. Khust, op. 1, spr. 88, na 301 ark. (in Czech).

Literatura

Biskup Irenej na Podkarpatskú Rus, 1926, *Slovenski národ*, 16 decembra, s. 4. (in Slovak).

Danilec, J., Marek, P., 2019. Success, or Defeat? On the Orthodox Mission of the Serbian Bishop Dositheus (Vasić) in Czechoslovakia in 1920 – 1926, *Kultúrne dejiny / Cultural History*, №2, p. 233–263. (in Czech).

Danilec, J., Marek, P., 2021. K roli Alexeje Gerovského v pravoslavném hnutí v Československu na počátku 20. let 20. Století, *Historia Ecclesiastica*, XII, 1, s. 152–172. (in Czech).

Danilec, Ju., 2014. Missionerskaja dejatel'nost' episkopov Ireneja (Chiricha) i Serafima (Ioanovicha) na Podkarpatskoj Rusi (1927 – 1930 gg.) (na materialah Zakarpat'ja) [Missionary activity of Bishops Irinei (Chirich) and Seraphim (Ioanovich) in Subcarpathian Rus (1927 – 1930) (on the materials of Transcarpathia)], *Sabornost VIII*, Pozharevac, s. 101–116. (in Russian).

Danilec, Ju., Marek, P., 2019. O missionerskoj dejatel'nosti vladkyi Dosefeja (Vasicha) na Podkarpatskoj Rusi v 20-h godah XX veka [The Orthodox Mission of Bishop Dositheus (Vasić) in Subcarpathian Ruthenia in the 1920s], *Rocznik Teologiczny*, №3, s. 445–477. (in Russian).

Danylecj, Ju., 2006. Dijaljnijstj jepyskopa Novosadsjko-Bachksjkogho Iryneja (Chyrycha) na Pidkarpatskij Rusi v 1927 – 1928 rr. [The activity of the bishop of Novosad-Bachk Irinej (Chirich) in Subcarpathian Russia in 1927 – 1928], *Carpatica-Karpatyka*, vyp. 35. Jevropejski cinnosti ta konfesijno-nacionaljna identychnistj naselennja Ukrajinsjkykh Karpat, Uzhghorod, s. 161–166. (in Ukrainian).

Danylecj, Ju., 2021. Vizyt yepyskopa Serafyma (Yovanovycha) na Pidkarpatsku Rus v 1926 r. [Visit of Bishop Seraphim (Jovanovich) to Subcarpathian Russia in 1926], *Pravoslávie a súčasnosť XIII. Zborník príspevkov zo VIII medzinarodnej vedeckej konferencie študentov, absolventov a mladých vedeckých pracovníkov* (Prešov, 20. apríl 2021) / ThDr Vladimír Kocvar, PhD. (ed.), Prešov, s. 5–17. (in Ukrainian).

Gavriil (Krizina), igumen, 1999. *Pravoslavnaja Cerkov' v Zakarpat'e (vek XX)* [Orthodox Church in Transcarpathia (XX century)], Kiev, 200 s. (in Russian).

Marek, P., 2019, *Biskup Gorazd (Pavlik): životní příběh hledání ideální církve pro 20. Století*, Olomouc Univerzita Palackého v Olomouci, 698 s. (in Czech).

Marek, P., 2020. «Obtížný cizinec». *Vladyka srbské pravoslavné církve Dositej a meziválečné Československo (1920 – 1939)*, Olomouc: UP v Olomouci, 390 s. (in Czech).

Marek, P., Lupčo, M., 2013. *Nástin dějin pravoslavné církve v 19. a 20. století*, Olomouc: Centrum pro studium demokracie a kultury, 592 s. (in Czech).

Nový pravoslavný biskup P. Rusi, 1926, *Podkarpatské hlasy*, 14 prosince, s. 2. (in Czech).

Novyj pravoslavnyj episkop Podk. Rusi [Orthodox Carpatho-Russian Bishop], 1926, *Novoje vremja*, 11 decembra, s. 3. (in Russian).

Pop, D., Voloshin, T., 2010. *Istorija Podkarpatskoj Rusi cherez prizmu hristianskih idej* [History of Subcarpathian Rus through the prism of Christian ideas], Uzhghorod, 296 s. (in Russian).

Pravoslavnyj episkop na Podkarpatskoj Rusi [Orthodox Bishop in Subcarpathian Rus], 1926, *Narodnaja gazeta*, 23 dekabnja, s. 2. (in Russian).

Sveti Arhijerejski Sabor Srpske Crkve [Holy Synod of Bishops of the Serbian Church], 1926, *Vestnik Srpske Crkve*, maj, s. 361–362. (in Serbian).

Yurii Danylets

Candidate of History, Docent;

Docent of the Department of the Archaeology, Ethnology and Cultural Studies,

SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

OVERCOMING THE CRISIS IN THE TRIANGLE (CSR-KSCS-SOC) AND THE APPOINTMENT OF A DELEGATE TO SUBCARPATHIAN RUS' IN DECEMBER 1926

This article examines the problem of institutional development of the Orthodox Church in Subcarpathian Rus' in the second half of 1926. The author examines the diplomatic negotiations between the governments of Czechoslovakia (hereinafter - CSR) and the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes (hereinafter - KSCS), with the leadership of the Serbian Orthodox Church (hereinafter - SOC) and representatives of the Orthodox communities in Subcarpathian Rus'. Particular attention is paid to the persistent demands of the SOC to preserve its rights to elect and appoint bishops. Based on a study of archival documents, the author established that the government in Prague, following the Austro-Hungarian policy, sought to take control of the selection of candidates and the approval of bishops. The article summarizes new material on the research topic and introduces many documents from the Serbian and Czech archives into scientific circulation. Among them are decisions of the Synod of the SOC, internal correspondence of the Synod with the Council of the SOC, personal correspondence of bishops with the patriarch and leaders of the Orthodox movement in Subcarpathian Rus', diplomatic correspondence between Czechoslovakia and KSCS, secret correspondence sent in Belgrade with the Prague Ministry. The article also examines the critical stages of agreeing on the candidacy of the SOC delegate for Orthodox communities of Serbian jurisdiction in the province, who was instructed to complete the development of the diocesan statute and achieve official recognition of Orthodox in the country. The opinion that the most acceptable candidate for Prague was the sinkel Damaskin (Grdanichka), the ordination of which was postponed by the dignitaries of the SOC, is substantiated. Instead, Bishop Irenaeus (Chirich) of Novosad-Bachka was delegated to Subcarpathian Rus', an experienced church figure who managed to prepare the ground for the institutional completion of the Orthodox Church in the autonomy.

Keywords: diplomatic relations, bishop, Subcarpathian Rus', SOC, Czechoslovakia, KSCS.

ACTIVITY PETRO BUBELA'S AT THE FINAL STAGE OF THE STRUGGLE FOR UKRAINIAN STATEHOOD

Andrii Prokip

Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), Associate Professor, Leading Researcher of Lviv Historical Museum, Department "Arsenal Museum", Lviv

E-mail: andrprokip@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-7941-9909>

Yurii Mykhalskyi

Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), Associate Professor, Chair of the Department of History and Philosophy, Lviv University of Trade and Economics, Lviv

E-mail: myhalski@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-1504-2604>

Oleksandra Kendus

Candidate of Philosophical Sciences (Ph.D. in Philosophy), Associate Professor of Lviv University of Trade and Economics, Lviv

E-mail: lesya.kendus@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5908-8383>

Vasyl Klok

Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), Associate Professor of Lviv University of Trade and Economics, Lviv

E-mail: clockvas@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0002-2613-2007>

The purpose of this article is to reveal the activity of one of the leading Galician military figures, lawyer by education Petro Bubela (1889 – 1934?) at the final stage of his life. His work in the leading position of the Deputy State Secretary for Military Affairs of the Western Region of the Ukrainian People's Republic (ZOUNR), participation in the development of the armed forces – the Galician Army (GA), which was forced to resist the Polish armed aggression, is shown. The events of 1919 on the Polish-Ukrainian front are briefly analyzed – the Polish offensives and Ukrainian counteroffensives from January to March 1919, and a radical change in the situation on the front after the arrival of the well-trained and armed by the Entente Polish army under the command of General Józef Haller in Galicia. After retreating beyond the Zbruch River, the Galician soldiers found themselves in the territory controlled by the Army of the Ukrainian People's Republic. The functions of the "temporary capital" were then performed by Vinnytsia, whose military commandant was P. Bubela. In "big" Ukraine, Galicians had to resist the Russian ("white" and "red") occupants. P. Bubela's participation in the complex negotiation missions with the representatives of A. Denikin's "white" army (M. Bredov, M. Schilling) is covered. The study, based on the archival materials and memoirs, attempts to reproduce the course of events related to the "Odesa" period of P. Bubela's life and activity. Having left Vinnytsia as a result of the Bolshevik offensive, he found himself in Odesa. After its capture by the "Reds", he was forced to adapt to the difficult conditions of Soviet reality. In the early 1920s, P. Bubela was arrested by the Bolsheviks and taken to Kharkiv. After his release, he returned to Odesa and worked as a clerk in the Red Cross. During the Stalinist repressions of the 1930s, he was arrested again on March 23, 1931, and sentenced to three years in prison camps. The tragic fate of P. Bubela's family, whose members were also persecuted after the Soviet occupation of Galicia in 1939, is also briefly revealed. The struggle of Galicians for Ukrainian statehood in the early 20th century convincingly proves that Ukrainian people, like other European nations, are quite capable of state life. During this period, thousands of selfless fighters for the freedom of Ukraine reached national maturity. P. Bubela took an honorable place on this list. Ukrainian historians still owe a great deal to the creators and defenders of Ukrainian statehood in the early 20th century, to the generation of Galicians who had to live during the years of high national upsurge. Therefore, the activity and life of such prominent figures as P. Bubela requires further study and thorough research.

Keywords: P. Bubela, Galician Army, Entente, Denikinites, Bolsheviks, Odesa.

Problem Statement. In 1919, the further fate of preserving Ukrainian statehood was decided in the battlefields of the Polish-Ukrainian war, in the conditions of Russian armed aggression (in its "red" and "white" versions), and the intervention of the Entente countries. Therefore, one of the most important tasks for the

leadership of the state was the formation of a battle-worthy army capable of holding against enemy attacks and defending Ukrainian independence.

Research analysis. The memoirs of the direct participants in the events, such as I. Boberskyi, M. Holynskyi, M. Omelianovych-Pavlenko, M. Tarnavskyi,

were used to write the article.

This issue is partially reflected in the studies of V. Kucheruk, M. Lytvyn, V. Laba, Z. Malanchuk, A. Prokip, A. Filipenko, and others.

The purpose of the article is to reveal the activity of one of the leading Galician military figures Petro Bubela (1889 – 1934?) at the final stage of his life.

Presenting the main material. In early 1919, P. Bubela, as one of the most experienced Galician military specialists, who passed the difficult ordeals of the First World War, and later took a direct part in the preparation of Lystopadovyi Chyn (Prokip, 2019: 194), the creation of the West Ukrainian People's Republic (ZUNR), held the position of Deputy (Comrade) State Secretary for ZUNR Military Affairs, later (since January 1919) ZOUNR, the headquarters (Initial Command) of the GA and together with other employees of the military department was engaged in organizing the armed defense of the young state in the conditions of Polish aggression.

To finally destroy the West Ukrainian People's Republic, in January 1919, the main command of the Polish troops concentrated considerable forces on the Galician front, and on January 8, 1919, it launched a general offensive. The Galicians repulsed it, but the attacks of the Ukrainian troops on Polish-occupied Lviv on January 2 and 11, 1919, were just as unsuccessful. Analyzing the reasons for the failures of the Ukrainian military operations to capture Lviv, General Myron Tarnavskiy wrote: "Based on the information given to me by the Initial Command, the Polish army, at least twice as strong, stood against us. Besides, it was in a better situation than the besieging one. The Poles could move their units, for example, from Riasna to Sykhiv in two or three hours. It was different with us. Maneuvering the units was extremely difficult. It should be taken into account that all the roads went to Lviv centripetal... Therefore, the movement of artillery from one section to another faced insurmountable difficulties, and the movement of troops would take whole days of marching... To tell the truth, the offensive in our conditions was almost impossible because (remembering everything else) due to the lack of artillery, we could not have serious artillery training... Now we often hear: "Oh, Lviv could have been captured, only if..."... For the siege of Lviv, this mostly active enemy city, as shown in November, at least 10 thousand people were needed. The corps besieging Lviv numbered 9,000. The corps forces would barely suffice to besiege Lviv. And where is the front? And how to move west? The problems were not easy..." [Tarnavskiy, 2008, p. 100, 106, 107].

In February 1919, taking into account the experience of previous battles, the GA Initial Team developed a plan for a new offensive, which provided for the capture of the railway line on the section Horodok – Sudova Vyshnia and, thus, the full encirclement of Lviv. The operation was initially successful: on February 15, the Ukrainian troops liberated the villages of Dolyniany, Vovchukhy, and Bar from the Poles, and on February 20, they completely cut off the communications between Lviv and Przemyśl. However, the further development of the offensive was hampered by the mission of the Entente countries, which in the ultimate form demanded a cessation of hostilities, the conclusion of a Ukrainian-Polish armistice, and referring controversial issues to Paris Peace Conference.

The ceasefire lasted from February 25, but on March 2, 1919, the Ukrainian troops resumed the offensive. The Polish garrison in Lviv was threatened with capitulation. However, the Polish High Command, taking advantage of the negotiations, organized and transferred fresh forces, which on March 12 launched a successful counteroffensive and unblocked Lviv.

On March 22, 1919, in a joint appeal "To the Galician Army", the commander-in-chief of the GA General-Khorunzhyi M. Omelianovych-Pavlenko, the Chief of the General Staff, Colonel V. Kurmanovych, and Otaman P. Bubela, a representative of the State Secretariat for Military Affairs (SSMA), informed the Ukrainian soldiers of a temporary truce. In their address, in particular, it was stated that "the Initial Command of the Galician Army, in agreement with the Council of State Secretaries, decided to suspend weapons along the line defined by our current marks... The Entente ask the presidents for the signatures: Wilson (America), Lloyd George (England), Clemenceau (France), Orlando (Italy) to hold our operations at the same time as the Poles and solemnly condemn the sending of a new mission and an impartial investigation into the Ukrainian-Polish affair and request that a Ukrainian delegation be sent to Paris to negotiate with the Poles to end the bloody war between the two peoples" [Lviv Regional Scientific Library, № 1, p. 915].

The naive Ukrainian hopes for peace and decency of the Entente countries were finally dispelled by General Józef Haller's 80,000-strong army, formed in France and well-armed at the expense of the Entente, which arrived at the front in April 1919 and radically changed the balance of forces in favor of Poland. Its armament can be judged, for example, from the samples of weapons later transferred to the museums, in particular to King Jan III National Museum in Lviv (now Lviv Historical Museum, hereinafter LHM) – these are rifles, revolvers, helmets, etc. Thus, in the introductory inventory book of King Jan III National Museum "Dziennik nabytków muzeum narodowego im. króla Jana III" (Diary of the items of King Jan III National Museum) gives a description of the helmet under number 1552. It states that it is a French steel helmet used in the army of J. Haller (Dziennik nabytków Muzeum narodowego im. króla Jana III, 1939: №1552). The item is now stored in LHM (inv. No. 2756). The inventory of the leaflet states that the helmet was made in France in the early 20th century and it was in the service first of the French, later of the Polish army, in particular of the units of General J. Haller [ALHM, f. "Weapons", b. 7: №275].

An example of the Entente's "special concern" for the equipment of the Polish army is the museum collection of LHM, which consists of the French rifles of Lebel, Gras systems, manufactured at the military plants in Saint-Etienne, Chatellerault, and others [Prokip, Mykhalskiy, 2020, p. 155].

Already on April 19–20, 1919, the Polish invaders went on the offensive near Lviv, and in the second half of May 1919, a general retreat of the GA began. The situation of the ZOUNR was complicated by the interference of Romania with the internal affairs, whose troops captured the Galician Pokuttia.

On May 20, 1919, P. Bubela addressed the Ukrainian army with the following order: "Order. Soldiers of the Ukrainian army. We bring you the important information.

On May 20, the preparatory committee of the world conference in Paris proposed a contribution to the independence of the state with Drohobych and Lviv. This contribution of the preparatory committee will be recognized through the main board of the four conference leaders. The Poles want to seize as much of our land as possible to demand from the world conference everything they would manage to steal. Soldiers of the Ukrainian army. Now some waves will solve your seven-month struggle. Around you are your fields, your meadows, your lands. And at home, everyone's heart beats with pain. They look with sorrow at your great battles. The Lyakhs want to capture your fields, take away all your property, and enslave the Ukrainian people. To prevent this, withstand the enemy pressure. Withstand like masonry, withstand like hard and unbreakable steel. Gather all your strength to defeat our mortal, eternal enemy. All at once to battle, to victory. Comrade State Secretary for Military Affairs, Otaman Bubela [Prokip, 2017, p. 63].

However, the Ukrainian state was not destined to withstand an unequal struggle with a cruel enemy. Having lost Galicia, the ZOUNR government and the GA moved beyond the Zbruch River to the territory controlled by the UPR Directory.

In August 1919, a part of the units of the GA together with the Active Army of the Ukrainian People's Republic began a joint campaign against Kyiv, which failed. On August 31, 1919, the Ukrainian capital was lost and occupied by the Russian Volunteer Army of General A. Denikin.

To negotiate with Denikin's General M. Bredov, the Galicians organized a special commission headed by Otaman P. Bubela. The participant of the events General M. Tarnavskiy wrote the following: "The Initial Team as such sent a Galician delegation to the Denikinites (Otaman Bubela, Sotnyk Paliiv, Sotnyk Bemko) with an order: to unite the common garrison in Kyiv, divide the booty, and release the Ukrainian Galician prisoners who still were in the Volunteer Army. The delegation's efforts were unsuccessful: the conditions of General Bredov were unachievable [Tarnavskiy, 2008, p. 131].

General M. Omelianovych-Pavlenko, describing the same event, recalled: "At the same time, the commission headed by Otaman Bubela received powers identical to ours, but only signed by the Chief of the Galician Army Initial Team. But the result of its actions was negative because the people of Bredov were only interested in recognizing the slogan of the Volunteer Army "United Indivisible Russia". [Omelyanovich-Pavlenko].

After the loss of Kyiv, the GA Initial Team was located in the "temporary capital" of the Ukrainian People's Republic Vinnytsia. P. Bubela took over the duties of the military commandant of the city. Mykhailo Holynskiy, a good acquaintance of P. Bubela's since the time of his studies at one-year military school at Lviv 30th Infantry Regiment of the 9th Infantry Division of the Austro-Hungarian Army, later a famous opera and chamber singer, performed the duties of his adjutant [Holynskiy, 2006, p. 85]. By the way, 59% of the soldiers of this regiment were Ukrainians [Belinska, 2020, p. 18].

In Vinnytsia, on October 28, 1919, a meeting was held at which the commander of the GA General M. Tarnavskiy reported to the leadership of the country on the catastrophic

state of the army. On November 1, 1919, he sent a delegation headed by Otaman O. Lysniak for negotiations with Denikin's General Ya. Slashchov to conclude a truce. In the "Memoirs" of General M. Tarnavskiy's we read the following: "Otaman Lysniak went to Haisyn, where the commandant of Denikin's group, General Slashchov was staying. He had the task of starting negotiations for now. Not to raise the enemy's suspicion that some secret intention was lurking behind the mission's arrival, I ordered Otaman Lysniak to first initiate the case of the exchange of prisoners and not killing of our captured officers and riflemen by Denikinites. As for the agreement, I asked him to interpret the case in such a way as not to convince the Denikinites that we are in a hopeless situation and that we are very dependent on the truce." [Tarnavskiy, 2008, p. 135].

On November 6, 1919, General M. Tarnavskiy, behind the back of the Chief Otaman of the Ukrainian People's Republic S. Petliura, agreed with the Denikinites. Explaining the logic of his actions, he said: "I did not inform Petliura about my talks for the following reasons: firstly, I continued to consider myself the commander of the UGA, under the agreement with Petrushevych, not being subject to any higher authority, except for dictator Petrushevych, so I could do everything that seemed appropriate to me. Secondly, I was well aware of Petliura's longstanding ties with the Poles. There was no doubt that Petliura would use all his strength to persuade us to join the Polish side. And this is exactly what neither I nor our entire army wanted." [Tarnavskiy, 2008, p. 136].

When S. Petliura learned of the "arbitrary" from his point of view actions of the GA command, he made the ultimate demand to arrest and bring General M. Tarnavskiy, Colonel A. Shamanek, and Otaman O. Lysniak to a military tribunal.

P. Bubela, a lawyer by education, was a member of the military tribunal. He participated in the court hearings. Thus, from the archival documents of the "court case accusing UGA General Myron Tarnavskiy, Colonel Alfred Shamanek and Otaman Omelian Lysniak of disobeying the order of the Chief Otaman's staff" we learn that P. Bubela, as a member of the court, in particular, took part in interrogating O. Lysniak. In the court materials, as of November 13, 1919, we read the following: "A member of the court, Otaman Bubela: Did Otaman Lysniak inform Mr. Dictator that the mission had been sent? Witness: I was told by Otaman Lysniak that he had informed Mr. Dictator" [CSAUL, f. 581, descrip. 1, f. 149: sh. 6].

In the end, the court acquitted General M. Tarnavskiy, although it removed him from command of the army. The new commander of the GA General O. Mykytka continued negotiations with the Denikinites. P. Bubela was also a member of the official Galician delegation sent to Denikin's headquarters. As a result of the negotiations between the GA command and Denikin's General M. Schilling, the GA sided with the Volunteer army [Lytvyn, 1998, p. 149].

In the rear of Odesa, where the units of the GA exhausted by the typhus epidemic arrived to restore combat readiness, the so-called united settlement of the GA, whose commandant was Otaman Vasyl Orobko began to function. The GA united settlement was located in the barracks in Marazliivska Street. Three shelters were organized in

Kanatna Street (commander – Sotnyk M. Kohut), in Chornomorska Street, and Marazliivska Street. There were also two military hospitals of the GA. [Filipenko].

As an experienced soldier, P. Bubela was aware of the complexity of the situation in which the Galicians found themselves in late 1919. From the memoirs of I. Boberskyi, we learn that P. Bubela in the summer of 1919 foresaw the possibility of his departure abroad in case of a negative situation on the front. I. Boberskyi, recalling his conversation with V. Pachovskyi, in particular, wrote the following: “Bubela has a passport to Romania, and moved in front of Holynskiyi, his supporter, for some reason. This infuriated Holynskiyi, Bubela leaves with his wife. Bubela wanted a clear order from Kulytskyi with seals without a text.” [Boberskyi, 2003, p. 243].

During the offensive operation of the Russian-Bolshevik troops of the southwestern front under the command of O. Yehorov on February 7–8, 1920, Odesa fell into the hands of Bolsheviks. After the capture of the city, the head of Odesa National Committee S. Redens ordered the arrest and imprisonment of 640 patients from Odesa hospitals, including 200 officers of the GA [Lytvyn, 1995, p. 298].

The commander of the 1st Brigade of the GA, which at the time was fighting on the side of Bolsheviks, Osep Bukshovanyi, claimed that in late April 1920 P. Bubela arrested by Odesa ARNC.

After his release, P. Bubela returned to Odesa, where he worked as a government official in the Red Cross. M. Holynskiyi provided the information about the “Odesa period” of his life. He, in particular, recalled how, having concluded contracts for theatrical performances in Soviet Ukraine and arriving in Odesa in 1926, he “found” the Bubela family there: “Exactly a few days after we arrived in Odesa, we were visited at the hotel by Petro Bubela, his dear wife and their son. Bubela was then an official of the Red Cross.” [Holynskiyi, 2006, p. 293]. M. Holynskiyi further noted that the military experiences left very clear traces on P. Bubela and his wife: “They were old, emaciated, and a half gray. Petro still had a gleam in his dark eyes, and in her blue eyes that glow faded. The son was very badly fed, not like his father or mother, but like his grandparents, with bright Semitic features. His mother was of Jewish descent, her relatives had a small hotel in Krakivska Street in Lviv, and she was raised in Vienna, had a German education, and was more like a German than a Jew.” [Holynskiyi, 2006, p. 294].

In the “Memoirs” M. Holynskiyi told the story of P. Bubela’s about the events that took place in early 1920: “We spent several evenings telling each other what we had experienced during our separation in Vinnytsia in 1920. I wanted to cry all the time during our conversation. The son was born in a railway car on a train when the train was fired upon and the whole bullets were blown up. At the time of that frantic shootout, the Bubelas were lying on the floor of the car; she suddenly felt the pains of childbirth. During great pain, torment, without any help, not only medical but also an ordinary midwife, without warm water, without diapers, their son was born. When she was telling her story, they both cried, and I helped them much.” [Holynskiyi, 2006, p. 294]. In the family archive of Nadiia Bubela-Myketyuk’s, there are photos of P. Bubela and his son Yevhen, taken, apparently, in 1926[?] in Odesa photo studio

of A. Voronin’s. This is evidenced by a stamp with the name of the photographer A. Voronin on the back of the photo [Private archive of Nadiia Bubela-Myketyuk’s]. In the publication of E. Krasnova’s and A. Drozdovskyi’s “What did the passe-partout tell about”, it is stated: “The photographer A. Voronin ruled alone in the area of Slobidka.” [Krasnova, Drozdovskyi]. In Odesa, P. Bubela and his family (wife Malvina, son Yevhen, mother-in-law Leja) lived in Yuzna, 10 Street. [Private archive of Nadiia Bubela-Myketyuk’s].

In 1927 M. Holynskiyi received a congratulatory telegram from Odesa from P. Bubela and P. Biloskurskiy with the following words: “The best further successes to the best friend. Two Petros” [Holynskiyi, 2006, p. 338].

During the Stalinist repressions of the 1930s, P. Bubela was arrested again (on March 23, 1931), sentenced to three years in prison camps and shot in 1934[?] This version is followed, in particular, by such researchers as Z. Malanchuk [Malanchuk, 2004, p. 27] and V. Kucheruk [(Kucheruk, 2010, p. 61].

P. Bubela’s relatives did not escape the bad fate in Galicia. One of P. Bubela’s brothers, the Sich rifleman Volodymyr Bubela (b. 1894), along with 330 other prisoners in jail 4 “Bryhidka”, was killed by Soviet repressive authorities on June 28, 1941, during the mass shootings in Lviv prisons. His name, among the names of hundreds of other innocent people killed, is found on the plaque erected on the building of the former prison in Zamarstynivska Street. V. Bubela’s wife Pavlina was taken to Kemerovo in 1947. V. Bubela’s children, in particular Nadiia Bubela-Myketyuk, for the help to the Ukrainian Insurgent Army, was sentenced to 10 years in prison and exiled, first to Yakutia and later to Kazakhstan, and her brother Mstyslav Bubela was exiled to Yakutia. Yaroslav Bubela was also persecuted by the MGB-KGB, and N. Bubela-Myketyuk’s sister Iryna was killed in 1946 [ACLMS, f. 11. Collection of documents of Lviv Organization of the Ukrainian Historical and Educational Society “Memorial”. Questionnaire of the repressed Nadiia Myketyuk’s. 1927 b.: sh. 4]. Another brother, Semen Bubela, was also murdered by the Soviets.

To perpetuate the memory of P. Bubela’s in 2005 the monument was unveiled in the village of Lysynychi. The initiator of honoring the prominent countryman was a resident of Lysynychi, a former political prisoner of the Soviet concentration camps, a teacher at I. Trush Lviv College of Decorative and Applied Arts, Taras Drahan (a grandson of Anna Bubela’s, Petra’s sister). The monument was erected at the expense of the village community as a diploma project of the same college graduate Nazar Pylypiak [Palazh]. Its construction was timed to the 115th anniversary of the birth of P. Bubela’s.

The monument has a plaque with the following inscription: “Petro Bubela. 1889 – 1920. Organizer and leader of Lystopadovyi Chyn in 1918, Otaman of the UGA, member of the Military Committee, Deputy State Secretary for Military Affairs of the Western Ukrainian People’s Republic. Shot by Bolsheviks in Odesa. Erected in 2005.”

Conclusions. Thus, the struggle of Galicians for Ukrainian statehood in the early 20th century convincingly proves that Ukrainian people, like other European nations, are quite capable of state life.

During this period, thousands of selfless fighters for the

freedom of Ukraine reached national maturity. P. Bubela took an honorable place on this list. Ukrainian historians still owe a great deal to the creators and defenders of Ukrainian statehood in the early 20th century, to the

generation of Galicians who had to live during the years of high national upsurge. Therefore, the activity and life of such prominent figures as P. Bubela, require further study and thorough research.

Список використаних джерел

- Архів Львівського історичного музею, [АЛІМ], ф. «Зброя», кн. 7. №2756.
- Архів Центру досліджень визвольного руху. [АЦДВР], ф. 11. Збірка документів Львівської організації Українського історико-просвітницького товариства «Меморіал». Анкета репресованої Надії Микитюк, 1927 р. н., арк. 4.
- Белінська, Л. С., 2020. Українці Східної Галичини у військовому дискурсі: погляд через століття (Іван Теодор Рудницький), *Військово-науковий вісник*, вип. 34, Львів, 257 с.
- Боберський, І., 2003. *Щоденник 1918 – 1919 рр.*, Київ: КМ Академія, 260 с.
- Голінський, М. Т., 2006. *Спогади* / Упорядники: Г. Тихобаєва, І. Криворучка, Д. Білавич, Львів: Априорі, 616 с.
- Краснова, Е., Дроздовський, А. О чем рассказали паспорту [Online]. Доступно: <http://viknaodessa.od.ua>.
- Кучерук, В., 2010. *Українська Галицька Армія: довідник* / Львівський історичний музей, Київ: Київська нотна фабрика, 448 с.
- Лаба, В., 2004. *Історія села Лисиничі від найдавніших часів до 1939 року*, Львів. 84 с.
- Литвин, М., Науменко, К., 1991. *Історія галицького стрілецьтва*. Вид. 2-ге, Львів: Каменяр, 200 с.
- Литвин, М., 1995. *Історія ЗУНР*, Львів: Видавнича фірма «ОЛІР», 362 с.
- Литвин М., 1998. *Українсько-польська війна*, Львів, 478 с.
- Львівська обласна наукова бібліотека, № 1, 915.
- Маланчук, З., 2004. *Короткий нарис історії села Лисиничі*, Львів, 2004, 78 с.
- Омельянович-Павленко, М. Спогади командарма (1917 – 1920), [Online]. Доступно: http://royallib.com/book/omelyanovichpavlenko_mihail/spogadi_komandarma_1917_1920.htm.
- Палажій, Г. Хто насправді організував Листопадовий Чин? [Online]. Доступно: <http://h.ua/story/20660>.
- Приватний архів Надії Бубели-Микитюк.
- Прокіп, А., 2017. Отаман Петро Бубела – визначний діяч Західно-Української Народної Республіки, *Вісник НТШ*, ч. 58, 120 с.
- Прокіп, А., 2019. Петро Бубела – один із головних організаторів Листопадового Чину (до 100-річчя західноукраїнської революції та утворення ЗУНР), *Наукові Записки. Львівський історичний музей*, Львів: В.Ф. «Афіша», вип. 18, 428 с.
- Прокіп, А. В., Михальський, Ю. В., 2020. Зразки зброї, елементів озброєння часу польсько-російської війни 1920 року з колекцій Національного музею імені короля Яна III та Львівського історичного музею, *Військово-науковий вісник*, вип. 34, Львів, 257 с.
- Тарнавський, М., 2008. *Спогади*, Львів: Червона Калина, 168 с.
- Філіпенко, А. Українська Галицька Армія і її одеська трагедія, [Online]. Доступно: <http://odesskiy.com/chisto-fakti-iz-zhizni-i-istorii/ukrainskaja-galitskaja-i-eyo-odesskaja-tragedija.html>.
- Центральний державний архів України в м. Львові, [ЦДІАУЛ], ф. 581, оп. 1, спр. 149.
- Dziennik nabytków Muzeum narodowego im. króla Jana III, (1939), №1552.

References

- Archive of Lviv Historical Museum, [ALHM], f. “Weapons”, b. 7. №2756. (in Ukrainian).
- Archive of the Center for Liberation Movement Studies, [ACLMS], f. 11. Collection of documents of Lviv Organization of the Ukrainian Historical and Educational Society “Memorial”. Questionnaire of repressed Nadiya Mykytyuk’s. 1927, Sh. 4. (in Ukrainian).
- Belinska, L. S., 2020. Ukrainci Shidnoi Halychyny u vijskovomu dyskursi: pogliad cherez stolittia (Ivan Teodor Rudnytskyj), [Ukrainians of Eastern Galicia in military discourse: a look through the centuries (Ivan Teodor Rudnytskyi)], *Military and Scientific Bulletin*, Issue 34, Lviv, 257 p. (in Ukrainian).
- Boberskyi, I., 2003. *Shodennyk* [Diary of 1918 – 1919], Kyiv: KM Akademiia, 260 p. (in Ukrainian).
- Central State Archive of Ukraine in Lviv, [CSAUL], f. 581, descript. 1, f. 149. (in Ukrainian).
- Diary Museum King John III, (1939), 521552. (in Polish).
- Filipenko, A., *Ukrainska Galytska Armija I ii odeska tragedija*, [Ukrainian Galician Army and its Odesa tragedy], [Online]. Доступно: <http://odesskiy.com/chisto-fakti-iz-zhizni-i-istorii/ukrainskaja-galitskaja-i-eyo-odesskaja-tragedija.html>. (in Russian).
- Holynskyi, M. T., 2006. *Spogady* [Memoirs] / Compilers: H. Tykhubaieva, I. Kryvoruchka, D. Bilavych, Lviv: Apriori, 616 p. (in Ukrainian).
- Krasnova, E., Drozdovskyi, A. O chem rasskazali paspartu [What did the passe-partout tell about], [Online]. Доступно: <http://viknaodessa.od.ua>. (in Russian).
- Kucheruk, V., 2010. *Ukrainska Galytska Armia, dovidnyk* [Ukrainian Galician Army], Handbook / Lviv Historical Museum, Kyiv: Kyiv Music Factory, 448 p. (in Ukrainian).
- Lab, V., 2004. *Istoria sela Lysynychi vid najdavishyh chasiv do 1939 r/*. [History of Lysynychi village from ancient times to 1939], Lviv. 84 p. (in Ukrainian).
- Lviv Regional Scientific Library, № 1, 915. (in Ukrainian).
- Lytvyn, M., 1995. *Istoria Zahidnoi Ukrainskoi Narodnoi Respubliky* [History of the Western Ukrainian People’s Republic], Lviv: “OLIR” Publishing House, 362 p. (in Ukrainian).
- Lytvyn, M., 1998. *Ukrainsko-polska vijna* [Ukrainian-Polish War], Lviv, 478 p. (in Ukrainian).
- Lytvyn, M., Naumenko, K., 1991. *Istoria galytskogo strilctstva* [History of Galician riflemen], Issue 2nd, Lviv: Kameniar, 200 p. (in Ukrainian).
- Malanchuk, Z., 2004. *Korotkyj narys istorii sela Lysynychi* [A short essay on the history of the village of Lysynychi], Lviv, 2004, 78 p. (in Ukrainian).
- Omelyanovich-Pavlenko, M. Spogady komandarma [Commander’s memoirs (1917 – 1920)], [Online]. Доступно: http://royallib.com/book/omelyanovichpavlenko_mihail/spogadi_komandarma_1917_1920.htm. (in Ukrainian).
- Palazhii, H. Hto naspravdi organizuvav Lystopadovyj Chyn?, [Who actually organized Lystopadovyj Chyn?] [Online]. Доступно:

<http://h.ua/story/20660>. (in Ukrainian).

Prokip A. V., Mykhalskyi Yu. V., 2020, Zrazky zbroi, elementiv ozbrojennia chasu polsko-rosijskoi vijny 1920 roku z kolekcij Natsionalnogo muzeju imeni korolia Jana III ta Lvivskogo istirychnogo muzeju, [Samples of weapons, weapons of the Polish-Russian war of 1920 from the collections of King Jan III National Museum and Lviv Historical Museum], *Military and Scientific Bulletin*. Issue 34. Lviv, 257 p. (in Ukrainian).

Prokip, A., 2017. Otaman Petro Bubela – vyznachnyj dijach Zahidno-Ukeainskoi Narodnoi Respubliki, [Otaman Petro Bubela – a prominent figure of the Western Ukrainian People’s Republic], *NTSH Bulletin*, Ch. 58, 120 p. (in Ukrainian).

Prokip, A., 2019. Petro Bubela odyn z golovnyh organizatoriv Lystopadovogo Chynu (do 100-richchia zahidnoukrainskoi revolucii ta utvorennia ZUNR), [Petro Bubela is one of the main organizers of Lystopadovy Chyn (to the 100th anniversary of the Western Ukrainian revolution and the formation of the Western Ukrainian People’s Republic)], *Scientific Notes. Lviv Historical Museum*, Lviv: P.H. “Aphisha”, Issue 18, 428 p. (in Ukrainian).

Privatnyj arhiv Nadii Bubely-Mykytiuk [Private archive of Nadiia Bubela-Mykytiuk’s]. (in Ukrainian).

Tarnavskyi, M., 2008, *Spogady* [Memoirs], Lviv: Chervona Kalyna, 168 p. (in Ukrainian).

Андрій Прокіп

кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник, Львівський історичний музей,
Львів

Юрій Михальський

кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії і філософії, Львівський торговельно-
економічний університет, Львів

Олександра Кендус

кандидат філософських наук, доцент,
Львівський торговельно-економічний університет, Львів

Василь Клок

кандидат історичних наук, доцент,
Львівський торговельно-економічний університет, Львів

ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕТРА БУБЕЛИ НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ БОРОТЬБИ ЗА УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ

У статті висвітлено діяльність одного з чільних галицьких військових діячів Петра Бубели (1889 – 1934?) на завершальному етапі його життєвого шляху. Показано його працю на керівній посаді заступника державного секретаря військових справ Західної області Української Народної Республіки (ЗОНР), участь у розбудові збройних сил — Галицької Армії (ГА), яка змушена була протистояти збройній польській агресії. Коротко проаналізовано події 1919 р. на польсько-українському фронті – польські наступи та українські контрнаступи упродовж січня-березня 1919 р. й кардинальну зміну ситуації на фронті після прибуття до Галичини добре навченої та озброєної Антантою польської армії під командуванням генерала Ю. Галлера. Після відступу за р. Збруч, галицькі вояки опинилися на території контрольованій Армією УНР. Функції «тимчасової столиці» тоді виконувала Вінниця, військовим комендантом якої став П. Бубела. На «великій» Україні галичанам довелося протистояти російським («білим» і «червоним») окупантам. Висвітлено участь П. Бубели у складних переговорних місіях з представниками «білої» армії А. Денікіна (М. Бредовим, М. Шиллінгом). У дослідженні на основі архівних матеріалів, мемуарів здійснено спробу відтворення перебігу подій, пов’язаних з «одеським» періодом життя та діяльності П. Бубели. Залишивши Вінницю в результаті більшовицького наступу, він опинився в Одесі. Після її захоплення «червоними», був змушений пристосовуватися до складних умов радянської дійсності. На початку 1920 р. П. Бубелу більшовики заарештували і вивезли до Харкова. Після звільнення повернувся до Одеси, працював урядником у структурі Червоного Хреста. Під час сталінських репресій, 1931 р. його знову заарештували та розстріляли у 1934 р.(?) Коротко також розкрито трагічну долю родини П. Бубели, члени якої після радянської окупації Галичини 1939 р. теж зазнали переслідувань.

Ключові слова: П. Бубела, Галицька Армія, Антанта, денікінці, більшовики, Одеса.

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ПОТУГИ КАРПАТОУКРАЇНСЬКОГО СТУДЕНТСТВА 1939 – 1943 рр.: ЧЕХОСЛОВАЦЬКИЙ СПАДОК У РЕАЛІЯХ УГОРСЬКОГО КОРОЛІВСТВА (НА МАТЕРІАЛАХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ ТА МЕМУАРИСТИКИ)

Костянтин Куцов

доктор філософії за спеціальністю «Історія та археологія»,
солдат 68-го окремого батальйону територіальної оборони
Збройних сил України, Ужгород
E-mail: kostiantyn.kutsov@uzhnu.edu.ua

Любов Павлишин

кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії Угорщини та європейської інтеграції,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород
E-mail: liubov.pavlyshyn@uzhnu.edu.ua

У статті на основі здобутків української та зарубіжної історіографії, а також аналізу солідної бази опублікованих джерел (матеріали періодичних видань, мемуарна література) проаналізовано спроби карпатоукраїнського студентства організувати власну громадську діяльність після розпаду Чехословаччини та входження Закарпаття до складу Угорського королівства. Проаналізований матеріал дає підстави стверджувати, що карпатоукраїнський студентський рух, сформований за часів ЧСР, у нових умовах мав певне логічне продовження. У зазначений період на теренах Угорського королівства діяло кілька карпатоукраїнських студентських об'єднань. Зокрема, у 1940 р. був створений «Центральний Союз Русських Студентів». Його кістяк склали активісти русофільських студентських організацій часів ЧСР. Через власне русофільське спрямування структура не була легалізована, проте впродовж кількох наступних років діяла de facto, об'єднуючи невеликі за чисельністю групи студентів у Дебрецені, Будапешті, Пейчі, Шопроню та Сегеді. У 1941 р. після тривалого підготовчого процесу у Дебрецені утворилося «Общество Подкарпатских Русских Высокшкільных Студентів» («Kárpátaljai Ruszin Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete»). Організація дотримувалася офіційного курсу «угро-русинізму» та певний час перебувала під опікою Регентського комісаріату Карпатської території. У її керівництві також перебувало чимало студентських активістів чехословацького періоду. Водночас ідеологічне спрямування та лояльність угорській владі, викликали апатію серед значної частини студентства, внаслідок чого товариство не зуміло поширити діяльність на інші освітні центри країни. Поряд з цим у вказаний період спостерігалися спроби участі карпатоукраїнських студентів у інтернаціональних земляцьких організаціях (дебреценське товариство студентів з «гірського краю» / «Felvidéki Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete») та створення ними неформальних творчих об'єднань («Будапештський кружок»). При цьому спроби влади втручатися у студентський рух, здебільшого, спричиняли спротив серед активістів та посилювали їх опозиційні настрої.

Ключові слова: студенти, громадська діяльність, товариство, університет.

Постановка проблеми. Внаслідок геополітичних змін, які відбулися в Центральній Європі на рубежі 1938 – 1939 рр., припинила своє існування Чехословацька Республіка, а від другої половини березня 1939 р. уся територія Закарпаття (колишньої Підкарпатської Русі / Карпатської України) опинилася в складі Угорського королівства. Період двадцятирічного перебування краю в складі ЧСР сприяв появі ряду нових явищ у його суспільно-політичному житті. Серед іншого, про себе як соціально-активну спільноту заявило карпатоукраїнське студентство високих шкіл та досить швидко сформувався потужний студентський рух. Впродовж міжвоєнного часу в університетських центрах та інших містах ЧСР діяльність розвинули понад 20 карпатоукраїнських студентських об'єднань соціокультурного, конфесійного, партійно-ідеологічного та інших спрямувань. Найпотужнішими серед яких були: товариство «Возрожденіє» (Прага, 1920), Союз Підкарпатських Руських / Українських Студентів (Прага, 1921; Братислава, 1930), товариство «Добрянській»

(Братислава, 1932), товариство «Верховіна» (Брно, 1936), «Общество Греко-Католических Студентів» (Прага, 1929), православне товариство «Пролом» (Прага, 1933) та ін. У 1928 р. була створена асоціація «Центральний Союз Подкарпаторуських Студентів», що стала повноправним суб'єктом загально-чехословацького студентського руху. Цілком очевидно, що зі зміною територіальної приналежності краю це явище не могло зникнути безслідно. Тим більше, що від 1939 р. в силу обставин помітна частина студентських активістів перевелася з Праги, Братислави та Брно до угорських високих шкіл, перенісши з собою й набутий досвід громадської діяльності. На сьогоднішній день питання громадської активності карпатоукраїнських студентів в умовах Угорського королівства (1939-1944) та їх тогочасні організаційні спроби, як невід'ємна складова політичних й соціокультурних процесів, потребують предметного вивчення.

Огляд історіографії. Якщо карпатоукраїнський студентський рух періоду ЧСР досить ґрунтовно

висвітлений у науковій літературі (окремі аспекти теми розглянуто у публікаціях українських та зарубіжних дослідників, виданих впродовж останніх десятиліть [Skala, 1997; Делеган, 1999; Науменко, 1999; Бескід, 2001], у 2021 р. в Україні по ній було захищено дисертацію на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю «Історія та археологія» [Куцов, 2021]), то його розвиток в умовах Угорського королівства дотепер знаходив лише фрагментарне відображення в українській та зарубіжній історіографії. Власне першим дослідником, який спробував проаналізувати студентський рух як невід'ємну частину суспільно-політичного життя Закарпаття першої половини 1940-х рр., був Роман Офіцинський. У монографії «Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939 – 1944)» (1997) історик на основі поодиноких публікацій у тогочасній пресі та тверджень безпосередніх учасників подій виклав кілька фактів щодо проявів громадської активності карпатоукраїнських студентів у Дебрецені та Будапешті [Офіцинський, 1997, с. 169]. Щоправда, суттєва обмеженість джерельної бази не дала можливості досліднику навіть з'ясувати об'єктивний зв'язок між наведеними фактами та розмістити їх у належній хронологічній послідовності.

Теми громадської діяльності студентів певною мірою торкнулися у своїх публікаціях й інші вчені-гумантарії, які досліджували суспільно-політичні процеси в Закарпатті періоду його перебування у складі Угорського королівства (1939 – 1944). Так у праці угорської дослідниці Чілли Фединець «Історична хронологія закарпатських угорців 1918 – 1944» (оригінальна назва – «A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918 – 1944») як окрему подію вказано установчі збори організації «Kárpátaljai Ruszin Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete», проведені у Дебрецені 22 травня 1941 р. [Fedinec, 2002, с. 374]. У монографії Василя (Ласло) Брензовича «Nemzetiségi politika a visszacsatolt Kárpátalján 1939 – 1944» крім «Kárpátaljai Ruszin Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete» згадується також про існування у вказаний період організації «Kárpátorosz Diákok Egyesületét», наближеної до Андрія Бродія (Bródy András) – тогочасного депутата парламенту. Як видно з посилань, автор користувався виключно публікаціями у закарпатській угорськомовній пресі 1940-х рр. [Brenzovics, 2010, с. 138]. А у посмертно виданій монографії Ігоря Мазурка «Правове становище Закарпаття у 1939 – 1944 рр.» знаходимо згадку про «Центральний союз підкарпатських студентів (ЦСПС)», що, за словами автора, об'єднував «студентів, вихідців з регіону». Твердження це, однак, ґрунтується виключно на одному газетному повідомленні за 1940 р. [Мазурок, 2010, с. 103–104], й тому є досить віддаленим від істини. Помітну увагу даній темі приділив російський історик закарпатського походження Андрій Пушкаш у праці «Цивілізація чи варварство: Закарпаття 1918 – 1945» (оригінальна назва – «Цивилизация или варварство: Закарпатье 1918 – 1945»). Ним, зокрема, було переказано кілька донесень угорських спецслужб (зокрема, відділення військової контррозвідки у Дебрецені) за 1941–1942 рр. щодо політичних настроїв та національно-мовних поглядів карпатоукраїнських студентів, які навчалися у Дебрецен-

ському університеті [Пушкаш, 2006, с. 380].

Найновішими публікаціями, які досить близько дотичні до порушеної нами проблематики, є дослідження угорського історика Адама Іванчо «Русинські студенти та Дебреценський університет, 1938 – 1945» (оригінальна назва – «Ruszin hallgatók és a debreceni egyetem, 1938 – 1945») та його білоруського колеги Олега Казака «Місце молодіжних організацій у національно-культурному житті Закарпаття (1938 – 1944 рр.)» (оригінальна назва – «Место молодежных организаций в национально-культурной жизни Закарпатья (1938 – 1944 гг.)»). Перша праця була опублікована у 2017 р., друга – у першій половині 2018 р. А. Іванчо, аналізуючи процес навчання та побут «русинських студентів» у Дебреценському університеті, торкнувся й питання їх громадської діяльності. Зокрема, на основі документів з фондів Угорського Національного архіву (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára) та архіву медьє Гайду-Бігар (Magyar Nemzeti Levéltár Hajdu-Bihar Megyei Levéltára) й ряду опублікованих джерел дав коротку характеристику діяльності місцевого об'єднання «Kárpátaljai Ruszin Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete», а також звернув увагу на участь тамтешніх студентських активістів у організаціях «Kárpátaljai Rutén Egyetemi Hallgatók Központi Szövetsége» та «Felvidéki Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete» [Iváncsó, 2017, с. 139–141]. У свою чергу О. Казак, розглядаючи діяльність студентських об'єднань у контексті розвитку молодіжного руху, більшу увагу приділив питанню протистояння між русофілами та прихильниками офіційного у той період курсу «угрорусинізму». При цьому, використавши ряд мало-відомих публікацій тогочасної крайової періодики та ввівши у науковий обіг деякі документи з 47-го фонду Державного архіву Закарпатської області, дослідник суттєво відкоригував вже сформований наратив, доповнивши його новими важливими деталями [Казак, 2018, с. 30–31].

Мета дослідження. Опираючись на праці попередніх дослідників, а також солідну добірку опублікованих джерел (матеріали тогочасних періодичних видань, які видавалися безпосередньо на території Закарпаття та в університетських центрах Угорщини; мемуарні публікації осіб, дотичних до студентського руху в угорських високих школах 1940-х рр.), у пропонованій статті нами зроблено спробу хронологічно відтворити та проаналізувати усі організаційні прояви карпатоукраїнського студентського руху, які у період 1939–1943 рр. мали місце на теренах Угорського Королівства. При цьому суттєва увага звертається на встановлення зв'язку організаційних потуг студентів з аналогічною діяльністю у попередній (чехословацький) історичний період.

Виклад основного матеріалу. Влітку 1939 р. помітна частина карпатоукраїнських студентів, які до того здобували освіту у вищих навчальних закладах колишньої ЧСР перевелися до високих шкіл Угорського Королівства. З радянських часів в історіографії побутує думка щодо приблизної кількості таких студентів – 150 осіб. До неї ж схиляються й сучасні дослідники [Офіцинський, 1997, с. 169; Brenzovics, 2010, с. 138; Казак, 2018, с. 30]. Якщо у міжвоєнний період основним

місцем навчання карпатоукраїнських студентів була Прага, то в умовах Угорського королівства цю естафету, безперечно, перейняв Дебрецен – найбільш наближене до Карпатської території (адміністративна назва краю у 1939–1944 рр.) університетське місто [Угросусское, 1939, с. 47]. За даними окремих тогочасних періодичних видань, на початок 1939/40 навчального року слухачами тамтешнього університету були понад 100 представників карпатоукраїнської молоді [Наши, 1939, с. 3]. Серед них – чимало тих, які почали здобувати вищу освіту ще у часи ЧСР та були тоді активними учасниками студентського руху. Зважаючи на це, цілком логічним видається, що саме у Дебрецені й були зроблені перші кроки щодо створення карпатоукраїнської студентської організації, активно підтримувані адміністрацією та викладачами місцевого університету. Так вже у вересні 1939 р. тут був утворений «інститут» для налагодження взаємин між карпатоукраїнським («угро-руським») та угорським студентством, очолюваний професором Андором Ковачем (угорською – Kováts Andor). Метою даної структури було створення товариства «угро-руських» студентів та у перспективі – земляцького студентського гуртожитку [Наши, 1939, с. 3].

Першою акцією «інституту» стала концертна вечірка, що відбулася вже наприкінці листопада того ж року. Як повідомляли газети, її головною ідеєю було зближення угорських та «русинських» студентів з метою «*кращої адаптації останніх у воз'єднаній державі*» [Kováts, 1939, с. 3]. Почесними гостями заходу виступили: парламентарі Юлій Фелдешій (Földesi Gyula) та Стефан Фенцик (Fenczik István), радник регентського комісара Карпатської території о. Юлій Марина (Marina Gyula). Звертаючись до присутніх з вітальною промовою, А. Ковач торкнувся кількох яскравих моментів зі спільної історії угорського та «русинського» народів. У числі студентів, які особливо активно долучилися до організації заходу, преса назвала Тіта (Тітуса) Іванча (Iváncsó Titusz), Антонія Івана (Iván Antal) та Віктора Булецу (Bulecza Viktor) [Kováts, 1939, с. 3; A Debreceni, 1939, с. 4]. Відомо, що усі вони наприкінці 1930-х рр. навчалися у празьких високих школах [Во внимание, 1937, с. 3; Вакула, 2019, с. 66]. Проте дотичним до тогочасного студентського руху серед них був лише Т. Іванчо – восени 1937 р. він став членом товариства «Возродження» й впродовж наступного навчального року дисципліновано відвідував його збори [ÚDUK-AUK, f. 63, kart. 183, sign. b. č., арк. 42–43].

Відзначимо також, що буквально напередодні проведення заходу на шпальтах ужгородської газети «Карпаторускій Голось» з'явилася замітка «Нашим студентамъ въ Дебрецинѣ», де від імені громадськості висловлювалася подяка за проявлену ініціативу та побажання подальшої успішної діяльності. «*Сознаемъ, что академическая молодежь является самымъ отзывчивымъ и чувствительнымъ нервомъ своего народа. Сила и дѣятельность народа наглядно проявляются особенно въ его молодежи, которой жизнь открываетъ дорогу, не только научную, но и общественно-политическую и у которой неисчерпаемый источникъ чистосердечныхъ порывовъ*», – йшлося у публікації [Нашимъ, 1939, с. 4]. Власник видання С. Фенцик у недавньому часі був одним із найбільших покровителів русофільських студентських об'єднань,

які діяли у Празі та інших містах ЧСР. Саме тому у цитованій публікації явно прочитувалося очікування політика, що у нових умовах студенти знов гуртуватимуться на платформі русофільства й, можливо, надалі співпрацюватимуть з ним у громадській діяльності. Цим, вочевидь, пояснюється й персональна присутність політика на заході.

У певній мірі сподівання русофілів реалізовувалися у вересні 1940 р. Саме тоді в Ужгороді на зборах за участі близько 40 студентів з різних вишів країни, у присутності головного радника регентського комісара Карпатської території о. Олександра Ільницького (Ilniczky Sándor) та ряду інших поважних гостей було оголошено про створення організації «Центральний Союз Русскихъ Студентовъ» (у тогочасній пресі зустрічалися також назви «Центральний Союз Подкарпатских Руських Универзитетских Студентовъ» та «Kárpátaljai Rutén Egyetemi Hallgatók Központi Szövetsége»); найімовірніше, що саме ця організація згадується й у праці В. Брензовича під назвою «Kárpátorosz Diákok Egyesületét»). Головою об'єднання був обраний Іван Ковач (Kovács János) – тодішній студент юридичного факультету Пейчського університету [Фридманскій, 1940, с. 2; Русинський, 2010, с. 136; A Kárpátaljai, 1940, с. 7]. Навчаючись впродовж 1930-х рр. у Карловому університеті, І. Ковач був одним із найбільш помітних діячів русофільського студентського табору. Серед іншого, у 1929–1931 рр. він входив до правління товариства «Возродження»; у 1931–1939 рр. обіймав різні керівні посади у ЦСПС; у 1934/35 н.р. очолював самоврядування «Карпаторусского студенческого общежития» у Празі. У ті часи студент позиціонувався саме як один із найближчих соратників С. Фенцика: видавав й редагував фінансовані Фенциком часописи «Нашъ Карпаторускій Голосъ» (1934–1935) та «Нашъ Авангардъ» (1938), входив до правління «Русской Национально-автономной партії» (1935–1937), а у жовтні 1938 р. був особистим секретарем Фенцика як міністра автономного уряду Підкарпатської Русі [Куцов, 2021, с. 296, 311–312, 139, 197–199, 207]. При цьому, як було наголошено в ході обрання, керівну посаду Ковач обійняв «*на мѣсто отишовшого предсѣдателя*» [Русинський, 2010, с. 136–137]. Таким чином створена структура фактично оголосила себе правонаступником чехословацького «Центрального Союза Подкарпаторускій Студентовъ». Певно, саме з огляду на це деякі сучасні дослідники [Поп, 2006, с. 378] помилково розглядають ЦСПС та ЦСРС як одну й ту саму організацію.

Попри присутність на зборах владних представників та надсилання учасниками вітальних кореспонденцій прем'єр-міністру, міністру освіти та регентському комісару, русофільська орієнтація новоствореної організації та неприховані погляди її голови відверто дисонували із офіційною національно-автономною політикою Угорського королівства щодо Карпатської території. Адже буквально напередодні керівник відділу освіти Регентського комісаріату о. Юлій Марина, висловлюючи офіційну позицію влади, проголосив: «*Требуется новый дух, дух водворения единой мысли, мысли Угорской Короны Св. Стефана, той Короны, съ которой нашъ народъ на протяженіи*

прошлыхъ 1000 лѣтъ былъ связанъ и въ добромъ и въ зломъ <...> Нѣтъ у насъ «украинцевъ», нѣтъ ни «кацаповъ», но есть единый угрорусскій народъ» [цит. за: Офіцинський, 1995, с. 322]. На суб'єктивність думок І. Ковача, висловлених під час зборів, одразу ж звернула увагу газета «Карпатска Недѣля» («орган мадярсько-руського братерства», фінансований о. О.Льницьким), що висвітлювала захід. Видання, зокрема, констатувало, що новобраний голова «зробив доста остру прояву в вопросѣ, что може быти из больше взглядов предметом диспут». При цьому зауважувалося, що «слышательство и молодеж не в всѣм одобрьвало разбираня нового председатѣля» [Русинський, 2010, с. 136–137]. Національно-мовне спрямування ЦСРС викликало занепокоєння й у жупана Ужанської жупи. Як зазначає О. Казак, у донесенні, адресованому прем'єр-міністру Угорського Королівства, чиновник стверджував, що практично усі з присутніх на зборах організації промовляли російською, «спрямовували <...> погляди не на Будапешт, а на Москву», та висловлювали захоплення російською (московською) культурою. Посадовець вважав такі ідеї загрозливими для угорської державності, у зв'язку з чим рекомендував вести серед студентів пропаганду в дусі офіційної ідеології «угрорусинізму» [Казак, 2018, с. 31].

Газетний матеріал про створення ЦСРС свідчить, що пропозицію обрати Ковача головою висунув представник дебrecенського студентства Кирило Яськов (Jaszkov Cirill). Уродженець Галичини Яськов (народився у м. Миколаїв сучасної Львівської області), навчаючись у другій половині 1930-х рр. у Карловому університеті, як і Ковач, брав найактивнішу участь у діяльності організацій студентів-русофілів. Серед іншого, у 1936/37 н.р. він був секретарем «Возрожденія», а станом на 1938/39 н.р. – першим заступником голови ЦСПС [Куцов, 2021, с. 298, 312]. У правлінні новоствореної структури він обійняв посаду заступника голови [Iváncsó, 2017, с. 139]. Це нашоухує на висновок, що на момент створення ЦСРС дебrecенські студенти повністю підтримували дане об'єднання. Однак вже у скорому часі стало зрозуміло, що реальний стан справ виглядав не зовсім так.

Вже 30 вересня 1940 р. на шпальтах газети «Русское Слово» з'явилася публікація «Наше студенчество», підписана криптонімом «Л-р». Серед іншого у ній повідомлялося, що у Дебрецені «началось движеніє съ цѣлью учредить мадярско-рутенское студенческое общество и воспитывать студентовъ въ мадярско-рутенской культурѣ». Очільником даного процесу у статті вказувався К. Яськов [Л-р, 1940, с. 4]. Криптонім наводить на думку, що автором наведеної публікації міг бути Василь Лавер (Láver László) – студент молодшого покоління (у 1939 р. закінчив Мукачівську гімназію), який у той час навчався на юридичному факультеті у Пейчі разом з І. Ковачем. Крім того, судячи з окремих наведених у статті фактів, зовсім не виключено, що її було написано на прохання Ковача або ж навіть під його безпосередню диктовку.

Попередню інформацію було деталізовано у статті «Кое-что о студенчествѣ», що з'явилася у грудні

1940 р. у тій самій газеті за підписом студента філософського факультету Дебреценського університету Івана Фрідманського (Friedmanszky János). До слова, сам Фрідманський теж належав до молодших студентів, які не брали безпосередньої участі у діяльності міжвоєнних студентських об'єднань. Зважаючи на це, цілком ймовірно, що справжнє авторство публікації належало комусь з недавніх активістів русофільського студентського руху, яких у Дебрецені на той час навчалосся чимало. За словами автора статті, невдовзі після установчих зборів ЦСРС дебrecенські студенти почали підготовку до заснування місцевого об'єднання в рамках згаданої структури. Саме на такому форматі, зокрема, наголошували ініціатори створення товариства і саме така ідея обговорювалася у широких колах тамтешнього карпатоукраїнського студентства. При цьому голова ЦСРС І. Ковач про такі наміри поінформований взагалі не був. Проте вже незабаром у національно-мовному спрямуванні майбутнього товариства відбулися кардинальні зміни – «через одну ночь оно изменило свой русскій обликъ и стало называть себя “руськимъ, русинскимъ”». За твердженням Фрідманського, переважна більшість дебrecенських студентів такі зміни не підтримувала: «Русские студенты дебrecинскаго университета всецѣло стоятъ за ЦСРС и не стануть принимать участие въ работѣ направленной противъ этой своѣй организаци и противъ самихъ себя». Попри це станом на грудень 1940 р. робота по створенню дебrecенського «русинського» товариства продовжувалася, а серед студентів проводився збір підписів на його підтримку. Також у статті повідомлялося, що серед невеликої кількості студентів з родин греко-католицьких священників (за словами автора статті, таких нараховувалося дев'ятеро) у той час активно обговорювалася ідея створення ще однієї альтернативної організації «дабы репрезентировать нашъ “рутенізмъ”» [Фрідманській, 1940, с. 2].

Буквально за кілька днів після публікації Фрідманського газета «Kárpáti Magyar Hírlap» поінформувала про нещодавню зустріч ініціативної групи дебrecенських студентів з регентським комісаром Карпатської території Міклошем Козмою (Kozma Miklós). У ході зустрічі обговорювалася саме ідея створення студентської організації. Також газета повідомила, що 7 грудня 1940 р. за дорученням регентського комісара безпосередньо у Дебрецені зі студентами зустрілися його особистий секретар Ласло Тар (Tar László) та о. Ю. Марина. Вони надали студентам інформацію щодо результатів розподілу стипендій, виділених з крайового бюджету, та вислухали їх побажання. Зі свого боку студенти повідомили про бажання незабаром утворити «Русинське національне товариство студентів університетів та високих шкіл» («Ruszin Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetségét»). Таку ідею, за інформацією видання, підтримував й ректор Дебреценського університету, який пообіцяв виділити приміщення під офіс майбутньої організації. За інформацією газети, одразу після зустрічі у Дебрецені о. Ю. Марина відбув до Будапешта аби ознайомитися із побутом тамтешніх студентів й сформував з них ініціативний осередок по

створенню майбутньої організації [Megalakulóban, 1940, с. 3].

Станом на початок січня 1941 р., як повідомляла газета «Карпатска Недѣля», «Приготовляюча комісія союзу дебrecинских руських високошкольних студентів» вже навіть планувала видавати власний періодичний орган – «Вѣстник Дебrecинских Высокошколярѣв». Матеріал до майбутнього видання збирав студент філософського факультету місцевого університету Йосип Архій (Árchy József) [Русинський, 2010, с. 166–167]. Архій також належав до молодшої генерації студентів (у 1939 р. закінчив Ужгородську гімназію) й теж не був ангажований у студентський рух чехословацького періоду. Проте ще у шкільні роки він проявив себе як плідний російськомовний літератор й на початку університетських студій теж демонстрував русофільські погляди, публікуючи твори у газетах «Русское Слово» та «Карпаторускій Голосъ», а також виданнях «Союза Угро-Русских писателей» [Хланта, 2017, с. 23]. Участь Архія у підготовчій комісії була свідченням того, що русинське спрямування майбутнього дебrecинського об'єднання не викликало застережень серед поміркованих русофілів або – принаймні у частини з них.

У квітні 1941 р., за даними газети «Kárpáti Híradó», потенційними членами дебrecинського «Общества Подкарпатских Руських Студентов» («Kárpátaljai Ruszin Diákok Egyesülete») зголосилося близька 30 осіб. Того ж місяця під час великодніх канікул їх ініціативна група знов побувала на аудієнції у регентського комісара М. Козми та його головного радника о. О. Ільницького. Під час спілкування Козма пообіцяв майбутній організації всляку підтримку, зокрема, сприяння в отриманні приміщення під офіс у будівлі Дебrecинського університету. У свою чергу о. О. Ільницький висловив радість, що нарешті студентство об'єднується у «русинському таборі». Разом з тим, висвітлюючи цю подію, «Kárpáti Híradó» констатувала, що у середовищі студентства відсутня єдність (вочевидь, йшлося саме про національно-мовне питання), яка заважає створенню єдиної організації. При цьому ініціаторів заснування дебrecинського товариства газета називала «групою свідомих молодих людей», які «відкинувши буденну політику, поставили за мету надання матеріальної та моральної підтримки студентам та розвиток серед них національної ідеї» [Szervezkedik, 1941, с. 2].

Зрозуміло, що публічний резонанс довкола створення студентської організації у Дебrecені та її взаємин із ЦСРС не міг не викликати питань збоку широких кіл громадськості. Саме цим, напевно, й було спровоковане газетне повідомлення голови ЦСРС І. Ковача, опубліковане у березні 1941 р. У ньому студент висловив «русское спасибо» усім особам, які у листах до нього «выразили горячее желание, вѣру и надежду, что наше студенчество и вѣ настоящее время будет непоколебимо стоять на стражѣ общенародныхъ интересовъ, какъ и в прошломъ <...> довѣрие нашему непоколебимому стойкому русскому студенчеству и вѣру вѣ правоту нашего дѣла» [Ковачь, 1941, с. 3]. Разом з тим жодних коментарів

щодо організаційних процесів, які на той час відбувалися у Дебrecені, у публікації не було.

Тим часом 22 травня 1941 р. у залі дебrecинського готелю «Аранубіка» під керівництвом вже згаданого К. Яськова відбулися установчі збори організації, що отримала назву «Общество Подкарпатских Руських Высокошкольных Студентов» («Kárpátaljai Ruszin Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete», далі – ОПРВС). Окрім самих студентів у церемонії взяли участь о. О. Ільницький, ректор Дебrecинського університету Дюла Митрович (Mitrovics Gyula), професори А. Ковач та Ерне Флацбарг (Flachbarth Ernő). У вступній промові, виголошеній угорською та «русинською» мовами, К. Яськов наголосив на вірності засновників організації ідеї «понад тисячолітнього угорсько-русинського братерства», а також коротко охарактеризував статутні положення ОПРВС. Після схвалення статуту та обрання функціонерів товариства із вітальними промовами виступили почесні гості. Зокрема, о. О. Ільницький у своєму виступі, серед іншого, наголосив, що засновники нового товариства підтвердили власною діяльністю вірність тисячолітній державі св. Стефана, на відміну від ініціаторів створення попередніх студентських об'єднань, які не дотрималися таких обіцянок [Megalakult-2, 1941, с. 3]. Останні слова, безперечно, були закидом вбік русофільського ЦСРС.

Головою новоствореної організації був обраний вже згаданий Віктор Булеца – студент медичного факультету. До керівництва також увійшли: Степан Пуза (Puza István) – заступник голови, Іван Кайла (Kajla János) – секретар, Юрій Булеца (Bulecza György) – господар, Іван Попович (Popovits János), соціального референт, Кирило Яськов – культурний референт, Гаврило Булеца (Bulecza Gábor) – скарбник, Розалія Швайгер (Schweiger Rozália), контролер, Степан Ботош (Botos István), Андрій Бокотей (Bokotej András) та Михайло Соломон (Szolomán Mihály) – члени ревізійної комісії. Заступниками членів правління стали: Степан Бреца (Breza István), Микола Бердар (Berdár Miklós), Андрій Зала (Zala Endre) та Василь Ганчин (Hancsin László) [A Kárpátaljai, 1941, с. 1].

Наведений список свідчив, що за внутрішньою структурою ОПРВС був майже ідентичним до карпатоукраїнських студентських об'єднань часів ЧСР, а також, що понад третина обраних посадовців у чехословацький період були активними учасниками студентського руху. Порівняно чисельною, зокрема, була група студентів, які у міжвоєнний час брали активну участь у діяльності українофільського Союзу Підкарпатських Руських Студентів (далі «Союз»). Їх у керівництві ОПРВС було четверо: Степан Бреца (від травня 1938 р. до січня 1939 р. був головою «Союзу») й паралельно певний час – відповідальним редактором молодіжного націоналістичного журналу «Пробоем»), Микола Бердар (в правлінні «Союзу», обраною 22 січня 1939 р., обіймав посаду писаря), Степан Ботош та Іван Попович (впродовж 1935-1938 рр. обидва вони обіймали різні керівні посади у Братиславській філії «Союзу») [Куцов, 2021, с. 304–307; ЦДАВО, ф. 4392, оп. 1., спр. 2, арк. 93–94]. На нашу думку, колишніх «союзівців» створена організація приваблювала не лояльністю до Угорщини, а власне її альтернативністю

до русофільства (тим більше, що власне український рух у будь-яких його проявах тоді перебував під заборонаю). З тих самих причин колишніх активістів русофільських об'єднань у керівництві ОПРВС практично не було. Окрім самого К. Яськова, до таких належав лише А. Зала. Навчаючись наприкінці 1930-х рр. на юридичному факультеті Карлового університету, він був членом «Возродження» [ÚDUK-AUK, f. 63, kart. 139, sign. b. č., ark. 42], хоча й не брав активної участі у його діяльності. Решта ж обраних членів керівництва новоствореного товариства або були молодшими студентами, або (як брати Булеци) під час навчання у чехословацьких вишах не належали ані до українофілів, ані до русофілів. До речі, саме нейтральна позиція В. Булеци у період ЧСР, найімовірніше, й зумовила його обрання головою ОПРВС. Натомість попередня діяльність інших представників керівного складу організації змушувала угорські владні структури відверто сумніватися у ширості їх нинішніх поглядів. Так у донесенні підрозділу контррозвідки у Дебрецені, датованому 24 листопада 1941 р. (його переказ подано у праці А. Пушкаша), стверджувалося, що очолювана В. Булецою група у більшості своїй складалася з «опортуністів, які друзями угорців були не за переконанням, а із розрахунку» [Пушкаш, 2006, с. 380].

До слова, для широких кіл громадськості питання національно-мовного спрямування новоствореної організації ще тривалий час залишалося нез'ясованим. Принаймні, на це вказує плутанина щодо її офіційної назви, яка зустрічалася у періодиці 1941-1942 рр. До прикладу, деякі русофільські видання у Карпатській Території живили назва «Общество Подкарпатских угорских студентов» [Высша, с. 78], а у поодиноких угорських часописах подавалася російськомовна назва в угорській транскрипції – «Obszesztvo Podkarpatszkich Ruszkich Voszokoskolynöch Sztudentov» [Megalakult-2, 1941, с. 3].

Цікаво, що за кілька днів до створення ОПРВС у тому ж таки Дебрецені під патронатом професора А. Ковача відбулося заснування ще однієї «підкарпатської» організації – «Felvidéki Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete». Про це 18 травня 1941 р. повідомила газета «Debreczeni Ujság». За інформацією видання, поряд зі словаками та угорцями з «гірського краю» («felvidék») до керівництва цієї міжнародної організації були обрані й кілька карпатоукраїнських студентів: вже згадуваний А. Іван обійняв посаду секретаря, а правник Євген Анталовський (Antalovszky Jenő) став одним із восьми заступників членів правління [Megalakulta, 1941, с. 2]. Є. Анталовський походив із знаної у краї громадсько-активної родини. Його батько у міжвоєнний період певний час очолював «Общество им. А. Духновича», а старші брати на рубежі 1920-1930-х рр. були провідними діячами русофільського студентського руху [Поп, 2006, с. 97–98]. Сам він, навчаючись у Карловому університеті, буквально за кілька днів до розпаду ЧСР теж встиг вступити до «Возродження» й навіть був уповноважений товариством (до речі, спільно з І. Ковачем) вести перемовини з карпатоукраїнськими робітниками щодо створення у Празі спільного робітничо-студентського «Союза

Молодёжи» [ÚDUK-AUK, f. 63, kart. 183, sign. b. č., ark. 27]. Примітно, що у цитованому вище донесенні контррозвідки Іван та Анталовський фігурували як лідери русофільського крила дебреценських студентів. До цієї ж групи, за інформацією контррозвідників, належали вже згадуваний І. Фрідманський та студент філософського факультету Андрій Ігнат (Ihnát András) [Пушкаш, 2006, с. 380]. Останній у 1938/39 навчальному році також був студентом Карлового університету й брав помітну участь у діяльності «Возродження» [ÚDUK-AUK, f. 63, kart. 183, sign. b. č., ark. 11]. Зважаючи на наведені факти, можемо припустити, що участь в організації «студентів з гірського краю» Іван та Анталовський планували використати як альтернативу ОПРВС саме з метою репрезентації русофільського напрямку.

Аналізовані вище газетні публікації дають підставу стверджувати, що на стадії підготовки до створення ОПРВС планувалося, що організація поширить діяльність не лише на Дебрецен й на інші університетські міста країни, ставши таким чином прямою протиположною ЦСРС. Саме з цим, певно, й був пов'язаний епізод, описаний у книзі Олега Грабаря «Поэзия Закарпатья 1939–1944»: «В Будапешт прибыл агент регентского комиссара Миклоша Козмы и его секретаря Тарра – студент филологического факультета в Дебрецене Кирилл Ясько (йдеться про К. Яськова. – авт.), родом галичанин, в сопровождении Иосифа Брезы (вочевидь, йдеться про Степана Брезу. – авт.), с предложением к студентам – украинцам, обучавшимся в Будапеште и Дебрецене заключить “договор” с регентским комиссариатом. За это мол, студентам будет предоставлена высокая стипендия. Ясько-Яськив, фигурировавший в прошлом с одинаковым успехом на ролях русского, украинца, тутешняка, православного и греко-католика, и привезший с собой в Будапешт готовый текст “договора”, был с позором и изгнан и удался несолоно хлебавши». Згаданий інцидент, за словами Грабаря, відбулася «в половине 1942 г.» [Грабарь, 1957, с. 101], проте, судячи з наведених прізвищ й викладених фактів, він мав місце саме у 1941 р., найімовірніше – у той самий період, коли й створювалося ОПРВС. Власне візит колишнього «возрожденця» Яськова та колишнього «союзівця» Брезу до Будапешту, на нашу думку, мав на меті саме створення у середовищі тамтешніх карпатоукраїнських студентів (зокрема, студентських активістів чехословацького періоду) осередку ОПРВС. При цьому зауважимо, що сам Олег Грабар (Hrabár Oleg) був безпосереднім свідком та учасником згаданих подій. У другій половині 1930-х рр. він навчався на філософському факультеті Карлового університету, а після розпаду ЧСР – у Будапештському університеті [Продан, 2006, с. 47]. У період навчання в Празі брав активну участь у діяльності русофільських студентських об'єднань. Зокрема, у 1935/36 та 1938/39 навчальних роках входив до правління «Возродження», а також був скарбником (1935/36, 1936/37, 1938/39 навчальні роки) та головою ревізійної комісії (1937/38 н.р.) товариства православних студентів «Пролом» [Куцов, 2021, с. 298–299, 317–318].

Відверта апатія збоку частини земляків-студентів

безпосередньо у Дебрецені та за його межами, помітна суперечливість у поглядах власного активу стали першими причинами того, що вже за кілька місяців після створення активність ОНРВС почала відчутно знижуватися. Організація не проводила жодних самостійних акцій, а уся її діяльність фактично звелася до періодичних виступів В. Булеци на різноманітних урочистостях (зокрема, з нагоди візиту до Дебрецена М. Козми у жовтні 1941 р.) [Kozma, 1941, с. 5]. Наприкінці року до цих причин додалася ще й несподівана смерть М. Козми (8 грудня 1941 р.), який від моменту створення був покровителем ОНРВС та, за словами його лідерів, «з любов'ю старався о матеріальному і моральному положенню нашого студентства» [Вънок, 1941, с. 2].

Рятуючи ситуацію, на початку 1942 р. керівники організації спробували заручитися підтримкою нової влади Карпатської території. З цією метою 24 січня 1942 р. делегація, очолювана В. Булецою, побувала на аудієнції у новопризначеного регентського комісара Пала Вільгельма Томчани (Tomcsányi Vilmos Pál). У своїй промові голова ОНРВС, від імені студентства, подякував чиновнику за опіку «над долею русинського народу» та побажав успіхів у подальшій роботі. У свою чергу регентський комісар висловив побажання, аби у студентському середовищі панувало взаєморозуміння та «єдиний патріотичний дух», оскільки лише так студентська молодь зможе «зробити свій внесок у будівництво держави». Також Томчани пообіцяв студентам моральну й матеріальну підтримку, зокрема, сприяння в оснащенні канцелярії ОНРВС [A Kárpátaljai, 1942, с. 3]. Однак істотно на ситуацію це не вплинуло, і вже незабаром організація повністю зникла з інформаційного простору.

Окрім вже названих можна виділити кілька об'єктивних і суб'єктивних причин такого стану справ. Зокрема, важко не погодитися із думкою А. Іванчо, що до зниження популярності організації суттєво спричинилася ситуація на фронті [Iváncsó, 2017, с. 141]. Адже успіхи Червоної армії на початку 1942 р. відверто сприяли посиленню серед карпатоукраїнської академічної молоді про-радянських настроїв. На зміцнення таких симпатій серед дебреценського студентства у той період звертали увагу й угорські спецслужби [Пушкаш, 2006, с. 380; Грабарь, 1957, с. 100]. Серед причин суб'єктивного характеру варто відмітити завершення у 1942 р. університетських студій провідними діячами ОНРВС (включаючи, В. Булецу та К. Яськова), перехід деяких діяльних членів товариства (до прикладу, Й. Архія) на навчання до інших університетів [Архій, 1975, с. 134], а також смерть професора А. Ковача (лютий 1942 р.), в лиці якого організація втратила ще одного покровителя. До речі, що примітно, з прощальним словом на похоронах професора від імені карпатоукраїнських студентів виступав не представник ОНРВС, а лідер русофільської групи Є. Анталовський [Eltemeték, 1942, с. 6].

Не останню роль у занепаді ОНРВС відіграла й публічна кампанія із дискредитації К. Яськова, проведена влітку 1942 р. студентами-русофілами. Так 24 червня 1942 р. «Карпаторусській Голось» розмістив безневинний, на перший погляд, допис згадуваного

вище В. Лавера під назвою «Куда дѣвалось имущество бывших студенческих организаций?». Автор звертався до недавніх функціонерів міжвоєнних студентських об'єднань з проханням надати через пресу відому їм інформацію про долю майна та коштів цих організацій після розпаду ЧСР [Лаверь, 1942, с. 2]. На публікацію майже миттєво відреагував І. Ковач. Його відповідь «Наше студенчество» з'явилася на шпальтах «Русского Слова» вже 1 липня того ж року. Основна теза «відповіді» зводилася до наступного: «*Что же касается денег, кассовых книг, банк. вклад. книжекъ сберегательныхъ кассъ, то все это было передано студенту философи, тогдашнему тов. предс. ЦСПС – Кириллу Яськову. Г-на Яськова уже неоднократно воззвали дать отчетъ объ этихъ денегъ, но он почему-то до сих поръ хранитъ гробовое молчаніе. Поэтому я прошу компететнтные на то студенческая круги выяснитъ все это дѣло съ г-омъ Яськовымъ <...> чтобы было – разъ на конецъ ясно: куда дѣвались деньги быв. студ. организаций*» [Ковачь, 1942-1, с. 3]. Формулювання запитання у замітці Лавера, а особливо оперативність, з якою була надана відповідь Ковачем, наводять на висновок про заздалегідь сплановану акцію, що мала на меті дискредитацію К. Яськова в очах студентства й ширших кіл громадськості.

Такої думки дотримувався власне й сам К. Яськов. Його реакція на закиди Лавера та Ковача з'явилася 12 липня 1942 р. у газеті «Недѣля». Назвавши головною причиною публічних нападів на себе, власну участь у створенні та діяльності дебреценського ОНРВС, недавній студент дав коротке роз'яснення щодо фінансових справ ЦСПС у 1938 р. та обіцяв підтвердити власні слова відповідними документами однак виключно на вимогу осіб, уповноважених на це колишніми студентськими об'єднаннями [Яськовъ, 1942, с. 6]. 22 липня «Русское Слово» розмістило ще одну статтю І Ковача, сповнену демагогічної критики К. Яськова [Ковачь, 1942-2, с. 4]. Після цього полеміка припинилася остаточно.

Примітно, що публічні напади на ОНРВС та К. Яськова збіглися у часі зі спробами русофілів нагадати громадськості про існування ЦСРС бодай у не легалізованому статусі. Так, у червні 1942 р. «Карпаторусській Голось» вмістив розлогу тематичну рубрику «Студенчество», аналогічну тим, які регулярно з'являлися на шпальтах фенциківських видань впродовж 1930-х рр. Серед опублікованих там матеріалів привертає увагу повідомлення «Абитуриентамъ гимназій!», підписане студентом юридичного факультету Пейчського університету Дмитром Мондичем (Mandics Demeter). Хоча сам ЦСРС у публікації прямо не згадувався, у ній розкривалася його неформальна структура та вказувалися імена фактичних представників, від яких абитуриенти могли отримати інформацію про той чи інший вищий навчальний заклад країни. Так репрезентантами ЦСРС Будапешті були медик Олександр Ерфан (Erfán Alexandr / Sándor), Михайло Бубряк (Bubryák Mihály) та вже згаданий О. Грабар, у Дебрецені – вже згадувані А. Іван та Є. Анталовський, а також Олівер Бучина (Bucsina Olivér), у Пейчі – І. Ковач, В. Лавер та Д. Мондич, у Сегеді – Іван Щифферер (Sifferer János), У

Шопроню – Альберт Міня (Minya Albert) [Мондич, 1942, с. 2].

Частина з названих осіб (окрім, звичайно, вже згадуваних Анталовського, Івана, Грабаря та Ковача) у другій половині 1930-х рр. також були студентами празьких вищих навчальних закладів та брали активну або опосередковану участь у студентському русі. Зокрема, О. Ерфан, навчаючись на медичному факультеті Карлового університету, брав активну участь у діяльності товариства «Возрожденіє» (у правлінні 1936/37 н.р. обіймав посаду писаря, у 1937/1938 н.р. – першого заступника голови) та ЦСПС (у 1938 – 1939 рр. був його генеральним секретарем). М. Бубряк та О. Бучина, вступивши у 1937 р. до Карлового університету, також стали членами «Возрожденія», хоча впродовж наступного часу особливої активності у житті організації не проявляли [ÚDUK-AUK, f. 63, kart. 139, sign. b. č., ark. 48]. Сам автор опублікованого повідомлення Д. Мондич у міжвоєнний час теж був опосередковано дотичний до «Возрожденія» – 30 листопада 1938 р., як учень Празької російської гімназії, він був присутній на загальних зборах товариства [ÚDUK-AUK, f. 63, kart. 183, sign. b. č., ark. 60]. Найбільш неоднозначним персонажем у наведеному переліку, безперечно, був А. Міня – студент лісової інженерії з Шопрона (відділення Угорського університету технології та економіки ім. Йосифа). Молодший брат одного з перших членів «Возрожденія» й активного русофільського діяча Еміла Міні, він, поступивши у 1937 р. на юридичний факультет Карлового університету, з нез'ясованих наразі причин став членом українофільського «Союзу» [ЦДАГО, ф. 269, оп. 1, спр. 899, ark. 119]. Правда, вже у травні наступного року був виключений звідти за систематичну бездіяльність та дії спрямовані проти організації [ЦДАВО, ф. 4392, оп. 1., спр. 2, 87]. При цьому, що цікаво, 16 лютого 1938 р. (формально ще перебуваючи у лавах «союзівців») вказаний студент разом із кількома членами «Возрожденія» був рекомендований ЦСПС на отримання щорічної стипендії від польського уряду [AAN, Zespół: Konsulat RP w Użhorodzie, sygn. 2/460/0/-/28, ark. 2, 4–5]. Також, що примітно, після виключення з лав «Союзу» до «Возрожденія» або якої-небудь іншої русофільської студентської організації А. Міня так і не вступив. Незважаючи на це, в умовах Угорського королівства згаданий студент опинився саме у лавах русофілів.

До слова, публікація Мондича дає можливість логічно пояснити висловлене в «Енциклопедії Підкарпатської Русі» (оригінальна назва – «Энциклопедия Подкарпатской Руси») істориком І. Попом твердження, що «після входження усієї Підкарпатської Русі до складу Угорщини (1939) до ЦСПС ввійшли також організації підкарпатських студентів ун-тів Будапешта, Дебрецена, Сегеда, Пейча та Шопрона» [Поп, 2006, с. 378]. Подана дослідником інформація, найімовірніше ґрунтувалася на даних, отриманих у 1990-х рр. безпосередньо від І. Ковача, а під «організаціями підкарпатських студентів» розумілися саме невеликі за чисельністю студентські групи у вказаних університетських містах.

Загалом же газетні публікації, датовані серединою

1942 р., були останніми публічними згадками про ЦСПС, як студентську структуру, що функціонувала в Угорському королівстві. Окрім власне нелегального становища організації, ймовірними причинами цього могли бути поступове завершення навчання її старшими лідерами та відсутність у студентів молодшого покоління продовжувати діяльність у традиціях консервативного міжвоєнного русофільства.

Судячи з публікацій у пресі, станом на першу половину 1943 р. остаточно зійшла нанівець й діяльність дебреценського ОПРВС. Так у березні 1943 р. газета «Kárpáti Híradó» констатувала, що попри сумніве і успішне навчання «русинські студенти» у Дебрецені є пасивними у громадській діяльності [A kárpátjai, 1943, с. 1; Jól tanulnak, 1943, с. 2]. Про існування у Дебрецені ОПРВС у цьому контексті навіть не згадувалося. Власне 1943 р., на нашу думку, й слід вважати часом фактичного припинення діяльності дебреценської організації, яка відверто не впоралася з місією, що на неї покладалася.

У контексті розкриття теми нашого дослідження неодноразово згадувалися карпатоукраїнські студенти, які навчалися у високих школах Будапешта. На відміну від Дебрецена, станом на 1939/40 н.р. у столиці Угорського королівства навчалася значно менше студентів, які встигли побувати слухачами чехословацьких високих шкіл. Зокрема, у Будапештському королівському університеті ім. П. Пазманя таких було не більше десяти [A Budapesti, 1940, с. 143–176]. З них переважну більшість складали представники русофільського табору, включаючи недавніх провідних функціонерів «Возрожденія» та ЦСПС. Вочевидь, саме їх позиція у національно-мовному питанні завадила у 1941 р. поширенню діяльності ОПРВС на будапештське студентство, але натомість дозволила створити у Будапешті неформальний осередок ЦСПС, який діяв щонайменше до середини 1942 р.

Проте організаційні спроби будапештських студентів мали місце не лише у контексті функціонування ОПРВС та ЦСПС. Приблизно на початку 1941/42 н.р. частина будапештських студентів-русофілів зорганізувалися у неформальному літературному гуртку. У крайовій русофільській пресі того періоду він фігурував під назвою «Будапештській кружок». Безперечним лідером цього об'єднання був студент-філолог Еміліан (Еміль) Балецький (Baleczky Emil) [Панько, 2020, с. 134]. Ще у період ЧСР він заявив про себе як здібний російськомовний літератор й навіть спромігся випустити збірку власних творів «Вербный трепеть» (1936). Також, навчаючись у старших класах Мукачівської гімназії, а згодом – на філософському факультеті Карлового університету Балецький брав активну участь у русофільському студентському русі: 1936–1938 рр. очолював студентсько-учнівський гурток «Родина» (Чинадійово), у 1938/39 н.р. був заступником голови «Возрожденія», а наприкінці 1938 р. – одним з редакторів русофільської газети «Дневникъ», що видавалася у Празі [Куцов, 2021, с. 89, 213, 299].

Вже у листопаді 1941 р. редакція газети «Карпаторусській Голось», що віднині на її шпальтах виходитиме «Страница литературы» – постійна рубрика, редагуванням якої займатиметься «буда-

пейтская группа угрорусских литераторов» на чолі з Е. Балецьким [Нашимъ, 1941, с. 4]. Окрім самого Балецького зі старших студентів до «будапештського гуртка» належав М. Бубряк. Судячи із публікацій на рубежі 1941-1942 рр. у редакції «Страницы литературы» він фактично виконував функції заступника редактора [М.Б., 1941, с. 6]. Решту членів групи становили студенти молодшого покоління, які навчаючись у різних гімназіях краю (зокрема Хустській, Мукачівській та Ужгородській) належали до тамтешніх літературних гуртків та теж пробували писати російськомовні твори. Зокрема, з газетних публікацій та пізніших спогадів, відомо, що до гуртка різний час належали студенти будапештських високих шкіл: Кирило Галас (Halász Cirill), Юрій Керекеш (Kerekes György), Дмитро Вакаров (Vakaró Demeter), Семен Панько (Panykó Simon), Петро Продан (Prodán Péter), Василь Сочка (Szócska László), Михайло Симулик (Szimulik Mihály), Віктор Орос (Orosz Viktor) та ін. На початку 1942 р. до них приєднався й згаданий вище Й. Архій, який перевівся до Будапешта з Дебрецена [Сочка, 1975, с. 109; Сочка-Боржавин, 2009, с. 136–137; Архій, 1975, с. 134; Продан, 2006, с. 43; Панько, 2020, с. 133–134; Галас, 2021, с. 93].

Окрім власне літературної творчості члени «будапештського гуртка» планували незабаром налагодити й видавничу діяльність. Зокрема, планувалося, що з кращих матеріалів, надісланих до редакції «Страницы литературы», у перспективі будуть видаватися «отдельныя брошюры и книжечки» [Подкарпатській, 1941, с. 4]. 31 грудня 1941 р. «Карпаторусській Голосъ» анонсував вихід колективної збірки творів молодих літераторів. Редактором-упорядником видання мав стати Е. Балецький, на адресу якого й необхідно було надсилати матеріали для публікації. Дизайн обкладинки майбутньої книги розробив студент Угорської королівської художньо-ремісничої школи Василь Шарпотокі (Sárpataky László) (Теплий, 1941, с. 6). Навчаючись у 1930-х рр. в Празькій академії мистецтв він також перебував в лавах «Возрожденія» та навіть ілюстрував альманах, виданий товариством у 1936 р. [Купцов, 2021, с. 167–168]. Майбутня збірка повинна була мати назву «Теплий хлѣбъ» за однойменним оповіданням молодого російськомовного письменника Йосипа Жупана (Zsurán József). Робота над виданням, як свідчать спогади безпосередніх учасників, розпочалася ще за кілька місяців до того. Відомо, зокрема, що ще 2 листопада 1941 р. Й. Жупан відвідав столицю Угорського королівства, де разом із членами «будапештського гуртка» обговорив ідею збірки. Незважаючи на це, книга так і не побачила світ. Вже в радянський час один із безпосередніх учасників подій В. Сочка згадував про причини цього так: «Умови, пред'явлені «паном меценатом із парламенту» (очевидно – С. Фенциком. – авт.), виявилися для нас неприйнятними – ми не хотіли стати запроданцями» (СОЧКА 1975: 108–109). Що саме малося на увазі, літератор, на жаль, не конкретизував. До речі, за твердженням того ж таки Сочки, на стадії створення «будапештський гурток» замислювався не лише як суто літературне об'єднання. Так на нараді «представників студентів-закарпатців із різних

факультетів університету», що відбулися 1 листопада 1941 р. в університетському гуртожитку обговорювалася ідея створення студентського хору та ансамблю народних інструментів [Сочка, 1975, с. 108]. Такий задум, безперечно, ґрунтувався на успішному творчому досвіді міжвоєнного «Возрожденія».

Русофільський характер «будапештського гуртка» явно суперечив офіційній політиці Угорського королівства, тому діяльність критично сприймалася офіційними колами та старшою угорською інтелігенцією українського походження. Таке неприйняття, до прикладу, яскраво проявилось наприкінці 1942 р. під час зустрічі одного із ідеологів угро-русинізму Гіядора Стрипського (Sztripszky Hiaodor) із земляками-студентами Будапештського університету. Як згадував пізніше один із учасників зустрічі Кирило Галас, літній науковець закликав академічну молодь займатися краєзнавчими дослідженнями та збором народного фольклору й водночас негативно висловився стосовно того, що «багато хто захопився “струганням стишків”, замість того, щоб робити серйозну справу». «Пригадую, – писав Галас, – Стрипському тоді спробував заперечити Вакаров, похлопачому самовпевнено заявивши, що без поезії не можна, бо поезія – це як блискавка чи щось у цьому роді. Старому це не злюбилося, особливо й через те ще, що він знав: “стишки стружуться” чужою, російською мовою» [Галас, 2021, с. 92–93]. Вже на рубежі 1942 – 1943 рр. кілька найактивніших членів «будапештського гуртка» (Е. Балецький, К. Галас, Й. Архій, Ю. Керекеш), керуючись різними об'єктивними та суб'єктивними причинами, дійсно остаточно порвали з русофільством та, перейшовши у творчості на народну мову, розпочали плідну співпрацю з виданнями «Подкарпатского Общества Наукъ», що стояло на позиціях офіційного «угро-русинізму». Цілком зрозуміло, що колишні однодумці такі зміни сприйняли критично й навіть вороже [Керекеш, 2021, с. 380-381; Галас, 2021, с. 105-106; Грабарь, 1957, с. 100–103]. Й хоча з відходом Балецького та інших діяльність гуртка не припинилася, він вже не проявляв тієї активності, як у попередній час.

Ще одним моментом, на якому варто зупинитися детальніше, була ініційована офіційними колами спроба об'єднати у провладній організації студентів з Карпатської території та приєднаної до Угорського Королівства частини Східної Словаччини, що мала місце у 1942 р. Згадки про це зустрічаємо у книзі О. Грабаря, а також спогадах П. Продана та В. Сочки. У Грабаря організація згадується як «венгерское фашистское общество “Ракоци”, созданное для ассимиляции “горноземельных” (felvidéki) студентов». За його ж твердженням, спроба об'єднати карпатоукраїнських студентів в її лавах відбулася наприкінці 1942 р. [Грабарь, 1957, с. 101]. У спогадах Сочки назва організації не фігурувала, проте чітко вказувалася дата проведення її зборів – 30 квітня 1942 р. За словами мемуариста, на них тоді «зійшлося дев'ятнадцять чоловік: студенти з гуртожитків по вулиці Еркел і бульвару Ержебет, “домашні” студенти, а також кілька інших, які проживали на приватних квартирах» [Сочка, 1975, с. 109]. За свідченням очевидців, створення організації нарази-

лося на рішучий опір. У числі основних противників заснування П. Продан та В. Сочка називали: Олега Грабаря, Михайла Бубряка, Дмитра Вакарова, Івана Логай (Lohay János), Іван Вейконь (Vékony János) та Семена Панька [Продан, 2006, с. 46–47; Сочка, 1975, с. 109]. «Коли студент, що вів збори, сказав: “Будемо сподіватися на німецьку зброю”, то Олег Грабар присоромив його, сказавши, що угорський народ сам повинен вирішувати свою долю» – згадував П. Продан. Зрештою організацію таки створили, але її членами стали лише кілька студентів [Продан, 2006, с. 47], водночас противники входження до неї були відлучені від їдальні та позбавлені стипендій [Грабарь, 1957, с. 101].

Опозиційне ставлення до організаційних ініціатив угорської влади, серед іншого, зумовлювалося стрімким посиленням серед студентів-русофілів про-радянських симпатій. Як свідчать особисті спогади, ночами у гуртожитках карпатоукраїнські студенти часто таємно слухали радянські радіохвилі, а також нерідко обговорювали ідею створення організації, яка б підтримувала зв'язок з із про-радянським підпіллям [Продан, 2006, с. 46; Панько, 2020, с. 133–134]. Згадані твердження виглядають правдоподібно, зважаючи, що вже невдовзі ряд студентів будапештських високих шкіл (Д. Вакаров, І. Вейконь, І. Логай та ін.) долучилися до співпраці із радянською розвідгрупою «Закарпатці», що у 1943 – 1944 рр. діяла у Карпатській території. Після розкриття групи вони були заарештовані та загинули в ув'язненні [Довганич, 2004, с. 189–192, 219–220, 225–226].

Висновки. Підсумовуючи викладене, можемо констатувати, що карпатоукраїнський студентський рух, сформований у період Чехословаччини, після її розпаду мав певне логічне продовження вже в умовах Угорського королівства. Впродовж 1939 – 1943 рр. відсутні організаційні потуги карпатоукраїнських студентів спостерігалися, зокрема, у Дебрецені та Будапешті. Певні ознаки таких проявів були помітні

також у Пейчі, Шопроню та Сегеді. При цьому активними учасниками вказаних процесів були саме студенти, які долучилися до громадської діяльності ще у період навчання у чехословацьких високих школах. Як і в період ЧСР, карпатоукраїнський студентський рух розвивався в умовах протистояння на ґрунті національно-мовної ідентичності. Проте в нових умовах конкуренцію між русофілами та українофілами змінило протиборство русофілів з прихильниками офіційного «угро-русинізму». Головною відмінністю від чехословацького періоду стало активне втручання у студентський рух офіційних кіл (Регентський комісаріат Карпатської території, адміністрації вищих навчальних закладів тощо) із нав'язуванням відповідної ідеології, що викликало апатію у значній частині студентів. Найяскравіше це проявилось на прикладі дебrecенського «Общества Подкарпатских Русских Высокошкольных Студентов» («Kárpátaljai Ruszin Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete»), яке створювалося під безпосереднім патронатом посадовців Регентського комісаріату, а невдовзі після втрати такої підтримки занепало. Українофільський студентський табір, що голосно заявив про себе у міжвоєнний період, за часів Угорського королівства, опинився поза законом, в результаті чого його представники, за рідким виключенням, відійшли від активної громадської діяльності. Русофільська ж частина студентського активу, яка в нових умовах перебувала в опозиції і, як наслідок, на нелегальному становищі, у цей період перестала бути однорідною, оскільки поряд із консервативним крилом, сформованим ще за часів ЧСР, з'явилася досить радикальна про-радянська група, представлена переважно студентами молодшого покоління.

Разом з тим більш комплексне і об'єктивне дослідження порушеної проблеми у перспективі передбачає обов'язкове залучення ширшої джерельної бази, зокрема – документів з угорських архівних установ.

Список використаних джерел

- A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem almanachja az MCMXXXIX – MCMXL. tanévre*, 1940, Budapest, 182 old.
- A debreceni magyarorsz egyetemi ifjak bálja, 1939, *Az Őslakó*, december 3, old. 4.
- A kárpátaljai rutén egyetemi ifjúság, 1940, *Nemzeti Ujság*, szeptember 13, old. 7.
- A Kárpátaljai Ruszin Egyetemi Hallgatók Egyesülete megalakult Debrecenben, 1941, *Kárpáti Magyar Hírlap*, május 29, old. 1.
- A Kárpátaljai Ruszin Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesületének vezetőit fogadta a kormányzói biztos, 1942, *Kárpáti Híradó*, januar 25, old. 3.
- A kárpátaljai egyetemi ifjúság szorgalmasan készül az új magyar életre, 1943, *Kárpáti Híradó*, március 5, old. 1.
- Archiwum Akt Nowych (AAN), Zespól: Konsulat RP w Užhorodzie, sygn. 2/460/0/-/28, [40 ark.].
- Brenzovics, L., 2010. *Nemzetiségi politika a visszacsatolt Kárpátalján 1939 – 1944*, Ungvár, 205 old.
- Eltemették Kováts Andor egyetemi tanárt, 1942, *Hétfő*, február 9, old. 6.
- Fedinec, Cs., 2002. *A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918 – 1944*, Bánovce nad Bebravou Dunaszerdahely: Expressprint, 540 old.
- Jól tanulnak a kárpátaljai diákok, 1943, *Kárpáti Híradó*, március 5, old. 2.
- Iváncsó, Á., 2017. Ruszin hallgatók és a debreceni egyetem, 1938 – 1945, *Korall*, № 68, Budapest, old. 122–145.
- Kováts Andor egyetemi tanár üdvözlő beszéde a debreceni magyar-rutén egyetemi ifjak műsoros táncestélyén, 1939, *Kárpáti Magyar Hírlap*, november 29, old. 3.
- Kozma Miklós a Debrecenben tanuló ruszin fiatalságnál, 1941, *Pesti Hírlap*, oktober 15, old. 5.
- Megalakulóban a Ruszin Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos szövetsége, 1940, *Kárpáti Magyar Hírlap*, december 13, old. 2–3.
- Megalakult a Felvidéki Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete Debrecenben, 1941, *Debreceni Ujság*, május 18, old. 2.
- Megalakult Debrecenben a ruszin egyetemi hallgatók egyesülete, 1941, *Kárpáti Híradó*, május 24, old. 3.
- Skala, P., 1997. Spolek karpatoruských studentů Vozrozděnije, *Česko-slovenská historická ročenka*, Brno: Masarykova univerzita v Brně, s. 133–135.

- Szervezkedik a Kárpátaljai Ruszin Diákok Egyesülete, 1941, *Kárpáti Híradó*, április 16, old. 2.
- Ústav dějin Univerzity Karlovy - Archiv Univerzity Karlovy (ÚDUK-AUK), f. 63, kart. 139, sign. b. č., 62 l.
- ÚDUK-AUK, f. 63, kart. 183, sign. b. č., 28 l.
- ÚDUK-AUK-3, f. 63, kart. 183, sign. b. č., 64 l.
- Архій, Й., 1975. Навесні сорок другого, *Я навіки прийшов у життя: Збірник спогадів про поета-антифашиста Дмитра Вакарова*. Упоряд. О. Д. Довганич, Ужгород: Карпати, с. 134–135.
- Бескід, Г., 2001. З минулості перших празких штудентів-русинів меджі войнами, *Русинський народний календар на рік 2002*. Зост. А. Зозуляк, Пряшів: Русинська оброда, с. 127–128.
- Вакула, Н., 2019. *Медицина Закарпаття. 1939 – 1985 роки*: монографія, Ужгород: ТОВ «ІВА», 172 с.
- Во внимание студентамъ, 1937, *Рускій Народный Голосъ*, 1 октября, с. 3.
- Вѣнокъ на свѣжу могилу, 1941, *Недѣля*, 21 декабря, с. 2.
- Высша школа, 1941, *Рускій календарь 1942*. За изданіе отвѣчае Э. Малиничъ, Ужгородъ: Типографія «Викторія», с. 76–81.
- Галас, К., 2021. *Из роздумів про наше*, Ужгород: Гражда, 152 с.
- Грабарь, О., 1957. *Поэзия Закарпатья 1939 – 1944*, Братислава: Словацкое издательство художественной литературы, 316 с.
- Делеган, М., 1999. Громадська діяльність підкарпатських студентів у вузах Чехословацької республіки, *Карпатський край*, № 1-3, с. 66–68.
- Довганич, О. Д., 2004. *Трагічний фінал. Розвідгуна «Закарпатці»: історія та люди*, Ужгород: Гражда, 284 с.:іл.
- Казак, О., 2018. Место молодежных организаций в национально-культурной жизни Закарпатья (1938 – 1944 гг.), *Науковий вісник Ужгородського університету, серія: історія*, випуск 1 (38), Ужгород, 2018, с. 28–33.
- Керекеш, Ю. Ю., 2021. *Вибрані твори: Парубкова дочка*. Упоряд. О. Новікова, О. Гаврош. Передм. О. Гаврош, Ужгород: Карпати, 432 с., іл.
- Ковачъ, И. И., 1941. Благодарность, *Русское Слово*, 5 марта, с. 3.
- Ковачъ, И. И., 1942-1. Наше студенчество, *Русское Слово*, 1 июля, с. 3.
- Ковачъ, И. И., 1942-2. «Куда дѣвалось имущество бывшихъ студенческихъ организаций?», *Русское Слово*, 22 июля, с. 4.
- Л-рь, 1940. Наше студенчество, *Русское Слово*, 30 сентября, с. 4.
- Куцов, К. О., 2021. *Громадська діяльність карпатоукраїнських студентів у міжвоєнній Чехословаччині (1920 – 1939 рр.): кваліфікаційна робота... доктора філософії: 032 «Історія та археологія»*. ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород, 2021, 321 с. [Online] Доступно: <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/get/34072> (дата звернення 30.04.2022).
- Лаверъ В., 1942. Куда дѣвалось имущество бывшихъ студенческихъ организаций?, *Карпаторусский Голосъ*, 24 июня, с. 2.
- М. Б., 1941. Отъ редакції лит. страницы, *Карпаторусский Голосъ*, 31 декабря, с. 6.
- Мазурок, І., 2010. *Правове становище Закарпаття у 1939 – 1944 рр. (Історико-правове дослідження)*, Ужгород, 308 с.
- Мондичъ, Д., 1942. Абитуриентамъ гимназій!, *Карпаторусский Голосъ*, 24 июня, с. 2.
- Науменко, Є., 1999. З життя українських студентів в Братиславі під час першої ЧСР (1920 – 1939), *Дукля*, № 4, с. 44–46; № 5-6, с. 51–55.
- Наши студенти въ Дебрецинѣ, 1939, *Русская Правда*, 10 октября, с. 3.
- Нашимъ студентамъ въ Дебрецинѣ, 1939, *Карпаторусский Голосъ*, 24 ноября, с. 4.
- Нашимъ литераторамъ, 1941, *Карпаторусский Голосъ*, 5 ноября, с. 4.
- Офіцинський, Р., 1995. Внесок журналу «Народна школа» (1939 – 1944) у педагогічну думку Закарпаття, *Молодь – Україні: Наукові записки молодих вчених Ужгородського державного університету*, т. 5-6. Упоряд. та передм. Р. Офіцинського, Ужгород, с. 308–324.
- Офіцинський, Р., 1997. *Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939 – 1944)*, К., 244 с.
- Панько, С. І., 2020. *Вибрані твори: Коли завічувалися віщі вогні*. Упоряд. та підготов. текстів С. Панько, О. Гаврош. Вступ. ст. О. Гаврош, Ужгород: Карпати, 336 с., іл.
- Подкарпатській літературний календарь на 1942 годъ, 1941, *Карпаторусский Голосъ*, 5 ноября, с. 4.
- Поп, И. 2006. *Энциклопедия Подкарпатской Руси*, Ужгород: ПП «Повч Р. М.», 412 с., іл.
- Продан, П. С., 2006. *Od otchogo poroga*. Передм. О. Д. Довганича, Ужгород: Гражда, 178 с.:іл.
- Пушкаш, А., 2006. *Цивилізація или варварство: Закарпатье 1918 – 1945?* Москва: Издательство «Европа», 564 с.
- Русинський дайджест 1939 – 1944*. III/1. Кроника: Тексты з ужгородських новинок «Нова Недѣля» и «Карпатска Недѣля» 1939 – 1941 гг., 2010. Матеріали ушорив і передслово написав М. Капраль, Ніредьгаза, 250 с.
- Сочка, В., 1975. На каміння лягло листя, *Я навіки прийшов у життя: Збірник спогадів про поета-антифашиста Дмитра Вакарова*, Ужгород: Карпати, с. 104–114.
- Сочка-Боржавин, В. А., 2009. *Хоралы из любимых долин. Новеллы, эссе, воспоминания, архивные документы*, Ужгород, 312 с.ил.
- Теплый хлѣбъ, 1941, *Карпаторусский Голосъ*, 31 декабря, с. 6.
- Угрорусское студенчество, 1939, *Календарь на 1940 высокосный годъ: Изданіе Угро-Русской Національной Партіи*, Тячево: Типографія Липоть Сабовъ, с. 47.
- Фридманскій, И. М., 1940. Кое-что о студенчествѣ, *Русское Слово*, 8 декабря, с. 2.
- Хланта, І. В., 2017. *Відлуння літературного Закарпаття: літературні портрети, літературознавчі статті, інтерв'ю та рецензії*, Ужгород: ТДВ «Патент», 808 с.:іл.
- Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО), ф. 4392, оп. 1., спр. 2, 94 арк.
- Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО), ф. 269, оп. 1, спр. 899, 140 арк.
- Яськовъ, К., 1942. «Куда дѣвалось имущество бывшихъ студенческихъ организаций?», *Недѣля*, 12 юлія, с. 6.

References

- A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem almanachja az MCMXXXIX – MCMXL. tanévre*, 1940, Budapest, 182 old. (in Hungarian).
- A debreceni magyarorsz egyetemi ifjak bálja*, 1939, *Az Őslakó*, december 3, old. 4. (in Hungarian).
- A kárpátaljai egyetemi ifjúság szorgalmasan készül az új magyar életre*, 1943, *Kárpáti Híradó*, március 5, old. 1. (in Hungarian).
- A Kárpátaljai Ruszin Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesületének vezetőit fogadta a kormányzói biztos*, 1942, *Kárpáti Híradó*,

januar 25, old. 3. (in Hungarian).

A Kárpátaljai Ruszin Egyetemi Hallgatók Egyesülete megalakult Debrecenben, 1941, *Kárpáti Magyar Hírlap*, május 29, old. 1. (in Hungarian).

A kárpátaljai rutén egyetemi ifjúság, 1940, *Nemzeti Ujság*, szeptember 13, old. 7. (in Hungarian).

Archiwum Akt Nowych (AAN), Zespól: Konsulat RP w Użhorodzie, sygn. 2/460/0/-/28, [40 ark.]. (in Polish).

Arkhii, Y., 1975. Navesni sorok druhoho [In the spring of 1942], *Ya naviky pryshov u zhyttia: Zbirnyk spohadiv pro poeta-antyfashysta Dmytra Vakarova*. Uporiad. O. D. Dovhanych, Uzhhorod: Karpaty, s. 134–135. (in Ukrainian).

Beskid, G., 2001. Z minulosty pershykh prazkykh shudentiv-rusyniv medzhi voynamy [From the past of the first Rusyn students in Prague between the wars], *Rusynskyi narodnyi kalendar na rik 2002*. Zost. A. Zozuliak. Priashiv: Rusynska obroda, s. 127–128. (in Ukrainian).

Brenzovics, L., 2010. *Nemzetiségi politika a visszacsatolt Kárpátalján 1939 – 1944*, Ungvár, 205 old. (in Hungarian).

Centralnyj derzhavnyj arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVO) [Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine], f. 4392, op. 1, spr. 2, 94 ark. (in Ukrainian).

Delehan, M., 1999. Hromadska diialnist pidkarpatskykh studentiv u vuzakh Chekhoslovatskoi respubliky [Social activity of Subcarpathian students in universities of the Czechoslovak Republic], *Karpatskyi krai*, № 1-3, s. 66–68. (in Ukrainian).

Dovhanych, O. D., 2004. *Trahichnyi final. Rozvidhrupa «Zakarpattsi»: istoriia ta liudy* [The tragic finale. Reconnaissance group «Zakarpattsi»: history and people]. Uzhhorod: Grazhda, 284 s.: il. (in Ukrainian).

Eltemették Kováts Andor egyetemi tanárt, 1942, *Hétfő*, február 9, old. 6. (in Hungarian).

Fedinec, Cs., 2002. *A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918 – 1944*. Bánovce nad Bebravou Dunaszerdahely: Expressprint, 540 old. (in Hungarian).

Fridmanskii, I. M., 1940. Koe-cto o studenchestve [Something about students], *Russkoe Slovo*, 8 dekabria, s. 2. (in Russian).

Grabar, O., 1957. *Poeziia Zakarpattia 1939 – 1944* [Poetry of Transcarpathia 1939 – 1944], Bratislava: Slovatskoie izdatielstvo khudozhestviennoi literatury, 316 s. (in Russian).

Halas, K., 2021. *Iz rozдумiv pro nashe* [From thinking about ours], Uzhhorod: Grazhda, 152 s. (in Ukrainian).

Iváncsó, Á., 2017. Ruszin hallgatók és a debreceni egyetem, 1938 – 1945, *Korall*, № 68, Budapest, old. 122-145. (in Hungarian).

Jól tanulnak a kárpátaljai diákok, 1943, *Kárpáti Híradó*, március 5, old. 2. (in Hungarian).

Kazak, O., 2018. Miesto molodiozhnykh orhanizatsyi v natsionalno-kulturnoi zhyzni Zakarpattia (1938 – 1944 hh.) [Place of Youth organization in the national-cultural life of Zakarpattia (1938 – 1944)], *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriia: Istoriiia*, Vypusk 1 (38), Uzhhorod, 2018, s. 28–33. (in Russian).

Kerekesh, Yu. Yu., 2021. *Vybrani tvory: Parubkova dochka* [Selected works: Young man's daughter]. Uporiad. O. Novikova, O. Havrosh. Peredm. O. Havrosh, Uzhhorod: Karpaty, 432 s., il. (in Ukrainian).

Khlanta, I. V., 2017. *Vidlunnia literaturnoho Zakarpattia: literaturni portrety, literaturoznavchi statii, intervju ta retsenzii* [Echoes of literary Transcarpathia: literary portraits, literary articles, interviews and reviews], Uzhhorod: TDV «Patent», 808 s.:il. (in Ukrainian).

Kovach, I. I., 1941. Blagodarnost' [Gratitude], *Russkoe Slovo*, 5 marta, s. 3. (in Russian).

Kovach, I. I., 1942-1. Nashe studenchestvo [Our students], *Russkoe Slovo*, 1 iulia, s. 3. (in Russian).

Kovach, I. I., 1942-2. «Kuda devalos' imushchestvo byvshykh studencheskikh orhanizatsyi?» [Where did the property of former student organizations go?], *Russkoe Slovo*, 22 iulia, s. 4. (in Russian).

Kováts Andor egyetemi tanár üdvözlő beszéde a debreceni magyar-rutén egyetemi ifjak műsoros táncestélyén, 1939, *Kárpáti Magyar Hírlap*, november 29, old. 3. (in Hungarian).

Kozma Miklós a Debrecenben tanuló ruszin fiatalságnál, 1941, *Pesti Hírlap*, október 15, old. 5. (in Hungarian).

Kutsov, K. O., 2021. *Hromadska diialnist karpatoukrainskykh studentiv u mizhvoienii Chekhoslovachchyni (1920 – 1939 rr.)* [Social activity of Carpatho-Ukrainian students in the interwar Czechoslovakia (1920 – 1939)]: kvalifikatsiina robota... doktora filosofii: 032 «Istoriiia ta arkheolohiia». DVNZ «Uzhhorodskyi natsionalnyi universytet». Uzhhorod. 321 s. [Online] Dostupno: <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/get/34072> (30.04.2022). (in Ukrainian).

Laver, V., 1942. Kuda devalos' imushchestvo byvshykh studencheskikh orhanizatsyi? [Where did the property of former student organizations go?], *Karpatorusskii Golos*, 24 iunia, s. 2. (in Russian).

L-r., 1940. Nashe studenchestvo [Our students], *Russkoe Slovo*, 30 sentiabria, s. 4. (in Russian).

M.B., 1941. Ot redaktsii lit. stranitsy [From the editors of the literary page], *Karpatorusskii Golos*, 31 dekabria, s. 6. (in Russian).

Mazurok, I., 2010. *Pravove stanovyshe Zakarpattia u 1939 – 1944 rr.* (Istoryko-pravove doslidzhennia) [Legal status of Transcarpathia in 1939 – 1944 (Historical and legal research)], Uzhhorod, 308 s. (in Ukrainian).

Megalakulóban a Ruszin Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos szövetsége, 1940, *Kárpáti Magyar Hírlap*, december 13, old. 2–3. (in Hungarian).

Megalakult a Felvidéki Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete Debrecenben, 1941, *Debreceni Ujság*, május 18, old. 2. (in Hungarian).

Megalakult Debrecenben a ruszin egyetemi hallgatók egyesülete, 1941, *Kárpáti Híradó*, május 24, old. 3. (in Hungarian).

Mondych, D., 1942. Abiturientam gimnazii! [Gymnasium graduates!], *Karpatorusskii Golos*, 24 iunia, s. 2. (in Russian).

Nashy studenty v Debretsyni [Our students in Debrecen], 1939, *Russkaia Pravda*, 10 oktiabria, s. 3 (in Russian).

Nashym literatoram [To our writers], 1941, *Karpatorusskii Golos*, 5 noiabria, s. 4. (in Russian).

Nashym studentam v Debretsyni [To our students in Debrecen], 1939, *Karpatorusskii Golos*, 24 noiabria, s. 4. (in Russian).

Naumenko, Ye., 1999. Z zhyttia ukrainskykh studentiv v Bratsylavi pid chas pershoi ChSR (1920 – 1939) [From the life of Ukrainian students in Bratislava during the first Czechoslovakia (1920-1939)], *Duklia*, № 4, s. 44–46; № 5-6, s. 51–55. (in Ukrainian).

Ofitsynskyi, R., 1995. Vnesok zhurnalu «Narodna shkola» (1939 – 1944) u pedahohichnu dumku Zakarpattia [Magazine's «Narodna shkola» (1939 – 1944) contribution to the development of pedagogics in Transcarpathia], *Molod – Ukraini: Naukovi zapysky molodykh vchenykh Uzhhorodskoho derzhavnogo universytetu*. T. 5-6. Uporiad. ta peredm. R. Ofitsynskoho. Uzhhorod, s. 308–324. (in Ukrainian).

Ofitsynskyi, R., 1997. *Politychnyi rozvytok Zakarpattia u skladi Uhorschchyny (1939 – 1944)* [The political development of Transcarpathia as a part of Hungary (1939 – 1944)], K., 244 s. (in Ukrainian).

Panko, S. I., 2020. *Vybrani tvory: Koly zavichuvalysia vishchi vohni* [Selected works: When prophetic lights were lit]. Uporiad. ta pidhotov. tekstiv S. Panko, O. Havrosh. Vstup. st. O. Havrosh, Uzhhorod: Karpaty, 336 s., il. (in Ukrainian).

- Podkarpatskii lyteraturnyi kalendar na 1942 god [Subcarpathian literary calendar for 1942], 1941, *Karpatorusskii Golos*, 5 noiabria, s. 4. (in Russian).
- Pop, I. 2006. *Entsyklopedia Podkarpatskoy Rusi* [Encyclopedia of Subcarpathian Rus], Uzhhorod: PP «Povch R.M.», 412 s., il. (in Russian).
- Prodan, P. S., 2006. *Od otchoho poroha* [From the parental threshold]. Peredm. O.D. Dovhanycha, Uzhhorod: Grazhda, 178 s.: il. (in Ukrainian).
- Pushkash, A., 2006. *Tsyvilizatsiia ili varvarstvo: Zakarpattia 1918 – 1945* [Civilization or barbarism: Transcarpathia 1918 – 1945], Moskva: Izdatelstvo «Evropa», 564 s. (in Russian).
- Rusynskiy daidzhest 1939–1944. III/1. Kronyka* [Ruthenian digest 1939-1944. III/1. Chronicle]: Teksty z uzhhorodskykh novynok «Nova Nedilia» y «Karpatska Nedilia» 1939 – 1941 gg., 2010. Materialy ushoryv y peredslovo napysav M. Kapral, Niredhaza, 250 s. (in Ukrainian).
- Skala, P., 1997. Spolek karpatoruských studentů Vozrožděnije, *Česko-slovenská historická ročenka*, Brno: Masarykova univerzita v Brně, s. 133–135. (in Czech).
- Sochka, V., 1975. Na kaminnia liahalo lystia [Leaves lay on the stones], *Ya naviky pryishov u zhyttia: Zbirnyk spohadiv pro poeta-antyfashysta Dmytra Vakarova*, Uzhhorod: Karpaty, s. 104–114. (in Ukrainian).
- Sochka-Borzhavyn, V. A., 2009. *Khoraly iz liubimykh dolin* [Chorals from beloved valleys]. Novelty, esse, vospominaniia, arkhivnyie dokumenty, Uzhhorod, 312 s.il. (in Russian).
- Szervezkekik a Kárpátaljai Ruszin Diákok Egyesülete, 1941, *Kárpáti Híradó*, április 16, old. 2. (in Hungarian).
- Teplyi khleb [Warm bread], 1941, *Karpatorusskii Golos*, 31 dekabria, s. 6. (in Russian).
- Tsentrálny derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (TsDAHO) [Central State Archives of Public Organizations of Ukraine], f. 269, op. 1, spr. 899, 140 ark. (in Ukrainian).
- Ugorusskoe studenchestvo [Ugro-russian students], 1939, Kalendar na 1940 vysokosnyi god: Izdanie Ugro-Russkoi Natsionalnoi Partii, Tiachevo: Tipohrafiia Lipot Sabov, s. 47. (in Russian).
- Ústav dějin Univerzity Karlovy - Archiv Univerzity Karlovy (ÚDUK-AUK), f. 63, kart. 139, sign. b. č., 62 l. (in Czech).
- ÚDUK-AUK, f. 63, kart. 183, sign. b. č., 28 l. (in Czech).
- ÚDUK-AUK-3, f. 63, kart. 183, sign. b. č., 64 l. (in Czech).
- Vakula, N., 2019. *Medytsyna Zakarpattia. 1939 – 1985 roky* [Medicine of Transcarpathia. 1939 – 1985], Uzhhorod: TOV «IVA», 172 s. (in Ukrainian).
- Vinok na svizhu mohyly [Wreath on a fresh grave], 1941, *Nedilia*, 21 detsembra, s. 2. (in Ukrainian).
- Vo vniianie studentam [To the attention of students], 1937, *Russkii Narodnyi Golos*, 1 oktiabria, s. 3. (in Russian).
- Vyssha shkola [High school], 1941, *Russkii calendar' 1942*. Za izdanie otvichaie E. Malynych, Uzhhorod: Tipohrafiia «Viktoriiia», s. 76–81. (in Russian).
- Yaskov, K., 1942. «Kuda devalos' imushchestvo byvshykh studencheskikh orhanizatsyi?» [Where did the property of former student organizations go?], *Nedilia*, 12 yulia, s. 6. (in Ukrainian).

Kostiantyn Kutsov

PhD in History and Archeology,

Soldier of the 68th separate battalion of the territorial defense of the Armed Forces of Ukraine, Uzhhorod

Liubov Pavlyshyn

Candidate of History,

Associate Professor of Hungarian History and European Integration,

SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

ORGANIZATIONAL EFFORTS OF CARPATHO-UKRAINIAN STUDENTS DURING 1939 – 1943: CZECHOSLOVAK HERITAGE IN THE TIMES OF THE KINGDOM OF HUNGARY (BASED ON PERIODICALS AND MEMOIRS)

Based on the achievements of Ukrainian and foreign historiography, as well as an analysis of a significant database of published sources (periodicals, memoirs, etc.), the article analyzes the attempts of Carpatho-Ukrainian students to organize their public activities in the period after the break-up of Czechoslovakia and integration of the Transcarpathia into the Kingdom of Hungary. The analyzed material makes it possible to assert that the Carpatho-Ukrainian student movement, formed during the Czechoslovak Republic, had an inevitable logical continuation in a new reality. During this period, several Carpatho-Ukrainian student associations operated in the Kingdom of Hungary. In particular, in 1940, the «Центральний Союз Русських Студентов» (Central Union of Russian Students) was established. Its backbone was formed by activists of Russophile student organizations of the Czechoslovak Republic. Due to its own national and linguistic orientation, its structure was not legalized. Still, it operated de facto for the next few years, uniting small groups of students in Debrecen, Budapest, Pécs, Sopron, and Szeged. In 1941, after a long preparatory process, the "Society of Subcarpathian Rus Higher Education Students" ("Kárpátaljai Ruszin Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete") was formed in Debrecen. The organization followed the official course of "Ugro-Rusynism" and, for some time, was under the care of the Regent's Commissariat of the Carpathian Territory. Many student activists from the Czechoslovak period were also members of the executive board. At the same time, ideological orientation and loyalty to the Hungarian authorities caused apathy among a large part of the students. As a result, the society failed to expand its activities to other educational centers in the country. At the same time, during this period, there were attempts to involve Carpatho-Ukrainian students in international fellowship organizations (Debrecen Felvidéki Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete) and to establish informal creative associations ("Budapest club").

At the same time, the government's attempts to interfere in the student movement mainly met with resistance from the activists meanwhile strengthening their (students') opposition.

Keywords: *students, social activity, society, university.*

ДЕПОРТАЦІЇ НІМЕЦЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ІЗ ЗАКАРПАТТЯ 1944 – 1946 РР.: ПРИЧИНИ, ХІД, НАСЛІДКИ

Василь Міщанин

доктор історичних наук, доцент, професор кафедри модерної історії України та зарубіжних країн,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

E-mail: vasyl.mistchanyn@uzhnu.edu.ua

Scopus Author ID: 56031499200

Researcher ID: AAY-5123-2021

<https://orcid.org/0000-0002-1705-0333>

Перші німецькі колоністи на Закарпатті з'являються у XII – XV столітті. Та найбільша кількість німецьких поселенців оселилося у різних районах краю у XVIII – XIX ст. Це були в основному землероби, спеціалісти для лісової, лісопереробної галузей, гірськокосяних родовищ, представники будівельних професій. За приблизними підрахунками напередодні Другої світової війни тут проживало близько 17-18 тисяч німецьких колоністів. Але доля німецького населення Закарпаття круто змінилася завершального етапу Другої світової війни. Із визволенням території Закарпаття військами Червоної Армії (28 жовтня 1944 р.), прийняттям Маніфесту про возз'єднання Закарпатської України з УРСР (26 листопада 1944 р.), у краї починаються серйозні демографічні зміни. Вже 24 листопада 1944 р. прибули на Закарпатську Україну спеціальні представники НКВС СРСР мали завдання провести повний облік всього німецького населення віком від 16 до 50 років. Цьому сприяла і постанова Народної Ради Закарпатської України про конфіскацію всього майна виселених німців. Перша хвиля депортацій тривала у 1944 – 1945 рр. в умовах Закарпатської України, яка до підписання договору 29 червня 1945 р. юридично перебувала в складі Чехословаччини. Тоді було депортовано 215 чол. Друга хвиля депортацій проходила вже в умовах Закарпатської області (створена 22 січня 1946 р.) – складовій адміністративній одиниці УРСР. Розпорядженням НКВС СРСР від 15 січня 1946 р. про масову депортацію із Закарпаття осіб німецької національності, виселенню підлягали ті, що «найбільш себе скомпрометували в період німецько-угорської окупації». На протязі 1946 р. в Сибір вивезли ще понад двох тисяч закарпатський німців.

Ключові слова: депортації, німці, Закарпатська Україна, Закарпатська область, СРСР.

Здавна межі сучасного Закарпаття вирізнялися соціальною і національною строкатістю. Оселення німецького населення в Угорщині розпочалося ще в X ст. коли угорський князь Гейза за домовленістю з німецьким імператором Отто I (973 р.) ввів християнство в Угорщині, одруживши свого сина Стефана I (наступного спадкоємця королівського трону – 977 – 1038 рр.) з баварською князівною Гізею.

Виділяють кілька хвиль німецької колонізації Закарпаття [Грибаніч, 1998, с. 3–7]:

I. Початкова колонізація XII – XV ст., коли перші переселенці, переважно ремісники, із північно-німецьких земель (Нижня Саксонія, Фландрія) поселилися у Берегові (з XIII ст. до 1507 р. місто називалося Лампертсас («саси» – саксонці), далі – Берегсас), Тячеві, Вишкові, Сасові, Солотвині.

II. Колонізація пов'язана з придушенням повстання Ференца II Ракоці проти австрійського імператора (1711 р.). У 1728 р. австрійський імператор Карл VI подарував значну частину території краю графу Лотару Францу Шенборну Бухгейму. В цей час німці поселилися в селах Мукачівщини: В. Коропець (Обер-Шенборн), Новоселиця (Унтер-Шенборн), Куштано-виця, Березинка (Бінкендорф), Бородівки (Бартгаза Барбово) та ін.

III. Державна колонізація 1770 – 1780 рр. Пов'язується з проведенням реформ Марії Терезії і Йосифа II. Було колонізовано східні райони Закарпаття (Мараморошину). Австрійці із Зальцкаммергута осе-

лилися в районі р. Тересви: м. Тячеві і Рахові, с. Німецька Мокра, Дубове. Це були переважно майстри для розробок гірськокосяних родовищ та лісопереробок.

IV. Колонізація німців із Чехії і Словаччини XIX ст. Причиною стало те, що граф Шенборн, втративши право на церковні володіння в Німеччині, намагається збільшити свої прибутки в Мукачівсько-Чинадівській домінії. На землях сучасної Мукачівщини і Свалявщини оселилися переважно робітники гірської і лісової справи, рідше землероби: с. Софія (Зофієндорф) (1804 р.), Фрідешово (1807 р.), Драчино (Дорндорф), Родникова Гута (1827 р.), Нижня Грабівниця, Синяк (Блаубад) (1837 р.), Жденієво (1855 р.), Нове село (Ерінсдорф, Нойдорф) (1856 р.), Пузняківці (1878 р.), Грабові (1877 р.), Сваляві (1898 р.) та ін.

V. Промислова колонізація кінця XIX століття. У 1880-х рр. у Тур'ї Бистрій (Перечинщина) було побудовано лісохімічний завод. Це й стало причиною німецької колонізації Тур'янської долини. Хоча перші переселенці з'явилися тут ще в 1802 р. в с. Тур'я Бистра як працівники металургійного заводу. У 1890 р. німецькі колоністи поселилися в Перечині. Паралельно проходить процес другої німецької колонізації Мараморощини. Перші німецькі переселенці за кілька поколінь змадяризувалися. У с. Вишково у 1770-х рр. з Румунії переселяються працівники робітничих професій – каменярі, ковалі, столяри тощо.

Дослідники стверджують, що «на початок XX ст. в

Закарпатті сформувалося декілька груп німецького населення: швабсько-франконські вихідці – в районі Мукачева і частково в м. Хусті, австрійці – в долині Тересви, у верхів'ях Тиси і частково в с. Бородівка Мукачівського району, Німці із Чехії і Тур'ї Бистрійчини – в районах Рахова-Ясіня, в селах басейну р. Латориці, на північ від Мукачева і в районі Загаття. І ще одна група з Підгорода (Мукачево) зі змішаним населенням» [Грибанич, 1998, с. 8].

У ХХ ст. кількість німецького населення на Закарпатті постійно скорочувалася. Дослідник етнополітичних процесів на Закарпатті О. Малець, опираючись на матеріали переписів та інших офіційних документів, виділяє три періоди зменшення кількості німецького населення:

I. 1914 – 1920 рр. – пов'язаний з Першою світовою війною;

II. 1944 – 1950 рр. – різке зменшення, спричинене арештами, репресіями та депортаціями закарпатських німців радянськими властями;

III. 1970 – 1990 рр. – плавне скорочення кількості пов'язане із еміграцією їх на історичну батьківщину.

До прикладу, в 1910 р. в межах сучасного Закарпаття проживало 12 914 німців; у 1920 р. – 10 674; 1930 р. – 12 713; в 1946 р. – 2 338; в 1959 р. – 3 504; в 1970 р. – 4 230; в 1979 р. – 3 746; і у 1989 р. – 3 478 німців [Малець, 2004, с. 141].

Аналіз досліджень. На завершальному етапі Другої світової війни доля закарпатських німців круто змінилася. Радянська історіографія майже не займалася дослідженням питання таких різких коливань і зменшення кількості німецького населення в краї. А поодинокі етнографічні дослідження розглядали німецьку національну меншину крізь призму радянської національної політики, спрямованої на творення «єдиної радянської нації». «Нині велика кількість німців Закарпаття за сумлінну працю нагороджена орденами та медалями. Активно трудяться вони на колгоспних та радгоспних полях і фермах, на заводах та фабриках, з їхнього середовища вийшли вчителі, лікарі, інженери, партійні та радянські працівники... На питання у якому колективі краще працювати – в однонаціональному чи багатонаціональному, ми отримали відповідь, що «справа не в національності товаришів по роботі, а в тому, які вони люди» [Філімонова, Шин, 1972, с. 121] – писали радянські етнографи Т. Філімонова та М. Шин.

Про долю німецького населення Закарпаття стало можливим неупереджено писати лише із здобуттям Україною незалежності. Першими такими розвідками з історії, культури та освіти німців Закарпаття стали брошури й невеликі монографії Г. Павленка [Павленко, 1995], Ф. Кулі [Куля, 1998; Куля, 2004], І. Грибанича [Грибанич, 1998]. Дослідженню різних аспектів німецької національної меншини присвячено четвертий випуск наукового збірника «Carpatica-Carpatika». В ньому розлогу статтю про історію німців на Закарпатті Х – ХХ ст. опублікували М. Макара та Р. Офіцинський [Макара, Офіцинський, 1995]. У спільному дослідженні автори виокремили радянську добу в історії німецької національної меншини. У цьому ж збірнику О. Мазурок, Г. Павленко та О. Ситник проаналізували і оприлюд-

нили 10 архівних документів з історії німців Закарпаття 1939 – 1959 рр. [Мазурок, Павленко, Ситник, 1995].

Окремі питання з історії та культури німецької національної меншини піднімали Г. Павленко [Павленко, 1999] та О. Малець [Малець, 2003] і в інших випусках «Carpatica-Carpatika». О. Малець є також автором монографії, в якій детально досліджує етнополітичні та етнокультурні процеси на Закарпатті в радянський період [Малець, 2004]. Історії німецької національної меншини частково торкнувся В. Міщанин, досліджуючи процеси радянізації Закарпаття [Міщанин, 2018].

У 2012 р. побачив світ фундаментальний збірник документів і матеріалів, який наглядно демонструє політику радянської влади у відношенні до національних меншин краю – угорців та німців [Закарпатські угорці і німці, 2012]. До нього увійшли не тільки матеріали Державного архіву Закарпатської області, архівів СБ України та МВС України в Закарпатській області, але й цілого ряду російських архівів, доступ до яких широкому загалу є обмеженим. Упорядник збірника О. Корсун подає три блоки документів: державні законодавчі та нормативно-правові документи, документи (архівні), зразки документів з архівно-слідчих і кримінальних справ. Вони дозволяють дослідникам по-новому підійти до дослідження і оцінки подій 1944 – 1946 рр.

Постановка цілей. Головним нашим завданням стало дослідження політики радянської влади стосовно німецької національної меншини початкового етапу радянізації Закарпаття.

Виклад основного матеріалу. 26 листопада 1944 р. в Мукачеві відбувся Перший з'їзд народних комітетів Закарпатської України, який прийняв доленосне для мешканців краю рішення про воз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. Вже з перших днів свого існування Народна Рада Закарпатської України (далі – НРЗУ) та уряд почали здійснювати превентивну радянізацію краю [Міщанин, 2010; Офіцинський, 2010]. Народною Радою було прийнято ряд директив, а урядом рішень за радянським зразком, що мали регулювати життя населення краю. Так, було прийнято декрети, про націоналізацію заводів, фабрик, великих земельних маєтків, електростанцій, залізниць, банків; про створення системи судочинства, прокуратури і народної міліції; про розбудову системи загальної освіти і відкриття університету; про організацію клубів і бібліотек і т. ін.

Перші декрети НРЗУ прийняті відразу ж після виголошення «Маніфесту» чітко декларують її політичні пріоритети: «Про усунення мадярських і німецьких надписів зі всіх публічних місць» та «Про зміну числення часу». У першому йшлося: «Мадярські і німецькі надписи на всіх публічних місцях треба негайно зняти... замінити надписами на українській і руській (російській – авт.) мові» [Декрет чис. 4, 1944, с. 4]. Другий більше вказував на політичні симпатії НРЗУ, які на тривалі роки поміняли «числення часу зі середньоевропейського на московський» [Декрет чис. 5, 1944, с. 4].

Разом із створенням 18 грудня 1944 р. спеціального

суду та слідчої комісії при НРЗУ починає запроваджувати і радянську систему покарань. Головними завданням, як писав І. Євсєєв, стало придушення опору скинутих експлуататорських класів, ліквідувати фашистських агентів-українських буржуазних націоналістів, які нібито обманним шляхом пробрались до керівних органів народної влади [Євсєєв, 1954, с. 112]. Спеціальний суд мав досить широкі повноваження і був покликаний «позбавити сили всі закони і розпорядки мадярського і окупаційних урядів». Та головним його завданням стало покарання «зрадників і їх помічників з громадян Закарпатської України, які своїми діями зміцнювали окупаційний режим, на шкоду своєму народові», «тайних агентів мадярських і німецьких органів», «осіб, що саботують діяння Народної Ради Закарпатської України та які провадять агітацію і пропаганду, скеровану проти нашої визвольницької – Червоної Армії», а також «всі карні злочини, розглянення яких в Спеціальному Суді буде визнано потрібним» [Декрет чис. 22, 1944, с. 15–16].

На основі допитів перших заарештованих у 1944 р. та документів захоплених у канцелярії Карпатської України органами «СМЕРШ» на середину 1945 р. вже було сформовано списки так званих «антирадянських контрреволюційних елементів» [Аржевітін, 2013, с. 513–527]. До них віднесли всіх тих, хто міг становити хоча б якусь загрозу становленню радянської влади у краї – від «українських буржуазних націоналістів» до різного роду «прислужників угорського режиму».

І хоча возз'єднання Закарпаття з Україною викликало хвилю патріотичного піднесення, прискорене масове утвердження української національної свідомості, відчуття єдності з усім українським народом, непопулярною стала політика НРЗУ, курована військовими органами і органами «СМЕРШ» по відношенню до решти національних меншин краю.

Починаючи з листопада 1944 р., угорська і німецька меншини пережили дуже складну добу політичного, ідеологічного і національного тиску. Угорці та німці Закарпаття зазнали репресій за етнічною ознакою, що тривали протягом цілого післявоєнного десятиліття, аж до 1955 р.

За словами О. Корсуна: «Свідомо перебільшуючи можливість організованого опору зі сторони окремих груп місцевого населення, військово командування фронту від початку зосередило свою увагу на угорській і німецькій громадах краю, вишукуючи серед них вороже налаштованих осіб та будь-які ознаки їх непокорності владним органам. Щоденні зведення фронтового управління військ НКВС по охороні тилу фронту в свої центральні органи рясніють подібною інформацією...» [Корсун, 2012, с. 9].

Із закарпатських німців восени 1944 р. чимало встигли виїхати у матірні держави: у Німеччину (Західну – 1920 осіб, Східну – 373), Австрію – 53. Найбільші втрати понесли села Закарпатської України: Усть-Чорна – 400 осіб, Німецька Мокра – 330, Верхній Коропець – 183, Софіївка – 181, Драчино – 128, Руська Мокра – 104, Лалово – 90, Німецька Кучава – 88 [Офіцинський, 2010а, с. 285]. Багато з таких вимушених «переселенців» загинуло в дорозі.

Для тих хто залишився в краї наступили непрості часи. Постановою Військової Ради 4-го Українського фронту №0036 від 13 листопада 1944 р. передбачалася реєстрація солдатів і офіцерів німецької і угорської армій, чиновників і службовців угорської поліції і жандармерії на території Закарпатської України. В ній, зокрема, відзначалось: «У низці населених пунктів проживають військовозобов'язані особи німецької та угорської національності, які підлягають так само, як і солдати супротивника, затриманню та направленню до таборів для військовополонених» [Закарпатські..., 2012, с. 55]. А це фактично означало, що любий закарпатський німець призовного віку міг бути затриманий і направлений у табори для військовополонених.

«Для військової адміністрації 4-го Українського фронту і, побічно, для Народної Ради Закарпатської України прибуття спеціальних представників НКВС СРСР з завданням провести повний облік всього німецького населення, яке проживало на території краю, в період, коли тільки що розпочалось «з'яв'ятися» та інтернування місцевих угорців і німців та т. зв. «військовозобов'язаних», бачиться, видалось дещо неочікуваним» [Корсун, 2012, с. 17], – констатує О. Корсун.

24 листопада 1944 р. в день появи цих «спеціальних представників», штабними офіцерами Управління фронтових військ НКВС на розгляд Військової Ради фронту був підготовлений проект постанови про виселення з території Закарпатської України «всіх осіб німецької національності у віці від 16 до 50 років... виявити та виселити їх у спеціальні табори» як таких, що «всі вони вороже налаштовані до Червоної Армії та займаються шпигунсько-розвідувальною роботою» [Аржевітін, 2020, с. 1007–1008].

Слід відзначити, що акція з «обліку» німецького населення одночасно проводилась країною переможницею у Другій світовій війні Радянським Союзом на всіх звільнених територіях країн Східної Європи – Румунії, Болгарії, Югославії, Чехо-словацьчини та Угорщини. Вона стала першим кроком до проведення однієї з наймасштабніших депортаційних операцій за національною ознакою, без будь-якого її правового обґрунтування і яка мала завданням забезпечення робочою силою окремих трудомістких галузей радянської промисловості за рахунок мобілізованих і інтернованих осіб німецької національності незалежно від їх громадянського підданства.

Згідно постанови Державного Комітету Оборони СРСР № 7161 сс від 16 грудня 1944 року, командуючі 2-го, 3-го і 4-го Українських фронтів були зобов'язані мобілізувати і інтернувати на звільнених їх військами територіях вказаних країн працездатних німців-чоловіків віком від 17 до 45 років і жінок – від 18 до 30 років для їх відправки у трудові табори. В документі чітко визначалися і терміни здійснення «операції»: «Мобілізація та депортування німців провести протягом грудня 1944 р. – січня 1945 р., закінчивши доставку до місць праці до 15 лютого 1945 р.» [Закарпатські..., 2012, с. 65].

Дослідники вказують і на коло осіб, причетних до «загального керівництва» депортаційною операцією. Це – заступник наркома НКВС СРСР, начальник

Головного Управління внутрішніх військ НКВС генерал-полковник А.М. Аполлонов, начальник Головного Управління військ НКВС СРСР по охороні фронтових тилів генерал-лейтенант І. М. Горбатюк та заступник начальника внутрішніх військ СРСР генерал-лейтенант М. І. Сладкевич [Корсун, 2012, с. 17].

Методи, якими здійснювалися «заходи по реєстрації і збору місцевих німців» ілюструє доповідна записка керівництва 88-го Прикордонного Карпатського полку військ НКВС підполковника Д.С. Аврамчука адресована начальнику військ НКВС по ОТ (охорона тилу – авт.) 4-го Українського фронту генерал-майору С.М. Фадєєву від 6 січня 1945 р.: «Виконуючи Вашу директиву №10/00569 від 20.12.44 р., полком виконано наступну роботу: 1. 23.12.44 р. проведено нараду з усім офіцерським складом, залученим до проведення операції з реєстрації, мобілізації та інтернування німецького населення на території Закарпатської України. На цій нараді вивчено Вашу директиву та подано практичні вказівки щодо її реалізації. 2. Наказом полку від №077 від 22.12.44 р. призначено відповідальних офіцерів за проведення мобілізації німецького населення в округах... Усі ці офіцери працювали під виглядом військових комендантів та були забезпечені відповідними документами. Крім цього, були залучені рядові та сержанти 1 та 3 батальйонів та маневреної групи загальною чисельністю: офіцерів – 36, сержантів – 73, рядових – 239. Усього – 348 осіб. 3. Реєстрація проведена в період з 24–25.12.44 р. У цей час усі реєстровані німці попереджалися про їх явку на збірні пункти 30–31.12.44 р. для відправлення їх на роботу, тут же давалися вказівки, що необхідно мати з собою та який взяти запас продовольства. До початку реєстрації всі місцеві органи влади / Національні (правильно Народні – авт.) Комітети, міліція, сільські старости / отримали завдання в ході здійснюваних заходів та попередження про відповідальність за доставку зареєстрованих німців на збірні пункти у встановлені терміни...» [Закарпатські..., 2012, с. 191–192].

У листі голови Народної Ради Закарпатської України Івана Туряниці від 22 грудня 1944 р. ставилася вимога щодо часткової мобілізації німецького населення краю: «Мобілізації підлягають німці без огляду на державну приналежність, віроісповідання та соціальний стан, а то: 1. чоловіки 17-45 літ. 2. жінки 18-30 літ» [Возз'єднання, 2000, с. 58]. Мобілізовані повинні були з'явитися на реєстрацію в спеціально призначені місцевими чи окружними народними комітетами пункти із 22 по 25 грудня і «взяти з собою 2-3 пари взуття, теплу верхню одіж, не менше трьох пар натільного білля, не менше 3 пар постельного білля, та постільні принадлежності (укривало, матраци, подушку і т.д.), посуду, котел, горнята, тарілки, ножі, вилки, ложки, споживчі продукти на 200 кг – і засоби прохарчування на 15 днів» [ДАЗО, ф. Р-14, оп. 1, спр. 52, арк. 1]. Для тих осіб німецької національності, які вже були призвані на «воєнні роботи» ці речі на збірні пункти мали принести їхні родичі. Зауважувалося, що хто не з'явиться на реєстрацію чи збірний пункт буде заарештований і засуджений військовим судом.

Частина німецького населення, особливо з Мукачівського і Свалявського округів, ухилилось від мобілізації, хтось втік в інші села й міста до своїх родичів та знайомим, а частина німців записалася добровольцями у чехословацьку армію. «Основна маса ухилиючихся була перехоплена і затримана по напрямку руху із Мукачєва через Іршаву, в м. Хусті і Севлюші, де на цей час дислокувались підрозділи чехословацької армії, які приймали ухилиючихся добровільно у свої частини. Основною відповідальною особою за прийом добровольців із числа зареєстрованих німців був начальник генерального штабу Чехословацької армії полковник Грабовський...» [Закарпатські..., 2012, 192]. Щоправда нквсниками частину німців-добровольців було «із'ято».

6 січня 1945 р. для виявлення і затримання осіб німецької національності підполковником Д. Аврамчуком було затверджено план проведення з 7 по 15 січня 1945 р. облав: «...1. Силами 1, 3 батальйонів та частиною сил маневреної групи полку організувати та провести у зазначений термін облави у населених пунктах житлових та нежитлових будинків округів: Тячівському, Густському (Хустському – авт.), Севлюському (Виноградівському – авт.), Берєгівському, Мукачівському та Свалявському... 3. Для посилення агентурної роботи в період намічених заходів з РВ (розвідувального відділу – авт.) 1, 3 батальйонів виділити 3-х розвідників з РВ полку. 4. У РПГ (розвідувально-пошукові групи – авт.) виділити не менше 15 осіб на чолі з офіцерами, з одним-двома ручними кулеметами на термін роботи 4–5 днів» [Закарпатські..., 2012, с. 193–194].

Мобілізація та інтернування частини місцевого німецького населення краю і його депортація «в глибину країни», у порівнянні з іншими репресивними заходами військового командування і кількістю постраждалих в них осіб, може видатись однією з найменш втратних для Закарпатської України акцій. За наявними даними у 1944 р. було депортовано «лише» 215 чол., з них – 49 чоловіків і 166 жінок. Тоді як загальна кількість, що постійно зростала, мобілізованих та інтернованих німців в країнах Східної Європи, для порівняння, на 19 січня 1945 р. становила 135 тис. 860 чол. 7 січня 1945 р. із залізничної станції «Воловець» всіх 215 осіб було відправлено потягом у тиліві райони країни. Найбільше «мобілізованих» із Закарпатської України було направлено у робітничий батальйон на коксохімічний комбінат міста Нова Горлівка (Донбас) [Корсун, 2012, с. 17–18].

Друга хвиля депортації німецького населення розпочалася в останні дні Закарпатської України, безпосередньо перед утворенням Закарпатської області. 15 січня 1946 р. народний комісаріат внутрішніх справ СРСР видав розпорядження №1034 про масову депортацію із Закарпаття осіб німецької національності. На основі нього близько 2 тисяч німців були виселені в Тюменську область [Малець, 2004, с. 142].

У доповідній записці начальник УВС Лялько вказував, що це «були виселенні з сім'ями особи німецької національності, які найбільше скомпрометували себе в період німецько-угорської окупації, в тому числі: поплічники націоналістичної організації

«Фольксбунду», члени родин есесівців, сім'ї, які втекли разом з відступаючими військами в Німеччину, а потім повернулись на місця попереднього проживання» [Малець, 2004, с. 142–143]. На сьогодні дослідники володіють інформацією про 2 670 (700 сімей) депортованих у 1946 р. закарпатських німців, яких вивезли в Сибір [Корсун, 2012, с. 21].

Український етнолог М. Тиводар, спираючись на офіційні статистичні дані, вказує на зміну чисельності німецького населення у Закарпатті перед та по завершенні світової війни. Так, напередодні віденського арбітражу (2.11.1938) у краї проживало 13 084 німці, що становило 1,9% від загальної кількості населення, а у 1946 р. їх налічувалося 2 398 (0,33%) [Тиводар, 2011, с. 50–51].

На думку О. Мальця: «Репресивна політика супроводжувалась широкою антифашистською, по суті антинімецькою, пропагандою радіо, преси, кіно, літератури, шкільним і вузівським вихованням і т. ін. Німці повсюдно почували себе ізгоями належними до ворожої нації» [Малець, 2004, с. 143–144].

Укладач збірника документів «Закарпатські угорці і німці: інтернування та депортаційні процеси. 1944 – 1955 рр.» О. Корсун прямо вказує на всіляке приховування компартійним керівництвом СРСР правди про депортації закарпатських німців: нищення у вересні-жовтні 1990 р., в результаті чергової «чистки» Закарпатського обласного партійного архіву документів стосовно заходів влади з виселення місцевого німецького населення; ще й понині в Державному архіві Російської Федерації (спадкоємниця СРСР) закритою для науковців залишається доповідна записка Л. Берії від 30 березня 1946 р., у якій він інформував Й. Сталіна про виселення закарпатських німців [Корсун, 2012, с. 21].

В архівах знаходимо неодноразові прохання родичів, знайомих про повернення німецького населення в рідні оселі. Так, наприклад, жителі с. В. Коропець Мукачівського округу зверталися до Голови ради Міністрів УРСР М. Хрущова з проханням звільнити 7 їхніх земляків-німців (М. Горонди, В. Гунгредер, В. Маурер, Й. Маурер, М. Орловську, А. Пфістер, І. Фогель), яких направили були на трудові роботи в с. Горлівка (Сталінська область) на коксохімічний комбінат №3, робочий батальйон №1009: «Беручи під увагу те, що йде тут абсолютно о чесних та працьовитих людей і громадян Радянського Союзу, які недопустилися ніякого злочину ані проступства, та що вони ні судовим, ані адміністративним порядком не були призначені на роботу в трудових закладах поза межами Закарпатської області, просимо щиро вашого втручання в цю справу. Ми є твердо забезпечені в тім, що Ваше рішення, Микито Сергієвич, по цьому питанню буде винесене в дусі радянської справедливості та що всі, тут наведені особи, повернуться додому ще до виборів, які відбудуться 21.XII.1947 р.» [Мазурок, Павленко, Ситник, 1995, с. 68].

Але «радянська справедливість» була іншою. Указом президії Верховної Ради СРСР від 28 листопада 1949 р. спецпоселенням заборонялося повертатись у рідні місця. Порушення каралося двадцятьма роками каторжних робіт. Певне «зняття

обмежень» з німців-спецпоселенців стало можливим тільки після смерті радянського «вождя». 13 грудня 1955 р. вийшов указ Президії Верховної Ради СРСР «Про зняття обмежень у правовому становищі німців та членів їх сімей, що перебували на спецпоселенні». В цьому їх обмежував другий пункт постанови, який гласив: «Встановити, що зняття з німців обмежень за спецпоселенням не тягне за собою повернення їхнього майна, конфіскованого при виселенні, і що вони не мають права повертатись туди, звідки вони були виселені» [Закарпатські..., 2012, с. 109]. Тільки 3 березня 1958 р. за пропозицією Міністерства внутрішніх справ УРСР на закарпатських німців поширилася Постанова Ради Міністрів УРСР від 15 грудня 1956 р. №1501-050 про розселення осіб, які повертаються з місць спецпоселення [Закарпатські..., 2012, с. 109]. Відповідно до неї спецпоселенці (німці, греки, болгар, вірмени та ін.) мали право оселятися в Одеській, Запорізькій, Херсонській, Миколаївській, Кримській та Закарпатській областях УРСР. Але й так бувши спецпоселенці перебували під постійним наглядом та контролем влади, органів державної безпеки, міліції. Німці і надалі обмежувалися в прописці [Закарпатські..., 2012, с. 110–111], частина з них у паспортах записувалась українцями, словаками, угорцями. Лише в 1974 р. німцям СРСР, в тому числі й України, був наданий офіційний дозвіл на безперешкодне повернення до рідних місць [Малець, 2003а, с. 15].

Виділяючи особливості депортацій, дослідники відзначають, що «проведені у 1944 – 1946 роках управліннями фронтових військ НКВС та військової контррозвідки «Смерш», а пізніше – силами Управління МВС Закарпатської області депортаційні акції не викликалися умовами воєнних дій і, перш за все, залежали від суб'єктивних обставин, мали каральний характер, а відтак і всі ознаки політичних репресій» [Корсун, 2012, с. 23].

Висновки. Можемо констатувати, що депортації німецького населення Закарпаття були проведені із застосуванням сил військових підрозділів, примусу та погроз. Дві хвили «депортаційних акцій», які були проведені на території Закарпаття в 1944 – 1946 рр., мали адміністративний характер і були направлені не на окрему (конкретну) особу, а на визначену (за національністю) групу осіб. Рішення про їх депортацію приймалось керівниками партії радянського уряду та урядових структур. «Загальне керівництво» здійснювали органи НКВС, як інструмент використовуючи армію й «документальний» супровід «народного» законодавства НРЗУ. Специфічні особливості депортацій закарпатських німців виводять їх за межі компетенції правового поля та радянського судочинства (як мінімум до часу створення Закарпатської області). Другою особливістю депортацій закарпатських німців, є їхня спрямованість на вилучення маси людей з їх постійних місць проживання та переміщення в середовище, ризиковане (небезпечне) для виживання. Саме ідеологічна недовіра з боку офіційних властей стала причиною депортацій німецького населення і вплинула на кількісне скорочення німецького населення в Закарпатті. Здійснювалась вона майже відразу після визволення краю, в період Закарпатської

України, а також у перший рік «офіційної» радянської влади в умовах Закарпатської області – складової адміністративної частини УРСР (СРСР). За цей час виселено 2885 закарпатських німців. Більшість із

першої хвилі депортації (1944 – 1945 рр.) влилися до «робітничих батальйонів» Донбасу. Друга хвиля (1946 р.) відправляла закарпатських німців на спецпоселення до Сибіру й Казахстану.

Список використаних джерел

- Аржевітін, С., 2013. *Карпатська Україна: епоха в добі*. Передумови утворення, доба незалежності, спогади і документи, Вінниця: «Видавництво «Тезис», 868 с.
- Аржевітін, С., 2020. *Закарпатська Україна: викоринення Карпатської України*, т. 2, Кам'янець-Подільський: Друкарня «Рута», 1164 с.
- Возз'єднання., 2000. Збірник архівних документів і матеріалів (травень 1944 – січень 1946 рр.) про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною, Ужгород, 344 с.
- Грибаніч, І., 1998. *Закарпатські німці*, Ужгород, 50 с.
- Декрет чис. 22. Про утворення Спеціального Суду при Народній Раді Закарпатської України, *Вісник Народної Ради Закарпатської України (Далі – вісник НРЗУ)*, 1944, 30 грудня, с. 15–16.
- Декрет чис. 4. Про усунення мадярських і німецьких надписів зі всіх публічних місць, *Вісник НРЗУ*, 1944, 30 листопада, с. 4.
- Декрет чис. 5. Про зміну числення часу, *Вісник НРЗУ*, 1944, 30 листопада, с. 4.
- Евсеев, И., 1954. *Народные комитеты Закарпатской Украины – органы государственной власти (1944-1945 гг.)*, Москва, 148 с.
- Закарпатські угорці і німці: інтернування та депортаційні процеси. 1944 – 1955 рр. Архівні документи і матеріали*, 2012, Ужгород: всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 778 с.
- Корсун, О., 2012. Від упорядника. *Закарпатські угорці і німці: інтернування та депортаційні процеси. 1944 – 1955 рр.*, Ужгород: Карпати, с. 7–25.
- Куля, Ф., 1998. *Німецькі школи на Закарпатті – Deutsche Schulen in Transkarpatien*, Ужгород: ВАТ «Патент», 63 с.
- Куля, Ф., 2004. *Закарпатське обласне товариство німців «Відродження»: історія та сучасність*, Ужгород: Мистецька лінія, 131 с.
- Мазурок О., Павленко Г., Ситник О., 1995. Документи ДАЗО як джерело до вивчення історії німців Закарпаття 1939 – 1959 рр., *Carpatica-Karpatika*. Ужгород: Патент, вип. 4. Німці на Закарпатті (X – XX ст.), с. 64–73.
- Макара, М., Офіцинський, Р., 1995. Німці на Закарпатті (X – XX ст.), *Carpatica-Karpatika*, Ужгород: Патент, вип. 4, с. 5–21.
- Малець, О., 2003. Етнічні процеси у німців Закарпаття в 40-х – 80-х рр. XX ст., *Carpatica-Karpatika*, вип. 24, Ужгород, с. 200–208.
- Малець, О., 2003а. Етнополітичні та етнокультурні процеси на Закарпатті 40–80-х рр. XX ст. *Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.05.*, Львів, 20 с.
- Малець, О., 2004. *Етнополітичні та етнокультурні процеси на Закарпатті 40–80-х рр. XX ст.*, Ужгород: Інформаційно-видавничий центр ЗІППО, 188 с.
- Маркус, В., 1992. *Приєднання Закарпатської України до радянської України 1944 – 1945*, Київ, 112 с.
- Міщанин, В., 2010. Радянізація Закарпаття у другій половині 1940-х рр., *Русин*, Кишинев, № 1 (19), с. 32–43.
- Міщанин, В., 2018. *Радянізація Закарпаття 1944 – 1950 рр.*, Ужгород: РІК-У, 644 с.
- Офіцинський, Р., 2010. Превентивна радянізація, *Закарпаття 1919 – 2009 років: історія, політика, культура*, Ужгород: Ліра, с. 271–273.
- Офіцинський, Р., 2010а. Радянське Закарпаття (1944 – 1991). Соціальна і національна політика, *Закарпаття 1919 – 2009 років: історія, політика, культура*, Ужгород: Ліра, с. 284–300.
- Павленко, Г., 1995. *Німці на Закарпатті*, Ужгород, 72 с.
- Павленко, Г., 1999. Німці на Закарпатті, колонізаційні і міграційні процеси у XVIII – XX ст., *Carpatica-Karpatika*, Ужгород, вип. 6. Етнічні та історичні традиції населення українських Карпат кінця XVIII – XX ст., с. 143–160.
- Тиводар, М., 2011. *Етнографія Закарпаття. Історико-етнографічний нарис*, Ужгород: Гражда, 416 с.
- Филимонова Т., Шин М., 1972. К вопросу об этно-культурном развитии немцев Закарпатья, *Карпатский сборник*, Москва: Издательство «Наука», 1972, с. 116–138.
- Циркулярні НРЗУ і Севлюшського округового Народного комітету про облік та депортацію громадян німецької національності з території Закарпатської України (22.12.1944), *Державний архів Закарпатської області*, ф. Р-14, оп. 1, спр. 52, на 10 арк.

References

- Arzhevitin, S., 2013. *Karpat-s'ka Ukrayina: epokha v dobi*. Peredumovy utvorennya, doba nezalezhnosti, spohady i dokumenty [Carpathian Ukraine: an era in the era. Prerequisites for education, the era of independence, memories and documents], Vinnytsya: «Vydavnytstvo «Tezys», 868 s. (in Ukrainian).
- Arzhevitin, S., 2020. *Zakarpats'ka Ukrayina: vykorinennya Karpat-s'koyi Ukrayiny* [Transcarpathian Ukraine: eradication of Carpathian Ukraine], т. 2, Kam'yanets'-Podil's'kyu: Drukarnya «Ruta», 1164 s. (in Ukrainian).
- Dekret chys. 22. Pro utvorennya Spetsial'noho Sudu pry Narodniy Radi Zakarpats'koyi Ukrayiny [Decree number. 22. On the establishment of the Special Court under the People's Council of Transcarpathian Ukraine], *Visnyk Narodnoyi Rady Zakarpats'koyi Ukrayiny (Dali – visnyk NRZU)*, 1944, 30 hrudnya, s. 15–16. (in Ukrainian).
- Dekret chys. 4. Pro usunennya madyars'kykh i nimets'kykh nadpysiv zi vsikh publichnykh mist' [Decree number. 4. On the removal of Hungarian and German inscriptions from all public places], *Visnyk NRZU*, 1944, 30 lystopada, s. 4. (in Ukrainian).
- Dekret chys. 5. Pro zminu chyslennya chasu [Decree number. 5. About change of calculation of time]. *Visnyk NRZU*, 1944, 30 lystopada, s. 4. (in Ukrainian).
- Filimonova T., Shin M., 1972. K voprosu ob etno-kul'turnom razvitii nemtsev Zakarpat'ya [On the issue of the ethno-cultural development of the Germans of Transcarpathia], *Karpat'skiy sbornik*, Moskva: Izdatel'stvo «Nauka», 1972, s. 116–138. (in Russian).
- Hrybanych, I., 1998. *Zakarpats'ki nimtsi* [Transcarpathian Germans], Uzhhorod, 50 s. (in Ukrainian).
- Korsun, O., 2012. Vid uporyadnyka. *Zakarpats'ki uhorts'i i nimtsi: internuvannya ta deportatsiyni protsesy. 1944 – 1955 rr.* [From the compiler. Transcarpathian Hungarians and Germans: internment and deportation processes. 1944 – 1955], Uzhhorod: Karpaty, s. 7–

25. (in Ukrainian).

Kulya, F., 1998. *Nimets'ki shkoly na Zakarpatti – Deutsche Schulen in Transcarpatien* [German schools in Transcarpathia], Uzhhorod: VAT «Patent», 63 s. (in Ukrainian).

Kulya, F., 2004. *Zakarpats'ke oblasne tovarystvo nimtsiv «Vidrodzhennya»: istoriya ta suchasnist'* [Transcarpathian Regional Society of Germans "Renaissance": history and modernity], Uzhhorod: Mystets'ka liniya, 131 s. (in Ukrainian).

Makara, M., Ofitsyns'kyy, R., 1995. *Nimtsi na Zakarpatti (X – XX st.)* [Germans in Transcarpathia (X-XX centuries)], *Carpatica-Karpatyka*, Uzhhorod: Patent, vyp. 4, s. 5–21. (in Ukrainian).

Malets', O., 2003. *Etnichni protsesy u nimtsiv Zakarpattya v 40-kh – 80-kh rr. XX st.* [Ethnic processes in the Germans of Transcarpathia in the 40's – 80's of the twentieth century], *Carpatica-Karpatyka*, vyp. 24, Uzhhorod, s. 200–208. (in Ukrainian).

Malets', O., 2003a. *Etnopolitychni ta etnokul'turni protsesy na Zakarpatti 40 – 80-kh rr. XX st.* [Ethnopolitical and ethnocultural processes in Transcarpathia in the 40 – 80s of the XX century]. *Avtoreferat dysertatsiyi na zdobuttya naukovoho stupenya kandydata istorychnykh nauk*, L'viv, 20 s. (in Ukrainian).

Malets', O., 2004. *Etnopolitychni ta etnokul'turni protsesy na Zakarpatti 40 – 80-kh rr. XX st.* [Ethnopolitical and ethnocultural processes in Transcarpathia in the 40 – 80s of the XX century], Uzhhorod: Informatsiyno-vydavnychy tsestr ZIPPO, 188 s. (in Ukrainian).

Markus', V., 1992. *Pryyednannya Zakarpats'koyi Ukrayiny do radyans'koyi Ukrayiny 1944 – 1945* [Accession of Transcarpathian Ukraine to Soviet Ukraine 1944 – 1945], Kyiv, 112 s. (in Ukrainian).

Mazurok O., Pavlenko H., Sytnyk O., 1995. *Dokumenty DAZO yak dzherelo do vyvchennya istoriyi nimtsiv Zakarpattya 1939 – 1959 rr.* [Documents of the State Archives of the Transcarpathian region as a source for studying the history of the Germans of Transcarpathia 1939 – 1959], *Carpatica-Karpatyka*. Uzhhorod: Patent, vyp. 4. *Nimtsi na Zakarpatti (X – XX st.)*, s. 64–73. (in Ukrainian).

Mishchanyn, V., 2010. *Radyanizatsiya Zakarpattya u druhiy polovyni 1940 – kh rr.* [Sovietization of Transcarpathia in the second half of the 1940s], *Rusyn*, Kyshynev, № 1 (19), s. 32–43. (in Ukrainian).

Mishchanyn, V., 2018. *Radyanizatsiya Zakarpattya 1944 – 1950 rr.* [Sovietization of Transcarpathia 1944 – 1950], Uzhhorod: RIK-U, 644 s. (in Ukrainian).

Ofitsyns'kyy, R., 2010. *Preventyvna radyanizatsiya* [Preventive Sovietization], *Zakarpattya 1919 – 2009 rokiv: istoriya, polityka, kul'tura*, Uzhhorod: Lira, s. 271–273. (in Ukrainian).

Ofitsyns'kyy, R., 2010a. *Radyans'ke Zakarpattya (1944 – 1991). Sotsial'na i natsional'na polityka* [Soviet Transcarpathia (1944 – 1991). Social and national policy]. *Zakarpattya 191 – -2009 rokiv: istoriya, polityka, kul'tura*, Uzhhorod: Lira, s. 284–300. (in Ukrainian).

Pavlenko, H., 1995. *Nimtsi na Zakarpatti* [Germans in Transcarpathia], Uzhhorod, 72 s. (in Ukrainian).

Pavlenko, H., 1999. *Nimtsi na Zakarpatti, kolonizatsiyni i mihratsiyni protsesy u XVIII – XX st.* [Germans in Transcarpathia, colonization and migration processes in the eighteenth and twentieth centuries], *Carpatica-Karpatyka*, Uzhhorod, vyp. 6. *Etnichni ta istorichni tradytsiyi naselennya ukraiyins'kykh Karpat kintsya XVIII – XX st.*, s. 143–160. (in Ukrainian).

Tsyrukulyary NRZU i Sevlyushs'koho okruhovoho Narodnoho komitetu pro oblik ta deportatsiyu hromadyan nimets'koyi natsional'nosti z terytoriyi Zakarpats'koyi Ukrayiny (22.12.1944) [Circulars of the People's Council of Transcarpathian Ukraine and the Sevlyush District People's Committee on the Registration and Deportation of German Citizens from the Territory of Transcarpathian Ukraine (December 22, 1944)], *Derzhavnyy arkhiv Zakarpats'koyi oblasti* [State Archives of the Transcarpathian region], f. R-14, op. 1, spr. 52, na 10 ark. (in Ukrainian).

Tyvodar, M., 2011. *Etnohrafiya Zakarpattya* [Ethnography of Transcarpathia]. *Istoryko-etnohrafichnyy narys*, Uzhhorod: Grazhda, 416 s. (in Ukrainian).

Vozz'yednannya, 2000. Zbirnyk arkhivnykh dokumentiv i materialiv (traven' 1944 – sichen' 1946 rr.) pro vozz'yednannya Zakarpats'koyi Ukrayiny z Radyans'koyu Ukrayinouy [Reunification. Collection of archival documents and materials (May 1944 – January 1946) on the reunification of Transcarpathian Ukraine with Soviet Ukraine], Uzhhorod, 344 s. (in Ukrainian).

Yevseyev, I., 1954. *Narodnyye komitety Zakarpatskoy Ukrainy – organy gosudarstvennoy vlasti (1944 – 1945 gg.)* [People's committees of Transcarpathian Ukraine - state authorities (1944 – 1945)], Moskva, 148 s. (in Russian).

Zakarpats'ki uhorts i nimtsi: internuvannya ta deportatsiyni protsesy. 1944 – 1955 rr. Arkhivni dokumenty i materialy, 2012. [Transcarpathian Hungarians and Germans: internment and deportation processes. 1944 – 1955. Archival documents and materials], Uzhhorod: vseukraiyins'ke derzhavne vydavnytstvo «Karpaty», 778 s. (in Ukrainian).

Vasyl Mishchanyn

Doctor of History, Associate Professor,

Associate Professor of the Department of Modern History of Ukraine and foreign countries
of the Uzhgorod National University, Uzhhorod

DEPORTATIONS OF GERMAN POPULATION FROM TRANSCARPATHIA IN 1944 – 1946 YEARS: CAUSES, COURSE, CONSEQUENCES

The first German colonists in Transcarpathia appeared in the twelfth and fifteenth centuries, and the most significant number of German settlers settled in various parts of the region in the XVIII-XIX centuries. They were primarily farmers, specialists for timber, timber industries, mining and salt deposits, and representatives of the construction trades. It is estimated that there lived about 17 – 18 thousand German colonists before the Second World War. But the fate of the German population of Transcarpathia changed dramatically in the final stage of World War II. Profound demographic changes began in the country with the liberation of the Transcarpathia Red Army (on October 28, 1944) and the adoption of the Manifesto on the reunification of the Transcarpathian Ukraine SSR (on November 26, 1944). On November 24, 1944, arrived in the Transcarpathian Ukraine, special representatives of the NKVD had a task to complete an account of the entire German population aged 16 to 50 years. That contributed to the ruling People's

Council of Transcarpathian Ukraine confiscating all property evicted Germans. The first wave of deportations continued from 1944 – to 1945 in Transcarpathian Ukraine, which was legally part of Czechoslovakia, before signing the agreement on June 29, 1945. Then 215 people were deported. The second wave of deportations took place in conditions of Zakarpattya Oblast (established on January 22, 1946) – a component of the administrative unit of the USSR. According to the Resolution of the NKVD on January 15, 1946 about the mass deportation of Transcarpathia of German nationality, the subject to eviction were those who "the most compromised themselves during the German occupation of Hungary." In 1946 two thousand Transcarpathian Germans were taken to Siberia.

Keywords: *deportation, the Germans, Transcarpathian Ukraine, Transcarpathian region, USSR.*

ФЕЙКИ ТА ПРОПАГАНДА У ІНФОРМАЦІЙНІЙ БОРОТЬБІ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ З ОУН (Б)

Лідія Федик

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри права,

ЗВО «Університет Короля Данила», Івано-Франківськ

E-mail: lidiia.fedyk@ukd.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0003-2033-8087>

Мета статті – аналіз змісту та прийомів подачі фейків у інформаційного боротьбі радянської влади з націоналістичним рухом. Для комплексного вивчення дослідницької мети були застосовані діалектичний, системний, структурно-функціональний методи. У статті здійснено аналіз деструктивного використання преси як інструменту інформаційної війни. Встановлено наступні складові радянської пропаганди: 1) об'єктом інформаційного впливу була індивідуальна та групова свідомість населення УРСР; 2) метою була нейтралізація впливу ОУН та насадження комуністичної ідеології; 3) основні засоби – пропаганда, дезінформація, маніпулювання, фейки. Охарактеризовано зміст основних пропагандистських наративів радянської преси. Зроблено висновок, що преса стала одним із засобів маніпулювання та внутрішньополітичного контролю за громадською думкою населення УРСР. У інформаційному протистоянні радянською владою була сформована розгалужена інфраструктура. Засоби, застосовані радянською пропагандою варіювалися від напівправди до відвертої брехні. Одним із основних фейків стало ототожнення українського націоналістичного руху з німецьким нацизмом, що мало на меті створення стереотипів у свідомості українського населення, спроба сформувати образ внутрішнього ворога, який перебуває під зовнішнім управлінням. Цей базовий наратив розділявся на вужчі сюжетні лінії, серед яких «куркульське» походження членів ОУН (б) та відповідно вороже налаштування націоналістів до більшості населення УРСР. Одним із завдань радянської преси була дезорганізація ОУН (б), що досягалося шляхом публікацій у газетах численних звернень та листів колишніх членів ОУН, даних про успішну діяльність радянських силових структур з націоналістичним рухом. Специфікою радянської пропаганди стало врахування релігійного фактора при створенні фейкової інформації, що мало покращити сприйняття населенням Західної України трансльованої радянською владою спрощеної та викривленої інформації.

Ключові слова: газета, «націоналістична банда», ОУН (б), фейк, пропаганда, радянська влада.

Постановка проблеми. Інформація у різних її формах відіграє важливу роль у міжнародних та внутрішньо-національних відносинах, економічних, політичних, культурних процесах. Інформація для людства є не тільки умовою, але й стимулом до дії. Тому, якщо інформація перебуває під впливом цензури або суворим контролем, вона може стати інструментом дезінформації та маніпуляції. Російсько-українська війна є зразком ролі інформаційної складової у збройному протистоянні. Водночас як показує практика, сучасний російський інформаційно-психологічний інструментарій у боротьбі з супротивником, тільки незначною мірою відрізняється від радянського, а тому вивчення засобів і методів психологічних прийомів радянської пропаганди буде корисним для її виявлення та протидії сьогодні.

Постановка завдання. Мета дослідження – проаналізувати інформаційну боротьбу радянської влади з націоналістичним рухом, виокремити пропагандистські наративи щодо націоналістичного руху, дослідити присутність неправдивої та маніпулятивної інформації в радянській пресі.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Специфіку радянської інформаційної політики, маніпулятивних засобів, застосовуваних радянськими ЗМІ, детально проаналізовано Ю. Колісником [Колісник, 2015], М. Костівим [Костів, 2021], різні аспекти інформаційного протистояння радянської влади з українським націоналістичним рухом розглянуто у

працях В. Ухача, Д. Веденєєва, О. Лисенка, М. Нагірняка. Однак нас цікавить зміст і прийоми фейкової інформації, застосовуваної радянською пропагандою у боротьбі з ОУН (б), що на разі не було предметом окремого дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як відзначає Георгій Почепцов, інформаційний світ повинен наслідувати світ фізичний. Коли він відхиляється від нього, ми називаємо це пропагандою або навмисним спотворенням дійсності. Їх основною метою є довіра людей до певних інститутів та ідей. Пропаганда, зазвичай, будується на навмисному поширенні недостовірної інформації з метою впливу на певну ситуацію [Почепцов]. Якщо йдеться про інформаційне протистояння, то основним завданням пропаганди є послаблення моральних і матеріальних сил супротивника та посилення власних [Малик, 2015, с. 4]. Складовою інформаційного протистояння є фейки, які можна визначити як спотворення або подання свідомо неправдивої інформації. Найефективнішими є ті фейки, в основі яких міститься максимальний відсоток достовірної інформації, яка спрямовується у відповідному контексті. За цим принципом виокремлюють три типи фейкових повідомлень:

1. Фейки на основі достовірної інформації із відповідними акцентами та корективами окремих деталей, які іноді змінюють вектор повідомлення до діаметрально протилежного.

2. Фейки на основі напівправди передбачають

логічне поєднання реальних та вигаданих фактів та відомостей.

3. Фейки на основі вигаданих фактів спираються на абсолютно неправдиві дані [Курбан, 2018, с. 99–101].

Непідготовленій людині розпізнати фейк важко, а за умов складної психологічної ситуації, зумовленої військовими подіями, та дефіциту альтернативної інформації (оскільки радянська влада мала монополію на інформаційний простір УРСР), практично неможливо. Інформаційна пропаганда в УРСР набула форми ідеологічної, загальною метою якої було встановити радянську форму державності та утвердити комуністичну ідеологію на західноукраїнських землях. На відтинку протистояння із українськими націоналістами до основних цілей інформаційної війни з радянського боку можемо віднести:

1. Формування негативного ставлення населення до націоналістичного руху та створення труднощів для його діяльності.

2. Дезінформування суспільства стосовно внутрішньо- та зовнішньополітичної ситуації.

3. Стимулювання недовіри і підозри, загострення ворожнечі в українському суспільстві.

4. Дискредитація фактів з історії України, які формували систему цінностей українського суспільства.

5. Представлення радянського способу життя як єдиного орієнтиру для майбутнього.

6. Залякування населення образом ворога (капіталістичні країни, «буржуазні націоналісти»), а супротивника (ОУН-УПА) своєю могутністю.

Об'єктом інформаційного протистояння стала суспільна свідомість українського населення. Для здійснення впливу створювалася ціла інформаційна інфраструктура – відділи пропаганди, комсомольські організації, урядовці різних рівнів. Поширювати інформацію допомагала агентурна мережа, яка вербувалася як з місцевого населення, так і середовища самих повстанців. 10 січня 1945 р. постанова ЦК КП(б)У ставила за мету створити у кожному населеному пункті агентуру спецслужби. Для їх підготовки проводилися спеціальні курси [Стародубець, 2006, с. 20]. В кожній бригаді підприємства, земельній громаді, десятихатці мали працювати пропагандисти і агітатори, а Відділи пропаганди і агітації міськомів і райкомів мали допомагати, щоб не звести важливу роботу з пропаганди до формалізму [Два документи, 1945, с. 1]. Каналами впливу ставали плакати, мітинги, преса та кіно. Крім того поширювалися листівки та звернення. Їх розповсюджували партизанські розвідники, зв'язкові, агітатори. Інформація подавалася із врахуванням системи цінностей конкретної групи населення чи регіону. Так як діяльність ОУН (б) була зосереджена переважно на Західній Україні, то об'єктом впливу була свідомість західноукраїнського населення, прикладом чого стало використання біблійної тематики при критиці націоналістичного руху. У статті «Смерть ворогам радянського народу» зустрічається висловлення «зрадниками і запроданцями виявили себе в нинішній, війні як і в минулих війнах українські буржуазні націоналісти», маючи очевидно на увазі революцію 1917 – 1921 рр., далі зустрічаємо тезу «не потрібна їм ні Україна, ні український народ, а тільки срібляники від свого господаря – Гітлера», таким

чином намагаючись вказати на зраду Юди [Смерть ворогам радянського народу, 1945, с. 1]. Отже, зважаючи на високий рівень релігійності місцевого населення, для покращення сприйняття пропаганди, використовується порівняння націоналістів з негативними біблійними персонажами Каїном та Юдою.

Одним із основних фейків радянської влади стало ототожнення націоналістів із нацистами. Це сталий наратив, який постійно присутній у радянській пресі: «націоналістичні банди», «фашистські банди», «німецько-націоналістичні прислужники», «агенти гестапо». Аналогічно розповсюджувалася думка, що кожен хто боровся за відокремлення України від Росії або стає на захист прав українців є на службі у Німеччини. До речі стверджується, що назву «українсько-німецькі націоналісти дав сам народ» [Клязінка, Серебрін, Потоцький, 1946, с. 3–4]. Це було проявом застосування методу «абсолютної очевидності», коли якась інформація подавалася як сама собою зрозуміла, очевидна і підтримувана більшістю населення.

Зазвичай використовувався прийом перебільшення терористичної діяльності ОУН (б). Зокрема подавалася інформація про жорстокі розправи не тільки над радянськими активістами, але й літніми людьми, жінками та дітьми, з деталізованим описом способів вбивств: удушення, закопування живими у землю, рубання сокирами, кидання у колодязь [Шлях ганьби і злочинів, 1989, с. 5]. При описі нападу боївки Орлика на партактив у с. Грушки 22 липня 1945 р. розповідається, як трьом активістам було нанесено значні тілесні ушкодження: виколото очі та порізано обличчя. Подібні повідомлення своїм змістом мали на меті викликати сильні, здебільшого негативні емоції, вразити або обурити читача невинною жорстокістю. У статті з промовистою назвою «Дітовбивці» член боївки СБ Бойко Федір зізнається у більше ніж 200 вбивствах, в тому числі і дітей. З біографії цієї людини робиться висновок, що свою політику оунівці побудували на «терорі та насильстві, що є продовженням німецьких злочинів» [Іванченко, 1945, с. 3]. ОУН та УПА приписуються грабежі, розбої, вбивства. У даному випадку використано метод «гнилого оселедця» мета якого не стільки довести обвинувачення, як викликати широке обговорення серед населення, стосовно несправедливості і невинності жорстокості націоналістичного руху, асоціюючи з обвинуваченими, незалежно від доведеності вини, формування негативного образу в цілому ОУН. Водночас численні інструкції та звіти керівництва ОУН (б) (інструкції для членів СБ ОУН від 1.01.1945 р.) [ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 22, арк. 35–35], а також оперативні зведення УМДБ вказують, що об'єктами нападів з боку ОУН виступали переважно радянські посадовці: голови колгоспів, сільрад, бійці винищувальних загонів, працівників РО МВД [ГДА СБУ. Ф. 13, спр. 372, т. 49, арк. 109, 183, 260, 268]. При цьому, здебільшого, цих людей попередньо письмово або усно попереджали припинити агітацію або співпрацю з радянською владою [ОУН і УПА в 1945 році, 2015, с. 349–353]. Водночас, як засвідчують інформаційні документи Служби безпеки ОУН, більшовики часто здійснювали провокації для того, щоб скомпрометувати повстанців.

До них можна віднести: маскування під повстанців радянських каральних органів та здійснення арештів, грабунків, катувань і навіть вбивств цивільного населення [ГДА СБУ. ф. 13, спр. 376, т. 49, арк. 208; Станиславівська округа ОУН, 2018, с. 142; Станиславівська округа ОУН, 2013, с. 112, 162, 380]. Подібні заходи мали на меті викликати недовіру і несприйняття серед населення.

До інформації, яка б мали деморалізувати членів націоналістичного руху, відносяться повідомлення про силу радянської держави, поразки окремих відділів ОУН, факти здачі націоналістів державним органам, гуманне обходження з тими, хто добровільно здався або потрапив у полон. У газеті «Прикарпатська правда» регулярно публікуються листи, в яких колишні члени ОУН (б) каються у вчинених «злочинах» і засуджують діяльність організації. При цьому, у цих листах ОУН (б) оцінюється колишніми ж її учасниками, як «націоналістична банда», а мотиви вступу у організацію обґрунтовуються несвідомістю, залякуванням та обманом. Листи здебільшого закінчуються стандартним висновком про те, що бандерівці «не захисники українського народу, а люті вороги, наймити гітлерівської Німеччини» [Мандзюк, 1945, с. 3]. Поширеним був друк на сторінках газет листів-звернень колишніх учасників ОУН-УПА із закликом здатися [До газети «Прикарпатська правда», 1945, с. 2]. Наприклад у «Прикарпатській правді» публікують лист-звернення до сотень «Сапера» і «Чорного» провідника «Кармелюка». Така інформація мала на меті послабити моральних дух членів ОУН (б), посіяти недовіру між членами організації та поширити зневіру у результативності боротьби націоналістичного руху, дискредитувати окремих діячів та спровокувати внутрішнє протистояння [Шлях ганьби і злочинів, 1989, с. 8].

Ще одним способом дезорганізувати націоналістичний рух було зображення боротьби з націоналістичним підпіллям як всенародної. Так, подавалася інформація наступного характеру: «Спираючись на допомогу органів радянської влади, винищувальні батальйони та групи охорони громадського порядку, трудящі змели зі свого шляху оунівські банди, здійснили корінні соціалістичні перетворення» [Шлях ганьби і злочинів, 1989, с. 34]. Хоча відомо, що створення загонів самооборони та винищувальних загонів було результатом вказівок та цілеспрямованої діяльності радянської влади (вони були складовими структури НКВС), а не самоорганізацією населення. Мета таких фейків створити враження наявності чисельної української спільноти, яка бореться проти націоналістів та відсутність соціальної бази в ОУН.

Одним із методів психологічного впливу на населення було «посилання на авторитети», тобто поширення думок осіб, які мають авторитет. Тому серед публікацій радянських газет набули поширення доповіді та виступи державних діячів, в яких давалася оцінка націоналістичного руху. Зокрема у доповіді Д. З. Мануїльського (заступник голови Раднаркому УРСР) на нараді вчителів Західної України 6 січня 1945 р., поширюється думка про те, що «українсько-німецькі націоналісти» говорячи про незалежність України, насправді мали на меті встановлення залежності від іноземного капіталу. При чому ця

інформація подається на фоні даних про успішне вирішення земельного питання в Радянському Союзі та переваг соціалістичної системи господарства, а також створення матеріальних основ для вирішення національного питання. Тобто застосовується поєднання критики супротивника з висвітленням у привабливому світлі власних досягнень, що має на меті дезорієнтувати читача. Проти реалізації ідеї незалежної України у варіанті ОУН (б) наводиться аргумент про те, що жодна мала і середня держава не може існувати ні в економічному, ні в політичному, ні в військовому відношенні цілком самостійно, не боронячи свою незалежність не перебуваючи в союзі з іншою великою державою. Як приклад наводиться Польша, Чехословаччина, Данія, Норвегія, Голландія, які стали жертвами агресії нацистської Німеччини. З цього робиться висновок, що ідея націоналістів тільки пропагандивний засіб, щоб зруйнувати Радянський Союз [Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистської Німеччини, 1945, с. 3]. Тобто відбувається маніпулювання історичними фактами і підміняються поняття, адже міжнародна співпраця фактично ототожнюється з союзним федеративним утворенням СРСР у якому республіки не мали реальної самостійності. Наступна теза Д. З. Мануїльського про те, що німці знищили радянську державність, а націоналісти актом від 30 червня 1941 р. проголосили самостійність на угоду німцям, які хотіли таким чином замаскувати свої справжні наміри. Уряд створений С. Бандерою, після проголошення Акту від 30 червня 1941 р., насправді фіктивний і складався з підставних осіб. Крім того за версією Д. З. Мануїльського саме українські націоналісти сприяли поділові України, яку «возз'єднала» радянська влада [Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистської Німеччини, 1945, с. 3]. Водночас дані німецької розвідки, як і документи ОУН (б) показують, що після відмови задовольнити вимоги німців щодо скасування проголошення відновлення української держави, починаючи з 15 вересня 1941 проведені масові арешти прихильників ОУН(б) в Україні та на території Третього рейху (близько 1500 осіб до жовтня 1941 р.). На початку вересня 1941 р. абвер розірвав офіційні стосунки з бандерівцями. Директива поліції безпеки (СД) від 25 листопада 1941 р. наказувала знищувати бандерівців «під виглядом грабіжників». Натомість підпілля 1-ша конференція ОУН (б) 1941 р. поставила завдання перейти на нелегальні форми роботи й розпочати антинімецьку пропаганду під гаслами боротьби за самостійну Україну, викриваючи гітлерівські плани загарбання України [Павлишин, 2007].

У газетах подавалася інформація і про те, що саме ОУН сприяла вивезенню молоді до Німеччини, звертаючись до населення з відповідними відозвами. Подаються і свідчення від «очевидців», які стверджували, що ОУН «виловлювали людей і вивозили у прокляту Німеччину» [Кузьмів, 1945, с. 1]. Хоча достеменно відомо, що саме ОУН (б) протидіяло (застосовуючи пасивні та активні форми опору) вивезенню українського населення до Німеччини, про що засвідчують повідомлення Поліції безпеки та Служби безпеки Німеччини [ОУН в 1942 р., 2006, с. 93–94].

Український націоналістичний рух розглядається радянською пропагандою тільки в симбіозі німецьким нацизмом і оцінюється як «український буржуазний контрреволюційний націоналізм, який своєю базою мав українське куркульство [Скавучання гітлерівських псів, 1945, с. 3]. У листі-сповіді Сухобського Дмитра Івановича з с. Рожнів, Тисменецького району автор стверджує, що в ОУН (б) його зтягли куркулі і робиться висновок, що «верховодять у бандах куркулі, а про інтереси бідняка дбає тільки радянська влада, яка дає йому право користуватися землею, право вчитися і право бути вільним громадянином» [Сповідь перед народом, 1945, с. 3]. Походження керівників українських націоналістів виводять з поміщиків, куркулів, торгівців, тобто «буржуазного і ворожого для більшості українського населення середовища». Відповідно мета ОУН – «відновити владу поміщиків та капіталістів, щоб наживатися та експлуатувати робітників та селян. А, щоб замаскувати свою мету і ввести в обману населення, вони говорять про самостійну Україну» [Гречуха, 1945, с. 1]. До цілей націоналістичного руху радянська пропаганда відносить: прагнення відібрати землю, право на працю, освіту, позбавити трудящих Батьківщини [Левченко, 1947, с. 4]. Починаючи з 1945 р. у радянській пресі активно просувається думка про те, що саме куркулі активно підтримували і підтримують ОУН-УПА [Теодорович, 1945, с. 2], що безперечно пов'язано з підготовкою репресій щодо заможного селянства, яке чинило опір планам хлібозаготівлі та утворенню колгоспів. Про це свідчать інформації обкомів партії, які надходили до ЦК КП(б). Водночас стверджується, що українсько-німецькі націоналісти залякують селян Західної України, що радянська влада примушуватиме їх вступати в колгоспи. У даному випадку спостерігається використання прийому напівправди, оскільки ОУН (б) дійсно проводила агітацію проти вступу селян у колгоспи, але й самі селяни чинили опір цьому процесу. Очевидно, саме тому у перший рік після звільнення західноукраїнських областей тут створювалися в основному артілі, а не колгоспи. І як приклад наводиться те, що на східній Україні є невелика частка одноосібників, які самостійно ведуть своє господарство.

Ще одним проявом фейкової інформації було зображення українського націоналізму як чужонаціонального, використовуючи на підтвердження такі аргументи як: 1) обслуговував інтереси чужоземних пануючих класів; 2) не орієнтувався на сили власного народу, а на чужу підтримку. Тут подається навмисно неправдива інформація не підкріплена фактами. Українських націоналістів звинувачують у співпраці з польською шляхтою, румунами, італійцями, угорцями, «усіма хто платив і утримував їх». Внутрішні суперечності між бандерівцями, мельниківцями та бульбівцями трактується як боротьба різних іноземних розвідок, які їх підтримували [Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистської Німеччини, 1945, с. 3]. Це прояв спотворення та фальсифікації інформації, односторонньої інтерпретації подій. На думку українського історика В. Косика радянська влада була добре ознайомлена із характером суперечностей у середовищі націоналістичного руху і до певної міри поглиблювала їх. Як приклад дослідник наводить вбивство 30 серпня

1941 р. радянським агентом К. Полуведько у Житомирі членів проводу ОУН (м) О. Сеника і М. Сціборського чим поглибили подальший розкол між ОУН (м) і ОУН (б) [Косик, 2009, с. 94–112]. Метою цих фейків було послабити мораль бійців та посягти недовіру між членами ОУН, дискредитувати окремих діячів, змінити ставлення населення до повстанців, ускладнюючи діяльність останніх.

Звичним, для радянської інформаційної війни, було застосування прийому переплетення правдивих історичних фактів з неправдивими, що мало на меті видозмінити ставлення суспільства до конкретних історичних подій. Це проявлялося у викладі історії виникнення ОУН та трактуванні її ідеології. Витоки ОУН радянська преса виводить, то з 70-х рр. XIX ст., принагідно вказуючи на той факт, що вже тоді цей рух не мав соціальної підтримки, а тому «пішов на службу до панівної верстви, став на шлях підтримки австрійського уряду та польської шляхти» [Дудикевич, 1945, с. 3]. У іншій статті витоки «бандерівців, мельниківців та кубійовичів» радянська пропаганда вже веде з часів Центральної ради, називаючи їх буржуазними націоналістами та проводячи паралелі між співпрацею Центральної ради з Німеччиною та ОУН з Німеччиною (хоча порівняння тут недоречне оскільки політичний режим Німеччини у обох випадках суттєво відрізнявся). У даному випадку застосовано метод селекції, тобто вибіркової подачі матеріалу. Після поразки кайзерівської Німеччини «українські буржуазні націоналісти запродалися іншим імперіалістам – Антанті» [Клязінка, Серебрін, Потоцький, 1946, с. 4]. Утворена у 1929 р. ОУН «стала шпійсько-диверсійною організацією німецького фашизму і з приходом фашистів до влади у Німеччині ОУН бере на озброєння їхні бандитські методи». Саму ідеологію ОУН вважають створену під впливом Геббельса [Дудикевич, 1945, с. 3–4]. Подається теза про те, що саме гестапо вбило Є. Коновальця, керівника ОУН, а мотивом стає нездатність задовольнити вимоги Німеччини (хоча достеменно відомо, що смерть очільника ОУН стала результатом організованого радянськими спецслужбами теракту). Після нападу на Польщу німці почали готувати агентуру для нападу на радянський союз. Оскільки мельниківці теж не задовольнили вимог гестапо з дозволу Гітлера в квітні 1941 р. керівником центрального проводу ОУН стає С.Бандера – син великого поміщика (знову ж таки дезінформація, оскільки С.Бандера був вихідцем з родини сільського священика) [Клязінка, Серебрін, Потоцький, 1946, с. 3–4].

Ще одним маніпулятивним наративом радянської пропаганди є той, що ОУН (б) не приймає власних рішень, а узгоджує їх з А. Гітлером. Тобто тут застосовується принцип друг мого ворога – мій ворог. Основу українських націоналістів складає покоління українських емігрантів, які цілком зденационалізовані і не мають традицій старого українського націоналізму (очевидно мають на увазі українського національного руху), а тому не мають права говорити що борються за Батьківщину. Оскільки вони відірвані від народу та є чужинцями для нього, то щоб забезпечити його покору використовують терор. Радянські ж органи, виконуючи свій обов'язок стають на захист українського населення

від бандитів – куркулів – німецько-фашистських агентів. І знову ж таки суперечність, оскільки далі йдеться про те, що німці використали українських націоналістів, щоб залучити за їх допомогою на свій бік українське селянство та змусити воювати проти червоної армії. Тоді виникає питання, як відірвані від народу і зденационалізовані націоналісти могли залучити на свій бік селянство.

Висновки. Отже радянська влада у боротьбі з націоналістичним рухом сформувала ряд сталих наративів, завданням яких було утвердити радянське бачення розвитку суспільства та дезорганізувати націоналістичний рух. Основний месендж радянський фейків (створений під час Другої світової війни і

розповсюджений у післявоєнний період), взятий на озброєння сучасними російськими пропагандистами – це дискредитація українців загалом і українського націоналістичного руху зокрема як «нацистів», з метою формування у суспільстві негативних асоціацій та зміни ціннісних орієнтацій. В основі радянської пропаганди було покладено маніпулювання інформацією, з застосування різних прийомів психологічного впливу. Подальшого дослідження потребує встановлення дієвості радянської маніпулятивної інформації, вивчення сприйняття та реакції населення на фейкову інформацію в залежності від регіону проживання, статево-вікових та професійних характеристик.

Список використаних джерел

- Галузевий Державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), ф. 13, спр. 372, т. 13.
 ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 22.
 ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 49.
 ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 49.
 Гречуха, М., 1945. Звернення до населення західних областей України, *Прикарпатська правда*, 10 листопада, с. 1.
 Два документи, 1945. *Прикарпатська правда*, 13 листопада, с. 1.
 До газети «Прикарпатська правда», 1945. *Прикарпатська правда*, 13 січня, с. 2.
 Дудикевич, Б., 1945. Шлях зради і злочинів, *Прикарпатська правда*, 6 жовтня, с. 3–4.
 Іванченко, О., 1945. Дітовбивці, *Прикарпатська правда*, 10 квітня, с. 3.
 Клязінка В., Серебрін І., Потоцький, Г., 1946. Ганебний шлях зрад, запродавства і злочинів українсько-німецьких націоналістів, *Прикарпатська правда*, 22 лютого, с. 4; 23 лютого, с. 3–4.
 Колісник, Ю., 2015. Маніпулятивний вплив журнальної періодики УРСР на свідомість громадян, *Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства*, вип. 5, с. 278–295.
 Косик, В., 2009. *Специоперації НКВД-КГБ проти ОУН: боротьба Москви проти українського націоналізму 1933 – 1943. Дослідження методів боротьби*, Львів: Галицька Видавнича Спілка, 160 с.
 Костів, М., 2021. *Регіональна преса УРСР як інструмент комуністичної пропаганди на Чернігівщині*: дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філософії за спеціальністю 032 історія та археологія, Запоріжжя, 297 с.
 Кузьмів, О., 1945. Глибока правда, *Прикарпатська правда*, 13 листопада, с. 1.
 Курбан, О. В., 2018. Фейки у сучасних медіа: ідентифікація та нейтралізація, *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*, № 3, с. 96–103.
 Левченко, Л., 1947. Обличчя хижака, *Прикарпатська правда*, 20 квітня, с. 4.
 Малик, Я. 2015. Інформаційна війна і Україна, *Демократичне врядування*, вип. 15. [Online]. Доступно: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2015_15_3 (дата звернення: 03.03.2022).
 Мандзюк, Ф., 1945. До редакції газети «Прикарпатська правда», *Прикарпатська правда*, 7 січня, с. 3.
ОУН в 1942 р.: документи, 2006., Київ: Ін-т історії України НАН України, 243 с.
ОУН і УПА в 1945 році: збірник документів і матеріалів, 2015, ч. 2. Упорядники: Веселова О. М. (відпов. упорядник), Київ: Інститут історії України НАН України, 366 с.
 Павлишин, А., 2007. Коротка хроніка протистояння українського націоналістичного підпілля та УПА німецьким окупантам у 1941-1944 роках, *І*, вип. 49. [Online]. Доступно: <http://www.ji.lviv.ua/n49texts/pavlyshyn.htm> (дата звернення: 21.02.2022).
 Почепцов, Г., 2021. Фейки, чутки, конспірологія і анекдоти як «будівничі» альтернативної реальності, *І*. [Online]. Доступно: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/2021/pochepcov-fejku-chutky-anekdoty.htm> (дата звернення: 21.02.2022).
 Скавчання гітлерівських псів, 1945, *Прикарпатська правда*, 2 березня, с. 3.
 Смерть ворогам радянського народу, 1945, *Прикарпатська правда*, 26 січня, с. 1.
 Сповідь перед народом, 1945, *Прикарпатська правда*, 6 листопада, с. 3.
Станіславська округа ОУН: документи і матеріали 1945-1951, 2013, Літопис УПА. Нова серія, том 22, Київ; Торонто: Літопис УПА, 1373 с.
Станіславська округа ОУН: Документи і матеріали референтури СБ 1945 – 1951, 2018, Книга 1 (1945 – 1946). Літопис УПА. Нова серія, том 2, Київ, 792 с.
 Стародубець, Г., 2006. Прояви сексотництва у повстанському заплілі у 1944 – 1945 рр., *Мандівець*, № 1, с. 19–22.
 Теодорович, С., 1945. Німецькі служники, *Прикарпатська правда*, 2 лютого, с. 2.
 Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистській Німеччині, 1945, *Прикарпатська правда*, 9 січня, с. 4; 20 січня, с. 3.
Шлях ганьби і злочинів (про зlodіяння українських буржуазних націоналістів на території Івано-Франківської області в післявоєнні роки), 1989, Івано-Франківськ, 38 с.

References

- Do hazety «Prykarpatska pravda» [To the newspaper «Prykarpatska Pravda»], 1945, *Prykarpatska Pravda*, 13 sichnia, s. 2. (in Ukrainian).
 Dudykevych, B., 1945. Shliakh zrazy i zlochyniv [The path of betrayal and crime], *Prykarpatska Pravda*, 6 zhovtnia, s. 3–4. (in Ukrainian).
 Dva dokumenty [Two documents], 1945, *Prykarpatska Pravda*, 13 lystopada, s. 1. (in Ukrainian).
 Haluzevyi Derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy (dali – HDA SBU), f. 13, spr. 372, vol. 13. (in Ukrainian).
 HDA SBU, f. 13, spr. 372, vol. 22. (in Ukrainian).

- HDA SBU, f. 13, spr. 372, vol. 49. (in Ukrainian).
- HDA SBU, f. 13, spr. 376, vol. 49. (in Ukrainian).
- Hrechukha, M., 1945. Zvernennia do naselennia zakhidnykh oblastei Ukrainy [Address to the population of the western regions of Ukraine], *Prykarpatska Pravda*, 10 lystopada, s. 1. (in Ukrainian).
- Ivanchenko, O., 1945. Ditovbyvtsi [Child killers], *Prykarpatska Pravda*, 1945, 10 kvitnia, s. 3. (in Ukrainian).
- Kliazinka, V., Serebrin, I., Pototskyi, H., 1946. Hanebnyi shliakh zrad, zaprodanstva i zlochyniv ukrainsko-nimetskykh natsionalistiv [The shameful path of betrayals, betrayals and crimes of Ukrainian-German nationalists], *Prykarpatska Pravda*, 22 liutoho, s. 4; 23 liutoho, s. 3-4. (in Ukrainian).
- Kolisnyk, Yu., 2015. Manipuliatyvnyi vplyv zhurnalnoi periodyky URSS na svidomist hromadian [Manipulative influence of magazine periodicals of the USSR on the consciousness of citizens]. *Zbirnyk prats Naukovo-doslidnoho instytutu presoznavstva*, vyp. 5, s. 278–295. (in Ukrainian).
- Kostiv, M., 2021. *Rehionalna presa URSS yak instrument komunistychnoi propahandy na Chernihivshchyni*: dyss. doktora filosofii za spetsialnistiu 032 Istoriiia ta arkheolohiia [Regional press of the Ukrainian SSR as an instrument of communist propaganda in Chernihiv region]. *Zaporizkyi natsionalnyi universytet, Zaporizhzhia*, 297 s. (in Ukrainian).
- Kosyk, V., 2009. *Spetsoperatsii NKVD-KHB proty OUN: borotba Moskvy proty ukrainskoho natsionalizmu 1933 – 1943. Doslizhennia metodiv boroty* [NKVD-KGB special operations against the OUN: Moscow's struggle against Ukrainian nationalism 1933 – 1943. Research of methods of struggle], Lviv, 160 s. (in Ukrainian).
- Kurban, O. V., 2018. Feiky u suchasnykh media: identyfikatsiia ta neutralizatsiia [Fakes in modern media: identification and neutralization], *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informolohiia*, № 3, s. 96–103. (in Ukrainian).
- Kuzmiv, O., 1945. Hlyboka Pravda [Deep truth], *Prykarpatska Pravda*, 13 lystopada, s. 1. (in Ukrainian).
- Levchenko, L., 1947. Oblychchia khyzhaka [The face of a predator], *Prykarpatska Pravda*, 20 kvitnia, s. 4. (in Ukrainian).
- Malyk, Ya., 2015. Informatsiina viina i Ukraina [Information war and Ukraine], *Demokratychnе vriaduvannia*, Vyp. 15. [Online]. Available: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2015_15_3 (access date: 03.03.2022) (in Ukrainian).
- Mandziuk, F., 1945. Do redaktsii hazety «Prykarpatska pravda» [To the editorial office of Prykarpatska Pravda newspaper]. *Prykarpatska Pravda*, 7 sichnia, s. 3. (in Ukrainian).
- OUN v 1942 r.: dokumenty* [OUN in 1942: documents], 2006, Kyiv, 243 s. (in Ukrainian).
- Pavlyshyn, A., 2007. Korotka khronika protystoiannia ukrainskoho natsionalistychnoho pidpillia ta UPA nimetskyim okupantam u 1941 – 1944 rokakh [A brief chronicle of the confrontation between the Ukrainian nationalist underground and the UPA against the German occupiers in 1941 – 1944], *Yi*, Vyp. 49. [Online]. Available: <http://www.ji.lviv.ua/n49texts/pavlyshyn.htm> (access date: 21.02.2022) (in Ukrainian).
- Pocheptsov, H., 2021. *Feiky, chutky, konspirolohiia i anekdoty yak "budivnychi" alternatyvnoi realnosti* [Fakes, rumors, conspiracy theories and anecdotes as "builders" of alternative reality]. *Yi*. [Online]. Available: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/2021/pocheptsov-fejky-chutky-anekdoty.htm> (access date: 21.02.2022) (in Ukrainian).
- Shliakh hanby i zlochyniv (pro zlodiiannia ukrainskykh burzhuaiznykh natsionalistiv na terytorii ivano-Frankivskoi oblasti v pislivoienni roky)* [The Way of Shame and Crimes (on the atrocities of Ukrainian bourgeois nationalists in the Ivano-Frankivsk region in the postwar years)], 1989, Ivano-Frankivsk, 38 s. (in Ukrainian).
- Skavuchannia hitlerivskykh psiv [Shuffling of Hitler's dogs], 1945, *Prykarpatska Pravda*, 2 bereznia, s. 3. (in Ukrainian).
- Smert voroham radianskoho narodu [Death to the enemies of the Soviet people], 1945, *Prykarpatska Pravda*, 26 sichnia, s. 1. (in Ukrainian).
- Spovid pered narodom [Confession to the people], 1945, *Prykarpatska Pravda*, 6 lystopada, s. 3. (in Ukrainian).
- Stanyslavivska okruha OUN: dokumenty i materialy 1945 – 1951* [Stanislaviv district of the OUN: documents and materials 1945 – 1951], 2013. Litopys UPA. Nova seriia, tom 22., Kyiv; Toronto, 1373 s. (in Ukrainian).
- Stanyslavivska okruha OUN: Dokumenty i materialy referentury SB 1945 – 1951* [Stanislaviv district of the OUN: Documents and materials of the Security Council 1945 – 1951]. 2018, Knyha 1 (1945 – 1946). Litopys UPA. Nova seriia, tom 28, Kyiv, 792 s. (in Ukrainian).
- Starodubets, H., 2006. *Proiavy seksotmystva u povstanskomu zapilli u 1944 – 1945 rr.* [Manifestations of secret cooperation in the insurrectionary uprising in 1944 – 1945.], *Mandivets*. № 1, s. 19–22. (in Ukrainian).
- Teodorovych, S., 1945. Nimetski sluzhnyky [German servants], *Prykarpatska Pravda*, 2 liutoho, s. 2. (in Ukrainian).
- Ukrainsko-nimetski natsionalisty na sluzhbi u fashystskoi Nimechchyni [Ukrainian-German nationalists in the service of Nazi Germany], 1945, *Prykarpatska Pravda*, 9 sichnia, s. 4; 20 sichnia, s. 3. (in Ukrainian).
- Veselova, O. M. (Ed.), 2015. *OUN i UPA v 1945 rotsi: zbirnyk dokumentiv i materialiv* [OUN and UPA in 1945: a collection of documents and materials], ch. 2, Kyiv, 366 s. (in Ukrainian).

Lidiia Fedyk

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Law Higher Education,
Institution «King Daniel University», Ivano-Frankivsk

**FAKES AND PROPAGANDA IN THE INFORMATION STRUGGLE OF THE
SOVIET AUTHORITIES WITH THE OUN (B)**

The purpose of the article is to analyze the content and methods of presenting fakes in the information struggle of the Soviet government against the nationalist movement. Dialectical, systemic, and structural-functional methods were used for the complex study of the research goal. The article analyzes the destructive use of the press as a tool of information warfare. The following components of Soviet propaganda were established: 1) the object of informational influence was the individual and group consciousness of the population of the USSR; 2) the goal was to neutralize the influence of the OUN and the planting of communist ideology; 3) fixed assets – propaganda, misinformation, manipulation, fakes. The content of the main

propaganda narratives of the Soviet press is described. The press has become one of the means of manipulating and internally controlling the public opinion of the population of the USSR. In the information confrontation, the Soviet authorities formed a branching infrastructure. The means used by Soviet propaganda ranged from half-truths to outright lies. One of the principal fakes was identifying the Ukrainian nationalist movement with German Nazism, which aimed to create stereotypes in the minds of the Ukrainian population, an attempt to form an image of the internal enemy, which is under external control. This basic narrative was divided into narrower plot lines, including the «kulak» origin of the members of the OUN (b) and, accordingly, the hostile attitude of nationalists to the majority of the population of the USSR. One of the tasks of the Soviet press was to disorganize the OUN (b), which was achieved through the publication in newspapers of numerous appeals and letters from former OUN members, data on the successful activities of Soviet security forces with the nationalist movement. The specificity of Soviet propaganda was the consideration of the religious factor in creating fake information, which was to improve the perception of the population of Western Ukraine of the simplified and distorted information broadcast by the Soviet authorities.

Keywords: newspaper, «nationalist gang», OUN (b), fake, propaganda, Soviet power.

СПРОБИ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ПРИМИРЕННЯ В 60-ТІ РОКОВИНИ
МАСОВИХ ВБИВСТВ 1943 Р. НА ВОЛИНІ

Тетяна Банах

аспірантка кафедри історії, Український католицький університет, Львів

E-mail: banakh@ucu.edu.ua

ResearcherID: AAV-6078-2020

<https://orcid.org/0000-0003-2759-4200>

У статті розглядаються польсько-українські публічні дискусії про масові вбивства 1943 р. на Волині, що активно тривали з лютого по липень 2003 р., а також спільне відзначення 60-х роковин цих вбивств, яке відбулося 11 липня у селі Павлівка Волинської області. Аналіз здійснюється з перспективи концепції примирення. Головне питання полягає в тому, наскільки це примирення було успішним. Джерельною базою статті є польська та українська преса, опубліковані офіційні заяви, листи та звернення різних груп і тексти окремих діячів, а також п'ять неопублікованих інтерв'ю, взяті авторкою у січні – червні 2019 р. Методологічною рамкою для дослідження є теорія політики пам'яті Яна Кубіка та Майкла Бернгардта, яка застосовується для класифікації мнемонічних акторів, які брали участь в дискусіях, та аналізу різних пам'ятей про масові вбивства на Волині в Польщі та в Україні. У статті наголошується на важливості того, що дискусія та спільне вшанування жертв відбулися. Вже сам цей факт можна вважати успіхом. В дискусії взяли участь провідні політики та інтелектуали, зокрема в Україні, і це обговорення перейшло із дискусії у вузьких заангажованих колах у публічну сферу. Важливою була роль інтелектуалів з обох сторін, які зайняли плюралістичну позицію. Вони намагалися переосмислити минуле передусім своєї країни та відповідальність представників своєї національності в польсько-українському конфлікті, хоч це іноді вдавалося складно. Заклики до примирення мали духовний вимір і до нього, хоч це досить обережно, долучилася церква. Акція у Павлівці відбулася головним чином завдяки застосуванню владних ресурсів. Їй бракувало більшої відкритості та залучення громадськості з українського боку. Однак навіть у такому вигляді вона могла сприяти подоланню конфлікту пам'ятей у випадку більшого плюралізму в обох країнах в наступні роки.

Ключові слова: Польща, Україна, Волинь, примирення, Павлівка.

Постановка проблеми. Примирення щодо конфліктів минулого стало основою відносин між країнами Західної Європи після Другої світової війни. Натомість у Центральній-Східній Європі на міждержавному рівні воно розпочалося лише після падіння комунізму і проходить складніший шлях.

Масові вбивства польського населення на Волині у 1943 р., як і польсько-український конфлікт під час та після Другої світової війни загалом, практично замовчувалися в комуністичний період. Окремі згадки в історіографії та публіцистиці були, як правило, малоінформативними. Ці події залишалися, головним чином, у пам'яті родин жертв. Тема масових вбивств на Волині поступово почала з'являтися в публічному просторі, спершу в Польщі, а потім і в Україні, з початку 1990-х рр. Головними ініціаторами порушення цієї проблеми були польські кресові та ветеранські середовища, які репрезентували жертв. Протягом 1990-х – початку 2000-х рр. відбулися спільні семінари польських та українських істориків щодо польсько-українських стосунків під час Другої світової війни, у 1995 р. на шпальтах польської «Gazety Wyborczej» відбулася дискусія, присвячена безпосередньо волинській проблемі [Банах, 2021, с. 65–72]. У 2000 р. була опублікована двотомна книга Владислава та Еви Семашків „Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia...” [Siemaszko W., Siemaszko E., 2000], написана на основі

спогадів польських свідків, які збирали ветеранські та кресові середовища ще з кінця 1980-х рр. Хоча її автори не були професійними істориками, ця книга викликала широкий розголос та гострі дискусії.

У 2003 р. тема «Волині» була вже добре відомою в зацікавлених колах. Кресові та ветеранські середовища Польщі, які репрезентували жертв і в цих дискусіях про історичну пам'ять відігравали роль «Мнемонічних воїнів»¹, вимагали, передусім від польської влади, щоб їхня «правда» була почутою, невинні жертви належно вшановані, а винуватці, з їхнього погляду ОУН і УПА, засуджені. Про волинські події вже було достатньо відомо, завершилися семінари істориків, Україна, попри корупційні скандали та політичні конфлікти, була відносно стабільною незалежною державою, тому вагомих причин, щоб не порушувати це питання на міждержавному рівні, більше не було [Мотика, 2009, с. 128].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Публічні дискусії про відзначення 60-х роковин масових вбивств на Волині значною мірою висвітлені в українській та польській історіографії [Калищук, 2013, с. 259–307; Касьянов, 2018, с. 329–336; Berdychowska, 2003, s. 65–104; Мотука, 2016, s. 210–219]. Дослідники в основному описали перебіг дискусій та позиції головних їх учасників. Проте більш детального аналізу потребують мотиви формування тих чи інших позицій та взагалі участі в дискусії різних

¹ За класифікацією мнемонічних акторів Яна Кубіка та Майкла Бернгардта [Kubik, Bernhardt, 2014, p. 12–15] «мнемонічні

воїни» визнають свою візію минулого єдиною правильною та не приймають інших.

мнемонічних акторів.

Як рамку для класифікації акторів і аналізу формування різних пам'ятей про масові вбивства на Волині використовують теорію політики пам'яті Яна Кубіка та Майкла Бернгардта [Bernhardt, Kubik, 2014]. Автори створили цю теорію для пояснення політики пам'яті про перехід від комунізму в окремо взятих країнах. Вони виділили чотири типи мнемонічних акторів («воїни», «плюралісти», «відмовники» та «проспективники» («prospectives»)) – останні спрямовані у майбутнє). В залежності від взаємодії цих акторів формуються різні типи режимів пам'яті. Я ж спробую застосувати цю теорію для аналізу дискусій про пам'ять між двома країнами.

Метою цієї статті є описати спроби примирення, які здійснювали у 2003 р. з одного боку, інтелектуали та Церква, а з іншого – державні влади України та Польщі; проаналізувати, якою мірою ці спроби були успішними.

Виклад основного матеріалу дослідження. У листопаді 2002 р. в «Gazecie Wyborczej» з'явилася інформація про те, що Україна дала попередню згоду на відкриття пам'ятника полякам, які загинули на Волині у 1943 р. від рук українців. Про це поінформував голова бюро національної безпеки Польщі Марек Сівец, який очолював організацію підготовки до відзначення роковин «Волині» [Uramiętni Wołyń, 2002].

З середини лютого 2003 р. в Польщі та Україні розпочалися активні публічні дискусії про спільне відзначення роковин «Волині», а також про інтерпретації цих подій. Ці дискусії велися як на державному рівні із залученням різних зацікавлених сторін, так і між інтелектуалами, які займали позицію діалогу, із залученням Католицької церкви.

Якщо у Польщі, попри дещо різні інтерпретації волинських подій та відмінні бачення про те, як вести діалог з Україною, загалом існував консенсус стосовно того, що на Волині була антипольська акція УПА, то в Україні точилися суперечки не лише щодо подій 1943 р. і взагалі про доцільність їх виокремлення із усього перебігу польсько-українського конфлікту під час Другої світової війни, але й стосовно оцінки ОУН і УПА. Дискусії про «Волинь» у 2003 р. в Україні були значно гострішими, ніж у Польщі. Як зауважила Богуміла Бердиховська, якби «волинську» дискусію оцінювали за кількістю публікацій та тим, хто брав у ній участь, можна було б дійти до хибного висновку, що ця справа є одним з найбільших історичних питань в сучасній Україні [Berdychowska, 2003, s. 67].

В Україні дискусія про масові вбивства на Волині була першою великою історичною дискусією з часів падіння комунізму. Вона велася на шпальтах головних впливових газет і центральних телевізійних каналів. У ній взяли участь найвпливовіші політики. Такої уваги на той час ще не мали ні тема голодомору 1932 – 1933 рр., круглі, 70-ті, роковини якого також припадали на 2003 рік, ні засудження злочинів комуністичних репресій, ні справа реабілітації УПА [Грицак, 2004, с. 132].

Вже на початку дискусії у ній взяли участь інтелектуали зі Львова та Києва, котрих можемо назвати «мнемонічними плюралістами»¹. Вони звернулися з відкритим листом «з приводу 60-річчя українсько-польського збройного конфлікту на Волині», в якому використали формулу «вибачаємо і просимо прощення», вперше вжиту в листі польських єпископів до німецьких у 1965 р. Лист українських інтелектуалів продовжував українсько-польський діалог інтелектуалів, результатом якого стала молитва примирення на Личаківському цвинтарі у Львові 1 листопада 2002 р. Цей діалог відбувався на громадському рівні, його метою було зменшити загрозу політичних маніпуляцій та конформістських «овілейних» рішень, а також сприяти «справжньому довготривалому примиренню як між сусідами, так із власною історією» [Грицак, 2004, с. 132–133]. Проте діалог довкола вбивств поляків на Волині, які були частиною польсько-українського конфлікту під час Другої світової війни, жертвами якого були також українці, хоч поляків загинуло значно більше, виявився набагато складнішим, ніж питання відкриття польського цвинтаря навіть для «мнемонічних плюралістів», які підтримували діалог і намагалися зрозуміти інший погляд. Автори листа, назвавши події на Волині «чи не найболючішою травмою» в пам'яті про польсько-українську історію, застерегли від односторонніх суджень та цілковитого засудження ОУН і УПА слідом за комуністичною пропагандою. Вони порівнювали ідеологічне спотворення історії українського національно-визвольного руху в радянський період з подібним, хоч меншою мірою, спотворенням історії польської Армії Крайової. В листі читаємо: «Ми схилиємо голови перед тими українцями, які в роки воєнного лихоліття під тиском обставин і з власного вибору взяли за зброю, щоб захищати свою землю і свої родини. Ми визнаємо, що нинішню нашу свободу окуплено, зокрема, ціною їхніх великих жертв, і вважаємо, що українська держава ще не сплатила свій борг перед ними. ...ми просимо всіх учасників згаданих подій..., а разом з ними і все українське суспільство по-християнськи простити провини тих, хто з польського боку став причиною їхніх понівечених дол. Водночас ми просимо вибачення у тих поляків, долі яких були понівечені українською зброєю, а в їхній особі – і в усього польського суспільства. Ми висловлюємо свій жаль, що цю зброю було спрямовано також проти невинних і мирних польських родин, та визнаємо, що насильницьке усунення польського населення з Волині було трагічною помилкою». Далі в листі йшлося про покаяння в християнському дусі, про те, що погляд на спільну історію у поляків і українців може бути різним та про необхідність вміння «прощати і просити прощення» заради мирного майбутнього [Незагоєна рана Волині, 2003].

Під цим листом підписалися кілька десятків науковців, письменників, журналістів, політиків, відомих та менш знаних у публічному просторі осіб. Однак ідея та текст цього листа формувалися у

¹ Сприймають інші, відмінні від їхньої, візії минулого та готові до діалогу між конкуруючими баченнями.

визкому колі публічних інтелектуалів. Його творцями були, зокрема, Ярослав Грицак та Мирослав Маринович. Варто зазначити, що львівські інтелектуали мали добрі контакти з діячами польської «Солідарності» та середовищем «Gazety Wyborczej» і їхні польські приятелі поінформували їх про те, що в Польщі відзначатимуть роковини вбивств на Волині. Тому ідея листа про вибачення і примирення з українського боку обговорювалася в середовищі українських і польських інтелектуалів. Однак написання листа вдавалося складно і викликало дискусії між самими його авторами. За словами Мирослава Мариновича, «... треба було написати цей текст так, щоб він був прийнятий і в Польщі, і в Україні». На його переконання, «... в жодному конфлікті між двома народами немає однакового бачення цього конфлікту і неприродно очікувати, що одна сторона повністю перейде на другу» [Маринович, 2019]. Зрештою, ця позиція досить чітко пояснена в самому листі. Її доповнює коментар Мирослава Мариновича для преси за кілька днів після публікації листа: «Оскільки більшість населення Польщі мислить категоріями штампу: ОУН-УПА – це злочинці. Зрозуміло, для нас така позиція не може бути прийнятною, тому ми намагалися показати, за що ми вибачаємося, а в чому полягає наша національна святиня» [Пукіш, 2003]. Мирослав Маринович, будучи в таборах, зустрічався там з членами ОУН і УПА. Він добре розумів досвід несправедливостей, які пережило їхнє покоління з боку II Речі Посполитої чи поляків. [Маринович, 2019]. Тому, очевидно, засудження дій ОУН і УПА на Волині і було б для нього одностороннім баченням конфлікту.

Натомість Ярослав Грицак наполягав на тому, що дії ОУН і УПА на Волині слід засудити. Це викликало суперечку з Мирославом Мариновичем. За домовленістю з польськими однодумцями, лист мав бути опублікований у «Gazecie Wyborczej». Однак у такому вигляді лист був неприйнятним для польського суспільства і міг викликати ще більше обурення. Тому Павел Смоленський, який чи не найбільше на шпальтах цієї газети висвітлював польсько-українські відносини, подав ідею опублікувати лише цитати з листа, які не викликатимуть спротиву. Крім того, в Україні багато осіб відмовилися підписувати цього листа [Грицак, 2019].

Богуміла Бердиховська, яка була учасницею цих дискусій з польського боку, вважає, що такий лист був «трошки втраченим шансом». В процесі дискусії була інша версія тексту авторства Ярослава Грицака, яка була більш чіткою, проте більшість обрала опублікований варіант [Бердиховська, 2019].

Провідні польські газети відреагували на лист українських інтелектуалів стримано позитивно. У «Gazecie Wyborczej» опублікували цитати, в яких йшлося про вибачення перед поляками та необхідність взаємопрощення [List ukraińskich intelektualistów w sprawie Wołynia, 2003]. Редактори газети «Rzeczpospolita» зазначили також, що в листі йдеться і про українських жертв конфлікту та подали цитату про існування двох різних поглядів на волинські події, зауваживши, що цей лист є однією з перших українських спроб вибачення за «Волинь». Таку обережність у тексті листа, а також брак подібних заяв від політиків, чого

насамперед очікувала польська громадськість, журналісти газети «Rzeczpospolita» пояснювали читачам недослідженістю проблеми в Україні [Ukraińcy proszą o przebaczenie, 2003].

Заклики до діалогу та порозуміння звучали і з польського боку. Так, зокрема, Богуміла Бердиховська, аналізуючи волинські дискусії та суперечки про історію в Україні, писала: «... голос українського суспільства значною мірою залежатиме від перебігу польських відзначень 60-х роковин подій на Волині. Можна перетворити їх на сеанс антиукраїнської ненависти, але можна також створити шанс для духовної зустрічі поляків і українців, зворушених трагедією минулого» [Бердиховська, 2003].

Яцек Куронь, один з провідних діячів «Солідарності» та прихильник польсько-українського примирення, хоча вже на той час важко хворів, звернувся з відкритим листом до Мирослава Мариновича, у якому вже не вперше висловив своє розуміння історичної пам'яті українців про несправедливості, які вони відчували з польського боку, порівнявши її з подібними почуттями поляків до німців. Щодо роковин волинських подій він писав: «На такі роковини дивлюсь зі змішаними почуттями. Полеглим, замордованим ми повинні віддати честь і шану. Проте якщо ми це робимо в ритмі річниць, то вихоплюємо кожен подію з її історичного контексту, і з цієї причини малюємо фальшивий образ польсько-українських стосунків». За євангельським принципом «не шукати скалку в оці ближнього свого, а шукати колоду в оці своїм» [Мт. 7:3], Яцек Куронь звертався до українців з проханням про прощення: «... звертаюсь до Вас – упевнений, що не лише від власного імені: простіть нам. На жаль, ні ми, ні ви ще до того не дозріли, хоча, безсумнівно, дозріваємо щодня і щороку» [Куронь, 2019, с. 224–225].

У своєму листі-відповіді Мирослав Маринович дякував Яцекові Куроню за розуміння, роздумував над проблемами національної свідомості українців і міжнаціональними конфліктами пам'ятей в Європі та просив вибачення у поляків: «Я надто люблю Україну, щоб залишити перед Господом її гріх нерозкаяним. ... неосвячені волинські могили мають бути Іменем Божим урешті-решт запечатані. Я належу до тих, хто приймає гріх предків за свій, і тому визнаю його перед Тобою і Твоїм народом. Однак водночас належу до тих, хто вірить: «...Милосердя – вище суду» [Як. 2:13]» [Куронь, 2019, с. 226].

Про необхідність польсько-українського примирення говорили і деякі київські історики. Одні з них, як наприклад, Вадим Скуратівський і Наталія Яковенко, висловлювались за те, що польські та українські представники повинні просто взаємно попросити вибачення один в одного, натомість один з провідних дослідників польсько-українських відносин під час Другої світової війни Ігор Ільюшин наголошував на розрахунку зі своєю історією: «... має бути записано (це повинна бути українська ініціатива) і визнано факт убивств кількох десятків тисяч поляків на Волині, ... Це повинно бути визначено злочином, бо це злочином і було» [Волинська трагедія 1943 року, 2003].

Чи не найбільш категорично таку позицію обґрунтовував філософ Мирослав Попович. Він

покладав основну відповідальність за «злочини» на Волині на вузке коло радикально налаштованої частини провідників ОУН (Б) і УПА. Філософ риторично запитував: «Чи я, українець, маю вважати дітовбивць своєю «стороною?» Уявлення про колективну відповідальність та похідне від нього християнське уявлення про взаємне прощення Мирослав Попович вважав «шляхетним, але архаїчним». Натомість з ліберально-демократичного західницького погляду, на його переконання, існує лише особиста відповідальність. Однак «вибираючи собі своє історичне Я, свою ідентичність, людина має повністю відповідати за свій вибір. За всю історію. (...) Ось чому залишається вічним християнський заклик: простіть нас і ми вас прощаємо» [Попович, 2003, с. 2–3].

З Мирославом Поповичем полемізував Ярослав Грицак. Погодившись з тезою про потребу взаємопрощення, історик не цілком погоджувався з її аргументацією. Він визнавав, що головна відповідальність за волинську «різню» чи «трагедію» «падає на ту частину провідників УПА, хто ухвалював злочинне рішення у 1943 році», однак не знімав відповідальності і з українського місцевого населення: «Немає сумнівів, що на руках багатьох із них – кров їхніх сусідів. Можливо навіть, що кількісно саме вони спричинилися до таких страшних масштабів...». Ярослав Грицак писав про вплив різних факторів на волинські події, а також про складні обставини вибору людей «у гобсівській ситуації «війни всіх проти всіх»», метою якого часто було «забезпечити виживання собі і своїй сім'ї». Тому він застерігав від легкої оцінки та засудження вчинків людей в екстремальних обставинах з перспективи сучасності. Ярослав Грицак також не погоджувався з протиставленням Мирославом Поповичем «архаїчного, християнського» та «ліберально-демократичного, західницького» уявлення про відповідальність. На його думку, певна моральна колективна відповідальність таки існує і її покликани відчувати й маніфестувати інтелектуали в особливо критичних моментах. Посилаючись на дослідників лібералізму, зокрема Єжи Єдліцького, Ярослав Грицак писав: «Індивідуалізація відповідальності конче потрібна у сфері юридичній і саме там вона найбільше зреалізована. Інакше у сфері суспільній, де реальність є соціально сконструйованою і де ніхто не вільний від приналежності до великих груп. (...) І якщо я емоційно відчуваю гордість за найкращі й найгідніші вчинки цієї групи, чому би я мав уникати моральної відповідальності за її гріхи та злочини?» [Грицак, 2003, с. 14].

Подібну позицію висловлював також головний редактор часопису «І» Тарас Возняк. Він писав: «Якщо я вважаю себе спадкоємцем того достойного, що вони вчинили і що складає суть буття українцем чи поляком, то чому я волюю не згадувати про те недобре, а інколи і злочинне, до чого вони також були причетні? (...) За це треба відповідати (не юридично, звісно,...). (...) Головна проблема полягає не в тому, щоб тільки оцінити минуле і зрев'ювати наші національні версії історії. Проблема полягає в тому, щоби вилучити через осуд та каяття (як засоби очищення, а не покарання, про що всі забули) усунути з українськості та

польськості ті елементи, що можуть повторно спровокувати щось подібне» [Возняк, 2003, с. 12–13].

Для реалізації моделі примирення «вибачаємо і просимо прощення» була необхідною позиція церкви. Діалог між Римо-Католицькою Церквою (далі РКЦ) в Польщі і в Україні, яка в міжнародному примиренні представляла польську сторону, та Українською Греко-Католицькою Церквою (далі УГКЦ) активізувався після візиту в Україну влітку 2001 р. Папи Івана Павла II, який закликав до міжцерковного та міжнародного примирення. Таку позицію підтримував також очільник УГКЦ кардинал Любомир Гузар. В інтерв'ю газеті «День» він наголошував, що у волинській «трагедії» винні обидві сторони. Митрополит повідомляв, що ведуться переговори з РКЦ в Польщі про спільну декларацію, яка б мала повторювати декларацію 1987 р., проголошену верховним архієпископом УГКЦ Мирославом Іваном Любачівським та польським примасом Юзефом Глемпом: «Видамо декларацію нібито з нагоди Волині, але не підкреслюючи Волині. Тільки стверджуючи, що такі речі бували в історії...» [Гузар, 2003]. Зрозуміло, що така позиція не могла бути сприйнятою ні в польському суспільстві, ні, напевно, в церкві. З іншого боку, в самій УГКЦ звучали голоси (за словами о. Богдана Праха, вони були у меншості), що греко-католики не повинні брати участі у дискусії про волинські події, до яких вони непричетні [Прах, 2019]. Однак важливо те, що глава УГКЦ намагався вести діалог у справі конфлікту на багатоконфесійній Волині, де ця Церква була представлена дуже незначною мірою. Висловлені наміри були незабаром реалізовані не у спільній декларації, а у зверненні ієрархії УГКЦ до українців і поляків, в якому читаємо: «... наше минуле ми маємо собі взаємно пробачити, а нас, сучасних, прийняти такими, які ми є. Правда полягає в тому, що нас кривдили, але правдою також є, що і ми кривдили». В цьому документі згадувалася і декларація 1987 р.: «Далекоглядний акт світлих мужів наших Церков і досі не став для нас благословенням. Та ми розглядаємо його як завдання для нас спільно шукати і знайти розв'язку. Взаємне пробачення є і буде першим кроком до неї» [Соціально зорієнтовані документи УГКЦ, 2008, с. 284].

Це звернення залишилось без помітної реакції з польського боку. Коротка згадка про нього містилася у католицькому виданні „Tygodnik powszechny”, проте автор статті навіть не коментував саме звернення, тільки писав про українську непам'ять про Волинь, полемізуючи з публікацією у греко-католицькій газеті «Арка». Він доходив до висновку, що українські греко-католики не почули главу своєї Церкви [Strzałka, 2003].

Екуменічна молитва за польсько-українське примирення та пам'ять загиблих на Волині відбулася в Любліні у візантійському обряді за участі греко-католицького єпископа Софрона Мудрого та римо-католицьких польських єпископів Мечислава Цисло та Ришарда Карпінського. Ця молитва відбувалася в рамках конференції присвяченої волинським подіям. Організаторами заходу були Європейський колегіум українських і польських університетів (ЄКУіПУ) та Українське греко-католицьке душпастирство в

Любліні [Ігнатова, 2003; Modlitwa za pomordowanych, 2003].

Напередодні самого відзначення роковин волинських подій був опублікований лист Папи Івана Павла II до поляків і українців, в якому він закликав до взаємного прощення та «визнати помилки минулого, розбудити власне сумління щодо нинішніх компромісів і відкрити серця для справжнього, тривалого навернення» [Лист Івана Павла II, 2003]. В Україні ще у квітні ЗМІ анонсували, що під час свого візиту до Італії спікер Верховної ради України Володимир Литвин звернувся до Папи з проханням про його слово до українського і польського народів у справі «Волині» [Махун, 2003]. На лист Папи Римського позитивно відреагували українські та польські інтелектуали і політики. Історик Єжи Ключовський з цього приводу писав: «Принципово важливою справою є, аби ми разом – і українці, і поляки – вміли поглянути на себе з найбільшою доброзичливістю та оцінили важливість взаємних стосунків не лише для нас, але і для наших сусідів та Європи. Для католиків і християн з обох сторін це є тим більше додатковим обов'язком до чинного та відповідального залучення до справи примирення. Яким же актуальним тут є заклик Папи до поважного розрахунку сумління» (перекл. з пол. мій, Т. Б.) [Kłoczowski, 2003].

У той же час, 9-10 липня у Львові відбулася зустріч груп, утворених представниками УГКЦ та РКЦ на чолі з єпископами Софроном Мудрим і Ришардом Карпінським. На зустрічі говорили про між-національне та міжцерковне примирення, в тому числі і про питання «Волині». Судячи з повідомлення у газеті «Поступ», єпископи, принаймні український, намагались більше наголошувати на позитивних моментах спільної історії та не помічати проблеми «Волині»: «Церква однозначно засуджує вбивства, а щодо теперішньої ситуації, то, на думку архієрея Софрона Мудрого, Волинь – це кістка, яку кинули українцям і полякам, щоб їх пересварити» [Сиривко, 2003].

Очевидно, зустрічі в травні у Любліні та в липні у Львові були лише спробами налагодження контактів між самими церквами, а погляди на волинські події були на стільки різними, що якихось спільних заяв не могло бути.

Під час жалобних урочистостей у Павлівці відбулася також меса, яку очолив римо-католицький митрополит Львова кардинал Мар'ян Яворський. На ній був присутній і кардинал Любомир Гузар, що викликало позитивну реакцію в Польщі [Wojciechowski, 2003].

Головні ж дискусії у 2003 р. точилися довкола того, яким має бути спільне відзначення роковин масових вбивств і вшанування жертв на державному рівні. І польська, і українська державні влади намагались займати позицію «мнемонічних плюралістів», кожна при цьому враховуючи свої національні наративи довкола волинських подій та польсько-українського конфлікту. Однак, на відміну від інтелектуалів, які були плюралістами з переконань, політики займали таку позицію радше з необхідності. Польська влада, президент Александр Квасневський і коаліція Союзу

демократичної лівиці (СДЛ) та Унії праці, що складала більшість у парламенті, очевидно, не була зацікавлена як у внутрішньопольських так і в дискусіях із сусідами про минуле. Проте вона була змушена реагувати на заклики кресових і ветеранських середовищ та правих сил порушити волинське питання і вшанувати жертв. Українська влада на чолі з президентом Леонідом Кучмою була байдужою до польсько-українського конфлікту, який відбувся у Західній Україні, але зацікавлена у збереженні добрих відносин з Польщею. Водночас центральна влада в Україні мала враховувати позицію активної громадськості у Західній Україні та національно-демократичної опозиції.

13 лютого відбулася зустріч президентів України і Польщі, під час якої вони домовилися про спільні заходи для вшанування жертв волинських подій. Після зустрічі Леонід Кучма заявив: «... злочини проти людства не можуть мати ніяких аргументів для виправдання. ... Якою б гіркою не відкрилася правда, вона не повинна нашкочити нашим стосункам, ...» [Ми відлуння одне одного, 2003]. У той же час голова польсько-української депутатської групи від польського сейму, представник СДЛ Ян Бира висловив ідею спільної заяви парламентів у справі «Волині». Він сказав, що в Польщі є очікування якогось символічного жесту у цій справі з українського боку: «Ми намагатимемося переконати наших українських партнерів у тому, що вшанування тих трагічних хвилин у Польщі матиме кращий вимір, проходитиме більш гідно, якщо з українського боку буде зроблено якийсь жест» [Бира, 2003].

25 лютого Марек Сівец здійснив візит до Києва. Справа «Волині» була однією з головних тем перемовин. Оскільки цей візит відбувався напередодні березневого саміту в Брюсселі, на якому між іншим мали обговорюватись відносини Європейського союзу (ЄС) зі східними сусідами, українські ЗМІ писали про залежність польсько-українських взаємин та позиції Польщі щодо України в ЄС від ставлення та кроків України у справі «Волині» [Зам'ятін, 2003; Сагайдачний, 2003; Пукіш, 2003].

Польща у той час готувалася до вступу в ЄС і вважалася головним союзником України в Європі. Після скандалу, що виник восени 2002 р. через ймовірний продаж Україною радарних систем «Кольчуга» Іраку, внаслідок чого президенту Кучмі загрожувала міжнародна ізоляція, президент Квасневський був чи не єдиним із західних лідерів, хто продовжував контактувати з ним. Значна частина громадськості прозахідної орієнтації в Україні побоювалася, що в такій ситуації Кучма остаточно спрямує зовнішню політику України в бік Росії. До того ж, перемовини про запровадження Польщею візового режиму для українців, які раніше могли їздити без віз, створювали у багатьох відчуття можливого постанови нової «стіни» між Україною та Заходом. На тлі цього будь-які заклики про те, що Україна має вибачитись за «Волинь» перед Польщею часто сприймалися як тиск і як поступки української влади Польщі.

Марек Сівец публічно заявляв, що Польща не чинить тиск на українську владу, проте «... кожен жест

був би високо оцінений, особливо родинами жертв, вбитих на Волині, та ще живими свідками тих кривавих подій». Чиновник за торкнув також питання оцінки ОУН і УПА: «Поляки не піднімають питання про засудження всієї діяльності ОУН-УПА. (...) Однак вважаю, що злочини потрібно засуджувати. Всі і завжди» [Сівець, 2003].

Історик Гжегож Мотика назвав такий тиск з польського боку «оксамитовим», порівнюючи його з відзначенням наступних річниць. На його думку, така політика польської влади була зумовлена втому від того, що в Україні не було відповідної реакції на «політику відкритості щодо українців через засудження тих речей, які були поганими з нашого (польського – Т. Б.) боку, звідси засудження акції «Вісла»...» (перекл. з пол.) [Мотика, 2019].

Про потребу визнання волинського «злочину» у Польщі говорили не лише радикально налаштовані представники кресових середовищ та чиновники, а й помірковані, налаштовані на діалог громадські діячі. Так, наприклад, багатолітній директор радіо «Wolna Europa» Ян Новак-Сзьоранський, який також був ветераном АК, сказав: «... ми навзаєм наробили одне одному кривди, але різня на Волині була чимсь особливим. (...) Чим міцнішим буде той аспект визнання (у цьому випадку скоєного злочину), висловлення жалю, і не лише з боку найвищої влади, а й з боку суспільного чинника, тим легше нам буде цей розділ закрити. Так, щоб він не обтяжував нашого майбутнього» [Новак-Сзьоранський, 2003].

В Україні про необхідність примирення з Польщею часто говорили інтелектуали та політики, однак, за винятком частини плюралістів, які намагались переосмислювати передусім власне минуле, більшість з них підкреслювали взаємність провин і взаємність вибачень та не погоджувалися з тим, що у вбивствах на Волині винна передусім УПА. Така позиція була аргументована тим, що питання не є вповні дослідженим, українські історики почали вивчати його пізніше, ніж польські, потрібне відкриття архівів, сумнівами у польських підрахунках кількості жертв. Доволі поширеним був погляд про давні соціальні антагонізми та несправедливу політику II Речі Посполитої щодо українців у міжвоєнний період як про основні причини майже неunikненого кривавого конфлікту та нагадування про польські акції у відповідь проти українців, які були так само жорстокими. Цей погляд подавався у провідних ЗМІ, його намагались аргументувати при узгодженні спільних заяв парламентів і президентів з приводу річниця волинських подій. Крім того, політики та журналісти іноді висловлювали думку, що потрібно відзначати річниця позитивних моментів у польсько-українських відносинах, не зосереджуючи увагу тільки на конфліктах [Волинь – 1943/1944, 2003].

Інтерпретацію подій на Волині як спільної трагедії

двох народів обґрунтовували і деякі історики. Так, зокрема, Юрій Шаповал писав: «Потрібне ... нагадування про загибель і поляків, і українців, потрібно створити колективну пам'ять про спільну трагедію наших народів. Україна і Польща повинні засудити минуле обопільне насильство, щоб «волинський синдром» знов не дався [Шаповал, 2003].

З боку влади були обережні спроби представлення дещо іншого погляду на волинські події. Окрім вже згаданого висловлювання Леоніда Кучми про «злочин проти людяності», на початку квітня в газеті «День» був опублікований текст Віктора Медведчука¹, в якому автор писав: «Мене як українця насамперед цікавить питання про відповідальність відомих українських політичних сил за терористичні дії, що призвели до смерті тисяч мирних людей. Ці дії набули характеру спрямованої проти польського населення масштабної етнічної чистки і, поза сумнівом, підлягають засудженню як злочинні». Відповідальність за антипольську акцію автор покладав на її «ініціаторів та виконавців зі складу ОУН і УПА», зазначав, що «їх було б невірним ототожнювати з усіма бійцями УПА, які вели боротьбу за незалежність України з озброєним противником». В тексті згадувалося також про акції польських збройних формувань проти цивільного українського населення [Медведчук, 2003]. Можливо, якби подібну позицію висловив політик з кращою репутацією, вона б могла стати підставою для діалогу. За кілька днів після публікації цього тексту Богуміла Бердиховська висловила жаль з приводу того, що «на такий текст не спромігся жоден із демократичних політиків України» [Чий бодем є Волинь?, 2003].

Наприкінці травня з листом вибачення до одного з лідерів «Солідарності», головного редактора «Gazety Wyborczej» та прихильника польсько-українського примирення Адама Міхніка звернувся Віктор Ющенко. Мабуть, цей текст був адресований передусім польським читачам. Після доволі довгої розповіді про травматичну пам'ять своєї родини та українських жертв тоталітарних режимів, а також жертв народів, які жили поруч з українцями, Віктор Ющенко висловив жаль з приводу «волинської трагедії»: «Для мене найбільшим тягарем є те, що мої родичі вчинили полякам – і часто чинили це в ім'я патріотизму. (...) жодна мета не виправдовує смерті невинних людей... Такі методи боротьби завжди і всюди мусять бути засуджені. Мусимо сказати згідно з християнськими та загальнолюдськими етичними нормами: «прощаємо і просимо прощення». Розуміючи відповідальність за невинні жертви серед поляків, говоримо: «Вибачте нам» (перекл. з пол.). Далі автор закликав зрозуміти умови, в яких знаходився український визвольний рух, не виправдовуючи при цьому те, «чому виправдатися не

¹ Один з найвпливовіших проросійських політиків в Україні (у той час він ще цього публічно не декларував), тодішній голова Адміністрації президента та представник пропрезидентської Соціал-демократичної партії України (об'єднаної) – СДПУ(о). Текст був написаний з позиції соціал-демократа, а не очільника Адміністрації президента. Проте СДПУ (о) фактично не була ідеологічною партією, декларативно займала помірковану центристську позицію

та підтримувала європейський вектор України. До її складу входили різні політики, зокрема і Леонід Кравчук, який займав зовсім відмінну від Медведчука позицію щодо волинських подій, підтримуючи поширений в Україні наратив про взаємність провин, та згадував про приниження поляками українців, які йому доводилось бачити дитиною на Волині [Волинь 1943/1944, 2003].

дано» (перекл. з пол.) [Juszczenko, 2003]. Віктор Ющенко нагадував і про терпіння українців у польсько-українському конфлікті. Він апелював до інтерв'ю Яна Новака-Єзьоранського, опублікованого на шпальтах «Gazety Wyborczej» два тижні перед тим. У цьому інтерв'ю Ян Новак-Єзьоранський серед іншого порушив і питання «Волині», сказавши, що про це не може мовчати, бо «це був акт неймовірного звітства з боку українців» (перекл. з пол.), при цьому додавши, що, відзначаючи річницю, потрібно шанувати національну вразливість українців [Jeziogański, 2003]. З цього приводу Віктор Ющенко написав: «Ми дійшли до питання, яке, як гадаю, не є достатньо зрозумілим нашим польським приятелям. В ім'я справжнього примирення наших народів прагну, щоб ви зрозуміли позицію українців, котрі не можуть байдуже оминати історичну пам'ять своїх родичів. А ця пам'ять переповнена свідченнями страшних злочинів, неймовірних жорстокостей з боку поляків...» (перекл. з пол.) [Juszczenko, 2003]. У тексті помітна зміна акцентів: коли йдеться про вбивства поляків, то вжито «трагедія» чи «кривавий конфлікт», натомість вбивства українців названі «злочинами». Віктор Ющенко однак визнав, що в цій політизованій дискусії і в Польщі, і в Україні лунали голоси, образливі для іншої сторони, зокрема від частини його соратників.

Попри деяку неоднозначність формулювань, лист Віктора Ющенка, який тоді мав репутацію проєвропейського політика, опозиційного до чинної влади та вже сприймався як найбільш прогнозований кандидат від опозиції на майбутніх президентських виборах, був схвально сприйнятий польськими політиками з різних партій – від СДЛ до Права і Справедливості (PiS) (Prawo i Sprawiedliwość, PiS) та Національно-християнського об'єднання (Zjednoczenie chrześcijańsko-narodowe, ZChN) [Prawdy gorzkie i bolesne, 2003].

Протягом лютого – липня 2003 р. було ще чимало листів, заяв і звернень від різних груп політиків та громадських об'єднань чи окремих осіб. В польських та українських ЗМІ обговорювалися можливі варіанти відзначення роковин волинських подій. У кількох містах (Київ, Острогож, Луцьк, Львів, Люблін) відбувалися конференції, присвячені цим подіям, на яких були присутні історики, журналісти, громадські діячі та політики. Ці дискусії часом супроводжувалися невеликими пікетами Української національної асамблеї – Українська народна самооборона (УНА-УНСО), розклеюваннями листівок членами Соціал-націоналістичної партії України (СНПУ, з 2004 р. відома як Всеукраїнське об'єднання «Свобода») з вимогою не брати участі у відзначенні річниці, а також протестними висловлюваннями інших організацій, окремих осіб чи цілих груп. Вони вбачали у відзначенні роковин певні загрози та категорично не погоджувались з тим, що Україна повинна вибачитись за «Волинь», іноді натомість вимагаючи каяття від Польщі або (у більш поміркованих заявах) принаймні невтручання у внутрішні справи України. Спільним для цих середовищ, яких можемо назвати «мнемонічними воїнами», було сприйняття територій в етнічних категоріях, Польщі як одного з окупантів і колонізаторів «українських етнічних земель» та

апологетичне ставлення до ОУН і УПА [В'ятрович, 2003; З приводу відзначення в Польщі, 2003; Заява проводу ОУН, 2003].

Послідовно українсько-польський конфлікт в категоріях колоніалізму, як вимушену боротьбу українців проти колоніального визискування їх поляками, та антипольську акцію на Волині як частину цієї боротьби, розглядав відомий львівський історик Ярослав Дашкевич. Ще на початку 1990-х рр. у статті, дуже критичній до Польщі та її дій на українських землях, він писав: «Не підлягає сумніву, що український терор 1943-1944 рр. по відношенні до польського населення Західної України (все ж таки і етнічно, й історично української землі!), навіть якщо його можна не лише пояснювати, але й пробувати виправдовувати ідеями помсти, провокаціями німецької та російської сторін, злочинами Армії крайової і польського, за своїм складом гітлерівського, Кріпо, нападами польських сіл на українські, ..., заслуговує суворого засудження» [Дашкевич, 2011, с. 654]. Проте вже у 2003 р. подібних цитат у статтях історика не знаходимо. Він покладав всю вину за конфлікт на польську сторону як на сильнішу, писав про вимушену національно-визвольну боротьбу українців на три фронти і що «методи боротьби диктує ворог». Формули примирення, на його думку, «можна б трактувати як бутафорну романтику..., якби у польсько-українському випадку вони не були скеровані на честь і гідність української нації, на її право підняти повстання проти поневолювачів» [Дашкевич, 2011, с. 231–249].

Окремої уваги заслуговує сприйняття відзначення роковин на самій Волині, де мали відбутися поминальні заходи. Навчені досвідом спротиву львівської громадськості у справі відкриття «Цвинтаря орлят», відповідальні за організацію відзначення роковин волинських подій київські та варшавські чиновники їздили на Волинь кілька разів та вели перемовини з місцевими представниками. Волинська громадськість, як видається, сприйняла ідею спільного з Польщею відзначення роковин вбивств на Волині неохоче. Тому деякі плановані акції, як от встановлення «монументу примирення» в Луцьку, довелося відмінити. Однак активних протестів на Волині, на відміну від Львова, не було. Тут існувала своя пам'ять про ці події. Як і в Польщі, жили ще їхні свідки, які пам'ятали передусім своїх жертв. Волинські історики та чиновники наголошували на тому, що не підраховано кількість польських і українських жертв, у вбивствах поляків могли бути винні також німці чи радянські партизани, є села, де більше постраждали українці. Деякі представники місцевого самоврядування висловлювали думку, що непотрібно проводити офіційних заходів з політичними промовами, можна відправити просто панахиду [Малімон, 2003 А; Малімон, 2003 В]. Видається, що волинські чиновники та представники громадськості взагалі воліли б не розпочинати дискусію, якби їх до цього не спонукали зовнішні чинники. Вони намагались конструювати свою візію минулого у відповідь на іншу, польську, позицію, проте були досить пасивними та настороженими до будь-яких зовнішніх втручань. Мабуть, їх можна помістити десь

між мнемонічними «воїнами» та «відмовниками»¹.

Напередодні самого відзначення роковин, що відбулося за участю президентів України і Польщі 11 липня в с. Павлівка (колишній Порицьк) Волинської обл., 10 липня Верховна рада України та сейм Польщі ухвалили спільну заяву. Узгодження її тексту тривало кілька місяців і до останнього моменту не було певності, що депутати обох парламентів проголосують за її схвалення. У польському сеймі, окрім проекту узгодженого з українськими депутатами, було ще 2 альтернативних проекти правих партій Ліга польських сімей (ЛПС) (Liga polskich rodzin, LPR) та ПіС які вимагали назвати події на Волині «геноцидом». Однак сеймова комісія закордонних справ голосами більшості прийняла проект, узгоджений з українською стороною. Спроба депутатів ПіС внести поправку при голосуванні в сеймі, змінивши в тексті постанови «трагедію» на «геноцид», закінчилась безрезультатно, тому ця партія взагалі не брала участі в голосуванні. За постанову проголосували 323 депутати, 35 (головним чином з ЛПС та правих кіл) проголосували проти і 14 утримались. Польський сейм прийняв ухвалу через дві години після того, як за неї проголосувала ВРУ, де активні дискусії велися до кінця [Bez słowa o ludobójstwie, 2003; Jednym głosem, 2003].

ВРУ схвалила заяву мінімальною більшістю у 227 голосів, при 226 необхідних. Більшість депутатів з національно-демократичної опозиції, яких можемо зарахувати до «мнемонічних воїнів», вважали, що ця заява є односторонньою, в ній йдеться передусім про польських жертв, тому її ухвалення буде приниженням «національної гідності» українців. Постанова була прийнята передусім голосами депутатів від пропрезидентських фракцій. За неї також голосували кілька депутатів БЮТ та деякі депутати «Нашої України», зокрема Віктор Ющенко. Проте більшість представників націонал-демократів заяву не підтримали. За неї не голосували і комуністи. Вони вимагали засудження ОУН і УПА та стверджували, що українська держава і народ не несуть відповідальності за дії націоналістів [Стенограма, 2003]. Комуністи фактично зайняли позицію «відмовників». У цей період вони, здається, ще не бачили для себе політичної користі з втручання у справу «Волині». Вони були «мнемонічними воїнами» в дискусії щодо ОУН і УПА, тому у волинському питанні підтримували польську позицію з вимогою засудження УПА, однак активно не втручались в цю дискусію.

Сам текст заяви був компромісним. Якщо на початку його обговорення з польського боку лунали означення «геноцид», «етнічна чистка», «злочин», потім було повідомлення про те, що погодились назвати події на Волині «екстермінацією», то в остаточному варіанті читаємо про «трагедію». В тексті бачимо переважно пасивні конструкції, більшу зосередженість на жертвах, ніж на винуватцях, про вибачення згадувалося лише в майбутньому часі [Заява з нагоди 60-ї річниці волинської трагедії, 2003]. Ухвалення цієї заяви було певним політичним жестом,

який до кінця не задовольняв жодну зі сторін, однак залишав можливість для діалогу.

11 липня відбулися урочисті заходи у Павлівці² за участю двох президентів. Вони спільно відкрили пам'ятник українсько-польського примирення, на якому був напис українською і польською мовами: «Пам'ять – скорбота – єднання» [Президенти, 2003]. Президенти, кожен державною мовою своєї країни, звернулися зі спільною заявою, в якій висловили пошану «жертвам кривавих братовбивчих конфліктів», згадали про всі території їх поширення (Волинь, Галичину, Холмщину) та закликали до пошуку правди і «здійснення публічного морального засудження виконавців злочинів, вчинених проти українського та польського народів», яких звичайно не назвали [Про примирення, 2003].

Побоювання українських «мнемонічних воїнів» та надії польських, що український президент вибачиться за «Волинь» перед поляками, не справдились. У спільній заяві президентів зазначалося: «Ми переконані, що взаємне прощення буде першим кроком до повного примирення молодих поколінь українців і поляків, що цілком звільняться від упереджень трагічного минулого» [Про примирення, 2003]. Окремі промови президентів були на загал поміркованими. Проте кожна з них відображала найпоширеніші національні інтерпретації волинських подій. При цьому їхні автори намагались бути чутливими до погляду іншої сторони. Леонід Кучма не просив вибачення, тільки висловив співчуття всім постраждалим полякам і засудив насильство проти мирного польського та українського населення [Кучма, 2003]. Натомість, Александр Квасневський сказав: «Знаю, що ці слова можуть для багатьох бути болочими, але жодна мета, ані жодна цінність, навіть така висока як свобода та суверенітет нації не можуть виправдати геноциду, різні цивільних людей...» (перекл. з пол.). Водночас він висловив розуміння того, яке значення має боротьба УПА за незалежність України в історичній свідомості українців і наголосив, що не мають виправдання польські акції у відповідь проти українців, а також згадав про «помилкову польську політику» щодо українців у міжвоєнний період. Стосовно вибачення польський президент сказав, що це «справи сумління і серця, а не політики», однак він хотів би, щоб слова вибачення і примирення були сказані з обох сторін [Uroczystości, 2003].

У Павлівці були присутні значна кількість поляків, зокрема очевидці тих подій та родичі жертв. Один з них, Станіслав Філіповіч, виступив з промовою. Він згадував про напад відділу УПА на польський костел у тодішньому Порицьку 11 липня 1943 р., після якого йому пощастило вижити, і дякував місцевій владі та жителям за допомогу з відновлення польського цвинтаря і догляд за ним (Uroczystości, 2003).

Натомість чимало українців, зокрема місцевих мешканців, не мали змоги потрапити до місця відзначення роковин. За огорожею пікетували кілька сотень українських правих активістів, які приїхали

¹ Унікають політики пам'яті, тому що є або незацікавленими (якщо в державі є єдина поширена візія минулого, чи принаймні так уявляють відмовники), або не бачать переваг своєї участі в цій сфері.

² Одне із сіл, в якому 11 липня 1943 р. під час зорганізованого УПА нападу на десятки польських сіл, було вбито близько 200 поляків [Motyka, 2016, s. 214].

застерегти Леоніда Кучму від вибачень. Офіціоз відбувався під охороною великої кількості міліції. Напередодні затримали кількох представників молодіжних патріотичних організацій, які перебували неподалік у мандрівному таборі. До місця заходів з українського боку допустили переважно місцевих чиновників та «підготованих» людей, які тримали українські та польські прапори і плакати з написами: «Український народ – за розвиток добросусідських відносин з Республікою Польщею», «Трагедія Волині – спільний біль українського і польського народів» та ін. Звісно, таке відзначення викликало обурення місцевого населення [Борковський, П'єсх, 2003; Президенти, 2003].

Попри таку формальність заходів та незалученість до них значної частини громадськості, відзначення річниці загалом було сприйняте позитивно і в Україні, і в Польщі, хоча з обох сторін не бракувало незадоволених. Як зазначив Олександр Зайцев за кілька днів після комеморативних заходів у Павлівці, «Попри зусилля жменьки інтелектуалів, як і раніше, залишаються дві «сторони» давньої суперечки – українська і польська, кожна зі своєю правдою» [Зайцев, 2003]. Однак можна погодитись з Георгієм Касьяновим у тому, що дискусія 2003 р. все-таки сприяла подоланню конфлікту, оскільки були озвучені позиції частини громадськості налаштованої на порозуміння і тональність дискусій стала стриманішою [Касьянов, 2018, с. 336].

Висновки. 2003 рік був переломним, тому що «волинська» дискусія все-таки відбулася, особливо в Україні. Відзначення 60-х роковин волинських подій відбулося передусім завдяки застосуванню владних ресурсів. Однак мало значення також те, що «мнемонічні воїни» з обох сторін не мали настільки

сильних позицій, щоб цьому перешкодити. Цьому сприяла і позиція «мнемонічних відмовників», які не втручалися в дискусії та принаймні не заважали вести діалог. Важливе значення мала дискусія в середовищі інтелектуалів, які займали позицію «плюралістів». Вони сформували саму ідею примирення та запропонували альтернативний до офіційного спосіб діалогу про травматичну пам'ять минулого, який мав духовний вимір та водночас виник з прагматичної необхідності збереження добрих відносин між державами та суспільствами. Головним досягненням цього діалогу були спроби переосмислення власного минулого. В незалежній Україні вони тільки починалися.

Попри спільне відзначення роковин пам'ять про масові вбивства на Волині залишалася розділеною. Проте це відзначення дозволило зняти напругу у двосторонніх відносинах на певний час. Глибокого примирення не відбулося з кількох причин. По-перше, формулювання спільних заяв президентів і парламентів були компромісними і не задовольняли жодну зі сторін. По-друге, сама акція у Павлівці відбувалася під наглядом міліції, їй бракувало свідомої (не через вказівку влади) участі громадськості з українського боку, зокрема місцевого населення. Однак навіть у такому обмеженому вигляді ця акція могла сприяти як припиненні дискусій, що й спостерігалось найближчі кілька наступних років, так і подальшому, глибшому та більш відкритому діалогу при більшому плюралізмі в політиках пам'яті Польщі та України в наступні роки. Проте політизація історії та різні історичні пам'яті про масові вбивства на Волині та польсько-український конфлікт взагалі в обох країнах спричинили подальше загострення «волинської» дискусії, починаючи з 2008 р.

Список використаних джерел

- Berdychowska, B., 2003. Ukraińcy wobec Wołynia, *Zeszyty historyczne*, nr 146, s. 65–104.
- Bez Słowa o ludobójstwie, 2003. *Rzeczpospolita*, 8 lipca. [Online]. Доступно: <http://archiwum.rp.pl/artukul/442430-Bez-slowa-o-ludobojstwie.html> (дата звернення: 12.02. 2020).
- Jednym głosem, 2003. *Rzeczpospolita*, 11 lipca. [Online]. Доступно: <https://archiwum.rp.pl/artukul/442951-Jednym-glosem.html> (дата звернення: 17.02. 2020).
- Jeziorański, 2003. Rozmawiała T. Torańska, *Gazeta Wyborcza*, 14-15 maja. [Online]. Доступно: <http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/2084060/Jezioranski> (дата звернення: 18.07. 2019).
- Juszczenko, W., 2003. Kamienie pamięci, *Gazeta Wyborcza*, 30 maja. [Online]. Доступно: <http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/2099341/Kamienie-pamieci> (дата звернення: 20.01. 2020).
- Kłoczowski, J., 2003. Praca nad pamięcią, *Tygodnik Powszechny*, nr 29, 20 lipca. [Online]. Доступно: <https://www.tygodnikpowszechny.pl/praca-nad-pamieciami-154510> (дата звернення: 30.01. 2020).
- Kubik, J., Bernhardt, M., 2014. A Theory of the Politics of Memory, *Twenty Years after Communism: the Politics of Memory and Commemoration*, ed. By M. Bernhardt and J. Kubik, New York: Oxford University Press, p. 7–34.
- List ukraińskich intelektualistów w sprawie Wołynia, 2003. *Gazeta Wyborcza*, 24 lutego. [Online]. Доступно: <https://wyborcza.pl/1,75248,1341675.html> (дата звернення: 1.01. 2019).
- Modlitwa za pomordowanych, 2003. *Gazeta Wyborcza*, Lublin, 8 maja. [Online]. Доступно: <http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/2078586/Modlitwa-za-pomordowanych> (дата звернення: 19.01. 2019).
- Motyka, G., 2016. *Wołyń '43. Ludobójcza czyżby – fakty, analogie, polityka historyczna*, Kraków: Wydawnictwo literackie, 285 s.
- Prawdy gorzkie i bolesne, 2003. *Gazeta Wyborcza*, 4 czerwca. [Online]. Доступно: <http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/2103833/Prawdy-gorzkie-i-bolesne> (дата звернення: 21.01. 2019).
- Siemaszko, W., Siemaszko, E., 2000. *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939 – 1945*, w 2 t., Warszawa: Wydawnictwo von borowiecky.
- Strzałka, J., 2003. Wokół Wołynia, *Tygodnik Powszechny*, nr 22, 1 czerwca. [Online]. Доступно: <https://www.tygodnikpowszechny.pl/wokol-wolynia-155586> (дата звернення: 30.01. 2020).
- Ukraińcy proszą o przebaczenie, 2003. *Rzeczpospolita*, 25 lutego. [Online]. Доступно: <https://archiwum.rp.pl/artukul/423795-Ukraińcy-prosza-o-przebaczenie.html> (дата звернення: 11.02. 2020).
- Upamiętnić Wołyń, 2002. *Gazeta Wyborcza*, 13-14 listopada. [Online]. Доступно : <http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/1902957/Upamietnic-Wolyn> (дата звернення: 19.01. 2019).
- Uroczystości upamiętniające 60. rocznicę tragedii wołyńskiej, 2003. [Online]. Доступно: <https://www.prezydent.pl/aleksandra->

- kwasniewskiego/aktualnosci/rok-2003/art,154,430,uroczystosci-upamietniajace-60-rocznice-tragedii-wolynskiej.html (дата звернення: 30.01. 2020).
- Wojciechowski, M., 2003. Pierwszy krok, *Gazeta Wyborcza*, 12 lipca. [Online]. Доступно: <http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW2138574/Pierwszy-krok> (дата звернення: 21.01. 2019).
- Банах, Т., 2021. Масові вбивства 1943 р. на Волині в польсько-українських історичних дискусіях 1990-х рр., *Наукові записки НАУКМА. Історичні науки*, т. 4, с. 65–72.
- Бердиховська, Б., 2003. Зустріч над могилами?, перекл. з пол. О. Демків, *Поступ*, 7 березня. [Online]. Доступно: http://postup.brama.com/i_pub/usual.php?what=8072&traz=1 (дата звернення: 25.01. 2020).
- Бердиховська, Б., 2019. Інтерв'ю, записала Т. Банах, 20 червня, Особистий архів Т. Банах.
- Бира, Я., 2003. Ми маємо право очікувати на певний жест від українців, *Дзеркало тижня*, № 6, 14 лютого. [Online]. Доступно: https://dt.ua/ARCHIVE/yan_bira_mi_maemo_pravo_ochikuvati_na_pevniy_zhest_vid_ukrayintsiv.html (дата звернення: 22.01. 2020).
- Борковський, А., П'єсуч, М., 2003. Прощення без вибачень, *Поступ*, 12 липня. [Online]. Доступно: <http://postup.in.ua/usual.php?what=11818> (дата звернення: 29.01. 2020).
- Возняк, Т., 2003. Мамай чи майбутнє, *Критика*, ч. 7-8, с. 12–13.
- Волинська трагедія 1943 року. Яким має бути український крок до примирення з Польщею?, 2003. [Online]. Доступно: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/dyskusija/volyn/analityk21-05.htm> (дата звернення: 27.01. 2020).
- Волинь – 1943/1944: невідома трагедія, 2003. *День*, № 78 (7 травня), № 82 (16 травня). [Online]. Доступно: <https://day.kyiv.ua/uk/article/nota-bene/volin-19431944-nevidoma-tragediya-0>; <https://day.kyiv.ua/uk/article/nota-bene/volin-19431944-nevidoma-tragediya> (дата звернення: 24.01. 2020).
- В'ятрович, В., 2003. Вибачення за...? [Online]. Доступно: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/dyskusija/volyn/zayavaOUN.htm> (дата звернення: 27.01. 2020).
- Грицак, Я., 2004. Важке примирення, Грицак, Я., *Страсті за націоналізмом. Історичні есеї*, Київ: Критика, с. 126–137.
- Грицак, Я., 2019. Інтерв'ю, записала Т. Банах 2 січня, особистий архів Т. Банах.
- Грицак, Я., 2003. Наше і дуже наше горе, *Критика*, ч. 7-8, с.14.
- Гузар, Л., 2003. «Тільки відкинувши все, що розділяє, церкви можуть об'єднатися». Підготувала К. Гудзик, *День*, № 76, 25 квітня. [Online]. Доступно: <https://day.kyiv.ua/uk/article/akciya-dnya/tilki-vidkinuvshi-vse-shcho-rozdilyaie-cerkvi-mozhut-obiednatisya> (дата звернення: 3.02. 2020).
- Дашкевич, Я., 2011. «Учи неложними устами сказати правду»: історична есеїстика (1989-2008), Київ: Темпора, 827 с.
- Зайцев, О., 2003. Волинський урок: післямова до урочистостей, *Львівська газета*, 18 липня. [Online]. Доступно: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/dyskusija/volyn/lg18-07.htm> (дата звернення: 26.11. 2018).
- Зам'ятін, В., 2003. Дипломатично-атмосферні пошуки, *День*, № 37, 27 лютого. [Online]. Доступно: <https://day.kyiv.ua/uk/article/den-planeti/diplomatichno-atmosferni-poshuki> (дата звернення: 03.02. 2020).
- Заява з нагоди 60-ї річниці волинської трагедії, 2003, 10 липня. [Online]. Доступно: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=15459&pf35401=37971> (дата звернення: 28.05. 2019).
- Заява проводу ОУН з приводу польсько-українських подій на Волині 43-44 років, 2003. [Online]. Доступно: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/dyskusija/volyn/zayavaOUN.htm> (дата звернення: 27.01. 2020).
- З приводу відзначення в Польщі 60-річчя трагічних подій 1943 р. на Волині. Відкритий лист, 2003. *Голос України*, 16 травня. [Online]. Доступно: <http://www.golos.com.ua/article/244478> (дата звернення: 13.02.2020).
- Ігнатова, О., 2003. Танці до порозуміння, *Поступ*, 9 травня. [Online]. Доступно: <http://postup.brama.com/usual.php?what=9823> (дата звернення: 7.02.2020).
- Каліщук, О., 2013. *Українсько-польські протистояння на Волині та у Галичині у роки Другої світової війни: науковий і суспільний дискурс*, Львів, 510 с.
- Касьянов, Г., 2018. *Past continuous: Історична політика 1980-х – 2000-х рр.: Україна та сусіди*, Київ, 420 с.
- Куронь, Я., 2019. *Поляки та українці: важкий діалог*, Київ: Дух і Літера, 260 с.
- Кучма, Л., 2003. Виступ президента України з нагоди 60-ї річниці волинської трагедії, *Урядовий кур'єр*, 15 липня, с. 3.
- Лист Івана Павла II, 2003. *Поступ*, 10 липня. [Online]. Доступно: <http://postup.brama.com/usual.php?what=117344> (дата звернення: 26.11. 2018).
- Малімон, Н., 2003. Пам'ятник – ще не знак примирення!, *День*, № 83, 17 травня. [Online]. Доступно: <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/pamyatnik-shche-ne-znak-primirennya> Дата звернення: (24.01.2020).
- Малімон, Н., 2003. Чужі пам'ятники, *День*, № 78, 7 травня. [Online]. Доступно: <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/chuzhi-pamyatniki> (дата звернення: 24.01. 2020).
- Маринюк, М., 2019. Інтерв'ю, записала Т. Банах, 7 лютого, особистий архів Т. Банах.
- Махун, С., 2003. Острозькі діалоги, *День*, № 69, 16 квітня. [Online]. Доступно: <https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobici/ostrozki-dialogi> (дата звернення: 23.01. 2020).
- Медведчук, В., 2003. Волинь – наш спільний біль, *День*, № 59, 2 квітня. [Online]. Доступно: <https://day.kyiv.ua/uk/article/panorama-dnya/volin-nash-spilniy-bil> (дата звернення: 24.01. 2020).
- Ми відлуння одне одного, 2003. *Дзеркало тижня*, № 6, 14 лютого. [Online]. Доступно: https://dt.ua/ARCHIVE/mi_vidlunnya_odne_odnogo.html (дата звернення: 23.01. 2020).
- Мотика, Г., 2009. Друга світова війна в польсько-українських історичних дискусіях, *Україна модерна*, ч. 15, с. 127–136.
- Мотика, Г., 2019. Інтерв'ю, записала Т. Банах 8 березня, особистий архів Т. Банах.
- Незагоєна рана Волині. Відкритий лист з приводу 60-ї річниці українсько-польського збройного конфлікту на Волині, 2003. [Online]. Доступно: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/dyskusija/volyn/vidozva.htm> (дата звернення: 29.01. 2020).
- Новак-Сзьоранський, Я., 2003. Найважливіше, щоб ця річниця не знищила наших стосунків і співпраці, *Дзеркало тижня*, № 6, 14 лютого. [Online]. Доступно: https://dt.ua/ARCHIVE/yan_novak-ezoranskiy_nauvazhlyvishe,_schob_tsya_richnitsya_ne_znischila_nashih_stosunkiv_i_spirvprats.html (дата звернення: 22.01. 2020).
- Попович, М., 2003. Волинь: наше і ненаше горе, *Критика*, ч. 5, с. 2–3.
- Прах, Б., 2019. Інтерв'ю, записала Т. Банах, 20 лютого, особистий архів Т. Банах.
- Президенти України Леонід Кучма і Польщі Олександр Квасневський відкрили пам'ятник українсько-польського примирення «Пам'ять – скорбота – єднання» в селі Павлівці, яке 60 років тому було місцем трагічних подій на Волині, 2003.

Радіо Свобода, 12 липня. [Online]. Доступно: <https://www.radiosvoboda.org/a/905399.html> (дата звернення: 18.02. 2020).

Про примирення в 60-ту річницю трагічних подій на Волині, 2003. *Голос України*, 15 липня. [Online]. Доступно: <http://www.golos.com.ua/article/242813> (дата звернення: 18.02. 2020).

Пукіш, І., 2003. Травмована пам'ять, *Високий замок*, № 39 (2471), 28 лютого. [Online]. Доступно: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/diskusija/volyn/wz27-02.htm> (дата звернення: 26.01. 2020).

Сагайдачний, І., 2003. Україна-Польща: випробування дружбою, *Дзеркало тижня*, № 8, 28 лютого. [Online]. Доступно: https://dt.ua/POLITICS/ukrayinapolscha_viprobuvannya_druzhboyu.html (дата звернення: 22.01. 2020).

Сиривко, І., 2003. Крок до порозуміння, *Поступ*, 11 липня. [Online]. Доступно: <http://postup.brama.com/usual.php?what=11767> (дата звернення: 29.01. 2020).

Сівец, М., 2003. Совість кожного підкаже потрібні слова, *Дзеркало тижня*, № 9, 7 березня. [Online]. Доступно: https://dt.ua/POLITICS/sovist_kozhnogo_pidkazhe_potribni_slova.html (дата звернення: 22.01. 2020).

Соціально зорієнтовані документи Української Греко-Католицької Церкви, (1989-2008), 2008. Заг. ред. Л. Коваленко, Львів: Видавництво Українського католицького університету, 710 с.

Стенограма 75-го засідання Верховної ради України IV скликання, 2003, 10 липня. [Online]. Доступно: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/1645.html> (дата звернення: 17.02. 2020).

Чийм болем є Волинь?, 2003. *Радіо Свобода*, 8 квітня. [Online]. Доступно: <https://www.radiosvoboda.org/a/902109.html> (дата звернення: 29.01. 2020).

Шаповал, Ю., 2003. Чи подолано волинський синдром?, *День*, № 47, 15 березня. [Online]. Доступно: <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/chi-podolano-volinskiy-sindrom> (дата звернення: 23.01. 2020).

References

Banakh, T., 2021. Masovi vbystvva 1943 r. na volyni v polsko-ukrainskykh istorychnykh dyskusiakh 1990-kh rr. [The Volhynian mass murders of 1943 in Polish-Ukrainian historical discussions in the 1990s], *NaUKMA Research Papers. History*, vol. 4, s. 65–72. (in Ukrainian).

Berdychowska, B., 2003. Ukraińcy wobec Wołynia, *Zeszyty historyczne*, nr 146, s. 65–104. (in Polish).

Berdychovska, B., 2019. Interviu [Interview], recorded by T. Banakh, June 20, personal archive of T. Banakh. (in Ukrainian).

Berdychovska, B., 2003. Zustrich nad mohylamy? [Meeting by the graves], translated from Polish O. Demkiv, *Postup*, March 7. (in Ukrainian).

Bez słowa o ludobójstwie, 2003. *Rzeczpospolita*, 8 lipca. (in Polish).

Byra, Y., 2003. My maiemo pravo ochikuvaty na pevnyi zhest vid ukrainsiv [We have the right to expect a certain gesture from Ukrainians], *Dzerkalo tyzhnia*, №6, February 14. (in Ukrainian).

Borkovskiy, A., P'ietsukh, M., 2003. Proshchennia bez vybachen [Forgiveness without apologies], *Postup*, July 12. (in Ukrainian).

Chym bolem ye Volyn? [Whose pain is Volhynia?], 2003. *Radio Svoboda*, April 8. (in Ukrainian).

Dashkevych, Y., 2011. "Uchy nelozhnyu ustamy skazaty pravdu": *istorychna eseistyka (1989 – 2008)* [„Teach the Tell the Truth with the Candid Lips”: Historical Essays (1989 – 2008)], Kyiv: Tempora, 827 s. (in Ukrainian).

Hrytsak, Y., 2019. Interviu [Interview], recorded by T. Banakh, January 2, personal archive of T. Banakh. (in Ukrainian).

Hrytsak, Y., 2003. Nashe I duzhe nashe hore [Our and very our sorrow], *Krytyka*, 7-8, s. 14. (in Ukrainian).

Hrytsak, Y., 2004. Vazhke prymyrennia [Difficult reconciliation], Hrytsak, Y., *Strasti za natsionalizmom. Istorychni esei* Kyiv: Krytyka, s. 126–137. (in Ukrainian).

Huzar, L., 2003. „Tilky vidkynuvshy vse, shcho rozdiliaie, tserkvy mozhut obiednatsya“. Pidhotuvala K. Gudzyk [The churches can join, only if they will leave all that divides]. Prepared C. Gudzyk], *Den*, № 76, April 25. (in Ukrainian).

Ihnatova, O., 2003. Tantsi do porozuminnia [Dances to understanding], *Postup*, May 9. (in Ukrainian).

Jednym głosem, 2003. *Rzeczpospolita*, 11 lipca. (in Polish).

Jeziorski, 2003. Rozmawiała T. Torańska, *Gazeta Wyborcza*, 14-15 maja. (in Polish).

Juszczenko, W., 2003. Kamienie pamięci, *Gazeta Wyborcza*, 30 maja. (in Polish).

Kalishchuk, O., 2013. *Ukrainsko-polski protystoiannia na Volyni ta u Halychyni u roky Druhoi svitovoi viiny: naukovyi ta suspilnyi dyskursy* [The Ukrainian-Polish confrontation In Volhynia and Galicia in the Second world war: scientific and social discourses], Lviv, 510 s. (in Ukrainian).

Kasianov, H., 2018. *Past continuous: istorychna polityka 1980-kh – 2000-kh. Ukraina ta susydy* [Past continuous: Historical Politics 1980– 2000. Ukraine and its Neighbours], Kyiv, 420 s. (in Ukrainian).

Kłoczowski, J., 2003. Praca nad pamięcią, *Tygodnik Powszechny*, nr 29, 20 lipca. (in Polish).

Kubik, J., Bernhardt, M., 2014. A Theory of the Politics of Memory, *Twenty Years after Communism: the Politics of Memory and Commemoration*, ed. By M. Bernhardt and J. Kubik, New York: Oxford University Press, p. 7–34. (in English).

Kuchma, L., 2003. Vystup prezydenta Ukrainy z nahody 60-i richnytsi volynskoi trahedii [Speech by the President of Ukraine on the occasion of the 60th anniversary of Volhynian tragedy], *Uriadovyi kurier*, July 15, s. 3. (in Ukrainian).

Kuron, Y., 2019. *Poliaky ta ukrainsi: vazhkyi dialoh* [Poles and Ukrainians: the difficult dialog], Kyiv: Dukh I Litera, 260 s. (in Ukrainian).

List ukraińskich intelektualistów w sprawie Wołynia, 2003. *Gazeta Wyborcza*, 24 lutego. (in Polish).

Lyst Ivana Pavla II [The Letter of John Paul II], 2003. *Postup*, July 10. (in Ukrainian).

Malimon, N., 2003. Pamiatnyk – shche ne znak prymyrennia [A memorial still is not a sign of reconciliation!], *Den*, № 83, May 17. (in Ukrainian).

Malimon, N., 2003. Chuzhi pamiatnyky [Alien memorials], *Den*, № 78, May 7. (in Ukrainian).

Makhun, S., 2003. Ostrozki dialohy [The Ostrog dialogs], *Den*, № 69, April 16. (in Ukrainian).

Marynovych, M., 2019. Interviu [Interview], recorded by T. Banakh, February 7, personal archive of T. Banakh. (in Ukrainian).

Medvedchuk, V., 2003. Volyn – nash spilnyi bil [Volhynia is our common pain], *Den*, № 59, April 2. (in Ukrainian).

Modlitwa za pomordowanych, 2003. *Gazeta Wyborcza*, Lublin, 8 maja. (in Polish).

Motyka, G., 2009. *Druha svitova viina v polsko-ukrainskykh istorychnykh dyskusiakh* [The Second World War in Polish-Ukrainian Historical Discussions], *Ukraina moderna*, ch. 15, s. 127–136. (in Ukrainian).

Motyka, G., 2019. Interviu [Interview], recorded by T. Banakh, March 8, personal archive of T. Banakh. (in Ukrainian).

Motyka, G., 2016. *Wołyn '43. Ludobójcza czystka – fakty, analogie, polityka historyczna*, Kraków: Wydawnictwo literackie, 285 s.

(in Polish).

My vidlunnia odne odnogo [We are the echo to each other], *Dzerkalo tyzhnia*, № 6, February 14. (in Ukrainian).

Nezahoiena rana Volyni. Vidkryty lyst z pryvodu 60-I richnytsi ukrainsko-polskoho zbroinoho konfliktu na Volyni [The unhealed wound of Volhynia. The open letter on occasion of the 60th anniversary of the Ukrainian-Polish armed conflict in Volhynia], 2003. [Online] Available: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/diskusija/volyn/vidozva.htm> (Accessed: 29.01. 2020). (in Ukrainian).

Novak-Jezioranskiy, Y., 2003. Naivazhlyvishe, shchob tsia richnytsia ne znyschyla nashykh stosunkiv I spivpratsi [It is most important that this anniversary would not abolished our relations and collaboration], *Dzerkalo tyzhnia*, № 6, February 14. (in Ukrainian).

Popovych, M., 2003. Volyn: nashe I nenashe hore [Volhynia: our and not our Sorrow], *Krytyka*, ch 5, s. 2–3. (in Ukrainian).

Prakh, B., 2019. Interviu [Interview], recorded by T. Banakh, February 20, personal archive of T. Banakh. (in Ukrainian).

Prawdy gorzkie i bolesne, 2003. *Gazeta Wyborcza*, 4 czerwca. (in Polish).

Prezydent Ukrainy Leonid Kuchma I Polshchi Oleksandr Kvasnievskiyi vidkryly pamiatnyk ukrainsko-polskoho prymyrennia „Pamiat – skorbota – yednannia” v seli Pavlivtsi, yake 60 rokiv tomu bulo mistsem trahichnykh podii na Volyni [The Presidents of Ukraine Leonid Kuchma and Poland Alexander Kvasnievski opened the memorial of Ukrainian-Polish reconciliation „Memory – affliction – unity” in the village Pavlivka which was a place of tragic events in Volhynia 60 years ago], *Radio Svoboda*, July 12. (in Ukrainian).

Pro prymyrennia v 60-tu richnytsiu trahichnykh podii na Volyni [About reconciliation on the occasion of the 60th anniversary of tragic events in Volhynia], 2003. *Holos Ukrainy*, July 15. (in Ukrainian).

Pukish, I., 2003. Travmovana pamiat [A traumatized memory], *Vysoky zamok*, № 39, February 28. (in Ukrainian).

Sahaidachnyi, I., 2003. Ukraina-Polshcha: vyprobuvannia druzhboiu [Ukraine-Poland: Friendship test], *Dzerkalo tyzhnia*, № 8, February 28. (in Ukrainian).

Shapoval, Y., 2003. Chy podolano volynskiyi syndrom [Is the Volhynian syndrome overcome?], *Den*, № 47, March 15. (in Ukrainian).

Siemaszko, W., Siemaszko, E., 2000. *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945*, w 2 t., Warszawa: Wydawnictwo von borowiecky. (in Polish).

Sivets, M., 2003. Sovist kozhnoho pidkazhe potribni slova [Everyone’s conscience will tell them the necessary words], *Dzerkalo tyzhnia*, № 9, March 7. (in Ukrainian).

Sotsialno zoriientovani dokumenty Ukrainskoi Hreko-Katolytskoi Tserkvy, (1989-2008) [Social oriented documents of the Ukrainian Greek Catholic Church, (1989-2008)], 2008. Za red. L. Kovalenko, Lviv, 710 s. (in Ukrainian).

Stenohrama 75-ho zasidannia Verkhovnoi rady Ukrainy IV sklykannia [The Transcript of the 75th sitting of the Verkhovna Rada of Ukraine of the IV Convocation], 2003. July 10. [Online] Available: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/1645.html> (Accessed: 17.02. 2020). (in Ukrainian).

Strzałka, J., 2003. Wokół Wołynia, *Tygodnik Powszechny*, nr 22, 1 czerwca. (in Polish).

Syryvko, I., 2003. Krok do porozuminnia [A step to understanding], *Postup*, July 11. (in Ukrainian).

Ukraińcy proszą o przebaczenie, 2003. *Rzeczpospolita*, 25 lutego. (in Polish).

Upamiętnić Wołyń, 2002. *Gazeta Wyborcza*, 13-14 listopada. [in Polish].

Uroczystości upamiętniające 60. rocznicę tragedii wołyńskiej, 2003. [Online]. Available: <https://www.prezydent.pl/aleksandra-kwasniewskiego/aktualnosci/rok-2003/art,154,430,uroczystosci-upamietniajace-60-rocznice-tragedii-woylinskiej.html> (Accessed: 30.01. 2020). (in Polish).

Viatrovych, V., 2003. Vybachennia za..? [Apologies for...?]. [Online]. Available: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/diskusija/volyn/zayavaOUN.htm> (Accessed: 27.01. 2020). (in Ukrainian).

Volynska trahediia 1943 roku. Yakym maie buty ukrainskyi krok do prymyrennia z Polshcheiu? [Volhynian tragedy of 1943. What should be the Ukrainian step to reconciliation with Poland], 2003. [Online]. Available: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/diskusija/volyn/analitik21-05.htm> (Accessed: 27.01. 2020). (in Ukrainian).

Volyn – 1943/1944: nevidoma trahediia [Volhynia – 1943/1944: Unknown Tragedy], 2003. *Den*, № 78 (May 7), № 82 (May 16). (in Ukrainian).

Vozniak, T., 2003. Mamai chy maibutnie [Mamai or the Future], *Krytyka*, ch. 7-8, s. 12–13. (in Ukrainian).

Wojciechowski, M., 2003. Pierwszy krok, *Gazeta Wyborcza*, 12 lipca. (in Polish).

Zaitsev, O., 2003. Volynskiyi urok: pisliamova do urochystosti [Volhynian lesson: Afterwords to the commemorations], *Lvivska hazeta*, July 18. (in Ukrainian).

Zamiatin, V., 2003. Dyplomatychno-atmosferni poshuky [The Diplomatic and Atmospheric search], *Den*, № 37, February 27. (in Ukrainian).

Zaiava provodu OUN z pryvodu polsko-ukrainskykh podii na Volyni 43-44 roku [The Statement of the Leadership of OUN on the Polish-Ukrainian Events in Volhynia 43-44], 2003. [Online]. Available: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/diskusija/volyn/zayavaOUN.htm> (Accessed: 27.01. 2020). (in Ukrainian).

Zaiava z nahody 60-i richnytsi volynskoi trahedii [The statement on the Occasion of the 60th Anniversary of Volhynian Tragedy], 2003. July 10. [Online]. Available: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=15459&pf35401=37971> (Accessed: 28.05. 2019). (in Ukrainian).

Z pryvodu vidznachennia v Polshchi 60-richchia trahichnykh podii 1943 na Volyni. Vidkryty lyst [On the Polish Commemoration of the 60th Anniversary of Tragic Events of 1943 in Volhynia. The Open Letter], 2003. *Holos Ukrainy*, May 16. (in Ukrainian).

Tetiana Banakh

PhD student of history department, Ukrainian Catholic university, Lviv

THE POLISH-UKRAINIAN RECONCILIATION ATTEMPTS ON THE 60TH ANNIVERSARY OF THE VOLHYNIAN MASS MURDERS OF 1943

The article deals with the Polish-Ukrainian public discussions on the Volhynian mass murders from February to July 2003 and the joint 60th-anniversary commemoration of this massacre, which happened July 11 in Pavlivka village, the Volhynian region in Ukraine. The research is written from the perspective of the conception of reconciliation. The main question is the extent to which this reconciliation was successful. The article is based on Polish and Ukrainian media materials, official statements, letters and appeals of different groups and public figures, and five unpublished interviews conducted by the author in January – June 2019. The methodological research frame is a theory of the politics of memory by Jan Kubik and Michael Bernhardt. The approach is helpful for the classification of mnemonic actors, who participated in the debates, and the research of various memories of Volhynian mass murders. The article stresses the importance of this discussion and the joint commemoration of victims. Leading politicians and intellectuals participated in the debate, especially in Ukraine. The scholars from both sides, who took the position of mnemonic pluralists, played an important role. They tried to rethink the past of their country and the responsibility in the Polish-Ukrainian conflict. However, this rethinking was difficult for them. Appeals to reconciliation had a spiritual dimension. Therefore the church joined it, although quite carefully. The commemorative action in Pavlivka happened mainly because of state resources. It was inaccessible to a significant part of the Ukrainian public. However, even in this situation, the commemorative action in Pavlivka could contribute to overcoming the conflict of memories if both countries were more pluralistic in the following years.

Keywords: Poland, Ukraine, Volhynia, reconciliation, Pavlivka.

ОЦІНКА ВІЙНИ НА ДОНБАСІ ВЧЕНИХ І КОЛИШНІХ ПОЛІТИКІВ НА СТОРІНКАХ ГАЗЕТИ «THE NEW YORK TIMES» (12 ЛЮТОГО 2015 – 30 КВІТНЯ 2018 РР.)

Юрій Офіцинський

аспірант кафедри Античності, Середньовіччя та історії України домодерної доби,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

E-mail: yuriy.ofitsynskyu@gmail.com

Researcher ID: AIE-3776-2022

<https://orcid.org/0000-0001-9703-6437>

У цій статті проаналізовано думки вчених і колишніх політиків-високопосадовців щодо війни на Донбасі у період із 12 лютого 2015 – 30 квітня 2018 рр. та на основі цього показано найоптимальніші шляхи її припинення. Наукова новизна дослідження в тому, що вперше в історіографії на основі матеріалів газети «The New York Times» досліджено думки науковців та экс-політиків щодо війни на сході України за час від 12 лютого 2015 р. до 30 квітня 2018 р. Автор дійшов до наступних висновків. По-перше, одні аналітики прогнозували, що Росія не спробує захопити Україну, а воюватиме на Донбасі, щоб тримати країну дестабілізованою та не дати їй зблизитися з ЄС і НАТО. Інші експерти передбачали, що РФ може не зупинитися на Україні та використася росіян країн Балтії для творення вже там заморожених конфліктів. По-друге, неоднозначним було вживання різних термінів на позначення війни на Донбасі та ворогів українських військ. Їх називали переважно «повстанцями», рідше «сепаратистами», поодинокі – «бойовиками» й «терористами». Саму ж війну позначали найчастіше, як «повстання» або «конфлікт», рідше «вторгнення» і в одиничних випадках – «війна». По-третє, схваливши першу і другу Мінські угоди, майже всі експерти відразу засумнівались в їхній життєздатності. У Мінську-2 Донбас визнавався невід'ємною частиною України, В. Путін періодично вдавався тут до воєнної ескалації та замість політичного врегулювання прагнув замороженого конфлікту, щоб Україна відмовилась від свого стратегічного курсу – європейського та євроатлантичного. Росія все робила для того, що Україна в очах світу виглядала внутрішньо нестабільною, «неспроможною державою» (failed state), щоб у свою чергу скористатися її слабкістю в майбутньому. По-четверте, у дискусіях, чи варто Заходу надавати Україні зброю, викристалізувалися два табори. Одні радили Заходу належно озброїти Україну, яка заводить російській агресії проти інших держав. Інші вважали, що озброєння України не виснажить Росію. Навпаки, може призвести до катастрофічної поразки України і приниження Заходу. По-п'яте, західні санкції проти Росії спонукали її відмовитись від претензій на Донбас і застерігали від агресивного курсу щодо інших країн. Водночас встановлення тривалого миру в Україні, отже завершення війни на Донбасі, пов'язувалося винятково з дипломатичними зусиллями. Передусім через пошук і схвалення компромісного варіанту автономії або розширеного місцевого самоврядування.

Ключові слова: війна на Донбасі, вторгнення, науковці, аналітики, політики, українські війська, російські війська.

Постановка проблеми. Уже йде дев'ятий рік сучасної російсько-української війни. Після активної фази 2014 – 2015 рр. вона стала замороженим конфліктом. Проте 24 лютого 2022 р. переросла з гібридної у відкриту повномасштабну війну на виживання. Об'єктом цього дослідження стало військове вторгнення РФ на територію окремих районів Донецької та Луганської областей України (ОРДЛО) з 12 лютого 2015 (другої Мінської угоди) до 30 квітня 2018 рр. (початку Операції Об'єднаних сил).

Варто відразу відзначити принципове. Щоб детально та предметно виконати мету дослідження, автором проаналізовано 145 статей за 12 лютого 2015 – 30 квітня 2018 рр. Серед них у 17 публікаціях (або 11,72 %) наведено оцінки війни на сході України 20 осіб, які є або вченими, або экс-політиками. Їхні міркування щодо війни на Донбасі є предметом цього дослідження. Ідеться про доволі широку джерельну базу, що передусім складається з его-документів, а точніше – з оглядових текстів (коментарів).

За досліджуваний період двадцять осіб у «The New

York Times» поділилися власними думками і почуттями щодо війни на Донбасі. Автор подає їх в алфавітному порядку із зазначенням країн походження: Баунов Олександр (РФ), Біннедейк Ганс (США), Боненбергер Адріан (США), Гербет Джон (США), Галеотті Марк (США), Джексон Брюс (США), Каратницький Адріан (США), Кофман Майкл (США), Лозовий Іван (Україна), Локшина Тетяна (РФ), Луцевич Оріся (Велика Британія), Мак-Фол Майкл (США), Медіш Марк (США), Мельник Олексій (Україна), Осмоловська Юлія (Україна), Роджанський Метью (США), Сологуб Ілона (Україна), Тренін Дмитро (РФ), Фоксолл Ендрю (Велика Британія), Чарап Семюел (Велика Британія).

Отже, серед них 4 мешканці (громадяни) України (20%), 3 – Росії (15%), 10 – США (50%), 3 – Великої Британії (15%).

Вони вживали термінологію відповідно до власних уявлень і підходів, тому в статті збережено її особливості в перекладі українською, не вдаючись у спрощування чи дискусії. На їхню експертну точку

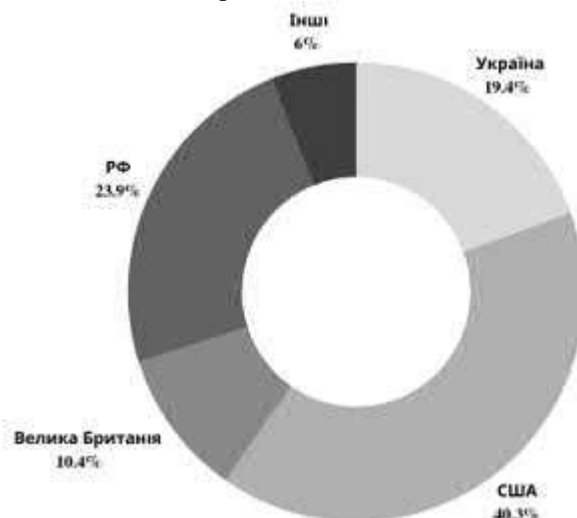
зору зазвичай покликалися із цитуванням прямої мови журналісти «The New York Times» у своїх статтях. Часто в одній публікації подавалися судження декількох активних науковців і колишніх політичних діячів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Донині оприлюднено чимало праць щодо російсько-української гібридної війни на Донбасі 2014 – 2018 рр., зокрема й захищено дисертації. На це ми вже звертали чільну увагу раніше [Офіцинський, 2017; Офіцинський, 2021]. Найновіший конспективний огляд цієї проблематики зробив Борис Дрогомирецький [Дрогомирецький, 2022]. На його погляд, історіографія перманентної гібридної агресії Росії проти України ґрунтується на значному числі публікацій переважно дискусійного характеру. Ставлення російських дослідників до російсько-української війни в період 2014 – 2017 рр. досліджувала Катерина Сілантьєва-Папп [Сілантьєва-Папп, 2019]. Проаналізувавши 36 монографій і брошур, авторка відзначила, що РФ подано як повноправного гравця великої європейської політики,

як захисника та миротворця в місцевих конфліктах. Зауважено, що російські дослідники маніпулюють страхами свого та інших народів і активно просувають різні ярлики, які навішують українцям: «бандерівці», «каратели», «нацисти», «фашисти», «хунта».

Оцінки війни на Донбасі вчених і колишніх політиків на сторінках газети «The New York Times» ми вже досліджували раніше, проаналізувавши період 1 березня 2014 – 11 лютого 2015 рр. [Oftsynskyy, 2020]. Узагальнимо тут кількісні показники попереднього та цього дослідження. Загалом нами опрацьовано 484 статті за 1 березня 2014 – 30 квітня 2018 рр., із яких у 57 публікаціях (або 11,78 %) наведено оцінки війни на Донбасі 67 експертів. Серед них 13 мешканців (громадян) України (19,4 %), 16 – Росії (23,9 %), 27 – США (40,3 %), 7 – Великої Британії (10,4 %), а також по одному жителю Франції, Німеччини, Норвегії, Австралії (разом 6,0 %). Це відображено в запропонованій діаграмі, складеній за власними підрахунками.

Діаграма. Розподіл експертів із війни на Донбасі (березень 2014 – квітень 2018), залучених «The New York Times», за країнами походження

Активніше газета «The New York Times», зокрема і в контексті російсько-української війни, стала вивчатися істориками. Так, доктори історичних наук Олег Петречко та Віталій Масненко проаналізували, як представлено російську збройну агресію проти України у період 27 лютого – 4 березня 2014 р. [Петречко, Масненко, 2021]. Вони взяли до уваги й положення нашого монографічного дослідження [Офіцинський, 2018] та зробили висновок, що публікації вказаної газети стосовно початку російської агресії проти України і коментарі читачів до електронних версій статей засвідчують, що спроби російської пропаганди сформувати негативне ставлення американського суспільства до України та Революції гідності не мали успіху.

Щодо інших досліджень подібної тематики, то за редакцією Володимира Кулика видано колективну працю, в якій проаналізовано американський, британський, німецький, французький, італійський, грецький, польський, російський науково-експертні дискурси щодо російсько-української гібридної війни

[Інтерпретації російсько-українського конфлікту в західних наукових і експертно-аналітичних працях, 2020]. Наголошено, що потрібно на державному рівні збільшувати поінформованість про Україну за кордоном. У свою чергу британський медійний дискурс щодо агресії РФ проти України дослідили на прикладі матеріалів служби «BBC News» доктори історичних наук Віталій Тельвак і Віталій Масненко [Тельвак, Масненко, 2021], італійський – Сергій Пахоменко, Ганна Рудницька [Пахоменко, Рудницька, 2016], а західний загалом – Ірина Краснодемська [Краснодемська, 2017].

З'явилися фахові праці з аналізом українського медійного дискурсу, зокрема Анастасії Моргун [Моргун, 2016], Юрія Ніколайця [Ніколаєць, 2014]. Відображення донецькими мас-медіа грецьких національних меншин зокрема і війни на Донбасі у 2014-2015 рр. дослідив Віталій Бенчук [Бенчук, 2020]. Окремо досліджено втрати України внаслідок агресії РФ [Дем'янюк, 2020; Лавер, Матяшовська, Шумило, 2019].

Мега статті. Представити аналіз думок учених і колишніх політиків-високопосадовців щодо сучасної російсько-української війни на Донбасі у період 12 лютого 2015 – 30 квітня 2018 рр. і на основі цього продемонструвати найоптимальніші шляхи її припинення. **Завданнями** праці є: проаналізувати думки науковців та экс-політиків щодо сучасної російсько-української війни на сході України у період 12 лютого 2015 – 30 квітня 2018 рр., виокремити проблеми, які найбільше обговорювалися експертами, базуючись на міркуваннях останніх, продемонструвати найоптимальніші шляхи припинення війни на Донбасі, актуальні в той час.

Виклад основного матеріалу. 12 лютого 2015 р. лідери РФ, України, Франції, Німеччини уклали другу Мінську угоду з метою припинити війну на Донбасі. Знову були сумніви в її дієвості. Багато хто вважав, що Москва хоче створити там заморожений конфлікт, як у Придністров'ї в Молдові та в Абхазії й Південній Осетії в Грузії. Так РФ не дасть Україні приєднатися до НАТО та ЄС.

Стосовно цього директор московського Центру Карнегі Дмитро Тренін примітив, що суть не в бажаннях росіян, а в тому, до чого схиляться українці [MacFarquhar, 2015a]. План РФ – зберегти Крим російським, а схід України – як осередок протидії націоналістичним антиросійським настроям, які домінували в Києві. Д. Тренін припустив, що все це не закінчиться у 2015 р.

Як узагальнив Адріан Каратницький, старший науковий співробітник і співдиректор програми «Україна в Європі» в Атлантичній Раді (Вашингтон), світові лідери сподівалися на кращу підтримку режиму припинення воєни другою Мінською угодою, що багатьма сприймалася скептично [Karatnysky, 2015a]. Найважливішим у ній було те, що вона розглядала Донецьку і Луганську області як невід'ємну частину України. У той же час у Мінську-2 появились механізми, якими РФ могла отримати вплив на Україну.

За словами А. Каратницького, метою другої Мінської угоди для В. Путіна було інтегрувати в Україну «ДНР» і «ЛНР», щоб країни Заходу скасували санкції. Це означало замороження конфлікту. На думку експерта, найкращі кроки Заходу в цьому випадку такі: продовжувати санкції, наполягати на виведенні російської зброї зі сходу України, оновити матеріальну базу української армії, допомагати розвитку української економіки, сприяти залученню коштів на відбудову Донбасу в тому числі й за рахунок самої РФ. І найважливіше – запобігти тому, щоб зміни до конституції згідно з Мінськом-2, перешкодили Україні ввійти в ЄС [Karatnysky, 2015a].

Професор Нью-Йоркського університету Марк Галеотті написав у журналі «Foreign Policy» («Зовнішня політика»), що Росія відносно дешево веде проксі-війну на сході України [MacFarquhar, 2015b]. Там Кремль розгорнув щонайбільше 9 тис. військових, як оцінювали в Києві.

Журналісти «The New York Times» Е. Креймер і Д. Гершенгорн наголосили, що Україна і решта Європи знову залежали від дій В. Путіна та його представників на Донбасі [Kramer, Herszenhorn, 2015].

Як їм пояснив військовий аналітик М. Галеотті, Москва не відмовиться від Дебальцевого, бо це важливий стратегічний комунікаційний вузол і слабе місце в оборонній лінії «повстанців». Через це Росія підтримала їх військами та передовою зброєю. Опісля Москва на деякий час призупинить бойові дії, щоб заспокоїти країни Заходу та відвести від себе їхню увагу.

18 лютого 2015 р. українські солдати почали прорив з оточення в Дебальцевому. Вважалося, що їх оточили всупереч положенням Мінська-2. Це кидало великі сумніви на надійність угоди. Однак старший науковий співробітник Міжнародного інституту стратегічних досліджень (Лондон) Семюел Чарап підкреслив, що на переговорах у Мінську не змогли досягнути угоди щодо Дебальцевого [Kramer, Herszenhorn, 2015]. П. Порошенко наполягав, що українські воїни відступили відповідно до його наказу. На погляд С. Чарапа, рішення покинути спірне місто запізнилося на кілька днів, збільшило число жертв серед оточених і, звісно, нападників.

Свої міркування в окремій статті висловив Марк Медіш, високопосадовець Білого Дому і казначейства в адміністрації Б. Клінтона [Medish, 2015]. Становлення міцного миру на Донбасі він прив'язав до жорсткої дипломатії щодо статусу «повстанських» областей та місця України в контексті європейської та євразійської безпеки. Нейтралітет України здавався йому реальнішим, ніж членство в НАТО. Але політичне врегулювання на Донбасі, економічний успіх і перезавантаження державних інституцій в Україні можливі лише при сильній підтримці Заходу.

«The New York Times» подала статтю двох впливових інтелектуалів з Атлантичної Ради (Вашингтон) – Ганса Біннедейка, колишнього старшого директора оборонної політики в Раді національної безпеки США, і Джона Гербста, експосла США в Україні 2003 – 2006 рр. [Binnedijk, Herbst, 2015] Вони сумнівалися, що В. Путін дотримається Мінська-2, позаяк його довгострокова мета – створення «Новоросії» на українському узбережжі Чорного моря. У той час В. Путін вирішував, чи наступати на Маріуполь. Названі автори націлили країни Заходу, якщо не вдасться дипломатам спинити агресора, надати Україні летальну зброю, накласти жорсткі санкції на РФ, зокрема, виключити із фінансової системи переказів «Свіфт», обмежити поїздки росіян в Європу і США. Такі заходи були б необхідними, оскільки в НАТО не збиралися вводити свої війська на захист України.

У травні 2015 р. на Заході дискутували про те, що Україна знаходиться на межі банкрутства, а також про розкол коаліції проєвропейської більшості у Верховній Раді. Президент неурядової організації «Проект для перехідних демократій» Брюс Джексон переконував, що П. Порошенко не справляється на посаді президента, а український уряд занадто слабкий для побудови єдиної незалежної держави [Herszenhorn, 2015].

Такі розчарування в США та ЄС підтвердив і професор Стенфордського університету, колишній посол США в Росії Майкл Мак-Фол [Binnedijk, Herbst, 2015]. Він мав позитивні очікування від зусиль

Україні і схвалював реформи, які вже здійснено. Але перед Україною через вимоги США та ЄС стояли величезні завдання, котрі вимагали нагального й ефективного виконання від вищих органів державної влади.

У схожій манері Олександр Баунов із московського Інституту Карнегі констатував, що РФ скористається з наростання проблем всередині України, аби вона стала менш привабливою для Заходу [Herszenhorn, 2015]. Бо ж нема сенсу Москві поновлювати бойові дії, коли Україна бореться сама з собою, послаблюється внутрішньо.

Як підкреслив Адріан Каратницький, В. Путін вів багато боїв на Донбасі через місцеві злочинні банди, безробітних, крайніх правих екстремістів із Росії, російських найманців, які воювали в Чечні, Південній Осетії, Придністров'ї та інших «гарячих точках» [Karatnysky, 2015b]. Їх оснастили сучасною зброєю та підтримували російські війська. У сепаратистських анклавах панували добре озброєні злочинні мережі, лідери яких очолили місцеві органи влади. Звідти злочинність поширилася на Ростовську область і Краснодарський край РФ, тому російські спецслужби знищували проблемних ватажків «повстанців». На думку А. Каратницького, війна з Україною виходила з-під контролю В. Путіна, бо принесла Росії санкції, політичну ізоляцію, економічний спад, зростання злочинності.

Через активізацію бойових дій на Донбасі влітку 2015 р. обговорювалося питання озброєння України. Доти США надавали Україні нелетальну допомогу і вагалися, чи варто постачати їй зброю. Проти такого кроку були Німеччина і Франція. Як і багато американців, аналітики Ганс Біннедейк і Джон Гербст вважали, що Україні треба надати зброю, бо це значно ускладнить подальші військові кроки Кремля і стримає його від агресії в інших місцях [Binnedijk, Herbst, 2015].

Улітку 2015 р. Конгрес США добивався рішення про поставку зброї Україні. Директор Інституту Кеннана у Вашингтоні Метью Роджанський зауважив запеклі дискусії щодо цього питання, бо США таким чином вступить у проксі-війну з РФ [Steinhauer, Herszenhorn, 2015]. У свою чергу генеральний директор «AB&D Group» в Києві Юлія Осмоловська повідомила, що українці неоднаково оцінюють вигоду від американської зброї та ризики посилення конфлікту. Їх також збивали з пантелику нечітка позиція Білого Дому.

Верховна Рада України 31 серпня 2015 р. проголосувала (265 депутатів) за автономію Донбасу. Хоч Кремль заперечував пряму підтримку колаборантів з окремих районів Донецької та Луганської областей, дослідник Київської школи економіки Ілона Сологуб це спростувала [Kramer, 2015a]. Без Москви сепаратистські анклавні не проіснували б і кілька днів. За її словами відзначене голосування – не задоволення вимог сепаратистів. Важливо, що думають не вони, а В. Путін.

Науковий співробітник Центру Разумкова (Київ) Олексій Мельник зауважив, що коли йдеться про м'яку силу, то Україна сама собі шкодить, втрачаючи економічний вплив на «повстанські зони» [Kramer,

2015b]. Бо коли Україна припинила виплачувати субсидії жителям ОРДЛО, то ці виплати взяла на себе Росія, купуючи таким чином прихильність місцевого населення.

У вересні 2015 р. на Донбасі почався період затишшя. Аналітики вказували на можливість ширшої угоди в інтересах В. Путіна. Отримання квазі-державами на сході України автономії відповідало його вимогам в угоді про припинення вогню, забезпечувало прийнятний вихід Росії із конфліктів, на які бракувало фінансів. Як відзначив директор Інституту державності та демократії (Київ) Іван Лозовий, падіння цін на нафту й газ обтяжило бюджет РФ [Kramer, 2015b]. Саме тому, погоджувався і Д. Тренін, В. Путін знижував військову активність [Bohlen, 2015].

У зв'язку з цим, аби досягнути своїх цілей, В. Путіну потрібно було від Києва узаконення автономії, за якою сепаратистські регіони стали б номінально частиною України, їхні представники ввійшли до Верховної Ради або зайняли посади в органах місцевого самоврядування. Як гадав І. Лозовий, далі президент РФ міг спонукати країни Заходу зняти руйнівні економічні санкції [Kramer, 2015b].

У грудні 2015 р. саміт ЄС вирішував долю антиросійських санкцій. У «The New York Times» публікувались тематичні матеріали. Так, Орися Луцевич, наукова співробітниця аналітичного центру «Chatham House» (Лондон), у своїй статті зазначила, що санкції проти РФ потрібно продовжити і збільшити, доки Москва не змінить військово-політичний курс [Lutsevych, 2015]. Інакше країни Заходу визнають агресію Росії прийнятною.

Те саме написав Ендрю Фоксолл, службовець міністерства оборони Великої Британії, экс-директор аналітичного Центру російських студій (Лондон) [Foxall, 2015]. Щоб виконати другу Мінську угоду та відновити до кінця 2015 р. контроль української влади над східним кордоном, західні союзники мають підвищувати санкції, доки РФ не виконає домовленості. Крім того, запевняв експерт, країни Заходу повинні надати Україні відчутну військову допомогу, а саме: обладнанням, радниками, тренуванням української армії, щоб значно підвищити ціну нового нападу на Україну для президента Росії.

Війна на Донбасі в 2016 р. переходила в стадію «замороженого конфлікту». Тоді тривали перестрілки між українськими і російськими військами, однак без окупації чи відвоювань РФ нових територій. Того року тільки в одній статті подано експертну думку.

У липні 2016 р. увагу «The New York Times» привернула доповідь правозахисників, де українські спецслужби, як і сепаратистів, звинувачено в жорстокому поводженні та катуваннях. Дослідниця «Human Rights Watch», співавторка доповіді Таня Локшина обурилася злочинами на сході України, зокрема, захопленням людей у полон на вулицях, побиттями тощо [Kramer, 2016]. Як вона доводила, до цього вдавалися обидві сторони.

Для російсько-української війни протягом 2017 р. були характерні нетривалі гарячі фази з активними бойовими діями. «Невійна» на сході України, за словами колишнього офіцера армії США, журналіста

Адріана Боненберґера з «The New York Times», тривала четвертий рік, а новий президент Д. Трамп не зміг покращити ситуації після невдалих спроб Б. Обами [Bonenberger, 2017]. Неофіційне схвалення Сполученими Штатами статусу-кво на Донбасі збільшило інтенсивність збройного протистояння. Як застерігав А. Боненберґер, подальше російське вторгнення призведе до великого європейського конфлікту з 8-ма мільйонами біженців.

У серпні 2017 р. обговорювалося надання Україні від США оборонної зброї, а саме протитанкових ракет «Джевелін» на суму 50 млн дол. Майкл Кофман, науковий співробітник Центру Вудро Вілсона і старший ад'юнкт у Центрі нової американської безпеки у Вашингтоні, назвав це дорогою непрактичною допомогою [Kofman, 2017]. Україна вже мала і виробляла протитанкові керовані ракети. До того ж за 50 млн дол. вдалося б забезпечити «Джевелінами» лише частину військ. За цю суму Україна могла б отримати набагато більше подібної зброї з інших країн або виробити самостійно.

Найчастіше на Донбасі гинули від стрілецької зброї та артилерії. Танкові битви траплялися зрідка серед невеликих підрозділів. Через те М. Кофман надання «Джевелінів» трактував хибним кроком, що не покращить ситуацію стратегічно. Малоімовірно було виснаження Росії в Україні, а надання зброї перетворить російсько-український конфлікт на проксі-війну між США і РФ. Натомість висловлено пораду Білому Дому більше допомагати союзникам із НАТО.

Відтоді, тобто від серпня 2017 р. до кінця квітня 2018 р., в «The New York Times» спостерігалось своєрідне експертне затишшя стосовно російсько-української війни на Донбасі. Принаймні статей із відповідними оцінками науковців і колишніх політиків не зустрічаємо.

Висновки. Корекційний вплив російсько-української війни на світову дипломатію та міжнародні відносини, передусім санкційна політика проти агресора – Російської Федерації та дипломатичні заходи з відновлення територіальної цілісності України, стали для «The New York Times», її авторів і читачів предметом тривалих і скрупульозних зацікавлень.

Від початку війни на Донбасі газета «The New York Times» подавала огляди поточної ситуації та передбачення про можливі варіанти розвитку подій, що по суті стало фірмовим стилем видання. Якщо підсумувати, то ця війна зацікавленими інтелектуалами оцінювалася наступним чином.

По-перше, одні аналітики прогнозували, що Росія не спробує захопити Україну, а воюватиме на Донбасі, щоб тримати країну дестабілізованою та не дати їй зблизитися з ЄС і НАТО. Інші експерти передбачали,

що РФ може не зупинитися на Україні та використає росіян країн Балтії для творення вже там заморожених конфліктів, оскільки поновлення СРСР у гібридній версії лягло в основу путінізму – державного режиму РФ.

По-друге, неоднозначним було вживання різних історичних, політичних і правових термінів на позначення війни на Донбасі та ворогів українських військ. Їх називали переважно «повстанцями», рідше «сепаратистами», поодинокі – «бойовиками» й «терористами». Саму ж війну позначали найчастіше, як «повстання» або «конфлікт», рідше «вторгнення» і в одиничних випадках – «війна».

По-третє, схваливши першу і другу Мінські угоди, майже всі експерти відразу засумнівались в їхній життєздатності. У Мінську-2 Донбас визнавався невід'ємною частиною України, В. Путін періодично вдавався тут до воєнної ескалації та замість політичного врегулювання прагнув замороженого конфлікту, щоб Україна відмовилась від свого стратегічного курсу – європейського та євроатлантичного. Росія все робила для того, що Україна в очах світу виглядала внутрішньо нестабільною, «неспроможною державою» (failed state), щоб у свою чергу скористатися її слабкістю в майбутньому.

Автори «The New York Times» постійно відзначали, як путінська Росія прагнула конвертувати «гарячу фазу» війни на Донбасі в «холодний мир» за деструктивним сценарієм: автономія Донбасу, легалізація сепаратистів у Верховній Раді та органах місцевого самоврядування. Окупувачи де-факто частину Донбасу, Росія перетворювала цей регіон на воєнний плацдарм для подальшого підкорення всієї України. Це стало очевидним у 2016 – 2017 рр., коли Захід війну на Донбасі сприймав уже як звичайну річ, без просвітки, але не послабив санкційну політику щодо Росії.

По-четверте, у дискусіях, чи варто Заходу надавати Україні зброю, викристалізувалися два табори. Одні – умовно назвемо «табір яструбів» – радили Заходу належно озброїти Україну, яка завадить російській агресії проти інших держав. Інші – умовно назвемо «умиротворювачі» – бачили в розгромі сепаратистів на Донбасі екзистенційну загрозу путінізму загалом. Озброєння України, на їхній погляд, не виснажить Росію. Навпаки, може призвести до катастрофічної поразки України і приниження Заходу.

По-п'яте, західні санкції проти Росії спонукали її відмовитись від претензій на Донбас і застерігали від агресивного курсу щодо інших країн. Водночас встановлення тривалого миру в Україні, отже завершення війни на Донбасі, пов'язувалося винятково з дипломатичними зусиллями. Передусім через пошук і схвалення компромісного варіанту автономії або розширеного місцевого самоврядування.

Список використаних джерел

- Binnedijk, H., Herbst, J., 2015. Putin and the 'Mariupol Test'. *The New York Times*, 15 March. [Online]. Available at: <https://www.nytimes.com/2015/03/16/opinion/putin-and-the-mariupol-test.html> (Accessed: 05.06.2022).
- Bohlen, C., 2015. Recent Quiet in Ukraine Offers Hope for a Peaceful Resolution. *The New York Times*, 19 October. [Online]. Available at: <https://www.nytimes.com/2015/10/20/world/europe/recent-quiet-in-ukraine-offers-hope-for-a-peaceful-resolution.html> (Accessed: 05.06.2022).
- Bonenberger, A., 2017. The War No One Notices in Ukraine. *The New York Times*, 20 June. [Online]. Available at: <https://www.nytimes.com/2017/06/20/opinion/ukraine-russia.html> (Accessed: 05.06.2022).

- Foxall, A., 2015. Stick to Sanctions on Russia. *The New York Times*, 16 December. [Online]. Available at: <https://www.nytimes.com/2015/12/17/opinion/stick-to-sanctions-on-russia.html> (Accessed: 05.06.2022).
- Herszenhorn, D., 2015. In Ukraine, Corruption Concerns Linger a Year After a Revolution. *The New York Times*, 17 May. [Online]. Available at: <https://www.nytimes.com/2015/05/18/world/europe/in-ukraine-corruption-concerns-linger-a-year-after-a-revolution.html> (Accessed: 05.06.2022).
- Karatnycky, A., 2015a. Making the Most of Minsk. *The New York Times*, 19 February. [Online]. Available at: <https://www.nytimes.com/2015/02/20/opinion/a-closer-look-at-the-ukraine-cease-fire-agreement.html> (Accessed: 05.06.2022).
- Karatnycky, A., 2015b. Putin's Warlords Slip Out of Control. *The New York Times*, 9 June. [Online]. Available at: <https://www.nytimes.com/2015/06/10/opinion/putins-warlords-slip-out-of-control.html> (Accessed: 05.06.2022).
- Kofman, M., 2017. For the U.S., Arming Ukraine Could Be a Deadly Mistake. *The New York Times*, 25 August. [Online]. Available at: <https://www.nytimes.com/2017/08/25/opinion/united-states-arm-ukraine-missiles.html> (Accessed: 05.06.2022).
- Kramer, A., 2015a. 2 More Officers Die in Violent Protest Over Autonomy for East Ukraine. *The New York Times*, 31 August. [Online]. Available at: <https://www.nytimes.com/2015/09/01/world/europe/ukraine-donetsk-luhansk-protests.html> (Accessed: 05.06.2022).
- Kramer, A., 2015b. Ukraine Weighs Autonomy for Parts of East, Already in Russia's Thrall. *The New York Times*, 2 September. [Online]. Available at: <https://www.nytimes.com/2015/09/03/world/europe/ukraine-weighs-autonomy-for-donetsk-luhansk.html> (Accessed: 05.06.2022).
- Kramer, A., 2016. Ukraine's Security Services and Rebels Are Said to Be Equals in Torture. *The New York Times*, 21 July. [Online]. Available at: <https://www.nytimes.com/2016/07/22/world/europe/ukraine-torture.html> (Accessed: 05.06.2022).
- Kramer, A., Herszenhorn, D., 2015. Ukrainian Soldiers' Retreat From Eastern Town Raises Doubt for Truce. *The New York Times*, 18 February. [Online]. Available at: <https://www.nytimes.com/2015/02/19/world/europe/ukraine-conflict-debaltseve.html> (Accessed: 05.06.2022).
- Lutsevych, O., 2015. Don't Use Ukraine as a Bargaining Chip in the Fight Against ISIS. *The New York Times*, 10 December. [Online]. Available at: <https://www.nytimes.com/roomfordebate/2015/12/10/trade-an-end-to-sanctions-for-putins-help-against-isis/dont-use-ukraine-as-a-bargaining-chip-in-the-fight-against-isis> (Accessed: 05.06.2022).
- MacFarquhar, N., 2015a. World Leaders Meet in Belarus to Negotiate Cease-Fire in Ukraine. *The New York Times*, 11 February. [Online]. Available at: <https://www.nytimes.com/2015/02/12/world/europe/meeting-of-world-leaders-in-belarus-aims-to-address-ukraine-conflict.html> (Accessed: 05.06.2022).
- MacFarquhar, N., 2015b. Ukraine's Latest Peace Plan Inspires Hope and Doubts. *The New York Times*, 12 February. [Online]. Available at: <https://www.nytimes.com/2015/02/13/world/europe/ukraine-talks-cess-fire.html> (Accessed: 05.06.2022).
- Medish, M., 2015. Ending Ukraine's Other War. *The New York Times*, 13 March. [Online]. Available at: <https://www.nytimes.com/2015/03/14/opinion/ending-ukraines-other-war.html> (Accessed: 05.06.2022).
- Oftsynskyy, Yu., 2020. The Estimation of the War in Donbas by Scientists and Former Politicians on the Pages of the Newspaper *The New York Times* (March 1, 2014 – February 11, 2015). *Skhidnoevropeiskiy Istorychnyi Visnyk* [East European Historical Bulletin], 15, p. 230–244. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058x.15.204977>
- Steinhauer, J., Herszenhorn, D., 2015. Defying Obama, Many in Congress Press to Arm Ukraine. *The New York Times*, 11 June. [Online]. Available at: <https://www.nytimes.com/2015/06/12/world/europe/defying-obama-many-in-congress-press-to-arm-ukraine.html> (Accessed: 05.06.2022).
- Бенчук, В., 2020. Суспільно-політичні події в Україні у дискурсі донецьких масмедіа грецьких національних меншин (2014 – 2015 рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*, вип. 30, с. 61–65. DOI: <https://doi.org/10.25264/2409-6806-2020-30-61-65>.
- Дем'янюк, О., 2020. Летальні втрати воїнів під час проведення антитерористичної операції на сході України (2014 – 2018). *Військово-науковий вісник*, №34, с. 200–212.
- Дрогомирецький, Б., 2022. Сучасна гібридно-інформаційна війна: історіографічний вимір, *Актуальні питання гуманітарних наук*, вип. 48, т. 1, с. 11–17. DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4863/48-1-2>.
- Інтерпретації російсько-українського конфлікту в західних наукових і експертно-аналітичних працях*, 2020. За ред. В. Кулика, Київ, 328 с.
- Краснодемська, І., 2017. Російсько-українська війна в дискурсі західних мас-медіа (2014 – 2016 рр.), *Українознавство*, №3, с. 57–73. DOI: [https://doi.org/10.30840/2413-7065.4\(65\).2017.127348](https://doi.org/10.30840/2413-7065.4(65).2017.127348).
- Лавер, О., Матяшовська, Б., Шумило, Н., 2019. Матеріальні втрати та втрати народонаселення Української держави внаслідок агресії Російської Федерації, *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, вип. 1(40), с. 48–54. DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(40\).2019.170229](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(40).2019.170229).
- Моргун, А., 2016. Війна Росії проти України: тенденції конфліктного дискурсу в сучасних українських ЗМІ, *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, вип. 3-4, с. 352–362.
- Ніколаєць, Ю., 2014. Етнополітичний контекст мас-медійного дискурсу, *Донбас в етнополітичному вимірі*, Київ: ІПІЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, с. 452–509.
- Офіцинський, Ю., 2017. Російська агресія на Донбасі в сучасній українській історіографії, *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Історичні науки*, №6, с. 128–135.
- Офіцинський, Ю., 2018. *Сучасна російсько-українська війна (за матеріалами газети «The New York Times» 2013 – 2017 років)*, Ужгород: РІК-У, 312 с.
- Офіцинський, Ю., 2021. Сучасна російсько-українська війна на Донбасі в дисертаційних дослідженнях України, *Polska i Ukraina w procesie przemian społeczno-politycznych*, Варшава: ELIPSA, с. 198–210.
- Пахоменко, С., Рудницька, Г., 2016. Конфлікт на Донбасі у дзеркалі італійських медіа, *Вісник Маріупольського державного університету*, вип. 15, с. 276–287.
- Петречко, О., Масненко, В., 2021. Початок збройної агресії Росії проти України за матеріалами газети «Нью-Йорк Таймс» (27 лютого – 4 березня 2014), *Проблеми гуманітарних наук. Серія Історія*, вип. 6, с. 435–453. DOI: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.6/48.228532>.
- Сілантьєва-Пап, К., 2019. Історіографія гібридної війни РФ проти України: погляд російських дослідників, *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, №1, с. 211–217. DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(40\).2019.170738](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(40).2019.170738).

Тельвак, В., Масненко, В., 2021. Ukraine Crisis: російсько-українська війна очима кореспондентів «BBC News», *Вісник Черкаського університету*, №2, с. 136–144. DOI: <https://doi.org/10.31651/2076-5908-2021-2-136-144>.

References

- Benchuk, V., 2020. Suspilno-politychni podii v Ukraini u dyskursi donetskykh masmedia hreskykh natsionalnykh menshyn (2014 – 2015 rr.) [Socio-Political Events in Ukraine in the Discourse of Donetsk Mass Media of Greek National Minorities (2014 – 2015)], *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriia «Istorychni nauky»*, vyp. 30, s. 61–65. DOI: <https://doi.org/10.25264/2409-6806-2020-30-61-65>. (in Ukrainian).
- Binnedijk, H., Herbst, J., 2015. Putin and the 'Mariupol Test'. *The New York Times*, 15 March. [Online]. Available at: <https://www.nytimes.com/2015/03/16/opinion/putin-and-the-mariupol-test.html> (Accessed: 05.06.2022). (in English).
- Bohlen, C., 2015. Recent Quiet in Ukraine Offers Hope for a Peaceful Resolution. *The New York Times*, 19 October. [Online]. Available at: <https://www.nytimes.com/2015/10/20/world/europe/recent-quiet-in-ukraine-offers-hope-for-a-peaceful-resolution.html> (Accessed: 05.06.2022). (in English).
- Bonenberger, A., 2017. The War No One Notices in Ukraine. *The New York Times*, 20 June. [Online]. Available at: <https://www.nytimes.com/2017/06/20/opinion/ukraine-russia.html> (Accessed: 05.06.2022). (in English).
- Dem'ianiuk, O., 2020. Letalni vtraty volynian pid chas provedennia antyterrorystychnoi operatsii na skhodi Ukrainy (2014 – 2018) [Volyn Residents' Fatal Losses During the Anti-Terrorist Operation in Eastern Ukraine (2014 – 2018)], *Viiskovo-naukovi visnyk*, №34, s. 200–212. (in Ukrainian).
- Drohomyretskyi, B., 2022. Suchasna hibrydno-informatsiina viina: istoriohrafichnyi vymir [Modern Hybrid-Information War: Historiographical Dimension], *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk*, vyp. 48, t. 1, s. 11–17. DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4863/48-1-2>. (in Ukrainian).
- Foxall, A., 2015. Stick to Sanctions on Russia. *The New York Times*, 16 December. [Online]. Available at: <https://www.nytimes.com/2015/12/17/opinion/stick-to-sanctions-on-russia.html> (Accessed: 05.06.2022). (in English).
- Herszenhorn, D., 2015. In Ukraine, Corruption Concerns Linger a Year After a Revolution. *The New York Times*, 17 May. [Online]. Available at: <https://www.nytimes.com/2015/05/18/world/europe/in-ukraine-corruption-concerns-linger-a-year-after-a-revolution.html> (Accessed: 05.06.2022). (in English).
- Interpretatsii rosiisko-ukrainskoho konfliktu v zakhidnykh naukovykh i ekspertno-analitychnykh pratsiakh [Interpretations of the Russian-Ukrainian Conflict in Western Scientific and Expert-Analytical Works]*, 2020. Za red. V. Kulyka, Kyiv, 328 s. (in Ukrainian).
- Karatnycky, A., 2015a. Making the Most of Minsk. *The New York Times*, 19 February. [Online]. Available at: <https://www.nytimes.com/2015/02/20/opinion/a-closer-look-at-the-ukraine-cease-fire-agreement.html> (Accessed: 05.06.2022). (in English).
- Karatnycky, A., 2015b. Putin's Warlords Slip Out of Control. *The New York Times*, 9 June. [Online]. Available at: <https://www.nytimes.com/2015/06/10/opinion/putins-warlords-slip-out-of-control.html> (Accessed: 05.06.2022). (in English).
- Kofman, M., 2017. For the U.S., Arming Ukraine Could Be a Deadly Mistake. *The New York Times*, 25 August. [Online]. Available at: <https://www.nytimes.com/2017/08/25/opinion/united-states-arm-ukraine-missiles.html> (Accessed: 05.06.2022). (in English).
- Kramer, A., 2015a. 2 More Officers Die in Violent Protest Over Autonomy for East Ukraine. *The New York Times*, 31 August. [Online]. Available at: <https://www.nytimes.com/2015/09/01/world/europe/ukraine-donetsk-luhansk-protests.html> (Accessed: 05.06.2022). (in English).
- Kramer, A., 2015b. Ukraine Weighs Autonomy for Parts of East, Already in Russia's Thrall. *The New York Times*, 2 September. [Online]. Available at: <https://www.nytimes.com/2015/09/03/world/europe/ukraine-weighs-autonomy-for-donetsk-luhansk.html> (Accessed: 05.06.2022). (in English).
- Kramer, A., 2016. Ukraine's Security Services and Rebels Are Said to Be Equals in Torture. *The New York Times*, 21 July. [Online]. Available at: <https://www.nytimes.com/2016/07/22/world/europe/ukraine-torture.html> (Accessed: 05.06.2022). (in English).
- Kramer, A., Herszenhorn, D., 2015. Ukrainian Soldiers' Retreat From Eastern Town Raises Doubt for Truce. *The New York Times*, 18 February. [Online]. Available at: <https://www.nytimes.com/2015/02/19/world/europe/ukraine-conflict-debaltseve.html> (Accessed: 05.06.2022). (in English).
- Krasnodemska, I., 2017. Rosiisko-ukrainska viina v dyskursi zakhidnykh mas-media (2014 – 2016 rr.) [Russian-Ukrainian War in the Discourse of Western Mass Media (2014 – 2016)], *Ukrainoznavstvo*, №3, s. 57–73. DOI: [https://doi.org/10.30840/2413-7065.4\(65\).2017.127348](https://doi.org/10.30840/2413-7065.4(65).2017.127348). (in Ukrainian).
- Laver, O., Matiashovska, B., Shumylo, N., 2019. Materialni vtraty ta vtraty narodonaselennia Ukrainskoi derzhavy vnaslidok ahresii Rosiiskoi Federatsii [Material loss and lol and of population of the Ukrainian State aggression of the Russian Federation]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriia: Istorii*, vyp. 1(40), s. 48-54. DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(40\).2019.170229](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(40).2019.170229). (in Ukrainian).
- Lutsevych, O., 2015. Don't Use Ukraine as a Bargaining Chip in the Fight Against ISIS. *The New York Times*, 10 December. [Online]. Available at: <https://www.nytimes.com/roomfordebate/2015/12/10/trade-an-end-to-sanctions-for-putins-help-against-isis/dont-use-ukraine-as-a-bargaining-chip-in-the-fight-against-isis> (Accessed: 05.06.2022). (in English).
- MacFarquhar, N., 2015a. World Leaders Meet in Belarus to Negotiate Cease-Fire in Ukraine. *The New York Times*, 11 February. [Online]. Available at: <https://www.nytimes.com/2015/02/12/world/europe/meeting-of-world-leaders-in-belarus-aims-to-address-ukraine-conflict.html> (Accessed: 05.06.2022). (in English).
- MacFarquhar, N., 2015b. Ukraine's Latest Peace Plan Inspires Hope and Doubts. *The New York Times*, 12 February. [Online]. Available at: <https://www.nytimes.com/2015/02/13/world/europe/ukraine-talks-peace.html> (Accessed: 05.06.2022). (in English).
- Medish, M., 2015. Ending Ukraine's Other War. *The New York Times*, 13 March. [Online]. Available at: <https://www.nytimes.com/2015/03/14/opinion/ending-ukraines-other-war.html> (Accessed: 05.06.2022). (in English).
- Morhun, A., 2016. Viina Rosii proty Ukrainy: tendentsii konfliktnoho dyskursu v suchasnykh ukrainskykh ZMI [Russia's War Against Ukraine: Trends of the Conflict Discourse in Modern Ukrainian Media], *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*, vyp. 3-4, s. 352–362. (in Ukrainian).
- Nikolaiets, Yu., 2014. Etnopolitychnyi kontekst mas-mediinoho dyskursu [Ethnopolitical Context of Mass Media Discourse], *Donbas v etnopolitychnomu vymiri*, Kyiv: IPIEND imeni I. F. Kurasa NAN Ukrainy, s. 452–509. (in Ukrainian).
- Ofitsynskyy, Yu., 2017. Rosiiska ahresia na Donbasi v suchasni ukrainskii istoriohrafii [The Russian Aggression in Donbas in Modern Ukrainian Historiography], *Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istorychni nauky*, №6,

s. 128–135. (in Ukrainian).

Ofitsynskyy, Yu., 2018. *Suchasna rosiisko-ukrainska viina (za materialamy hazety «The New York Times» 2013 – 2017 rokiv)* [The Modern Russian-Ukrainian War (Based on the Materials of the Newspaper The New York Times, 2013-2017)], Uzhhorod: RIK-U, 312 s. (in Ukrainian).

Ofitsynskyy, Yu., 2021. *Suchasna rosiisko-ukrainska viina na Donbasi v dysertatsiinykh doslidzhenniakh Ukrainy* [Modern Russian-Ukrainian War in Donbas in Dissertation Researches of Ukraine], *Polska i Ukraina w procesie przemian spoleczno-politycznych*, Varshava: ELIPSA, s. 198–210. (in Ukrainian).

Ofitsynskyy, Yu., 2020. The Estimation of the War in Donbas by Scientists and Former Politicians on the Pages of the Newspaper *The New York Times* (March 1, 2014 – February 11, 2015), *Skhidnoievropejskyi Istorychnyi Visnyk [East European Historical Bulletin]*, 15, p. 230–244. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058x.15.204977>. (in English).

Pakhomenko, S., Rudnytska, H., 2016. Konflikt na Donbasi u dzerkali italijskykh media [Conflict in the Donbas in the Mirror of Italian Media], *Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu*, vyp. 15, s. 276–287. (in Ukrainian).

Petrechko, O., Masnenko, V., 2021. Pochatok zbroinoi ahresii Rosii proty Ukrainy za materialamy hazety «Niu-Iork Taims» (27 liutoho – 4 bereznia 2014) [The Beginning of the Russian Armed Aggression Against Ukraine According to “The New York Times” (February 27 – March 4, 2014)], *Problemy humanitarnykh nauk. Serii Istorii*, vyp. 6, s. 435–453. DOI: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.6/48.228532>. (in Ukrainian).

Silantieva-Papp, K., 2019. Istoriohrafii hibrydnoi viiny RF proty Ukrainy: pohliad rosiiskykh doslidnykiv [Historiography of the Russian hybrid war against Ukraine: the view of Russian researchers], *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Serii: Istorii*, №1, s. 211–217. DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(40\).2019.170738](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(40).2019.170738). (in Ukrainian).

Steinhauer, J., Herszenhorn, D., 2015. Defying Obama, Many in Congress Press to Arm Ukraine. *The New York Times*, 11 June. [Online]. Available at: <https://www.nytimes.com/2015/06/12/world/europe/defying-obama-many-in-congress-press-to-arm-ukraine.html> (Accessed: 05.06.2022). (in English).

Telvak, V., Masnenko, V., 2021. Ukraine Crisis: rosiisko-ukrainska viina ochyma korespondentiv «BBC News» [Ukraine Crisis: Russian-Ukrainian War through the vision of BBC News correspondents], *Visnyk Cherkaskoho universytetu*, №2, s. 136–144. DOI: <https://doi.org/10.31651/2076-5908-2021-2-136-144>. (in Ukrainian).

Yuriy Ofitsynskyy

Postgraduate student of the Department Of Ancient, Middle Ages and Premodern History of Ukraine,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

THE ESTIMATION OF THE WAR IN DONBAS BY SCIENTISTS AND FORMER POLITICIANS ON THE PAGES OF THE NEWSPAPER *THE NEW YORK TIMES* (FEBRUARY 12, 2015 – APRIL 30, 2018)

The views of scientists and former high-ranking politicians on the war in Donbas in the period between February 12, 2015 and April 30, 2018 are analyzed in the article. On that basis the best ways to end the war are shown. The scientific novelty of the study is that for the first time in historiography, the opinions of scientists and ex-politicians on the war in eastern Ukraine in the period between February 12, 2015 and April 30, 2018 were studied on the basis of the newspaper The New York Times. The following conclusions were made. Firstly, some analysts predicted that Russia would not try to seize Ukraine, but would fight in the Donbas to keep the country destabilized and prevent it from getting closer to the EU and NATO. Other experts predicted that Russia might not stop at Ukraine and use the Russians from the Baltic states to create frozen conflicts there. Secondly, the use of different terms to denote the war in Donbas and the enemies of Ukrainian troops was ambiguous. They were called mostly “insurgents”, less often “separatists”, and occasionally “militants” and “terrorists”. The war itself was most often referred to as “uprising” or “conflict”, less often as “invasion” and in isolated cases – “war”. Thirdly, after approving the first and second Minsk agreements, almost all experts immediately doubted their viability. In Minsk-2 agreement, Donbas was recognized as an integral part of Ukraine, Vladimir Putin periodically resorted to military escalation here, and instead of a political settlement he sought a frozen conflict so that Ukraine would abandon its strategic European and Euro-Atlantic course. Russia has done everything to make Ukraine look like an internally unstable, failed state in the eyes of the world, in order to take advantage of its weakness in the future. Fourthly, in the debate whether the West should provide weapons to Ukraine, two camps crystallized. Some advised the West to properly arm Ukraine, which would prevent Russian aggression against other states. Others believed that arming Ukraine would not deplete Russia. On the contrary, it could lead to the catastrophic defeat of Ukraine and the humiliation of the West. Fifthly, Western sanctions against Russia have prompted it to relinquish its claims to Donbas and warned against an aggressive course toward other countries. At the same time, the establishment of lasting peace in Ukraine, thus ending the war in Donbas, was associated exclusively with diplomatic efforts such as searching for and approval of a compromise option of autonomy or expanded local self-government.

Keywords: war in Donbas, invasion, scientists, analysts, politicians, Ukrainian troops, Russian troops.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94.2:911.3(477.43/44)«1100-1200»

DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(46\).2022.258659](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(46).2022.258659)ВІЛЬЯМ МАРШАЛ У БИТВІ ПІД ДРІНКУРТОМ (1166): ПОЧАТОК КАР'ЄРИ
«КРАЩОГО РИЦАРЯ СВІТУ»¹

Володимир Гуцул

кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та культурології,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

E-mail: huculv@gmail.com

Scopus Author ID: 56333447800

<https://orcid.org/0000-0002-1126-1746>

Стаття, на матеріалі епізоду із біографії «зеркала рицарства» Вільяма Маршала (викладений в творі "Історії Вільяма Маршала" створеному певним англо-норманським поетом Жаном у двадцятих роках XIII століття) інтерпретує стратегії і практики, за допомогою яких молодий рицар міг заробити собі соціальний капітал та бойовий авторитет на «війні землевласників». «Воєнна справа землевласників (*proprietary warfare*)», повністю домінувала у мілітарній культурі Середньовічного Заходу. Такого роду воєнна справа кшталтувалася чотирьома факторами: 1. Землею, яка була основною формою багатства; 2. Владою, яка мала обмежені повноваження; 3. Рівнем технологій, які, переважно, сприяли обороні; 4. Географією та кліматом Європи. Епізодом цим була битва при Дрінкурі, типове зіткнення для такого типу воєнної справи. Приводом став конфлікт за земельні володіння. Безпосередньою причиною конфлікту в 1166 році на кордоні Нормандського герцогства стало позбавлення англійським королем Генріхом II спадщини в Нормандії свого старого ворога Гійома Тальваса граф Понт'є. Територія графства розташовувалася на північ від Нормандії в гирлі ріки Сомми. Тальвас, разом із своїми союзниками – графами Фландрії та Булоні вторгся у нормандське графство Е. Дрінкур, прикордонна фортеця, котра прикривала з півночі Руан, столицю Нормандії, очікувано опинилася під ударом. Сеньйори, які її обороняли, діяли у дуже слабкому порозумінні із своїми монархами. Головний королівський воєнний адміністратор в регіоні конетабль Нормандії Річард дю Омме покинув Дрінкурт щойно отримав звістку про появу ворога. Саме зіткнення йшло навколо і всередині уфортифікованого населеного пункту, перемога дісталася стороні яка перебувала в дефензиві. Рельєф місцевості зіграв велику роль у перебігу битви. Вільям Маршал проявив себе у ньому як взірцевий рицар, і цей його перший успіх багато в чому зумовив його подальше просування по соціальній драбині середньовічного західного суспільства. Хоча повідомлення поета Жана вписане в апологетичну рицарську біографію, автор – або автори, якщо погодитися з Девідом Краучем в тому що поет поклав на вірші оригінальну розповідь самого Маршала – без усякого снобізму приділяють нешляхетним комбатантам чимало уваги. І це додає повідомленню реалізму та переконливості. Імпонує повідомлення поета і детальним описом бойових технік доби: від іконічного рицарського таранного удару кушованим списом до застосування господарських знарядь праці на зразок гаку для повалення стін при пожежі. Поет барвисто передав битевний хаос та стихійність тактичних концепцій «війни землевласників». Старі феодальні чвари розділяють очільників, нападники вступають в бій некоординовано, даючи час захисникам перегрупуватися і навіть відпочити – засідка Маршала в овечому загоні повторена двічі – тому підтвердження. Поетовий опис битви при Дрінкурті має ще і ту цінність що є ключовим для розуміння битевної майстерності Вільяма Маршала, завдяки якій він здебільшого і побудував свою політичну кар'єру, дослідження цих бойових кондицій може скласти подальшу перспективу дослідження.

Ключові слова: середньовічна війна землевласників, рицарство, середньовічна зброя та обладунки.

Література, джерела та постановка проблеми. Перший розділ своєї програмної роботи «Воєнна справа Заходу в добу Хрестових походів 1000 – 1300 рр.» Джон Френс почав з визначення феномену, котрий він назвав «воєнною справою землевласників (*proprietary warfare*)», і який повністю домінував у мілітарній культурі Середньовічного Заходу. На його думку, такого роду воєнна справа кшталтувалася чотирьома факторами: 1. Землею, яка була основною формою багатства; 2. Владою, яка мала обмежені повноваження; 3. Рівнем технологій, які, переважно,

сприяли обороні; 4. Географією та кліматом Європи [France, 1999, p. 1].

Конфлікти землевласників мали пандемічний, проте локальний і сезонний характер. Для їх ведення до послуг сеньйора-землевласника крім власної збройної свити – *mesnee* – в XII ст. завжди були дві категорії представників тогочасної західної мілітарної спільноти: по перше, так звані «молоді рицарі» *militis juvenes* – молодші безземельні сини рицарських родин, а по друге люди сумнівного походження, добре навчені давати раду із зброєю, так звані руг'єри. Основним

¹ Автор висловлює ширю подяку *Anglo-Norman Text Society* та Олегу Борзих за надання в розпорядження актуального академічного видання «Історії Вільяма Маршала», а також глибоку вдячність Валерію Кокайко, Валерію Кучеруку, Артему Папакіну, Михайлу Подкопаєву, Святославу Сичевському, Владиславу Товтину, Михайлові Ходаничу.

соціальним капіталом обох цих категорій була честь, як її розуміли в середовищі збройного люду XII ст., і бойовий авторитет. Обидва компоненти витікали із вправності із зброєю, міцних нервів, з удачі в бою та незворушності перед обличчям смерті. Позбавлені майна і певних перспектив на майбутнє, разом вони утворювали строкату спільноту «солдатів фортуни» для котрих феодальні усобиці були джерелом матеріальних та статусних зисків. На прикладі південної Франції XII ст. про це пише Марк Грегорі Пегг. *«Кожної теплої пори року між Гароною та Роданом вибухали сотні локальних конфліктів. Ці маленькі місцеві війни тривали недовго: банда сільських панків наїхала і спустошила поля та виниці сусіда, військо у кілька сотень людей облягло дрібний замочок, кілька десятків вершників зійшлися у запеклій сутичці серед полів. Провінційність конфліктів ніяк не зменшувала насильства та не гамувала пролиття крові, більше того, для куртуазії ці сезонні війни мали життєву необхідність, оскільки виступали джерелом здобуття або засобом втрати особистої честі. Війна була особливо важливою для збіднілого рицаря, котрий своєю позицією мало чим різнилася від селянина, проте мав можливість відзначитися у битві, привезти здобич з наїзду, і таким чином примножити честь і престиж. Матеріальні зиски залишалися здебільшого мізерними – мішок вівса, бочка вина, свині, мілкий рогатий скот, шолом або комплект подушок, а якщо пощастить, то і не найдешевший кінь – проте прибуток на гонорі був значно вищий. Військова справа була потужним засобом куртуазного вдосконалення особи. «Війна і селянка вчинить шляхетним» зауважив якось Бертран де Борн [Pegg, 2008, p. 55].*

Власне в такій диспозиції починав свою карколомну кар'єру Вільям Маршал, «квіт рицарства», як його назвав Жорж Дюбі [Dubu, 1985, p. 1], прообраз літературного Ланселота, регент Англійського королівства, котрий, фактично, врятував династію Плантагенетів від детронізації, і, як співтворець Великої хартії вольностей, один із фундаторів вартостей Західного світу як такого. Участь у битві при Дрінкурті була його першим збройним діянням.

Усі чотири фактори «війни землевласників», виділені Френсом ідеально пасують до битви при Дрінкурті. Приводом став конфлікт за земельні володіння. Безпосередньою причиною для сплеску збройного насильства в 1166 році на кордоні Нормандського герцогства стало позбавлення англійським королем Генріхом II спадщини в Нормандії свого старого ворога Гійома Тальваса графа Понт'є (територія графства розташовувалася на північ від Нормандії в гирлі ріки Сомми). Той, разом із своїми союзниками – графами Фландрії та Булоні вторгся у нормандське графство Е. Дрінкур, прикордонна фортеця, котра прикривала з півночі Руан, столицю Нормандії, очікувано опинилася під ударом. Сеньйори, які приймали у битві участь, діяли у дуже слабому порозумінні із своїми монархами та їх локальною адміністрацією. Так, наприклад, головний королівський військовий адміністратор в регіоні, конетабль Нормандії Річард дю Омме покинув Дрінкурт щойно отримав звістку про появу ворога. Саме зіткнення йшло навколо і всередині уфортифікованого населеного пункту, перемога

дісталася стороні яка перебувала в дефензиві. Рельєф місцевості зіграв велику роль у перебігу битви. Як пише Девід Крауч *«бій, що мав місце у північно-західному передмісті ... відбувався навколо двох мостів. Один, котрий в тексті [«Історії Вільяма Маршала»] названий *maistre pont*, перетинав ріку Бетюн на захід від міста, утворюючи вхід до нього, другий знаходився ближче до дороги на місто Е, по якій прибув противник. Основний бій відбувався між цими двома мостами»* [Holden, 2006, p. 62].

Саме завдяки цій типовості бій при Дрінкурті заслуговує на дослідницьку увагу. Для тогочасної феодальної війни, подібні зіткнення були рутинною, такі в франко-норманському світі відбувалися чи не щороку, тому в хроніках доби удостоювалися в кращому випадку кількох слів, максимум – речень. Його детальний опис дійшов до нас лише тому, що це зіткнення було першим у послужному списку Вільяма Маршала, і мусило стати – за висловом Девіда Крауча – його улюбленою оповідкою [Crouch, 2016, p. 36]. Яку сумлінно зафіксував автор віршованої *«Історії Вільяма Маршала»*. Цей текст, замовлений його старшим сином певному англо-норманському поету на ім'я Жан (Johans) і виконаний протягом 1224 – 1226 рр. [Holden, 2004, 462, Holden, 2006] є першою біографією світської персони вернакулярною мовою в історії європейської літератури. Поет створив її на матеріалі спогадів рідних та близьких свого героя, але перш за все, на основі історій про своє минуле, які розповідав своїм кривним сам Маршалі і то з неабияким гумором. Текст майже у 20 тисяч рядків, креслить портрет вірцевого рицаря: вірного сеньйору, відважного в битві і мудрого в раді, подає величезну кількість побутових, матеріальних і воєнних деталей рицарського життя в другій половині XII – початку XIII ст. Як і всякий нараційний середньовічний текст, його треба сприймати критично. Якщо вірити поету, Маршал – уславлений і фаховий воїн, привчений до зброї і збройного насильства з юних років, за все свою воєнну кар'єру не забрав життя в жодного противника – саме це враження намагається викликати автор життєпису у читача. У таку траводійність персони, що зробила собі блискучу воєнну і політичну кар'єру, важко повірити і ще важче її уявити в добу коли збройне насильство було складовою повсякдення.

Основним завданням даної роботи є дослідження (на прикладі типової для війни землевласників битви та Маршалової участі у ній) тих стратегій і практик, за допомогою яких молодий рицар міг заробити собі соціальний капітал та бойовий авторитет на такій війні.

Виклад основного матеріалу. Свій життєвий шлях Маршал починав спочатку як вихованець, а потім як озброєний утриманець із хитким та непевним статусом при дворі кузена своєї матері, шамбелана Нормандії Гійома де Танкарвіля, котрого сучасники називали «батьком рицарства». Маршал опановував рицарську науку при дворі в якості зброєносця на протязі дев'яти років і у складі збройної свити свого вихователя взяв участь у своєму першому бою [Dubu, 1985, p. 68 passim].

Як пише поет Жан про початок кампанії Нормандії 1166 р., *«Прикордонні землі були добре укріплені, між Бонмуленом та Арком не залишилося жодного замку,*

дерев'яного чи кам'яного, в якому не було гарнізону. Шамбелан був в Дрінкурті із своїм численним двором. Тут Вільям Маршал був пасований на рицаря, як і хотів, і прийняв честь належну йому від Бога, на яку він довго чекав. Шамбелан подарував йому свій меч, яким був завдав чимало ударів...» [Holden 2002, р. 42–43]. Певно, що саме через очікування ворожого нападу Вільям Маршал був висвячений в рицарі, найймовір-

ніше, в компанії з іншими вихованцями шамбелана - і то без всякої помпи. Це був звичний на той час спосіб підняття бойового духу серед збройного юнацтва. Те що Маршал дістав у подарунок меч, натякає на його правдивий статус та матеріальне становище при дворі Гійома де Танкарвіля: за дев'ять років термінування, зброєносець не нажив власного.

Ілюстрація 1. Бій на мечах. Рукописна мініатюра, 1109 – 1111 pp., Dijon VM MS.14, Bible of Stephen Harding, fol. 191r, Bibliothèque municipale de Dijon.

На той момент в Дрінкурті зібралися показні королівські сили. Контингент норманських рицарів під орудою графа Е і конетабля Нормандії Річарда Омме, Вільям де Мандевіль, спадкоємець графства Ессекс із своїми людьми та *mesnee* Гійома де Танкарвіля, скоріше за все – у повному складі [Holden, 2002, р. 42–45]. В той час Дрінкурт представляв собою міське поселення розташоване навколо новозбудованого замку. Як впливає із контексту розповіді, шамбелан із своїми людьми стаціонував у замку, тоді як загони конетабля та Вільяма де Мандевіля – у місті.

Попри всі приготування напад відбувся несподівано. «Граф Е був тут з норманськими рицарями і конетабль так само, але на нього не було що сподіватися, бо він покинув місто як тільки почув що граф Фландрії йде сюди. Граф Понт'є прибув теж разом із Бернардом Сен-Валері і графом Матьє Булонським. Становище було загрозливим, тому люди почали кричати: 'До зброї!, до зброї! Графе, чого ти не озброюєшся, дві тисячі війська суне сюди на нас аби спалити місто!' У великому поспіху усі, хто були доблесними мужами, навипередки почали озброюватися. І за мить посідали на коней.

Детальний перелік рицарського озброєння, котре побутувало в останній третині XII ст. один з капеланів Генріха Молодого короля, майбутнього Маршалового «прадедаця, Ральф Чорний вмістив у трактат «Воєнна справа третьої проці до Єрусалиму», створений невдовзі по оголошенню Третього хрестового походу, в к. 1187 – 1188 pp. Згідно трактату споряджався рицар

таким чином. До взуття кріпилися шпори, потім одягалися кольчужні шосси, які захищали ноги, стегна та пах. Далі рицар одягав на верхню одягу через голову гобер, рукави якого мали і кольчужні рукавиці. У трактаті Ральфа міститься перша згадка про пластини провареної шкіри, котрі кріпилися на грудях, а також про шкіряні наголінники та наколінники [Crouch, 2016, р. 199–200]. Вільгельм Бретонський, уважний до зброї та збройного насильства, повідомляє нам про те, що для турнірної джости, котра відбулася біля 1185 р., Річард Левове Серце та Гійом де Барр одягли під гобери плити з «кованого заліза» [Oakeshott, 1996, р. 269].

На голові у рицаря повинен був бути кольчужний койф, з додатковим захистом підборіддя та шиї від удару списом – вентайлом. До кінця правління Генріха II в ужитку траплявся старомодний конічний шолом з насалем, потім його замінила так звана «залізна шапка» (котра з'являється у західній іконографії в останній третині XII ст.) – відкритий шолом з полями. Але найкращий захист забезпечував закритий «великий шолом», «металеве відро» з отворами для обзору та дихання, котре опиралося на плечі власника. Виглядає на те що такий шолом був у Маршала уже в 1170 pp. на турнірі в Плері, коли він уже служив спадкоємцю англійського престолу Генріху Молодому [Holden 2002, р. 158–159], хоча в широкий ужиток таке прикриття голови увійшло лише у правління короля Річарда. Девід Крауч вважає, цілком слушно, Маршалла піонером мілітарних технологій [Holden,

2006, р. 77] але у бій під Дрінкуртом, Маршал навряд чи йшов в ультра сучасному спорядженні, скоро як і меч в подарунок від сеньйора йому дістався такий, яким було *«завдано багато ударів»*.

Щит в добу Маршала позбувався мигдалеподібної і набував трикутної форми – це було пов'язано з поширенням закритого «великого шолому» – верхній вигин для прикриття обличчя став зайвим. Щит вішали на реміні на шию, але за потреби маніпулювали ним утримуючи за додаткові реміні лівою рукою. Щит був проміжною ланкою між захисним та зацепним озброєнням, оскільки його краєм чи кутом можна було завдавати потужних ударів – подібний щит можна побачити на надгробку самого Маршала.

Основними складовими комплексу зацепного озброєння рицаря за життя Маршала був спис та меч. Спис тепер використовувався рицарем не виключно але здебільшого для таранного удару і мав довжину у 3 – 3,5 м. Мечі що побутували в другій половині XII – першій третині XIII ст. Еварт Окшотт поділив на кілька типів (X, Xa, XI, XIa, XII, XIIa), проте всі вони мали спільні конструктивні та функціональні характеристики [Oakeshott, 1991, р. 17 passim] Мечі були орієнтовані на застосування однією рукою для січних ударів. Наскільки софістикованими були фехтувальні техніки в той час сказати важко за браком джерел, проте основні принципи бойових практик виділити можливо. Зазвичай меч використовували в парі з щитом, хоча траплялися і винятки. Верхні – і це ясно випливає з поетового опису битви під Дрінкуртом – мечем завдавали потужних замахових ударів, результат яких залежав від спорядження противника – у випадку зіткнення з кольчужною поверхнею вони справляли здебільшого ударно-шоковий ефект, проте неармованому противнику завдавали глибоких січних ран. Разом з тим потужний і точний удар меча міг проламати шолом, або розрубати койф, такі випадки теж нотуються у джерелах доби [Strickland, 1996, р. 169 passim]. Попри поширений стереотип, меч надавався і до колольних ударів, принаймні один такий, завданий противнику у зоровий отвір великого шолому, згадується в *«Історії»* [Holden, 2004, р. 338–339]. Візуальний матеріал починаючи з початку XII ст. подає зображення зворотного хвату меча, в такому положенні його використовували – подібно до кинджала – для потужного колольного удару. Біблія Стефана Хардінга, манускрипт першої декади XII ст. подає нам зображення такого удару, щоправда в пішому бою, певно цей прийом використовувався тоді ж і верхні. (Ілюстрація № 1). Проте перша відома автору цієї статті візуальна фіксація зворотнього хвату меча міститься в французькому манускрипті *«Роману про Александра»* останньої третини XIII ст.

Події під Дрінкуртом розвивалися за словами поета, таким чином. *«Шамбелан на чолі товариства з двадцяти восьми рицарів спустився із замкового пагорба, і першим, кого зустрів унизу, був конетабль, він заговорив до нього, викладаючи слушні пропозиції... 'Сір' – сказав він – 'велика буде ганьба якщо дамо спалити це місто.' Конетабль відповів: 'Певно, і скоро як це ваш намір, шамбелане, ідіть і захищайте його!'»* [Holden, 2002, р. 44–45].

Поет мовчить про причини такої поведінки

коннетабля, натякаючи на прихований конфлікт між двома достойниками. Гійом де Танкарвіль наробив собі ворогів у північній Нормандії ще замолоду, убивши Вальтера де Сен-Мартіна, члена впливової тамтешньої родини. Аби уникнути виснажливої вендети потужного клану родичів загиблого, куди входив і граф Е, учасник битви при Дрінкурті, який поклявся у вічній ненависті до вбивці, Гійом змушений був заплатити великий викуп [Crouch, 2016, р. 25]. Цей епізод наглядно демонструє напругу внутрішньовидової конкуренції та динаміку спільноти «воюючих землевласників» – вчорашні вороги сьогодні могли стати союзниками і навпаки.

Варто поміркувати про чисельність сторін. Чисельність контингенту в двадцять вісім рицарів, з яким Танкарвіль виїхав із замку, натякає на те що гарнізон був не особливо чисельним – навряд чи два інших сеньйори, які залишилися обороняти місто, мали значно більші рицарські загоны, тому рицарів в гарнізоні мало б налічуватися близько сотні. Це припущення опосередковано підтверджує і число рицарів – вісімдесят – присутніх на банкеті, який дав уже після битви Гійом де Танкарвіль [Holden, 2002, р. 58–59]. Разом з сержантами та зброєносцями, та мешканцями Дрінкурту здатних до воячки, їх могло нараховуватися до кількох сотень. Перебіг битви показав, що вирішальної чисельної переваги нападники не мали, тому навряд чи варто вірити поетовому числу у дві тисячі їх кількості, скоріше тих було не багато більше, ніж захисників.

«...Шамбелан поїхав до міста, де на мості зустрів Вільяма де Мандевіля, ... і охоче зайняв на міст, бо хотів його захистити. Шамбелан виїхав на міст із потужним авангардом рицарів. Маршал поспішав як міг, аби їхати поряд з ним, тому шамбелан сказав йому таке. 'Вільям здай назад, не будь таким запальним, дай рицарям проїхати.' Вільям відступив на пару кроків, засмучений і присоромлений, з потемнілим обличчям, він волів би за краще не народитися, оскільки вже вважав себе справжнім рицарем. Він пропустив трьох спереду себе, а потім шпорив коня доки не опинився точно попереду, разом з тими, хто їхав через міст. Абищо трапиться у битві він хотів бути з рицарством разом. І на путі перед собою вони побачили численних своїх ворогів, які пробивали собі дорогу до міста. І поїхали вони до них» [Holden, 2002, р. 44–45].

Битва почалася з іконічного рицарського прийому – таранного удару кушованими списами. *«Коли два війська зустрілися обидві сторони кинули поводи своїх коней, взяли щити до рук, нахилили списи. Вони ударили один одного з великою силою, і перли один на одного скільки могли. Списи ламалися і розліталися на друзки так, що їм доводилося битися уламками. Таким був брязкіт та шум спричинені битвеними ударами, що ви б не чули і грому Божого небесного. Зате чули б ви дзвін та лязг що розносився навкруги від шоломів, що прогиналися аж до койфів...»* [Holden, 2002, р. 4445].

Кінний таранний удар кушованим, тобто нахиленим горизонтально і затиснутим під пахвою, списом був чи не єдиним надійним засобом пробити захисний рицарський обладунок – власне в цьому і була причина

стрімкого поширення популярності цього прийому серед західних воєнних еліт протягом XII ст. Якщо на gobелені з Байє, створеному в останній третині XI ст., таранний прийом виглядає рідковживаною але дієвою мілітарною технологією (три зображення таранної атаки проти десятків зображень метання спису, ударів і випадів ним) то на візуальних пам'ятках середини – другої половини XII ст. він з'являється в статистичних кількостях, як основний бойовий прийом рицарської кінноти. Кінь у таранному бою служить не лише транспортним засобом – його рух радикально підсилює потужність удару, тому тварина потребувала спеціальної підготовки, а комбатант – серйозних навиків верхової їзди. (Ілюстрація № 2) Летальність удару за умови вправності рицаря, залежала від двох основних факторів – швидкості коня і положенню списа – чим меншим був кут відхилення спису від напрямку руху коня, тим потужнішим виходив удар. При зіткненні на комбатанта, який завдавав удар діяла

зворотна сила, яку або абсорбувало або дrevко списа – звідси постійні згадки про списи які розлітаються на друзки, або рука та плече комбатанта – в цьому випадку той міг дістати важкі ураження [Anglo, 2000, p. 227]. Опис таранного бою у поета наголошує на колективності його застосування і демонструє вписаність Маршала у цей колектив.

«Вільям Маршал тримався як хоробрий рицар: зламавши списа він витягнув свого меча і кинувся у сутичку аби ним ударяти. Всякий, хто бачив його, не подумав би, що йому потрібно ще якимось вчитися ратній науці. Він завдав і отримав безліч ударів допоки не вийшов з бою, він не мав бажання полишити поле битви не вчинивши своїх діянь так аби було помітно всім. Вбивчого компаньйона знайшли у ньому противники коли він прорубував собі дорогу в натовпі. Багато хто пропускав його мимо, оскільки сила його ударів лякала їх [Holden, 2002, p. 47–49]».

Ілюстрація 2. Таранне зіткнення рицарів. Рукописна мініатюра, 1185 р. MS Hortus Deliciarum, fol III – с, Hohenburg Abbey, France.

Захоплюючись силою та вправністю Маршала, поет делікатно уникає опису результатів його ударів – виконуючи концептуальне завдання представити головного героя не лише вірцевого рицаря, але і як доброго християнина. Маршал б'є ніби в порожнечу. Автори *«Пісні про Альбгойський хрестовий похід»* – Вільгельм з Туделі та його анонімний продовжувач (вір створеного приблизно в цей самий час, що *«Історія Вільгельма Маршала»*, він схожий за жанром і стилем) не мали такої задачі, тому описували рицарські діяння без купюр. Нижче наведена цитата стосується засідки провансальських файдитів на обоз хрестоносців під орудою Вільяма де Контре, котрий транспортував облогові машини для облоги Терму. *«Які чудові списи були томо дня зламани, які удари завдавалися по павійським шоломам. Сір Вільям де Контре пришпорив свого угорського дестрієра і помчав в атаку, в гніві і шаленстві він в'їхав у води Оду, де йшла сутичка і там він зіткнувся з одним з людей П'єра Міра і ударив того в розмальований щит так сильно, що пробив і щит і гобер, так що ті були*

не ужиточніші за гниле яблуко, і того понесла вода в усіх на очах. Потім він нагнав одного втікаючого негідника і ударив його збоку своїм сяючим мечем і тоді ж збив з ніг ще одного [Meuer, 1875, p. 56]».

Певно і Маршал і його товариші по зброї мали на своєму рахунку подібні діяння, скоро як контратака їм вдалася. *«Панове, – пише поет – кажу вам певно, що доблесть одного хороброго мужа запалює серця всього війська, тому що через нього та його вправність із зброєю вони билися так ніби їх було вдвічі більше. Збройною рукою вони прогнали нападників з воріт, куди ті були зайшли, аж за міст на дорогу» [Holden, 2002, p. 48–49].*

Проте там люди Танкарвіля і Мандевіля наразилися на атаку свіжих сил, які щойно прибули дорогою що вела з міста Е, певно плондруючи на своєму шляху володіння тамтешнього графа, що знаходився серед захисників Дрінкурта. Тих відкинули назад за міст до воріт. *«Вони відступали тримаючи щити за реміні», а Маршал був змушений сховатися у овечому загоні, прибудованому до будинку в передмісті. Засівши в*

імпровізовану засідку, він звідти «спостерігав з великим смутком приниження свого товариства». Там він дочекався слушного моменту, і озброївшись «знайденим списом, з тим списом вийшов на вулицю де завдав певному рицарю такого страшного удару в щит, що збив того разом з конем на землю. Двічі він крикнув 'Танкарвіль! Панове, місто наше...!'» [Holden, 2002, р. 48–51].

Ефектна атака і точний удар Маршала привернув увагу не лише "рицарів і дам, міщан з жінками, котрі із вікон та верхніх поверхів" спостерігали за ним, але і «герольдів (*hirnde mes*) та менестрелів, справа котрих – голосити про збройні діяння і добрі удари, і вони виступили до нього вперед волаючи: 'Всі до хороброго рицаря, цей муж не ховався, безліч нападників уникали його, він прорубував собі шлях через їх порядки і кожен його удар потрапляв у ціль, і спис і меч слабо помагали проти нього, він не дав би згоди на перемир'я» [Holden, 2002, р. 50–51].

Епізод, в якому згадуються герольди і менестрелі, на думку Девіда Крауча свідчить про «літературність», фікційність розповіді, адже тим місце скоріше на турнірі ніж на передньому краю битви [Holden 2006, р. 63]. Проте не варто з цим судженням одразу погоджуватися. Скоро як у Дрінкурті напередодні битви відбувалася церемонія посвячення в рицарі, найімовірніше, колективного, і то правлена таким потужним сеньйором як Гійом де Танкарвіль, то присутність такого роду фахівців серед його людей цілком ймовірна, як і те, що вони звернули увагу на молодого звияжного рицарю на шамбелановій службі.

Чи то звияга Маршала чи то заклики герольдів надихнули «норманів» на спротив, «вони не проспали цієї справи і збігалися що зліва то і справа так що справи для непрошених гостей обернулися сумно. Терен навколо був взятий штурмом. Тут ви б побачили багато рук, що хапали кінські поводи, повсюдно йшли затяті бої на сокирах, списах та мечах і багато рицарів потрапило в полон, багатьох убили чи поранили, бо битва була запеклою. Маршал бив як коваль по ковадлу. Так було багато ударів і такого **натиску**, що вони відкинули тих туди звідки прийшли. І вся справа тим би швидко і закінчилася якби ... не прибув граф Матьє Булонський» [Holden, 2002, р. 50–53].

Маршал повернувся до свого укриття, аби дочекатися слушного моменту для контраатаки. Але другого разу йому пішло не так легко. Фландрійська піхота, славна як вправністю так і жорстокістю, присутня під Дрінкуртом (її, певно, послав старший брат Матьє Булонського – граф Фландрії Філіп, мало не поклала край багатообіцяючій кар'єрі молодого рицаря. Попри поширений стереотип, нешляхетні, проте добре треновані до пішого бою комбатанти були неодмінними учасниками всякої тогочасної битви, а іноді навіть і турніру [Crouch, 2005, р. 85].

Фландрійські піхотинці, котрі брали участь у штурмі, озброївшись «палюю із залізним гаком на кінці якою валять будинки . зачепили його гаком за плече, і в нього не було можливості чинити спротив. Більше тринадцяти з них згуртувалися у загін аби стягнути його з коня, проте він зачепився за нагрудний ремінь

(*peitral*) коня.» С. Грегорі переклав «*peitral*» як «*breast-piece of horse harness*». Словник термінів західного озброєння 1000 – 1300 рр. авторства Девіда Ніколля подає цей термін у кількох варіантах – “*poitral, poitrail, poitrine, poitrier, poitre* [старофранцузька] – нагрудний ремінь кінського спорядження або частина кінського обладунку яка захищає груди тварини, побутувала у Франції в XI – XII ст.» [Nicolle, 1999, р. 570]. Скоріше за все Маршал зачепився острогою за ремінь і таким чином втримався в сідлі. Далі справи пішли так. «Він пришпорив коня, а вони потягнули і приклави зусилля вирвали 13 ланок з його кольчуги, залишивши йому рану на тілі, яка гоїлася багато днів. Правду кажучи, він вирвався з оточення, і як він це зробив, з'явилися серед тих, хто тягнув за гак, такі, які заплатили дорожню ціну за скоєне, тому що він напав на них з великою лютюю і завдав їм багато потужних ударів» [Holden, 2002, р. 54–55].

Попри бравурний тон поетової розповіді, зіткнення з фландрійською піхотою поклато край Маршаловим діянням під стінами Дрінкурту. «Але як він від них вирвався, його кінч вийшов з того куди гріше, оскільки був поранений у багатьох місцях, із його ран кров витікала з тіла, і ця кровотеча так пошкодила йому, що його смерть стала неухильною» Фландрійці – хоча термін цей в XII ст. був скоріше описовим, аніж дефінітивним – що рицарського, що простого звання, тішилися репутацією грізних вояків [Oksanen 2012, р. 220 *passim*]. Те, що молодий Маршал зумів вирватися з їх рук, черговий раз доводить, що при дворі Танкарвіля він отримав добру рицарську школу, а те, що він запам'ятав цей випадок на все життя – про їх бойову ефективність.

Поет пише, що приклад Маршала черговий раз надихнув захисників. «Люди у місті в захваті від Маршалових хоробрих діянь блискавично кинулись до зброї – мечів, сокир, гізарм (*gisarmes*), і навіть жіноцтво вийшло з будинків, булавами і киями, мечами в руках вони вийшли аби переслідувати ворогів на вулицях. Вони завдали їм такої нищівної шкоди, що врешті вичистили від них місто, з великою допомогою рицарства серед якого Маршал був першим» [Holden, 2002, р. 56–57].

Поет додає, що Танкарвіль із своїми людьми одногосно погодилися – Маршал був першим в цій битві. «А французи відчували це теж по тому чого від нього натерпілись у битві». Проте закінчує автор свою розповідь про битву під Дрінкуртом сюжетом, котрий, попри свою анекдотичність, ефектно ілюструє механізми війни землевласників. По битві Гійом де Танкарвіль, як взірець куртуазії, дав банкет для всіх бажаних, де були присутні 80 рицарів. Там Танкарвіля чествували як головного і героїчного оборонця міста – на відміну від конетабля, який «своєю втечею полишив місто на грабунок». Поет пише, що всі присутні не шкодували добрих слів для Маршалових діянь. Певно, аби збити патетичні настрої за столом, згаданий вище Вільгельм де Мандевіль звернувся до Маршала таким чином. «Маршале, зроби мені дружній подарунок і дістанеш такий самий від мене. 'Охоче' – відповів Маршал – 'А що потрібно?' – 'Кінську попону, або старе сідло. Небагатослівний, проте щирий і простосердий Маршал відповів – 'На

мою душу, я в житті ніколи не мав ні того, ні іншого.' – 'Що ти кажеш, Маршале, нащо ти відмовляєш мені в такій дрібниці? Сьогодні ти міг мати їх сорок на моїх очах, якщо не шістьдесят, а зараз ти не хочеш дати мені одного'. І всі, хто чув його, почали сміятися, бо розуміли що він має на увазі» [Holden, 2002, p. 58–61].

А мав Мандевіль на увазі те, що Маршал у запалі битви знехтував одним із основних резонів «війни землевласників» – воєнною здобиччю. Замість того аби брати полонених і їх коней для власної користі, той захопився воячкою за чуже місто. Проте не варто автоматично вбачати у такому виборі якусь юнацьку простуватість. Глибока образа на «батька рицарів» Танкарвіля, читається ясно між поетичними рядками, якими поет повідомляє нам про те, як сеньйор осадив молодого рицаря на початку битви. Можливо саме ця образа і подвигала молодого Маршала на той збройний альтруїзм у битві, який Мандевіль висміяв на побитевному банкеті. Втім можна дати місце ще одному поясненню – розуміючи своє хитке положення на службі у шамбелана, Маршал хотів проде – монструвати абсолютну лояльність своєму вихователю та його справі, і таким чином, збільшити свої шанси на «постійну зайнятість» у його *mesnee*. Але з іншого боку жарт Мандевіля виопуклив реальний статус Маршала при дворі Танкарвіля, і цей статус, кажучи прямо, був невисокий, а матеріальне становище молодого рицаря взагалі плачевним. Маршал бився дарованим мечем на коні, котрий разом із усім кавалерійським спорядженням належав його сеньйору. Інакше визнання молодого рицаря і то належного до авторитетного в регіоні ліньяжу про те, що він ніколи не мав власної попони, витлумачити важко. Маршалову репліку висловлену публічно, на бучному банкеті, готуючись до якого Гійом де Танкарвіль «жодних грошей не шкодував, якщо траплялася добра їжа, то за неї плачено одразу повну ціну... і кожному вільно було туди прийти пити і їсти, і діставав кожен там більше ніж хотів» [Holden 2002, p. 5659], шамбелан мусив прийняти ніяк не інакше аніж прямий випад у свій бік, у свою *largesse*, великодушність, титульну рицарську чесноту.

Мовляв, він погано дбає про своїх вихованців. Без сумніву, Маршал, який щойно вийшов з битви, де був поранений і втратив коня, зробив цей випад абсолютно свідомо. Це говорить про те, що навіть замолоду Маршал мав не лише тверду руку але і швидкий розум та гострий язик – якості життєво необхідні для просування нагору в конкурентному рицарському середовищі.

Як би там не було, на старті своєї кар'єри Вільям цінував доблесть більше за золото і під час бою мав здатність – рідку в його часи – концентруватись виключно на ньому, забуваючи про поживу і навіть про власне життя та здоров'я – що наочно продемонструвала його поведінка по тому, як його дядько Патрік герцог Солсбері у нього на очах був убитий у Пуату, у засідці, влаштованій людьми Гійома де Лузіньяна. На службі у Генріха Молодого він набрався і досвіду і орудності, достатніх аби користуватися всякою okazією до прибутку було би вона не суперечила рицарській честі (він не робив проблеми з того аби зятю торгуватися за полонених та коней, або

забрати золото у біглого монаха прямо на битій дорозі. Проте протягом усієї своєї довгої кар'єри він не розгубив своїх юнацьких рицарських ідеалів – як їх розуміли в XII ст. [Gillingham, 1988, 251 passim] І саме їх відлуння звучить у пунктах Великої хартії вольностей, до впровадження якої Маршал та його сини приклали стільки зусиль.

Висновки. Мілітарна акція під Дрінкуртом – кар'єрний дебют Маршала – для «війни землевласників» є надзвичайно показовим зіткненням. Вона включає всі ідентифікаційні складові *proprietary warfare*: раптовий рейд на уфортифіковане поселення, де ініціативу з обох сторін зіткнення тримають рицарі, проте до зброї охоче беруться інші представники мілітарної спільноти – піхота, міщани тощо. Хоча повідомлення про битву вписане в апологетичну рицарську біографію, автор – або автори, якщо погодитися з Девідом Краучем в тому що поет поклав на вірші оригінальну розповідь самого Маршала – без усякого снобізму приділяють нешляхетним комбатантам чимало уваги. І це додає повідомленню реалізму та переконливості. Імпонує повідомлення поета і детальним описом бойових технік доби: від іконічного рицарського таранного удару кушованим списом до застосування господарських знарядь праці на зразок гаку для повалення стін при пожежі. Поет барвисто передав битевний хаос та стихійність тактичних концепцій «війни землевласників». Старі феодальні чвари розділяють очільників, нападники вступають в бій некоординовано, даючи час захисникам перегрупуватися і навіть відпочити – засідка Маршала в овечому загоні повторена двічі – тому підтвердження. Поетовий опис битви при Дрінкурті має ще і ту цінність, що є ключовим для розуміння битвеної майстерності Вільяма Маршала, завдяки якій він і побудував свою політичну кар'єру. Дослідження цих бойових кондицій може скласти подальшу перспективу дослідження.

Основними, але, як виявилось, недостатніми умовами для вдалого старту рицарської кар'єри в середині XII ст. була вправність і відвага у битві. «Початкуючий» рицар мусив демонструвати їх перманентно, але, як це видно із розпорядження Танкарвіля Маршалу, аби той пропустив вперед себе «справжніх рицарів» на початку битви, ця демонстрація відбувалася далеко не в ідеальних умовах. Життєво необхідною для вдалої рицарської кар'єри була своєрідна шляхетна орудність, підприємливість, тобто здатність обернути собі на матеріальну користь власний бойовий успіх. Саме за їх відсутність Маршал був висміяний на банкеті Мандевілем, адже без цієї орудності рицар не мав змоги вправлятися в одній із основних рицарських чеснот "*largesse*" – щедрості, великодушності. Дотепність, і загалом, риторичні здібності могли значно прискорити просування рицаря у суспільній ієрархії і Маршал не завагався проявити їх, відповідаючи Мандевілю на кпини.. Гостре слово могло як допомогти, тому хто сказав його, так і зашкодити, тому хто сказав його, і в цьому конкретному випадку наслідки для Маршала були не особливо вдалими. Проте, цей банкетний інцидент ясно вказує на те, що від самого початку кар'єри як свій меч так і свій язик в якості зброї Маршал використовував не вагаючись. Гостре слово могло як

допомогти, так і зашкодити, тому хто сказав його, і в цьому конкретному випадку наслідки для Маршала були не особливо вдалимими. Проте, цей банкетний

інцидент ясно вказує на те, що від самого початку кар'єри як свій меч, так і свій язик в якості зброї Маршал використовував не вагаючись

References

- Anglo, S., 2000. *The Martial Arts of Renaissance Europe*, New Haven & London: Yale University Press, xii + 384 pp. (in English).
- Crouch, D., 2005. *Tournament*, London: Hambledon Continuum, 288 p. (in English).
- Crouch, D., 2016. *William Marshall. Third Edition*, London & New York: Routledge, 302 p. (in English).
- Duby, G., 1985. *William Marshal. The Flower of Chivalry*, New York: Pantheon Books, 155 p. (in English).
- France, J., 1999. *Western Warfare in the age of Crusades 1000 – 1300*, London: UCL Press, 344 p. (in English).
- Gillingham, J., 1988. *War and Chivalry in the History of William the Marshal – Thirteenth Century England*, vol. 2, pp. 251–263. (in English).
- Holden, A. J., (ed.), 2002. *History of William Marshal, Vol. I. Text & Translation (ll. 1 – 10031)*, London: Anglo-Norman Text Society, vi–509 p. (in English).
- Holden, A. J., (ed.), 2004. *History of William Marshal, Vol. II. Text & Translation (ll. 10032 – end)*, London: Anglo-Norman Text Society, v-500 p. (in English).
- Holden, A. J., (ed.), 2006. *History of William Marshal. Vol. III. Introduction, Notes, Indices*, London: Anglo-Norman Text Society, vi-238 p. (in English).
- Meyer, P., (ed.), 1875. *La chanson de la Croisade contre les Albigeois. T. I. Texte, vocabulaire et table des rimes*, Paris: Librairie Renouard, 450 p. (in English).
- Nicolle, D., 1999. *Arms & Armour of the Crusading Era 1050 – 1350. Western Europe and Crusading States*, London: Greenhill Books, 636 p. (in English).
- Oakeshott, E. R., 1991. *Records of the Medieval Sword*, Woodbridge: The Boydell Press, 316 p. (in English).
- Oakeshott, E. R., 1996. *The Archaeology of Weapons: Arms and Armour from Prehistory to the Age of Chivalry*, Woodbridge: the Boydell Press, 400 p. (in English).
- Oksanen, E., 2012. *Flanders and the Anglo-Norman World, 1066 – 1216*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 324 p. (in English).
- Pegg, M. G., 2008. *A Most Holy War: The Albigensian Crusade and the Battle for Christendom*, Oxford University Press, 288 p. (in English).
- Strickland, M., 1996. *War and Chivalry: The Conduct and Perception of War in England and Normandy 1066 – 1217*, Cambridge: Cambridge University Press, 416 p. (in English).

Wolodymyr Hucul

Candidate of History, Docent of Department of Archeology, Ethnology and Cultural Studies,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

WILLIAM MARSHAL IN BATTLE OF DRINCOURT (1166): THE BEGINNING OF FLOWER'S OF CHIVALRY CAREER

The article, based on an episode (the battle of Drincourt, 1166) from the biography of "the flower of chivalry" by William Marshall (set out in the "History of William Marshall" composed by the Anglo-Norman poet Jean in the first third of the 12th century), deals with the strategies and practices by which the young knight could earn social capital and military competence at the 'proprietary warfare'. Such kind of warfare completely dominated in the military culture of the Medieval West. This warfare was shaped by four main factors: a. the dominance of land as a form of wealth; b. the limited competence of government; c. the state of technology which, broadly, favoured defence over attack; d. the geography and climate of the West. The battle of Drincourt was a typical one for proprietary warfare. The reason was the conflict over land ownership. The immediate cause of the conflict in 1166 on the border of the Duchy of Normandy was the deprivation by the English King Henry II of his old enemy William Talvas, count Ponthieu from his inheritance in South Normandy. The territory of the county of Ponthieu was located north of Normandy at the mouth of the river Somme. Talvas, along with his allies, counts of Flanders and Boulogne, invaded the Norman County of Eu. Drincourt, a frontier fortress that covered the Normandy capital Rouen from the north and expectedly was under attack. The seigneurs who defended it acted in very weak interplay with their monarchs. The chief royal military administrator in the region, Constable of Normandy Richard du Hommet, left Drincourt immediately after receiving news of the enemy's arrival. The battle took place around and inside the fortified settlement, the victory went to the side that was on the defensive. The terrain played a major role in the battle. William Marshall proved himself in it as a model knight, and his first success largely determined his further advancement on the social hierarchy in Western medieval society. Although the poet Jean's message is inscribed in the apologetic knightly biography, the author – or authors, if we agree with David Crouch that the poet put the original Marshall's storytelling on the poem, it composed without any snobbery focus to proves of noble combatants. Poet described all military techniques of the day: from the iconic knight's mounted shock combat with couched lance to the use of household tools such as a hook to knock down walls in a fire. The poet colorfully conveyed the chaos and spontaneity of tactical concepts of the proprietary warfare. Old feudal conflicts divide the leaders, the invaders enter the battle incoordination, giving the defenders time to regroup and even rest – the ambush of Marshall in the sheep detachment repeated twice confirms it. The poetic description of the Battle of Drincourt is also of key event to the understanding of William Marshall's fighting skills, for which he largely built his political career.

Keywords: proprietary warfare, chivalry, medieval arms and armour.

ПРИРОДА, БОГ ТА ХРЕСТОНОСЦІ – РЕАЛЬНА, СИМВОЛІЧНА ТА ПСИХОЛОГІЧНА ЗБРОЯ ПІД ЧАС ПЕРШОГО ХРЕСТОВОГО ПОХОДУ (НА ОСНОВІ АНОНІМНОЇ ПРАЦІ «ДІЯННЯ ФРАНКІВ»)

Андрій Кепша

докторант кафедри археології, етнології та культурології
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород
E-mail: andrii.kepsha@uzhnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-1110-2059>

Проблематика історії хрестових походів вже не перший рік викликає хвилю нових досліджень в академічному світі. Протягом ХХ ст. були закладені основи подальших досліджень такими вченими як К. Сеттон та С. Рансіман. Без сумніву, наступні генерації розширили спектр досліджень хрестоносного руху. Дж. Райлі-Сміт, К. Гілленбранд, К. Таєрман, Дж. Філіпс, Д. Ніколь, М. Барбер та багато інших вчених деталізували окремі аспекти перебігу хрестових походів. Варто зазначити, що з кінця ХХ-го – початку ХХІ-го ст. все більше уваги почало приділятися ролі жінок в історії хрестоносного руху, нижчим соціальним верствам, баченню руху з точки зору мусульман, ролі природних, зокрема кліматичних, факторів тощо. Загально визнано в науковому світі, що саме Перший хрестовий похід був найуспішніший, який створив передумови перебування франків в Утремері. Але слід зазначити, що саме дослідження останніх кількох десятиліть пролили світло на одну з найважливіших причин успіхів Першого хрестового походу – політичної ситуації в регіоні серед мусульман. Подіям 1095 – 1099 рр. присвячено чимало праць дослідників, які продовжують розкривати нові аспекти перебігу тих далеких подій. «Діяння франків та інших єрусалимців» є одним з найважливіших серед всіх доступних нам джерел, які висвітлюють події Першого хрестового походу. Незважаючи на те, що питання авторства залишається дискусійним, достовірність джерела та довіра до нього перебувають на високому рівні. Ймовірний учасник походу (чи автор, що фіксував події з вуст учасника) деталізовано описує не тільки перебіг військово-політичних подій, але й фіксує природні знамення, чудесні видіння, появу святих й самого Ісуса в душі своєї епохи. Святи беруть активну участь в перебігу бойових дій, допомагають хрестоносцям знайти реліквії, надихають на здійснення подвигів. Природа, сни, візії, реліквії також постають перед нами як учасники походу, які впливали та могли змінити перебіг події хрестового походу. Що саме автор вважає доречним зафіксувати, якого значення надає цим явищам, як тлумачить їх? «Діяння франків» пропонує нам поглянути на природні та символічні явища з іншої точки зору й дає можливість краще зрозуміти людей тих далеких часів.

Ключові слова: хрестовий похід, франки, символізм, «Діяння франків».

Постановка проблеми. «Діяння франків та інших єрусалимців» («Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum»), далі – «Діяння франків») являє собою одне з найважливіших джерел, які дають детальний опис перебігу подій Першого хрестового походу (1096 – 1099). Без сумніву, ця подія змінила життя не тільки середньовічної Європи, але й Утремеру (від фр. Outremer, буквально «земля за морем») як будуть європейці називати території, де франки створюють так звані держави хрестоносців, що проіснують в трансформованому вигляді близько двохсот років. Вторгнення франків (терміном «франки» місцеве населення називало хрестоносців, не дивлячись на те, що значна частина учасників хрестоносного руху походила із земель, не пов'язаних з територією Французького королівства) змінило політичну, мовну, культурну, економічну, військову ситуацію в регіоні докорінно. Не дивлячись на те, що «паломництво в Святу землю» було чітко сплановано та готувалось завчасно як владою у Візантійській імперії, так і владою на Заході (Папство та впливові вельможі Західної Європи), перебіг подій часто набував абсолютно несподіваних рис, подій та наслідків. Одним з перших таких прикладів було фанатичне бажання взяти участь в звільненні Святої землі від язичників вже в 1095 році в Клермоні, де Папа

Урбан II зробив доленосну промову, залучаючи слухачів до участі в паломництві. Бажання людей взяти участь в поході було настільки нестримним, що проповідникам доводилось рвати на шматки свій одяг, аби зробити з нього хрести, які люди могли нашити собі на одяг й стати «хресто-носцями» не тільки духовно, але й буквально.

Варто зауважити, що шлях до Єрусалиму являв для учасників і символічний, і буквальный шлях покаяння, шлях Ісуса. Звісно, люди прагнули спокути й вбачали в такому пілігримстві (в Святу землю, де сам Ісус Христос здійснивав чудеса) шлях, сповнений чудес та символів, горя і страждання. Оскільки кількість людей (і соціальних станів, з яких вони походили) була значна, варто відзначити, що не кожен учасник міг реально уявити, що таке Свята земля, де вона, хто там проживає і т.д. Мало хто розумів ризики, на які він/вона погоджувались, беручи хрест. Знання про Палестину чи Візантійську імперію часто базувались на чутках та розповідях (пілігримів, купців тощо) або ж Святому Письмі, яке формувало уявлення середньовічного європейця про ті далекі землі та народи, які там проживають (одним з подібних прикладів є використання терміну «вавилонський» стосовно Фатімідського халіфа, який знаходився в Каїрі; значна частина термінології, що використову-

валась франками «перекочувала» зі Святого Письма).

Важливо відзначити, що для більшості хрестоносців природні умови тих далеких земель були мало знайомі. Пустелі, жаркий клімат, тваринний світ, відсутність води та їжі, чи знаки на небі перетворюють «озброєне пілігримство» в справжню «хресну дорогу» для хрестоносців, і для багатьох із них вона стане останньою в їхньому житті. Не буде перебільшенням зауважити, що *природа* періодами була для франків не меншим ворогом (чи покаранням Господа за гріхи, чи різновидом зброї проти них) ніж їхні вороги (тюрки, курди, араби, бедуїни тощо). Варто зазначити, що природа завжди виступала частиною стратегічних концепцій під час бойових дій. Фактор природи міг змінити перебіг бойових дій на ту чи іншу користь. І зиск завжди мала та сторона, яка краще була обізнана з кліматичними й природними умовами регіону. Оскільки хрестоносці відправились в далекі землі без належних знань про регіон, незнання таких природних чинників як посушливий клімат, гори, пустелі, масштаби земель й відстані створювали, як наслідок, такі проблеми як голод (навіть канібалізм), нестерпну спрагу, хвороби, втрату в'ючних тварин та бойових коней тощо. Без сумніву, вороги хрестового війська могли користуватись перевагами знання умов регіону. Як наслідок, природа перед хрестоносцями могла поставати в не менш ворожих фарбах ніж безпосередньо їхні супротивники-мусульмани. Таким чином, спробуємо простежити, чи звертає увагу автор на фактор природи, яким чином про неї згадує, та якого значення надає.

Тим не менш, людина тієї далекої епохи була спроможна вбачати діяння Господа й в багатьох природних (і не тільки) явищах. Чудесна поява реліквій чи організація процесій, сповнених божого натхнення нерідко ставали вагомою зброєю, яка могла змінити перебіг подій й призвести до поразки ворога. Західноєвропейське середньовічне суспільство надавало великого значення церковним реліквіям. Мощі святих, частини істинного хреста чи тернового вінця, та інші реліквії мали сильний вплив на християн. Наприклад, наявність частини істинного хреста, який хрестоносці не раз брали з собою на поле бою, надавала їм впевненості в своїй непереможності. Однак, як показують події 1187 року під Гаттіном, не завжди мали бажаний ефект і наслідок. Тим не менш, така *символічна* зброя мала велику вагу в руках хрестоносців перш за все для них самих. Тому ми спробуємо простежити й визначити, чи присутні в тексті згадки про реліквії, в якому контексті автор їх згадує та якого надає їм значення.

Не можемо оминати увагою і такі чинники як чутки, плітки, сни, візії тощо. Значення цих явищ теж варто враховувати, оскільки вони мали вплив на умов учасників руху. Яким був характер їхнього походження, звичайно, відіграло не меншу роль. Також важливо пам'ятати, як тлумачили ці явища тодішні учасники хрестоносного руху, якого значення їм надавали, чи використовували для своєї користі, чи маніпулювали тощо. Ми спробуємо простежити, чи наводить нам автор подібні приклади, як їх розкриває перед читачем/слухачем, чи тлумачить, і якого значення воно набуває в контексті подій. Звісно,

хрестоносці не розглядали дані явища як *психологічну* зброю (але могли усвідомлювати *психологічний ефект*), але ми спробуємо з'ясувати, чи надавали їм значення, якого саме значення, чи використовували у власних цілях, наприклад, для дискредитації ворога чи підвищення морального й релігійного духу «війська Хрестового».

Таким чином, *завданням* даної праці буде прослідкувати, *наскільки часто* автор (автори) «Діань франків» згадують вище зазначені фактори, *якого значення* їм надають, чи *подають своє власне бачення* і як *ці фактори впливають на перебіг* подій Першого хрестового походу, з точки зору даного твору.

Огляд джерел та літератури. «Діань франків» – анонімна праця; місце створення праці теж невідоме. Палеографічні дані дають можливість стверджувати, що воно має європейське походження, оскільки відрізняється від традицій написання хронік на Латинському Сході. Найбільш ймовірний час створення джерела – перша половина 12-го ст. Науковий світ має доступ лише до копій, які були створені вже в Європі, навіть якщо оригінал був створений на Близькому Сході. Без сумніву, найважливіші питання постають перед вченими, коли виникає питання про авторство праці, і чи був автор очевидцем подій, оскільки відповіді на дані питання створюють підґрунтя для довіри чи недовіри до джерела. Існує декілька версій авторства «Діань франків»: 1) автором праці є молодший син знатного вельможі з південної Італії, тобто норман за походженням, який готувався до прийняття духовного сану, але початок хрестового походу змінив його плани і він став хрестоносцем; зрештою, по завершенні походу, він записав все побачене ним під час «озброєного пілігримства»; 2) друга версія повністю розкритиковує попередню й фактично є протилежною до неї; ця версія стверджує, що праця є колективною, яка базується на ще давніших працях про похід і є узагальненою версією всіх попередніх праць, які не дійшли до нашого часу; відповідно, праця не була створена очевидцями, що ставить під більший сумнів надійність даного джерела; 3) наступна версія відкидає важливість питання про авторство твору, оскільки автор не був ані очевидцем подій, ані спостерігачем діянь очевидців; працю варто розглядати в контексті історіографічної традиції епохи, фактично, як натхненну Господом працю про події Першого хрестового походу; 4) наостанок, можливо, рукописна традиція дійсно передбачає чітке авторство, де так звані автором постає інституція [Deeds of the Franks and other Jerusalem-bound pilgrims, 2011, с.1–6].

Безперечно, питання походження джерела залишається відкритими й до нашого часу. Але варто відзначити, що найдавніший манускрипт «Діань» пропонує нам імена авторів праці. На кінці Ватиканського манускрипту (*Reginesislatini 641*) знизу фоліанту 45 знаходяться декілька рядків з чотирма іменами (*Petrus clericus de Mirabea. Wilelmus clericus de Vosailia. Gauterea de Funfreidelaicus. Johanes de Gelislaicus.*). Імена з'являються без пояснень, але належать до 12 ст. Отже, манускрипт найімовірніше є колективною працею скрипторіума. Варто відзначити, що мова джерела теж відкриває ряд питань, оскільки

вона сповнена великою кількістю так званих вульгаризмів. Наприклад, в тексті присутня значна кількість приємників із тодішніх розмовних італійської, французької, провансальської мов тощо [Deeds of the Franks and other Jerusalem-bound pilgrims, 2011, с.6–7].

Gesta існує у вигляді семи манускриптів, які поділені на три групи. Перша включає в себе три манускрипти: перший є найдавніший (*Reginensis latini 572*), що датується першою половиною 12 ст.; другий (*Vatican MS Reginensis latini 641*), який датується пізнім 12 ст.; останній (*Madrid, Biblioteca Nacional E.e.103 (9783)*), що належить до початку 14 ст. Друга містить чотири манускрипти, які є версіями *Reginensis latini 572*, дві з яких мають англійське походження, датуються пізнім 12 ст. та 13 ст., зберігаються в Мадриді та Берліні відповідно. Третій та четвертий манускрипти є скороченими версіями й знаходяться в Кембриджі. Важливо, що вперше надрукований варіант «Діань» в 1611 році (*Gesta Dei per Francos*), базувався на двох манускриптах – *Reginensis latini 572* та другий, що належав англійському вченому історичному Вільяму Камдену (1551 – 1623). Наразі невідомо, яким манускриптом володів вчений, але це міг бути ще один третій варіант «Діань», що не дійшов до нашого часу.

Структура *Gesta*. Праця поділена на десять наративів, або книг. Такий поділ знаходимо в найдавнішому манускрипті. Книги описують події в хронологічному порядку: перша – від промови Папи Урбана II (1095) до битви під Вардаром, друга – до взяття Нікеї, третя – до битви біля міста Дорілеум, четверта описує марш до Антіохії, п'ята, шоста, сьома та восьма описує облогу Антіохії, дев'ята – контратаку турків під Антіохією, десята – взяття Антіохії, битву під Аскалоном та взяття Єрусалиму. Дане джерело має тісні зв'язки й з іншими хроніками Першого хрестового походу, зокрема працями Петра Тудебольда, Гвіберта Ножанського, Роберта Монаха, Бальдерика Бургулійського, Жіля Паризького тощо. Дані автори могли більшою чи меншою мірою черпати інформацію з «Діань», покладались на дане джерело, але джерелознавчий аналіз праці під призвою взаємозв'язків з творами інших хроністів Першого хрестового походу не є метою даного дослідження. Тим не менш, варто відзначити, що *Gesta* виступає як джерело, автор/автори якого дуже ймовірно був не просто свідком подій, але безпосереднім учасником (зокрема, про це можуть, наприклад, свідчити певні звороти в самому тексті), що підвищує довіру до даного тексту й автора загалом.

Звісно, друкована традиція «Діань» триває вже не перше століття, оскільки розпочалась ще у 17 ст. Бонгаросом, й продовжувалась в наступні 19 – 20 ст. В даній праці ми будемо спиратись на англійський переклад джерела [Deeds of the Franks and other Jerusalem-bound pilgrims, 2011], який є одним з найновіших в академічному світі, пропонує аналіз самого джерела та розгорнуті посилання й тлумачення в самому тексті.

Щодо історіографії даного питання, то Перший хрестовий похід, безперечно, був досліджений та висвітлений вченими протягом останніх ста років чимало разів. Але варто відзначити, що більшість

праць приділяють увагу загальному перебігу події так званого Першого хрестового походу. Безсумнівно, такі вчені як Кенет Сеттон [Kenneth Setton, A History of Crusades. Gen.ed. Kenneth Setton M.Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1955] та Стивен Рансіман [Runciman Steven, A history of the crusades. Cambridge: Cambridge University Press, 1951 – 1954] заклали надзвичайно сильну основу для подальших досліджень даної теми. Наступні генерації вчених, такі як Дж. Райлі-Сміт, К. Таерман, Т. Медден, Дж. Філіпс, М. Барбер, Я. Фолда розширили спектр досліджень тематики хрестоносного руху. Особливу увагу подіям 1095 – 1099 рр. приділяли такі вчені як Дж. Райлі-Сміт [2003], П. Франкопан [2012], Д. Ніколь [2001], К. Костік [2009], П. Шеведен [2008], і саме їхні праці стали основними працями, використаними нами. Щодо проблематики даного дослідження, ми будемо спиратись на праці таких авторів як Р. Фосье [2010], С. Труп [2018], К. МакЕвіт [2008], Дж. Рубенштейн [2019], Ю. Н. Гарарі [2007], С. Тібл [2018], оскільки тематика їхніх досліджень дає змогу краще висвітлити поставлені нами завдання. З допомогою праць попередників, та на основі генетичного і системного методу, ми спробуємо поглянути на символічні, психологічні, та природні елементи Першого хрестового походу, які наводить автор джерела, та з'ясувати, яку роль вони відігравали в тих подіях з точки зору самого автора.

Виклад основного матеріалу. Боемунд із Таранто був одним із найвизначніших, найрезультативніших та найвідоміших лідерів Першого хрестового походу. Цей норман був сином одного з найвідоміших норманів середньовічної Європи – Роберта Гвіскара й вже з юності брав участь в походах проти візантійських правителів. Через внутрішні сімейні перипетії (батько одружився вдруге, й син від другого шлюбу став спадкоємцем, не без зусиль другої жінки) Боемунд був позбавлений спадку й заклик Папи Урбана II був саме тим, що потребував норман-завойовник. Він мав давні ворожі відносини з візантійськими правителями, тому присяга Олексію I Комніну, давньому ворогу сицилійських норманів, виглядала мало ймовірною й ненадійною. Тим не менш, залагодивши символічні нюанси присяги й васалітету між франками й Візантією, Боемунд відправився разом з іншими хрестоносцями на визволення Святої Землі й здобуття земель особисто для себе. Безперечно, значна кількість битв проти турків протягом 1097–1098 рр. була місцем страждань і слави хрестоносців, але саме Антіохія стала найважливішим містом в регіоні, захоплення якого уможливило успішне завершення хрестоносної епопеї. Але варто відзначити, що давнє місто Антіохія, місто апостола Петра, було одним із наймогутніших і найнадійніших в регіоні і вважалось практично неприступним. Населення поділялись на велику кількість ворожих один до одного сект, які воліли підпорядковуватись відносно лояльним (з точки зору віросповідання) тюркам-сельджукам, які не так давно взяли цілий регіон під свій контроль. Та все ж мова, культура та традиції значно розділяли населення від панівної верхівки [Nagari, 2007, с. 58–59].

Довгий й надзвичайно складний шлях до Антіохії

сильно змінив військо хрестоносців. Значна частина загинула, страждала від голоду, нестачі води, зброї чи бойових коней; місто виглядало неприступною фортецею. Звісно, здійснювались спроби виміняти одного полоненого знатного турка на вежу у фортеці, за оборону якої відповідала сім'я полоненого. Але Ягісіян (фактичний володар міста) вчасно виявив можливу зраду й не допустив такого розвитку подій [Nagari, 2007, с. 59]. Важливо, що очевидно Боємунд, який керував найбільш інтернаціональним військом [Nagari, 2007, с. 60], розумів всі можливі вигоди міжконфесійних й міжрелігійних маніпуляцій. Саме він знаходить шлях, яким вдасться захопити місто. Знайшовши можливого союзника всередині фортеці (Фіруз, ймовірно, вірменин за походженням, який прийняв іслам), норман здійснює відому **промову** перед союзниками-хрестоносцями, яку автор *Gesta* наводить в своїй праці: «*Отже, знайшовши спосіб, як увійти в місто, Боємунд зрадив, і зі спокійним розумом та обличчям виступив перед головними вельможами – Воїни, наймужніші серед мужів, ви всі бачите, наскільки сильно ми опинились в повній бідності і нещасті, і знатні люди, і простолудини, і ми не знаємо, звідки нам чекати допомоги. Однак, якщо ви вважаєте це шляхетним і достойним, нехай один з нас стане лідером для всіх інших, і якщо цьому чоловіку вдасться захопити місто, своїми власними здібностями чи штурмом, чи іншим способом, погодимось всі разом віддати це місто такому чоловіку*» [Deeds of the Franks and other Jerusalem-bound pilgrims, 2011, с. 66]. Інші учасники походу йому відмовили, і Боємунд покинув зустріч із посмішкою на обличчі. Безперечно, автор наводить нам цю промову, аби продемонструвати, що норман завчасно підготував план, щоб взяти місто під свій контроль й легітимізувати цей вчинок (не варто забувати, що згідно із васальною присягою Олексію I Комніну, всі міста повинні переходити під контроль Візантійської імперії). Не дивлячись на відмову союзників, промова має важливе значення в контексті координованості й узгодженості дій, легітимізації вчинків, наявності/відсутності таємниць та змов між союзниками тощо. Фактично, промова носить попереджувальний характер й уможливило захоплення влади над містом Боємундом, всупереч васальній присязі й опозиції інших вельмож-хрестоносців.

Автор *Gesta* звертає нашу увагу на діалог між одним із ворогів хрестоносців Кербогою і його матір'ю, яка намагається застерегти сина від протистояння з франками. Матір Кербоги висловлює дуже погане **провіщення**: «*...Я молю тебе, сину, во ім'я всіх богів, і твого власного добра, не вступай в битву із франками, тому що ти непереможний воїн. Ніхто й ніколи ще не бачив як ти відступаєш з поля бою. Твоя могутність є загальновідома, і мужні воїни тремтять, коли чууть твоє ім'я. Ми всі вже знаємо, який могутній ти на війні, і наскільки ти мужній і мудрий у військовій справі. Жоден з людей, християн чи язичників, не здатний продемонструвати відвагу перед тобою, тільки втікають від тебе як тільки почують твоє ім'я, як тікають вівці від лютото лева. Через ці причини, мій любий сину, послухайся моєї поради і ніколи не допускай можливості, в себе в голові*

*чи на раді, розпочинати війну проти християн...», і далі «...більше сотні років тому в нашій книзі (очевидно автор має на увазі Коран) та працях інших мудрих людей було відкрито, що християни нападуть на нас і повністю завоюють нас і будуть правити над язичниками і наші люди скрізь їм підкоряться. Але я не знаю, чи це відбудеться тепер чи в майбутньому. Дійсно, сповнена горем, я послідувала за тобою з Алеппо, прекрасне місто, де, завдяки уважному вивченню і спостереженню, я прочитала зірки на небі та уважно дослідила планети і дванадцять знаків, а також нескінченну кількість пророцтв (оракулів). І в усьому цьому я прочитала, що християни повністю нас завоюють, і я дуже хвилююсь за тебе, в моєму надзвичайному смутку, що я втрачу тебе...» [Deeds of the Franks and other Jerusalem-bound pilgrims, 2011, с. 74–76]. Вартим уваги є даний фрагмент тексту, який нам наводить автор «Діань». З його точки зору, перемога хрестоносців фактично була передбачена навіть серед мусульман, чи як автор їх називає, поган. Такі докази нібито з'являються і в Корані, і на основі астрономічних/астрологічних досліджень, в пророцтвах. Тому жінка наголошує на реальній загрозі, висловлює особисту засторогу й має передчуття поразки, тому відмовляє сина від війни з хрестоносцями. Без сумніву, для людини середньовіччя природні знамення, передчуття чи віщі сні були такими ж реальними, як і світ навколо них. Всі ці знамення були сповнені Божою волею і мали чимале значення. Фактично, в основі навернення Римській імперії до християнства лежить сновидіння [Гофф, 2007, с. 276]. Окрім того, варто пам'ятати, що для автора *Gesta*, так само як і для читачів/слухачів праці й для учасників хрестоносного руху, сновидіння (божественні, поганські), передчуття мали велике значення, оскільки були важливими елементами Святого Письма загалом (а, отже, християнства як такого й Божественного втручання) [Гофф, 2007, с. 244–268]. Беручи до уваги, що автор/автори праці дуже ймовірно належали до духовного сану, то такі символічні моменти набували особливого значення, оскільки саме монастирське середовище було, як згадує Жак ле Гофф «середовищем привілейованих сновидців» [Гофф, 2007, с. 285].*

Чутки й тасмні послання мали теж особливе значення, особливо якщо їхнє походження було невідоме (що могло натякати на Божественне походження й натхнення). В липні 1097 року напередодні битви біля міста Дорілеум, перед франками з'явилось чимале військо мусульман («турки, араби, сарацини» як їх йменує автор), яке вкрило всі навколишні гори, поля та пагорби. Але «*...Тоді таємне послання поширилось між нами, в якому прославляли Бога і давали пораду, стверджуючи, 'Нехай здійсниться те, що повинно здійснитись, твердо стоятимемо у вірі Христовій і матимемо віру в Святий Хрест Господній, тому що сьогодні, якщо це угодно Господу, всі багатства будуть вам надані'*» [Deeds of the Franks and other Jerusalem-bound pilgrims, 2011, с. 42]. Таємні послання очевидно відігравали важливу роль для учасників подій. Якщо вони були зафіксовані учасником чи з вуст учасника, то їхнє психологічний ефект в критичні

моменти для франків міг змінити хід битви, стати натхненням в період зневіри чи фізичного виснаження, оскільки могло означати Божественне втручання й богоугодності їхніх вчинків. Подібний приклад зустрічаємо й далі в тексті, в ході подій наступних місяців липня-серпня 1097 року, де дезінформація використовується як засіб боротьби: «...Куди б вони (тюрки) не приходили, до замку чи міста, вони обманювали й дурили населення тих земель, говорячи 'Ми перемогли всіх християн, і жоден з них не наважиться виступити проти нас. Тому впусти нас всередину.' І коли вони заходили, вони розрабовували церкви, будинки й інші місця та забирали коней, віслуків, мулів, золото й срібло, та все, що могли взяти з собою...» [Deeds of the Franks and other Jerusalem-bound pilgrims, 2011, с. 46]. Складно з'ясувати, наскільки подібна тактика поширення дезінформації була поширеною й дієвою, але наявність подібної згадки дозволяє нам припустити можливість її використання. Поширення чуток, таємних послань і дезінформації залишалось невід'ємною частиною протистояння під час Першого хрестового походу.

Як було згадано вище, сновидіння, провіщення та візії були важливою складовою життя середньовічної людини, як в мирний час, так і на війні. Божественне втручання часто себе проявляло у **видіннях**, які з'являлись в учасників походу (представників духовенства, зокрема). Такий приклад з'являється в «Діяннях» в червні 1098 року: «...Одного разу наші лідери, сповнені смутку і болю, стояли у верхній частині міста (Антіохія), перед цитаделлю, коли до них прийшов священник і сказав: «Вельмишановні панове, якщо ваша милість, послухайте те, що я бачив у видінні. Одного разу вночі я ліг у церкві Св. Марії, матері Господа нашого Ісуса Христа, коли з'явився переді мною Спаситель світу разом з Його матір'ю і святим Петром, князем апостолів, і Він став переді мною і сказав: «Ти знаєш мене?» На що я відповів: «Ні». Коли я сказав це, то з'явився хрест над Його головою. І Господь знову запитав мене, кажучи: Чи знаєш ти мене?» І я сказав йому: «Я б тебе не впізнав, якби не хрест над Твоєю головою, який я бачу, схожий на хрест нашого Спасителя». І він сказав: «Я – це Він». Я відразу впав до Його ніг, покійно благаючи допомогти нам в наших муках, що нас охотили. Господь відповів: «Я вже дуже допоміг, і я допоможу вам знову. Я дозволив вам захопити Нікею, і привів вас сюди. Я розділяв з вами нещастя, якими ви страждали під час облоги Антіохії. Я дав вам слушну допомогу і привів вас цілими й здоровими до міста. Але ви піддалися збоченим пожадливістям з християнськими жінками і розбещеними язичниками жінками, від яких великий сморід піднімається до неба.' Тоді добра Діва і святий Петро впади до ніг Його, і вони благали Його, щоб Він допоміг Своєму народу в цій біді. І сказав святий Петро до Нього: 'Господи, здавна язичники тримали мій дім. Вони зробили багато жакливих речей. А тепер, Господи, вороги вигнані, і є радість серед ангелів на небесах.' І Господь сказав мені: «Отож, іди й перекажи Моїм людям, щоб вони повернулись до мене, і я повернуся до них. Через п'ять днів я надішлю їм велику допомогу. І нехай щодня яспівають усю сповідь 'Вони зібрані, разом із віршем'.

Вельмишановні панове, якщо ви не вірите, що це правда, дозвольте мені піднятися на цю вежу, і я кинусь вниз. Якщо я залишусь неушкодженим, то ви повірите, що це правда. А якщо я постраждаю і буду поранений, то відрубайте мені голову і киньте її у вогонь» [Deeds of the Franks and other Jerusalem-bound pilgrims, 2011, с. 77–78]. Подібний епізод зустрічаємо в *Gesta* під 28 червня 1098 року: «І тоді було видно нескінченну армію, що рухалась з гори, а їхні стяги були білі, оскільки не знали, чиї це були люди. Потім вони зрозуміли, що це була допомога від Христа; а лідерами воїнства були Святий Георгій, Святий Меркурій та Святий Димитрій. Це свідчення є правдивим, оскільки багато з нас бачили це особисто» [Deeds of the Franks and other Jerusalem-bound pilgrims, 2011, с. 86]. Вище наведені фрагменти «Діань» є свідченням того, наскільки втручання Господа в перебіг подій на полі бою було значною складовою хрестоносного руху. В першому прикладі видіння демонструє пряму участь Ісуса в подіях, в яких він допомагає і сприяє подальшим успіхам франків. В другому випадку на полі бою з'являється воїнство Христове, яке «всі особисто бачили». Поширення такої інформації серед знесиленого війська, яке часто перебувало не просто в розпачі, а відмовлялось від ідеї продовжувати похід (відомо багато випадків, коли навіть лідери ставали дезертирами, зокрема, Стефан Блуаський, який, зрештою, вдруге відправиться в похід, але вже востаннє; можна припустити, що серед простолуду, який був значно гірше забезпеченим, подібні випадки траплялись ще частіше), поширення подібної інформації могло кардинально змінити перебіг подій хрестового походу.

Зв'язок подій хрестоносного руху з подіями й героями Святого Письма були дуже тісними для франків. Гори, ріки, пустелі, міста були насичені подіями й чудесами, які там відбувались за життя Ісуса та його послідовників. Варто пам'ятати, що учасники хрестового походу (як і загалом пілігрими до і після 1096 – 1099 рр.) були зацікавлені в першу чергу в сакральних місцях, які були для них **символами**, що знаходились так далеко від їхньої рідної домівки. Міста й місця, де творили чудеса Ісус та його послідовники мали значення для пілігрима. Народи, що проживали там (сирійці, вірмени, араби, тюркети) не являли для пілігрима значного зацікавлення. Тобто відносини з ними формувались в силу необхідності та в ході самого хрестового походу. Самі ці народи не були в сфері інтересів пілігримів [MacEvitt, 2008, с. 49].

Наближення війська до Антіохії завдало франкам чимало труднощів та втрат. «Ми й інші, хто залишився позаду, вирушили й почали перетинати диявольську гору, яка була настільки висока та обривиста, що жоден з нас не наважувався обганяти іншого чоловіка на шляху, що лежав на краю гори. Коні падали стрімголов, а один передній кінь падаючи, потягнув за собою інших... воїни просто кидали свої обладунки й втікали кожен своєю дорогою» [Deeds of the Franks and other Jerusalem-bound pilgrims, 2011, с. 49]. «Диявольська гора» (ймовірно, йдеться про гори Таурусу) постає перед хрестоносцями не меншим

ворогом ніж тюрки, завдаючи пілігримам не менше страждань і втрат. Тому не дивно, що автор наділяє цю гору таким епітетом. Безумовно, використання такого літературного звороту демонструє нам, наскільки складним був шлях хрестоносців, наскільки природні об'єкти могли створювати не менші загрози й небезпеки ніж вороги-мусульмани. **Символізм** назви гори нашттовує на думку, що природні об'єкти, стаючи «диявольськими» (так само як і реальні вороги – тюрки/сарацини/погани, які були теж породженням диявола чи антихриста з точки зору західних пілігримів), перетворювались теж на реальних ворогів хрестоносців, завдаючи значних втрат їхньому війську.

Мабуть, найбільш символічного й важливого значення для пілігримів (та й християн західного обряду загалом) набували реліквії, пов'язані в першу чергу з життям Спасителя. Ще до початку хрестового походу візантійський імператор Олексій I та Папа Урбан успішно «розігрували карту» символізму як **церковних реліквій**, так і самого міста Єрусалиму, яке було центром всього всесвіту середньовічної люди західної Європи. Імператор активно давав Папі й іншим знатним вельможам реліквії, які налаштували населення на боротьбу на Святу Землю, фактично, здійснювалась пропаганда реліквіями, як влучно висловився П. Франкопан [2012, с. 136–137]. Подорожуючи територією Франції, Папа освячував вівтарі чималої кількості церков (наприклад, церква Св. Трійці у Вандомі, церкви абатств в Мармутьє і місті Муасак). Багатьом з них були подаровані шматки Хреста Господнього [Франкопан, 2012, с. 152]. Ця реліквія набула особливого статусу в християнському світі. Варто згадати, що хрестоносці, протягом існування держав франків в Утмерері, не відправлялись на жодну серйозну битву чи виправу без цієї реліквії. Її втрата в 1187 році після поразки під Гаттіном завдало надзвичайно сильного психологічного удару по цілому західному християнському світу. Франки часто здійснювали спроби повернути цю священну реліквію і дипломатичним шляхом. Коли б і по якій би причині не велись переговори чи підписувався договір із Салах ад-Діном чи його наступниками, хрестоносцями підіймалось питання Хреста Господнього, з метою його повернення. Але наскільки нам відомо, жодна спроба не мала успіху [Narari, 2007, с. 33].

Подібного значення набула й інша реліквія, яка з'явилась в руках хрестоносців під час Першого хрестового походу й фактично змінила його перебіг в такий критичний момент облоги Антіохії. «В нашій армії був певний пілігрим, якого звали Петро, і до якого з'явився святий Апостол Андрій, перед тим як ми увійшли в місто; і він сказав йому: «Що ти робиш, о добрий чоловіче?» А Петро відповів йому: «А ти, хто ти є?» Апостол відповів йому: «Я Апостол Андрій. Знай, сину мій, що коли ви увійдете в це місто і якщо підете до церкви Святого Петра, то ви там знайдете спис нашого Спасителя Ісуса Христа, яким Його було поранено, коли Він був розіп'ятий на хресті». Після цих слів Апостол зник.

Отже, цей паломник побоювся розкрити пораду Апостола, і тому він не сказав нічого нашим паломникам. Йому здалося, що він бачив видіння. І

сказав він: «Господи, хто повірить?» Тієї години, святий Андрій взяв його і відніс до того місця, де було заховано спис в землі. І знову в той час, коли ми були в такій ситуації згаданій вище, святий Андрій повернувся і сказав йому: «Чому ти не взяв спис із землі, як я тобі сказав? Ти повинен знати, що той, хто несе цей спис у бій, ніколи не буде переможений ворогом». Тоді Петро одразу відкрив нам таємницю Апостола — але люди не повірили йому і відитовхнули його, кажучи: «Як можемо ми в таке повірити?» Вони всі були налякані, бо були самі близькі до смерті. Але він прийшов і поклявся, що це повна і цілковита правда, що святий Андрій з'явився йому двічі у видіннях і сказав йому: «Устань, іди та скажи народу Божому не боятися, а твердо вірити всім серцем в єдиного істинного Бога, і вони будуть тріумфувати скрізь. Через п'ять днів Господь надішле повідомлення, яке наповнить їх радістю та підбадьоренням. Тож якщо вони хочуть битися, як тільки вони вирушать усі разом на бій, усі їхні вороги будуть переможені, і ніхто не встоїть проти них». Тепер, коли вони почули, що всі їхні вороги будуть знищені, вони почали кріпнути духом і втішати один одного, кажучи: «Підійдемося і будьмо сміливими й відважними в усіх відношеннях, бо скоро Бог прийде нам на допомогу, і буде велика розрада для Його людей, на яких Він поглянув під час їхньої скорботи» [Deeds of the Franks and other Jerusalem-bound pilgrims, 2011, с. 78–79]. І далі: «Тепер ми всі, хто чули його промову, який передав нам послання Христа через вуста цього Апостола, ми поспіхом пішли до того місця в церкві святого Петра, яке він описав. Тринадцять чоловіків копали там з ранку до вечору поки той чоловік не знайшов Спис, який він вказував. І вони прийняли його з великою радістю і страхом, і радість пішла містом» [Deeds of the Franks and other Jerusalem-bound pilgrims, 2011, с. 83].

Історія появи Списа, яку наводить автор «Діань», супроводжується й цього разу втручанням Ісуса Христа, але за посередництва Апостола Андрія. Знову автор демонструє нам власне/колективне бачення цих подій, які були прямою волею Господа. Безсумнівно, правдивість перебігу віднайдення цієї реліквії була поставлена під сумнів чимало разів. Такі питання, «Чи був це той самий спис?», «Чому саме тоді і саме там був знайдений?», «Хто причетний до нібито віднайдення цієї реліквії і чому?» поставали перед дослідниками, аналізувались, спростовувались не один раз. Пошук відповідей не є метою даної праці. Ми обмежимося лише однією із найпопулярніших версій, яка влітає в перебіг цих подій черговий раз хитрого нормана Боемунда (який врешті і заволодів містом). Ймовірно, він був причетний до «появи видіння апостола Андрія, в звичайного чоловіка, й «чудесної появи» списа також. Який був зв'язок між чоловіком, в якого було видіння, й Боемунда стверджувати складно. Нам важливо відзначити, що втручання Господа й поява такої священної реліквії в руках хрестоносців не могла не змінити психологічного стану війська. Варто нагадати, що облога Антіохії була чи не найважчим періодом в 1096 – 1099 рр. Саме на цей час припадає найбільша кількість втрат, дезертирств, голоду і навіть випадки канібалізму. Втримати боєздатність такого

деморалізованого війська й закінчити «озброєне паломництво» могло тільки чудо, втручання Господа, що й сталось. Не варто забувати, що й структурно автор «Діань» найдетальніше описує події, що пов'язані з облогою саме Антіохії, присвячуючи їй чи не половину праці. Без сумніву, могло зіграти роль й доступність інформації «з поля бою», так би мовити. Але фактично, без взяття цієї фортеці подальший рух війська на Єрусалим був неможливий.

Символічне й ритуальне значення для подальших успіхів війська набувають **процесії й святкування**. Йдеться про підготовку до фінальної битви за Антіохію, яку автор наводить під 27 червня 1098 року: *«І тоді нарешті, після трьох днів святкування й ходіння процесією з однієї церкви в іншу, кожен зізнався в своїх гріхах, і раз звільнений, вірно прийняв у причасті Тіло і Кров Христа. А потім давали милостиню й відправляли меси.*

Згодом шість бойових ліній було сформовано з тих, хто був всередині міста....В четвертій лінії був єпископ Пьюї (папський легат, брав участь в поході із самого початку, вважався духовним й політичним лідером хрестоносців), який ніс із собою спис нашого Спасителя...» [Deeds of the Franks and other Jerusalem-bound pilgrims, 2011, с. 85]. Даний фрагмент демонструє нам процес підготовки хрестоносців до битви, а також використання нещодавно знайденої реліквії. Церковні процесії, причастя, відпущення гріхів, милостиня й меса очевидно мали символічне значення й психологічний ефект для учасників походу. Варто нагадати, що взяття Антіохії не полегшило становище франків. Будучи в місті, вони самі опинились в облозі новоприбулого війська мусульман, будучи позбавленими всіх найнеобхідніших засобів до виживання. Але важливо, що виступивши з міста проти своїх ворогів на чолі з Кербогою, франки здійснюють такий несподіваний наступ, що врешті перемагають. Саме під час цієї битви їм «на допомогу приходять воїнство Христове, на чолі зі Св. Георгієм, Св. Меркурієм та Св. Димитрієм», про яких ми згадували вище.

Під час першого хрестового походу більшість його учасників вперше зіштовхнулася з представниками іншого культурного, релігійного й політичного світу – світу ісламу (але важливо пам'ятати, що представники мусульманського світу часто були, хоч і в незначній кількості, але все ж присутні в європейському середньовічному міському середовищі). Без сумніву, нові контакти й відкриття змусили європейця переосмислити багато звичних уявлень про світ. Але не тільки представники світу ісламу були для франків незвичними. **Природа** теж відкривала хрестоносцям абсолютно незвичні й часто казкові й неймовірні приклади різноманіття світу. Варто зазначити, що приблизно з 950 року й до 1250 року середньовічна кліматична аномалія повпливала на регіони світу різними способами: деякі з них стали теплішими й сухішими, інші – холоднішим й вологішими. Це призвело до підвищення врожайності й підвищення безпеки морських подорожей. Також почала зростати кількість населення, рівень й тривалість життя збільшились, поживавилось економічне й культурне життя загалом. Більшість міст Середземномор'я були

багатоетнічними й багатокультурними, незважаючи на релігійну приналежність того чи іншого правителя регіону [Throop, 2018, с. 31–32].

Природні фактори здійснювали великий вплив на формування суспільства та його світогляду. С. Тіббл ставить під сумнів той факт, що основою хрестоносного руху був релігійний фанатизм (з обох сторін), але міграції та кліматичні зміни мали чи не вагоміше значення. Чи були франки такими незвичними іноземними завойовниками, якщо тюрки-сельджуки так само відносно нещодавно (перша половина 11-го століття) вторгнулись на Близький Схід й стали панівною силою? Наскільки вірмени й африканські народи відігравали вагоме значення в розвитку Фатімідського Єгипту? Автор стверджує, що фактично всі військово-політичні події епохи стали наслідком міграційних процесів, які в свою чергу могли бути результатом кліматичних змін. Крім того, в 10-му – 11-му століттях в таких землях як Джазіра, Багдад, Месопотамія та Іран був голод великих масштабів. Якщо за період 4 – 10 століть в регіоні Нілу нам відомо про 11 зафіксованих випадків посухи, тобто дві кліматичні катастрофи кожне століття, то в період 950 – 1072 рр. кількість посух в дельті Нілу була в десять разів більша, тобто катастрофічна нестача врожаю кожні 4 – 5 років. Клімат змінювався і впливав на всіх сфери життя регіону [Tibble, 2018, с. 5–15]. Оскільки пустеля займала значну частину територій в Утремері, до модерних часів дуже мало битв відбувались конкретно в пустелі. Практично всі військові кампанії здійснювалися в регіонах долини та дельти Нілу, родючих землях Палестини, південному Іраці чи залюднених територіях Анатолії та Персії [Nicolle, 2001, с. 53].

Автор діань звертає нашу увагу на природні чинники, які відігравали життєву роль в ході Першого хрестового походу. Зокрема згадує перебіг продій липня-серпня 1097 року, коли хрестоносці рухались центральними землями Анатолії: *«...Отже, ми переслідували їх крізь пустелі та землі, які були безводними й непридатними для життя, з яких ми щойно вийшли й врятувались живими. Голод та спрага переслідували нас, і в нас не було жодних харчів окрім колючих рослин, які ми виривали й товкли в наших руках (ймовірно, йдеться про кактуси й алое, що ростуть в регіоні). Така була їжа, завдяки якій ми ледь виживали. Значна кількість наших коней там померла, і як наслідок багато наших вершників стали пішими воїнами. Через брак коней, наші воли стали нашими верховими тваринами, і через таку необхідність наші кози, вівці та собаки стали в'ючними тваринами». І далі: «Зрештою ми ввійшли в багаті землі, які були сповнені смачної їжі для тіла та інших хороших речей; і незабаром ми прибули в Іконіум. Жителі цих земель застерегли і переконали нас, аби ми взяли з собою костячі шкіри наповнені водою, оскільки цілий день шляху буде нестача води. Ми зробили, як вони нам порадили, поки не дійшли до ріки, де й влаштували табір на два дні»* [Deeds of the Franks and other Jerusalem-bound pilgrims, 2011, с. 46–47]. Як бачимо, не дивлячись на тривалу й масштабну підготовку основних військ, забезпечення хрестоносців імператором, голод і спрага стали чи не найбільшими

ворогами хрестоносців з перших днів протистояння з тюрками в Малій Азії.

Ще масштабнішим був голод серед хрестоносців під час облоги Антіохії. «Ці нечестивці і вороги Господа тримали нас так міцно в облозі всередині міста Антіохії, що багато людей померли від голоду, буханець хліба коштував один безант, і не було навіть сенсу говорити про вино. Люди їли й продавали м'ясо коней та ослів; курка коштувала п'ятнадцять су, яйця – два су, а волосський горіх коштував один деньє. Все було настільки дорогим. Вони варили і їли листя інжиру, винограду, та будяків, й інших дерев, таким страшним був голод. Ще інші варили і їли висушені шкури коней, верблюдів, корів і навіть буйволів. Цей великий дискомфорт і ці великі труднощі, яких ми зазнали во ім'я Христа і щоб зберегти вільною дорогу до Гробу Господнього. Такі були страждання, такий був голод і терор, які ми витримали протягом двадцяти шестиднів» [Deeds of the Franks and other Jerusalem-bound pilgrims, 2011, с. 46–47]. Як бачимо, голод був невід'ємним супутником хрестоносців і був чи не більшою небезпекою аніж тюрки, араби чи бедуїни.

Природа вносила свої власні корективи на перебіг подій Першого хрестового походу. Середньовічна людина могла трактувати природні явища через призму своїх власних уявлень про світ. Увесь навколишній світ був вмістилищем Божої волі й символів, які могли зрозуміти лише християни (з точки зору самих християн). Соціальні чи природні, військові чи політичні явища – все вміщало в себе символи, знаки та волю Господа. 13–14 червня 1098 року очам хрестоносців відкрилось передвістя в нічному небі. «...Справді, тієї ночі вогонь з'явився в небі, рухаючись із заходу, і він просунувся й впав на військо тюрків, на превелике здивування наше й тюрків» [Deeds of the Franks and other Jerusalem-bound pilgrims, 2011, с. 80]. Подібні природні явища могли мати непередбачені наслідки, наприклад, викликати політичні й соціальні потрясіння, оскільки не мали наукового пояснення, а лише сакральне чи символічне. Люди середньовіччя сприймали природні катаклізми (чи просто нетипові явища) через призму Святого Письма. Наприклад, саранча була передвісником великого лиха, і часто вороги Христа (мусульмани /язичники) порівнювались із нею. Землетруси, які траплялись в регіоні протягом 12-го століття нагадували християнам про знищення Господом Содому й Гоморри. Такі явища могли тлумачитись, наприклад, як покарання за співпрацю християн з представниками мусульманського світу (що насправді було дуже частим явищем протяг історії існування держав хрестоносців) [Rubenstein, 2019, с. 92–93].

Загалом, явище яке нам згадує автор «Діянь» дійсно мало місце (низько широтне саяво), окрім якого також були землетрус в Едесі (30 грудня 1098), проливний дощ, зниження температури тощо. Всі ці явища мали як практичні, так і символічні значення й наслідки.

Висновки. «Діяння франків» подає нам деталізований опис перебігу подій Першого хрестового походу, але не тільки в контексті традиційного розуміння протистояння християн і мусульман. Автор/автори відкривають нам новий світ, часто жорстокий й непередбачуваний, але сповнений чудес і Божого втручання. Як ми мали змогу переконатись, франкам часто доводилось зіштовхуватись з ворогами, які не мали людського обличчя, чи використовувались зброю, яка могла бути символічною або ж навіть божественною.

В творі шість разів автор/автори наголошує на таких явищах як чутки, дезінформація, сни, провіщення, видіння тощо, які мали психологічний ефект. Чотири рази перед нами постають зі слів автора явища символічного характеру – спис Лонгіна, священні процесії, диявольські місцевості тощо. Таку ж кількість разів автор розгорнуто описує, як сильно природні явища впливали на військо хрестоносців й перебіг всього походу.

Чутки, таємні послання, дезінформація, провіщення, видіння й промови постають перед нами як елемент ведення боротьби проти «ворогів Господа». Вони впливають на психологічний стан війська, надихають хрестоносців до здійснення подвигів й перемог на полі бою. З вище згаданих слів ми маємо змогу переконатись, що така зброя мала сильний **психологічний** ефект. *Gesta* наводить нам чималу кількість випадків, де втручання святих чи навіть Ісуса, причастя, покаювання, церковні процесії, чи священний спис змінюють перебіг подій, з точки зору автора/авторів. **Символічна зброя** веде вперед воїнство хрестове, а святі стоять пліч-о-пліч з лицарями на полі бою. Однак, тяжкість озброєного пілігримства в Святу Землю передбачала не тільки прямі сутички з ворогом. Для автора/авторів хроніки навіть **природа** могла перетворитись на зброю, або на ворога хрестоносців чи проти їхніх ворогів. Незвичний клімат, пустелі, спрага, голод, небесні знамення мають таку саму реальну силу для учасників походу як меч чи спис.

Таким чином, «Діяння франків» як джерело дає нам змогу поглянути на перебіг подій з природної та надприродної точок зору. Крім традиційного розуміння протистояння християн і мусульман в 1096–1099 рр., перед нами формується багатогранна картина застосування символічної зброї, яка мала психологічний ефект, та навіть природа постає як один із учасників подій Першого хрестового походу.

Список використаних джерел

- A History of Crusades, 1955. Gen. ed. Kenneth Setton M. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, Vol.1, 648 p.
 Barber, M., 2012. *The crusader states*, New Haven and London: Yale University Press, 503 p.
 Barbezat, M., 2018. *Burning bodies. Communities, eschatology, and the punishment of heresy in the Middle Ages*, Ithaca and London: Cornell University Press, 271 p.
 Bradbury, J., 2014. *The routledge companion to Medieval warfare*, London: Routledge, 413 p.
 Chazan, R., 2000. *God, humanity, and history. The Hebrew First Crusade narratives*, Berkley, Los Angeles, London: University of California Press, 270 p.
 Chazan, R., 1996. *In the year 1096. The First crusade and the Jews*, Philadelphia: The Jewish Publication Society, 186 p.
 Chevedden, P. E., (April 2008) *The Islamic View and The Christian View of the Crusades: A new Synthesis*, History 93, no. 310:

181–200 pp.

- Cobb, P. M., 2014. *The Race for Paradise: An Islamic History of the Crusades*, Oxford: Oxford University Press, 368 p.
- Costa, S., 2017. *Natural disaster and the Crusades: framing earthquakes in historical narratives, 1095 – 1170*, Waterloo: Ontario, 174 p.
- Fossier, R., 2010. *The Axe and the Oath: ordinary life in the Middle Ages*, Princeton: Princeton University Press, 384 p.
- France, J., 1999. *Western warfare in the age of the Crusades, 1000 – 1300*, London: UCL Press, 327 p.
- Harari, Y., *Special operations in the age of chivalry, 1100 – 1550*, Woodbridge: The Boydell Press, 2007, 224 p.
- Jensen, K., 2017. *Crying Crusaders. 98 – 108 pp. Tears, sighs and laughter. Expressions of emotions in the Middle Ages*, Stockholm: KVHAA Konferenser, 330 p.
- Jotischky, A., 2017. *Crusading and the Crusader states*, London and New York: Routledge, 307 p.
- Kostic, C., 2008. *The social structure of the First crusade*, Leiden/Boston: Brill, 324 p.
- Kostic, C., 2009. *The Siege of Jerusalem. Crusade and conquest in 1099*, London/New York: Continuum, 211 p.
- MacEvitt, Ch., 2008. *The Crusades and the Christian world of the East. Rough tolerance*, Philadelphia: PENN, 272 p.
- Madden, T., 2014. *The concise history of the Crusades*. 3rd Edition. Lonham: Rowman and Littlefield, 244 p.
- Medieval warfare. A history.*, 1999. Ed. by Maurice Keen. Oxford: Oxford University Press, 340 p.
- Nicolle, D., 2001. *Essential histories. The Crusades*, London: Osprey, 96 p.
- Phillips, J., 2002. *The Crusades, 1095-1197*, London: Pearson Education, 226 p.
- Riley-Smith, J., 2008. *The Crusades, Christianity and Islam*, New York: Columbia University Press, 126 p.
- Riley-Smith, J., 2003. *The First Crusade and the idea of crusading*, London/New York: Continuum, 227 p.
- Riley-Smith, J., 2009. *What were the Crusades?* 4th Ed., San Francisco: Palgrave Macmillan, 117 p.
- Rubenstein, J., 2019. *Nebuchadnezzar's dream: the Crusades, apocalyptic prophecy, and the end of history*, New York: Oxford University Press, 280 p.
- Runciman, S., 1951. *A history of the crusades*. Cambridge: Cambridge University Press, Vol.1 (of 3), 388 p.
- Saladin and the Saracens. Men-at-arms series*, 1986. Text by David Nicolle. Colour plates by Angus McBride. Editor: Martin Windrow. London: Osprey Military, 49 p.
- Schmitt, J.-C., 2017. *Demons and the emotions*. 44 – 63 pp. Tears, sighs and laughter. Expressions of emotions in the Middle Ages. Stockholm: KVHAA Konferenser, 330 p.
- The Crusader world*. Ed. by Adrian Boas, 2016. London and New York: Routledge, 726 p.
- The Deeds of the Franks and other Jerusalem-bound pilgrims*, 2011. Plymouth: Rowman and Littlefield Publishers, 154 p.
- Throop, S. A., 2018. *The Crusades. An Epitome*, Leeds: Kismet Press, 196 p.
- Tibble, S., 2018. *The Crusader Armies 1099-1187*, New Haven and London: Yale University Press, 402 p.
- Tyerman, Ch., 2004. *Fighting for Christendom. Holy War and the Crusades*, Oxford: Oxford University Press, 247 p.
- Tyerman, Ch., 2006. *God's war: a new history of the Crusades*, New York: Penguin Books, 1023 p.
- Tyerman, Ch., 2015. *How to plan a Crusade. Reason and religious war in the High Middle Ages*, London: Penguin Random House, 373 p.
- Гофф, Ж. Л., 2007. *Середньовічна уява*, Львів: Літопис, с. 350.
- История крестовых походов*. Под ред. Дж. Райли-Смита? Москва, Крон-Пресс, 1998, 495 с.
- Кин, М., 2000. *Рыцарство*. Пер. с англ. И. А. Тогоевой, Москва: Научный мир, 520 с.
- Контамин, Ф., 2001. *Война в средние века*, СПб: Ювента, 416 с.
- Райт, Дж., 1988. *Географические представления в эпоху крестовых походов*, Москва: Наука, 478 с.
- Франкопан, П., 2020. *Первый крестовый поход: зов с востока*, Москва: Альпина-нон-фикшн (АНФ), 352 с.

References

- A History of Crusades*, 1955. Gen.ed. Kenneth Setton M. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, Vol.1, 648 p. (in English).
- Barber, M., 2012. *The crusader states*, New Haven and London: Yale University Press, 503 p. (in English).
- Barbezat, M. D., 2018. *Burning bodies. Communities, eschatology, and the punishment of heresy in the Middle Ages*, Ithaca and London: Cornell University Press, 271 p. (in English).
- Bradbury, J., 2014. *The routledge companion to Medieval warfare*, London: Routledge, 413 p. (in English).
- Chazan, R., 2000. *God, humanity, and history. The Hebrew First Crusade narratives*, Berkley, Los Angeles, London: University of California Press, 270 p. (in English).
- Chazan, R., 1996. *In the year 1096. The First crusade and the Jews*, Philadelphia: The Jewish Publication Society, 186 p. (in English).
- Chevedden, P. E., (April 2008) *The Islamic View and The Christian View of the Crusades: A new Synthesis*, History 93, no. 310, 181–200 pp. (in English).
- Cobb, P. M., 2014. *The Race for Paradise: An Islamic History of the Crusades*, Oxford: Oxford University Press, 368 p. (in English).
- Costa, S., 2017. *Natural disaster and the Crusades: framing earthquakes in historical narratives, 1095 – 1170*, Waterloo: Ontario, 174 p. (in English).
- Fossier, R., 2010. *The Axe and the Oath: ordinary life in the Middle Ages*, Princeton: Princeton University Press, 384 p. (in English).
- France, J., 1999. *Western warfare in the age of the Crusades, 1000 – 1300*, London: UCL Press, 327 p. (in English).
- Frankopan, P., 2020. *Perviy krestoviy pohod: zov s vostoka* [The First crusade: call from the east], Moskva: Alpina-nonfikshn (ANF), 352 s. (in Russian).
- Goff, Zh. L., 2007. *Serednovichna uyava* [Medieval imagination], Lviv: Litopis, 350 s. (in Ukrainian).
- Harari, Y., 2007. *Special operations in the age of chivalry, 1100 – 1550*, Woodbridge: The Boydell Press, 224 p. (in English).
- Jensen, K., 2017. *Crying Crusaders. 98 – 108 pp. Tears, sighs and laughter. Expressions of emotions in the Middle Ages*, Stockholm: KVHAA Konferenser, 330 p. (in English).
- Jotischky, A., 2017. *Crusading and the Crusader states*, London and New York: Routledge, 307 p. (in English).
- Istoriya krestoviyh pohodov* [A History of the Crusades]. Pod. red. Dzh. Rayli-Smita, Moskva, Kron-Press, 1998. 495 s. (in Russian).
- Kin, M., 2000. *Rytsarstvo* [Chivalry], Per. s. angl. I. A. Togoeyov, Moskva: Nauchnyimir, 520 s. (in Russian).

- Kontamin, F., 2001. *Voyzna v srednieviekovie* [War in the middle ages], SPb: Yuventa, 416 s. (in Russian).
- Kostic, C., 2008. *The social structure of the First crusade*, Leiden/Boston: Brill, 324 p. (in English).
- Kostic, C., 2009. *The Siege of Jerusalem. Crusade and conquest in 1099*, London\New York: Continuum, 211 p. (in English).
- MacEvitt, Ch., 2008. *The Crusades and the Christian world of the East. Rough tolerance*, Philadelphia: PENN, 272 p. (in English).
- Madden, T., 2014. *The concise history of the Crusades*. 3rd Edition. Lonham: Rowman and Littlefield, 244 p. (in English).
- Medieval warfare. A history.*, 1999. Ed. by Maurice Keen. Oxford: Oxford University Press, 340 p. (in English).
- Nicolle, D., 2001. *Essential histories. The Crusades*, London: Osprey, 96 p. (in English).
- Phillips, J., 2002. *The Crusades, 1095 – 1197*, London: Pearson Education, 226 p. (in English).
- Rayt, Dzh.K., 1988. *Geograficheskie predstavleniya v epohu krestoviyh pohodov* [Geographical knowledge in the age of the Crusades], Moskva: Nauka, 478 s. (in Russian).
- Riley-Smith, J., 2008. *The Crusades, Christianity and Islam*, New York: Columbia University Press, 126 s. (in English).
- Riley-Smith, J., 2003. *The First Crusade and the idea of crusading*, London\New York: Continuum, 227 p. (in English).
- Riley-Smith, J., 2009. *What were the Crusades?* 4th Ed., San Francisco: Palgrave Macmillan, 117 p. (in English).
- Rubenstein, J., 2019. *Nebuchadnezzar's dream: the Crusades, apocalyptic prophecy, and the end of history*, New York: Oxford University Press, 280 p. (in English).
- Runciman, S., 1951. *A history of the crusades*. Cambridge: Cambridge University Press, Vol.1 (of 3), 388 p. (in English).
- Saladin and the Saracens. Men-at-arms series*, 1986. Text by David N., McBride A., Windrew M., 2001. *The Crusades*, London: Osprey Military, 49 p. (in English).
- Schmitt, J.-C., 2017. *Demons and the emotions*. 44 – 63 pp. Tears, sighs and laughter. Expressions of emotions in the Middle Ages, Stockholm: KVHAA Konferenser, 330 p. (in English).
- The Crusader world*. Ed. by Adrian Boas, 2016. London and New York: Routledge, 726 p. (in English).
- The Deeds of the Franks and other Jerusalem-bound pilgrims*, 2011. Plymouth: Rowman and Littlefield Publishers, 154 p. (in English).
- Throop, S., 2018. *The Crusades. An Epitome*, Leeds: Kismet Press, 196 p. (in English).
- Tibble, S., 2018. *The Crusader Armies 1099 – 1187*. New Haven and London: Yale University Press, 402 p. (in English).
- Tyerman, Ch., 2004. *Fighting for Christendom. Holy War and the Crusades*. Oxford: Oxford University Press, 247 p. (in English).
- Tyerman, Ch., 2006. *God's war: a new history of the Crusades*, New York: Penguin Books, 1023 p. (in English).
- Tyerman, Ch., 2015. *How to plan a Crusade. Reason and religious war in the High Middle Ages*, London: Penguin Random House, 373 p. (in English).

Andrii Kepsha

PhD candidate of the Department of Archaeology, Ethnology and Cultural Studies,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

NATURE, GOD AND THE CRUSADERS – REAL, SYMBOLIC AND PSYCHOLOGICAL WEAPONS DURING THE FIRST CRUSADE BASED (ON THE ANONYMOUS SOURCE “DEEDS OF THE FRANCS”)

The issue of the history of the Crusades has been researched for many years. During the twentieth century the foundation of further research was laid by K. Setton and S. Runciman. Undoubtedly, subsequent generations expanded the range of studies of the Crusades. J. Riley-Smith, C. Hillenbrand, Ch. Tyerman, J. Phillips, D. Nicolle, M. Barber and many other scholars have detailed some aspects of the Crusades. It should be noted that from the end of the XX - beginning of the XXI century. more and more attention began to be paid to the role of women in the history of the Crusades, the lower social classes, the vision of the movement from the point of view of Muslims, the role of natural, including climatic, factors, and so on. It is generally accepted in scientific world that the First Crusade was the most successful, and created the preconditions of the Franks presence in Outremer. But it should be noted that researches over the past few decades have shed light on one of the most important reasons for the success of the First Crusade – the political situation in the region among the Muslims. Many works of researchers are devoted to the events of 1095 – 1099, which continue to reveal new aspects of the course of those distant events. The Gesta is one of the most important sources available to us, covering the events of the First Crusade. Despite the fact that the issue of authorship remains controversial, the reliability of the source is high. The probable participant (or the author who recorded the events from an eyewitness) describes in detail not only the course of military and political events, but also records natural signs, miraculous visions, the appearance of saints and Jesus himself in the spirit of his time. Saints take an active part in the course of hostilities, help the Crusaders find relics, inspire them to perform feats. Nature, dreams, visions, relics appear as participants of the campaign, who influenced and could change the course of those events. What exactly does the author consider appropriate to record, what significance does he attach to these phenomena, how does he interpret them? The Gesta invites us to look at natural and symbolic phenomena from a different perspective and gives us an opportunity to understand the people from those far ages much better.

Keywords: *the Crusade, francs, symbolism, Gesta.*

ЛІКВІДАЦІЯ ОРДЕНУ ЄЗУЇТІВ (ТОВАРИСТВА ІСУСА) ТА ЇЇ НАСЛІДКИ ДЛЯ УЖГОРОДСЬКОГО ЄЗУЇТСЬКОГО КОЛЕГІУМУ

Оксана Ферков

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри археології, етнології та культурології Факультету історії та міжнародних відносин,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

E-mail: oksanaferkov@uzhnu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-8546-401X>

Орден єзуїтів – один з найпотужніших релігійних орденів ранньомодерної історії. Від часу заснування і до ліквідації ордену мережа монастирів, колегіумів, університетів охопила всю Європу. На момент ліквідації ордену постало питання не тільки про духовне, освітнє правонаступництво, але й долю рухомого і нерухомого майна закладів Товариства Ісуса. Ліквідація ордену мала значні наслідки як для усієї організації, так і для окремих складових, тобто закладів освіти (колегіуми, університети), для усіх членів ордену від керівника (генерала) до патерів в окремих місіях. Автор розглядає причини ліквідації Товариства Ісуса, а також робить спробу в'яснити як це вплинуло на становище ужгородського єзуїтського колегіуму, що сталося із майном ордену і яка доля патерів та магістрів, які забезпечували функціонування закладу в Ужгороді. На основі доступних джерел автор констатує, що після оголошення розпуску Товариства Ісуса (1773) впродовж двох років ужгородський колегіум продовжував працювати у звичному режимі. Все майно було спочатку передано до новоствореного Освітнього фонду, а згодом частина дарована імператрицею Марією Терезією канонізованій незадовго до цього (1771) Мукачівській греко-католицькій єпархії. Офіційна передача єзуїтських будівель, замку, фондів бібліотеки Мукачівській греко-католицькій єпархії відбулася 1 серпня 1775 р. Земельні маєтки, ліси, виноградники, луки, різні будівлі, млини тощо впродовж майже двох століть ужгородські єзуїти отримали шляхом дарування або викупу від місцевих шляхтичів. Більшість цих земель після розпуску ордену передані до Освітнього фонду, згодом продані, отримані кошти використовувалися для потреб Освітнього фонду.

Ключові слова: Товариство Ісуса, орден єзуїтів, Ужгородський єзуїтський колегіум, Мукачівська греко-католицька єпархія

Постановка проблеми Орден єзуїтів – один з найпотужніших релігійних орденів ранньомодерної історії. Принципи діяльності та вплив на тогочасне суспільство кардинально вирізняли його від католицьких орденів Середньовіччя. Від часу заснування (1534/40) і до ліквідації ордену (1773) мережа монастирів, колегіумів, університетів охопила всю Європу. А місії єзуїтів були і за межами Старого світу. На момент ліквідації ордену постало питання не тільки про духовне, освітнє правонаступництво, але й долю рухомого і нерухомого майна закладів Товариства Ісуса. Ліквідація ордену мала значні наслідки.

Товариство Ісуса (або *Compania de Jesu*) засновано у 1534 р. [Лозинский, 1986], і невдовзі отримало папське підтвердження (1540 р., *Regiminis militatis ecclesiasiae*). Дуже швидко єзуїти включилися у процес Контрреформації в Європі та місіонерства у віддалених частинах світу (Індія).

В Угорському королівстві єзуїти розпочали свою діяльність у 60-х рр. XVI ст., прибули на запрошення естергомського архієпископа Міклоша Олага (1493 – 1568) [Gyenis, 1941]. Однак, осередки єзуїтів існували не довго, занадто сильною була опозиція протестантських громад. Чергова спроба єзуїтами охопити місіонерською і освітньою роботою «втрачені» для Риму землі Угорщини припадає на кінець XVI – на перші десятиліття XVII ст. Станом на 1600 рік у Клужському та Алба-Юліанському єзуїтських колегіумах в Трансільванії, в Шельському колегіумі та Туроцькому монастирі і Дароцькій місії у Верхній

Угорщині служило 27 отців єзуїтів, 13 членів ордену, які ще не завершили навчання (новіціати), 17 фратерів, тобто разом 57 єзуїтів [V.Bangett, 2002, 121. old.].

Перші після повстання Іштвана Бочкаї Державні стани збори проголосили вільне віросповідання та право протестантів на самоуправління, але прийнято ряд статей про обмеження діяльності інституцій Католицької Церкви. Стани заборонили єзуїтам мати земельні володіння і засновувати колегіуми [1608:8]. Це обмеження унеможливило діяльність місійних осередків та колегіумів. Але ж єзуїти знайшли вихід із скрутною ситуації таким чином, що на запрошення католицьких магнатів оселялися у домініях, а для їх безперешкодної роботи пани створювали фундації, які гарантували безпечне життя. Тобто, на цьому етапі єзуїти не були власниками земель, тільки користувалися прибутками з них. Відомим фактом є, що у Земплінському та Ужанському комітатах серед найщедріших патронів єзуїтів були Другети. 2 липня 1615 року граф Георгій Другет створив фундацію для гуменянського єзуїтського колегіуму і цим забезпечив матеріальну підтримку патерів і учнів закладу [Weiser, 1882, 142–147. old.; Blanár, 1913, 22–25. old.; Lukács, 2009, 112. old.; MNL OL 3 - MNL OL E 152, fasc. 4, fol.123].

Крім фундатора, гуменянський єзуїтський колегіум підтримували інші католицькі вельможі регіону: Міклош Естергазі, Борбала Телегді, Ференц Алагі та інші. З джерел відомо, що тодішній власник міста Мукачева Міклош Естергазі та його дружина

Оршоля Дершффі для потреб гуменянського осередку Товариства Ісуса щорічно виділяли із прибутків Мукачівської домінії 100 угорських форинтів, 5 бочок вина, 50 коблів найкращої пшениці та 5 вгодованих свиней [Ферков, 2019 а, с.175].

Пожертви і дарунки шляхтичів були не єдиним джерелом прибутків єзуїтів. Трохи згодом, керівники місійних осередків чи ректори колегіумів почали купували земельні наділи та виноградники, і поступово ставали землевласниками, тобто заборону 1608 р. вже не брали до уваги. Так, ректор гуменянського колегіуму Шандор Добокаї у 1617 – 1618 рр. купив кілька наділів орної землі та луків в околицях Гуменного та Кам'яниці [MNL OL 3; MNL OL 4].

Таким чином, єзуїтські монастирі, місійні осередки та колегіуми, маючи достатньо матеріальної підтримки, значно вплинули на духовне життя, розвиток освіти і культури підгабсбурзької Угорщини.

Впродовж XVII – XVIII ст. становище єзуїтських колегіумів було більш-менш сталим. Хоча певні труднощі переживали у роки чергових антигабсбурзьких повстань та визвольної війни під проводом Ференца Ракоці II (1703 – 1711)¹ [Tamási, 2009; Meszlényi, 1936, 265–267 old.; R.Várkonyi, 2007. 1462 – 1475. old.; Thaly, 1873, 130 old.; Химинець, 2013, с. 82.; Blanár 1913, 64. old.]. Після повстання настав сприятливий час для розгортання, насамперед освітньої діяльності єзуїтських колегіумів.

Про причини і передумови ліквідації Товариства Ісуса відомі десятки досліджень, у своїй більшості вони висловлюють тенденційні погляди. Однак, незважаючи на прихильність чи опозиційність до католицизму автори погоджуються в основній причині заборони ордену – потужний господарський потенціал єзуїтів та їхній політичний вплив у тих чи інших країнах ставав небезпечним для правлячих верхівок і не тільки європейських країн, але й для державних чиновників колоній та місцевої поміщицької адміністрації.

Поряд з цим у середині XVIII ст. у папські курії вагомого впливу набула група прихильників реформування ордену єзуїтів, не виключали навіть його ліквідацію.

Окрім суто практичних причин варто нагадати, що у тогочасній полемічній літературі апелювали на почуття мас та відзеркалювали думку про порушення єзуїтами певних моральних принципів: ніби-то виступали проти Папи Римського та світських правителів, що не заперечували вбивство/ліквідацію тиранів, проголошували вседозволеність, вільну мораль, що у місіонерській роботі задля навернення тубільців дозволяли дотримання місцевих звичаїв, і цим відмежовувалися від рішень Тридентського собору та католицького віровчення. Як висновок з цього, чимало авторів називали єзуїтів найзапеклішими противниками ідей Просвітництва і

зрештою прогресу.

Переслідування єзуїтів у католицьких країнах Європи та південноамериканських колоніях тривало кілька десятиліть. З кількох країн єзуїтів вигнали ще до папської булли про розпуск Товариства Ісуса. Отож, під тиском світських правителів, зокрема династії Бурбонів 21 липня 1773 року буллою *Dominus ac Redemptor* папа Климент XIV розпустив орден єзуїтів [Папська булла].

Місійні осередки та колегіуми єзуїтів на території Угорщини перебували під юрисдикцією австрійської провінції Товариства Ісуса. Імператриця Марія Терезія проголосила про розпуск ордену єзуїтів на території Австрійської імперії 21 вересня 1773 р. Варто зауважити, що правителька не підтримала проголошене папою Климентом XIV передачу майна ордену католицькому Риму. Все майно Товариства Ісуса на території Австрійської імперії переходило до казни, а згодом було передано для новоствореного католицького Освітнього фонду – *Fundus Studiorum* [Hermán, 1972, 338. old.].

На території Угорщини станом на осінь 1773 р. єзуїти мали 41 гімназію/колегіумів, три академії, один університет (у Трнаві), число отців єзуїтів за різними підрахунками коливалося між 838 і 953 осіб [Mihályi, 2016, 1235. old, Gyenis, 1941, 15. old.]. Все майно ордену перевищувало 7 мільйонів форинтів. Земельні володіння сягали понад 30 тисяч гольдів.

Восени 1773 р. королівське намісництво в Братиславі інформувало усі комітатські органи про ліквідацію Товариства Ісуса і визначило порядок передачі майна [ДАЗО 3]. Встановлено порядок і терміни надсилання претензій стосовно ліквідованого ордену і вирішення усіх спірних майнових питань [ДАЗО 1]. Звичайно, вирішення майнових (особливо земельних) та інших претензії мало затяжних характер.

Станом на 1775 р. на території Сатмарського та Ужанського комітатів було два колегіуми і 22 маєтки (різних розмірів), ще по 2 земельних наділів мали ужгородські єзуїти на території Березького та Саболчського комітатів і один у Земплінському (Додаток 1) [ДАЗО 4; ДАЗО 5].

Мета і завдання дослідження. Метою нашого дослідження є показати яким вином вплинуло папське та імператорське рішення про ліквідацію Товариства Ісуса на становище ужгородського єзуїтського колегіуму. Спробуємо виявити що сталося із майном ордену, яка доля патерів та магістрів, що забезпечували функціонування закладу в Ужгороді, як змінився освітньо-виховний процес в місті після 173 р. тощо.

Аналіз джерел і літератури. У розпорядженні дослідників є достатньо джерел для з'ясування вище сформулованих завдань.

Про майнове становище ужгородських єзуїтів (тобто закладу) свідчать інвентарні та урбаріальні описи XVII – XVIII ст. [ДАЗО 4 – 5; MNL OL 6 – 9], а

¹ Військові події завдавали матеріальної шкоди та унеможлилювали спокійний навчальний процес. Хоча князь Ференц II Ракоці проводив доволі толерантну релігійну політику, але через політичні обставини «змирився» з рішенням державних зборів у Сечені (1705) і обмежив діяльність єзуїтів. У лютому 1708 р. єзуїти покинули Ужгород. В гімназії залишився один вчитель і

продовжував навчати декількох дітей, які перебували у місті. Зазнали великої шкоди приміщення колегіуму і все майно – дзвони костюлу були переплавлені на гармати, в аудиторіях поселилися солдати або зберігали порох. Після укладання миру (Сатмар, 30 квітня 1711 р.) частина єзуїтів повернулася до Ужгорода, а в 1718 р. було відновлено навчальний процес.

про сам процес ліквідації ордену і передачу майна в Ужгороді греко-католицькій єпархії збереглося чимало документів, зокрема акти передачі майна Товариства Ісуса в Ужгороді [ДАЗО 7 – 8]. Також інформативними є звіти єзуїтських осередків, історії та щоденники єзуїтських резиденцій, зокрема ужгородського колегіуму [JTMRL, D.38.; ELTE EKK, AB 126; AB 127; AB 128.; AB 129].

Кардинально інша ситуація із фаховою літературою. Історію гуменянського та ужгородського єзуїтського колегіуму, зокрема питання пов'язанні із заснуванням закладу, місійною діяльністю єзуїтів, роллю Другетів у становленні середньої освіти у регіоні за останнє десятиліття активно вивчають вітчизняні та зарубіжні науковці [Barna, 1883, 3–15. old.; Doby, 1898, 319–321. old., 354–356. old.; Dudás, 1909, 3–32. old., Ужгородська гімназія, 2001; Bujdosó, 2011, 71–81. old.; Fedinec, 1996, 34–35. old.; Ферков, 2014; Ферков, 2019]. Однак проблематика ліквідації ордену та процес зміни власників рухомого і нерухомого майна колегіуму, духовне правонаступництво вивчені фрагментарно. Про долю освітнього закладу, тобто світську гімназію міста Ужгород можемо знайти коротку інформацію у низці краєзнавчих видань, починаючи від О. Бланара та до сучасних авторів [Blanár, 1913; Химинець, 2009; Химинець, 2013.]. Втім, у частині праць автори переказують тексти попередників і не наважуються залучати архівні матеріали. Саме тому, маємо надію, що наша розвідка може трохи доповнити відомості про процес розпуску Товариства Ісуса та показати його регіональні особливості.

Виклад основного матеріалу. Єзуїтський колегіум в Ужгороді на другу половину XVIII ст. офіційно залишався релігійним закладом, але поступово набував рис світського навчального закладу середнього типу. У навчальні плани вводилися предмети не типові для єзуїтського колегіуму. Впродовж XVII ст. серед навчальних предметів єзуїтських колегіумів не було ні історії та географії, ні арифметики. Ці предмети не вписувалися у гуманістичну модель освіти Товариства Ісуса. Цих дисциплін не було і на факультетах вільних мистецтв університетів, у протестантських гімназіях. Ось у добу Просвітництва єзуїти швидко зреагували на зміну освітньої кон'юнктури і щоб не порушувати статут *Ratio studiorum* вдалися до «хитрощів» – видали інструкції, скоригували навчальний процес. Так, в ужгородському колегіумі згідно інструкції 28 жовтня 1753 р., ¼ уроку виділяли на вивчення різних сюжетів з всесвітньої історії [Blanár 1913, 135. old.]. Вивчення історії розпочиналося у нижчих класах єзуїтських гімназій, але не окремими предметом, а як складова основ катехизису [Blanár 1913, 79. old.]. Дещо пізніше в гімназіях історія запроваджена вже окремими предметом. Окремим предметом запровадили також арифметику. А ось знання та навички угорської історії та мови учні вдосконалювали у шкільних театральних виставах.

Станом на 1773 р. в ужгородському закладі працювали Ігнац Келеченьї (ректор і бібліотекар), Антал Дугович (церковний наглядач), Янош Балог (вчитель риторики і поезики, голова Конгрегації Діви Марії, історіограф ордену), Домокош Грієнер, Якоб

Пухнер, Михайл Гентнер, Іштван Молнар, Дердь Фаркаш, а також у якості допоміжного персоналу: Андраш Ковач, Кароль Шіндлер, Ліпот Редхамер, Янош Гоконбергер, Янош Фрієшл [Blanár 1913, 64, 93 old.].

На час ліквідації ордену ужгородський колегіум мав багату бібліотеку [Szarka, 1994, 12. old.]. У 1707 році було зроблено повний опис фонду бібліотеки (1164, 34 книг). У 1708 р. єзуїти покинули місто, а протестантські воїни Ракоці пограбували бібліотеку. У 1711 р. колегіум та бібліотека знову були пограбовані, вже австрійськими військами. Через сім років навчання в закладі відновилося. Належну підготовку учнів єзуїтського колегіуму забезпечувала багата бібліотека, у якій станом на 1774 р. фонд налічував 2043 книг [Szarka, 1994, 19. old.].

Доля ужгородського єзуїтського колегіуму була визначена актом ліквідації Товариства Ісуса. Варто зауважити, що майже два роки – 1773 р. до літа 1775 р. – це своєрідний перехідний період. Орден було ліквідовано, але не було чітко визначено статус колегіуму, долю персоналу (патерів, вчителів, монахів тощо) та майна. Приміщення були у поганому стані, коштів на утримання майже не було. У травні 1774 р. буревій пошкодив дах будівлі ужгородського колегіуму та церкви [Blanár 1913, 159. old.]. Будівлі не були відремонтовані на момент передачі їх Мукачівській греко-католицькій єпархії.

У 1774 р. влада комітату Унг, ймовірно не без прохання представників ордену св. Павла, зверталася до імператриці, Егерського єпископа, королівського намісництва та інших органів влади з проханням передати під опіку паулінів унгарську гімназію та деяке нерухоме майно розпущеного ордену єзуїтів [ДАЗО, 2]. У листі Ужанського надзупана Яноша Старої до комітатських зборів читаємо мотивацію, яку варто пояснити імператриці, щоб вона погодилася на дарування комітату будівель ліквідованого Товариства Ісуса (текст мовою оригіналу Додаток 2). Надзупан закликає шляхту комітату звертатися до усіх осіб та інституцій, які можуть сприяти такому рішенню. Особисто граф Старої надіслав імператриці ноту з своїм проханням.

Втім, мрії комітатської влади не здійснилися, адже імператриця Марія Терезія майно Товариства Ісуса по усій імперії передала для новоствореного Освітнього фонду [Hermán, 1972, 338. old.], а майно ужгородських єзуїтів, у тому числі будівлю колегіуму, косяол були даровані Мукачівській греко-католицькій єпархії, яка напередодні (1771 р.) була канонізована.

Офіційна передача єзуїтських будівель, замку, фондів бібліотеки відбулася 1 серпня 1775 р. [Blanár 1913, 158. old.]. Напередодні до Ужгорода прибув сам єпископ Андрій Бачинський та кілька каноніків єпархії.

У королівському наказі зазначалося, що бібліотекою у майбутньому можуть користуватися вчителі гімназії. При передачі єзуїтського майна вчитель Янош Балог склав каталог фондів бібліотеки, у якому фігурувало 2043 книги [Ферков, 2019, с. 135]. Усі вони перейшли до фондів майбутньої єпархіальної

бібліотеки¹.

У жовтні 1775 р. освітня канцелярія намісництва у Братиславі видала розпорядження про допуск усіх бажаючих до фондів єпархіяльної бібліотеки, та навіть тих учнів, яким довіряв єпископ [Химинець, 2013, с. 93]. Не знаємо чи дотримувалися в єпархіяльній бібліотеці цього розпорядження.

Що ж сталося з патерами-єзуїтами ужгородського колегіуму? У зв'язку з початком навчального року і за згодою вищих органів комісія запропонувала отцям продовжити роботу за плату по 350 форинтів на місяць. погодилися залишитися вчителі Янош Балог, Якоб Пухнер, Янош Шімон, Іштван Молнар та два монахи. Протягом навчального року вони залишилися жити у будинку колегії, бо в місті неможливо було знайти придатне житло. Усі інші єзуїти отримали по 100 форинтів на одяг і трьохмісячну зарплату (16 форинтів на місяць) і на початку листопада залишили місто [Blanár 1913, 53. old.; Химинець, 2013, с. 84.]. Певний час навчання дітей продовжувалося у приміщеннях колишнього колегіуму по вулиці Вовняній. Стан будівлі був жахливий, потребував ремонту або й навіть зведення нових приміщень. Тривалий час цю проблему вирішити не вдавалося. Тільки у 1785 р. гімназія перейшла у нове, більш придатне для навчального процесу приміщення. З нагоди цієї визначної події вчитель гімназії Янош Балог (колишній єзуїт) проголосив вітальну промову, текст якої вдалося знайти у фондах ДАЗО [ДАЗО 9]. Отже, Янош Балог залишився в місті ще до 1796 р., після чого переїхав до Банської Бистриці і очолив тамтешню гімназію. Писав шкільні драми. Відомо, що у 1783 р. він написав «Історію унгарської гімназії». У XIX ст. оригінал рукопису зберігався у єпископській бібліотеці в Ужгороді, з якого у 1865 р. ректор самарського колегіуму зробив рукописну копію. Ця копія зберігається у фондах архіву Угорської провінції Товариства Ісуса, м.Будапешт [JTMRL, D.38.]. Доля оригіналу праці наразі невідома. У фондах відділу стародруків та рідкісних видань Наукової бібліотеки Ужгородського університету нами її не виявлено.

Так завершився другий етап історії єзуїтського колегіуму (унгарський або ужгородський, перший – гумнянський) і розпочався «світський» етап діяльності середнього навчального закладу Ужгорода.

Отже, 1 серпня 1775 р. спеціальна комісія (від церкви – унгарський римо-католицький священник Адам Чічері Орос, комітату – віце-комес Гашпар Чічері Орос, від королівської казни – Ференц Солоші прибула до колегіуму і ознайомила присутніх із папською буллою і королівським наказом. Після цього ректор офіційно передав усе майно колегії і церкви членам комісії. Але ж сам процес передачі, ремонту і

заселення був тривалим. У 1776 р. єпископ Андрій Бачинський звернувся до голови комітату Унг з приводу передачі будівель ужгородського єзуїтського колегіуму Мукачівській греко-католицькій єпархії [ДАЗО 6]. Як засвідчують джерела комітатська влада мало дещо інші плани щодо колишніх єзуїтських будівель і маєтків. У наступні роки тривала підготовка до переселення єпархії і духовної семінарії до Ужгорода. До сотні аркушів архівних документів докладно описують процес [ДАЗО 7–8]. Один з документів перелічує нерухоме майно колишнього Товариства Ісуса в Ужгороді, серед них будівлі монастиря, школи, церкви тощо та оціночну вартість [ДАЗО 8, арк. 28–30].

Подивимося яке ж було інше майно (земельні володіння) єзуїтського колегіуму станом на 1774 р.

Згідно фундаційної грамоти 1615 р. [MNL OL 3]² та підтвердженими сином засновника закладу – Яном Другетом (1640)³ та імператором Фердинандом III (1649) [MNL OL 2] документами, єзуїтська колегія володіла п'ятьма селами Земплінського комітату: Каменка над Цірохоу, Модра над Цірохоу, Адідовце, Краловски-Хлмец, Петіче⁴, виноградником у Горянах, і в Ужгороді, та єзуїтам переходили кілька (не уточнено у документах) наділів, які раніше належали ужгородським паулінам.

Впродовж півтора століття ужгородська колегія нагромаджувала земельні наділи, будівлі, виноградники шляхом купівлі, викупу від боржників або через заповіти від шляхетних осіб (до прикладу, 1733 р. Софія Сікасаї Туроціне заповіла ужгородським єзуїтам свої орні землі в місті [MNL OL 7]). Звісно самі монахи ці землі не обробляли власноруч, зазвичай передавали орендарям за певну річну плату і/або ж частину врожаю/вина. Крім нерухомого майна, яке перераховано у фундаційній грамоті ужгородські єзуїти мали земельні володіння у селах Бистра (комітат Земплін), Гнойне, Русковце, Баранинці, Бунковц, Фекішовце, Верхні Ремети, Велке Ревіштя, Кусін, Йовса, Убреж, Завадка (комітат Унг), Есень, Тисаагтелек (комітат Саболч), Зняцево і Мала Добронь (комітат Берг).

Крім цього колегія мала маєток, точніше великий виноградник у Токаї, який єзуїти купили у 1750 р. від міста за 950 форинтів. Під час канікул отці приємно відпочивали там, мали 4 кімнати, інші підсобні приміщення, підвал із 130 бочками високоякісного токайського вина.

Опис маєтностей здійснений внаслідок урбаріальної реформи Марії Терезії фіксує земельні наділи ужгородського єзуїтського колегіуму наступним чином⁵:

¹ Деякі рідкісні книги до сьогодні зберігаються у відділі стародруків та рукописної книги Наукової бібліотеки Ужгородського університету.

² 9 вересня 1620 р. зроблено копію і її направили до Риму, саме ця копія була виявлена і опублікована [Weiser, 1882. 142-147]. Текст

грамоти вже на початку XX ст. подав О.Бланар [Blanár, 1913. 22-25. old.].

³ Текст подав О.Бланар [Blanár, 1913. 29–41. old.].

⁴ Подані сучасні назви сіл

⁵ Таблиця складена за матеріалами урбаріального опису реформи Марії Терезії [Úrbéri táblázatok]

Назва населеного пункту		Кількість земельних наділів	Кількість голдів 1 голд = 4325,5 м ²	Кількість селян ¹ із земельним наділом	Кількість желярів ² із будинком	Кількість желярів без будинку
За описом	сучасна					
Bunkóc	Бунковце	0	0		1	
Felsőremete	Верхні Ремети	0,25	9	1		
Hanajna	Гнойна	4,5	140	6	2	
Józsa	Йовша	0,5	16	1		
Zavátka	Завадка	5	145	6		1
Kuszin	Кусин	0,5	16	1		
Ruskóc	Русковце	6	198	9	1	
Ubrezs	Убреж	10,5	324	13		

Ці маєтки єзуїти отримали шляхом дарування або викупу від місцевих шляхтичів. Але в урбаріальних таблицях є і певні особливості – зазначені світські власники тих чи інших маєтків (про яких інші джерела пишуть що були єзуїтськими), але фактично прибуток з них мав ужгородський колегіум. Пояснити це можливо так, що ці землі були заставним майном і офіційно власник не змінювався. Цікава ситуація з маєтком Бистра (комітат Земплін). О.Бланар стверджує, що село перейшло до єзуїтів у 1661 р. за 1500 форинтів викупу від спадкоємців Міклоша Шандора. Автор зазначає, що до ліквідації ордену ніхто з нащадків шляхтича Шандор не викупив колишній маєток Бистра, і він залишався бути у володінні ужгородського колегіуму [Blanár 1913, 67. old.].

В місті Ужгород колегія мала крім перерахованих у фундаційних грамотах будинків великий зерновий склад.

Більшість земель після розпуску ордену передані до Освітнього фонду, згодом продані, отримані кошти використовувалися для потреб цього ж фонду. Так, сталося із колишніми земельними наділами єзуїтів у селах Кішдобронь (суч. Мала Добронь), Ігнец (суч. Зняцево), Агтелек (суч. Тісаагтелек), Есень, Фекешгаза, Фелшоревішце, Фелшоремете, Яса, Кусін, Букоц, Фелошобараня [MNL OL 1]. В описі майна розпущеного єзуїтського ордену, яке перейшло до Освітнього фонду, а згодом дароване Мукачівській греко-католицькій єпархії за 1781 р. перераховані усі об'єкти маєтку в селі Концгаза (суч. Концово) [MNL OL 9]. Цей маєток був у користуванні ужгородського єзуїтського колегіуму, хоча ані у фундаційній грамоті, ані в інших документах не зазначено шлях «здобуття» єзуїтами цього маєтку (принаймні нами не виявлено поки такого джерела). У 1704 році за наказом трансільванського князя Ференца Ракоці II проведено перепис майна ужгородського єзуїтського колегіуму. В документі Концово названо маєтком отців-єзуїтів [MNL OL 6]. Не маючи у своєму розпорядженні достатню кількість документів, гіпотетично припускаємо, що концівський маєток був дарований³ єзуїтам ще Другетами, потім Міклош Берчені зберіг право колегіуму на володіння, не відчувували

Концово і після конфіскації володінь Берчені (після поразки повстання Ракоці, 1711) і село залишалося у такому статусі аж до ліквідації ордену.

Аналізуючи документ 1781 р. припускаємо, що маєток в Концові був одним з найбільш прибуткових. Він знаходився досить близько до Ужгорода, єзуїти могли часто контролювати справи господарства і звичайно користуватися усіма благами. Куріальний будинок оточував фруктовий сад, частина землі була виділена під кукурудзу. Алодіальна земля використовувалася для вирощування пшениці та жита, були і луки. 28 залежних селян мали спільно 10 1/8 земельні наділи (телеки). Крім них у маєтку працювали ще п'ять желярів. Документ фіксував усі повинності та відробітки селян. Сплачували вони десятину, за один повний телек це становило 4 форинти. За урбарієм мешканці села зобов'язані були 3 дні на рік полювати на користь власника. Сплачувати податок (ценз) за 8 котлів для перегону горілки (паленки) та ряд інших обов'язків [MNL OL 9]. Цікаво, що маєток Концово в описі згідно проведеної урбаріальної реформи часів Марії Терезії (в часі співпадає з ліквідацією ордену єзуїтів – автор) значиться як казенний. У документах починаючи від 1781 року вже як власність Мукачівської греко-католицької єпархії [MNL OL 8; MNL OL 9]. Єпархія мала досить багато клопоту із цим маєтком та сусідами, які часто порушували межі земельних наділів (але це вже інша історія!).

Ужгородські єзуїти були також власниками низки виноградників. Через фрагментарність джерел поки не можемо відтворити процес отримання ужгородським колегіумом виноградників у XVII ст. Вже у фундаційній грамоті Георгій Другет передає отцям-єзуїтам виноградник у Горянах та Ужгороді. На цьому етапі подібно до земельних наділів, виноградники також не перебували у повній власності колегіуму, єзуїти отримували з них виноград, вино та прибутки з продажу вина.

З часом ситуація дещо змінювалася колегіум став отримувати не тільки рілля та луки від шляхетних осіб, але й виноградники.

Знаємо про прихильність до єзуїтів вдови трансільванського князя Георгія Ракоці II Софії Баторі. Саме завдяки її щедрості у 1666 році ужгородський

¹ Залежний селянин, із певним земельним наділом, в документах йобадь, jobbagiones, jobbágy

² Zsellér – залежний селянин без землі, іноді без будинку, фактично наймит

³ Можливо у користування, а не повне володіння.

колегіум отримав у дарунок виноградник у Тарцалі (регіон Токая) [Nagy, 2014, 246. old.]. Користувалися вони ним не довго, бо Спішська комора, мотивуючи тим, що єзуїти занедбали виноградник, не обробляли його, тільки збирали врожай у 1680 р. конфіскувала виноградник і приєднала до токайської казенної домінії.

Ще задовго до цього ужгородські єзуїти отримали у дарунок від вдови трансільванського князя Габора Бетлена Катерини Бранденбурзької два дуже багаті виноградники в районі Токаю, але передачі наділів перешкодив наступник Бетлена на троні Трансильванії Георгій Ракоці I. Ракоці не міг допустити щоб у переважно реформатському регіоні серед землевласників з'явилися католики (тим більше орден єзуїтів) та й сам претендував на ці наділи. Справа тривалий час залишалася не вирішеною. Ректор ужгородського колегіуму Томас Ясбрєн'ї, посиляючись на документ про дарування виноградників Барат та Хетсоло, скаржився до Спішської комори на дії Ракоці. Єзуїти змогли отримати названі виноградники тільки після 1711 р. і володіли ними до ліквідації ордену [Nagy, 2014, 245. old.].

Ужгородський єзуїтський колегіум отримав ще три невеликі виноградники у регіоні Токая після 1676 року – в Оласліці, Серенчі та Вамошуйфалу. На момент передачі єзуїтам виноградники були занедбані, роками не оброблялися і невдовзі єзуїти продали їх.

Крім названих вище ужгородський колегіум володів двома виноградниками у Середньому Ужанського комітату. Перший – на Малій горі (Kishegy)– дарований Гергієм Мелітом у 1630 р. гумеянській католицькій церкві (якою опікувалися саме єзуїти). Другий виноградник на тій же Малій горі у 1703 р. єзуїти купили від Ференца Патакі за 330 форинтів [Blánár, 1913, 69. old.]. Шляхом дарувань колегіум став володарем виноградників і в суміжних комітатах – Абауй, Земплін.

Таким чином, доступні джерела дозволяють констатувати, що виноградники були важливим джерелом прибутків єзуїтського колегіуму в Ужгороді. Частина виноградників була дарована, частина викуплена. Після ліквідації Товариства Ісуса питання долі виноградників та й інших маєтків ужгородського колегіуму вирішувалася двома способами: або поверталася попереднім власникам або переходила до казни, яка також могла продати. Отримані кошти передавалися до Освітнього фонду.

О.Бланар повідомляє, що у 1774 р. на торгах було продано все рухоме майно ужгородського єзуїтського колегіуму. Так, 130 бочок токайського вина продали по 4 золотих за бочку [Blánár, 1913, 69. old.].

Втім, як бачимо з джерел деякі маєтки не стали предметом продажу і перейшли у власність

Мукачівської греко-католицької єпархії. Наприклад, згаданий маєток у селі Концово.

Висновки. За задумом Ігнація Лойоли Товариство Ісуса мало першочергове завдання перешкодити поширенню єретичних / розуміємо – протестантський ідей в Європі. І дійсно єзуїти швидко і найголовніше ефективно приєдналися до контрреформаційного руху. Важливим засобом місіонерської діяльності єзуїтів була освіта та виховання. Світська влада, зокрема і на угорських теренах (насамперед в Трансільванському князівстві де домінували протестанти), побоювалася зростання впливу єзуїтів, вживалися різні заходи для «контролю» цієї релігійної організації. Так, після завершення повстання угорського магната Іштвана Бочкаї Державні збори угорських станів забороняють єзуїтам мати нерухоме майно, насамперед землі на території країни. Тоді католицькі пани вдаються до хитрості і створюють фундації для підтримки єзуїтських монастирів, місійних центрів та колегіумів. З часом ця заборона втрачає сили і єзуїти поступово стають власниками земель, виноградників, луків, млинів тощо. І за майже два століття присутності в Угорщині (та Австрійській імперії в цілому) Товариство Ісуса нагромадило чималі статки. Доля цього майна мала бути вирішена після ліквідації Товариства Ісуса у 1773 р. Імператриця Марія Терезія відмовилася виконувати бажання папи Римського про передачу всього майна єзуїтів Апостольському престолу. Було прийнято рішення передати майно Товариства Ісуса на всій території імперії Освітньому фонду і це стало сприятливим ґрунтом для проведення освітньої реформи (1777).

Доля самих єзуїтів склалася по-різному. Для дослідження окремо взятих персоналій потрібно деякий час. Як демонструють вище наведені джерела, в ужгородському колегіумі, який отримав статус гімназії, чотири вчителі-єзуїти залишилися ще понад десятиліття і стали викладати за світською програмою.

Рухоме майно і частину нерухомого майна ужгородського єзуїтського колегіуму було продано на аукціоні, отримані кошти передані до Освітнього фонду. Частина будівель та кілька земельних наділів були передані / даровані імператрицею Мукачівській греко-католицькій єпархії.

Духовна спадщина ужгородського єзуїтського колегіуму не зникла безслідно. Правонаступницею, продовжувачем традицій в культурній площині стала Мукачівська греко-католицька єпархія, а в освітній сфері Ужгородська королівська гімназія. Перенесення до Ужгорода єпископської резиденції дало новий, сприятливий імпульс розвитку міста. Ужгород зміг зберегти і примножити роль освітнього, культурного і духовного осередку північно-східної окраїни Угорського королівства.

Список використаних джерела

1608. VIII.tc. A jezsuita atyákról. [Online]. Доступно: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=60800008.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fkeyword%3D1608> (дата звернення 25.04.2022).
- Bujdosó, István, 2011. Az ungvári gimnázium története, *Együtt* / 3, 71–81 old.
- Bujdosó, István, 2011a. Az Ungvári Drugeth Gimnázium története (az alapítástól az 1880-as évek végéig), *Acta Beregsasiensis* / 11, 101–112 old.
- Dudás, Gyula, 1909. A homonnai Drugeth-kollégium, *Adalékok Zemplén vármegye Történetéhez* / 14, 3–32 old.
- Barna, Mihály, 1883. Az ungvári királyi katólikus főgimnázium története, *Az Ungvári királyi katólikus Főgimnázium Értesítője az 1882 – 1883. tanévről*, Ungvár, 3–15 old.

- Blanár, Ödön, 1913. *Az ungvári királyi katolikus főgimnázium háromszázados története. 1613 – 1913*, Ungvár: Ungmezei könyvnyomda, 305 old.
- Doby, Antal, 1898. A homonnai Drugeth-gimnáziumról, *Adalékok Zemplén vármegye Történetéhez / 3*, 319–321, 354–356 old.
- Eötvös Lóránt Tudomány Egyetem, Egyetemi Könyv- és Kézirattár, Budapest (далі – ELTE EKK), AB 126. Diarium Collegii Ungvariensis S. J. anno 1694 die 3 Aprilis – ab annum 1723 Novembris; AB 127. Diarium Collegii Ungvariensis S. J. anno 1734 – ab annum 1746; AB 128. Diarium Collegii Ungvariensis S. J. anno 1748 Novembris; AB 129. Diarium Collegii Ungvariensis S. J. Anno 1761 – ab annum 1772.
- Fedinec, Csilla, 1996. Az ungvári gimnázium évszázadai, *Kalendárium, 96' 97*, Ungvár: Kárpáti Kiadó, 34–35 old.
- Gyenis, András. S. J., 1941. *Régi jezsuita rendházak: Központi rendi kormányzat*. Vác. [Online]. Доступно: <http://mek.oszk.hu/00000/00014/00014.htm#3> (дата звернення: 21.04. 2019).
- Hermán, Eged, 1972. *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. München, 582 old.
- Jézus Társaság Magyarországi Rendtartománya Levéltára, Budapest (далі – JTMRL), D.38. JTMRL, I, 1. Historia Collegii Homonna-Ungvariensis Soc. Jesu ad anno 1700 – 1773, 1783.
- Lukács, László SJ, Molnár, Antal, 2009. A homonnai jezsuita kollégium (1615-1619), Molnár Antal. *Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16.-17. században*, Budapest, 95–146. old.
- Meszlényi, Antal, 1936. II. Rákóczi Ferenc felkelésének valláspolitikája és a jezsuiták, *Regnum*, 265–267. old.
- Mihályi, Péter, 2016. Privatizáció és államosítás Magyarországon a 17 – 18. században. *Közgazdasági Szemle*. LXIII. Évf., November. 1217–1245. old.
- MNL OL 1 – MNL OL A 57. – Libri regii – 51.köt. – 157–162. old.
- MNL OL 2 – MNL OL A 57-10-0171 [Online]. Доступно: https://archives.hungaricana.hu/hu/libriregii/hu_mnl_ol_a057_10_0171/?list=eyJxdWVyeSI6ICJVBmd2XHUwMGUxcmkgamV6c3VpdGEifQ (дата звернення 25.04.2022).
- MNL OL 3 – MNL OL E 152. – Registrata. – Collegium Ungvariense. – Fasc. 4. Fol.123.
- MNL OL 4 – MNL OL E 152. – Registrata. – Collegium Ungvariense. – Fasc. 9. Fol.33 r.
- MNL OL 5 – MNL OL E 156. – a. – Fasc. 107. – No. 052.
- MNL OL 6 – HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 107. – No. 052.
- MNL OL 7 – MNL OL E 156. – a – Fasc. 147. – No. 158.
- MNL OL 8 – MNL OL E 156. – a. – Fasc. 176. – No. 007.
- MNL OL 9 – MNL OL 156-a. – Fasc.188. – No. 048.
- Nagy, Kornél, 2014. *A jezsuita rendházak tokaj-hegyaljai szőlőbirtoklása a 17. század végén. Katolikus megújulás Északkelet-Magyarországon. Folia collecta (2). Római Katolikus Egyházi Gyűjtemény*, Sárospatak, 240–260. old.
- R.Várkonyi, Ágnes, 2007. „Ha Indiáig bujdosnak is, visszahozzuk őket”. II. Rákóczi Ferenc és a jezsuiták néhány kérdéséhez. „Nem súlyed az emberiség!”... *Album amicorum. Szőrényi László LX. születésnapjára*. Főszerk. Jankovics József. Budapest, 1462–1475 old.
- Szarka, Anna, 1994. *Az ungvári jezsuita kollégium és a munkácsi püspökség könyvgyűjteménye*. Nyiregyháza, Bessenyei György Könyvkiadó. 31. old.
- Tamási, Zsolt, 2009. II. Rákóczi Ferenc vallásossága. *Keresztény szó*, 3. Szám. [Online]. Доступно: http://epa.oszk.hu/00900/00939/00103/2009_03_11_00103.htm. Останній візит 19.08.18 (дата звернення 25.04.2022)
- Thaly, Kálmán, 1873. Szepes vármegye levéltára. *Századok*, 130. old.
- Urbéri táblázatok [Online]. Доступно: <https://archives.hungaricana.hu/hu/urberi/search/results/?list=eyJxdWVyeSI6ICJNRUdZPShtkpcIn0> (дата звернення 25.04.2022).
- V. Bangett, William, 2002. *A jezsuiták története*. Budapest, Osiris, 490 old.
- Weiser, Fridericus, 1882. *Litterae authenticae exhibentes originem scholarum Hungariae*, I. Coloczae, 450 old.
- ДАЗО 1 – ДАЗО (Державний архів Закарпатської області – далі ДАЗО), ф. 4, оп. 5, од. зб. 544. Циркуляр Угорського королівського намісництва про терміни прийняття претензій до ліквідованого товариства єзуїтів, 1773 р., 2 арк.
- ДАЗО 2 – ДАЗО, ф. 4., оп. 5., од. зб. 743. Прохання комітатської влади та Егерського єпископа про передачу Унгарської гімназії монахам ордену св. Павла, 1774 р., 9 арк.
- ДАЗО 3 – ДАЗО, ф.10, оп. 1., од. зб. 1131. Розпорядження королівського намісництва про ліквідацію римським папою ордену єзуїтів і про порядок передачі їх майна, 1.10. 1773 р., 4 арк.
- ДАЗО 4 – ДАЗО, ф. 10, оп. 1., од. зб. 1199. Відомість обліку нерухомого майна розпущеного ордену єзуїтів в Сатмарській, Ужанській, Пожонській жупах, 5.06. 1775 р., 2 арк.
- ДАЗО 5 – ДАЗО, ф. 151, оп. 1., од. зб. 2540. Справа про майнове становище Товариства єзуїтів в Унгарському дистрикті. 05.06.1776 р., 2 арк.
- ДАЗО 6 – ДАЗО, ф. 151, оп. 1., од. зб. 2489. Звернення єпископа А. Бачинського до Ужанського наджупана стосовно передачі ужгородського єзуїтського монастиря і церкви Мукачівській єпархії (копія), 1776 р., 2 арк.
- ДАЗО 7 – ДАЗО, ф. 151, оп. 1., од. зб. 2615. Акти передачі майна Товариства єзуїтів в м. Унгар Мукачівській греко-католицькій єпархії і листування стосовно цього, Т.1., 18.07. 1777 – 28.12.1777 р., 89 арк.
- ДАЗО 8 – ДАЗО, Ф.151, оп. 1., од. зб. 2616. Акти передачі майна Товариства єзуїтів в м. Унгар Мукачівській греко-католицькій єпархії і листування стосовно цього, Т.2. 18.07. 1777 – 28.12.1777, 65 арк.
- ДАЗО 9 – ДАЗО, Ф.151, оп.1, од. зб. 3318. Промова з приводу переселення гімназії у нове приміщення, 20.11.1785 р. 5 арк.
- Лозинский, С., 1986. *История папства*. 3-е изд. Москва: Политиздат. [Online]. Доступно: <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000072/st012.shtml> (дата звернення: 25.04. 2022).
- Папська булла про ліквідацію Товариства Ісуса [Online]. Доступно: <https://www.vatican.va/content/clemens-xiv/it/documents/breve-dominus-ac-redemptor-21-luglio-1773.html> (дата звернення 25.04.2022)
- Ферков, Оксана, 2014. *До питання про заснування єзуїтського колегіуму в Гумennomу* [Online] Доступно: <http://www.zakarpatia.com> (дата звернення: 23.04. 2019).
- Ферков, Оксана, 2019. Гуменянсько-ужгородський єзуїтський колегіум: від заснування до ліквідації Товариства Ісуса (1613 – 1773). *Natio erudita: Školstvo v konfesionalnom prostredí na Slovensku v minulosti. Orientalia et Occidentalia*, vol. 24, Kosice: Dobrá kniha. s. 121–139.
- Ферков, Оксана, 2019а Місіонерська діяльність ордену єзуїтів (Товариство Ісуса) у володіннях окатоличених аристократів Північно-Східної Угорщини у XVII ст., *Науковий вісник Ужгородського університету, серія: історія*. Ужгород: Вид-во

УжНУ «Говерла», № 1 (40). с. 173–185.

Химинець, В. В., Басараб, М. М., 2013. *Історія Ужгородської гімназії (1613 – 2013)*. Монографія, Ужгород: «Карпати»; Інформаційно-видавничий центр ЗІППО, 272 с.

Химинець, В.В., Стрічник, П.П., Качур, Б.М., Талапканич, М.І., 2009. *Освіта Закарпаття*. Монографія, Ужгород: «Карпати»; Інформаційно-видавничий центр ЗІППО, 464 с.

Ужгородська гімназія. Історія, матеріали, спогади, 2001. / Кер. ред. кол. П. Чучка, Ужгород: «Поліпрант», 269 с.

Reference

1608. VIII.tc. A jezsuita atyákról [online] Dostupno: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=60800008.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fkeyword%3D1608> (data zvernennia 25.04.2022) (in Hungarian).

Bujdosó, István, 2011. Az ungvári gimnázium története, *Együtt / 3*, 71–81 old. (in Hungarian).

Bujdosó, István, 2011a. Az ungvári Drugeth Gimnázium története (az alapítástól az 1880-as évek végéig), *Acta Beregsasiensis / 11*, 101–112 old. (in Hungarian).

Dudás, Gyula, 1909. A homonnai Drugeth-kollégium. *Adalékok Zemplén vármegye Történetéhez / 14*, 3–32 old. (in Hungarian).

Barna, Mihály, 1883. Az ungvári királyi katolikus főgimnázium története, *Az Ungvári királyi katolikus Főgimnázium Értesítője az 1882–1883. tanévről*, Ungvár, 3–15 old. (in Hungarian).

Doby, Antal, 1898. A homonnai Drugeth-gimnáziumról, *Adalékok Zemplén vármegye Történetéhez / 3*, 319–321, 354–356 old. (in Hungarian).

Ötös Lóránt Tudomány Egyetem, Egyetemi Könyv- és Kézirattár, Budapest (dalí – ELTE EKK), AB 126. Diarium Collegii Ungvariensis S. J. anno 1694 die 3 Aprilis – ab annum 1723 Novembris; AB 127. Diarium Collegii Ungvariensis S. J. anno 1734 – ab annum 1746; AB 128. Diarium Collegii Ungvariensis S. J. anno 1748 Novembris; AB 129. Diarium Collegii Ungvariensis S. J. Anno 1761 – ab annum 1772. (in Latin).

Blanár, Ödön, 1913. *Az ungvári királyi katolikus főgimnázium háromszázados története. 1613 – 1913*, Ungvár: Ungmegyei könyvnyomda, 305 old. (in Hungarian).

Fedinec, Csilla, 1996. Az ungvári gimnázium évszázadai, *Kalendárium, 96' 97*, Ungvár: Kárpáti- Kiadó, 34–35 old. (in Hungarian).

Gyenis, András. S. J., 1941. *Régi jezsuita rendházak: Központi rendi kormányzat*. Vác. [online] Dostupno: <http://mek.oszk.hu/00000/00014/00014.htm#3> (data zvernennia: 21.04. 2019). (in Hungarian).

Hermán, Egyed, 1972. *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. München, 582 old. (in Hungarian).

JTMRL, I, 1. Historia Collegii Homonna-Ungvariensis Soc. Jesu ad anno 1700 – 1773, 1783. (in Latin).

Lukács, László SJ, Molnár, Antal, 2009. A homonnai jezsuita kollégium (1615-1619), Molnár Antal. *Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16.-17. században*, Budapest, 95–146. old. (in Hungarian).

Meszlényi, Antal, 1936. II. Rákóczi Ferenc felkelésének valláspolitikája és a jezsuiták, *Regnum*, 265-267. old. (in Hungarian).

Mihályi, Péter, 2016. Privatizáció és államosítás Magyarországon a 17 – 18. században. *Közgazdasági Szemle*. LXIII. Évf., November. 1217–1245. old. (in Hungarian).

MNL OL 1 – MNL OL A 57. – Libri regii – 51.köt. – 157–162. old. (in Latin).

MNL OL 2 – MNL OL A 57-10-0171 [online] Dostupno: https://archives.hungaricana.hu/hu/libreregii/hu_mnl_ol_a057_10_0171/?list=eyJxdWVyeSI6ICJVBmd2XHUwMGUxcmkgamV6c3VpdGEifQ (data zvernennia 25.04.2022) (in Latin).

MNL OL 3 – MNL OL E 152. – Registrata. – Collegium Ungvariense. – Fasc. 4. Fol.123. (in Latin).

MNL OL 4 – MNL OL E 152. – Registrata. – Collegium Ungvariense. – Fasc. 9. Fol.33 r. (in Latin).

MNL OL 5 – MNL OL E 156. – a. – Fasc. 107. – No. 052. (in Latin).

MNL OL 6 – HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 107. – No. 052. (in Latin).

MNL OL 7 – MNL OL E 156. – a – Fasc. 147. – No.158. (in Latin).

MNL OL 8 – MNL OL E 156. – a. – Fasc. 176. – No.007. (in Latin).

MNL OL 9 – MNL OL 156-a. – Fasc.188. – No.048. (in Latin).

Nagy, Kornél, 2014. A jezsuita rendházak tokaj-hegyaljai szőlőbirtoklása a 17. század végén. *Katolikus megújulás Északkelet-Magyarországon. Folia collecta (2). Római Katolikus Egyházi Gyűjtemény*, Sárospatak, 240–260. old. (in Hungarian).

R.Várkonyi, Ágnes, 2007. „Ha Indiáig bujdosnak is, visszahozzuk őket”. II. Rákóczi Ferenc és a jezsuiták néhány kérdéséhez. *„Nem sülyed az emberiség!”... Album amicorum. Szörényi László LX. születésnapjára*. Főszerk. Jankovics József. Budapest, 1462 – 1475 old. (in Hungarian).

Szarka, Anna, 1994. *Az ungvári jezsuita kollégium és a munkácsi püspökség könyvgyűjteménye*. Nyiregyháza, Bessenyei György Könyvkiadó. 31. old. (in Hungarian).

Tamási, Zsolt, 2009. II. Rákóczi Ferenc vallásossága. *Keresztény szó*, 3. Szám. [online] Dostupno: http://epa.oszk.hu/00900/00939/00103/2009_03_11_00103.htm. Ostannii vizyt 19.08.18 (data zvernennia 25.04.2022) (in Hungarian).

Thaly, Kálmán, 1873. Szepes vármegye levéltára. *Századok*, 130. old. (in Hungarian).

Urbéri táblázatok [online] Dostupno: <https://archives.hungaricana.hu/hu/urberi/search/results/?list=eyJxdWVyeSI6ICJNRUdZPShVTkcpIn0> (data zvernennia 25.04.2022) (in Latin).

V. Bangett, William, 2002. *A jezsuiták története*, Budapest, Osiris, 490 old. (in Hungarian).

Weiser, Fridericus, 1882. *Litterae authenticae exhibentes originem scholarum Hungariae*, I. Coloczae, 450 old. (in Latin).

DAZO 1 – DAZO (Derzhavnyi arkhiv Zakarpat'skoi oblasti – dali DAZO), f. 4, op. 5, od. zb, 544 «Tsyrykuliar Uhorskoho korolivskoho namisnystva pro terminy pryiniattia pretenzii do likvidovanoho tovarystva yezuitiv», 1773 r., 2 ark. (in Latin).

DAZO 2 – DAZO, f. 4., op. 5., od. zb. 743. «Prokhannia komitatskoi vlady ta Eherskoho yepyskopa pro peredachu Unhvarskoi himnazii monakhham ordenu sv. Pavla», 1774 r., 9 ark. (in Latin, (in Hungarian).

DAZO 3 – DAZO, f. 10, op. 1., od. zb. 1131 «Rozporiadzhennia korolivskoho namisnystva pro likvidatsiiu rym'skym papoiu ordenu yezuitiv y pro poriadok peredachi yikh maina», 1.10. 1773 r., 4 ark. (in Latin).

DAZO 4 – DAZO, f. 10, op. 1., od. zb. 1199 «Vidomist obliku nerukhomoho maina rozpushchenoho ordenu yezuitiv v Satmarskii, Uzhanskii, Pozhonskii zhupakh», 5.06. 1775 r., 2 ark. (in Latin).

DAZO 5 – DAZO, f. 151, op. 1., od. zb. 2540. Sprava pro mainove stanovyshe Tovarystva yezuitiv v Unhvar'skomu dystrykti.

05.06.1776 r., 2 ark. (in Latin).

DAZO 6 – DAZO, f. 151, op. 1., od. zb. 2489 Zvernennia yepyskopa A.Bachynskoho zho Uzhanskoho nadzhupana stosovno peredachi uzhhorodskoho yezuitskoho monastyria i tserkvy Mukachivskii yeparkhii(kopiia), 1776 r., 2 ark. (in Latin).

DAZO 7 – DAZO, f. 151, op. 1., od. zb. 2615 «Akty peredachi maina Tovarystva yezuitiv v m. Unhvar Mukachivskii hreko-katolytskii yeparkhii i lystuvannia stosovno tsoho», T.1., 18.07. 1777 – 28.12.1777 r., 89 ark. (in Latin).

DAZO 8– DAZO, f. 151, op. 1., od. zb. 2616 «Akty peredachi maina Tovarystva yezuitiv v m. Unhvar Mukachivskii hreko-katolytskii yeparkhii i lystuvannia stosovno tsoho», t. 2. 18.07. 1777 – 28.12.1777, 65 ark. (in Latin).

Lozynskiy, S., 1986. *Ystoriya papstva*. [History of the papacy]. 3-e yzd., Moskva: Polytyzdat. [online] Dostupno: <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000072/st012.shtml> (data zvernennia: 25.04. 2022). (in Russian).

Papska bulla pro likvidatsiiu Tovarystva Isusa [Papal bull on the liquidation of the Society of Jesus]. [online] Dostupno: <https://www.vatican.va/content/clemens-xiv/it/documents/breve-dominus-ac-redemptor-21-luglio-1773.html> (data zvernennia 25.04.2022) (in Latin).

Ferkov, Oksana, 2014. *Do pytannia pro zasnuvannia yezuitskoho kolehiumu v Humennomu* [On the question of establishing a Jesuit college in Humennoe]. [online] Dostupno: <http://www.zakarpattia.com> (data zvernennia: 23.04. 2019). (in Ukrainian).

Ferkov, Oksana, 2019. Humeniiansko-uzhhorodskiy yezuitskyy kolehium: vid zasnuvannia do likvidatsii Tovarystva Isusa (1613–1773). [Humaniian-Uzhhorod Jesuit College: from the founding to the liquidation of the Society of Jesus (1613–1773).] *Natio erudita: Školstvo v konfesionálnom prostredí na Slovensku v minulosti. Orientalia et Occidentalia*, vol. 24, Kosice: Dobrá kniha, s. 121–139. (in Ukrainian).

Ferkov, Oksana, 2019a. Misionerska diialnist ordenu yezuitiv (Tovarystvo Isusa) u volodinniakh okatolychenykh arystokrativ Pivnichno-Skhidnoi Uhorschchyny u XVII st. [Missionary activity of the Jesuit Order (Society of Jesus) in the possession of Catholic aristocrats of North-Eastern Hungary in the XVII century.] *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Serii: Istoriia*. Uzhhorod: Vyd-vo UzhNU «Hoverla», № 1 (40), s. 173–185. (in Ukrainian).

Khymynets, V.V., Basarab, M.M., 2013. *Istoriia Uzhhorodskoi himnazii (1613 – 2013)*. [History of Uzhgorod Gymnasium (1613 – 2013).] Monohrafiia, Uzhhorod: «Karpaty»; Informatsiino-vydavnychiy tsentr ZIPPO, 272 s. (in Ukrainian).

Khymynets, V.V., Strichyk, P.P., Kachur, B.M., Talapkanych, M.I., 2009. *Osvita Zakarpattia*. [Education of Transcarpathia]. Monohrafiia. Uzhhorod: «Karpaty»; Informatsiino-vydavnychiy tsentr ZIPPO, 464 s. (in Ukrainian).

Uzhhorodska himnaziia. Istoriia, materialy, spohady, 2001 [Uzhhorod gymnasium. History, materials, memories] / Ker. red. kol. P. Chuchka, Uzhhorod: «Poliprant», 269 s. (in Ukrainian).

Oksana Ferkov

Candidate of History, Docent; Doctoral student, Docent of the Department of the Archaeology, Ethnology and Cultural Studies, SHEE «Uzhhorod National University». Uzhhorod

ABOLITION OF THE JESUIT ORDER (THE SOCIETY OF JESUS) AND ITS CONSEQUENCES FOR THE UZHGOROD JESUIT COLLEGIUM

The Jesuit Order is one of the most high-powered religious orders in early modern history. From the Order's foundation until its liquidation, the whole of Europe had a network of monasteries, collegiums, and universities. The liquidation of the Order arose the questions of spiritual and educational succession and the fate of movable and immovable property of the Society of Jesus. The abolition of the Order had significant consequences both for the whole organization and for individual components, namely educational institutions (collegiums, universities), for all Order members from the head (general) to the paters, fathers in individual missions. The author considers the reasons for the liquidation of the Society of Jesus. The author also tries to find out how it affected the situation of the Uzhhorod Jesuit Collegium, what happened with the Order's property, and what was the fate of the paters and masters who were providing the functioning of the institution in Uzhhorod. Based on available sources, the author states that after the announcement of the dismissal of the Society of Jesus (1773), the Uzhhorod Collegium continued to work as usual for two years. At first, the property was transferred to the newly created Educational Fund. Later, Empress Maria Theresa donated a part of it to the canonized shortly before (1771) Greek Catholic Eparchy of Mukachevo. The official transfer of the Jesuit buildings, castle, and library funds to the Greek Catholic Eparchy of Mukachevo took place on August 1, 1775. For almost two centuries, from donations or ransoms from local nobles, Uzhhorod Jesuits received land estates, forests, vineyards, meadows, various buildings, mills, etc. After the dissolution of the Order, the majority of lands were given to the educational fund, then sold. Its proceeds were used for the needs of the educational fund.

Keywords: the Society of Jesus, the Jesuit Order, the Uzhhorod Jesuit Collegium, the Greek Catholic Eparchy of Mukachevo.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Consignatio

Donorum Saecularium Territicorum novum collect.

Nomina		Assessmentis realis valor
Donorum	Donorum	
Trenchardus	Willelmo Nobilem in Opido Rose cum suis Appertinentiis Cogni Barronia gregemiat.	5590
Lachmaris	Uvar in Episcopo Bortio Nobili	9647
	Lazarus in Episcopo Curia Nobili	12704
	Tomok in Episcopo Bortio	2588
	Sar Bogacio	4444
	Perence Jo	11950
	Udvary in Episcopo Bortio	8900
	Umyer. Vazalya in Opido Bortio	1259
	Murai in Episcopo Bortio	2048
Szay. Berigh	10	
Ughvarus	Honshara Bogacio	24896
	Rushos Jo	9600
	Uvarich in Episcopo Bortio	15450
	Tanayna Bogacio	27517
	Mabacka in Episcopo Bortio	6444
	Pthachara in Episcopo Bortio	54
	Uo. Perisye Jo	44
	Uo. Remete Jo	288
	Tora Jo	577
Rugin Jo	200	
Rushos Jo		

Відомість секуляризованих маєтків ордену єзуїтів, 1775 р. [ДАЗО, ф.10, оп.1, од.зб. 1199, арк.1]

Додаток 2

Tekintetes Nemes Vármegye !¹

Minémő változások lesznek, és tovább is talántán az volt Jezsuiták Societásának fel oldozásával eshetnének, ki ki által láthatya; okot ad erre való nézve ezen vélhetetlen Dologh, hogy ezen T.N. Vármegyét reflectaljam legh inkább az Iskolákra való nézve, az kik Unghvárt voltanak: Felséges Aszonyunk az N.Vármegyék Relatiojokból látván, hogy sok Helyeken noha Iskolák találtattanak, de hogy azokbul vagy Kevés hasznot vett az Publicuk, vagy penogh éppen haszontalanok voltak, fel tett célja és Szándéka, hogy az olyan Helyeken Professorokat, és Iskolákat fundálni nem fogh; tartok tehát ettől ezen statusok mind eő Felségéhez igyenesen, mind az Felséges Consiliumhoz, mind penigy M. Judex Curiahoz eő Excellenciájához Kms az Regulatio Scholarum, et Studium Concredáltatott mind penigy M. Egri Püspök eő Excellenciájához az [...] eő Felsége Parancsolattýából hol és [...] a Helyeken Iskolák Fundáltassanak, Optiot Kérünk, mind penigh M. Camellarius Ur eő Excellenciájához irjanak és Ki tévén az Szükséget, melyen vagyon ezen T.N. Vármegye, azért legh inkább, hogy az Városoktól távol légyen, de ha Közlebb is volna, az Nemességnek, és Népnek szegénységére való nézve is ugy annyira, hogy Iskola Mestert sem tarthatot, mivel ez egész Vármegyében egyen kívül az ki Unghvárt vagyon nem hiszem több találtatnék, eő Felségétül, és a többitül hogy el ne hagyattassunk, Kérünk, szükségesnek itéltem.

Lehet ezen uttal az Projectumot megh teni, hogy a Paulinusok mind az Klastromban, mind a Jóságban be tétettssék oly conditional mind azon által, hogy Iskolákat tarthassanak, de legh jobb mindent eő Felsége Kegyességére bizni.

Mivel én is attul tartván, hogy az Munkácsy Püspöknek az Collégium resignáltatni fogh, adtam egy Notat eő Felségének Kegyelmes Aszonyunk ő melyben Kérem, hogy az Collégiumot az N.Vármegyének, N.Vármegye Házának ajándékozza; az melly talán legh jobb lenne: De mi fogh determináltatni lehetetlen ezen Circumstantiakban előre látni; azért Kérünk és Könyörögnünk szükséges minden részről. Ami engem illet, a mi tsak Ki gondolható valamint ebben ugy számtalan másokban is az kiket csak [...] hasznával tapasztalni fogja ezen T.N. Vármegye minden promotealom, és secumdálom: Az alat is szokott Tisztelettel maradván

Ezen N.Vármegyének

Igaz köteles Szolgája
Sztáray János
Posony 19 Martý 1777

[ДАЗО, ф.4, оп.5, од.зб. 743, арк.7]

¹ У тексті зберігаємо тогочасний правопис. На місці погано читабельних слів ставимо знак [...]

СПРОБА РЕКОНСТРУКЦІЇ БІБЛІОТЕКИ КРЕМЕНЕЦЬКОГО ВАСИЛІАНСЬКОГО МОНАСТІРЯ ПЕРШИХ ДЕСЯТИЛІТЬ ХІХ СТОЛІТТЯ

Оксана Карліна

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії, Волинський національний університет імені Лесі Українки, Луцьк

E-mail: karlina.oxana@vnu.edu.ua

Researcher ID: 3173402/oksana-karlina

<https://orcid.org/0000-0001-8706-942X>

У статті зроблена спроба реконструювати жанровий та тематичний склад бібліотеки Кременецького василіанського монастиря, який склався на початок 1820-х років на підставі аналізу візитаційного протоколу, в якому вагому частину займає опис книжкового фонду монастирської бібліотеки. З'ясовано, що на початок ХІХ ст. у бібліотеці налічувалося 2 156 томів (1 241 твір), виданих у ХVІ – ХVІІІ ст. і до 1821 р. З них 508 творів (41%) датується другою половиною ХVІІІ ст. Наявність у бібліотеці 283 творів (23%), надрукованих у 1801 – 1821 рр., свідчить, що бібліотека продовжувала регулярно поповнюватись новими книжками. Географія видань охоплювала міста колишньої Речі Посполитої, Німеччини, Австрії, Італії, Франції, Нідерландів, а також Київ, Москву та Санкт-Петербург. Основу бібліотеки склали твори польською і латинською мовами: відповідно 640 і 440 (52% і 35%). Кириличних видань налічувалося усього 54 (4 %). Увесь книжковий фонд поділений на тематичні розділи: Святе Письмо, теологія, право (цивільне і канонічне), «книги аскетів», гомілетика, філософія, фізика і математика, хімія, географія, економіка, історія, риторика і поетика, «листи», граматики, медицина. За кількістю творів найбільшим є розділ «Історія», до якого також включені періодичні видання, які виходили у Варшаві та Вільні на початку ХІХ ст., та художня література повчального змісту. Зауважено, що в монастирській бібліотеці зберігалося чимало творів античних авторів, підручників з різних математичних дисциплін, словників, розмовників і граматик з латинської, грецької, гебрійської, польської, німецької, французької та російської мов. Зроблено висновок про те, що тематика монастирської бібліотеки у Кременці на початку ХІХ ст. відображала стан багатого духовного життя василіан, в якому тісно поєднувалися традиції Православної та Католицької Церков. Через проповідь та місіонерську діяльність василіани неодмінно поширювали й закріплювали в соціумі духовні та моральні цінності, які вони плекали в стінах монастиря. Бібліотека загалом відображала розвиток освіти, науки, мистецтва, тогочасної суспільно-політичної думки на українських землях.

Ключові слова: Унійна Церква, Волинь, Кременецький василіанський монастир, бібліотека, книжковий фонд.

Постановка проблеми. Започаткована у 1617 р. митрополитом Йосифом Веляміном Рутським реформа привела до створення в 1620-х роках оновленого Чину Святого Василя Великого (ЧСВВ). Василіани відігравали важливу роль у душпастерській та освітньо-виховній діяльності, друкарстві, формуванні бібліотек, літературній та науковій творчості Унійної Церкви.

Кременецький монастир був заснований у 1633 р. волинським хорунжим Данилом Єло-Малинським і чашником Лаврентієм Древинським як православний чоловічий монастир [Бірюдіна, Довбищенко, 2005, с. 487]. При ньому діяло Богоявленське церковне братство, яке мало школу, друкарню і шпиталь. Близько 1725 р. монастир приєднався до унії. У другій половині ХVІІІ ст. василіани звели в ньому нову муровану церкву та двоповерховий корпус з келіями. У 1807 р. будівлі монастиря були віддані для потреб Волинської гімназії, а василіан переселили у католицький монастир реформатів, з якого ченців перевели у монастир того самого ордену в селі Великі Дедеркали.

Заснований у 1740-х роках монастир реформатів розташовувався у північній частині старого Кременця, на в'їзді до міста з боку Дубна [ДАВО, ф.

382, оп. 1, спр. 76, арк. 3–3 зв.]. Дещо пізніше коштом Станіслава і Гелени із Потоцьких було побудовано костел і прилеглий до нього монастирський корпус.

На початку ХІХ ст., на час проведення візитації, братія василіанського монастиря налічувала 22 особи: обов'язки суперіора виконував о. Барлаут Ясковський, пароха монастирської парафії – о. Тадеуш Ковчинський, сповідника – о. Єрофій Лісевич, різничого – о. Піус Калинович, економа – о. Макарій Зборовський; учителями парафіяльної школи при монастирі були отці Клеменс Гриневецький, Порфирій Черневич, Томаш Савицький, Януарій Дашкевич; три брати (диякон Атанасій Телешинський, Арсеній Тележинський, Гіацинт Антосевич) вчилися у Волинському ліцеї, а десять новиків (тих, хто готувався до постригу) – у монастирській школі [ДАВО, ф. 382, оп. 1, спр. 76, арк. 27 зв. – 28]. Як бачимо, жоден із ченців не виконував обов'язки бібліотекаря, хоча можна припустити, що вони були покладені на когось із отців-учителів школи.

Як відомо, василіанські монастирі Коронної провінції, до якої належав осідок у Кременці, найбільший свій розвиток переживали у період 1743 – 1780 рр., який ще називають «золотим віком» в історії ЧСВВ [Lorens, B., 2014, s. 7]. Відтак, значного розвою

досягла й книжкова культура всієї Унійної Церкви. Монастирські бібліотеки слугували основою формування інтелектуальної культури цієї Церкви. Тому вивчення складу василіанських книгозбірень Правобережної України (терени Волині, Поділля, Київщини) залишається важливим завданням дослідників.

Джерела та література. Джерелом, на підставі якого можна спробувати реконструювати василіанську бібліотеку у Кременці, є візитаційний протокол, складений на початку XIX ст. Через неповноту збереження документ не дає можливості вказати ім'я візитатора та точний час (число, місяць і рік) проведення візитації. У переліку наявних у бібліотеці книжок до найновіших належали ті, які були видані у 1821 р., тому можна припустити, що опис монастиря, в якому складовою частиною є інформація про бібліотечний фонд, був проведений не раніше цього року.

Про джерелознавчу цінність та інформаційні можливості використання візитацій та інвентарів для дослідження монастирських книгозбірень існує чимало праць [Lorens, 2013; Lorens, 2013a; Miławicki, 2012; Miławicki, 2013; Stolarczyk, 2013; Karlina, O., Kuryliuk, A., 2021, с. 16–18]. Особливу увагу слід звернути на ґрунтовні дослідження Марії Підлипчак-Маєрович [Pidlypczak-Majerowicz, 1986; Pidlypczak-Majerowicz, 2012] та працю Валентини Лось з історії Унійної Церкви, в якій певна увага звернута й на жанровий склад монастирських бібліотек [Лось, 2013, с. 126–146]. Огляд книгозбірень бібліотек василіан Коронної провінції на 1770-ті роки зроблено у ґрунтовній роботі Беати Льоренс [Lorens, 2014, s. 393–406]. Однак інвентар бібліотеки Кременецького василіанського монастиря залишається мало відомим для науковців. Лише частково зазначений документ використаний у статті Вікторії Білик [Білик, 2005].

Мета запропонованої розвідки: реконструювати книжковий репертуар книгозбірні Кременецького василіанського монастиря перших десятиліть XIX ст. шляхом аналізу переліку книг у збереженій візитації.

Виклад основного матеріалу. У візитації список книжок починається з параграфу 15-го, названого «Бібліотека». На початку зазначено, що велика зала «на другому поверсі над трапезною, призначена для бібліотеки, [...], [має] шість подвійних вікон, книжкових шаф 12, у кожній – по 6 полиць, стіл посередині прямокутний [розміром] 6 на 2 лікті з 6 шухлядами, крісел 6» [ДАВО, ф. 382, оп. 1, спр. 76, арк. 5 зв.]. Далі візитатор подав каталог усіх книжок монастирської бібліотеки на 22 аркушах паперу формату in folio [ДАВО, ф. 382, оп. 1, спр. 76, арк. 5 зв. – 26 зв.], поділивши їх на 14 тематичних розділів. Опис книжки починається з прізвища автора (без імені, але часто з ініціалами), інколи подається лише назва книжки або прізвище перекладача замість автора (наприклад, Кастана Нагурчевського, перекладача «Короткої географії [...]» (*Geografia krótka na lekcye podzielona dla nauki młodzi [...]*, Wilno 1782) французького географа Ніколя Лангле-Дюфрену подано як автора цього підручника [ДАВО, ф. 382, оп. 1, спр. 76, арк. 16]; далі йде назва твору (переважно перші два-чотири слова), розмір книжки (in folio, in 4°, in 8°, in 12°), місце і рік видання (без зазначення друкарні чи прізвища видавця), кількість наявних примірників або томів у бібліотеці. Чимало книг не мали титульної сторінки, в таких випадках на початку опису замість автора укладач зазначав, що книжка «bez furty», а далі записував лише приблизну назву твору та кількість примірників, тому такі книжки важко атрибутовувати; зрідка документ містить інформацію про пошкодження книжки («bez końca»). Біля кожної позиції запису немає нумерації, лише пронумеровані тематичні розділи. Кириличні друки не виділені в окремий розділ, а є складовою частиною списку.

Проведений підрахунок книг, зазначених в аналізованому документі, дає підстави стверджувати, що на початку XIX ст. у бібліотеці Кременецького василіанського монастиря налічувався 1 241 твір (2 156 томів). Книги вийшли друком у XVI – XVIII ст. і на початку XIX ст. (до 1821 року включно; див. таблицю 1).

Таблиця 1.

Склад бібліотеки Кременецького василіанського монастиря (за часом друку видань) [ДАВО, ф. 382, оп. 1, спр. 76, арк. 5 зв. – 26 зв.]

Тематичний розділ	Кількість видань						Разом	
	XVI ст.	XVII ст.	Перша половина XVIII ст.	Друга половина XVIII ст.	Почато к XIX ст.	Не вказано	твори	томи
Святе Письмо	-	5	3	6	4	3	21	43
Теологія	1	10	20	58	5	20	114	215
Право (цивільне і канонічне)	2	4	8	42	13	7	76	96
«Книжки аскетів»	1	17	18	45	4	19	104	129
Гомілетика	-	6	27	52	30	13	128	193
Філософія, фізика, математика	-	7	3	51	33		111	195
Хімія	-	-	-	1	3	-	4	10
Географія	-	1	-	7	3	1	12	23
Економіка	-	-	1	7	3	4	15	18
Історія	1	5	29	96	64	33	228	631

Риторика і постика	9	10	32	85	88	54	278	393
«Листи»	-	1	3	14	3	6	27	30
Граматика	2	2	5	35	28	26	98	149
Медицина	-	2	5	9	2	7	25	31
<i>Разом</i>	16	70	154	508	283	210	1 241	2 156

На початку XIX ст. приблизно таку ж кількість книг мали лише бібліотеки Почаївського (2 507 книг у 1820 р.), Уманського (1 797 книг у 1819 р.) і Любарського (1 256 книг у 1832 р.) монастирів [Лось, 2013, с. 137]. Очевидно, що наявність багатих книгозбірень пояснюється тим, що у Почаївському монастирі василіани мали новітні Руської провінції, а Уманський і Любарський монастирі славилися своїми школами.

Найбільша кількість друків бібліотеки Кременецького монастиря – 508 творів (41%) – датується другою половиною XVIII ст., що й не є дивним. Адже саме тоді ЧСВВ переживав «золоту добу» у своїй історії, яка знайшла вияв і в його видавничій та освітній діяльності. Книжок XVI ст. було дуже мало, а наявність у бібліотеці 283 творів (23%), надрукованих у 1801–1821 рр., свідчить, що в нових політичних умовах діяльності василіан бібліотека у Кременці продовжувала регулярно поповнюватись.

Географія видань була широкою: охоплювала міста колишньої Речі Посполитої, Німеччини, Австрії, Італії, Франції, Нідерландів, а також Київ, Москву та Санкт-Петербург. Однак можна помітити, що на початку XIX ст. вона звузилась: майже не було нових книг з Австрії, Франції та Італії. Переважали видання варшавських друкарень (181 твір), віленських (142), почаївської монастирської (64), краківських (60), львівських (55). Менше було видань із Вроцлава і Любліна (відповідно 24 і 22). Чимало книжок із Венеції (43) і Рима (28).

Варто зауважити, що монастирської бібліотеки не були зараховані 78 богослужбних книжок. Вони записані у візитації окремим параграфом за назвою «Церковні книжки», але без зазначення дати, розміру і, як правило, місця видання [ДАВО, ф. 382, оп. 1, спр. 76, арк. 3].

Основу бібліотеки василіанського монастиря у Кременці складали твори польською і латинською мовами: відповідно 640 і 440, або 52% і 35% від загальної кількості книжкового фонду. Кириличних видань налічувалось усього 54 (4%), іншими мовами (насамперед французькою та італійською) – 107 (9%). Латиномовні видання виразно домінували у розділах «Святе Письмо» і «Теологія», а польськомовні – серед проповідницької та історичної літератури

Такий склад книгозбірні за мовним критерієм відображає тривале перебування монастиря в культурному просторі Речі Посполитої. Також потрібно враховувати й кількісну перевагу західних видавництв над руськими. Крім того, василіанські друкарні основну частину своєї продукції випускали польською мовою, а серед кириличних видань переважали богослужбні видання. За перші два десятиліття XIX ст. бібліотека поповнилась кількома десятками російськомовних творів, які надійшли з друкарень Санкт-Петербурга і Москви.

У візитації перелік книжок починається з розділу

«Святе Письмо» (всього 21 позиція) [ДАВО, ф. 382, оп. 1, спр. 76, арк. 5 зв. – 6]. Найдавнішою книжкою у цьому розділі є видання грецького тексту Нового Завіту разом з Вульгатою 1627 р. в Женеві, яке було частиною *Biblia Sacra Hebraice, Chaldaice, Graece et Latine, Philippi II Regis Catholici Pietate et Studio ad Sacrosanctae Ecclesiae Usum, Cura Benedicti Ariae Montani, Christophorus Platinus excudebat*, (Antverpiae 1569 – 1572, 8 vol.), тобто так званої Антверпенської Поліглотти, або Королівської Біблії, підготовленої до друку за редакцією іспанського теолога і сходознавця Бенедикта Арія Монтана і виданої фламандським друкарем Христофором Плантеном у 1569 – 1572 рр. Почаївського друку була *Біблія* російською мовою (без зазначення року видання) і книжка, позначена як «*Textus Scripturae Sacrae*» (рік і місце видання не вказано). Очевидно, йдеться про «*Textus Scripturae Sacrae Veteris ac Novi Testamenti*» [Запаско, Ісаєвич, № 4173]. З нових книжок можна відмітити перше видання в Російській імперії *Нового Завіту* (Петербург, 1815) у перекладі отця-єзуїта Якуба Вуєка (1541 – 1597), підготовлене до друку Біблейським товариством.

У розділі «Теологія» викликає зацікавлення видання, записане як «*G. Diplica. Antapologia albo Apologia Smotrzyckiego. 1632*» [ДАВО, ф. 382, оп. 1, спр. 76, арк. 8]. Дослідники вважають, що під псевдонімом Гелазій Діпліц сховався Євстахій (Євстафій) Гізель [Довга, 2012, с. 53–68; Ганяк, 2013, с. 39–48; Ісаєвич, 1981, с. 127–128], відомий теолог-протестант, котрий ще до свого навернення на протестантизм опублікував латинською (а в 1632 р. – польською) полемічний трактат «*Антапология...*», спрямований на захист православної віри від звинувачень на той час уніата Мелетія Смотрицького, висловлених ним у книжці «*Апология моеї мандрівки до країн східних*», що вийшла друком польською мовою 1628 року у Львові [Melnyk, 2009, s. 224–225]. У передмові до «*prawoslawnego czytelnika narodu Rossiyskiego*» помітний вплив антитринітаріїв. Києво-Печерський архимандрит Петро Могила, якому присвячений цей твір, наказав його публічно спалити як виданий друкарнею «еретиків» у Ракові [Довга, 2012а, с. 5].

Можна звернути увагу також на полемічний твір «*Kamien Przeciwko Kamieniowi to iest Refutacya kamienia*» (Люблін, 1690) отця-єзуїта Теофіла Рутки (1622 – 1700), направлений проти твору «*Lithos albo Kamień*» (Київ, 1644), який вийшов під псевдонімом Євсей Пимін і був відповіддю на книжку «*Epanorthosis seu Perspectiva...*» (Краків, 1642) Касіяна Саковича (бл. 1576 – 1647), що містила критику Православної Церкви. Керівником авторського колективу та ініціатором твору вважають київського митрополита Петра Могили. У бібліотеці монастиря була ще одна робота Теофіла Рутки «*Goliat swoim mieczem porażony*» (Люблін, 1689) – полеміка з

Іоаннікієм Гаятовським щодо сходження Святого Духа. Ченці монастиря також знали історичну частину трактату «Про сходження Святого Духа» українського богослова Феофана Прокоповича (1681 – 1736), надруковану у перекладі латинською мовою в 1767 р. без зазначення місця видання.

У розділі «Теологія» знаходимо і «Зерцало Богословій» Кирила Транквіліона-Ставровцевого (бл. 1581 – 1646), що є першою в Україні спробою самостійно викласти християнську догматику, спрямовану проти антитринітаріїв; ця робота не містила явних неправославних тлумачень, але окремі вислови наближалися до прийнятих західною теологією термінів [Ісаєвич, 2002, с. 197]. Твір був уперше виданий автором у пересувній друкарні в Почаєві в 1618 р., а в бібліотеці Кременецького монастиря зберігалось почаївське видання 1790 р. (*Зерцало богословій. Трудолюбием Приснопамятного Пречестнаго Отца Кирилла Траквиліона составленное.* [Вид. 2-е.]. Почаїв, 1790).

Без зазначення автора занотовано наявність у бібліотеці першого видання твору «Розыск о раскольческой Брынской вере» Дмитрія (Данила Туптала, 1651 – 1709), митрополита Ростовського і Ярославського (1745 р., друкарня Києво-Печерської лаври). Це була перша книжка, направлена проти «розкольників», яка появилася у синодальний період Російської Церкви. Автор прагнув довести, що у старообрядців немає істинної віри, їхнє вчення єретичне, а справи зіпсовані марнославством і лицемірством. Назва походить від заселеної старообрядцями місцевості Брині в Калузькій губернії.

У монастирській бібліотеці було чимало катехізисів церковнослов'янською, польською і латинською мовами. До цієї групи видань належить «Катехизм в кратце собранный» – невелика книжка, яка була перекладом з польського «*Katechizmu krótko zebranego...*» львівського видання 1768 р. Вперше «Катехизм» церковнослов'янською мовою був виданий у Почаєві в 1790 р. У ньому містилось кілька уривків українською книжною мовою: тексти біблійних і церковних заповідей, перелік семи таїнств, катехітичні пісні тощо [Кисельов, 2006, с. 79–80]. Варто згадати ще стислу енциклопедію знань з унійного богослов'я та обрядовості, викладену у формі питань і відповідей, надруковану в 1722 р. у Супраслі за назвою «*Собрание припадков краткое...*». Саме це видання зберігалось у бібліотеці Кременецького монастиря, хоча у списку книжок, очевидно, помилково зазначено Почаїв як місце друку [ДАВО, ф. 382, оп. 1, спр. 76, арк. 7].

Цікавим кириличним виданням є катехізис Унійної Церкви, який має заголовок «*Народовещание, или Слово к народу католическому*» (Почаїв, 1778). Його склав святий священномученик Йосафат Кунцевич, архієпископ Полоцький.

Можна звернути увагу на наявність у бібліотеці «*Сокращенного катехизиса для священнослужителей*» (Москва, 1793), укладачем якого був Платон (в миру Петро Левшин, 1737 – 1812), митрополит Московський і Коломенський.

У розділі «Теологія» також була включена збірка «*Беседы парохияльная*», яка у перекладі василіаніна

Валер'яна Сенницького (1735 – 1808) з польської на церковнослов'янську мову вийшла 1789 р. в почаївській друкарні [ДАВО, ф. 382, оп. 1, спр. 76, арк. 7 зв.]. У новому перекладі Юліана Добровольського (1760 – 1825) «*з славенско-рускаго на простый и посполитый язык русский*» ця книжка за назвою «*Науки парохияльная*» була видрукувана у 1794 р. також у Почаєві (у візитації місцем друку помилково вказано Луцьк) [ДАВО, ф. 382, оп. 1, спр. 76, арк. 11 зв.; Кисельов, 2006, с. 81].

Тематичний розділ, названий «Книжки з права і канонічні», містить видання матеріалів ЧСВВ, Триденського собору 1545 – 1563 рр., Замойського синоду 1720 р. Тут знаходимо важливий збірник з історії унії «*Буллы и бреве ...*» (Почаїв, 1767), який вирізняється обсягом і ґрунтовністю підготовки. До нього увійшли, крім папських булл і бреве, декрети Конгрегації Пропаганди Віри, королівські привілеї, що визначали права Унійної Церкви. Документи охоплювали 1458 – 1766 рр.

Основну частину розділу складали трактати з канонічного і цивільного права. Серед них була відома праця бельгійського юриста Зегера Бернгарда ван Еспена (1646 – 1728) з канонічного права і цивільного права, французького церковного історика, теолога Луї Дюпена (1657 – 1719), професора права Краківського університету Фелікса Слотвінського (1787 – 1863), який дотримувався поглядів Шарля Монтеск'є щодо поділу влади як умови демократії [ДАВО, ф. 382, оп. 1, спр. 76, арк. 9–9 зв.; Lityńska, 1992, s. 55–65; Szymaniak, 2012, s. 41–65]. Увагу привертає ще низка цікавих робіт: двотомне дослідження «*Prawa polityczne narodu polskiego*» (Варшава, 1787) педагога, історика Вінцентія Скетгуського (1745 – 1791), котрий був добре знайомий з ідеями Шарля Монтеск'є, Гуго Гроція, Габріеля Маблі; перше видання знаного твору «*Nauka prawa przyrodzonego, politycznego, ekonomiki politycznej i prawa narodów*» (Вільно, 1785) Єроніма Стройновського (1752 – 1815), професора Віленського університету, впливового представника польського фізіократизму. Ця праця упродовж кількох десятиліть була одним з основних польських підручників з права та економії.

У розділі «Книги аскетів» зібрана література переважно містичного змісту, тобто такого як, наприклад, твори іспанських містиків XVI – XVII ст.: Хуана Євсевія Ніремберзького (1595–1658), Антоніо де Гевари (1481 – 1545) – письменника-мораліста, чії твори відносять до високої класики іспанської літератури і філософії; Марії з Агреди (Марії від Ісуса) (1602 – 1665) – черниці з чину босих кармеліток, візіонерки, зарахованої до лику блаженних у Католицькій Церкві [ДАВО, ф. 382, оп. 1, спр. 76, арк. 9 зв. – 10].

Звертають на себе увагу два кириличні друки XVII ст.: «*Диоптра сирич Зерцало*» (без зазначення дати і місця видання) та «Іоанн Златоуст. *Беседи*. Киев 1623» [ДАВО, ф. 382, оп. 1, спр. 76, арк. 10, 11]. Перша робота – це переклад збірника «*Speculum exemplorum ex diversis libris in unum laboriose collectum*» церковнослов'янською мовою, який зробив ігумен Дубенського монастиря Віталій [Тимошенко, 2020, с. 436]. Цей збірник, підготовлений невідомим ченцем і виданий у Нідерландах уперше в 1481 р., містив 1 200

«прикладів» для провідників та полемістів. Єзуїт Іоанн Майор (1543 – 1608) доповнив його і систематизував матеріал відповідно до релігійно-моральних і догматичних понять. Праця Іоанна Майора, яка отримала назву «*Speculum Magnam exetplorum ...*», не раз перекладалась польською мовою. У бібліотеці Кременецького монастиря також було краківське видання 1633 р. [ДАВО, ф. 382, оп. 1, спр. 76, арк. 10]. «*Бесіди Іоанна Златоуста на 14 послань святого апостола Павла*» (друкарня Києво-Печерської лаври, 1623) – це перше видання церковнослов'янською мовою творів Іоанна Златоуста; переклад зробив Кипріян з Острога [Кралюк, 2008, с. 137].

Також слід згадати про популярну серед вірян Унійної Церкви «*Гору Почаевську*» 1772 р. видання [ДАВО, ф. 382, оп. 1, спр. 76, арк. 11]. Ця невелика книжка (98 аркушів) є збіркою свідчень про чуда, що походили від Почаївської ікони Богородиці. Вона друкувалася кілька разів у XVIII ст., починаючи з 1742 р., церковнослов'янською і польською мовами. У виданні 1772 р. міститься пісня «*Пречистая Диво Мати Рускаго краю*» [Кисельов, 2006, с. 85].

Розділи «Філософія, фізика, математика» і «Географія» багаті на навчальну літературу. Можна виділити підручники з арифметики, геометрії, алгебри як польських авторів, так і у перекладах польською мовою [ДАВО, ф. 382, оп. 1, спр. 76, арк. 14–15 зв.]. Отці-василіани також придбали для своєї бібліотеки кілька підручників з географії, в тому силі російськомовне «*Пространное землеописание Россійского государства*» (Санкт-Петербург, 1787) Йоганна Фрідріха Гакмана [ДАВО, ф. 382, оп. 1, спр. 76, арк. 15 зв. – 16].

У розділі «Книжки економічні, або господарські» можна зауважити цікаве видання авторства Анни Пауліни із Сапегів Яблоновської (1728 – 1800) за назвою «*Ustawy powszechne dla dóbr moich rządców*» (Варшава, 1786). Власниця чималих земельних володінь, які складалися з 11 міст і 107 сіл, більше трьох десятків років видавала своїм управителям детальні розпорядження, які в кінці XVIII ст. двічі вийшли друком (про суспільно-політичну та економічну діяльність княжни Анни Яблоновської див.: [Mierzwiński, 1999, s. 207–219]). Вони стосувалися повинностей селян, управління маєтком, ведення обліку, агрономічних питань тощо.

Розділ «Історія» є одним з найбільших за кількістю перелічених у ньому творів. Зазначено кілька багатотомних робіт, серед яких треба назвати «*Histoire ecclesiastique*» Клода Флері (1640 – 1723) у 82-х томах, надруковану в Аусбурзі у 1758 – 1759 рр. латинською мовою [ДАВО, ф. 382, оп. 1, спр. 76, арк. 16]. Сам Клод Флері видав двадцять томів (Париж, 1691 – 1720), в яких історія Церкви викладена від Вознесіння Христового до 1414 р. в дусі галліканізму (особливо щодо папства); Жан Клод Фабр підготував продовження роботи Флері в шістнадцяти томах (Париж, 1722 – 1736), довівши виклад матеріалу до 1595 р.; інші автори значно збільшили обсяг цієї роботи.

Цікавим для свого часу було видання з історії Росії у п'яти томах авторства французького журналіста, історика Жана Руссе де Міссі (1686 – 1762), почесного

члена Російської Академії Наук, який мав псевдонім Іван Нестесураной (Iwan Nestesuranoj), а сам твір написав на замовлення російського уряду [ДАВО, ф. 382, оп. 1, спр. 76, арк. 16]. Вперше ця робота у чотирьох томах вийшла в Гаазі в 1725–1726 рр. за назвою «*Записки о царствовании Петра Великого, императора России.*». Вона користувалась попитом і витримала кілька перевидань різними європейськими мовами [Мезин, 2003]. Кременецькі василіани мали у своїй бібліотеці також і найновішу на той час роботу з історії Росії – перший том «*История государства Россійского*» (Санкт-Петербург, 1818) Ніколая Карамзіна.

Цікавою була книжка «*Obserwacye polityczne państwa Tureckiego...*» Юзефа Мікоши (1744 – 1825), якою й сьогодні можна зачитуватися. Вона складається з розповіді автора про подорож з Варшави до Стамбула через Кам'янець-Подільський, Жванець, Хотин і Молдавію, містить опис самого Стамбула (торгівля, поліція, право, управління), двору султана і двору візира, а також становища греків, вірмен та євреїв у турецькій державі.

Бібліотеку кременецьких василіан збагачували монастиря твори з історії Польщі. Серед них можна назвати хроніку Кадлубека у польському перекладі (Ловіч, 1803), дослідження Юліана Урсіна Немцевича з історії правління Сигізмунда III (Варшава, 1818 – 1819), друге видання «*Historii Królestwa Polskiego*» (Вроцлав, 1820) Єжи Самуеля Бандтке та інші [ДАВО, ф. 382, оп. 1, спр. 76, арк. 19 зв.]. У процесі навчання можна було використовувати кілька підручників з історії, видані для парафіяльних шкіл [ДАВО, ф. 382, оп. 1, спр. 76, арк. 19–19 зв.].

Вивчення античної історії та літератури забезпечувалось наявністю в бібліотеці творів римських авторів: Тіта Лівія (Париж, без зазначення року), Саллюстія (Париж, 1817), Корнелія Тацита (Галле, 1817), Плінія Старшого (Ліон, 1562) [ДАВО, ф. 382, оп. 1, спр. 76, арк. 19–20].

У розділі «Історія» також перелічені періодичні видання, які виходили у Варшаві та Вільні: науково-літературний часопис «*Pamiętnik Warszawski*» – неофіційний орган Товариства Друзів Науки, який друкувався у Варшаві у 1815 – 1823 рр., віленський сатиричний тижневик «*Wiadomości Brukowe*» за 1817 – 1818 рр., науково-літературний журнал «*Tygodnik Wileński*» за 1815 – 1819 рр., видання якого відновив у 1815 р. Йоахім Лелевель; на його сторінках дебютували Адам Міцкевич, Юзеф Коженювський і Антоні Едвард Одинець; популярний «*Dziennik Wileński*» за 1805 – 1821 рр. (107 томів), авторами якого були, головним чином, професори Віленського університету, та інші часописи [ДАВО, ф. 382, оп. 1, спр. 76, арк. 19 зв. – 20].

Ще одну частину розділу «Історія» складає художня література повчального змісту. Тут знайдемо переклад популярного в XIX ст. твору П'єра Лорана де Жусьє, призначеного «для міського і сільського люду», про Сімона «*Pan Maciey z Jędrzychowa: drelicharz jarmarkowy*» (Варшава, 1819) (у польському варіанті: Мацея з Єндрихова), який мандрував по країні від ярмарку до ярмарку, намагаючись продати свій товар, і в ході цієї мандрівки він збагачувався життєвим

досвідом. Розповідь головного героя сповнена порадами і повчанням. У бібліотеці був також знаменитий роман XVIII ст. «*Les aventures de Télémaque*» («Пригоди Телемака») французького письменника і богослова Франсуа Фенелона (1651 – 1715), виданий в Парижі в 1818 р.. Запозичивши з гомерівських поем та «Енеїди» не лише сюжет, але й окремі епізоди і навіть деталі, автор зумів показати французьке суспільство доби Людовіка XIV. Можна сказати, що цей твір доповнюють «*Lettres historiques et galantes*» («Історичні і галантні листи») Анни Маргарити Дюнуайє (1663 – 1719) (Амстердам, 1738). У формі вигаданого листування між двома дамами (одна мешкає в Парижі, інша – в провінції) авторка відтворила хроніку основних подій кінця правління Людовіка XIV і початку регентства.

Найбільше античної літератури занотовано у розділі «Риторика і поезика». Кременецькі василіани знали твори Гесіода, Вергілія, Горація, Овідія, Езопа, Марка Валерія Марціала в оригіналі та перекладах польською мовою [ДАВО, ф. 382, оп. 1, спр. 76, арк. 21–22 зв.]. З літератури другої половини XVIII – початку XIX ст. у бібліотеці були твори Вольтера, Монтеस्क'є, Жан-Жака Руссо, Йоганна Фрідріха Шиллера та інші. Книгозбірню також поповнювали виданнями окремих віршів, панегіриків, промов, пов'язаних з подіями в житті Католицької і Унійної Церков.

Розділ «Листи» включав у себе 27 видань, які у своїй назві мали слово «листи» [ДАВО, ф. 382, оп. 1, спр. 76, арк. 24 зв. – 25]. Наприклад, філософський роман «*Lettres persanes*» («Перські листи») Шарля Монтеस्क'є (Дрезден, 1778), «*Adele et Theodore, ou lettres sur l'education*» («Адель і Теодор, або Листи про виховання») французької письменниці Стефані Фелісіті де Жанліс (1746 – 1830) у перекладі Кароліни Червіньської (Краків, 1787), популярний прозово-віршований твір «*Lettres a Emillie sur la Mitologie*» («Листи до Емілії про міфологію») (Варшава, 1803) Шарля Демуст'є (1760 – 1801), «*Listy Imci Pana Doświadczynskiego*» (Варшава, 1782) авторства князя Адама Казимира Чарториського (1734 – 1823).

Розділ «Грамматика» містить перелік різних словників, розмовників і граматик. Привертає увагу наявність у бібліотеці трьох видань багатомовного словника Амброзіо Калепіно (1436 – 1511), кілька видань словника Гжегожа Кнапського (Спаріус) (1564 – 1638), з яких найдавніше друге (Краків, 1643), російського перекладу відомого словника Христофора Келлера (Целларія) (1638 – 1707) [ДАВО, ф. 382, оп. 1, спр. 76, арк. 25]. Чимало було словників, виданих на початку XIX ст.: латино-польський Єжи Козьмінського (Вільно, 1809), польсько-латино-французький Яна Літвінського (Вільно, 1815), німецько-польсько-французький Єжи Самуїла Бандке (Вроцлав, 1820), шеститомний «*Słownik języka polskiego*» Самуєля Богуміла Лінде (Варшава, 1807 – 1814) [ДАВО, ф. 382, оп. 1, спр. 76, арк. 25–25 зв.]. Другу частину цього розділу займають грамматики латинської, грецької, гебрійської, польської, французької, німецької і російської мов. Серед книжок цієї тематики були широко відомі роботи Мануєля Альвареса (Почаїв, 1782), Елія Доната (Замость, 1779),

але кількісно переважали граматики, видані на початку XIX ст. Серед них згадано найпопулярніший тоді в західних губерніях Російської імперії анонімний «*Букварь для обучения юношества чтению по Россійски и по Польски [...]*» (Вільно, 1819), ґрунтовну «*Грамматика російского языка в пользу польского юношества в Волинской гимназии*» (Почаїв, 1809), підготовлену для учнів Волинської гімназії, «*Початкову граматику латинської мови*» Кристіана Бредера (Вільно, 1821) у перекладі з німецької Домініка Шульца, тогочасного учителя Віленської гімназії та інші [ДАВО, ф. 382, оп. 1, спр. 76, арк. 25 зв. – 26].

Висновки. Аналіз книжкового репертуару книгозбірні кременецьких василіан опосередковано віддзеркалює високий статус монастиря. Зазвичай у василіанських монастирях, розміщених в адміністративних центрах (а Кременець був повітовим містом і у Волинському воєводстві, і у Волинській губернії) діяли чернечі студії. Тому можна стверджувати, що Кременецький монастир слугував осередком поширення західної інтелектуальної думки.

Бібліографічна реконструкція і тематичний аналіз дозволяють визначити коло читання тогочасних насельників монастиря. Бібліотека репрезентує широке коло тематичних рубрик: Біблія латинською і польською мовами, патристика, твори з догматики і полеміки, катехізм, словники, історичні твори, художня література. Наявні у Кременці твори античних авторів представлені оригінальними зразками, тобто латинською мовою.

Книжковий репертуар Кременецького монастиря відображає ті культурні процеси, які переживав ЧСВВ у другій половині XVIII – на початку XIX ст. Василіани зуміли пристосуватися до умов і потреб часу, в яких діяли. Їхня бібліотека у Кременці багата на літературу, потрібну для шкільництва як монастирського, так і публічного, а також для проповідницької роботи. Наявність у книгозбірні друків різними мовами сприяли проникненню і взаємному збагаченню культур – руської церковної та західної латинської.

Проаналізований кількісний та якісний склад бібліотеки Кременецького василіанського монастиря на початку XIX століття засвідчує не лише про духовний та інтелектуальний рівень ченців, але й усього суспільства. Через проповідь та місіонерську практику василіани неодмінно поширювали й закріплювали в соціумі духовні та моральні цінності, які вони плекали в стінах монастиря. Тематика друкованої книжки відсвічувала стан церковного життя, тісне поєднання в ньому традицій Православної та Католицької Церков, загалом розвиток освіти, науки, мистецтва, суспільно-політичної думки на українських землях.

Для подальшого вивчення історії монастирської книгозбірні у Кременці слід продовжити архівні пошуки інвентарних описів чи списків книг, що дозволить поглибити студії книжкової культури ранньомодерного часу, реконструювати книжковий репертуар на початок 1830-х років, коли монастир був закритий, а також варто простежити, як книги з цієї бібліотеки потрапили до наукових бібліотек у сучасній Україні.

Список використаних джерел

- Lityńska, A., 1992. Poglądy społeczno-prawne Feliksa Słotwińskiego, *Zeszyty Naukowe. Akademia Ekonomiczna w Krakowie*, nr 393, s. 55–65.
- Lorens, B., 2013. Inwentarz biblioteki bazylikańskiej archimandrii w Uniowie z 1789 r., *Hereditas Monasteriorum*, vol. 2, s. 253–269.
- Lorens, B., 2013. Biblioteki w protokołach wizytacyjnych klasztorów dominikańskich diecezji kamienieckiej z 1824 roku, *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis, folia 146: Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia*, z. XI, s. 124–143.
- Lorens, B., 2014. *Bazylianie prowincji koronnej w latach 1743 – 1780*, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 560 s.
- Karlina, O., Kyryliuk, A., 2021. The Roman Catholic monasteries libraries inventories' source potential of Lutsk-Zhytomyr Diocese at the end of the XVIIIth – beginning of the XIXth century. *Східноєвропейський історичний вісник*, т. 18, с. 16–29.
- Melnyk, M., 2009. Geneza pierwszego prawosławnego katechizmu z 1645 roku, *Ars Educandi. Źródła. T.1: Studia z dziejów wychowania i kształcenia od średniowiecza do XIX wieku*, red. J. Gwioździk, Mysłówice, s. 219–232.
- Miławicki, M., 2012. Inwentarze i spisy bibliotek klasztorów dominikańskich skasowanych w guberniach zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego w XIX w. Stan źródeł i miejsca ich przechowania, *Hereditas Monasteriorum*, vol. 1, s. 141–172.
- Mierzwiński, H., 1999. Księżna Anna Paulina z Sapiechów Jabłonowska (1728 – 1800), *Skice Podlaskie*, t. 7, s. 207–219.
- Pidłypczak-Majerowicz, M., 1986. *Bazylianie w Koronie i na Liwie: szkoły i książki w działalności zakonu*, Warszawa, Wrocław: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 272 s.
- Pidłypczak-Majerowicz, M., 2009. Podręcznik wychowania bazylikańskiej młodzieży zakonnej, *Ars Educandi. Źródła. T.1: Studia z dziejów wychowania i kształcenia od średniowiecza do XIX wieku*, red. J. Gwioździk, Mysłówice: s. 208–218.
- Pidłypczak-Majerowicz, M., 2012. Książka i biblioteka bazylikańska w XVII – XVIII w. oraz wpływ kasat na stan ich zachowania i opracowania, *Hereditas Monasteriorum*, vol. 1, s. 85–97.
- Stolarczyk, T., 2011. Biblioteka kapituły kolegiackiej w Wieluniu w świetle inwentarza z 1766 roku, *Rocznik Wieluński*, t. 11, s. 47–62.
- Szymaniec, P., 2012. Hieronim Stroynowski i Feliks Słotwiński – dwa sposoby spostrzegania sprawiedliwości w sprawie narodów na przełomie XVIII i XIX wieku, *Studia Erasmiana Wratislaviensia=Wrocławskie Studia Erazmiańskie: zeszyt naukowy studentów, doktorantów i pracowników Uniwersytetu Wrocławskiego*, z. 6: *Sprawiedliwość prawa*, s. 41–65.
- Білик, В., 2005. Волинські видання в бібліотечній збірці Кременецького василіанського монастиря станом на 1823 рік, *Волинська книга: історія, дослідження, колекціонування*, Острогож, вип. 1, с. 23–29.
- Бірюліна, О., Довбищенко, М., 2005. Забуті імена української історії: шляхетська родина Єло-Малинських, *Дрогобицький краєзнавчий збірник*, Дрогобич, вип. 9, с. 481–502.
- Ганяк, В., 2013. До питання реконструкції життєпису автора «Антапології» (1631/1632), *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Серія «Історичне релігієзнавство»*, Острогож, вип. 8, с. 39–48.
- Державний архів Волинської області (ДАВО), ф. 382, оп. 1, спр. 76.
- Довга, Л., 2012. Система цінностей в українській культурі XVII ст. (на прикладі теоретичної спадщини Інокентія Гізеля), Київ–Львів: Свічадо, 343 с.
- Довга, Л., 2012а. Постаць Інокентія Гізеля у контексті української культури доби бароко, *Актуальні проблеми історії, культури та практики художньої культури: Зб. наук. праць*, Київ, вип. XXIX, с. 3–10.
- Запаско, Я., Ісаєвич, Я., 1984. *Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні, [книга 2], частина 2 (1765 – 1800)*, Львів: Вища школа, 127 с.
- Исаевич, Я., 1981. *Преемники первопечатника*, Москва: Книга, 190 с.
- Исаевич, Я., 2002. *Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми*, Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 520 с.
- Кисельов, Р., 2006. Жанровий репертуар україномовних видань Почаївського Успенського монастиря XVIII – першої половини XIX століття, *Вісник Львівського університету. Серія: Книгознавство*, вип. 1, с. 72–88.
- Кралюк, П., 2008. Кипріяні (? – † після 1623 р.), *Острозька академія XVI–XVII ст.: Енциклопедичне видання*, Острогож: видавництво Національного університету «Острозька академія», с. 137–138.
- Лось, В., 2013. *Уніатська церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.: організаційна структура та культурно-релігійний аспект*, Київ: НБУВ, 300 с.
- Мезин, С., 2003. *Взгляд из Европы: французские авторы XVIII века о Петре I*, Саратов: Саратовский государственный университет, 231 с.
- Тимошенко, Л., 2020. *Руська релігійна культура Вільна (XVI – перша третина XVII ст.)*, Дрогобич: Коло, 796 с.

References

- Bilyk, V., Bilik, V., 2005. Volynski vydannia v biblioteczni zbirci Kremenetsko vasyliansko ho monastyria stanom na 1823 rik [Volyn editions in the library collection of the Kremenets Basilian monastery as of 1823], *Volynska ikona: istoria, doslidzhennia, kolekcionuvannia*, Ostroh, vyp. 1, s. 23–29 (in Ukrainian).
- Biriulina, O., Dovbyshchenko, M., 2005. Zabuti imena ukraïnskoï istorii: shlachetska rodyna Yelo-Malynskyykh [Forgotten names of Ukrainian history: the noble family of the Yelo-Malynskys], *Drohobycky kraieznavchyy zbirnyk*, Drohobych, vyp. 9, s. 481–502 (in Ukrainian).
- Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti (DAVO) [State Archives of Volyn Region], f. 382, op. 1, spr. 76 (in Polish).
- Dovha, L., 2012, Systema cinnostei v ukraïnskii kulturi XVII st. (na prykladï teoretichnoi spadshchyny Inokentia Gizelia [The system of values in the Ukrainian culture of the XVI century (on the example of the theoretical legacy of Innocent Gisel)], Kyiv-Lviv: Svichado, 343 s. (in Ukrainian).
- Dovha, L., 2012a. Postat Inokentia Gizelia u konteksti ukraïnskoï kultury doby baroko [The figure of Innocent Gisel in the context of Ukrainian culture of the Baroque period], *Aktualni problemy istorii, kultury ta praktyky khudozhnoi kultury: Zb. nauk. prac*, Kyiv, vyp. XXIX, s. 3–10 (in Ukrainian).
- Haniak, V., 2013. Do pytannia rekonstrukcii zhyttiepysu avtora «Antapologhii» (1631/1632) [On the question of reconstruction of the biography of the author of «Antapology» (1631/1632)], *Naukovi zapysky [Nacionalnoho universytetu «Ostrozka academia»]. Seria «Istorychne relihiieznavstvo»*, Ostroh, vyp. 8, s. 39–48 (in Ukrainian).
- Isaievich, Ya., 1981. *Preiemniki pervopечатnika* [Successors of the pioneer], Moskva: Kniga, 190 s. (in Russian).

- Isaievych, Ya., 2002. *Ukrainske knyhovydannia: vytoky, rozvytok, problemy* [Ukrainian bibliography: origins, development, problems], Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha, 520 s. (in Ukrainian).
- Karlina, O., Kyryliuk, A., 2021. *The Roman Catholic monasteries libraries inventories' source potential of Lutsk-Zhytomyr Diocese at the end of the XVIIIth – beginning of the XIXth century*. *Skhidnoieropeyskyi Istorychnyi Visnyk* [East European Historical Bulletin], vol. 18, p. 16–29 (in English).
- Kraliuk, P., 2008. Kypriian (? – † pisnia 1623 r.) [Cyprian], *Ostrozka akademiia XVI–XVII st.: Encyklopedychnye vydannia*, Ostroh: vydavnytvo Nacionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia», s. 137–138 (in Ukrainian).
- Kyselov, R., 2006. Zhanrovyi repertuar ukrainomovnykh vydan Pochaiivskoho Uspenskoho monastyria XVIII – pershoi polovyny XIX stolittia [Genre repertoire of Ukrainian-language editions of the Pochaiiv Assumption Monastery of the 18th – first half of the 19th century], *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii: Knyhoznasvo, vyp. 1*, s. 72–88 (in Ukrainian).
- Lityńska, A., 1992. Poglądy społeczno-prawne Feliksa Słotwińskiego, *Zeszyty Naukowe. Akademia Ekonomiczna w Krakowie*, nr 393, s. 55–65 (in Polish).
- Lorens, B., 2013. Biblioteki w protokołach wizytacyjnych klasztorów dominikańskich diecezji kamienieckiej z 1824 roku, *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis, folia 146: Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia*, z. XI, s. 124–143 (in Polish).
- Lorens, B., 2013. Inwentarz biblioteki bazylikańskiej archimandrii w Uniowie z 1789 r., *Hereditas Monasteriorum*, vol. 2, s. 253–269 (in Polish).
- Lorens, B., 2014. *Bazylianie prowincji koronnej w latach 1743 – 1780*, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 560 s. (in Polish).
- Los, V., 2013. *Uniatska cerkva na Pravoberezhnii Ukraini naprykinci XVIII – pershii polovyny XIX st.: organizaciina struktura ta kulturno-relehiinyi aspect* [Uniate Church on the Right Bank of Ukraine in the late eighteenth – first half of the nineteenth century: organizational structure and cultural and religious aspects], Kyiv: NBUV, 300 s. (in Ukrainian).
- Melnyk, M., 2009. Geneza pierwszego prawosławnego katechizmu z 1645 roku, *Ars Educandi. Źródła. T.1: Studia z dziejów wychowania i kształcenia od średniowiecza do XIX wieku*, red. J. Gwioździk, Myslowice, s. 219–232 (in Polish).
- Mezin, S., 2003. *Vzgliad iz Yevropy: francuzskie avtory XVIII veka o Petre I* [View from Europe: French authors of the 18th century about Peter I], Saratov: Saratovskii gosudarstviennyi universitet, 231 s. (in Russian).
- Mierzwiński, H., 1999. Księżna Anna Paulina z Sapiehów Jabłonowska (1728 – 1800), *Skice Podlaskie*, t. 7, s. 207–219 (in Polish).
- Miławicki, M., 2012. Inwentarze i spisy bibliotek klasztorów dominikańskich skasowanych w guberniach zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego w XIX w. Stan źródeł i miejsca ich przechowania, *Hereditas Monasteriorum*, vol. 1, s. 141–172 (in Polish).
- Pidłypczak-Majerowicz, M., 1986. *Bazylianie w Koronie i na Liwie: szkoły i książki w działalności zakonu*, Warszawa, Wrocław: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 272 s. (in Polish).
- Pidłypczak-Majerowicz, M., 2009. Podręcznik wychowania bazylikańskiej młodzieży zakonnej, *Ars Educandi. Źródła. T.1: Studia z dziejów wychowania i kształcenia od średniowiecza do XIX wieku*, red. J. Gwioździk, Myslowice: s. 208–218 (in Polish).
- Pidłypczak-Majerowicz, M., 2012. Książka i biblioteka bazylikańska w XVII–XVIII w. oraz wpływ kasat na stan ich zachowania i opracowania, *Hereditas Monasteriorum*, vol. 1, s. 85–97 (in Polish).
- Stolarczyk, T., 2011. Biblioteka kapituły kolegiackiej w Wieluniu w świetle inwentarza z 1766 roku, *Rocznik Wieluński*, t. 11, s. 47–62 (in Polish).
- Szymaniec, P., 2012. Hieronim Stroynowski i Feliks Słotwiński – dwa sposoby spostrzegania sprawiedliwości w sprawie narodów na przełomie XVIII i XIX wieku, *Studia Erasmiiana Wratislaviensia=Wrocławskie Studia Erazmiańskie: zeszyt naukowy studentów, doktorantów i pracowników Uniwersytetu Wrocławskiego*, z. 6: *Sprawiedliwość prawa*, s. 41–65 (in Polish).
- Tymoshenko, L., 2020. *Ruska relihiina kultura Vilna (XVI – persha tretyna XVII st.)* [Russian religious culture Vilno (XVI – the first third of the XVI century)], Drohobych, Kolo, 796 s. (in Ukrainian).
- Zapasko, Ya., Isaievych, Ya., 1984, *Pamiatky knyzhkovoho mystectva. Katalog starodrukiv, vydanykh na Ukraini, [knyha 2], chastyna 2 (1765 – 1800)* [Monuments of book art. Catalog of old prints published in Ukraine, school 2, part 2 (1765 –1800)], Lviv: Vyscha shkola, 127 s. (in Ukrainian).

Oksana Karlina

Candidate of History, Docent, Docent of the Department of the Word History, Lesya Ukrainka Volyn National University, Lutsk

THE ATTEMPT TO RECONSTRUCT THE LIBRARY OF THE KREMENETS BASILIAN MONASTERY OF THE FIRST DECADES OF THE XIX CENTURY

The article attempts to reconstruct the genre and thematic composition of the library of the Kremenets Basilian Monastery, which was formed in the early 1820s, based on an analysis of the visitation protocol, in which a significant part is a description of the monastery library. At the beginning of the XIX century, the library had 2,156 volumes (1,241 works) published in the XVI–XVIII centuries and until 1821. Of these, 508 works (41%) date from the second half of the XVIII century. The presence in the library of 283 works (23%) published in 1801–1821 indicates that the library continued to be regularly replenished with new books. The geography of the publications covered the cities of the former Polish-Lithuanian Commonwealth, Germany, Austria, Italy, France, the Netherlands, Kyiv, Moscow, and Saint Petersburg. The basis of the library were works in Polish and Latin, numbered 640 and 440, respectively (52% and 35%). There were only 54 (4%) Cyrillic editions. The entire book collection is divided into thematic sections: Holy Scripture, divinity, law (civil and canonical), "books of ascetics," homiletics, philosophy, physics and mathematics, chemistry, geography, economics, history, rhetoric and poetics, "letters," grammar, medicine. In terms of the number of works, the largest is the section "History," which includes periodicals published in Warsaw and Vilnius in the early nineteenth century and fiction of instructive content. It is noted that many works by ancient authors, textbooks in many mathematical disciplines, dictionaries, phrasebooks, and grammars in Latin, Greek, Hebrew, Polish, German, French, and Russian were kept in the monastery library. The conclusion is that the themes of the monastery library in Kremenets in the early XIXth century

reflected the state of the rich spiritual life of the Basilians, which closely combined the traditions of the Orthodox and Catholic Churches. The Basilians, through preaching and missionary activity, indeed spread and consolidated in society the spiritual and moral values that they nurtured within the walls of the monastery. The library in general, reflected the development of education, science, art, and contemporary socio-political thought in the Ukrainian lands.

Keywords: *the Uniate Church, Volyn, Kremenets Basilian Monastery, library, book collection.*

ІМПЕРСЬКА ІДЕОЛОГІЯ ЯК ПРИНЦИП МОДЕРНІЗАЦІЇ ІНФОРМАЦІЙНОГО СЕРЕДОВИЩА

Євгеній Бевзюк

доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

E-mail: evbevzuk@gmail.com

Researcher ID: G-1062-2019

<https://orcid.org/0000-0003-0191-7905>

Ольга Котляр

кандидат юридичних наук, доцент кафедри міжнародного права,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

E-mail: olga.kotlyar@uzhnu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-3485-4157>

Мета дослідження спрямована на з'ясування змісту і завдань уваровської консервативно-ідеологічної доктрини, що стала «інтелектуальною зброєю» модернізації інформаційно-освітньої сфери та частиною внутрішньої імперської національної політики. Об'єктом дослідження є ідеологічна система російського самодержавства, предметом – інтелектуальна спадщина С. Уварова, а конкретно його програма «офіційної народності», яка на багато років забезпечила алгоритм «еволюційної» кореляції ідеологічного фундаменту російського інформаційно-освітнього середовища. Методологія спирається на принципи історизму, системності та цивілізаційної теорії розвитку соціумів. Такий підхід дозволяє, об'єктивно і неупереджено висвітлити реформаторську діяльність С. Уварова та визначити імперський зміст його освітніх реформ. Наукова новизна обумовлена тим, що довгі роки дослідження ідеологічної спадщини Уварова велися переважно в межах марксистської парадигми і безумовно з позиції соціально-класової конкуренції. Відповідно, радянська історична наука доводила, що імперська освіта виключно обслуговувала інтереси самодержавства, а тому й взяла на озброєння ідею офіційної народності. При цьому формаційні історики досить акуратно обходили той факт, за яким С. С. Уваровим до змісту інформаційно-освітньої системи було закладено ідеологічний інструмент з організації мовної і культурної асиміляції народів Російської імперії. Фактично Уваров посів своє місце в історії імперії не просто, як талановитий бюрократ-реформатор інформаційно-освітнього середовища, а як політик, який намагався емансипувати російську національну свідомість на тлі імперської ідеології, в ключі вірнопідданого ставлення до самодержавства. Проголошена Уваровим програма «офіційної народності» протиставила неконтрольованому поширенню матеріалістичних і ліберальних ідей свідомий консервативний бар'єр у формі посилення бюрократичного регулювання інформаційно-освітньої сфери. На практиці, до системи народної освіти був закладений ідеологічний інструмент, що впливав на адміністративну систему самодержавства у плані організації мовної і культурної асиміляції народів імперії.

Ключові слова: інформація, пропаганда, політика, освіта, університет, народність, етнос, нація, мова, консерватизм, Україна, Росія, імперія, національний рух, православ'я, колонізація.

Постановка проблеми. Мета дослідження полягає у розкритті прагматичних цілей освітньої практики Уварова, що стала «інтелектуальною зброєю» модернізації інформаційно-освітньої сфери та частиною російської імперської колоніальної політики. З огляду на це поставлені наступні завдання: проаналізувати зміст тріади «офіційної народності»; показати закономірність переродження, за задумом Уварова, освітньо-інформаційних наднаціональних ініціатив у парадигму загальнооруської культурно-інтелектуальної експансії; обґрунтувати твердження, за яким просвітницька діяльність бюрократичних установ імперії слугувала меті збереження російського самодержавства; на фактичному матеріалі довести той факт, що в імперській освітній системі був закладений ідеологічний інструмент, з організації мовної та національної асиміляції народів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукова новизна обумовлена тим, що довгі роки дослідження

ідеологічної спадщини Уварова велися переважно в межах марксистської парадигми і безумовно з позиції соціально-класової конкуренції. Відповідно, радянська історична наука доводила, що імперська освіта виключно обслуговувала інтереси самодержавства, а тому й взяла на озброєння ідею офіційної народності. При цьому формаційні історики досить акуратно обходили той факт, за яким С. С. Уваровим до змісту інформаційно-освітньої системи було закладено ідеологічний інструмент з організації мовної і культурної асиміляції народів Російської імперії. В останній час намітилася стійка тенденція дослідження непростой бюрократичної та інтелектуальної спадщини С. Уварова (Ц. Віттекер, Р. Вортман, Е. Днепров, А. Миллер) [Виттекер, Санкт-Петербург, 1999; Днепров, Москва, 2011; Миллер, 2020; Вортман, Москва, 1999]. Така увага інтелектуальної спільноти не в останню чергу пов'язана із зростаючим інтересом сучасників до філософії консерватизму та із новою

хвилею активізації національних процесів на пострадянському просторі.

Виклад основного матеріалу. У XIX ст. капіталістична економічна система виробництва та розподілу все помітніше почала визначати інтелектуальний, освітній і моральний стан розвитку європейського соціуму. Означене обумовило появу нової модернізаційно-прагматичної економіко-культурної парадигми. У той самий час для Російської імперії, в тому числі й для українських земель, вище означений етап історії став періодом жорстких політичних потрясінь і економічних трансформацій. Все це призвело до появи різноманітних ідей та ідеологій – від консервативних до ліберально-демократичних, від націоналістичних до наднаціональних. Означене доповнювалося драматизмом соціально-культурної проблеми, яка на фоні русифікаторської політики центру супроводжувалася погіршенням інтелектуальної якості як титульної, так і етнорегіональних еліт. Означена тенденція пояснювалася латентним відставанням російської освітньої сфери від європейських освітніх показників. Навіть напередодні першої світової війни Росія буде відставати від європейської Німеччини за кількістю студентів вищих навчальних закладів в 3, а по кількості студентів університетських установ – в 6 разів [Справочник по высшему образованию, 1911, с. 5].

У той самий час посилення абсолютизму в період правління Миколи I стало причиною духовної кризи для цілого покоління імперської еліти. Політична нестабільність імперської системи, «духовне бродіння» різних соціальних станів стали ознакою Російської імперії кризового періоду. Справедливо констатувати, імперія другої чверті XIX ст. входила не в найкращий період своєї політичної історії. В основі хиткої політичної ситуації були не лише внутрішня суперечливість та асиметричність національно-культурних відносин між центром та периферією, але й криза освітянсько-інформаційного середовища. Існуюча освітня сфера не задовольняла Миколу I насамперед з причини «недостатньої уваги» викладачів до проблеми закріплення у свідомості молоді самодержавно-політичного ідеологічного міфу. Духовне розкряпаність особистості не входило в плани монарха. Як писав Герцен, «Чингісхан з телеграфом» був рішуче налаштований «не розмір-ковувати!», але за іронією історії саме в період миколаївського царювання молодь стала багато «філософствувати».

Насамперед простежується радикальність життєвих принципів молоді, в яких помітно домінували моральний і суспільний нігілізм. Останні слід вважати символічними рисами миколаївської епохи. На підтвердження нашої думки варто згадати зухвалі рядки бакунінсько-нечаєвського «Катехізису революціонера»: «Всі витончені почуття, що послаблюють нас, повинні бути задавлені, він (тобто революціонер) повинен бути готовим загинути сам і знищити все, що заважає революції» [Госу-дарственные преступления в России, 1907, с. 184].

Відповідно, суспільні настрої, що інституціоналізувалися у політичні рухи і організації (декабристи, кирило-мефодіївці, польський національний рух, фінське національне відродження, нескінченні

Кавказькі війни) обумовили зміст політики російського уряду щодо організації імперського інформаційного середовища та науково-освітнього процесу. Наявний історичний матеріал дозволяє стверджувати, що національно-етнічне середовище імперії періоду модернізаційних викликів стало причиною парадоксальної науково-освітньої політики, яка визначалася двома векторами: перший – це організація імперського інформаційного та науково-освітнього середовища за європейським зразком, другий – формування і закріплення ідеологічних (охоронних та асиміляційних) принципів існування означеного середовища.

Традиційно утворення державної консервативно-ідеологічної доктрини – «православ'я, самодержавство, народність» пов'язують із діяльністю ідеолога суспільно-політичної комунікації імперії і «Дон-Кіхота російського самодержавства» – графа Уварова. Саме він, переінакшивши відомий військовий девіз «За Віру, Царя і Вітчизну», сформулював фіксований атрибут ідеологічних принципів, що лягли у фундамент офіційної імперської інформаційної та освітньої платформи. Втім, на нашу думку, факт появи самої доктрини та наступне її інкорпорування у зміст офіційної імперської ідеології було вмотивовано як специфікою менталітету та особливостями національної психології, так і сферою російських історико-політичних традицій.

Поява самої тріади не в останню чергу пояснюється високим ступенем внутрішньої російської соціально-станової конкуренції. Насамперед, соціальна та правова прірва, яка розділяла вищий і нижчі стани, в умовах кріпосного ладу була майже нездоланною. Інтелектуальна, культурна, інформаційна, освітня межа по суті виключали будь-яку можливість міжсоціальної комунікації та політичної конвергенції. Типовим повсякденним явищем стала відірваність імперської еліти від своїх етнокультурних коренів. До того ж, шляхта що «інтелектуально гарцювала» навколо європейських принципів свободи переважно дотримувалася вишуканих побутових стандартів, сповідувала недоторканність приватної власності та на практиці була далекою від думки реалізувати принцип рівності всіх учасників соціальних відносин перед законом. Навіть Уваров, обдарована та освічена людина, у таємній записці «Про кріпосне право в Росії» окреслив Миколі Романову проблемні моменти ліквідації цього рабського інституту. Міністр вважав, що наслідком скасування кріпосного права «рано чи пізно стане демагогічна реакція і анархія, а трон скоріш за все буде повалений» [Уваров, 2006, с. 183].

Загалом умовою оформлення інтелектуальної новації стало переконання Уварова в тому, що розв'язати внутрішні соціальні проблеми в державі, протистояти індивідуалізму та нігілізму, які досить швидко проникали в інформаційну та освітню сфери, можливо лише шляхом «еволюційної» кореляції ідеологічного фундаменту Російської монархії. Саме тому остаточний сценарій уваровських освітніх реформ вилився в імперську практику об'єднання російського соціуму навколо військово-бюрократичної династії Романових. Фактично, освітні реформи лягли до фундаменту процесу адміністративної русифікації

українського соціуму та стали складовою частиною вже наступної політики насильницької русифікації (валуєвський циркуляр 1863 р., емський указ Олександра II 1876 р.). Відповідно, від самого початку здійснення реформ, можливість інтеграції суспільства на зальногромадянських принципах, а тим більше демократичних практик для етнічних, релігійних та периферійних груп вважалося неприйнятною стратегією модернізації російського самодержавства.

У 1833 р. міністр Уваров, який, на думку сучасників, «завжди чітко вловлював потаємні думки імператора», розсилав піклувальникам навчальних округів міністерський циркуляр. В документі писалось: «Наш загальний обов'язок полягає в тому, щоб наша народна освіта відбувалася у поєднанні духу православ'я, самодержавства і народності» [Уваров, 1834, с. XLIX]. З огляду на сказане, хотілося б додати, сучасна російська історіографія воліє уникати критичної оцінки діяльності Уварова, як суто імперського політика. Переважно висвітлюється особиста енергійність та ініціативність реформатора російської освіти. Подібний підхід безумовно потребує певного уточнення. Безумовно слід визнати високу «енергію і творчий потенціал» міністра як фахового чиновника і наполегливого бюрократа. Втім, Уварова неможливо відділяти від імперського самодержавства, міністр ніколи не виходив за рамки політичного концепту Миколи I. Уваров сам неодноразово підкреслював, що вся його реформаторська діяльність «осяяна високою волею» і більш того, безпосереднього «імператор, виклав значення народного витоку в змісті діяльності уряду» [ЦДІАК України, ф. 707, оп. 261, спр. 12, арк. 4].

Таким чином, в умовах появи, а потім і поширення в суспільстві інтелектуального дискурсу навколо ідейних принципів, концептуальних уявлень та поглядів на політичне майбутнє монархічного дому Романових сам факт публічної презентації доктрини «офіційної народності» слугував меті запобігти подальшому проникненню до інститутів російського самодержавства ліберальної ідеології та вільнодумства.

З огляду на сказане, нове відродження константинопольсько-православного міфу, варто вважати цілком послідовним кроком, який публічно і демонстративно здійснювався владою з опорою на історико-релігійне минуле Росії. Відповідно, православ'я парадигмально закріплювалася, як споконвічна основа духовно-побутового існування народу та визначалося інструментом соціальної політики. Сам принцип «православ'я», інтерпретувався Уваровим не як простий набір традиційних фундаментальних релігійних догм, а був детермінований властивістю російського візантійсько-політичного минулого, яке і визначило особливості світоглядної системи і світосприйняття російського народу. На практиці, сама інтелектуальна «новація» слугувала меті збереження конфесійно-династичного принципу державного устрою імперії Романових. При цьому, російський абсолютизм і пануюча церква фактично закріпили державні інститути та рамки національно-побутової практики імперського простору. Більш того, владою у якості публічного символу віри на просторах імперії,

остаточно закріплювалося лише «московське православія». Останнє трактувалося, як єдиний символ віри російських підданих, а саме династичне самодержавство ставало частиною православної віри. На підтвердження сказаного варто навести рядки з виступу міністра освіти Уварова, де він публічно наголосив: «Щиро відданий церкві своїх предків, росіянин споконвіку дивився на неї, як на основу свого суспільного щастя» [Уваров, 1864, с. 2–4]. Вочевидь, витоки подібного інтелектуального твердження, насамперед слід шукати у природі генези закріплення національної свідомості російського соціуму. Остання багато в чому визначалася через калькування ідеї православ'я, покірності і відданості монарху та московській православній церкві.

Таким чином, на багато років символи російської національно-державної єдності міцно переплелися із сакральною символікою візантійських релігійних традицій. Тому цілком не випадково, що навіть пізніше Олександр III Романов, у своєму маніфесті 1881 р. буде продовжувати культивувати синкретизм православної формули та, звертаючись до народу, пишномовно напише: «Вірую, що гарячі молитви мого благочестивого народу, принесуть нам благословення» [Александр III Романов, 29.04.1881].

Втім варто зазначити, безпосередньо сама теорія «офіційної народності» могла отримати форму остаточної завершеної ідеологічної конструкції лише за умови її поєднання із політичною основою Російської держави – самодержавством. Останнє, як стверджував Уваров: «являє собою єдину можливу умову політичного існування Росії. Російський колос спирається на нього, як на наріжний камінь своєї могутності» [Уваров, 1864, с. 2–4]. Озвучений Уваровим політико-інтелектуальний принцип безумовно слугував меті подальшої легітимізації існуючої політико-соціальної системи. Отже, чи варто дивуватися тому, що навіть будь-які емоційно-критичні коментарі принципу самодержавства, на думку апологетів охоронної ідеології, фактично ставили під сумнів не тільки російський історичний наратив, але й загрожували подальшому існуванню самої монархії Романових. Саме тому імперські теоретики російського самодержавства та націо-налізму (М. Карамзін, М. Погодін, М. Г. Устрялов, О. Хом'яков, І. Кірієвський, С. Шевирьов) державності обґрунтовують ідею вікового симбіозу народу із монархією. Фактично, їх стараннями було сформульовано міф про майже кровно-вікову спорідненість російського самодержавства та єдинодержавства із руським народом.

Рамки означеного інтелектуального підходу досить показово окреслить М. Погодін. Блискучий публіцист і талановитий історик, який, за вдалим висловом поета М. Щербини, поєднував у собі: «дивовижну суміш демократства і холопства», у своєму лекційному виступі проголосить наступне: «До нас прийшли варяги, але вони були обрани нами добровільно, ... вони не стали завойовниками із заходу. Головна істотна відмінність криється в зерні, самим насінням їх розвитку стала Російська держава» [Погодин, 1846, с. 6–8]. Як бачимо, стратегія сакралізації народного самодержавства обов'язково передбачала максимальне використання російських історико-літературних та

історико-політичних сюжетів. На практиці, штучні калькуляції «абсолютно недостовірної історії» (О. П. Толочко) про варягів на чолі із Рюриком з «Повісті временних літ» з часом були закріплені, як офіційний наратив спадкоємності самодержавної влади – від Рюриковичів до Романових. Цілком логічно, що наявний ланцюжок «спадковості» в подальшому знайшов своє офіційне «освячення» у працях ряду імперських істориків (М. Карамзін, М. Погодін, М. Устрялов, К. Кавелін, С. Соловйов).

До кінця, до фундаменту ідеологічної уваровської концепції покладена ідея покликання варягів, їх «гостинної зустрічі» з руським народом. Цим самим історик стверджував, що самодержавство ще на етапі появи перших владних інститутів російської державності, періоду династії Рюриковичів, було не просто легітимізоване народним визнанням, а фактично одразу ж стало таким собі символом «інтегральної народної монархії».

Як бачимо, спрямовуючи свій інтелектуальний потенціал у напрямку підтримки існуючих основ миколаївської системи, російська офіційна наука старанно намагалася співвідносити історичне минуле із наявною практикою консервативно-бюрократичних державних інститутів. Сформульований історичний імператив дозволяв Уварову цілком послідовно до своїх монархічних переконань надати самодержавству історико-сакрального змісту і цілеспрямовано інкорпорувати означену доміную до змісту своєї охоронної теорії.

Останнім елементом канонічної формули Уварова став принцип «народності». Це дещо «примарна», розмита і навіть містична частина змісту триади. Означений факт має наступне пояснення. Уваров шукав цілісну інтелектуальну сентенцію, яку можливо було б протиставити революційному негативу європейських ліберально-світоглядних течій. Зміст останніх потенційно загрожував територіальній цілісності мультіетнічної системи імперії. До того ж, у імперського міністра не викликав сумнів той факт, що революція 1789 року не лише відкрила епоху тріумфу капіталізму, але й запустила механізм захисту інтересу національного капіталу. При цьому, жакливе, антилюдське первинне накопичення капіталу стало поштовхом для остаточного визнання статусу пролетаріату. Останній ставав не просто банальним прошарком у системі соціальної ієрархії, а політичною силою, озброєною марксистською наднаціональною ідеологією. Пройде лише п'ятнадцять років від моменту програмного виступу Уварова «Про деякі загальні засади, які можуть служити керівництвом при управлінні Міністерством Народної Освіти» (1833) і всі європейські монархії здригнуться від натиску антифеодальних сил та робітничого руху, що виник із наднаціональної «комуністичної примари».

Відповідно, далекоглядному міністру була необхідна наднаціональна, але все ж загальноруська модернізаційна парадигма. В її змісті мали поєднатися: династичний і конфесійний принцип самодержавства, візантійсько-цивілізаційна специфіка монархії. Фактично, тезою про «народність» у багатонаціональній Росії, закладалася ідеологічна основа для практичної реалізації штучного інтелектуального

проекту з формування великої загально-руської нації. Уваров досить швидко зрозумів руйнівну небезпеку європейських національних ліберальних ідей та соціальних потрясінь для строкатої монархії Романових. Тому міністр публічно наголошує: «соціальні бурі у Європі» стають причиною падіння суспільства, тому нам необхідно зміцнити вітчизну, зібравши до єдиного цілого священні останки всієї нашої народності» [Уваров, 1864, с. 2].

Не в останню чергу спонукальним чинником для уваровських ідеологічних пошуків став наявний національний дискурс, що вже мав місце в духовному змісті ряду європейських національних теоретиків. В той самий час, коло російських теоретиків-націоналістів було насичено певними інтелектуальними відтинками. Так, офіційну точку зору націоналістів представляли міністр С. Уваров, придворний історик М. Устрялов, історик-медієвіст Т. Грановський.

Наступна група – це романтичні націоналісти (М. Погодін, С. Шевирьєв). Їхні світоглядні переконання були близькими до офіційної позиції, вони тісно співпрацювали із самодержавством. Втім ідею особливості російського народу вони міцно переплели із ідеєю всеслов'янства на тлі ідеології царофільського панславізму.

Окремо групувалися релігійні націоналісти. Їх очолювали О. Хомяков, брати Кірієвські та Аксакови. Це релігійно-філософське коло мислителів процес формування великої загальноруської нації пов'язувало не з практичною стороною організації російських державних інститутів, а з діяльністю церкви. На їхню думку, церква історично забезпечила символічний бік доцентрового процесу російської національної єдності.

Замикали коло теоретиків-нації, так звані династичні націоналісти, журналісти Ф. Булгарін, М. Греч. Для них практична сторона становлення Російської держави, її континентальна велич – це виключна заслуга інституту монархії. Остання в публіцистиці названих літераторів поставала не лише носієм самодержавного ладу, але й як частина багатокілової російської національної культури. Відповідно, життєвим принципом для імперської молоді, на переконання Булгаріна, має бути «вірність монархії та віддане служіння Росії» [Рейтблат Абрам, 2016, с. 184]. У цілому, вищезазначені теоретики були світоглядно одностайними у плані формування великоруської національної повістки. Відповідно, ідея народності передбачала збереження відстані між дворянством і народом, а відданість самодержавству трактувалася як споконвічна духовна властивість руського народу.

Загалом, з огляду на європейську соціотенденцію та російський національний дискурс, Уваров намагається інтелектуально підмінити західну понятійну категорію «національність» російською – «народність». Останню категорію він наповнює руським світоглядно-патріотичним контентом задля підтримки вже існуючої традиційно-абсолютистської системи часів Миколи I Романова.

Варто підкреслити, що Уваров не випадково обрав таку категорію, як «народність» для змісту своєї ідеологічної конструкції. В узькому, стилістичному розумінні – це інтелектуальна формула епохи національного романтизму, яка спрямовувалася на

відтворення певного образу Росії, її народу як особливого світу, що протистоїть руйнівній експансії Заходу. Можна припустити, що витоки подібного інтелектуального концепту стали наслідком безпосередньої комунікації Уварова з німецьким історіософом Ф. Шлегелем. Останній був прихильником досить популярної в Європі першої половини XIX ст. романтичної орієнталістської концепції формування нації. Безпосередньо Ф. Шлегель, як і Й. Гердер зміст націотворення трактували як процес формування «своєрідності та відмінності нації в загальнокультурній системі європейських народів» [Шлегель, 1983, с. 97]. При цьому закріплення кожної культурної самобутності, на думку німецького філософа, це контекст інтелектуальної цілісності континентальних народів, що об'єднані спільним географічним і історичним детермінізмом.

До кінця міністр просвіти все ж спромігся доволі метафізично означити зміст принципу «народність». Причина криється в тому, що у 30–40-рр. XIX ст. поняття «російська національність» лише ставало об'єктом широкого інтелектуального дискурсу. Втім для європейців поняття «національність» вже наповнювалося змістом політичного суверенітету (Ф. Шиллер, Й.Г. Фіхте, Л. Кошут, Л. Штур, Ф. Палацький, К. Гавлічек-Боровський). Відповідно, європейський національний ренесанс спонукав міністра запропонувати суспільству імперське трактування змісту – «національність». Для Уварова «національність» не стільки факт приналежності людини до певної етнічної спільності людей, скільки процес модернізації соціумів «зверху» шляхом втілення контрольованого владною загальноруського проекту – «імперія-нація». Таким чином, на переконання міністра, не народ формує імперський простір, а бюрократія імперії, що набирає магістрального значення у змісті процесу утворення нації. При цьому безальтернативною умовою переходу феодального російського самодержавства у нову стадію «імперія-нація» ставала практика русифікації народів імперії.

З огляду на сказане варто додати, що означений інтелектуальний ланцюжок – «імперія-нація», в свою чергу спирався на соціальну природу руського соціуму, який переважно складався з селянства. Останні в силу своєї відірваності від інтелектуальної культури, зокрема і від елітарної освіти конкретно, фактично не могли впливати на практичний бік національного дискурсу.

Що стосується принципу «народність», то спочатку Уваров апелює до семантичної невизначеності змісту принципу, пояснює такий стан тим, що «всі політичні труднощі приховуються в проблемі узгодження старих і нових понять». Далі необхідність надати адекватне, осучаснене трактування самого принципу спонукає Уварова застосувати переважно метафоричні вирази, пояснюючи зміст і значення такої категорії, як «народність». «Подібно до людського тіла, – стверджує Уваров, – народність змінює свій зовнішній вигляд у відповідності до свого віку; риси змінюються з роками, але при цьому саме обличчя не повинне змінюватися» [Уваров, 1864, с. 2].

Загалом для міністра змістовне наповнення принципу ості було майже неподільно пов'язане із

ментальними особливостями руського народу. Не випадково, що у ювілейному звіті з нагоди п'ятиріччя свого призначення на міністерську посаду Уваров дає наступне визначення «народності»: «Дух російський, здоровий, високий, простий, смиренний, непохитний у покорі до наших царів. Він завжди готовий покласти життя за свою Вітчизну» [Уваров, 1839, с. 7]. На думку міністра принцип «народність» неможливо відділити від особливостей національної руської самобутності, в якій міцно переплелися специфічне історичне минуле та історична пам'ять про національні традиції.

Наполегливість, з якою Уваров намагається наповнити інтелектуальним змістом цей принцип, має своє цілком логічне пояснення. Без його фіксації втрачалася кінцева мета національної політики самодержавства, яка з 30-х рр. XIX ст. цілеспрямовано проводила політику уніфікації імперії і культурної асиміляції її народів. У той самий час варто визнати, що Уваров досить чітко вловив виклики часу періоду зародження і ранньої конкуренції західноєвропейських національних ідей. Тому його позиція однозначно віддзеркалила не тільки значення ролі, а в тому числі й практичні завдання імперської влади щодо розвитку російського націоналізму на його ранньому етапі.

При цьому міністр цілковито усвідомлював масштабність політичних і етнокультурних викликів, з якими пов'язаний практичний бік запровадження в освітній сфері такої ідеологічно наднаціональної і надетнічної категорії, як «народність». Причина такого підходу лежить на поверхні. До XIX ст. Російська імперія остаточно перетворилася на екстенсивно зростаючий, гетерогенний імперський простір, на якому проживали численні етнічні та релігійні меншини. На користь нашого твердження показово свідчать статистичні дані VIII-ї ревізії населення імперії. За даними перепису у 1833 р. доля росіян із числа всіх підданих імперії Романових навіть не дотягувала до половини, а становила лише 42,9 відсотка від загальної [Обозрение, 1834, с.40]. Чи варто дивуватися тому, що влада усвідомлювала потенційну небезпечність етнічної нерівноваги для політичної стабільності імперії і тому доклала максимум зусиль для усунення такої ситуації.

Тому цілком послідовно до наявної соціальної проблеми у 1834 р. в російських університетах, у тому числі у новоствореному імператорському університеті Св. Володимира у Києві, за наказом Уварова було відкрито кафедри російської історії і російської словесності. Такі організаційні ініціативи уряду з започаткування кафедр варто розглядати як внутріполітичну бюрократичну ініціативу самодержавної системи, яка ставила за мету «науково приборкати» зростаючий націоналізм. До того ж, російське суспільство продовжувало існувати як елітарна соціальна конструкція, і тому уваровський національний дискурс спрямовувався, в першу чергу, в середовище периферійної молоді.

Втім певним парадоксом офіційної конструкції стало те, що конкретизоване поняття такої категорії, як «народність» навіть дещо позбавляло представників титульної «великоруської» частини імперії своєї етноідентичності. У змісті тріади російський народ постає скоріше не окремим етносом, а такою собі

надетнічною історико-конфесійною імперською спільністю, що споконвічно об'єднувалася навколо самодержавних монархів. Такий надетнічний інтелектуальний пасаж був цілком органічним до змісту міфологізованої категорії – російське «самодержавство», але до кінця у «туманному» понятті «народність» розвивалася його титульна етнічна більшість.

Таким чином, у рамках публічного, наукового дискурсу, що мав місце в XIX ст. навколо категорії «національність», уваровську категорію «народність» варто розглядати, як спробу «зверху» розв'язати соціальну проблему багатоетнічної імперії. Теорія «офіційної народності» стала такою собі «толерантною» спробою влади об'єднати руській національний концепт із елементами західних національних теорій, що дозволило б не тільки зберегти міф про сакральність народної монархії, але й врятувати самодержавство від «палких мрійників» [ЦДІАК України, ф. 707, оп. 261, спр. 12, арк. 4], що провокують революційні потрясіння.

Зростаючий європейський націоналізм з його ліберально-демократичними практиками, нормами громадянського суспільства загострили суспільно-політичну ситуацію в Російській імперії. Уваров все більше починає керуватися імперськими категоріями, в яких імперська державна ідея явно придушувала національну і етнічну своєрідність народів Росії. Обрання такої політичної парадигми було не випадковим дійством влади. Така тактика забезпечувала остаточний демонтаж периферійного самоуправління та практику асиміляції і інтеграції крайніх еліт до центральної влади. Розширилися сприятливі можливості для переходу до військово-бюрократичних методів управління, що забезпечувало організовану основу придушення громадянських і етнічних ініціатив у регіонах імперії. Саме тому, враховуючи наявну внутріполітичну реальність, Уваров вже у 1833 р. у своїй ювілейній доповіді «Десятиліття міністерства народної освіти» наполегливо рекомендує проводити «цілеспрямовані заходи» асимілюючого характеру «по відношенню до різних інородців та іновірців нашої Великої держави» [Уваров, 1864, с. 2–4]. Як бачимо, Уваров доклав чималих зусиль щодо знищення зародків будь-яких партикулярських націоналістичних проєктів, не дивлячись на той факт, що культурні, історичні та мовні відмінності регіонів надавали достатньо змістовний матеріал для визнання периферійних етнічних специфік.

Втім, було б несправедливо з нашого боку репрезентувати Уварова, як банального політичного ретрограда монархічного дому Романових. Варто визнати, що міністр здійснив неабиякий вплив не тільки на процес ідеологізації інтелектуальної сфери, але й на практичний бік модернізації освітньої сфери як частини громадянських інститутів імперії. «Модернізаційний» бік уваровських реформ на сьогодні досить широко представлений у сучасній російській історіографії. Російські історики воліють говорити про позитив, втім всі його реформаторські дії до кінця спрямовувалися в бік створення імперського інформаційного та освітнього середовища.

Варто визнати, імперські новації Уварова все ж

видібно відрізнялися від реформ колишнього міністра О. С. Шишкова. Для низки сучасників останній був анекдотичною фігурою, а історики віднесли його до числа «обскурантів» за те, що він сприяв прийняттю у 1826 р. так званого цензурного «чавунного» статуту. Вочевидь, Уварову дісталася досить неоднозначна «спадщина». Новий міністр прекрасно усвідомлював, що проста традиція запровадження обмежувальних заходів у внутрішньовідомчих питаннях та в організації університетської освіти неминує стане умовою подальшого занепаду наукової сфери та може стати причиною соціального конфлікту та імперської катастрофи. Тому цілком послідовно до змісту своїх самодержавних переконань, Уваров заявить: «Ми живемо між ураганів і політичних шквалів ... тому, якщо я зможу відсунути Росію на п'ятдесят років від того, що їй пророчать, то я виконаю свою земну місію» [Никитенко, 1955, с. 174]. Уваров прагматично означив контури своєї міністерської діяльності – зміна імперської інформаційно-освітньої системи на історичних принципах і традиціях відданості російському самодержавству.

Втім для Уварова, людини, яка інтелектуально сформувалася на європейських елітарних концепціях, філософських, етичних і естетичних стандартах, була зрозумілою важливість запуску модернізаційний механізм в інформаційно-освітній сфері. Саме тому під час перебування на посаді міністра народної освіти Уваров наполегливо рекомендує розвивати самодержавну інформаційно-освітню систему на російському культурно-історичному інтелектуальному тлі, але за умови збереження вже наявних європейських досягнень. Міністр так формулює свою реформаторську парадигму: «необхідно: в російській системі використати європейський освітній позитив, але запозичувати його не з метою сліпого копіювання а для пізнання кращого» [Уваров, 1831, с. 127]. Як бачимо, Уваров, зважаючи на канонічно-ідеологічний зміст тріади, намагався практику реформування національної освіти сполучити із певним набором принципів та ідей, що визначали духовно-культурний позитив європейської цивілізації.

Варто визнати, такий підхід мав своє пояснення. Насамперед, західноєвропейська цивілізаційна своєрідність однозначно впливала на євразійську сутність Східної імперії. До того ж, навіть маючи на меті відмежуватися від західних суспільно-інтелектуальних моделей, влада не могла оминати інтелектуальний тезаурус просвітницької коліски, а пізніше й західного національно-культурного концепту. Останній однозначно «заражав» російське інформаційно-інтелектуальне середовище ідеями свободи, парламентаризму, самоврядності периферії, організації нових наукових інститутів. Все означене разом перевіряло на міцність імперський фундамент наднаціональної монархії.

Втім, уваровській «європейській» реформаторській підхід не містив жодного натяку на існування багатонаціональної реалії імперії. Міністр не взяв до уваги вже наявний міжетнічний конфлікт між титульним імперським етносом та «інородцями» (польський національний рух, фінське та єврейське питання, таємні товариства, кирило-мефодіївські

братчики, Північний Кавказ). Таким чином, український народ як і інші народи імперії вже не символічно, а остаточно інкорпоровалися у великий проект загальноруської нації.

Протягом шістнадцяти років керування міністерством народної освіти Уваров буде пристрасно віддаватися справі вибудовування каркасу класичної освітньої і наукової системи, яка мала б забезпечити подальше існування абсолютистської системи і тієї елітарної культури, якою вона була породжена. Тому все життя енергійний та цілеспрямований діяч буде шукати компроміс між аристократичними ідеалами минулої феодальної епохи і прагматичною капіталістичною реальністю дев'ятнадцятого століття. Майже тому він заборонить приймати до університетів дворянських неуків, навчання яких є «марною тратою часу». В той самий час наполегливо, із світською ввічливістю само-державного інтелектуала Уваров пропонує селективний засіб, що обмежить право вступати до університетів представникам нижніх станів та іногородців. Так у 1844 г. С.С. Уваров напише імператору записку. Він констатує: «у вищих і середніх навчальних закладах збільшується приплив чужорідної молоді, що народжена у нижчих шарах суспільства. Для них вища освіта є даремною справою, ця розкіш однозначно є невігідною для держави» [Рождественский, 1902, с. 256]. Коли нашого боку буде неважко передбачити, що реакція самодержавця Миколи I на записку була цілком схвальною. Реакція Миколи I на записку міністра була миттєвою. Великодержавний Російський самодержавець власноруч начертав схвальну резолюцію, чим фактично на багато років закріпив імперський характер освітньої системи.

Разом з тим, виходячи з мети реформування імперського освітнього середовища, Уваров намагається привнести модернізаційний механізм до університетської сфери. Так, була відновлена практика наукового стажування за кордоном, яке стало цілеспрямованою політикою міністерства та невід'ємною частиною академічного процесу. Показово, що саме стажування за державний кошт розцінювалося як обов'язкове при конкурсному відборі на посаду завідуючого кафедрою. Загалом, за кордоном побувало 67 відсотків викладачів з числа кафедральних вчених [Петров, 2001, с. 81]. Міністр у таких словах оцінить вагомість стажування для зміни якості імперської освіти: «Наукові подорожі піднімуть російську науку і університети на висоту знань тих народів, які колись випередили нас на освітянському шляху» [Рождественский, 1902, с. 251]. Таким чином наукові відрядження за державний кошт стали буденною практикою імперської науки.

У 1835 р. була проведена важлива університетська реформа, яка відмінила низку інструкцій та запроваджувала єдиний нормативно-правовий стандарт для навчальних закладів. Самодержавним іменним указом затверджувався «Загальний статут імператорських російських університетів». Коли не вдаватися у деталі, то документ варто вважати таким собі інтелектуальним пам'ятником, зміст якого поєднував розсудливий консерватизм із парадоксальним симбіозом суперечливих модернізаційних

ідей. Виходячи із самодержавного принципу управління державою, увесь професорсько-викладацький склад університетів зараховувався до числа імперського чиновництва і був зобов'язаний відповідати в освіті «за моральну і наукову частину» навчального процесу. Також новий статут містив положення щодо виборності адміністративно-бюрократичного персоналу, вводився принцип конкурсного відбору викладацького складу. За словами Уварова, реформа власне переслідувала дві головні мети: «Перше – підняти університетську освіту до раціональної форми; по-друге – залучити дітей вищого класу до навчання в університетах і зменшити пристрасність до іноземної освіти, блискучої, але чужорідної» [Рождественский, 1902, с. 251].

Втім, виникає закономірне запитання: чи була така уваровська інтелектуальна еkleктика, або як критично зауважив О.І. Тургенев, гнучка звичка Уварова «переходити від одного способу мислення до іншого» ризикованою для політичної кар'єри її автора? Для відповіді на поставлене запитання варто з'ясувати обставини суспільно-політичної діяльності Уварова. Насамперед, слід наголосити: реформаторські ініціативи міністра втілювалися в освітній простір імперії в епоху закріплення консервативної думки в суспільстві та панування православно-патріотичного стереотипу в російській інформаційно-освітній філософії. Фундамент останньої було закладено такими імперськими бюрократами, як Ф. Ростопчин і О. Шишков та істориками М. Карамзіним і С. Глинкою. При цьому їх переконання у значній мірі кореспондувалися із поглядами більшості представників консервативної частини самодержавної еліти зокрема, і Уварова конкретно.

Не в останню чергу світоглядна парадигма Уварова, його бюрократичний та реформаторський успіх визначалися фактом прихильного ставлення до нього з боку імператора. Відомо, що Микола I після грудневих подій 1825 р. привносив у практику державного управління категоричність власних суджень і тому «з армійською рішучістю» втілював «православний абсолютизм» у зміст державної ідеології. «Реалізація цього принципу, – упевнено повторював імператор, – можлива лише за умови «відданого» служіння самодержавству. Я дивлюся на людське життя, – наголошував монарх, – тільки як на службу, саме тому кожен повинен служити» [Шильдер, 1903, с. 147]. Таким чином, Уваров міг бути призначений на посаду імперського міністра лише за умови відданого служіння самодержавній системі.

Таким чином, відповідаючи на вище поставлене запитання про реформаторську зухвалість міністра, констатуємо, що Уваров однозначно був далеким від «політичної фронди» та лівих поглядів. Він високо цінував свій статус імперського чиновника. І тому, користуючись положенням улюбленця, не виходячи за рамки дозволеного міністру ідеологічного дискурсу, Уваров дозволяв собі вкрайливо переконувати «Його імператорську величність» підтримати державну програму з емансипації освіти, яка не має бути «ворожою європейському духу» [Уваров, 1864, с. 4].

До кінця, цілісна уваровська стратегія розвитку освіти імперії у сукупності передбачала комплекс

заходів, а точніше регламентів. З-поміж останніх виділяється закріплення охоронної парадигми в освіті. Відповідно, практичною вимогою у реалізації самодержавної програми «офіційної народності» ставало підвищення на всіх освітніх рівнях ролі і статусу російської мови.

Варто визнати, що левову частину у змісті нової освітньої політики Уварова посіла національна проблема. Зрозуміло, що практичний бік проблеми розв'язувався шляхом уніфікації імперії і культурної асиміляції її народів. Пріоритетною ставала ідея російського підданства, відданості самодержавству, що практично і визначало факт приналежності до руського імперського соціуму. В цілому, бюрократична спадщина графа Уварова є надзвичайно повчальною для розуміння ролі імперської влади в розвитку великоруського націоналізму та фактичному придушенні процесу становлення національної думки та культурного середовища України першої половини XIX ст.

Освітня та інформаційна політика Уварова щодо України була спрямована на нівеляцію національних особливостей українців. Останні, як і решта православного слов'янства розглядалися владою, як невіддільна частина імперського соціуму. На нашу думку, колишня безсистемна практика русифікації українських земель, від моменту започаткування Уваровим своїх інформаційно-освітніх реформ перетворюється у складову частину цілеспрямованої національної великодержавної політики. З цього часу русифікація отримує адміністративно-бюрократичні рамки. Таке твердження має наступне логічне пояснення. До уваровських реформ етнічні особливості українців для влади майже не були об'єктом прискіпливого політичного інтересу. Тому, спорадичні сплески інтересу до культурної та історичної своєрідності України (М. Гоголь, О. Пушкін), а також регіональний етнокультурний малоросійський патріотизм (історик М. Маркевич, композитори П. Гулак-Аремовський та Г. Квітка-Основ'яненко, письменник Є. Гребінка) в очах прихильників виховання великої загальноруської нації не представляли собою небезпеку для імперської цілісності.

Але все змінилося від моменту включення українського етносу у зміст російського великодержавного національного концепту. Період етно-академічного інтересу до «Малоросії», а з ним і період хаотичної, безсистемної русифікації українців закінчився. До кінця, уваровські реформи стали початком політики розширення кордонів руської етнічної спільності через бюрократичний механізми закріплення «зверху» в освіті процесу мовної та культурної асиміляції народів «Малоросії». Парадоксально, але практичну сторону проведення асиміляційної політики забезпечили класичні гімназії, вчительські семінарії, в тому числі й Київській Імператорській університет Св. Володимира.

Пізніше спадковий дворянин Волинської губернії, монархіст і руський націоналіст В. В. Катков досить прагматично озвучить мету організації Київського університету: «русський уряд відкриє університет, маючи на меті бажання вищою освітою погасити вузькі

національні антипатії і злити дві нації в одну» [Шульгин, 1914, с. 186]. Таким чином, навчальні заклади забезпечили інтелектуальну сторону русифікації українців, поляків, що слугувало меті трансформації самодержавної Росії в нову стадію розвитку держави – «імперія-нація».

Уваровська політика закріплення в інформаційно-освітньому середовищі концепції великоруського народу на землях України, не могла не призвести до сплесків польського націоналізму. Для активізації останнього існували чималі підстави. Так рішення Віденського конгресу про створення Царства Польського в межах Російської імперії сприяло деталізації і закріпленню негативних уявлень про росіян у польському суспільстві. Листопадове повстання і російсько-польська війна 1830 – 1831 років остаточно поклали край ілюзіям щодо спільності «братніх народів» у рамках ідеї слов'янської єдності.

До того ж підставою для зростання напруги між польською і російською етнічними спільнотами на теренах українських земель, стало розгортання націоналістичного дискурсу в межах їх інтелектуального середовища. Як відомо, польський соціум досить неохоче розставався з образом батьківщини, умовні кордони якої визначалися мріями про Річ Посполиту 1772 року. Невід'ємною частиною «Великої вітчизни», на переконання шляхти, були території українських і білоруських земель. Відповідно, польсько-російський націоналістичний дискурс не міг не отримати свого продовження в суперечках, що виникали в університетських аудиторіях. Існує чималий матеріал, за яким польська університетська молодь під час дискусій включала до змісту омріяної ідеї про «Велику вітчизну» значну частину сучасної України з переважно українським населенням. Така трактовка гостро сприймалася їхніми руськими опонентами, які вважали українські землі споконвічно руськими територіями. Ідеологічне обґрунтування такої позиції коріннями уходило в історію формування російського самодержавства та тезу про панування Рюриків на Київському престолі. Таким чином, український національний інтелект став заручником польської і російської національної практик.

Зрозуміло, що польсько-російській конфлікт не міг оминати інтелектуалів з університетського середовища. Наприклад, випускник, а з часом й викладач Київського університету О. Романович-Славатинський наступними словами представить причину міжетнічної конкуренції. Від моменту заснування університету «студентів було небагато, їх більша частина мала польське походження, а в аудиторіях переважала польська мова. Наявна ситуація стала причиною ізоляції студентів руського походження» [Романович-Славатинський, 1914, с. 194].

Логіка імперського процесу проектування великоруської нації потребувала радикальних рішень з боку самодержавства. Як констатував колишній випускник Київського університету В. Шульгин, у перші десятиріччя існування навчального закладу уся енергія влади, в особі Київського генерал-губернатора Д. Бібікова, була спрямована «в напрямку викорінення латино-польського засилля з освіти і придушення так званої язви польського безумства» [Шульгин, 1914, с. 186].

Втім, репресивні методи Бібікова проти польської шляхти і польської культури аж ніяк не варто вважати турботою правлячих кіл про захист української ідентичності. Старанність, з якою генерал-губернатор впроваджував в освітнє середовище тричленну уваровську охоронну формулу, поясню-валася його виключним бажанням перетворити освіту у засіб обрусіння, яке він розумів як відновлення дійсно «руського характеру земель», що був спотворений колонізацією. Таким чином, етнічна та історико-культурна ідентичність українського насе-лення взагалі не розглядалися владою як об'єкт внутрішньої національної політики.

Отже, якщо в цілому взяти до уваги зазначене вище, то стають зрозумілими положення з таємного циркуляру міністра народної освіти Уварова від 1847 р. У документі міністр зобов'язував керівників навчальних закладів проводити національну політику шляхом дотримання принципу виховання у студентства «почуття приналежності до народності». Відповідно, емоційна, а втім і ідеологічна сторона навчального процесу, – продовжує міністр, – має виходити із «руського початку», і таким чином повинна бути наповнена «руським духом» [ЦДІАК України, ф. 707, оп.261. спр. 12, арк. 6]. Як бачимо, Уваров досить «просто» розв'язував національне питання в імперській науково-освітній системі.

Нема необхідності спеціально доводити, що практична сторона ідеології «офіційного націоналізму» отримувала свою подальшу імплементацію у практичній площині будівництва і відкриття освітніх і університетських установ. Так, в Україні перспективна справа європеїзації і модернізації світської освіти, наукового знання і культурної сфері привідкрилась лише з моменту організації в першій половині XIX ст. Харківського і Київського університетів. Втім варто визнати, що головною метою царських урядів періоду фундації навчальних закладів були не суто державні інтереси з модернізації освіти і науки, але й мета підготовки та реалізація проекту виховання вірнопідданої, великої загальноруської нації. Тому не випадково, що згідно «Циркулярного наказу щодо дисертацій на отримання вченого ступеня» викладачам рекомендувалося бути відповідальними та вірнопідданими державними службовцями. Далі підкреслювалося, що дисертації мають мати «конкретну повноту, змістовність і чіткість» та «нести благі думки» і не містити ідей що «загрожують нашому самодержавному державному устрою» [Циркулярное предложение, 1914, с. 50].

Цілком зрозуміло, що проблема формування української національної парадигми лежить не лише в науково-освітній сфері. Відповідно, з нашої сторони цілком логічним буде означити деякі характерні риси цього процесу. Так, формування націй у більшості слов'янських народів Дунайської макросистеми відбувалося під скіпетром єдиної влади в межах багатонаціональної держави Габсбургів. Означимо, що для українців той самий процес проходив в умовах політичної роздробленості етносу (Україна знаходилася під австрійською та російською владами). До того ж, Відень, на відміну від російської національної практики на землях Наддніпрянщини, достатньо

«еластично» реалізовував свій внутрішньо національний принцип онімечення українців.

При цьому австрійська політична модель мультинаціональної династичної монархії не поширювалася на території, що входили до складу Російської імперії. Означена обставина суттєво вплинула на практичний бік як становлення, так і подальшого розвитку національних парадигм народів Східної імперії, зокрема конкретно і українців. На тлі повзучої інкорпорації України до складу Східної імперії її територія була поділена на губернії, повіти, а вся адміністративна влада передавалася в управління генерал-губернаторам. На Наддніпрянській Україні практичну сторону організації освітньої сфери виконував генерал від інфантерії Д. Бібіков.

Останній не лише контролював дії цивільних установ губерній, здійснював командування армійськими підрозділами, але й на практиці забезпечував підтримку офіційного націоналізму шляхом організації імперського інформаційно-освітнього процесу в межах Київського військового губернаторства. Про такий прагматичний підхід щодо розв'язання національної проблеми, ми можемо дізнатися зі спогадів В. Шульгина: «російський уряд, – пише випускник Київського університету, – започаткував університет, маючи на меті вищою освітою загасити вузькі національні антипатії та злити всі національності в одну загальну» [Шульгин, 1914, с.186]. Таким чином, цілком послідовно до змісту внутрішньої національно-православної політики Миколи I відбувалася «емансипація» етнокультурного середовища Наддніпрянської України в умовах інкорпорування російської національної ідеї до інформаційно-освітніх структур своїх колонізованих окраїн.

Висновки. Таким чином, Уваров посів своє місце в історії імперії не просто, як талановитий бюрократ-реформатор інформаційно-освітнього середовища, а як політик, який намагався емансипувати російську національну свідомість на тлі імперської ідеології, в ключі вірнопідданого ставлення до самодержавства. Його тріада слугувала меті ідеологізації соціуму задля утримання контролю влади над суспільним. Проголошена Уваровим програма «офіційної народності» протиставила неконтрольованому поширенню матеріалістичних і ліберальних ідей свідомий консервативний бар'єр у формі посилення бюрократичного регулювання освітньої сфери. У межах внутрішньої політики державного націоналізму міністр поєднав «народну освіту» «з духом православ'я, самодержавства і народності».

На практиці, до системи народної освіти був закладений ідеологічний інструмент, що впливав на адміністративну систему самодержавства у плані організації мовної і культурної асиміляції народів. Втім, практика використання військово-бюрократичного механізму як засобу інтелектуальної модернізації виявилася малоефективною справою. Фактично, протидія можливій перспективі інтеграції російського соціуму на загальногромадянській основі, обмеження національних, релігійних і етнокультурних практик стали умовою придушення регіональних громадянських ініціатив, а з часом причиною активізації національних рухів у межах імперських периферій.

Список використаних джерел

- Александр III Романов, 1881. *Высочайший Манифест*. 29.04.1881. [Online]. Режим доступу: https://ru.wikisource.org/wiki/Высочайший_манифест_29.04.1881 (дата звернення: 15. 01. 2020).
- Виттекер, Ц. Х., 1999. *Граф С.С. Уваров и его время: монография*, Санкт-Петербург, 350 с.
- Вортман, Р., 1999. «Официальная народность» и национальный миф российской монархии XIX века, *Культурные практики в идеологической перспективе. Россия, XVIII – начало XX века*, Москва, вып. 3, с. 233–244.
- Государственные преступления в России в XIX веке*, 1907: сб. полит. процессов и др. материалов, относящихся к истории революц. и оппозиц. движений в России, 1094 – 1906 / Сост. под ред.[и с предисл.] Б. Базилевского (В. Богучарского), Санкт-Петербург, т. 1, с. 184. [Online]. Режим доступу: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/8399-t-1-1825-1876-gg-1906-russkaya-istoricheskaya-biblioteka-1#mode/inspect/page/190/zoom/4>, (дата звернення: 12.01.2020).
- Днепров, Э. Д., 2011. *Российское образование в XIX – начале XX веках: монография*, Москва, т.1, 648 с.
- Миллер, А., 2020. Триада графа Уварова. [Online]. Режим доступу: <https://coollib.com/b/248234-aleksey-ilich-miller-lektsii-alekseya-millera-na-politru/read>, (дата звернення: 07. 03. 2020).
- Никитенко, А. В., 1955. *Дневник. 1826 – 1857*, Москва, 1955, т. 1, 540 с.
- Обозрение состояния городов российской империи в 1833 году, 1834. *Издано при министерстве внутренних дел*, Санкт-Петербург, 869 с.
- Петров, Ф. А., 2001. Российские университеты в первой половине XIX века. Формирование системы университетского образования, *Российские университеты и люди 1840-х годов*, Москва, 2001, кн. 4, ч. 1, 584 с.
- Погодин, М. П., 1846, *Историко-критические отрывки: монография*, Москва, 464 с.
- Рейтблат, Абрам., 2016. Фаддей Венедиктович Булгарин. Идеолог, журналист, консультант секретной полиции, *Новое Литературное Обозрение*, с. 174–195. [Online]. Режим доступу: <https://www.litmir.me/br/?b=546990&p=16> <https://books.google.com.ua/books?id=m03zCwAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false>, (дата звернення: 07. 03. 2020).
- Рождественский, С. В., 1902. *Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения, 1802 – 1902: монография: Санкт-Петербург*, 813 с. [Online]. Режим доступу: http://elib.gnpbu.ru/text/rozhdestvenskiy_istoricheskiy-obzordeyatelnosti_1902/ (дата звернення: 05. 12. 2019).
- Справочник по высшему образованию*, 1911. Руководство для поступающих во все высшие учебные заведения России, Сост. инж. Д. Марголин. Изд. 2-е, испр. и доп., Киев, «Сотрудник», 507 с.
- Уваров, С. С., 1831. О народонаселении в России. *Чтения Императорской Академии Наук в Санктпетербурге за 1829 и 1830 годы*. Отделение наук исторических, филологических и политических, Санкт-Петербург, кн.1, с.115–128.
- Уваров, С. С., 1839. Обзорение действий правительства за истекшее пятилетие, *Журнал Министерства народного просвещения*, № 1, с. 1–36.
- Уваров, С. С., 1847. *Письмо Попечителю Киевского учебного округа. Секретно. 29.05. 1847*, ЦДІАК України, ф. 707, оп. 261, спр. 12, арк 4–6.
- Уваров, С. С., 1864. *Десятилетие Министерства народного просвещения. 1833–1843*: (Записка, представленная государю императору Николаю Павловичу министром народного просвещения графом Уваровым в 1843 г.), Санкт-Петербург, 161 с.
- Уваров, С. С., 2006. О крепостном праве в России (1830–1831). Пер. с фр. и примеч. М. М. Шевченко, *Русский сборник*, Москва, т. 2, с. 176–193.
- Циркулярное предложение относительно диссертаций на ученой степени (13 декабря 1850 г.), 1914. *Соловьев И. М. Русские университеты в их уставах и воспоминаниях современников*. Университеты до эпохи 60-х гг., Санкт-Петербург, вып. 1, с. 58. [Online]. Доступно https://www.prlib.ru/node/678796/source#v=d&z=2&n=5&i=8707446_doc1_a74c1aa2-3e00-4412-8593-ef09b8da0e91.tiff&y=399.33331298828125&x=448 (дата звернення: 09. 01. 2020).
- Шильдер, Н. К., 1903. *Император Николай I: Его жизнь и царствование: монография*, Санкт-Петербург, т. 1, 252 с.
- Шульгин, В. В., 1914. Киевский университет при Библикове (1838–1855). *Соловьев И.М. Русские университеты в их уставах и воспоминаниях современников*. Вып. 1. Университеты до эпохи 60-х гг., Санкт-Петербург, с. 185–190. [Online]. Режим доступу: https://www.prlib.ru/node/678796/source#v=d&z=2&n=5&i=8707446_doc1_a74c1aa2-3e00-4412-8593-ef09b8da0e91.tiff&y=399.33331298828125&x=448 (дата звернення: 016. 08. 2020).

References

- Aleksandr III Romanov, 1881. *Vysochajshij Manifest*. 29.04.1881. [Supreme Manifesto] [Elektronnij resurs]: https://ru.wikisource.org/wiki/Vysochajshij_manifest_29.04.1881(data zvernennya: 15. 01. 2020) (in Russian).
- Dneprov, E. D., 2011. *Rossijskoe obrazovanie v XIX – nachale XX vekah*. [Russian education in the 19th - early 20th centuries]. Moskva, t.1, 648 s. (in Russian).
- Gosudarstvennye prestupleniya v Rossii v XIX veke*: sb. polit. processov i dr. materialov, odnosyashchihsia k istorii revoljuc. i oppozic. dvizhenij v Rossii, 1094–1906 [State crimes in Russia in the 19th century] / Sost. pod red.[i s predisl.] V. Bazilevskogo (V. Bogucharskogo), Sankt-Peterburg, 1907, t. 1, s. 184. [Elektronnij resurs]: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/8399-t-1-1825-1876-gg-1906-russkaya-istoricheskaya-biblioteka-1#mode/inspect/page/190/zoom/4> (data zvernennya: 12. 01. 2020) (in Russian).
- Miller, A., 2020. *Triada grafa Uvarova*. [Triad of Count Uvarov] [Elektronnij resurs]: <http://polit.ru/article/2007/04uvarov> (data zvernennya: 07. 03. 2020) (in Russian).
- Nikitenko, A.V. 1955. *Dnevnik. 1826 – 1857* [Diary], Moskva, t. 1 (in Russian).
- Obzrenie sostoyaniya gorodov rossijskoj imperii v 1833 godu. 1834. *Izdano pri ministerstve vnutrennih del* [Review of the state of the cities of the Russian Empire in 1833. Published by the Ministry of the Interior], Sankt-Peterburg, 869 s. [in Russian].
- Petrov F.A., 2001. Rossijskie universitety v pervoj polovine XIX veka. Formirovanie sistemy universitetskogo obrazovaniya [Russian universities in the first half of the 19th century. Formation of the system of university education] / «*Rossijskie universitety i lyudi 1840-h godov*», Moskva, kn. 4, ch. 1. [in Russian].
- Pogodin, M.P., 1846. *Istoriko-kriticheskie otryvki*, [Historical-critical passages: monograph], Moskva. (in Russian).
- Rejtblat, Abram, 2016. Faddej Venediktovich Bulgarin. Ideolog, zhurnalist, konsultant sekretnoj policii, [Faddej Venediktovich Bulgarin. Ideologist, journalist, secret police consultant], *Novoe Literaturnoe Obzrenie*. (in Russian).
- Romanovich-Slavatinskij, A.V., Professora i studentchestvo v Kievskom universitete po vospominanim, *Solovev I.M. Russkie universitety*. (in Russian).

Rozhdestvenskij, S.V., 1902. *Istoricheskiy obzor deyatelnosti Ministerstva narodnogo prosveshcheniya, 1802–1902*, [Historical overview of the activities of the Ministry of Public Education, 1802 – 1902], Sankt-Peterburg, s. 256. [Elektronnij resurs]: http://elibr.gnpbu.ru/text/rozhdestvenskiy_istoricheskiy-obzor-deyatelnosti_1902/, (data zvernennya: 05. 12. 2019). (in Russian).

Sbornik postanovleniya po Ministerstvu Narodnogo Prosveshcheniya. Carstvovanie imperatora Nikolaya I. 1825 – 1855. [Collection of resolutions on the Ministry of Public Education. The reign of Emperor Nicholas I] 1875. Shtaty i Prilozheniya, Sankt-Peterburg, t. 2. (in Russian).

Shilder, N. K., 1903. *Imperator Nikolaj I: Ego zhizn' i carstvovanie*, [Emperor Nicholas I: His life and reign] Sankt-Peterburg, t. 1. (in Russian).

Shishkov, A. S., 1914. Rech ministra narodnogo prosveshcheniya A.S. Shishkova 11 sentyabrya 1824 g. [Speech of the Minister of Public Education A.S. Shishkov September 11, 1824] / *Solovev I.M. Russkie universitety v ih ustavah i vospominaniyah sovremennikov. Universitety do epohi 60-h gg.*, Sankt-Peterburg, vyp. 1, s. 51. [Elektronnij resurs]: https://www.prlib.ru/node/678796/source#v=d&z=2&n=5&i=8707446_doc1_a74c1aa2-3e00-4412-8593-ef09b8da0e91.tiff&y=399.33331298828125&x=448 (data zvernennya: 09. 01. 2020). (in Russian).

Shulgin, V. V., *Kievskij universitet pri Bibikove (1838–1855)* [Kyiv University under Bibikov] / *Solovev I. M. Russkie universitety*. (in Russian).

Spravochnik po vysshemu obrazovaniju, [Higher Education Handbook] 1911. Rukovodstvo dlya postupayushchih vo vse vysshie uchebnye zavedeniya Rossii, / Sost. inzh. D. Margolin. Izd. 2-e, ispr. i dop., Kiev, «Sotrudnik». (in Russian).

Cirkulyarnoe predlozhenie odnositelno dissertacij na uchenyya stepeni [Circular Proposal for Degree Dissertations] (13 dekabrya 1850 g.), *Solovev I.M. Russkie universitety*. (in Russian).

Uvarov, S. S., 1831. O narodonaselenii v Rossii, *Chteniya Imperatorskoj Akademii Nauk v Sanktpeterburge za 1829 i 1830 gody*. [On population in Russia, Readings of the Imperial Academy of Sciences in St. Petersburg for 1829 and 1830] *Otdelenie nauk istoricheskikh, filologicheskikh i politicheskikh*, Sankt-Peterburg, kn.1. (in Russian).

Uvarov, S. S., 1834. Cirkulyarnoe predlozhenie [Circular offer] Upravlyayushchego Ministerstvom narodnogo prosveshcheniya nachalstvam uchebnyh okrugov o vstuplenii v upravlenie ministerstvom, *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya*, № 1. (in Russian).

Uvarov, S. S., 1839. Obozrenie dejstvij pravitelstva za istekshee pyatiletie [Review of government actions over the past five years], *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya*, № 1. (in Russian).

Uvarov, S. S., 1847. *Pismo Popechitelju Kievskogo uchebnogo okruga. Sekretno*. 29.05. 1847 [Letter to the Trustee of the Kyiv educational district. Secret] / Centralnij derzhavnij istorichnij arhiv Ukraïni, m. Kiïv/ CDIAK Ukraïni, f. 707, op.261, spr. 12, ark 4. (in Russian).

Uvarov, S. S., 1864. *Desyatiletie Ministerstva narodnogo prosveshcheniya. 1833–1843*, [Decade of the Ministry of Public Education] Sankt-Peterburg. (in Russian).

Uvarov, S. S., 2006. O krepostnom prave v Rossii (1830–1831) [About serfdom in Russia]. Per. s fr. i primech. M. M. Shevchenko, *Russkij sbornik*, Moskva, t. 2. (in Russian).

Uvarov, S. S., 1847. *Pismo Popechitelju Kievskogo uchebnogo okruga. Sekretno* 29.05. 1847, [Letter to the Trustee of the Kyiv educational district. Secret] CDIAK Ukraïni, f. 707, op. 261, spr. 12, ark 4. (in Russian).

Vortman, R., 1999. «Oficialnaya narodnost» i nacionalnyj mif rossijskoj monarhii XIX veka ["Official people" and the national myth of the Russian monarchy of the XIX century] / *Kulturnye praktiki v ideologicheskoy perspektive. Rossiya, XVIII – nachalo XX veka*, Moskva, vyp. 3. (in Russian).

Vitteker, C. H., 1999. *Graf S. S. Uvarov i ego vremya*, [Count S.S. Uvarov and his time] Sankt-Peterburg. (in Russian).

Yevhen Bevzyuk

PhD hab. (History), Professor, The Department of Country Studies,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

Olga Kotlar

PhD in Law, Associate Professor of the Department of International Law,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

IMPERIAL IDEOLOGY AS A PRINCIPLE OF MODERNIZATION OF THE INFORMATION ENVIRONMENT

The purpose of the study. The topic's relevance has been caused by the fact that research on S. Uvarov's ideological heritage was done mainly within the Marxist paradigm from the standpoint of social and class competition for many years. The Soviet historical science argued that imperial education had served the interests of autocracy; therefore, it had adopted the idea of Official Nationality. At the same time, historians quite carefully omitted the fact that S.S. Uvarov had laid the ideological tool for organizing the linguistic and cultural assimilation of the peoples of the Russian Empire. Scientific novelty. There has recently been a tendency to study the complicated bureaucratic and intellectual heritage of S. Uvarov (C.H. Whittaker, R. Wortman, E.D. Dneprov, A. Miller). Such attention has been related to a growing interest of contemporaries in the philosophy of conservatism with the intensification of national processes. The research aims to clarify the content and objectives of Uvarov's conservative and ideological doctrine, which became «an intellectual weapon» of modernization of the educational sphere and part of the domestic imperial national policy. The object of research is the ideological system of the Russian autocracy. The subject is S. Uvarov's intellectual heritage, specifically his Official Nationality program, which provided an algorithm for the «evolutionary» correlation of the ideological foundation of the Russian educational environment for many years. Conclusion. Hence, Uvarov took his place in the history of the empire not just as a talented bureaucrat and reformer of the educational environment but as a politician

who tried to emancipate the Russian national consciousness against the background of the imperial ideology, in the key of loyalty to the autocracy. His Triad served to ideologize society to maintain control over the public. Uvarov's proclamation of the Official Nationality program contrasted the uncontrolled spread of materialistic and liberal ideas with a conscious conservative barrier in the form of strengthening bureaucratic regulation in the sphere of education. Within the domestic policy of state nationalism framework, the minister combined «public education» «with the spirit of Orthodoxy, Autocracy, and Nationality».

Keywords: *information, propaganda, politics, education, university, nationality, ethnicity, nation, language, conservatism, Ukraine, Russia, empire, national movement, Orthodoxy, colonization.*

ФЕНОМЕН УКРАЇНСЬКОГО ДІАСПОРНОГО КІНОМИСТЕЦТВА В КОНТЕКСТІ КАНАДСЬКОЇ ПОЛІТИКИ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМУ

Анатолій Бодруг

аспірант кафедри історії України,

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Одеса

E-mail: anatech@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-6718-4957>

Стаття присвячена комплексному дослідженню генезису та розвитку українського кіномистецтва в умовах перебування поза межами етнічної території. Автор досліджує кіно, як один з важливих аспектів національно-культурницького руху української діаспори Канади другої чверті ХХ – початку ХХІ ст. Особливу увагу в роботі присвячено феномену канадського мультикультуралізму та його ролі як в розвитку англо-французької, так і української культурної традиції. Актуальність даної роботи пов'язана з сучасним геополітичним, економічним, культурним станом України у світі. Саме сьогодні в умовах воєнної агресії, етнічного геноциду та інформаційного шовінізму, що спричинили нову хвилю української еміграції, варто здійснювати кроки в сторону збереження національної спадщини та ознайомити світове співтовариство з досягненнями та нагальними потребами України. Тому культурна та стратегічна співпраця України та Канади є нині надто актуальною справою. У даній публікації узагальнюються основні аспекти історії українського та канадського кінематографу, формулюються спільні та відмінні риси західної – англосаксонської, французької та східнослов'янської – української кінотрадиції, аналізуються різноманітні прояви українського діаспорного кіномистецтва в Канаді та вивчаються акультураційні тенденції. Для досягнення зазначеної мети було залучено необхідну джерельну базу, що містить канадські та українські періодичні видання, які в переважній більшості вперше вводяться у науковий обіг. На основі ретельно вивченої дотичної історіографії автор робить відповідні висновки, які необхідні для цілкового розкриття теми наукової статті. Досить важливим є порівняння бачення творчого процесу з позицій істориків, культурологів і митців – акторів, режисерів та сценаристів, які вплинули на розвиток вітчизняного та закордонного кіно. Методологію статті складає: аналіз, історико-порівняльний та історико-генетичний методи. Об'єктом роботи є культура української діаспори Канади, а предметом – аналіз історії та розвитку українського кіномистецтва Канади, як держави мультикультурного спрямування. В даній статті робиться спроба доповнення та узагальнення різних аспектів порушеної проблеми.

Ключові слова: українська діаспора Канади, українське кіномистецтво, канадське кіно, Міжнародний кінофестиваль Торонто, мультикультуралізм.

Постановка проблеми. «Серед гульні, серед співу, серед розколиханої музики життя, серед виявів найбільших ентузіазмів миру – дивний відгомін пролунав зі Сходу. Врізався жахливим дисонансом у гармонію повенного світу, вразив, нагадав, налякав...! Чому ще війна? Хто її веде? Хіба не запанував мир на світі? Нажаль... Горіли хати, села, міста... Вічна, безсмертна Україна у вічній, безсмертній боротьбі. У важкому, геракливному змаганні за найкращі ідеї людства, за його найглибші елементи, у війні проти варвара, проти хижацької, чужою кров'ю зливої, мордом і грабунком нап'ятованої Москви. Україна далі у боротьбі! Хай знає про це світ!» [Любомирський, 1947, с. 5–6], – так 75 років тому досить влучно описав боротьбу УПА з радянським військом український журналіст, прозаїк, кіно-сценарист Степан Любомирський. І дійсно, нині Україна опинилась в схожому становищі, напевно, одвічної боротьби за право на власну національну ідентичність, державність та вибір політичного вектору розвитку. Але за останні 83 роки світ дуже змінився і цей факт став вирішальним для України, бо опора на маргіналізацію, воєнно-політичну нейтральність та вигідні економічні зв'язки стала серйозним прорахунком у загарбницьких планах наших опонентів. Світова спільнота різнобічно підтримує

нашу державу на шляху до демократичної мрії. Збереження та примноження української культури стало справою не лише українців, що творять у межах етнічної території, але і української діаспори, яка не перестає дивувати та надихати представників інших етносів. Так, українці Канади за більш ніж 130 років свого перебування на території Північної Америки створили міцну громаду, яка не тільки познайомила світ з легендарною історією, фольклором, подарувала найкращі зразки церковної і світської архітектури, живопису, скульптури, літератури, музики, театральної драматургії та кіно, але і вплинули на глобальну економіку та політичні процеси. Саме кіно, як вид візуального синтетичного мистецтва, зіграло далеко не останню роль в націєзберігаючому процесі. Зберігаючи своє, поглинаючи чуже та створюючи нове українці не лише збагатили свій культурний фонд, але і удобрили ниви канадського та світового кінематографу.

Аналіз досліджень і публікацій. Історіографічну базу даної статті складають роботи як іноземних, так і вітчизняних істориків, культурологів, кінознавців та соціологів. Насамперед варто звернути увагу на роботу викладачки Факультету журналістики Кафедрі соціальних комунікацій та інформаційної діяльності Запорізького національного університету Вікторії

Ковпак, яка розглядає кіномистецтво української діаспори в контексті соціокультурної комунікації. Соціологиня вважає, що націотворчий діалог, забезпечений як документальним, так і художнім кіно, забезпечує світовому українству його можливість актуалізувати комунікаційну ефективність через поліфонічну єдність, модуль-систему інформаційного вираження нації, епохи [Ковпак, 2013, с. 83]. Фундаментальним є дослідження історії українського кінематографу радянського кінорежисера, сценариста та прозаїка Василя Ілляшенка, який ретельно розглянув жанрову специфіку, мистецькі персоналії, їх твори та технології українського кіновиробництва. Великий пласт інформації пов'язаний з трьома основними віхами української історії: у складі Російської імперії (від 1893 р.), Радянського союзу та Незалежності з 1991 до 2003 рр. Схожою є монографія французького кінознавця українського походження Любомира Госейка, який розглядає історію вітчизняного кіно з 1896 по 1995 рр. На його думку: «Зі зрозумілих причин, попри всі зусилля, що їх доклали кінознавці радянської доби, саме такої праці, а тим паче – без замовчувань і спотворень, не вийшло з-під жодного пера» [Госейко, 2005, с. 5]. Тобто власною роботою Госейко намагається заповнити прогалину в дослідженнях українського кіномистецтва. Вельми цікавим є порівняння бачення історії вітчизняного кіно з позицій радянського та закордонного дослідника. Щодо іноземних кінознавців варто згадати роботи канадського культуролога Джорджа Мельника, професора Кафедри комунікації, медіа та кіно Університету Калгарі, доктора Крістофера Гітінгса, викладача Університету Західного Онтаріо, Джанін Маршессо, професорки Кафедри медійного мистецтва та соціальної взаємодії Йоркського університету в Торонто та Уїлла Стро, професора Кафедри міських медіа-досліджень, Факультету історії мистецтва та комунікаційних досліджень Університету Макгілла, які досліджують історію канадського кінематографу. На противагу зазначеним вище дослідникам канадська кінознавиця Ширлі Запорзан та етнолог Роберт Климаш у науковому співавторстві вивчили деякі аспекти українського документального кіно в контексті розвитку канадської кіноіндустрії. Климаш вважає, що значна кількість канадських фільмів міфологізує українську історію як країни походження, так і канадського Заходу, і характеризується тим, що можна було б описати як «етнографічна ностальгія» [Zaporzan, Klimasz, 1982, с. 6]. Отже, історія українського кіно цікавила низку дослідників, проте наразі відсутні комплексні дослідження, які присвячені феномену українського діаспорного кіномистецтва в контексті канадського мультикультуралізму.

Метою статті є комплексний розгляд процесу українського діаспорного кінотворення в умовах перебування за межами етнічної території у Канаді.

Завданнями роботи є: 1) узагальнення генезису української та канадської кінотрадицій; 2) розгляд історії українського діаспорного кіномистецтва; 3) аналіз сюжетної та жанрової специфіки творів кіно у межах другої та третьої хвиль української еміграції до Канади, а також розгляд сучасних тенденцій.

Виклад основного матеріалу. Ввечері 28 грудня 1895 р. в Гран-кафе у Парижі відбулась подія, яка змінила світогляд багатьох людей, бо саме в цей день відбувся перший публічний комерційний показ короткометражних фільмів. Символічно, що перший кіносеанс майже співпав з початком масової трудової імміграції українців до Канади (у 1891 р.), які поки що не здогадувались яку важливу роль у майбутньому кіно зіграє в соціально-політичному становищі не лише діаспори, а і цілої нації. Після перших успіхів живої і рухомої фотографії по Європі – в Парижі, Лондоні, Брюсселі, Берліні, Санкт-Петербурзі, Москві – поступ кінематографа братів Люм'єрів сягає і України – першим його громадським показом в Одесі 18 серпня 1896 р. за участі французьких кіномеханіків Поля Декора й Маріуса Шапої [Госейко, 2005, с. 7]. Ідея створення рухомого зображення розвивалась вченими багатьох країн, не оминула вона і українських фізиків. Так, в 1893 р. одеським механіком, викладачем Новоросійського університету Йосипом Тимченко було створено черв'ячний механізм-завитушку, який ліг в основу кінескопу. Хоча апарат і мав шанси на успіх, але тоді інвестори не побачили в ньому особливу комерційну вигоду і винахід інженера було відкладено в довгу скриню. В 1911 р. українським піонером кінематографу Д. Сахненком було знято перший повнометражний фільм вітчизняного виробництва – «Запорізька Січ». На початку ХХ ст. в Україні, головним чином, екранізували успішні п'єси Івана Котляревського. За часів Української Держави на чолі з Павлом Скоропадським у 1918 р. було утворено першу вітчизняну кінокомпанію «Українфільм», творча група якої встигла підготувати стрічку «В'їзд Директорії» (1919 р.). Загалом планувалось зняти цілу низку історично-патріотичних фільмів за творами П. О. Куліша, М. П. Старицького та В. К. Винниченка. За Радянських часів в Україні знімали переважно російськомовні фільми. Проте в цей період українську кінотрадицію намагалась розвивати ціла плеяда митців-новаторів, серед яких варто назвати О. Довженка, І. Кавалерідзе, С. Параджанова, Ю. Іллєнка, Л. Бикова та ін.

Якщо в Радянській Україні існувало багато ідеологічних перепон, що торкались мовної та сюжетної політики фільмування, то закордоном наші співвітчизники продовжили справу творців «Українфільму». Доволі успішно процес українського кінотворення проходив у Канаді, де наша діаспора вирішувала декілька завдань: асиміляційну протидію, етнічну репрезентацію та розвиток традиційної культури. Якщо перша та друга хвилі української еміграції переважно охоплювали пошук свого місця на новій землі, то третя хвиля на перше місце висунула соціальну боротьбу за рівноправне співжиття. Зрештою, національно-культурницький рух української діаспори у другій половині ХХ ст. став своєрідним мейнстрімом, який стосувався багатьох канадських етнічних груп. Для політичного приборкання Квебекських сепаратистських тенденцій та пом'якшення будь-якого соціального напруження серед різних народів Канади урядом П'єра Трюдо у 1971 р. було запроваджено концепцію мультикультуралізму, в законодавчо-ідеологічній розробці

якої активну участь прийняли талановиті науковці – члени НТШ, серед яких найбільше відзначився український мовознавець Ярослав Рудницький. Згідно мультикультурологічної парадигми будь-яка расово-етнічна різноманітність громадян являє собою основу канадського суспільства і гарантією держави є прагнення збереження та примноження культурної спадщини. У розробленому в 1988 р. «Акті про мультикультуралізм» наголошується, що всі громадяни Канади мають рівні можливості в участі у політичному, економічному, соціальному та культурному житті країни. Велику роль в зміні політичного курсу Канади у другій половині ХХ ст. зіграли як страйки робітників та виступи інтелігенції, так і культурні прояви, насамперед розвиток візуального мистецтва.

Історія кіно в Канаді переплітається з розвитком відповідної індустрії в США та бере свій початок у 1894 р., коли Джордж та Ендрю Холланди з Оттави (провінція Онтаріо) відкрили перший у світі салон для показу короткометражного кіно. У червні 1896 р. брати Люм'єр зняли «Ніагарський водоспад», що історично стало першою відеозйомкою канадських краєвидів. Незабаром 28 червня у Канаді в м. Монреаль відбувся перший публічний кінопоказ. Перший канадський режисер Джеймс Фрір у 1897 р. зняв цілу низку документальних стрічок про життя простих манітобських фермерів-іммігрантів. В кінці ХІХ ст. канадський уряд проводив політику заохочення прибуття емігрантів з Європи для аграрного освоєння диких прерій. Тому низка компаній, серед яких Канадська Тихоокеанська залізниця, спонсорували творчість першого канадського кінодокументаліста. На думку Кристофера Гітінгса перші прерійські кінопогуги мали за мету створення етнографічного кіно в Канаді, яке, визнаючи унікальну колонізовану позицію корінних націй, включало не тільки білі англосаксонські репрезентації корінних народів, але й такі репрезентації канадців східноєвропейського та азіатського походження [Gittings, 2001, с. 33].

В буремні часи Другої світової війни в канадській кіноіндустрії спостерігається певний застій, проте поступово починає набирати обертів українське кіномистецтво. У 1926 р. до Канади емігрував талановитий український актор, хореограф та режисер Василь Авраменко, який наприкінці 30-х рр. захопився ідеєю зняти за океаном низку україномовних стрічок. Отримавши у Канаді необхідні кошти, загально-визнаний балетмейстер подався до США, де було найкраще обладнання та акторський склад, який зумів би втілити його плани. Отже, у 1937 р. за мотивами твору Івана Котляревського на Нью-Йоркській кіностудії було знято фільм «Наталка-Полтавка», який отримав схвальні відгуки як від глядачів, так і від авторитетних кінокритиків. Авраменку вдалось згуртувати довкола себе найкращих представників української діаспори США та Канади, а також привернути увагу широкої громадськості до нашої культури. Створивши власну компанію «Avramenko Film Production», у 1939 р. світ побачила стрічка «Запорожець за Дунаєм» за мотивами однойменної опери Семена Гулака-Артемівського, в якій роль Одарки виконала Марія Сокіл, а роль Карася –

Михайло Швець – досить популярні на той час оперні співаки-емігранти. Незабаром за мотивами повісті Григорія Квітки-Основ'яненка було знято драму «Маруся» (1939 р.), де активну участь прийняв славнозвісний хоровий колектив, яким диригував Олександр Кошиць. В 1940 р. Авраменком на основі кадрів, знятих військовим дипломатом УНР Лисюком Калеником, було змонтовано документальний фільм «Трагедія Карпато-України». Ця стрічка містить унікальні кадри про створення Української Держави на Закарпатті у 1939 р. та її угорську окупацію. Даний фільм отримав неабиякий резонанс у Канаді. У 1957 р. канадським хореографом було срежисеровано «Фільм про українців Канади», який доволі детально проілюстрував історію перших піонерів від обробки дикої землі до соціально-політичної боротьби. Доволі глибоко представлена туга за Батьківщиною та намагання зберегти культуру предків. Стрічку було належним чином відзначено у канадському суспільстві, а матеріальні витрати взяв на себе провінційний уряд. Також відомо, що автором передмови до фільму навіть виступив 13-й прем'єр-міністр Канади Джон Діфенбейкер, який свого часу підтримував українську діаспору, а в 1961 р. посприяв встановленню у Вінніпезі першого канадського пам'ятника Т. Шевченку.

З початком третьої хвилі української еміграції (1950 – 1960 рр.) до Канади переважно прибувають не прості трудівники, а інтелектуали – переміщені особи, серед яких було багато прозаїків, художників, акторів та режисерів. У другій половині ХХ ст. у різних провінційних осередках українською діаспорою за підтримки канадського уряду було засновано низку кіностудій. За жанровою тематикою українці знімали документальні фільми про національно-визвольний рух та життя українських емігрантів на чужині. Також були популярними історичні, побутові драми і кіномюзикли. У провінції Онтаріо в м. Лінкольн було засновано кіностудію «Trident Motion Pictures», де у 1957 р. було знято кольорову кінохроніку про перших канадських іммігрантів – «Українське різнобарвне життя». У 1950-х рр. у Канаді працював німецько-український режисер Богдан Солук, який у Торонто заснував кіностудію «Soluk Production» і випустив низку документальних фільмів: «Українці Східної Канади» (1949 р.), «Чорноморці» (1952 р.), «Львівські катакомби» (1954 р.) та ін. Паралельно з ним у Торонто працювала студія «Orbit Film Corporation Ltd.», яка окрім документального спеціалізувалась на випуску художнього кіно. Так, у 1956 р. відомим співаком та режисером Михайлом Тагаєвим за мотивами оперети Ярослава Барнича було знято кольоровий кіномюзикл «Гуцулка Ксеня», а в 1957 р. було представлено фільми «Рожева карусель» та «Українці у вільному світі». На зміну двом зазначеним вище кіностудіям 23 листопада 1967 р. приходить нова сучасна українська компанія «Canukr Film Production», яка працювала у м. Ошава (провінція Онтаріо). Дана студія мала тоді найкраще обладнання для зйомки на 16 та 35 мм. кіноплівку кольорових звукових фільмів. Окрім україномовних на студії знімали англомовні фільми, а також відомі випадки випуску стрічок навіть на мові урду (одна з мов, поширених в Індії). Кіностудія «Canukr Film

Production» мала двоповерхову будівлю, в якій розташовувались відділи для повного циклу виробництва стрічок: монтажна кімната, проекційна, костюмерна, склад для декорацій та обладнання, гараж, фотостудія та невеликий кінотеатр на 30 місць, що призначався для попереднього перегляду фільмів. Творчою групою «Canukr Film Production» було знято цілу низку художніх фільмів за сценаріями українського прозаїка Степана Любомирського. Так, у 1966 р. режисером Іваном Красним було знято воєнну драму «Жорстокі світанки», в основі сюжету якої була боротьба Української повстанської армії з радянськими військовими загонами. Один з червоних офіцерів покохав зв'язкову УПА і, зрештою, перейшов на її бік. У 1969 р. Богданом Паздрієм було знято драму «Ніколи не забуду», де зображується канадський льотчик Петро Сокіл, який у роки Другої світової війни виконує завдання в Україні на боці радянської армії, але кохання до Оксани – членкині УПА та злочини НКВД змушують Петра змінити власне ставлення до «союзників». До інших значущих творів ошавської кіностудії слід зарахувати драму «Марічка» (1975 р.) режисера Уолтера Бачинського та «Зашуміла Верховина» (1976 р.). Продюсером даних стрічок виступив шевченківський лауреат Волтер Васік – власник кінокомпанії «Vasik-films». Відомою англомовною стрічкою студії «Canukr Film Production» є «Гордий вершник» («The Proud Rider») (1971 р.), головну роль в якому отримав канадський актор Арт Хіндл. В основі сюжету людина, яка прагне свободи і долучається до байкерської субкультури. Цікаво, що режисером фільму виступив українець У. Бачинський. В «Гордом вершнику» поєдналися англійська та українська кіновірчі традиції. Даний культурний діалог прослідковувався упродовж 1970 – 1980-х рр. Кіностудія «Canukr Film Production» проіснувала до 1995 р., але майже за 30 років було знято низку новаторських творів, які познайомили світ зі справжнім українським кіно.

Окрім фінансування українського кінотворення, канадські кінокомпанії робили самостійні спроби у фільмуванні українознавчих стрічок. Михайло Марунчак згадував: «Канадський «National Film Board» (укр. «Канадське національне управління кінематографії») пробував зробити декілька короткометражних фільмів з українською тематикою. Останній з цих фільмів «Курилик» («Kurelek»), переповідає переживання українських поселенців на фермах і збудований на основі картин і рисунків його сина, українського канадського маляра Василя Курилика» [Марунчак, 1991, с. 374]. Даний документальний фільм було знято в 1967 р. режисером Вільямом Петтігрю та було показано на Коркському міжнародному кінофестивалі в Ірландії.

Отже, фільмовими медіатрендами (провідними темами) української діаспори після 1945 р. були такі тематичні домінанти: УПА, Т.Г. Шевченко, Українська католицька церква, життя українських піонерів за кордоном, мистецтво та, звичайно, Голодомор [Ковпак, 2013, с. 85].

У другій половині ХХ – початку ХХІ ст. в українській кіноіндустрії Канади відзначились такі актори та режисери, як: Люба Гой (комедійна актриса,

відомі роботи «Конотопська відьма» (1990 р.), «Голодомор: голоси свідків» (2015 р.)), Борис Дунаєвський (актор театру та кіно, режисер, композитор, відома робота – «Квітка папороті» (1973 р.)), Євгенія Дунаєвська-Чайка (актриса та режисерка документальних та художніх фільмів: «Наталка Полтавка», «Дві матері», «Коли цвітуть сади» та ін.), Мерілін (Мімі) Кузик (телевізійна актриса, відомі роботи: «Блюз Гілл Стріт» (1984 р.), «Чиста комедія», «Викрадачі минулого» (1999 р.)), Ярослав Крепакевич (режисер та прозаїк, провідний член Фільмової ради Канади), Олег Купченко (драматург, режисер, педагог, автор 10 драм та 50 документальних стрічок), Галя Кучмія (журналістка, режисерка та продюсерка, відомі твори: «Душа сміється» (1973 р.), «Трамвай» (1977 р.), «Тисячоліття» (1988 р.), засновниця торонтонської кіностудії «Кінофільм»), Юрій Луговий (продюсер, оператор, режисер цілої низки документальних та художніх україномовних («Українці у Квебеку» (1979 р.), «Жнива розпачу» (1984 р.) – перша стрічка про Голодомор 1932 – 1933 рр., широко відзначена глядачами, істориками та кінокритиками, «Свобода мала ціну» (1994 р.) – фільм, який присвячено інтернуванню (примусове тримання у концентраційних таборах) українських емігрантів з Австро-Угорщини у 1914 – 1921 рр., яких канадський уряд (Канада – союзник Антанти) вважав шпигунами та союзниками ворожої країни-члена Четвертого Союзу, інші роботи: «Про гривні», «Микола Кристопчук») та англомовних фільмів («Police Dog» (укр. «Поліцейський пес») (1975 р.), «City on Fire» (укр. «Місто в огні») (1978 р.), «Tell Me Twice» («Скажи мені двічі») (1981 р.)), Іван Фецан (режисер, автор рекламних та документальних робіт: «Just in a Penitentiary» (укр. «Просто в виправній колонії»), «Juliana Lan, Dance Therapy» (укр. «Джуліана Лан, танцювальна терапія»), «A Ukrainian Christmas» (укр. «Українське Різдво») (1974 р.)), Фред Іванюк (телевізійний актор, відомий завдяки комедійній стрічці «Young Triffie» (2007 р.) та телесеріалам «Corner Gas» та «Dan for Mayor»), Джереми Кушнір (актор, співак та композитор, відомий завдяки участі в мюзиклах «Footloose» (1998 р.), «Jersey Boys» (2004 р.) та драмі Дугласа Морса «The Adulterer» (2000 р.)), Адам Смолюк (актор, сценарист та режисер, відомі роботи: «Monster in the Coal Bin» (укр. «Монстр у вугільному ящику») (1989 р.), «Horse Thieves» (укр. «Конокраді») (2005 р.), «Black Bridge» (укр. «Чорний міст») (2006 р.), Foodland (2010 р.)), Кетрін Винник (акторка та режисерка, яка знялась в низці канадських та американських серіалів: «Мисливці за старовиною» (2000 р.), «Доктор Хаус» (2007 р.), «Закон і порядок» (2008 р.) та художніх фільмів: «Кохання з повідомленням» (2002 р.), «Коли Ніцше плакав» (2007 р.) та ін).

Роботи українських режисерів приймають активну участь в численних кінофестивалях Канади, де наші стрічки виборюють визнання та нагороди. Так, у 1987 р. на Всесвітньому кінофестивалі у Монреалі (заснований у 1977 р.) було показано художній фільм В. Криштофовича «Самотня жінка бажає познайомитись», де актриса І. Купченко виборолла нагороду за кращу жіночу роль. В 2017 р. було відзначено короткометражку української режисерки І. Асонової –

«Клітка для папуги, що говорить». У 2018 р. на Міжнародному кінофестивалі у Ванкувері (заснований у 1982 р.) було показано драмедію «Вулкан» режисера Р. Бондарчука. У 2015 р. документальна стрічка «Зима у вогні» режисера Є. Афінеєвського прийняла участь в Міжнародному кінофестивалі в Торонто (заснований в 1976 р.), де отримала приз глядацьких симпатій. Належним чином у 2018 р. на Торонтонському кінофестивалі було відзначено документальний фільм «Процес» («The Trial») та драму «Донбас» (2018 р.) українського режисера С. Лозниці. В межах даного кінофестивалю з 2017 р. проходять Дні українського кіно. З 8 по 10 вересня 2017 р. було вперше представлено національний стенд «Ukraine is your destination» (укр. «Україна – це ваш пункт призначення»). Тоді було показано низку стрічок: драму Т. Ткаченко «Гніздо горлиці», спільний українсько-німецький документальний проект «Школа № 3», український історичний бойовик – екранізацію роману А. Кокотюхи «Червоний», комедії О. Борщевського «Dzidzio Контрабас» та А. Непиталюка – «Припутні». В Дні українського кіно у Торонто проходять майстеркласи та конференції, що присвячені історії та перспективам розвитку кіно в осередках української громади Канади та на території України. У 2020 р. було укладено угоду між Кабінетом Міністрів України та Урядом Канади про спільне кіно-виробництво, яка гарантує фінансову підтримку, пільги та вільне взаємне розповсюдження кіно.

Висновки. Таким чином, українська діаспора Канади створила унікальну кіномистецьку традицію, перебуваючи за межами етнічної території.

Усвідомлюючи важливу соціально-політичну роль кіно, як синтетичного візуального виду мистецтва, українці запобігли власній асиміляції, познайомили світ з фольклором, історією, літературою, драматургією, музикою, а також стали яскравим прикладом дії мультикультуралізму. Українці Канади успішно продовжили кінотворення. Так, протягом другої хвилі до Канади емігрував хореограф та режисер Василь Авраменко, який в 1930-х рр. створив низку документальних та художніх стрічок, рисою яких стали комедійні та драматичні сюжети на основі творів І. Котляревського, С. Гулака-Артемівського, Г.Квітки-Основ'яненка. Протягом третьої хвилі еміграції у Канаді було відкрито українські кіностудії: «Trident Motion Pictures», «Soluk Production», «Orbit Film Corporation», «Canukr Film Production» та ін., які спеціалізувались на створенні, як україномовних («Українці Східної Канади» (1949 р.), «Гуцулка Ксеня» (1956 р.), «Жорстокі світанки» (1966 р.), «Ніколи не забуду» (1969 р.), «Марічка» (1975 р.)), так і англійськомовних стрічок («Гордий вершник» (1971 р.)). Основними рисами кінотворення цього періоду була опора на сюжети діаспорних прозаїків, ілюстрація історичних подій, які знаходились під забороною у СРСР, впливи західних кінотрадицій. Відомі українсько-канадські кіномитці: Б. Солук, У. Бачинский, Г. Кучмій, Ю. Луговий, Л. Гой, Д. Кушнір, К. Винник та ін. Фільми українців Канади та України отримують визнання у низці кінофестивалів Кленової держави, уряд якої і нині продовжує надавати широку моральну, фінансову та політичну підтримку українським творцям і це надихає на створення нових шедеврів.

Список використаних джерел

- Gittings, C. E., 2001. *Canadian national cinema: ideology, difference and representation*, Abingdon: Routledge, 352 p.
- James, J. M., 1968. Pseudo – Nazi troops take over Town on Sunday. *Canadian Statesman*, 4 Sep, p. 1–2.
- Marchessault, J. and Straw, W., 2019. *The Oxford Handbook of Canadian Cinema*, Oxford: Oxford University Press, 505 p.
- Melnyk, G., 2004. *One hundred years of Canadian cinema*, Toronto: University of Toronto Press, 300 p.
- Rubin, R., 2021. Toronto Film Festival unveils contemporary world cinema and discovery lineup, *Variety*, 29 July. [online]. Доступно: Available at: <https://variety.com/2021/film/news/toronto-film-festival-contemporary-world-cinema-discovery-lineup-1235029304> (Accessed 7 April 2022).
- Wyndham, P. W., 2001. *Take One's Essential Guide to Canadian Film*, Toronto: University of Toronto Press, 286 p.
- Zaporzan S., Klymasz R. B., 1982. *Film and the Ukrainians in Canada. A filmography index of film titles and bibliography with supplementary appendices*, Edmonton: The Canadian Institute of Ukrainian Studies, 128 p.
- Білінський, Ю., 2014. Українське кіно: погляд з Канади. *Новий шлях - Українські вісті*, 24 вер. [online]. Доступно: <https://newpathway.ca/українське-кіно-погляд-з-канади> (дата звернення 10 квітня 2022).
- Госейко, Л., 2005. *Історія українського кінематографа (1896 – 1995)*, Київ: КІНО-КОЛО, 464 с.
- Ілляшенко, В. В., 2004. *Історія українського кіномистецтва. 1893 – 2003*, Київ: Вік, 412 с.
- Ковпак, В. А., 2013. Екранна публіцистика кіно української діаспори як інформаційно-комунікаційний канал. *Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації*, № 3–4. с. 83–87.
- Любомирський, С., 1947. *Жорстокі світанки*, т. 1, Вінніпег: Новий шлях, 235 с.
- Макух, А., 2017. Луговий Юрій. В: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін., ред. *Енциклопедія Сучасної України*, т. 18, Лт–Малицький, Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, с. 425.
- Марунчак, М. Г., 1991. *Історія українців Канади*, т. 2, Вінніпег: Накладом Української Вільної Академії Наук в Канаді, 512 с.
- Мацько, В. П., 2009. *Українська еміграційна проза ХХ століття*, Хмельницький: Дереза І. Ж., с. 117–275.
- Шишацька, Н., 2005. Юрій Луговий. Хочеться, щоб про Україну знали, *Кіно-Teatr*, № 3. с. 14–15.

References

- Bilinskyj, Ju., 2014. *Ukrainsjke kino: poghljad z Kanady [Ukrainian cinema: a view from Canada]*. *Novyj shljakh - Ukrajinsjki visti*, 24 Sep., online. Available at: <https://newpathway.ca/українське-кіно-погляд-з-канади> (Accessed 10 April 2022). (in Ukrainian).
- Ghosejko, L., 2005. *Istoriya ukrajinsjkogho kinematoghrafa (1896 – 1995) [History of Ukrainian cinema (1896 – 1995)]*, Kyjiv: KINO-KOLO, 464 p. (in Ukrainian).
- Gittings, C. E., 2001. *Canadian national cinema: ideology, difference and representation*, Abingdon: Routledge, 352 p. (in English).
- Illjashenko, V. V., 2004. *Istoriya ukrajinsjkogho kinomystectva. 1893 – 2003. [History of Ukrainian cinema. 1893 – 2003]*, Kyjiv:

Vik, 412 p. (in Ukrainian).

James, J. M., 1968. Pseudo – Nazi troops take over Town on Sunday. *Canadian Statesman*, 4 Sep., p. 1–2. (in English).

Kovpak, V. A., 2013. Ekranna publicystyka kino ukrajinskoji diaspori jak informacijno-komunikacijnyj kanal [Screen journalism of Ukrainian diaspora cinema as an information and communication channel]. *Derzhava ta rehiony. Serija: Socialni komunikacii*, № 3–4. pp. 83–87. (in Ukrainian).

Ljubomyrsjkyj, S., 1947. *Zhorstoki svitanky [Cruel dawns]*, t. 1, Winnipeg: New Pathway, 235 p. (in Ukrainian).

Macjko, V. P., 2009. *Ukrajinsjka emigracijna proza XX stolittja [Ukrainian emigration prose of the 20th century]*, Khmeljnyckyj: Derepa I. Zh., pp. 117–275. (in Ukrainian).

Makukh, A., 2017. Lughovyj Jurij [Lugovyj Yuriy]. In: I. M. Dzjuba, A. I. Zhukovs'kyj, M. Gh. Zheleznyak ta in., red. *Encyklopedija Suchasnoji Ukrainy*. T. 18. Lt–Malyc'kyj, Kyjiv: Instytut encyklopedychnykh doslidzhenj NAN Ukrainy, p. 425. (in Ukrainian).

Marchessault, J. and Straw, W., 2019. *The Oxford Handbook of Canadian Cinema*, Oxford: Oxford University Press, 505 p. (in English).

Marunchak, M. Gh., 1991. *Istorija ukrajinciv Kanady [History of Ukrainians in Canada]*, t. 2, Winnipeg: Nakladom Ukrajinskoji Viljnoji Akademiji Nauk v Kanadi, 512 p. (in Ukrainian).

Melnyk, G., 2004. *One hundred years of Canadian cinema*. Toronto: University of Toronto Press, 300 p. (in English).

Rubin, R., 2021. Toronto Film Festival unveils contemporary world cinema and discovery lineup, *Variety*, 29 July. [online]. Available at: <https://variety.com/2021/film/news/toronto-film-festival-contemporary-world-cinema-discovery-lineup-1235029304> (Accessed 7 April 2022). (in English).

Shyshacjka, N., 2005. Jurij Lughovyj. Khochetjsja, shhob pro Ukrajinu znaly [Yuriy Luhovyj. I want to know about Ukraine], *Kino-Teatr*, № 3, pp. 14–15. (in Ukrainian).

Wyndham, P. W., 2001. *Take One's Essential Guide to Canadian Film*, Toronto: University of Toronto Press, 286 p. (in English).

Zaporzan S., Klymasz R. B., 1982. *Film and the Ukrainians in Canada. A filmography index of film titles and bibliography with supplementary appendices*. Edmonton: The Canadian Institute of Ukrainian Studies, 128 p. (in English).

Anatolij Bodrug

Postgraduate Student at the Department of History of Ukraine,
Odesa I. I. Mechnikov National University, Odesa

THE PHENOMENON OF UKRAINIAN DIASPORIC CINEMA IN THE CONTEXT OF CANADIAN MULTICULTURALISM POLICY

The article is devoted to a comprehensive study of the genesis and development of Ukrainian cinema in the conditions of being outside the ethnic territory. The author explores cinema as one of the essential aspects of the national and cultural movement of the Ukrainian diaspora in Canada from the second quarter of the 20th – to the beginning of the 21st century. Particular attention is paid to the phenomenon of Canadian multiculturalism and its role in the development of both Anglo-French and Ukrainian cultural traditions. The relevance of this work is related to the current geopolitical, economic and cultural state of Ukraine in the world. Today, in the conditions of military aggression, ethnic genocide, and information chauvinism, which caused a new wave of Ukrainian emigration, it is necessary to take steps to preserve the national heritage and acquaint the world community with the achievements and urgent needs of Ukraine. Therefore, cultural and strategic cooperation between Ukraine and Canada is too important. This publication summarizes the main aspects of the history of Ukrainian and Canadian cinema, formulates standard and distinctive features of Western – Anglo-Saxon, French, and East Slavic – Ukrainian film tradition, analyzes various manifestations of Ukrainian diaspora cinema in Canada, and studies acculturation trends. We included the necessary source base to achieve this goal, containing Canadian and Ukrainian periodicals, the vast majority of which were put into scientific circulation for the first time. Based on carefully studied relevant historiography, the author draws the appropriate conclusions necessary for the entire disclosure of the topic of the scientific article. It is essential to compare the vision of the creative process from the standpoint of historians, cultural study researchers, and artists - actors, directors, and screenwriters who have influenced the development of domestic and foreign cinema. The article's methodology consists of analysis, historical-comparative, and historical-genetic methods. The object of the work is the culture of the Ukrainian diaspora in Canada, and the subject is the analysis of the history and development of Ukrainian cinema in Canada as a multicultural state. This article attempts to supplement and summarize various aspects of the problem.

Keywords: Ukrainian Diaspora of Canada, Ukrainian cinema, Canadian cinema, Toronto International Film Festival, multiculturalism.

СЛОВАЦЬКЕ ПИТАННЯ У ПОЛІТИЧНІЙ СТРАТЕГІЇ СЛОВАЦЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РАДИ В 1943 – 1945 РР.

Ігор Шніцер

кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри модерної історії України та зарубіжних країн, ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

E-mail: ihor.shnitser@uzhnu.edu.ua

Scopus Author ID: 57208490333

Researcher ID: T-7796-2019

<https://orcid.org/0000-0003-4681-0263>

Метою статті є дослідити словацьке питання у політичній стратегії Словацької національної ради (СНР) на завершальному етапі Другої світової війни. Методологічною основою пропонованої статті є принципи історизму та об'єктивності, застосування яких передбачає неупереджене зображення минулих подій у їх історичному контексті. Наукова новизна полягає в системному аналізі словацького питання в діяльності СНР в 1943 – 1945 рр. Автор статті констатує, що СНР з перших днів свого існування заявила про визнання самобутності словацького народу, підтримала програму повернення Словаччини до складу ЧСР та вимагала рівноправності чехів і словаків у спільній державі. Останнє де-факто передбачало перебудову ЧСР на федеративних засадах, проти чого виступав президент Е. Бенеш та представники чехословацького еміграційного уряду. СНР розпочала реалізацію програми вирішення словацького питання під час Словацького національного повстання 1944 р., яке хоча і зазнало поразки, посприяло звільненню Словаччини від німецької залежності та її інтеграції до антигітлерівської коаліції. СНР під час Словацького національного повстання трансформувалася у верховний законодавчий і виконавчий орган влади в Словаччині, який прибічники унітарної ЧСР не могли ігнорувати. За підсумком напружених переговорів у Москві між делегацією СНР та представниками чехословацького еміграційного уряду в березні 1945 р. словаки отримали можливість увійти до відродженої ЧСР як самобутній народ, а СНР стала його легітимним представником та носієм державної влади на території Словаччини. Важливим здобутком СНР стало й те, що чесько-словацькі відносини в новій ЧСР мали розбудовуватись згідно з принципом «рівний з рівним». Усі ці аспекти були зафіксовані в програмі уряду Національного фронту. СНР визнавалася носієм національного суверенітету та державної влади в Словаччині. Фактично мова йшла про розбудову ЧСР на федеративних засадах, оскільки передбачалося існування словацьких національних органів влади поряд з центральними. При цьому програма уряду Національного фронту детально не визначала базових принципів державно-правового устрою ЧСР, що у майбутньому завадило СНР зберегти власні досягнення у словацькому питанні.

Ключові слова: словацьке питання, Словацька національна рада, Словацьке національне повстання 1944 р., Чехословацька республіка, федерація, рівноправність.

Постановка проблеми. Період існування Словацької держави 1939 – 1945 рр. став часом панування в країні авторитарного режиму на чолі з президентом Й. Тісо. Попри зовнішні атрибути суверенності, Словацька держава мала фактичний статус німецького протекторату. Це робило її геополітичне становище вельми залежним від результатів Другої світової війни, оскільки унеможливило співпрацю з країнами антигітлерівської коаліції, представники яких не визнавали ні авторитарний режим Й. Тісо, ні сепаратну від Чехії словацьку державність [Боровець, 2012, с. 197].

Відсутність перспектив для збереження Словацької держави посприяла активізації діяльності представників місцевого руху Опору, які запропонували власні варіанти вирішення словацького питання після завершення Другої світової війни. Майже усі вони виходили з доцільності повернення Словаччини до складу Чехословацької республіки (ЧСР), відмінність полягала лише на яких умовах. Наприклад, члени підпільної групи «Флора» на чолі з В. Шробаром залишаючись на позиціях єдиного «чехословацького народу», підтримували плани президента Е. Бенеша

відродити ЧСР як унітарну державу чехів та словаків. Представники «Громадянського блоку» Й. Леттрих, Я. Урсіні, І. Карваш вимагали визнання самобутності словацького народу та його рівноправного становища у відродженій ЧСР [Пугач, 2013, с. 187]. Словацькі комуністи до середини 1943 р. активно пропагували гасло «За радянську Словаччину!», яке, однак, не було підтримано радянським керівництвом. Офіційна Москва була зацікавлена у відродженні сильної Чехословаччини як провідника радянського впливу в Центральній Європі [Записка керівника Комісії Народного комиссариата иностранных дел (НКВД) СССР, 1944, с. 30]. Диктатор СРСР Й. Сталін під час зустрічі з президентом ЧСР Е. Бенешем 18 грудня 1943 р. навіть заявив, що «Словаччина не повинна й думати про те, щоб стати самостійною. Вона належить Чехословаччині» [Мар'яна, 2009, с. 159]. У результаті словацькі комуністи підтримали програму повернення словаків до складу ЧСР, але за умови, що вона буде «національно федеративною та соціалістичною» [Мар'яна, 2016, с. 245].

Корінний перелом у ході Другої світової війни, підписання в грудні 1943 р. радянсько-чехосло-

вацького договору та поступове наближення радянської армії до довоєнних кордонів ЧСР підготували підґрунтя для співпраці представників демократичних та комуністичної течій руху Опору. Результатом такої співпраці стало створення в 1943 р. Словацької національної ради (СНР), яка мала підготувати всенародне постановня проти авторитарного режиму Й. Тісо та вирішити словацьке питання в інтересах словацького народу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Словацьке питання у політичній стратегії СНР на завершальному етапі Другої світової війни ще не було предметом спеціальних наукових досліджень в українській історіографії. У контексті дослідження кризи в Словацькій державі 1943 – 1944 рр. окремі аспекти цієї проблематики вивчав І. Боровець [Боровець, 2012]. У монографії І. Вовканича «Чехо-словацька держава в 1945 – 1948 роках. Нарис історії перехідного періоду» [Вовканич, 2000] фрагментарно висвітлено діяльність СНР в період занепаду Словацької держави та відродження ЧСР. Про словацьке національне питання на завершальному етапі Другої світової війни писали Є. Пугач [Пугач, 2006] та І. Шніцер [Шніцер, 2016]. Водночас дану проблематику вже не одне десятиліття досліджують закордонні історики. Серед них варто виділити праці М. Барновського [Barnovský, 1994] та Я. Рихлика [Rychlík, 2015], які написані з використанням широкого джерельного матеріалу та позбавлені перебільшення ваги Комуністичної партії Словацької держави та спробах вирішення словацького питання в 1943 – 1945 рр.

Завданням статті є дослідити словацьке питання у політичній стратегії СНР від часу її виникнення в грудні 1943 р. та до прийняття програми уряду Національного фронту в квітні 1945 р. Окрему увагу в статті автор приділяє висвітленню взаємовідносин СНР з президентом ЧСР Е. Бенешом, оскільки саме вони були визначальними для вирішення словацького питання на завершальному етапі Другої світової війни.

Виклад основного матеріалу. 26 грудня 1943 р. представниками «Громадянського блоку» Й. Леттріхом, І. Йоско та Комуністичної партії Словацької держави (КПС) Г. Гусаком, К. Шмідке, Л. Новомеським було підписано так звану «Різдвяну угоду». Вона передбачала створення верховного репрезентативного органу руху Опору – Словацької національної ради (СНР), яка мала підготувати національного повстання з метою повалення авторитарного режиму Й. Тісо та виконувати функції нових органів влади на визволеній території Словацької держави до проведення вільних виборів [«Vianočná dohoda», 1943, s. 109]. СНР з перших днів свого існування виступала за те, «щоб народ словацький і народ чеський, два споріднені слов'янські народи, вирішували надалі свої долі в новій Чехословацькій республіці, спільній державі словаків і чехів, на основі принципу рівного з рівним» [«Vianočná dohoda», 1943, s. 109]. Згідно з «Різдвяною угодою» 1943 р. внутрішній устрій майбутньої ЧСР мав бути демократичним, а про «остаточне оформлення конституційно-правових відносин словацького народу до народу чеського зі словацької сторони мали вирішити вільно обрані представники словацького

народу» [«Vianočná dohoda», 1943, s. 110].

Важливість «Різдвяної угоди» 1943 р. полягала у створенні СНР, яка чітко заявляла про визнання самобутності словацького народу, підтримці програми повернення Словацької держави до складу ЧСР та вимозі рівноправності чехів і словаків у спільній державі. Угода не містила деталей вирішення словацького питання. Це було зумовлено тим, що до неї увійшли лише ті положення, які встигли узгодити між собою представники громадянсько-демократичних груп і комуністів. Однак головні орієнтири діяльності СНР в словацькому питанні були сформовані доволі чітко.

За подіями в Словацькій державі стежив президент ЧСР Е. Бенеш, який у роки Другої світової війни активно працював в еміграції над відродженням домюнхенської держави. У своїх офіційних заявах він завжди наголошував, що «Словацька держава є невіддільною частиною республіки та ніколи не переставала нею бути» [Gebhart, 1991, s. 95]. У лютому 1943 р. в листі до своїх словацьких прибічників Е. Бенеш писав, що тільки збереження чехословацької єдності врятує словаків від поразки у війні. Наполягав на тому, що остаточні рішення по словацькому питанню мають бути прийняті тільки після його обговорення з тими, «хто залишився вірним, ... хто допоміг усунути старий режим» [Stanovisko Edvarda Beneša k ľudáckemu režimu, 1943, s. 302]. Водночас політик був готовий до компромісу з представниками словацького руху Опору. Доказом цьому був розроблений ним проєкт змін до Конституції ЧСР від 12 вересня 1943 р., який допускав можливість визнання поряд з чехословацьким народом словаків, передбачав проведення децентралізації в державі через створення в ЧСР крайнянських сеймів в Чехії, Моравії, Словацькій та Підкарпатській Русі, встановлення пропорційного представництва чехів та словаків в органах державної влади [Návrh Edvarda Beneša so zásadami revízie československej ústavy, 1944, s. 316–318].

Готовність Е. Бенеша до компромісу з представниками словацького руху Опору була продиктована передусім його страхом втратити контроль над подіями в Словацькій державі. При цьому особисто президент залишався прихильником теорії чехословакізму та унітарної ЧСР. Недарма у грудні 1943 р. під час зустрічі з представниками Закордонного бюро КПЧ в Москві політик заявив: «Ви ніколи не переконаєте мене в тому, щоб я визнав словацьку націю... Я вважаю, що словаки – це чехи й що словацька мова є лише одним з діалектів чеської мови. Я нікому не забороняю називати себе словаком, але не допущу, щоб проголошували існування словацького народу» [Мар'яна, 2013, с. 374].

Подібні погляди Е. Бенеша не сприяли його конструктивній співпраці зі СНР. І це при тому, що станом на 1944 р. прибічники існування єдиного чехословацького народу в Словацькій державі були в меншості. Місцеві комуністи у спеціально підготовленому документі про ситуацію в Словацькій державі в середині 1944 р. з цього приводу писали наступне: «сьогодні у Словацькій державі вже не точаться дискусії про те, чи є словаки народом чи ні. Це зрозуміло і колишнім чехословакам. Словаки є самостійним народом, що має такі ж права, як і будь-який інший

народ... Словацьчина з національної точки зору пережила своє відродження після 1918 р. та закінчила свій розвиток після 1938 р... Чехословаки – це білі ворони, здебільшого чеського походження» [Správa 5. ilegálneho ústredného vedenia KSS, 1944, s. 333].

СНР, підтримуючи ідею відродження ЧСР, була змушена налагодити співпрацю з президентом Е. Бенешом. Зважаючи на це, сторонам у першу чергу потрібно було узгодити питання, на яких умовах Словацьчина повернеться до складу ЧСР? Відтак вже наприкінці липня 1944 р. СНР інформувала Е. Бенеша про своє бажання бачити, що «нова республіка буде спільною державою чехів та словаків, яка забезпечує двом народам, як рівноправним партнерам, можливість самостійно керувати своїми справами» [Barnovský, 1994, s. 72]. Жодних деталей бажаного для СНР державно-правового становища Словацьчини в ЧСР озвучено не було. Представники СНР продовжували говорити про словацьке питання в загальних рисах, що ускладнювало розуміння пропагованого ними гасла «рівний з рівним». Винятком у цій ситуації був хіба що виступ представника СНР К. Шмідке на нараді делегатів чехословацької влади та закордонного бюро КПЧ в Москві 29 серпня 1944 р. У ньому він заявив, що «окрім чеської автономії має бути словацька автономія та українська автономія» [Barnovský, 1994, s. 73]. К. Шмідке вважав, що автономна влада має мати доволі широкі повноваження, а до компетенції центральної влади мають належати фінанси, політика безпеки та оборони, зовнішня політика. Історик М. Барновський писав, що реалізація подібних планів означала б повернення до ситуації, яка існувала в ЧСР після проголошення автономії Словацьчини 6 жовтня 1938 р. [Barnovský, 1994, s. 73].

29 серпня 1944 р. під керівництвом СНР розпочалося Словацьке національне повстання. У Декларації Словацької національної ради від 1 вересня 1944 р. було проголошено, що СНР є верховним органом руху Опору та бере на себе роль законодавчого і виконавчого органу влади в Словацьчині як частини відродженої ЧСР [Deklarácia Slovenskej národnej rady, 1944, s. 353]. У документі також відзначалося, що СНР виступає «за братерське співіснування з чеською нацією в новій Чехословацькій республіці. Конституційно-правові, соціальні, економічні та культурні питання республіки будуть взаємною згодою та остаточно вирішені обраними представниками словацького та чеського народу в дусі демократичних принципів, прогресу та соціальної справедливості» [Deklarácia Slovenskej národnej rady, 1944, s. 353].

Під час Словацького національного повстання 1944 р. СНР утворила центральний орган виконавчої влади Корпус уповноважених та видала 40 постанов, які мали силу законів. Іншими словами, у вересні – жовтні 1944 р. в Словацьчині під керівництвом СНР активно проходив процес розбудови нових органів державної влади. Це не відповідало планам Е. Бенеша, який вважав, що будь-які зміни в Словацьчині мають відбуватися «зі згоди та під цілковитим контролем центральної влади та президента республіки» [Klimek, 1994, s. 61]. Ще 3 серпня 1944 р. президент підписав

конституційний декрет про тимчасове управління визволеною територією ЧСР, який передбачав передачу усієї влади в Словацьчині чехословацькому урядовому делегату. У відповідь 29 вересня 1944 р. СНР прийняла постанову про взаємовідносини з лондонським емігрантським урядом та президентом, в якій наголошувалося, що саме СНР належить законодавча, виконавча та урядова влада на усій території Словацьчини в домюнхенських кордонах [Veňa, 1994, s. 69].

З метою врегулювання спірних питань у чесько-словацьких відносинах делегація СНР у складі Я. Урсіні, Л. Новомеського та М. Весели у жовтні 1944 р. прибула до Лондона для переговорів з президентом та представниками чехословацького еміграційного уряду. Під час переговорів члени делегації СНР наполягали на визнанні самобутності словацького народу, розбудові нової держави згідно з принципом «рівний з рівним» та праві СНР бути носієм законодавчої й виконавчої влади в Словацьчині у майбутній ЧСР [Rychlík, 2015, s. 271]. Питання повоєнного державно-правового устрою ЧСР на переговорах не підіймалися. При цьому в приватних розмовах делегати СНР говорили про доцільність розбудови ЧСР на федеративних засадах.

За підсумком переговорів у Лондоні була прийнята спеціальна постанова, у якій зазначалося, що ЧСР «буде національною державою рівноправних чехів, словаків і підкарпатських українців» [Пугач, 2013, с. 190]. Також була досягнута домовленість про те, що СНР буде підтримувати контакти з президентом і чехословацьким урядом через урядового делегата. Важливим підсумком переговорів було й те, що в посланні президента Е. Бенеша до СНР були «визнані словаки» (як народ) та наголошено, що вони повинні існувати «без суперечок, непорозумінь та дискримінації» [Пугач, 2013, с. 191]. При цьому політик зазначав, що «чехи та словаки є для мене рівноцінними, рівноправними та цілком зрілими частинами одного і того ж народу. Одні говорять чеською мовою, інші – словацькою, обидві мови рівноправні та рівноцінні...» [Мар'яна, 2013, с. 375].

Придушення нацистськими військами Словацького національного повстання 1944 р. привело до фактичного припинення діяльності СНР в Центральній Словацьчині. 23 жовтня 1944 р. пленум СНР схвалив постанову №40 про тимчасову передачу своїх повноважень Президії та окремим членам СНР [Вовканич, 2000, с. 146]. Поступове відновлення юрисдикції СНР у Східній Словацьчині розпочалося тільки наприкінці січня – на початку лютого 1945 р. 3 1 лютого звільненими територіями Словацьчини стала керувати Делегація СНР з центром у м. Кошице. Усвідомлюючи, що визволення Словацьчини від фашистських загарбників не за горами, СНР активізувала свою роботу по вирішенню словацького питання.

4 лютого 1945 р. було оприлюднено маніфест СНР, в якому зазначалося, що в новій ЧСР «старому централізму не буде місця» [Manifest Slovenskej národnej rady, 1945, s. 397]. Водночас наголошувалося, що чеський та словацький народи за взаємною домовленістю будуватимуть свої відносини на основі

цілковитої рівності. У Словаччині та Чехії самі словаки та чехи вирішуватимуть внутрішні справи, а центральний сейм та центральний уряд – спільні питання єдиної та неподільної держави [Manifest Slovenskej národnej rady, 1945, s. 397]. Даний документ засвідчив подальшу еволюцію СНР в напрямку розбудови ЧСР на федеративних засадах.

У зв'язку з майбутньою поїзкою президента Е. Бенеша до Москви, 17 лютого 1945 р. пленум СНР розглянув питання майбутнього державно-правового становища Словаччини в ЧСР. У робочих записках пленуму було описано можливу структуру владних органів і органів управління у федеративній державі чехів і словаків. Виглядала вона наступним чином: президент, центральний уряд, центральний парламент, словацький уряд, словацький парламент, чеський уряд, чеський парламент. Присутній на пленумі І. Штефанік навіть запропонував утворити спеціальну комісію, яка б «міркувала про державно-правову побудову ЧСР» [Varnovskú, 1994, s. 77]. За підсумком роботи пленуму СНР не було прийнято жодної резолюції. Річ у тому, що керівництво СНР очікувало на повернення з Москви Г. Гусака. Останній брав участь у переговорах з керівництвом КПЧ та мав проінформувати СНР про погляди чеських комуністів на словацьке питання. За свідченнями Г. Гусака, лідер КПЧ К. Готвальд загалом був прибічником розбудови ЧСР на федеративних засадах, але переживав, як до цього поставляться «в чеських землях, де в результаті нацистської окупації загострилися національні почуття та зміцніли анти словацькі настрої» [Мар'яна, 2016, с. 249].

Під час конференції КПС в Кошицях 28 лютого – 1 березня 1945 р. офіційно було оголошено про те, що словацькі комуністи виступають за федеративну ЧСР. Водночас у постанові пленуму СНР від 2 березня 1945 р. говорилося наступне: «Очікуємо від президента та нового уряду, ще до приїзду в Словаччину, що вони урочисто та офіційно оголосять про цілковиту рівноправність народу словацького та народу чеського в рамках єдиної та неподільної Чехословацької республіки» [Uznesenie pléna Slovenskej národnej rady, 1945, s. 403]. Також СНР висловлювала сподівання, що новий уряд візьме на себе зобов'язання конституційно врегулювати чесько-словацькі відносини згідно з принципом рівності між двома народами.

Другий пункт постанови СНР від 2 березня 1945 р. містив вимогу до чехословацької влади підтвердити чинність першої постанови СНР про те, що саме вона є носієм законодавчої, урядової та виконавчої влади у Словаччині [Uznesenie pléna Slovenskej národnej rady, 1945, s. 403]. Згідно з даною постановою СНР до повноважень спільного чехословацького уряду мали бути віднесені питання зовнішньої політики, зовнішньої торгівлі та оборони, а до спільної компетенції СНР та чехословацького уряду – питання залізничного транспорту, пошти, телеграфу та фінансів. Також у документі наголошувалося, що словацькі військові підрозділи мають формуватися переважно зі словацьких військовослужбовців, а урядовою мовою в ЧСР поряд з чеською має стати й словацька мова. Тимчасово Словаччина мала залишатися самостійною митною територією, зі своєю валютою, але в майбутньому передбачалося її

об'єднання з чеськими землями. Насамкінець у постанові СНР від 2 березня 1945 р. висловлювалося сподівання, що персональний склад чехословацького уряду відповідатиме принципу рівноправності чехів і словаків, а її програма – головним принципом «Різв'язної угоди» 1943 р. [Uznesenie pléna Slovenskej národnej rady, 1945, s. 405].

Таким чином, головні положення постанови СНР від 2 березня 1945 р. свідчили про її бажання відродити ЧСР на федеративних засадах. Даний документ мав стати основою для майбутніх переговорів СНР із представниками чехословацького уряду на чолі з президентом Е. Бенешом в Москві з приводу формування проєкту нової урядової програми. Спеціально для переговорів була створена делегація СНР, до якої від демократів увійшли Я. Стик, В. Шробар, Я. Урсіні та М. Фер'єнчік, а від комуністів – Г. Гусак, Л. Новомеський та І. Шолтес. Відзначимо, що становище СНР на майбутніх переговорах було доволі хитким, оскільки внаслідок поразки Словацького національного повстання вона де-факто втратила владу в Словаччині та не могла собі дозволити говорити з представниками Е. Бенеша з позицій «господаря у власному домі». Тим паче, що згідно з радянсько-чехословацькою угодою від 8 травня 1944 р. представники радянської армії мали передати владу на звільненій території ЧСР чехословацькому урядовому делегату.

Переговори у Москві проходили з 22 по 29 березня 1945 р. Президент Е. Бенеш безпосередньо не приймав у них участі, хоча й мав окремі зустрічі з представниками зацікавлених сторін. Наприклад, під час зустрічі з делегацією СНР він пообіцяв не вживати термін «чехословацький народ», а говорити чехи та словаки. Найбільші дискусії між учасниками переговорів в Москві доволі прогнозовано викликало словацьке питання. Делегація СНР вимагала гарантій того, що чинне становище в Словаччині буде закріплене в новій конституції ЧСР. З урахуванням цих вимог було редактовано відповідний розділ проєкту програми уряду Національного фронту. Зокрема у ньому говорилося, що уряд визнаючи словаків національно-самобутнім народом, прагнути до того, «щоб у чесько-словацьких відносинах застосовувався принцип рівного з рівним» [Program vlády Národného frontu Čechov a Slovákov, 1945, s. 407]. Також чехословацький уряд зобов'язувався вважати СНР не лише легітимним представником самостійного словацького народу, але й носієм законодавчої, урядової та виконавчої влади на території Словаччини. Загальнодержавні питання уряд мав вирішувати у «тісній співпраці зі СНР та Корпусом словацьких національних уповноважених, виконавчим урядовим органом СНР» [Program vlády Národného frontu Čechov a Slovákov, 1945, s. 407].

Проти таких формулювань у проєкті урядової програми виступили присутні на переговорах представники національно-соціалістичної, народної та соціал-демократичної партій. Зокрема член народної партії Ф. Гала у подібному проєкті вбачав прагнення СНР закріпити дуалістичну систему державно-правового устрою ЧСР. Представник національно-соціалістичної партії Я. Странський також виявив

невдоволення проєктом, заявивши, що виступає проти передчасних зобов'язань, оскільки форми майбутнього державного об'єднання мають вирішувати «як словаки, так і чехи».

Під час московських переговорів комуністи запропонували власний варіант вирішення словацького питання. Він полягав у визнанні самобутності словацького народу, повноважень СНР, створенні словацьких військових підрозділів та отриманні гарантій, що все це буде закріплено у новій конституції ЧСР. Фактично мова йшла про розбудову ЧСР на федеративних засадах, що звісно не задовольняло присутніх на переговорах чеських політичних репрезентантів. Тому національно-соціалістична партія представила свій проєкт програми уряду. У ньому містилася теза про визнання самобутності словацького народу, але були відсутні будь-які конкретні зобов'язання та деталі щодо державно-правового становища Словаччини в ЧСР, оскільки врегулювання взаємин чеського та словацького народів мало бути відкладено до остаточного визволення країни. Це викликало невдоволення делегатів СНР. Зокрема Г. Гусак з цього приводу заявив: «СНР підтвердила ідею словацької держави... У вашому проєкті є кілька пунктів, які викликають побоювання. Чому необхідно весь час висувати на передній план термін – «тимчасово»... Сьогодні існує небезпека, що все може повернутись до старого. Уряд має рішуче заявити, що республіка будуватиметься на нових принципах... і йдеться не про тимчасову угоду, а про послідовну лінію в чехословацькій політиці» [Cesta ke květnu, 1965, s. 426]. Водночас В. Шробар від імені делегації СНР висловив бажання «домовитися про надійні гарантії, щоб ми жили, як рівний з рівним, зрештою ми не вимагаємо якихось виняткових прав щодо чеських земель» [Cesta ke květnu, 1965, s. 429].

За підсумком дискусій СНР підготувала новий варіант відповідного розділу проєкту програми уряду Національного фронту. Він передбачав існування в ЧСР словацьких органів законодавчої, урядової та виконавчої влади. Водночас передбачалося, що про майбутній «розподіл компетенцій між центральними та словацькими органами влади домовляться легітимні представники народу словацького та чеського» [Friš, 1968, s. 159]. Після чергових бурхливих дискусій, представники чехословацького уряду в Лондоні підтримали запропонований СНР варіант відповідного розділу проєкту урядової програми. І саме в такому формулюванні він лів в остаточний варіант програми першого уряду Національного фронту чехів і словаків.

Досягнутий на переговорах у Москві в березні 1945 року чесько-словацький компроміс лів в основу 6 розділу програми уряду Національного фронту, хоча насправді він не задовольняв жодну зі сторін. Чеські політики й надалі підтримували ідею відновлення унітарної держави, а словаки – залишалися прибічниками федеративного устрою. На слабкі сторони програми нового чехословацького уряду в словацькому питанні вказував й завідувач ІV Європейським відділом НКЗС СРСР В. Зорін. Зокрема він відзначав, що хоча у проєкті програми і йшлося про рівноправність чеського та словацького народів, не було згадки ні про автономію Словаччини, ні про

федеративне об'єднання Чехії та Словаччини. На його думку, сторонам варто було більш точно сформулювати «майбутні державні форми існування Словаччини в рамках єдиної чехословацької держави» [Замечания заведующего ІV Европейским отделом (ЕО) НКВД СССР В. А. Зорина, 1945, с. 176].

31 березня 1945 р. члени сформованого на переговорах в Москві чехословацького уряду Національного фронту та президент Е. Бенеш виїхали в Словаччину. 4 квітня вони прибули до м. Кошице, де 5 квітня на засіданні СНР була оприлюднена нова урядова програма. Вона відмовлялася від ортодоксального «чехословакізму» та визнавала словаків за окремий самобутній народ. У шостому розділі програми уряду зазначалося, що словаки мають право бути господарями на своїй землі, а тому ЧСР буде відновлено як «спільну державу рівноправних чеської та словацької націй» [Program vlády Národného frontu Čechov a Slovákov, 1945, s. 407]. Передбачалося, що нова влада в найближчому майбутньому підтвердить рівноправність чехів та словаків спеціальними державно-політичними актами [Program vlády Národného frontu Čechov a Slovákov, 1945, s. 407].

Важливим положенням Кошицької урядової програми було визнання СНР законним «представником самобутнього словацького народу» та «носієм державної влади на території Словаччини (законодавчої та виконавчої)» [Program vlády Národného frontu Čechov a Slovákov, 1945, s. 407]. Документом передбачалося, що спільні державні завдання центральна влада ЧСР буде виконувати у тісній співпраці зі СНР та Корпусом уповноважених, як виконавчим урядовим органом СНР [Program vlády Národného frontu Čechov a Slovákov, 1945, s. 407].

Таким чином, президент ЧСР Е. Бенеш та уряд Національного фронту в квітні 1945 р. офіційно визнали СНР за законного представника словацького народу та носія державної влади на території Словаччини. Кошицька урядова програма де-юре закріплювала асиметричну модель розбудови ЧСР, оскільки передбачала існування поряд з центральними чехословацькими органами влади словацьких національних органів [Program vlády Národného frontu Čechov a Slovákov, 1945, s. 408]. Рішення про розподіл повноважень між центральними та словацькими національними органами влади мали згодом прийняти легітимні представники чеського та словацького народів [Program vlády Národného frontu Čechov a Slovákov, 1945, s. 408].

Програма уряду Національного фронту від 5 квітня 1945 р. хоча й визнавала самобутність словацького народу, а СНР її головним представником, не вирішувала словацького питання остаточно. Відкритими залишалася низка питань щодо державно-правового становища Словаччини в ЧСР, розмежування повноважень між центральними та словацькими національними органами влади. Отже, Кошицька урядова програма свідчила про відносний успіх СНР у відстоюванні словацьких національних інтересів на завершальному етапі Другої світової війни.

Висновки. СНР виникла в 1943 р. як верхівний орган словацького руху Опору. Першочерговими завданнями СНР була підготовка всенародного

повстання проти авторитарного режиму Й. Тісо та вирішення словацького питання. СНР з перших днів свого існування заявила про визнання самобутності словацького народу, підтримала програму повернення Словаччини до складу ЧСР та вимагала рівноправності чехів і словаків у спільній державі. Останнє де-факто передбачало перебудову ЧСР на федеративних засадах, проти чого виступав президент Е. Бенеш та представники чехословацького уряду в еміграції.

Словацьке національне повстання 1944 р. хоча і зазнало поразки, у перспективі посприяло звільненню Словаччини від німецької залежності та її інтеграції до антигітлерівської коаліції. СНР під час Словацького національного повстання трансформувалася у верховний законодавчий і виконавчий орган влади в Словаччині, який прибічники унітарної ЧСР вже не могли ігнорувати. За підсумком напружених переговорів в Москві у березні 1945 р. словаки отримали можливість увійти до відродженої ЧСР як

самостійний народ, а СНР стала його легітимним представником та носієм державної влади на території Словаччини. Важливим здобутком СНР стало й те, що чесько-словацькі відносини в новій ЧСР мали розбудовуватись згідно з принципом «рівний з рівним». Фактично мова йшла про побудову федеративної держави чехів та словаків. Однак проти цього виступали президент Е. Бенеш та більшість чеських політиків. Тому вже в перші роки існування ЧСР через систему трьох пражьких угод були анульовані більшість завоювань СНР в словацькому питанні. Це привело до нової кризи в чесько-словацьких відносинах напередодні «Празької весни», виходом з якої став конституційний закон про чехословацьку федерацію. Інакше кажучи, чехословацька влада в 1968 р. повернулася до програми вирішення словацького питання в ЧСР, яку СНР сформувала та відстоювала в 1943 – 1945 рр.

Список використаних джерел

- Barnovský, M., 1992. Koncepcie a varianty začlenenia a štátoprávneho postavenia Slovenska (1944 – 1948), *Slovenska otázka v dejinách Česko-Slovenska (1945 – 1992)*, Bratislava, s. 5–15.
- Barnovský, M., 1994. Kontinuita a diskontinuita štátoprávných predstáv povstaleckej reprezentácie po porážke povstania, *Slovensko na konci druhej svetovej vojny (stav, východiská a perspektívy)*, Bratislava, s. 72–81.
- Beňa, J., 1994. Štátoprávne postavenie Slovenska roku 1945, *Slovensko na konci druhej svetovej vojny (stav, východiská a perspektívy)*, Bratislava, s. 65–71.
- Cesta ke květnu. Vznik lidově demokracie v Československu*, 2 svazek, Praha: Nakladatelství Československé Akademie věd, 1965, 453 s.
- Deklarácia Slovenskej národnej rady 1. septembra 1944, *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti*, Zv. II, Bratislava, 1998, s. 353–354.
- Friš, E., 1968. *Myšlienka a čin: úvahy o Československu 1938 – 1948*, Bratislava, 232 s.
- Gebhart, J., 1991. Česko-slovenské vztahy v letech 1939 – 1943 očima Odboje, *Slovensko v letech druhej svetovej vojny*, Bratislava, s. 91–96.
- Klímek, A., 1994. Náznaky Edvarda Beneše na soužití Čechů a Slováků v obnovené ČSR (v době před povstáním na Slovensku roku 1944), *Slovensko na konci druhej svetovej vojny (stav, východiská a perspektívy)*, Bratislava, s. 56–64.
- Manifést Slovenskej národnej rady 4. februára 1945, *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti*, Zv. II, Bratislava, 1998, s. 397–398.
- Návrhy Edvarda Beneše so zásadami revízie československej ústavy po oslobodení v otázke pomeru Čechov a Slovákov, Londýn 12. septembra 1944, *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti*, Zv. II, Bratislava, 1998, s. 316–318.
- Program vlády Národného frontu Čechov a Slovákov. Košický vládný program 5. apríla 1945, *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti*, Zv. II, Bratislava, 1998, s. 407–409.
- Rychlík, J., 2015. *Češi a Slováci ve 20. století. Spolupráce a konflikty. 1914 – 1992*, Praha: Vyšehrad, 2015, 688 s.
- Správa 5. ilegálneho ústredného vedenia KSS o vývine na Slovensku po 6. októbri 1938, *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti*, Zv. II, Bratislava, 1998, s. 328–336.
- Stanovisko Edvarda Beneša k ľudáckemu režimu a k otázke jeho likvidácie (20. februára 1943), *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti*, Zv. II, Bratislava, 1998, s. 301–303.
- Uznesenie pléna Slovenskej národnej rady vo veci upravenia postavenia slovenského národa v ČSR a upravenia pomeru medzi Slovenskou národnou radou a centrálnou vládou, Košice 2. marca 1945, *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti*, Zv. II, Bratislava, 1998, s. 403–406.
- «Vianočná dohoda» o vytvorení ilegálnej Slovenskej národnej rady z decembra 1943, *Historické a štátoprávne korene samostatnosti Slovenskej republiky / Chovanec J., Mozolík P.*, Bratislava, 1994, s. 108–110.
- Боровець, І., 2012. *Словацька держава 1939 – 1945 рр.: історична генеза та особливості розвитку*, Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 352 с.
- Вовканич, І., 2000. *Чехословацька держава в 1945 – 1948 роках. Нарис історії перехідного періоду*, Ужгород: Вид-во В. Падяка, 352 с.
- Замечания заведующего IV Европейским отделом (ЕО) НКВД СССР В.А. Зорина по проекту программы правительства Национального Фронта Чехов и Словаков, разработанному Заграничным руководством КПЧ, *Советский фактор в Восточной Европе. 1944 – 1953 гг.* В 2-х т. Документы. (1999), т. 1. 1944 – 1948 гг. / Рос. академия наук, Ин-т славяноведения, Федер. архив. служба России, Гос. архив Российской Федерации, Рос. гос. архив соц.-полит. истории, отв. редактор Т. В. Волокитина, Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), с. 175–177.
- Записка руководителя Комиссии Народного комиссариата иностранных дел (НКВД) СССР по возмещению ущерба, нанесенного Советскому Союзу гитлеровской Германией и ее союзниками, И. М. Майского народному комиссару иностранных дел В. М. Молотову по вопросам будущего мира и послевоенного устройства, 10 января 1944 г., *Советский фактор в Восточной Европе. 1944 – 1953 гг.* (в 2 т., т. 1. 1944 – 1948 гг.), Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), с. 23–48.
- Марына, В. В., 2009. *Советский Союз и чехо-словацкий вопрос во время Второй мировой войны. 1939 – 1945 гг.* Книга 2. 1941 – 1945 гг., М.: «Индрик», 432 с.
- Марына, В. В., 2013. *Второй президент Чехословакии Эдвард Бенеш: политик и человек. 1884 – 1948*, М.: Индик, 488 с.

- Мар'яна, В. В., 2016. Густав Гусак в Москві. 1945 год, *Дриновський збірник*, Том 9, с. 245–253.
- Пугач, Е., 2013. История Словакии. Монография, Харьков: ХНУ им. В. Н. Каразина, 344 с.
- Пугач, Е., 2006. Национальное восстание 1944 года и словацкая перспектива, *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка*, Серія: Історичні науки, Вип. 34, №4, с. 134–138.
- Шніцер, І., 2016. Словацьке національне питання на заключному етапі Другої світової війни (1943 – 1945 рр.), *Дриновський збірник*, том 9, с. 236–244.

References

- Barnovský, M., 1992. Konceptie a varianty začlenenia a štátoprávneho postavenia Slovenska (1944 – 1948), *Slovenska otázka v dejinách Česko-Slovenska (1945 – 1992)*, Bratislava, s. 5–15 (in Slovak).
- Barnovský, M., 1994. Kontinuita a diskontinuita štátoprávnych predstáv povstaleckej reprezentácie po porážke povstania, *Slovensko na konci druhej svetovej vojny (stav, východiská a perspektivy)*. Bratislava, s. 72–81 (in Slovak).
- Beňa, J., 1994. Štátoprávne postavenie Slovenska roku 1945, *Slovensko na konci druhej svetovej vojny (stav, východiská a perspektivy)*, Bratislava, s. 65–71 (in Slovak).
- Borovets, I., 2012. Slovatska derzhava 1939 – 1945 rr.: istorychna geneza ta osoblyvosti rozvytku [Slovak state 1939 – 1945: historical genesis and peculiarities of development], Kamianets-Podilskyi: PP «Medobory-2006», 352 s. (in Ukrainian).
- Cesta ke květnu. Vznik lidové demokracie v Československu*, 2 svazek, Praha: Nakladatelství Československé Akademie Věd, 1965, 453 s. (in Czech).
- Deklarácia Slovenskej národnej rady 1. septembra 1944, *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti*, Zv. II, Bratislava, 1998, s. 353–354 (in Slovak).
- Friš, E., 1968. *Myšlienka a čin: úvahy o Československu 1938–1948*, Bratislava, 232 s. (in Slovak).
- Gebhart, J., 1991. Česko-slovenské vzťahy v letech 1939–1943 očima Odboje, *Slovensko v rokoch druhej svetovej vojny*, Bratislava, s. 91–96 (in Slovak).
- Klímek, A., 1994. Názory Edvarda Beneše na soužití Čechů a Slováků v obnovené ČSR (v době před povstáním na Slovensku roku 1944), *Slovensko na konci druhej svetovej vojny (stav, východiská a perspektivy)*, Bratislava, s. 56–64 (in Czech).
- Manifest Slovenskej národnej rady 4. februára 1945, *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti*, Zv. II, Bratislava, 1998, s. 397–398 (in Slovak).
- Mar'ina, V. V., 2009. *Sovetskij Sojuz i cheho-slovackij vopros vo vremja Vtoroj mirovoj vojny. 1939 – 1945 gg.* Kniga 2. 1941–1945 gg. [The Soviet Union and the Czechoslovak Question during World War II. 1939 – 1945], Moskva.: «Indrik», 432 s. (in Russian).
- Mar'ina, V. V., 2013. *Vtoroj prezident Československa J. Edvard Benesh: politik i chelovek. 1884 – 1948* [The second president of Czechoslovakia, Edvard Beneš: a politician and a man. 1884 – 1948], Moskva: Indrik, 488 s. (in Russian).
- Mar'ina, V. V., 2016. Gustav Gusak v Moskve. 1945 god [Gustav Husak in Moscow. 1945], *Drinovskij zbirnik*, tom 9, s. 245–253. (in Russian).
- Návrhy Edvarda Beneša so zásadami revízie československej ústavy po oslobodení v otázke pomeru Čechov a Slovákov, Londýn 12. septembra 1944, *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti*, Zv. II, Bratislava, 1998, s. 316–318 (in Slovak).
- Program vlády Národného frontu Čechov a Slovákov. Košický vládny program 5. apríla 1945, *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti*, Zv. II, Bratislava, 1998, s. 407–409 (in Slovak).
- Pugach, E., 2013. *Istoriya Slovakii. Monografiya* [History of Slovakia. Monograph], Har'kov: HNU im. V. N. Karazina, 344 s. (in Russian).
- Puhach, E., 2006. Natsionalnoe vosstanye 1944 hoda y slovatskaia perspektiva [National uprising of 1944 and the Slovak perspective], *Visnyk Chernihivskoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu imeni T. H. Shevchenka*, Seriya: Istorychni nauky, Vyp. 34, №4, s. 134–138. (in Ukrainian).
- Rychlík, J., 2015. *Češi a Slováci ve 20. století. Spolupráce a konflikty. 1914 – 1992*, Praha: Vyšehrad, 2015, 688 s. (in Czech).
- Shnitser, I., 2016. Slovatske natsionalne pytannia na zakliuchnomu etapi Druhoi svitovoi viiny (1943 – 1945 rr.) [Slovak national question at the final stage of the Second World War (1943 – 1945)], *Drinovskiy zbirnyk*, tom 9, s. 236–244 (in Ukrainian).
- Správa 5. ilegálneho ústredného vedenia KSS o vývine na Slovensku po 6. októbri 1938, *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti*, Zv. II, Bratislava, 1998, s. 328–336 (in Slovak).
- Stanovisko Edvarda Beneša k ľudákemu režimu a k otázke jeho likvidácie (20. februára 1943), *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti*, Zv. II, Bratislava, 1998, s. 301–303 (in Slovak).
- Uznesenie pléna Slovenskej národnej rady vo veci upravenia postavenia slovenského národa v ČSR a upravenia pomeru medzi Slovenskou národnou radou a centrálnou vládou, Košice 2. marca 1945, *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti*, Zv. II, Bratislava, 1998, s. 403–406 (in Slovak).
- «Vianočná dohoda» o vytvorení ilegálnej Slovenskej národnej rady z decembra 1943, *Historické a štátoprávne korene samostatnosti Slovenskej republiky* / Chovanec J., Mozolík P., Bratislava, 1994, s. 108–110 (in Slovak).
- Vovkanych, I., 2000. Chekhoslovachchyna v 1945 – 1948 rokakh. Narys istorii perekhidnogo period [Czechoslovakia in 1945–1948. Essay on the history of the transition period], Uzhhorod: Vyd-vo V. Padiaka, 352 s. (in Ukrainian).
- Zamehanija zavedujushhego IV Evropejskim otdelom (EO) NKID SSSR V. A. Zorina po proektu programmy pravitel'stva Nacional'nogo Fronta Chehov i Slovakov, razrabotannomu Zagranichnym rukovodstvom KPCh [Comments of the head of the IV European Department (EO) of the NKID of the USSR V. A. Zorin on the draft program of the government of the National Front of Chekhov and Slovaks, developed by the Foreign leadership of the CPC], *Sovetskij faktor v Vostochnoj Evrope. 1944 – 1953 gg.* V 2-h t. Dokumenty. (1999), t. 1. 1944 – 1948 gg. / Ros. akademiya nauk, In-t slavjanovedeniya, Feder. arhiv. sluzhba Rossii, Gos. arhiv Rossijskoj Federacii, Ros. gos. arhiv soc.-polit. istorii, otv. redaktor T.V.Volokitina. Moskva: «Rossijskaja politicheskaja jenciklopedija» (ROSSPJeN), c. 175–177. (in Russian).
- Zapiska rukovoditelja Komissii Narodnogo komissariata inostrannyh del (NKID) SSSR po vozmeshheniju usherba, nanesennogo Sovetskomu Sojuzu gitlerovskoj Germaniej i ee sojuznikami, I. M. Majnskogo narodnomu komissaru inostrannyh del V. M. Molotovu po voprosam budushhego mira i poslevoennogo ustrojstva, 10 janvarja 1944 g. [Note by the head of the Commission of the People's Commissariat for Foreign Affairs (NKID) of the USSR on compensation for damage inflicted on the Soviet Union by Nazi Germany and its allies, I. M. Maisky to the People's Commissar for Foreign Affairs V. M. Molotov on the future of the world and the post-war system, January 10, 1944], *Sovetskij faktor v Vostochnoj Evrope. 1944 – 1953 gg.* (v 2 t., t. 1. 1944 – 1948 gg.), Moskva: «Rossijskaja politicheskaja jenciklopedija» (ROSSPJeN), c. 23–48.

Ihor Shnitser

Candidate of History, Docent, Head of the Department of Modern History of Ukraine and Foreign Countries,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

THE SLOVAK ISSUE IN THE POLITICAL STRATEGY OF THE SLOVAK NATIONAL COUNCIL IN 1943 – 1945

The article aims to investigate the Slovak question in the political strategy of the Slovak National Council (SNC) at the final stage of the Second World War. The methodological basis of the proposed article is the principles of historicism and objectivity, the application of which involves an unbiased depiction of past events in their historical context. The scientific topicality lies in the systematic analysis of the Slovak question in the activities of the SNC in 1943 – 1945. The author of the article states that the SNC program to resolve the Slovak issue consisted of three main points: recognition of the identity of the Slovak people, return of Slovakia to the Czechoslovak Republic, and regulation of Czech-Slovak relations in the country on an equal footing. The latter de facto provided for the reorganization of the Czechoslovak Republic on a federal basis, which was opposed by President Edvard Beneš and representatives of the Czechoslovak government-in-exile. The SNC began a program to resolve the Slovak question during the Slovak National Uprising of 1944, which, although defeated, contributed to Slovakia's liberation from German dependence and its integration into the anti-Hitler coalition. During the Slovak National Uprising, the SNA was transformed into the supreme legislative and executive body in Slovakia, which supporters of unitary Czechoslovakia could no longer ignore. As a result of intense negotiations in Moscow between the SNA delegation and representatives of the Czechoslovak émigré government in March 1945, Slovaks were given the opportunity to join the revived Czechoslovakia as an independent nation. The SNC became its legitimate representative and bearer of state power in Slovakia. Another critical achievement of the SNC was the Czechoslovak relations in the Czechoslovak Republic that the new Czechoslovak government promised to build on the principle of "equal to equal." All these aspects were fixed in the Košice government program of the National Front. The SNC was recognized as the bearer of national sovereignty and state power in Slovakia. In fact, it was a question of building the Czechoslovak Republic on a federal basis, as it presupposed the existence of Slovak national authorities alongside the central ones. At the same time, the program of the National Front government did not define in detail the basic principles of the state and legal system of the Czechoslovak state, which in the future prevented the SNC from maintaining its achievements in the Slovak question.

Keywords: Slovak question, Slovak National Council, Slovak National Uprising of 1944, Czechoslovak Republic, federation, equality.

ПОЧАТОК ЖЕНЕВСЬКИХ ПЕРЕГОВОРІВ. СПРОБИ ВРЕГУЛЮВАННЯ АФГАНСЬКОЇ КРИЗИ (1982 – 1984 РР.)

Юлія Базан

аспірантка кафедри історії України та всесвітньої історії,
Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка, Кропивницький
E-mail: yulia962018@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-0989-0842>

На підставі вивчення стенограм пленарних засідань Генеральної Асамблеї ООН, Доповідей Генерального секретаря ООН, документів Архіву національної безпеки США Дж. Вашингтона та наукової літератури досліджуються спроби дипломатичного розв'язання афганської проблеми продовж 1982 – 1984 рр. У статті аналізується діяльність Генерального секретаря ООН П. де Куельяра та його особистого представника Д. Кордовеса щодо врегулювання кризи в Афганістані, спричиненої соціалістичним експериментом, запровадженим Народно-демократичною партією Афганістану. Особлива увага звертається на «родослький формат» афгансько-пакистанських перемовин. Обидві делегації не зустрічалися, аргументи та позиції опонентів отримували від Д. Кордовеса, який по черзі спілкувався з представниками обох місій. Досліджується роль СРСР і США у Женевському переговорному процесі. Після вторгнення в Афганістан у грудні 1979 р. СРСР був втягнутий у громадянську війну в ДРА, яка точилась між режимом НДПА, підтримуваним Радянським Союзом, і опозицією, яку підтримувала більшість населення, а також США, Пакистан, КНР та інші країни. В умовах «холодної війни» дії Кремля стали подразником для Штатів, який перетворив Афганістан на вагомий фактор американської зовнішньої політики. Радянський Союз та США не були учасниками афгансько-пакистанських перемовин, однак від позицій цих країн залежала конструктивність політичного діалогу. Доводиться, що Демократична республіка Афганістан стала заручником міжблокового протистояння. Аналізуються результати трьох раундів Женевських переговорів. В ході перемовин сторонам вдалося окреслити спектр питань, які потребували врегулювання: виведення радянських військ з ДРА, вироблення міжнародних гарантій і зобов'язань про невтручання у внутрішні справи Афганістану і Пакистану та розв'язання питання про повернення афганських біженців. Переговорний процес тривав повільно, обговорення найважливішого питання – виведення Обмеженого контингенту радянських військ з Афганістану, не відбулося. Дослідження стенограм пленарних засідань ГА ООН продемонструвало, що гостре засудження світовою спільнотою дії агресора не мали реального впливу на ситуацію в Афганістані. Причина полягала в тому, що резолюції Генеральної Асамблеї, які містили вимогу негайного виведення радянських військ з Демократичної республіки Афганістан є рекомендаційними та необов'язковими для виконання. Автор доходить до висновку, що афганська криза чітко вказала на слабкі місця ООН, а саме – відсутність дієвих механізмів впливу на агресивну політику країни-члена Ради Безпеки ООН.

Ключові слова: Афганістан, Пакистан, СРСР, переговори, афганська криза, ООН, Д. Кордовес.

Постановка проблеми. Продовж квітня 1978 – грудня 1979 р. Афганістан перетворився з відносно стабільної держави на кризову з потенційно небезпечним внутрішнім конфліктом для країн Південної і Центральної Азії. Нині ця держава залишається однією з «гарячих точок» у світі. Криза в Афганістані була спричинена соціалістичним експериментом, здійснюваним Народно-демократичною партією Афганістану. Розкол афганського суспільства щодо форсованих реформ за радянським зразком вилився у громадянську війну, в якій правлячий уряд отримував підтримку від Радянського Союзу, а опозиція – від США й їхніх союзників. Конфлікт в Афганістані перетворився з внутрішнього на регіональний. Радянське вторгнення в ДРА наприкінці 1979 р. сприяло ескалації афганської кризи, безпосереднім учасником якої став СРСР. Жорстке засудження інтервенції світовою спільнотою загострило міжблокове протистояння та зумовило глобальний характер кризи в Афганістані. Вивчення досвіду дипломатичного врегулювання конфліктів є

актуальним для сьогоденної України, яка стала жертвою широкомасштабного вторгнення Російської Федерації 24 лютого 2022 р.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Інтерес дослідників до війни в Афганістані постійно зростає. Серед українських істориків тему Женевських переговорів (1982 – 1988) вперше порушив С. М. Слінкін [Слінкін, 2002, с. 111–131]. У західній історіографії проблема представлена у працях Дж. Амстутца [Amstutz, 1986, с. 383], С. Харрісона [Harrison, 1988, с. 31–60], А. Калиновського [Kalinovsky, 2009, с. 303]. У спогадах радянських дипломатів М. І. Козирева [Козырев, 2002, с. 199–209] та В. С. Сафрончука [Сафрончук, 2011, с. 368] висвітлені деякі аспекти афгансько-пакистанських перемовин та роль Д. Кордовеса у врегулюванні ситуації навколо Афганістану. Російський вчений В. С. Христофоров [Христофоров, 2008, с. 23–47] також звертався до теми дипломатичного врегулювання ситуації в Афганістані. Український історик О. Л. Ковальков розглядав означену проблему на тлі всієї афганської кризи

(1978 – 1991) [Ковальков, 2021]. З огляду на те, що більшість праць радянських та російських істориків написана у світлі про-пагандистської політики Кремля, тема афганської кризи потребує значно більшого висвітлення в українській історіографії.

Мета статті полягає у дослідженні на основі офіційних документів ООН та наукової літератури процесу дипломатичного врегулювання афганської проблеми продовж 1982 – 1984 рр. (від початку Женевських переговорів – до формулювання М. С. Горбачовим «нового політичного мислення» в СРСР).

Виклад основного матеріалу. Перші спроби розв'язання афганської кризи були здійснені в 1980 р. Плани дипломатичного врегулювання ситуації навколо Афганістану пропонували різні сторони, навіть не залучені в конфлікт безпосередньо. Провідну ж роль у цьому процесі намагалася відігравати ООН. У лютому 1980 р. Генеральний секретар ООН К. Вальдхайм призначив перуанського дипломата П. де Куельяра своїм особистим представником у зоні конфлікту в Афганістані. 18 листопада 1981 р. 36-а сесія Генеральної Асамблеї схвалила продовження пошуку політичного вирішення афганського питання. Ставши генеральним секретарем ООН 1 січня 1982 р., П. де Куельяр призначив у квітні того ж року еквадорського дипломата Д. Кордовеса своїм особистим представником в Афганістані. Протягом наступних шести років він був посередником в афгансько-пакистанських переговорах [Khan, 1995, p. 146]. Це був перший раз, коли ООН втрутилася в конфлікт, в якому була задіяна армія наддержави. Особливістю діяльності ООН у ДРА були візити міжнародних спостерігачів (і самого Д. Кордовеса) до зон бойових дій за відсутності угоди про припинення вогню [Бруз, 1995, с. 69–70].

11–19 квітня 1982 р. Д. Кордовес відвідав Афганістан, Іран і Пакистан з метою обміну думками щодо цілей дипломатичного процесу. В Кабулі дипломат зустрівся з Б. Кармалем (голова Революційної ради ДРА) та Ш. М. Достом (міністр закордонних справ ДРА), в Тегерані – з міністром закордонних справ А. А. Велаяті, в Ісламабаді – з президентом М. Зія-уль-Хаком. Результатом цих візитів було визначення кола питань для обговорення: виведення іноземних військ, невтручання у внутрішні справи держав, міжнародні гарантії невтручання та добровільне повернення біженців до своїх домівок. Афганістан і Пакистан погодилися на ведення переговорів за посередництва ООН, місцем яких була обрана будівля європейської штаб-квартири ООН у Женеві. Тегеран відмовився від перемовин. Умовою участі Ірану в переговорах було виведення Обмеженого контингенту радянських військ з ДРА. В подальшому, ця країна отримувала інформацію про хід переговорного процесу через свого Постійного представника при ООН [Harrison, 1988, p. 32].

Перемовини в Женеві проходили в «родоському форматі». Цей термін виник під час Палестинської війни (1947 – 1949), що велася низкою арабських держав з одного боку та державою Ізраїль – з іншого. Переговори між сторонами проходили на грецькому о. Родос за посередництва представників ООН.

Делегати арабських країн спілкувалися з ізраїльською делегацією лише через представників ООН, підкреслюючи таким чином своє невизнання законності існування держави Ізраїль. В ході Женевських перемовин афганська та пакистанська делегації також не зустрічалися. Д. Кордовес по черзі розмовляв з представниками обох місій, озвучував їм позиції і аргументи опонентів. Перемовини відбувалися на першому поверсі Палацу Націй, у двох кімнатах, з'єднаних довгим коридором. Афганська делегація перебувала в одній кімнаті, а пакистанська – в іншій. Посередині коридору було ще одне приміщення, куди Д. Кордовес та його співробітники по черзі викликали представників делегації на переговори [Базан, 2021, с. 12–13]. Такий формат затягував та значно ускладнював процес перемовин. Тож вирішальну роль у ньому відігравав саме Д. Кордовес, який у перервах між зустрічами в Женеві курсував між Тегераном, Ісламабадом та Кабулом, шукаючи спільні точки дотику у позиціях країн [Ковальков, 2021, с. 400].

16–24 червня 1982 р. розпочався перший раунд непрямих афгансько-пакистанських переговорів. ДРА представляв міністр закордонних справ Ш. М. Дост, а Пакистан – його колега М. Якуб Хан [Генеральний секретар ООН, 1982, с. 1–3]. Пакистан заперечував будь-яке втручання у внутрішні справи Афганістану. Натомість Ш. М. Дост продемонстрував надані СРСР карти, які відображали розташування таборів афганських опозиціонерів на території Пакистану. М. Якуб Хан не спростував цю інформацію, але й повідомив Д. Кордовесу, що Ісламабад ніколи не зможе визнати це публічно. Більш серйозною проблемою було питання про «лінію Дюранда» – кордон між Пакистаном та Афганістаном, який ДРА не визнавала. Міністр закордонних справ Пакистану стверджував, що для того, аби припинити втручання, потрібно спочатку визначити кордони. Представники афганської місії відмовилися та заявили, що це питання не повинно бути частиною дискусій, а мусить бути вирішене на майбутніх двосторонніх переговорах [Kalinovsky, 2009, p. 68–69].

В результаті перемовин було окреслене коло питань з політичного врегулювання афганської кризи. Насамперед йшлося про виведення радянських військ з Афганістану, вироблення міжнародних гарантій і зобов'язань про невтручання у внутрішні справи Афганістану й Ірану, а також вирішення питання про повернення афганських біженців. Здобутки першого раунду переговорів були мінімальними. За словами Д. Кордовеса, «Головне значення цих перемовин полягало в тому, що вони взагалі відбулися» [Cordoves, Harrison, 1995, p. 70].

Паралельно з початком афгансько-пакистанських переговорів, Генеральна Асамблея продовжувала обговорення ситуації в ДРА на своїх засіданнях. 29 листопада 1982 р. відбулося 82-е пленарне засідання 37-ї сесії ГА ООН. Представники Судану (М. Ель-Факі), Малайзії (М. Г. Шафі), Філіппін (Л. М. Сальседо) підтримали діяльність П. де Куельяра і Д. Кордовеса, спрямовану на дипломатичне вирішення афганської проблеми. Подібну позицію зайняв представник Сінгапуру Ко, але й наголосив на

необхідності продовжувати тиск світової спільноти на агресора, який здійснив вторгнення в Афганістан та окупував його. На думку політика, саме цей механізм міг схилити Москву до переговорів [ООН. ГА., 1982, с. 81–86].

Дискусії з «афганського питання» завершилися прийняттям 114 голосами «за» («проти» – 21; «утрималися» – 13) резолюції «Становище в Афганістані і його наслідки для міжнародного миру і безпеки». У документі йшлося про необхідність виведення іноземних військ з ДРА; збереження суверенітету, територіальної цілісності, політичної незалежності і статусу неприєднаної держави; підтримку діяльності Генерального секретаря ООН в організації перемовин в Женеві [Положение в Афганистане..., 1982, с. 36–37].

СРСР та США не були учасниками афгансько-пакистанських переговорів, однак від позицій наддержав залежала результативність та конструктивність політичного діалогу. На позицію Вашингтону, який загалом підтримував ідею перемовин, впливали т.зв. «яструби», які схилили Білий дім до завдання якомога більших матеріальних, політичних, іміджевих збитків Радянському Союзу через його участь в афганській кризі [Amstutz, 1986, р. 124]. Саме тому більшість радянських та російських вчених звинувачували Штати у затягуванні переговорного процесу. Втім ключове питання – перебування ОКРВ в Афганістані – залежало винятково від Москви. СРСР фактично керував перемовинами, оскільки перед кожним раундом Кремль надавав рекомендації представникам афганської делегації, виробляв стратегію ведення діалогу [Ковальков, 2021, с. 400]. Підготовкою матеріалів та виробленням узгоджених позицій займалась утворена у березні 1979 р. Комісія Політбюро ЦК КПРС по Афганістану, до якої входили керівники Мініборони СРСР, МЗС, КДБ. [Христофоров, 2008, с. 31]

З приходом до влади в СРСР Ю. В. Андропова в листопаді 1982 р., намітився зсув у бік дипломатичного врегулювання афганської проблеми. Під час похорон Л. І. Брежнєва 12 листопада 1982 р., новий Генсек звернувся до президента Пакистану М. Зія-уль-Хака з проханням допомогти гідно піти з ДРА [Cordoves, Harrison, 1995, р. 70]. Невдовзі Ю. В. Андропов повідомив Б. Кармаля про наміри вивести радянські війська з Афганістану через півроку. Спонтанічний афганець просив зачекати, але Генеральний секретар був непохитним.

21 січня – 7 лютого 1983 р. Д. Кордовес знову відвідав Кабул, Тегеран й Ісламабад з метою обміну пропозиціями щодо розв'язання афганської проблеми. ДРА й Пакистан дали згоду на черговий раунд перемовин, натомість Іран, як і раніше, відмовився від участі в них до повного виведення ОКРВ з Афганістану. На засіданні Політбюро ЦК КПРС 10 березня 1983 р. йшлося про особливу обережність, яку варто проявляти в переговорах з Пакистаном та не погоджуватися на конкретні строки виведення радянських військ, поки не зміцниться режим Б. Кармаля. Міністр закордонних справ СРСР стверджував: «Треба мати на увазі, що зараз поки що не можна давати Пакистану згоди на конкретні терміни

виведення наших військ із країни. Тут потрібна обережність. Так, становище стабілізується, однак ще відчувається слабкість центральної влади [Заседание Политбюро ЦК КПСС..., 1983].

28 березня 1983 р. під час зустрічі з П. де Куельяром Ю. В. Андропов назвав причини, через які Кремль прагнув якнайшвидшого врегулювання афганської проблеми. За його словами, участь Радянського Союзу у війні в Афганістані призвела до погіршення відносин СРСР із Заходом, країнами «соціалістичного табору», ісламським світом, падіння авторитету Москви у «третьому світі», завдання шкоди радянському суспільству та економіці [Ляховский, 1995, с. 262].

У квітні 1983 р. Ю. В. Андропов запевнив Д. Кордовеса у готовності зробити рішучий крок для виведення ОКРВ з Афганістану. Попри це тон офіційних заяв Кремля не змінився. В інтерв'ю західнонімецькому журналу «Шпигель» 19 квітня 1983 р. Генсек сказав, що радянські війська перебуватимуть в ДРА доти, поки не припиниться втручання у внутрішні справи країни і додав: «Афгансько-пакистанські переговори ведуться важко, адже пакистанців, можна сказати, тримають за рукав їх заокеанські друзі» [Андропов, 1983, с. 270].

11–22 квітня 1983 р. відбувся перший, а 12–24 червня цього ж року другий етап другого раунду афгансько-пакистанських перемовин у Женеві. Представники місії ДРА ініціювали проведення прямих переговорів, аргументуючи це тим, що «родосійський формат» створював багато труднощів і непорозумінь. Пакистан відкинув цю пропозицію, адже її прийняття означало б офіційне визнання уряду Б. Кармаля. Одним з питань порядку денного було повернення афганських біженців. Афганська делегація запропонувала кілька варіантів розв'язання цієї проблеми: укладення договору між сусідніми країнами з питань повернення біженців; створення комісії у складі представників обох країн та ООН; оголошення про можливість кожного з афганських біженців добровільно, будь-коли повернутися на батьківщину, при цьому Ісламабад і Тегеран мали взяти на себе зобов'язання не чинити репатріантам жодних перепон [Генеральный секретарь ООН, 1983, с. 1–3].

Під час другого раунду переговорів у Женеві було досягнуто значного прогресу у визначенні змісту, принципів і цілей врегулювання, а також взаємозв'язків між чотирма його компонентами. Також була досягнута домовленість про необхідність якнайшвидше розпочати безперешкодне повернення біженців. Продовж всього літа велися консультації з Верховним комісаром ООН у справах біженців з метою вироблення конкретних рекомендацій з цього приводу [Слинкин, 2002, с. 120]. Д. Кордовес зауважив, що перемовини велися в конструктивному дусі, однак так і не вдалося усунути розбіжності в підходах й позиціях щодо низки ключових питань, які залишилися невирішеними [Cordoves, Harrison, 1995, р. 120].

9 лютого 1984 р. помер Ю. В. Андропов. Новим генеральним секретарем ЦК КПРС став К. У. Черненко. У цей час спостерігалось зниження активності посередницької діяльності Д. Кордовеса з

врегулювання ситуації в ДРА. Перш за все це було пов'язано з тим, що К. У. Черненко мало цікавився Афганістаном.

3–15 квітня 1984 р. Д. Кордовес здійснив візит до Кабула, Ісламабада й Тегерана для проведення консультацій. Було досягнуто згоди про необхідність зосередити увагу на неврегульованих питаннях. 11–13 липня 1984 р. П. де Куельяр та Д. Кордовес відвідали Москву, де зустрілися з К. У. Черненко та А. А. Громико. Радянські політики як і раніше висловили свою підтримку зусиллям ООН. Це стало сигналом до початку третього раунду Женевських перемовин, який тривав продовж 24–30 серпня 1984 р. [Генеральний секретарь ООН, 1984, с. 1]. Формат переговорів дещо змінився. Представники обох місій одночасно перебували в сусідніх кімнатах (в попередні рази Д. Кордовес вранці вів діалог з афганською стороною, а ввечері – з пакистанською). У центрі уваги було обговорення двох питань: припинення зовнішнього втручання у внутрішні ДРА та перехід до прямих перемовин. Пакистан відкинув ідею прямих переговорів, натомість запропонував спочатку розглянути присутність радянських військ в Афганістані. У зв'язку з цим афганська сторона заявила, що питання присутності ОКСВ в ДРА не могла бути предметом афгансько-пакистанських переговорів, оскільки воно стосувалося винятково двосторонніх відносин СРСР й Афганістану [Генеральний секретарь ООН, 1984, с. 2–3]. Третій раунд перемовин був менш результативним, існували різні підходи сторін щодо розв'язання афганської кризи.

15 листопада 1984 р. на 63-му пленарному засіданні 39-ї сесії ГА ООН було розглянуто ситуацію в Афганістані. Представник Індії Рандава висловив надію на те, що наступний раунд переговорів, запланований на лютий 1985 р., буде успішнішим за попередній [ООН. ГА., 1984, с. 1–10]. Мгбоквере (Норвегія) закликав втягнуті в цей конфлікт сторони зробити все можливе для пришвидшення Женевського переговорного процесу [ООН. ГА., 1984, с. 11–12]. М. ван дер Стул (Нідерланди) наголосив, що результативність афгансько-пакистанських перемовин залежала перш за все від щирих намірів СРСР розпочати політичний діалог та вивести свої війська з ДРА [ООН. ГА., 1984, с. 13–18]. Махбубані (Сінгапур) зауважив: «Кремлівське керівництво отримало погану пораду від своїх генералів. Вони не розуміли, що радянське вторгнення та окупація Афганістану вимагатимуть стільки років. Це була дорога помилка СРСР». [ООН. ГА., 1984, с. 41–48].

Представники Італії (М. Буччі) [ООН. ГА., 1984, с. 18–21], Норвегії (Нільсен) [ООН. ГА., 1984, с. 21–26], Чилі (П. Даса) [ООН. ГА., 1984, с. 26–28], Сомалі (Осман) [ООН. ГА., 1984, с. 28–32], Сенегалу (Кане) [ООН. ГА., 1984, с. 37], Гамбії (Мбе) [ООН. ГА., 1984, с. 37–38] підтримали зусилля Д. Кордовеса щодо розв'язання афганської проблеми.

Постійний представник ДРА при ООН М. Ф. Заріф назвав причиною затягування Женевського переговорного процесу невідповідність між словами та діями Пакистану та його «імперіалістичних» і «гегемоністських» прихильників. Політик наполягав

на тому, що лише прямий формат перемовин зможе створити атмосферу довіри та впевненості між сторонами [ООН. ГА., 1984, с. 62–65]

Дискусії з «афганського питання» завершилися прийняттям резолюції A/RES/39/13 119 голосами «за» («проти» – 20; «утрималися» – 14). Вона закликала до негайного виведення всіх іноземних військ з ДРА; збереження суверенітету, територіальної цілісності, політичної незалежності країни; продовження діяльності Генерального секретаря ООН з метою сприяння політичному врегулюванню ситуації в Афганістані [Положение в Афганистане..., 1984, с. 31–32]. Проти прийняття резолюції голосували представники Афганістану, Анголи, Болгарії, Білоруської РСР, Куби, Чехословаччини, Демократичного Ємену, Ефіопії, НДР, Угорщини, Лаосу, Лівії, Мадагаскару, Монголії, Мозамбіку, Польщі, Сирії, Української РСР, СРСР, В'єтнаму [ООН. ГА., 1984, с. 66–67].

Слід віддати належне зусиллям ГА ООН та дипломатичній майстерності Д. Кордовеса, однак ситуація в Афганістані засвідчила кризу системи ООН. Вищий міжнародний колегіальний орган не має дієвих механізмів впливу на агресивні дії країни, яка є постійним членом РБ ООН. Через сорок три роки після початку радянської інтервенції в Афганістан історія повторилася. 24 лютого 2022 р. Російська Федерація здійснила широкомасштабне вторгнення в Україну. Агресор порушив всі норми міжнародного права та Статут ООН. Проект резолюції S/2022/155 від 25 лютого 2022 р., який закликав до негайного та повного виведення всіх російських військ з території України, РФ прогнозовано ветоувала. Діяльність Радбезу знову виявилася паралізованою. Неможливість ООН ефективно реагувати на агресію Кремля в Україні демонструє гостру необхідність реформування механізмів Організації Об'єднаних Націй.

Висновки. Отже, починаючи з 1980 р. різні сторони, навіть не залучені в афганську кризу безпосередньо почали пропонувати ініціативи дипломатичного врегулювання ситуації в Афганістані. Ключову роль у цьому процесі намагалася відігравати ООН. Завдяки зусиллям Генерального секретаря ООН П. де Куельяра та його особистого представника Д. Кордовеса був розроблений спеціальний механізм, який дав можливість початку Женевського переговорного процесу у «родоському форматі». СРСР та США не були безпосередніми учасниками перемовин, однак результативність політичного діалогу залежала від їх позицій. Афганістан став заручником міжблокового протистояння. Причиною затягування перемовин було дотримання керівництвом Кремля лінії поведінки щодо Афганістану, обраної у грудні 1979 р. Продовж трьох раундів перемовин (1982–1984 рр.) сторони не дійшли до обговорення найважливішого питання – виведення ОКСВ з Афганістану. Пришвидшити дипломатичний процес не могло і засудження в ГА ООН афганської політики СРСР, адже як відомо, рішення Генеральної Асамблеї мають лише рекомендаційний характер. Криза в Афганістані продемонструвала відсутність в ООН ефективних механізмів впливу на агресивну політику СРСР – одного з постійних членів РБ ООН.

Список використаних джерел

- Amstutz, J. B. 1986. *Afghanistan: The First Five Years of Soviet Occupation*, Washington, 383 p.
- Cordoves, D., Harrison, S. S., 1995. *Out of Afghanistan. The Inside Story of the Soviet Withdrawal*, New York, 450 p.
- Kalinovsky, A. M., 2009. *A long goodbye: The politics and diplomacy of the Soviet withdrawal from Afghanistan, 1980 – 1992*, London, 303 p.
- Khan, R. M., 1991. *Untying the Afghan Knot: Negotiating Soviet Withdrawal*, Durham, 416 p.
- Harrison, S. S., 1988. *Inside the Afghan Talks*, Washington, p. 31– 60.
- Rubin, V. R., 1995. *The Search for Peace in Afghanistan: From Buffer State to Failed State*, New Haven, 208 p.
- Андропов, Ю. 1983. *Избранные речи и статьи*, Москва: Издательство политической литературы, 320 с.
- Базан, Ю., 2021. Політичне врегулювання афганської проблеми та роль ООН. *Міжнародні відносини: історія, теорія, практика*, 30 червня 2021. Суми, Україна, Суми: ФОП Цьома С. П., с. 12–13.
- Бруз, В. 1995. *ООН і врегулювання міжнародних конфліктів*, Київ: Либідь, 111 с.
- Генеральный секретарь ООН, *Положение в Афганистане и его последствия для международного мира и безопасности: Доклад Генерального секретаря*, 27 сентября 1982, A/37/482-S/15429, Нью-Йорк, 3 с.
- Генеральный секретарь ООН, *Положение в Афганистане и его последствия для международного мира и безопасности: Доклад Генерального секретаря*, 28 сентября 1983, A/38/449-S/16005, Нью-Йорк, 3 с.
- Генеральный секретарь ООН, *Положение в Афганистане и его последствия для международного мира и безопасности: Доклад Генерального секретаря*, 4 октября 1984, A/39/513-S/16754, Нью-Йорк, 3 с.
- Заседание Политбюро ЦК КПСС от 10 марта 1983 года. Положении в Афганистане и дополнительных мерах по его улучшению. Об афгано-пакистанских переговорах по вопросам политического урегулирования. [Online]. Доступно: <http://www.coldwar.ru/conflicts/afgan/polojenie.php> (дата звернення: 21.05.2022).
- Ковальков, О., 2021. *СРСР в Афганістані (1978 – 1991 рр.): остання спроба експорту соціалізму*: монографія, Харків: Мачулін, 614 с.
- Козырев, Н. 2016. Афганистан: дипломатические баталии (из истории подписания Женевских соглашений в апреле 1988 г., *Вестник Дипломатической академии МИД России. Россия и мир*. (1(7)). с. 199–209.
- Ляховский, А., 1995. *Трагедия и доблесть Афгана*, М.: ГПИ «Искона», 649 с.
- Организация Объединенных Наций. Генеральная Ассамблея. Официальные отчеты. 82-е пленарное заседание 29 ноября 1982 года, Нью-Йорк, Тридцать седьмая сессия (1982), с. 81–91.
- Организация Объединенных Наций. Генеральная Ассамблея. Официальные отчеты. 63-е пленарное заседание 16 ноября 1984 года. Нью-Йорк, Тридцать девятая сессия (1984). 86 с.
- Положение в Афганистане и его последствие для международного мира. Резолюция 37/37. 82-е пленарное заседание Тридцать Седьмой Сессии ГА ООН. 29 ноября 1982 г. Резолюции и решения, принятые Генеральной Ассамблеей на Тридцать Седьмой Сессии. 21 сентября – 21 декабря 1982 и 10 –13 мая 1983 года. Нью-Йорк: Организация Объединенных Наций, 1983, с. 36–37.
- Положение в Афганистане и его последствия для международного мира. Резолюция 39/13. 63-е пленарное заседание Тридцать Девятой Сессии ГА ООН. 15 ноября 1984 года. Резолюции и решения, принятые Генеральной Ассамблеей на Тридцать Девятой Сессии. 18 сентября – 18 декабря 1984 года и 9–12 апреля 1985 года. Нью-Йорк: Организация Объединенных Наций, 1984. с. 31–32.
- Сафрончук, В., 2011. *Политика и дипломатия*, Москва: ИТРК, 368 с.
- Слинкин, М., 2002. Проблема урегулирования положения вокруг Афганистана (Историко-политический аспект), *Культура народов Причерноморья*, (33), 2002, с. 111–131.
- Христофоров, В., 2008. Трудный путь к Женевским соглашениям 1988 года по Афганистану, *Новая и новейшая история*, (5), с. 23–47.

References

- Amstutz, J. B. 1986. *Afghanistan: The First Five Years of Soviet Occupation*, Washington, 383 p. (in English).
- Andropov, Ju, 1983. *Izbrannye rechi i stat'i* [Selected Speeches and Articles], Moskva, 320 s. (in Russian).
- Bazan, Ju., 2021. *Politychne vrehuljuvannja afghansjkoji problemy ta rolj OON* [Political settlement of the afghan problem and the role of the UN], Sumy, s. 12–13. (in Ukrainian).
- Bruz, V., 1995. *OON i vrehuljuvannja mizhnarodnykh konfliktiv* [UN and international conflict resolution], Kyiv, 111 s. (in Ukrainian).
- Cordoves, D., Harrison, S. S., 1995. *Out of Afghanistan. The Inside Story of the Soviet Withdrawal*, New York. 450 p. (in English).
- General'nyj sekretar' OON, 1982. *Polozhenie v Afganistane i ego posledstvija dlja mezhdunarodnogo mira i bezopasnosti* [The situation in Afghanistan and its implications for international peace and security], N'ju-Jork, 3 s. (in Russian).
- General'nyj sekretar' OON, 1983. *Polozhenie v Afganistane i ego posledstvija dlja mezhdunarodnogo mira i bezopasnosti* [The situation in Afghanistan and its implications for international peace and security], N'ju-Jork, 3 s. (in Russian).
- General'nyj sekretar' OON, 1984. *Polozhenie v Afganistane i ego posledstvija dlja mezhdunarodnogo mira i bezopasnosti* [The situation in Afghanistan and its implications for international peace and security], N'ju-Jork, 3 s. (in Russian).
- Harrison, S. S., 1988. *Inside the Afghan Talks*, Washington, p. 31– 60. (in English).
- Hristoforov, V., 2008. *Trudnyj put' k Zhenevskim soglashenijam 1988 goda po Afganistanu* [The hard path to the 1988 Geneva Accords on Afghanistan], Moskva, s. 23–47. (in Russian).
- Kalinovsky, A. M., 2009. *A long goodbye: The politics and diplomacy of the Soviet withdrawal from Afghanistan, 1980 – 1992*. London. 303 p. (in English).
- Khan, R. M., 1991. *Untying the Afghan Knot: Negotiating Soviet Withdrawal*, Durham, 416 p. (in English).
- Kovaljkov, O., 2021. *SRSR v Afganistani (1978 – 1991 rr.): ostannja sprob eksportu socializmu* [USSR in Afghanistan (1978 – 1991): the last attempt to export socialism], Kharkiv, 614 s. (in Ukrainian).
- Kozyrev, N., 2016. *Afganistan: diplomaticheskie batalii (iz istorii podpisanija Zhenevskih soglashenij v aprele 1988 g.* [Afghanistan: diplomatic battles (from the history of the signing of the Geneva Accords in April 1988)], Moskva, s. 199–209. (in

Russian).

Ljahovskij, A., 1995. Tragedija i doblest' Afgana [The tragedy and valor of Afghanistan], Moskva, 649 s (in Russian).

Organizacija Ob'edinennyh Nacij. General'naja Assambleja. Oficial'nye otchety. 82-e plenarnoe zasedanie 29 nojabrja 1982 goda. [UN. GA. Official records. 82nd plenary meeting, 29 November 1982], N'ju-Jork, s. 81–91. (in Russian).

Organizacija Ob'edinennyh Nacij. General'naja Assambleja. Oficial'nye otchety. 63-e plenarnoe zasedanie 16 nojabrja 1984 goda. [UN. GA. Official records. 63rd plenary meeting, 14 November 1984], N'ju-Jork, 86 s. (in Russian).

Polozhenie v Afganistane i ego posledstvie dlja mezhdunarodnogo mira. Rezoljucija 37/37. 82-e plenarnoe zasedanie Tridcat' Sed'moj Sessii GA OON. 29 nojabrja 1982 g. Rezoljucii i reshenija, prinjatye General'noj Assambleej na Tridcat' Sed'moj Sessii. 21 sentabrja – 21 dekabrja 1982 i 10–13 maja 1983 goda [The situation in Afghanistan and its implications for international peace and security], N'ju-Jork, s. 36–37 (in Russian).

Polozhenie v Afganistane i ego posledstvie dlja mezhdunarodnogo mira. Rezoljucija 39/13. 63-e plenarnoe zasedanie Tridcat' Devjatoj Sessii GA OON. 15 nojabrja 1984 g. Rezoljucii i reshenija, prinjatye General'noj Assambleej na Tridcat' Devjatoj Sessii. 18 centabrja – 18 dekabrja 1984 goda i 9–12 aprilja 1985 goda [The situation in Afghanistan and its implications for international peace and security], N'ju-Jork, s. 31–32 (in Russian).

Rubin, B.R., 1995. *The Search for Peace in Afghanistan: From Buffer State to Failed State*, New Haven, 208 p. (in English).

Safonchuk, V. *Politika i diplomatija*. [Politics and diplomacy], Moskva, 368 s. (in Russian).

Slinkin, M., 2002. *Problema uregulirovanija polozenija vokrug Afganistana (Istoriko-politicheskij aspekt)*. [The problem of settling the situation around Afghanistan (historical and political aspect)], Simferopol', s. 111–131 (in Russian).

Zasedanie Politbjuro CK KPSS ot 10 marta 1983 goda. «Polozhenii v Afganistane i dopolnitel'nyh merah po ego uluchsheniju. Ob afgano-pakistanskijh peregovorah po voprosam politicheskogo uregulirovanija» [The situation in Afghanistan and additional measures to improve it. On afghan-pakistani talks on political settlement], [Online]. Retrieved from: <http://www.coldwar.ru/conflicts/afgan/polojenie.php> (data zvernennya: 21.05.2022). (in Russian).

Yuliia Bazan

Postgraduate student of the Department of History of Ukraine and World History
at Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University, Kropyvnytskyi

THE BEGINNING OF THE GENEVA TALKS. ATTEMPTS TO RESOLVE THE AFGHAN CRISIS (1982 – 1984)

Attempts at a diplomatic solution to the Afghan problem from 1982 to 1984 are examined based on a study of transcripts of plenary sessions of the UN General Assembly, reports of the UN Secretary-General, and documents of the US National Security Archive J. Washington and scientific literature. The article analyzes the activities of UN Secretary-General P. de Cuellar and his personal representative D. Cordoves in resolving the crisis in Afghanistan caused by the socialist experiment launched by the People's Democratic Party of Afghanistan. Particular attention is paid to the "Rhodes format" of the Afghan-Pakistani talks. Both delegations did not meet, and the arguments and positions of opponents were received from D. Cordoves, who took turns talking to representatives of both missions. The role of the USSR and the USA in the Geneva negotiation process is studied. After the invasion of Afghanistan in December 1979, the Soviet Union was embroiled in a civil war in the DRA between the Soviet-backed NDPA regime and the majority-backed opposition and the United States, Pakistan, China, and other countries. During the Cold War, the Kremlin's actions became a stimulus to the United States, which turned Afghanistan into a significant factor in American foreign policy. The Soviet Union and the United States were not participants in the Afghan-Pakistani talks, but the constructive political dialogue depended on their positions. It turns out that the Democratic Republic of Afghanistan has become a hostage of the inter-bloc confrontation. The results of the three rounds of the Geneva talks are analyzed. During the negotiations, the parties managed to outline a range of issues that needed to be resolved: the withdrawal of Soviet troops from the DRA, the development of international guarantees and commitments not to interfere in the internal affairs of Afghanistan and Pakistan, and the return of Afghan refugees. The negotiation process was slow, and the most crucial issue, the withdrawal of a limited contingent of Soviet troops from Afghanistan, was not discussed. A study of transcripts of plenary sessions of the UN General Assembly showed that the strong condemnation of the aggressor's actions by the world community had no real impact on the situation in Afghanistan. The reason was that General Assembly resolutions calling for the immediate withdrawal of Soviet troops from the Democratic Republic of Afghanistan were advisory and non-binding. The author concludes that the Afghan crisis has clearly highlighted the weaknesses of the UN, namely the lack of effective mechanisms to influence the aggressive policy of a member of the UN Security Council.

Keywords: Afghanistan, Pakistan, USSR, negotiations, Afghan crisis, UN, D. Cordoves.

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 94(477.83)«1598»

DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(46\).2022.257266](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(46).2022.257266)

ПОДАТКОВИЙ РЕЄСТР ЗОЛОЧІВСЬКОЇ МАЄТНОСТІ У ЛЬВІВСЬКІЙ ЗЕМЛІ 1598 РОКУ

Богдан Смерека

кандидат історичних наук, науковий співробітник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені Михайла Грушевського, Національна академія наук України, Львів

E-mail: smereka.bohdan@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0002-1287-5440>

Стаття присвячена впровадженню до наукового обігу джерела до історії Львівської землі Руського воєводства – податковому реєстру Золочівської приватної маєтності (ключа) 1598 р. Поки що це єдиний виявлений реєстр поселень, який засвідчує факт збору податків у Польському королівстві в названому році. У фонді Архіву Коронного Скарбу Головного архіву давніх актів у Варшаві (де зберігаються матеріали абсолютної більшості поборових акцій) жодного податкового реєстру за 1598 р. не виявлено. Розглянутий документ являє собою перелік 57 населених пунктів у східній частині Львівської землі, зосереджених у єдину приватну маєтність з центром у місті Золочів. Впродовж XVI ст. вона належала родинам Гурок, Зборовських та Чарнковських. Невдовзі після податкової акції 1598 р. власником маєтності став Марек Собеський, дід польського короля Яна III Собеського. В реєстрі, поруч з назвами поселень перелічені окремі категорії мешканців, об'єкти інфраструктури, число будинків (у Золочеві), площа поселень у «плугах» (архаїчна одиниця виміру), а також сума сплачених коштів. В процесі порівняння поданих в документі відомостей з аналогічними даними інших поборових реєстрів Львівської землі другої половини XVI ст. було виявлено ряд особливостей. Так, реєстр 1598 р. подає неповну інформацію про місцеву інфраструктуру (немає даних про корчми та гуральні; лише два рази згадані церкви) та про окремі категорії населення (відсутні сільські ремісники). Поруч із цим, документ містить перші згадки про кілька поселень (Думівці, Пудлівці, Товстів) та про зміну їх статусу (місто Адрінопіль, яке стало селом). Стаття супроводжується публікацією документа на основі впису у книгу львівського гродського суду, що зберігається у Центральному державному історичному архіві у Львові. Назви населених пунктів ідентифіковано у кватратних дужках.

Ключові слова: Золочів, Львівська земля, Руське воєводство, податковий реєстр.

Постановка проблеми. 13 квітня 1598 р. на вальному сеймі у Варшаві було оголошено про черговий збір податків у Речі Посполитій. Поборцею у Львівській землі та Жидачівському повіті було призначено Яна Запорського з Запожа [Volumina legum, II, 1859, s. 385]. Однак, у фонді Архіву Коронного Скарбу (ASK) Головного архіву давніх актів у Варшаві (де зберігаються матеріали абсолютної більшості поборових акцій), податкових реєстрів за 1598 р. не виявлено (найпізніші датуються 1591 роком [ASK, Dz. I, sygn. 4, k. 456–772, 774–791; sygn. 6, k. 751–807; sygn. 7, k. 613–712; sygn. 11, k. 1449–1633; sygn. 28, k. 1–76; sygn. 37, k. 948–980; sygn. 39, k. 309–372, 374–407, 414–432; sygn. 43, k. 851–879; sygn. 47, k. 774–804; sygn. 51, k. 990–1027], хоча збір оголошували на сеймах і в 1593, і в 1595 рр. [Volumina legum, II, 1859, s. 348–354, 355–363]). Кверенда в книгах гродського суду Львова дала змогу відшукати окремий зразок фіскальної документації за 1598 р. – реєстр Золочівської приватної маєтності (ключа) [ЦДІАУЛ, ф. 9, оп. 1, спр. 355, с. 36–39]. Запропонована стаття присвячена впровадженню цього джерела до наукового обігу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчує, що у зв'язку з відсутністю реєстрів у ASK, перебігом поборової акції 1598 р. в Речі Посполитій

історики не займалися. Поборовий універсал 1598 р. [Volumina legum, II, 1859, s. 380–386] в числі інших досліджувався у статті Олексія Вінниченка [Вінниченко, 2010]. Історія ж Золочева та Золочівської маєтності висвітлена у працях Луції Харевичової [Charewiczowa, 1929], Магдалени Уйми [Ujma, 2005], Богдана Смереки [Смерека, 2016] та Януша Шишки [Szyszka, 2016].

Метою статті є детальний джерелознавчий аналіз податкового реєстру 1598 р., оцінка його інформаційного потенціалу. Для її досягнення передбачено виконання наступних **завдань**: публікація реєстру; ідентифікація усіх згаданих в ньому населених пунктів; порівняння поданих в документі відомостей та кількісних параметрів з аналогічними даними попередніх податкових реєстрів маєтності.

Виклад основного матеріалу. Місце зберігання джерела. Податковий реєстр Золочівського ключа 1598 р. зберігся у вигляді копії в чистовій книзі донесень львівського гродського суду, куди він був вписаний 13 січня (sabbato ante festum Sanctae Priscae virginis) 1601 р. на прохання шляхетного Вавжинця Юшинського, слуги власника маєтності Александра Зборовського. Документ укладено латинською мовою.

Постать поборці. За три роки до призначення поборцею Ян Запорський з Запожа (село у Холмській

землі Руського воєводства) гербу Гриф фігурував у поділі маєтності Бжоздовських як щирецький підстароста [ЦДІАУЛ, ф. 9, оп. 1, спр. 350, с. 91]. 29 жовтня 1598 р., в рамках проведення поборової акції, Ян підтвердив отримання від львівських райців податків з міщан (800 злотих), а через тиждень – 5 листопада – з львівських ремісників (400 зл.). 1 квітня 1601 р. коронний підскарбій Ян Фірлей, перераховуючи зібрані Запорським кошти, вказав на заборгованість мешканців сіл у міській юрисдикції Львова (82 зл.), села Малехів (8 зл.) та містечка Щирець (48 зл. і 7 гр.). Про Золочів та Золочівську маєтність Фірлей не згадував [ЦДІАУЛ, ф. 9, оп. 1, спр. 355, с. 387–388]. Також знаємо, що проти Запорського в 1599 р. були висунуті обвинувачення в непереданні до скарбниці податків, зібраних з торговців мальвазією та «волооським вином» за правом складу (ним володіло місто Львів). Справа розглядалася в Коронному Трибуналі в Любліні, завданий Яном збиток оцінювався в 5 000 гривень (tagatum), коронний інститор вимагав для нього баніції та двократної компенсації боргу. Зрештою, суд передав справу до Скарбового Трибуналу (розгляд мав відбутися впродовж 12 тижнів) [ЦДІАУЛ, ф. 9, оп. 1, спр. 355, с. 31–32]. Через брак документів, нам невідомо, який вирок був оголошений горе-поборці, однак ця ситуація дає змогу оцінити ставлення Запорського до своїх професійних обов'язків.

Структура документа. Реєстр розпочинається заголовком («Року Божого 1598. Дібра вельможних панів Зборовських»), за яким слідує перелік населених пунктів. Першим у ньому фігурує Золочів, з якого стягнуто подвійний (dupla) шосовий податок. За ним слідує села ключа (перше – Пеняки, останнє – Ритвяни; порядок їх розташування в реєстрі не дає змоги стверджувати, що він відтворює маршрут поборці, однак окремі поселення все ж групуються за місцеположенням). Передостаннім в переліку фігурує місто Зборів (перша згадка про нього датується 1591 роком [ЦДІАУЛ, ф. 5, оп. 1, спр. 101, с. 626], відтак наш реєстр є найраннішим фіскальним документом, де зафіксовано Зборів). Практично в кожному рядку зазначено тариф стягнення з тої чи іншої категорії осіб / об'єктів, а також кількість сплачених злотих (florenus [polonialis], fl.) і грошів (grossus, gr.; 1 fl. = 30 gr.). У тексті реєстру ці кошти сумуються 8 разів (тричі підраховано невірно, один раз сума не зазначена). Нарешті, в останньому абзаці документа згадано про поборцю та про загальну суму зібраних коштів: «Публічний податок, ухвалений на вальному сеймі королівства у Варшаві року (Божого 1)598, сплачений (на суму) 127 злотих 28 грошів; (Александр Зборовський) квітується родовитим Яном Запорським з Запожа, поборцею публічних податків Львівської і Жидачівської землі. Дано у Львові як вище. Він же, хто вище, рукою власною». Через невірні підрахунки загальна сума зібраних коштів насправді складає 126 злотих і 2 гроші (на 56 грошів менша від зазначеної).

Географія стягнення. Податок зібрано з 57 населених пунктів, серед яких 2 міста і 55 сіл. Це стільки ж, як у реєстрі 1567 р. (тоді з усього ключа було стягнуто 117 злотих і 26 грошів [AGAD, ASK, Dz. I,

sygn. 19, k. 406v.–409]) і на 12 поселень менше, аніж згадано в документі 1598 р. про набуття Золочівської маєтності Марекком Собеським [ЦДІАУЛ, ф. 3, оп. 1, спр. 10, с. 555]. Серед перелічених в реєстрі населених пунктів одне (Ритвяни) ввійшло до складу Зборова, ще чотири (Думівці, Пудлівці, Товстів, Яромірка) зникли за нез'ясовних обставин, натомість абсолютна більшість (52) продовжує існувати. Серед них 28 нині входять до Тернопільського району однойменної області, 24 – до Золочівського району Львівської області.

Міста ключа. Золочів, згідно реєстру, сплатив 53 злотих і 22 гроші шосу. Податок було стягнуто з 223 будинків, 14 ремісників (6 пекарів, 4 шевців, 2 кушнірів та 2 кравців), 3 «дударів» (скоморохів), 5 «гультяїв» (vagi; бродяг), 2 священників (poroni), з 1 млина (molendinum) типу «коречник» (водяний млин з наливним колесом) на 4 колах. Також місто заплатило податок з 7 «плугів» (aratra). Таким чином, Золочів був досить значним поселенням (за кількістю домогосподарств) і поруч з цим – невеликим за площею. Для порівняння – згідно реєстру 1589 р. жителі містечка Куропатники платили податок з 18 плугів (до речі, документ зафіксував тут лише 5 ремісників), в Залізцях – з 12 плугів (16 ремісників), Поморянах – з 8 плугів (10 ремісників). Менше платили жителі Стрілиць – з 6 плугів, Нараєва і Біща – з 4, Рогачина – з 3, Сеняви – з 2. Поруч із цим на 6 з половиною ланах містечка Кукизів було лише 20 будинків [AGAD, ASK, Dz. I, sygn. 19, k. 861v., 870, 874v., 878v., 894v., 895v., 902v., 904, 904v.]. Також зауважимо, що реєстр згадує тільки 4 шевців, тоді як у документі від 25 грудня 1599 р., яким Марек Собеський підтвердив статут місцевого шевського цеху, перелічено імена 15 ремісників [Charewiczowa, 1929, s. 145].

З 6 плугів та одного млина заплатили мешканці Зборова. Стільки ж плугів зафіксовано в селі Адрінопіль, яке раніше було містом на магдебурзькому праві (в 1554 р. воно отримало привілеї на торги [AGAD, MK, ks. 86, k. 212–212v.]). Так, в реєстрах 1565 та 1567 рр. Адрінопіль фігурує як місто на 4 ланах, тоді як Золочів – лише на трьох [AGAD, ASK, Dz. I, sygn. 19, k. 330v., 406v., 407] (тут уточнимо, що згідно поборового універсалу 1598 р. за кожен плуг стягувався 1 злотий, тоді як за лан була встановлена плата у 15 грошів чи у пів злогого [Volumina legum, II, 1859, s. 380]; відтак 1 плуг мав би дорівнювати 2 ланам, однак, як бачимо, приклад Золочева на 7 плугах і Адрінополя на шести це не підтверджує; детальніше про спроби знайти співвідношення плугів ланам, див.: [Stamm, 1938, s. 40–41]). В реєстрах 1578, 1581 та 1589 рр. Адрінопіль не згадується і ось в документі 1598 р. його названо селом.

В переліку сіл Золочівського ключа подано, головним чином, відомості про число загородників (hortullani; категорія малоземельного селянства: всього згадано 73; найбільше в Беневі – 12), комірників (inquilini; безземельні селяни: всього 61; найбільше в Струтині – 8) та плугів (всього 29; найбільше в Адрінополі – 6, за ним слідує Літовище – 2). У двох селах згадані «дозорці ріки» (custodes fluvii; Побіч – 7, Опаки – 5), у Кругові – один «дозорець лісу» (custos

silvae). В шести селах (Білокриниця, Верхобуж, Гарбузів, Пеняки, Підлипці, Ритвяни) зафіксовано млини типу «коречник» (кожен на 1 колі), у Звижені – на 2 колах. В цьому ж селі згадано про церкву (sinagoga) з настоятелем (protopor), у Літовищі – про церкву зі священником. У порівнянні з попередніми реєстрами і, зокрема, реєстром 1567 р. [Смерека, 2016, с. 24–26], вищевказана інформація є неповною – відсутні відомості про корчми та гуральні, про сільських ремісників. Даних про священників вкрай мало (в документі за 1567 р. їх зафіксовано 16, в 1565 – 18). Тим не менше, в 1598 р. з ключа було стягнуто на 8 злотих і 6 грошів більше, аніж у 1567. Сталося це в т. ч. завдяки Золочеву: його мешканці в 1598 р. сплатили майже 54 злотих податку (в 1567 – 16 злотих і 24 гроші).

Як і у випадку з Золочевом та Адрінополем, встановити відповідність між сільськими ланами та плугами неможливо. Так, з мешканців Колтова та Підлипців, що попередньо платили податок з 6 з половиною ланів кожне, в 1598 р. було стягнуто по 1 злотому за 1 плуг, тоді як з Літовища, що раніше займало півтора лани – 2 злотих за 2 плуги.

Реєстр вперше фіксує села Пудлівці, Думівці та Товстів (будь-яких інших згадок про два останні села виявити не вдалося; судячи з тексту реєстру, вони були розташовані біля Волосівки та Богданівки відповідно). Фіксація Ритвян одразу після Зборова, а також той факт, що це місто первісно теж іменувалося Ритвянами (orpidum Zborow alias Rithwiani; [ЦДІАУЛ, ф. 9, оп. 1, спр. 348, с. 499, 501]), вказує на те, що Зборів виник на ґрунті саме цього села (тому й послуговувався назвою), а згодом – по мірі розростання – поглинув його. Це спростовує як версію Л. Харевічової, що ототожнювала Ритвяни з однойменним містом у Сандомирському повіті (також володінням Зборовських) [Charewiczowa, 1929, s. 27], так і припущення краєзнавця Людвіка Дзедзіцького, який «розташував» Ритвяни неподалік села Межигори (теж належало до Золочівського ключа [Słownik geograficzny, VI, 1885, s. 125; ЦДІАУЛ, ф. 3, оп. 1, спр. 10, с. 555]).

Публікація джерела. За винятком уніфікації великої та малої літери, скорочень для злотих (fl.) і грошів (gr.), вживання жирного шрифту для назв

поселень, опублікований нами документ максимально відтворює текст впису у гродській книзі. У квадратних дужках подано пропущені та затерті літери, коментарі автора статті, сучасні назви поселень українською мовою та їх нинішнє адміністративне підпорядкування (вжиті скорочення: Злч ЛО – Золочівський район Львівської області; Трн ТО – Тернопільський район Тернопільської області).

Висновки. Таким чином, опублікований нами реєстр Золочівського ключа 1598 р. доповнює картину розвитку значної приватної маєтності на сході Львівської землі Руського воеводства. Документ фіксує в її складі 57 поселень, в т. ч. 2 міста та 55 сіл. Звична для подібного роду джерел інформація (площа угідь, число окремих категорій мешканців та об'єктів інфраструктури) у порівнянні з попередніми реєстрами неповна (відсутні відомості про корчми та гуральні, про ремісників у селах, вкрай мало даних про священників тощо). Окремі параметри, як-от число золочівських шевців, явно занижене (4 в реєстрі; 15 згідно документа 1599 р.). Загальна сума зібраних податків підрахована невірно (менша від зазначеної майже на 2 злотих), однак вона є більшою на 8 злотих, аніж в 1567 р. (в цьому реєстрі маєтності також було зафіксовано 57 поселень). Поруч із цим, саме в документі 1598 р. вперше фіксуємо дані про кількість будинків у Золочеві (223; це параметри значного міста), а також про дозорців рік і лісів у селах (таких не згадують навіть поборові універсали). З нього ж дізнаємося про втрату Адрінополем міського статусу, набутого в першій половині XVI ст. Вперше у складі маєтності знаходимо села Думівці, Пудлівці і Товстів. Ще одне зникле село – Ритвяни – вдається достеменно ідентифікувати неподалік міста Зборова (також вперше згаданого в описово-статистичному джерелі).

Документ є допоки єдиним віднайденим фрагментом реєстру Львівської землі, податки з поселень якої у 1598 р. повинен був зібрати Ян Запорський. Через брак джерел ми не можемо достеменно з'ясувати причин відсутності повного тексту реєстру, однак суд над Запорським (тривав у 1599 р.), який не вніс до скарбниці податки, зібрані з торгівлі вином у Львові, вказує, що свої професійні обов'язки він виконував явно неналежним чином.

Список використаних джерел

- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD). Archiwum Skarbu Koronnego (ASK), Dz. I, sygn. 4, 791 k.
 ASK, Dz. I, sygn. 6, 807 k.
 ASK, Dz. I, sygn. 7, 893 k.
 ASK, Dz. I, sygn. 11, 1633 k.
 ASK, Dz. I, sygn. 19, 916 k.
 ASK, Dz. I, sygn. 28, 960 k.
 ASK, Dz. I, sygn. 37, 994 k.
 ASK, Dz. I, sygn. 39, 823 k.
 ASK, Dz. I, sygn. 43, 880 k.
 ASK, Dz. I, sygn. 47, 804 k.
 ASK, Dz. I, sygn. 51, 1027 k.
 AGAD, Metryka Koronna (MK), ks. 86, 462 k.
 Charewiczowa, L., 1929. *Dzieje miasta Złoczowa*, Złoczów, Wydawnictwo Powszechnie Towarzystwa Turystyczno Krajoznawczego, 220 s.
Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. VI : Malczyce – Neteba / pod red. B. Chlebowskiego i W. Walewskiego, Warszawa, nakładem Władysława Walewskiego, 1885, 960 s.
 Stamm, E., 1938. *Staropolskie miary*. Cz. 1, Miary długości i powierzchni, Warszawa, Główny Urząd Miar, 104, [3] s.
 Szyszka, J., 2016. *Formowanie i organizacja dóbr monarszych w ziemi lwowskiej od połowy XIV do początku XVI wieku*, Kraków, Societas Vistulana, 568 s.

- Ujma, M., 2005. *Latyfundium Jana Sobieskiego 1652 – 1696*, Opole, Uniwersytet Opolski, 454, [1] s.
- Volumina legum. Prawa, konstytucje y przywileie Królestwa Polskiego, Wielkiego Xięstwa Litewskiego y wszystkich prowincyi należących na walnych seymiech koronnych od Seymu Wiślickiego roku pańskiego 1347 aż do ostatniego Seymu uchwalone*. Vol. II: Ab anno 1550 ad annum 1609 acta Reipublicae continens / [ed. J. Ohryzko], Petersburg, nakładem i drukiem Jozafata Ohryzki, 1859, 482, XIII p.
- Вінниченко, О., 2010. Сеймики Речі Посполитої у світлі сеймових поборових універсалів (1587 – 1632), *Вісник Львівського університету. Серія історична*, вип. 45, с. 335–374.
- Смерека, Б., 2016. Золочівський комплекс у Львівській землі Руського воєводства: власники, територія і населення у XVI ст. (за даними фіскальних джерел), *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, вип. 45, т. 1, с. 17–26.
- Центральний державний історичний архів України у Львові (ЦДІАУЛ), ф. 3, оп. 1, спр. 10, 1706 с.
- ЦДІАУЛ, ф. 5, оп. 1, спр. 101, 628 с.
- ЦДІАУЛ, ф. 9, оп. 1, спр. 348, 1684 с.
- ЦДІАУЛ, ф. 9, оп. 1, спр. 350, 992 с.
- ЦДІАУЛ, ф. 9, оп. 1, спр. 355, 2424 с.

References

- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD). Archiwum Skarbu Koronnego (ASK), Dz. I, sygn. 4, 791 k. (in Latin).
- ASK, Dz. I, sygn. 6, 807 k. (in Latin).
- ASK, Dz. I, sygn. 7, 893 k. (in Latin).
- ASK, Dz. I, sygn. 11, 1633 k. (in Latin).
- ASK, Dz. I, sygn. 19, 916 k. (in Latin).
- ASK, Dz. I, sygn. 28, 960 k. (in Latin).
- ASK, Dz. I, sygn. 37, 994 k. (in Latin).
- ASK, Dz. I, sygn. 39, 823 k. (in Latin).
- ASK, Dz. I, sygn. 43, 880 k. (in Latin).
- ASK, Dz. I, sygn. 47, 804 k. (in Latin).
- ASK, Dz. I, sygn. 51, 1027 k. (in Latin).
- AGAD. Metryka Koronna (MK), ks. 86, 462 k. (in Latin).
- Centralnyj derzhavnyj istorychnyj arkhiv Ukrainy u Ljvovi (CDIAUL), f. 3, op. 1, spr. 10 [Central State Historical Archives of Ukraine in Lviv (CSHAUL), f. 3, descript. 1, case. 10], 1706 s. (in Latin and Polish).
- CDIAUL, f. 5, op. 1, spr. 101 [CSHAUL, f. 5, descript. 1, case. 101], 628 s. (in Latin and Polish).
- CDIAUL, f. 9, op. 1, spr. 348 [CSHAUL, f. 9, descript. 1, case. 348], 1684 s. (in Latin and Polish).
- CDIAUL, f. 9, op. 1, spr. 350 [CSHAUL, f. 9, descript. 1, case. 350], 992 s. (in Latin and Polish).
- CDIAUL, f. 9, op. 1, spr. 355 [CSHAUL, f. 9, descript. 1, case. 355], 2424 s. (in Latin and Polish).
- Charewiczowa, L., 1929. *Dzieje miasta Złoczowa, Złoczów*, Wydawnictwo Powszechnie Towarzystwa Turystyczno Krajoznawczego, 220 s. (in Polish).
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. VI: Malczyce – Netreba / pod red. B. Chlebowskiego i W. Walewskiego, Warszawa, nakładem Władysława Walewskiego, 1885, 960 s. (in Polish).
- Смерека, Б., 2016. Золочівський комплекс у Львівській землі Руського воєводства: власники, територія і населення у XVI ст. (за даними фіскальних джерел) [Zolochiv estate in Lviv land of Ruthenian voivodeship: land owners, territory and population in the 16th century (by fiscal sources)], *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, вип. 45, т. 1, с. 17–26. (in Ukrainian).
- Stamm, E., 1938. *Staropolskie miary*. Cz. 1, Miary długości i powierzchni, Warszawa, Główny Urząd Miar, 104, [3] s. (in Polish).
- Szyska, J., 2016. *Formowanie i organizacja dóbr monarszych w ziemi lwowskiej od połowy XIV do początku XVI wieku*, Kraków, Societas Vistulana, 568 s. (in Polish).
- Ujma, M., 2005. *Latyfundium Jana Sobieskiego 1652–1696*, Opole, Uniwersytet Opolski, 454, [1] s. (in Polish).
- Vynnychenko, O., 2010. Sejmyki Rechi Pospolytoji u svitli sejmovykh poborovykh universaliv (1587–1632) [Dietines of the Polish-Lithuanian Commonwealth in light of the adopted tax universals (1587 – 1632)], *Вісник Львівського університету. Серія історична*, вип. 45, с. 335–374. (in Ukrainian).
- Volumina legum. Prawa, konstytucje y przywileie Królestwa Polskiego, Wielkiego Xięstwa Litewskiego y wszystkich prowincyi należących na walnych seymiech koronnych od Seymu Wiślickiego roku pańskiego 1347 aż do ostatniego Seymu uchwalone*. Vol. II: Ab anno 1550 ad annum 1609 acta Reipublicae continens / [ed. J. Ohryzko], Petersburg, nakładem i drukiem Jozafata Ohryzki, 1859, 482, XIII p. (in Polish and Latin).

ДОДАТОК

Податковий реєстр Золочівської приватної маєтності у Львівській землі Руського воєводства 1598 року

Anno Domini millesimo quingentesimo nonagesimo octavo

Bona magnificorum dominorum Zborowskich

Oppidum **Złoczow** [Золочів, Злч ЛО] exactionem ciuilem dictam sosz dupla

A domibus 223 per gr. quatuor fl. 29 [gr.] 22

A pistoriibus sex per gr. 15 fl. 3 [gr.] –

A sutoribus 4 per gr. 5 [так у тексті, має бути: gr. 15 – Б. С.] fl. 2 [gr.] –

A pellionibus 2 per gr. 15 fl. 1 [gr.] –

A sartoriibus 2 per gr. 15 fl. 1 [gr.] –

Dudarz 3 per gr. 24 fl. 2 [gr.] 12

A vagis quinq[ue] per gr. 12 fl. 2 [gr.] –

A poponibus duobus per fl. 2 fl. [4 gr.] –
 Molendinum korzecz roth[arum] 4 per gr. 12 fl. 1 [gr.] 18
 De aratris septem per fl. 1 fl. 7 [gr.] –
 Summa huius oppidi facit perceptor[um] fl. 53 [gr.] 22
 Villa **Pieniaki** [Пеняки, Злч ЛЮ]
 De aratro vno per fl. [1] fl. 1 [gr.] –
 [// с. 37] [Hortu]ll[ani] 4 per gr. 6 fl. – [gr.] 24
 [Inquil]ini duo per gr. 2 fl. – [gr.] 4
 Molendini roth[a] 1 per gr. 12 fl. – [gr.] 12
 Summa huius villae facit fl. 2 [gr.] 10
 Villa **Czepiele** [Чепелі, Злч ЛЮ]
 [H]ortulani tres per gr. 6 fl. – [gr.] 18
 [In]quilini tres per gr. 2 fl. – [gr.] 6
 Villa **Zwizenie** [Звижень, Злч ЛЮ]
 Hortulani 3 per gr. 6 fl. – [gr.] 18
 Inquilini 2 per gr. 2 fl. – [gr.] 4
 Protopop a synagoga per fl. 4 fl. 4 [gr.] –
 Molendini roth[arum] 2 per gr. 12 fl. – [gr.] 24
 Hae duae villae ab aratro vno [per fl. 1] fl. 1 [gr.] –
 Summa harum villarum facit fl. 7 [gr.] 10
 Villa **Holubica** [Голубиця, Злч ЛЮ]
 Ab aratro vno per fl. 1 fl. 1 [gr.] –
 Hortulan[i] 3 per gr. 6 fl. – [gr.] 18
 Inquilini 2 per gr. 2 fl. – [gr.] 4
 Villa **Litowiszcz**a [Літовище, Злч ЛЮ]
 Ab aratris duobus per fl. 1 fl. 2 [gr.] –
 Hortulan[i] 5 per gr. 6 fl. – [gr.] 18 [так у тексті, замість 18 грошів має бути 1 злотий – Б. С.]
 Inquilini 2 per gr. 2 fl. – [gr.] 4
 Pop a sinagoga [per] fl. 2 fl. 2 [gr. –]
 Villa **Juszkowce** [Шишківці, Злч ЛЮ]
 Ab aratro vno per fl. 1 fl. 1 [gr.] –
 Hortulani 2 per gr. 4 fl. – [gr.] 8
 Inquin[us] 1 per gr. 2 fl. – [gr.] 2
 Villa **Strucin** [Струтин, Злч ЛЮ]
 Hortulani 3 per gr. 4 fl. – [gr.] 12
 Ab aratro 1 per fl. 1 fl. 1 [gr.] –
 Summa harum villar[um] facit fl. 9 [gr.] 20 [так у тексті, має бути: fl. 9 gr. 18 – Б. С.]
 Villa **Breniow** [Золочівка, Злч ЛЮ]
 Hortulani 12 ex tritur[i]one viuen[tes] per gr. 4 fl. 1 [gr.] 18
 [// с. 38] Villa **Jelechowice** [Слиховичі, Злч ЛЮ]
 De aratro 1 [per] fl. 1 fl. 1 [gr.] –
 Inquilini 3 per gr. 2 fl. – [gr.] 6
 Villa **Kotkow** [Колтів, Злч ЛЮ]
 De aratro 1 [per] fl. 1 fl. 1 [gr.] –
 Inquilini 5 per gr. 2 fl. – [gr.] 18 [так у тексті, має бути: gr. 10 – Б. С.]
 Villa **Horodilow** [Городилів, Злч ЛЮ]
 De aratro vno per fl. 1 [fl. 1 gr. –]
 Hortulani 2 per gr. 6 fl. [– gr.] 12
 Villa **Wierzchobuze** [Верхобуж, Злч ЛЮ]
 Molendini korzecz roth[a] 1 per gr. 12 fl. – [gr.] 12
 Hortulan[i] 3 per gr. 4 fl. – [gr.] 12
 Inquilini septem per gr. 2 fl. [– gr.] 14
 Villa **Opaki** [Опаки, Злч ЛЮ] custodes fluuū 5 per gr. 2 fl. – [gr.] 10
 Summa harum villarum facit fl. 7 [gr.] 4
 Villa **Pobudze** [Побіч, Злч ЛЮ] a custodibus fluuū 7 [per gr. 2] fl. [– gr.] 14
 Villa **Pokpiecz** [Підлипці, Злч ЛЮ]
 De aratro 1 per fl. 1 fl. 1 [gr.] –
 Molend[ini] korzecz roth[a] 1 per gr. 12 fl. – [gr.] 12
 Inquilini 3 per gr. 2 fl. – [gr.] 6
 Villa **Stroczin** [див. вище – Strucin]
 Inquilini 8 per gr. 2 fl. – [gr.] 16
 Villa **Łuka** [Лука, Злч ЛЮ] hortull[ani] 5 per gr. 6 fl. 1 [gr.] –
 Villa **Zerwaniecz** [Зарваниця, Злч ЛЮ] ex nouo fl. – [gr.] 6

Villa **Iwaczow** [Івачів, Злч ЛЮ] hortulani 6 per gr. 6 fl. 1 [gr.] 6
 Villa **Wolczkowce** [Вовчківці, Трн ТО] de aratro 1 [per fl. 1] fl. 1 [gr.] –
 Villa **Jaroslawice** [Ярославичі, Трн ТО] de aratro vno [per fl. 1] fl. 1 [gr.] –
 [Villa] **Tresteniecz** [Тростянець, Злч ЛЮ] hortull[ani] 3 per gr. 4 fl. – [gr.] 12
 Villa **Krachow** [Кругів, Злч ЛЮ] a custodae siluae [per gr. 6] fl. – [gr.] 6
 Villa **Oleiw** [Оліїв, Трн ТО] de aratro vno [per fl. 1] fl. vnu[s] [gr.] –
 Inquilini 3 per gr. 2 fl. – [gr.] 6
 Villa **Ruszcze** [Нище, Трн ТО]
 De aratro 1 per fl. 1 fl. 1 [gr.] –
 Inquilini 5 p[er] gr. 2 fl. – [gr.] 14 (!) 10
 Summa harum villarum facit [fl. 10 gr. 4]
 Villa **Gnidawa** [Піщане, Трн ТО] hortull[ani] 3 per gr. 6 fl. – [gr.] 18
 Villa **Baitkow** [Батьків, Злч ЛЮ] hortull[ani] 2 p[er] gr. 6 fl. – [gr.] 12
 Villa **Łukowiec** [Лукавець, Злч ЛЮ] de aratro vno [per fl. 1] fl. vnu[s] [gr.] –
 // с. 39] Villa **Bialokrinice** [Білокриниця, Трн ТО]
 [Hortu]lani tres per gr. 6 fl. – [gr.] 18
 [Mol]end[ini] korzec roth[a] 1 per gr. 12 fl. – [gr.] 12
 [Vil]la **Zukowiec** [Жуківці, Трн ТО] hortull[ani] tres per gr. 6 fl. – [gr.] 18
 [Villae **Zer]wirogi** [Сировари, Трн ТО] et **Jatkowce** [Яцківці, Трн ТО] de aratro 1 [per fl. 1] fl. 1 [gr.] –
 Inquilini 6 per gr. 2 fl. – [gr.] 12
 Villae **Vnissana** [Мшана, Трн ТО] et **Grabkowice** [Грабківці, Трн ТО] de aratro 1 [per fl. 1] fl. 1 [gr.] –
 Villa **Płowice** [Бзовиця, Трн ТО] de aratro 1 [per fl. 1] fl. 1 [gr.] –
 Summa harum villarum facit p[er]cept[orum] fl. 2 [gr.] – [так у тексті, має бути: fl. 7 – Б. С.]
 Villa **Adrnopole** [ймовірно, це Маркопіль [Смерека, 2016, с. 19], Злч ЛЮ] de aratris 6 p[er] fl. 1 fl. 6 [gr.] –
 Villa[e] **Ostaszowce** [Осташівці, Трн ТО] et **Danilowce** [Данилівці, Трн ТО] de aratro 1 [per fl. 1] fl. 1 [gr.] –
 Villa[e] **Bohdanowce** [Богданівка, Трн ТО] et **Tolsztow** [Товстів; не існує] de aratr[o] 1 [per fl. 1] fl. 1 [gr.] –
 Villa **Hotkowce** [Кокутківці, Трн ТО]. Inquilini 6 p[er] gr. 2 fl. – [gr.] 12
 Villa[e] **Seredince** [Серединці, Трн ТО] et **Juszipowce** [Висипівці, Трн ТО] de aratro 1 [per fl. 1] fl. 1 [gr.] –
 Villa[e] **Karbowce** [Кабарівці, Трн ТО] et **Munilowka** [Монилівка, Трн ТО] de aratro 1 [per fl. 1] fl. 1 [gr.] –
 [Villae] **Dumowce** [Думівці; не існує] et **Wolisowce** [Волосівка, Трн ТО] de aratro 1 [per fl. 1] fl. [– gr.] –
 Villa[e] **Kudinowce** [Кудинівці, Трн ТО] et **Kudobracze** [Кудобинці, Трн ТО] de aratro 1 [per fl. 1] fl. 1 [gr.] –
 Villa **Pudlowce** [Пудлівці; не існує] de aratro 1 p[er] fl. 1 fl. 1 [gr.] –
 Hortullani tres p[er] gr. 6 fl. – [gr.] 18
 Inquilini 5 p[er] gr. 2 fl. – [gr.] 10
 Villa **Perepielniki** [Перепельники, Трн ТО] de aratro 1 [per fl. 1] fl. 1 [gr.] –
 Villa[e] **Kakolowce** [Гукалівці, Трн ТО] et **Łopuszanĳ** [Лопушани, Трн ТО] de aratro 1 [per fl. 1] fl. 1 [gr.] –
 Hortulani 3 per gr. 6 fl. – [gr.] 18
 Villa **Horbaczow** [Гарбузів, Трн ТО] molend[ini] korzec roth[a] 1 [per gr. 12] fl. – [gr.] 12
 Inquilini 4 p[er] gr. 2 fl. – [gr.] 8
 Villa **Jaromirka** [Яромирка (в інших реєстрах Творимирка [Смерека, 2016, с. 19, 23]); не існує] hortull[ani] 2
 p[er] gr. 6 fl. – [gr.] 12
 Oppidum **Zborow** [Зборів, Трн ТО] de aratris 6 p[er] fl. 1 fl. 6 [gr. –]
 Molend[ini] korzec roth[a] 1 p[er] gr. 12 fl. – [gr.] 12
 Villa **Rŷtwianĳ** [Ритвяни; у складі м. Зборів, Трн ТО] de aratris 4 p[er] fl. 4 [так у тексті, має бути: per fl. 1 –
 Б. С.] fl. 4 [gr.] –
 Molend[ini] korzec roth[a] 1 p[er] gr. 12 fl. – [gr.] 12
 Summa harum vill[arum] facit percept[orum] fl. 29 [gr.] 10 [так у тексті, має бути: fl. 28 gr. 24 – Б. С.]
 Contributio[ne]m pu[bli]cam in conuentione generali regni Warszchouiae anno [Domini millesimo] nonagessimo
 octauo laudatt[um] fl. 127 [gr.] 28 [так у тексті, має бути: fl. 126 gr. 2 – Б. С.] sol[utum] per generosum Joannem
 Zaporski de Zaporze contribucion[um] publicarum t[e]rrae Leopollien[si] et Zidaczou[ie]n[si] exactor[em] quittatur.
 Datum Leopoli vt supra. Idem qui supra manu propria.
 ЦДІАУЛ. Ф. 9. Он. 1. Спр. 355. С. 36–39. Копія.

Bohdan Smereka

Candidate of History, Research fellow at the Lviv Branch of the Mykhailo Hrushevsky Institute of Ukrainian
 Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Lviv

TAX REGISTER OF ZOLOCHIV ESTATE IN LVIV LAND FROM 1598

The article is devoted to the introduction into scientific circulation of a source on the history of Lviv land of Ruthenian Voivodeship – the tax register of Zolochiv private estate from 1598. So far, this is the only identified register of settlements that certifies that tax collection in the Kingdom of Poland was performed in that year. In the fund of the Crown Treasure Archive of the Central Archives of Historical Records in Warsaw (where most of the land tax registers

are kept), no tax register for 1598 has been found. The researched document represents the list of 57 settlements in the eastern part of Lviv land, united into a single private estate with its center in the town of Zolochiv. During the 16th century, it belonged to the Górká, Czarnkowski, and Zborowski families. Shortly after the tax collection in 1598, Marek Sobieski, the grandfather of King Jan III Sobieski of Poland, became the estate owner. The register, along with the names of settlements, lists specific categories of the population, infrastructure facilities, the number of houses (in Zolochiv), the area of settlements in the „aratra” („plows”; an archaic unit of measurement), as well as the amount of tax. In the process of comparing the information presented in the document with similar data in other tax registers of Lviv land of the second half of the 16th century, a number of features were revealed. Thus, the register from 1598 provides incomplete information about local infrastructure (no data on taverns and distilleries; churches are mentioned only twice) and specific categories of the population (no rural artisans) but contains the first mentions of several settlements (Dumivtsi, Pudlivtsi, Tovstiv) and change of their status (the town of Adrinopil, which became a village). The article is accompanied by the publication of the document based on a copy in the book of the Lviv City Court, which is stored in the Central State Historical Archives of Ukraine in Lviv. The names of settlements are identified in square brackets.

Keywords: Zolochiv, Lviv land, Ruthenian voivodeship, tax register.

ЄПИСКОПСЬКІ ТА МОНАСТИРСЬКІ СФРАГІСИ 1690 – 1735 РР. ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ МАРАМОРОСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЄПАРХІЇ ТА МАРАМОРОСЬКОГО УНІЙНОГО ВІКАРІАТУ

Олександр Монич

протоієрей, ThDr, кандидат богослов'я (PhD), аспірант кафедри археології, етнології та культурології,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород
E-mail: oleksandr.monych@uzhnu.edu.ua
Researcher ID: AAM-6358-2021
<https://orcid.org/0000-0002-1264-2305>

Іван Міськов

кандидат історичних наук, доцент кафедри культури та соціально-гуманітарних дисциплін, Закарпатської
академії мистецтв, Ужгород
E-mail: miskoviv@gmail.com

У статті досліджуються сфрагістичні джерела, що безпосередньо стосуються діяльності Марамороської православної єпархії та Марамороського унійного вікаріату кінця XVII-го – першої половини XVIII століття. За допомогою допоміжних дисциплін автори роблять спробу заповнення «білих плям» у сторінках церковної історії краю. Обраний для вивчення період історії Мукачівської єпархії характеризується інституційною розбудовою двох нових єпархій, які виокремилися з древньої Мукачівської – Мукачівської греко-католицької та нової – Марамороської православної єпархії. У результаті активної прозелітичної діяльності єпископату в 1723 році перша із вказаних одиниць створює в комітаті Мараморош унійний вікаріат, який в часі набуває статусу єпархії. Активна фаза розвитку обидвох еклізіяльних одиниць тривала з 1690 по 1730 роки. У цей період відбуваються ключові інституційні процеси, які сприяли формуванню та утвердженню двох контр-центрів. Результати статті інноваційно презентують бачення й аналіз джерел, які нерозривно пов'язані з формуванням двох церковних центрів. На основі опрацьованих єпископських і монастирських сфрагісів вносяться нові корективи в наявні парадигми про адміністрування й управління єпархії. Залучена методологія відкриває широкі поля для дискусії та подальшого вивчення історії Церкви на Закарпатті у вказаний період. Використані при дослідженні принципи евристики дозволяють по-новому подивитися на окремі процеси в розбудові еклізіяльних центрів. Мова йде про єпископські висвячення чернецтва, фактичні юрисдикційні статуси вікаріїв, процеси укладання земельних договорів про оренду та позику під заставу, монастирську епістолярну спадщину, єпархіальну діяльність щодо відкриття нових монастирів та оновлення керівного сегменту наявних, реакцію парафій у часи введення унії в Марамороші тощо. Водночас аналіз монастирських та єпископських сфрагісів також дозволяє ширше проаналізувати і дослідити специфічну тему розвитку документообігу єпархій, юридичної складової у формуванні єпархії, а також становлення їхнього церковно-канонічного статусу. Крім того, тема суттєво розвиває сфрагістику як науку в зрізі вузької її спеціалізації у вивченні церковно-адміністративних складових та їх розвитку. Виявлені та опрацьовані документи констатують факт того, що церковна сфрагістика у вказаний період перебувала в процесі саморозвитку, ідентифікації, верифікації, вдосконалення та легітимності, яких потребувала тогочасна церковна ситуація.

Ключові слова: Мараморош, церква, єпископ, єпархія, вікаріат, печатка, підпис.

Постановка проблеми. Церковна сфрагістика доби утворення та розвитку Марамороської православної єпархії і Марамороського унійного вікаріату, який із часом видозмінився в дієцезію, – неоціненне джерело для дослідження церковної історії та спеціальних історичних дисциплін. Печатки, окрім інформативності зображень, агіографічних та архітектурних сюжетів, ініціалів, написів, подають й низку топонімів. Написи географічних назв у церковних печатках Закарпаття, за даними сфрагістики, окремим об'єктом досліджень у широкому спектрі ще не ставали. Загалом церковна сфрагістика (геральдика) Мараморощини майже не досліджувалася.

До сьогодні сфрагістичний матеріал, який зберігається у фондах Державного архіву Закарпатської області (далі – ДАЗО), досліджувався вибірково, а тому є потреба в цілісному розкритті

заявленої теми дослідження. У контексті діяльності обидвох церковних центрів Мараморощини актуальною є багатоаспектна рецепція історії їхнього розвитку. Суттєво це завдання виконується завдяки методології допоміжних наук і досліджень.

Дослідницькою проблемою у вивченні церковного Мараморошу є однобоке тлумачення передусім історичного контексту, в якому розвивалися нова – Марамороська православна (з 1690 р.) і юрисдикційно трансформована (з 1646 р.) стара-нова Мукачівська греко-католицька єпархії. Вибірково обрані та опрацьовані сфрагіси з одного боку спростовують твердження про нібито насильницьку еклізіяльну експансію території Мараморошу мукачівським греко-католицьким єпископством. З іншого – піддають сумніву факт всеохоплюючої юрисдикційної присутності і діяльності в комітаті православного єпископату.

Наявні монастирські печатки першої чверті XVIII століття переконають, що окремі, теоретично православні, обителі в той же час практично і юридично вже були під владою Мукачівського унійного єпископа. Підписані грамоти, монастирські звернення, прохання та листування інколи завірялися, по факту, греко-католицьким чернецтвом і духовенством, однак по суті в деяких монастирях у той же час ще проживало православне чернецтво, яке теж мало свої атрибути для необхідного документообігу.

Унікаючи штампів і домінуючих концепцій сьогодні, можна чітко декларувати факт того, що перехід духовенства та чернечих осередків у 1700-1730 роках від православної юрисдикції до греко-католицької на території комітату відбувався поступово. Цьому сприяли політичні, соціальні та внутрішньоцерковні чинники. Однією з найбільших проблем при цьому є саме визначення одночасних статусів духовенства, чернечих осередків і панівного єпископату в Мараморші. Тому аналіз сфрагістичного матеріалу, сподіваємося, дозволить прояснити деякі розбіжності в тлумаченні юрисдикційних та канонічно-правових статусів, нюансів і фактів.

Метою дослідження передусім є аналіз відомих та нововиявлених єпископських і монастирських печаток. При цьому увага зосереджуватиметься передусім на: ідентифікації сфрагісів, їхньому фаховому описі, визначенні датування тощо. У рамках окресленої мети у статті розв'язується ряд **завдань**: за допомогою сфрагістичного та геральдичного матеріалу простежити часові рамки і хронологію переуступлення православних монастирів греко-католицькому вікаріату та єпископату; на основі джерельного матеріалу проаналізувати діяльність єпископату та чернецтва, а також окреслити головні етапи в розбудові як православної, так і греко-католицької єпархії у вказаний час.

Аналіз джерел та літератури. Єпископські та монастирські печатки церковного Мараморошу кінця XVII-го – першої чверті XVIII ст. є маловивченою, недостатньо представленою в предметній історіографії темою. За хронологічним принципом вкажемо основні праці, у яких прямо або ж дотично досліджується заявлена тема.

У когорті дослідників, які спорадично або ж безпосередньо вивчали зазначену тему, були: о. Анатолій Кралицький [Кралицький, 2019], о. Іван Дулішкович [Дулишкович, 1875; Дулишкович, 1877] János Mihályi [Mihályi, 1900], Алексей Петров [Петров, 1905; Петров, 1906], Antal Hodinka [Hodinka, 1911], Mihály Balogh [Balogh, 1909], о. Василій Гаджега [Гаджега, 1922], о. Юрій Жаткович [Жаткович, 2008], о. Гліб Кінах [Кінах, 1926; Кінах, 1938], Michal Lasko [Lasko, 1975], о. Василій (Пронин) [Пронин, 2009], о. Атанасій Пекар [Пекар, 1991; Пекар, 1997а; Пекар, 1997б; Пекар, 2014], о. Михайло Лучкай [Лучкай, 2002], о. Alexandr Baran [Baran, 1962], Ласло Дже [Дже, 1969], о. Jozef Timkovic [Vladimirus de juxta Hornad - J. V. Timkovic, 2004], Іштван Удварі [Удварі, 2000; Удварі, 2002; Удварі, 2005], Іштван Баан [Baán, 2017], Володимир Мороз [Мороз, 2016; Мороз, 2017; Мороз, 2018], Ондраш Добош [Добош, 2021], Олександр Монич [Монич, 2008; Монич, 2009а;

Монич, 2009б; Монич, 2018; Монич, 2019а; Монич, 2019б; Монич, 2021а; Монич, 2021б], Олександр Орос [Орос, 2008], Сергій Вискварко [Вискварко, 2011], Володимир Фенич [Фенич, Цапулич, 2004] та ін.

Сьогодні історичні дослідження єпископських гербів та печаток Мукачівської греко-католицької єпархії XVIII – першої половини XX століття розміщені в окремих публікаціях та монографії Михайла Приймича [Приймич, 2007; Приймич, 2014; Приймич, 2017а; Приймич, 2017б] та Йосипа Кобалю [Кобаль, 2003]. Названі дослідники найбільшу увагу приділяють епосі єпископа Андрія Бачинського, а тому їхні праці мають лише дотичний стосунок до теми нашого дослідження. Окреме дослідження печаток і гербів родини Другетів опубліковано в колективній праці, присвяченій добі роду Другетів [Доба Другетів, 2021]. Свого часу дворянська родина Другетів мала свої інтереси в комітаті Мараморш, однак державна сфрагістика цієї епохи є віддаленою від церковних процесів комітату на зламі XVIII століття. Загалом церковну геральдику православного Мараморошу досліджує Іван Міськов [Міськов, 2019; Міськов, 2000а; Міськов, Сліпецький, 2020; Міськов, 2021а; Міськов, 2021б]. Указаний учений предметно вивчає тему печаток і гербів Мукачівських (Мараморських) єпископів тільки в одній праці, що, звичайно, не може претендувати на наукову вичерпність.

Частина єпископських та монастирських грамот, указів, листувань та розпоряджень дешифрована й опублікована в каталозі «Мукачівська Греко-Католицька єпархія. Документи» [Мукачівська Греко-Католицька єпархія, 2007; Мукачівська Греко-Католицька єпархія, 2012; Мукачівська Греко-Католицька єпархія, 2015]. Окремі єпископські та монастирські сфрагіси XVII – XVIII ст. опубліковані в предметно-тематичному каталозі документів ДАЗО «Давні монастирі Мукачівської єпархії (1360 – 1800)» [Давні монастирі Мукачівської єпархії (1360 – 1800), 2021].

Існує також кілька спільних авторських проєктів, у яких дотично вивчається питання розбудови чернечого життя Мараморошу вказаного періоду [Світлинєць, Канаєло, 2009; Данилець, Пімен (Мацола), ієромонах, 2009, Данилець, Монич, Керецман, 2021].

Таким чином, вітчизняна історіографія досить вузько презентує заявлену тему дослідження, а через це залишається багато «білих плям», які вимагають концептуального вивчення. Стисло представлені публікації і монографії через свою специфіку і завдання не можуть претендувати на вичерпність. У наведених працях автори часто копіюють один одного, а брак джерельної інформації позбавляє їхні роботи об'єктивності та цілісності. Таким чином, систематизованих досліджень із заявленої наукової проблематики немає, що й зумовлює актуальність нашої публікації.

Джерельна база публікації включає документи двох фондів ДАЗО: Мукачівський монастир отців Василіан, м. Мукачево (ф. 64) та Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород (ф. 151). Матеріали про діяльність Мараморської православної єпархії та відповідного унійного вікаріату знаходяться в описах №№ 1 та 5 двох вищевказаних фондів.

Із нововиявлених документів, які вводяться в науковий обіг вперше, зазначимо передусім богослужбовий Антимінс Мукачівського єпископа Йосипа де Камеліса, який зберігається в архіві Мукачівської православної єпархії [Богослужбовий Антимінс Мукачівського греко-католицького єпископа Йосипа де Камеліса, <?> <?> 1702] (Рис. 2), а також унікальну печатку (ймовірно, єдиний взірєць) quasi-єпископа Йосипа (Годермарського) [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 244] (Рис. 5) та дві ідентичні печатки Імстичівського Свято-Архангело-Михайлівського монастиря [ДАЗО, ф. 64, оп. 1, спр. 340; ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 213]. Крім того, науковому бомонду представлено кілька нововиявлених джерел, які суттєво розширюють сталі відомості про діяльність як єпископа-номінанта Йосипа (Годермарського), так і його брата Прокопія.

Виклад основного матеріалу. Вивчення адміністративної діяльності та чернечого життя Мукачівської єпархії стає дедалі популярнішим для багатьох істориків та науковців. Наявна дослідницька база вже констатує факт всебічного пошуку, виявлення й аналізу різноманітного джерельного матеріалу, який все частіше привносить нові відомості й факти в питання розвитку та розбудови еклізіяльної одиниці.

Однією з допоміжних дисциплін, яка додає науковій новизни до історії єпархії, є сфрагістика. Тому вона і слугуватиме нам додатковим чинником аналітики, який, сподіваємося, дозволить доповнити наявний матеріал із осмислюваної проблематики та подивитися на певні історичні процеси в єпархії через іншу дослідницьку призму.

Для церковних дослідників ХХІ століття аксіоматичним є твердження, що діяльність єпископів та древніх монастирів Мукачівської єпархії (Грушево, Угля, Мукачево) в контексті сфрагістики, з одного боку, є «закритою» темою (через вичерпність та дослідженість наявних джерел), з іншого, – маловивченою цариною. Ми погодимося з другою тезою, адже, залучаючи до аналізу джерел допоміжні науки, ми розуміємо, що ця тема дійсно широка, і вона вимагає всебічного вивчення.

У контексті статті зазначимо, що з давнього монастирського і єпископського періоду (XV – XVII ст.) оригіналів церковних сфрагісів не виявлено. З цього періоду у фондах ДАЗО нами опрацьовано окремі церковні документи, завірені печатками угорських королів та палатинів [Монич, 2008, с. 110–225]. З натяжкою припускаємо, що відома печатка Угольського монастиря є єдиною цінністю ранньої церковно-історичної епохи. На думку О. Ороса, виявлений ним бронзовий сфрагіс Угольського православного монастиря «діаметром 44 мм ручної роботи, виготовлений в другій половині XII століття» [Орос, 2008, с. 244; 248]. Щодо зламу XVII – XVIII ст., то ця епоха дає нам широке поле для пошукової роботи.

Наявність сфрагістичного та джерельного матеріалу в фондах ДАЗО переконує, що після укладання Ужгородської унії (1646) через низку обставин, транзитні єпископи Мукачівської греко-католицької єпархії (з 28.06.1773) [Lacko, 1975, р. 269; Пекар, 1997b, с. 40] були пасивні в прозелітизмі та не докладали зусиль в поширенні унії, особливо в

комітатах Берег, Угоча і Мараморош. Рушієм активізації утвердження унії в останньому комітаті став єпископ Йосип де Камеліс (1690 – 1706) [Лучкай, 2002, с. 6–11; 129–131]. Завдяки розгорнутій діяльності названого архієрея відбулися зміни, які поклали початок утвердженню юрисдикції Мукачівських єпископів у Мараморощині [Vaán, 2017, р. 168; 170–171; 173; 178–179; 190–191; Лучкай, 2002, с. 28; 30–31].

Активний єпископ за короткий час зумів зібрати і провести 12 соборів, повернути до злуки з Римом численне духовенство кількох комітатів, покласти початок привілеям духовенству, захистити право на незалежність єпархії від юрисдикційних претензій Егерських єрархів тощо [Крालицький, 2019, с. 277; Добош, 2021, с. 75]. Крім того, він виганяє православного владику Мефодія (Раковецького), який 29 липня 1690 року «цілком відійшов» не тільки з Мукачівського монастиря, але й назавжди залишив територію єпархії [Vaán, 2017, р. 174; Лучкай, 2002, с. 28; 32; Пекар, 1997a, с. 69–70; Пронин, 2009, с. 236–238].

Отже, в кінці XVII століття древня Мукачівська єпархія була розділена на дві: Мукачівську греко-католицьку з центром в Мукачеві та Марамороську православну єпархію (ситуативні монастирські центри: Вільхівці, Грушево, Драгово, Заріччя, Імстичово, Кричово, Угля). Цей період, з одного боку, характеризується організацією та розбудовою нової Марамороської православної єпархії, з іншого, – посиленням влади та остаточним утвердженням в комітаті Мараморош Мукачівського унійного єпископату.

1690 рік став визначальним для обидвох контр-центрів. Якщо мукачівська церковна влада дбала передусім про налагодження і стабілізацію свого внутрішньоєпархіального статусу, то ситуація в Марамороші була діаметрально протилежна. Єпископат православної єпархії прагнув не тільки зберегти й утримати в своїй владі наявну територію, монастирі, храми, але й думати про стратегію оборони задля супротиву унії. Для цього в 1682 – 1719 роках на території комітату православний єпископат відкриває 13 нових монастирів: 8 на території сучасного Закарпаття, 5 на території Румунії [ДАЗО, ф. 151, оп. 12, спр. 2571, арк. 4–4 зв.; Пронин, 2009, с. 276; Пекар, 2014, с. 58–76; Монич, 2019b, с. 167–186].

Загалом процес адміністративного формування окремої Марамороської єпархії розпочався ще з 1664 року, в часи екзилу попередника Мефодія, єпископа Іоанкія (Зейкана) [Монич, 2019a, с. 383–409]. Однак, тоді це було ситуативне правління, ще не виокремленої чи відділеної православної єпархії. Юрисдикційна влада Зейкана поширювалася на Березький, Угочанський та Марамороський комітати [Баран, 1968, с. 138]. На дпиті Марамороського духовенства 1725 року про те, хто керував Мараморошем до Іосифа Стойки, 24-й свідок Gregorius parochus Alsó Neresznice відповідав: «Joannicius, episcopus Munkacsiensis, jurisdictionem in Marmaros episcopalem» [Дулишкович, 1877, с. 69; Петров, 1906, с. 25; Лучкай, 2002, с. 229; Світлинець, 2011, с. 193–194]. Згідно з щоденником Де Камеліса, титул Зейкана був «Joannikio Mszticsovsky, Episcopo Munkács» [Дулишкович, 1875, с. 122; Лучкай,

2002, с. 25].

Наступником єпископа Іоанікія був єпископ Мефодій Раковецький, який був висвячений у 1687 році православним молдовським митрополитом Досифеєм [Пронин, 2009, с. 236]. У грамоті, датованій 26 квітня 1689 року, яка має стосунок до заснування монастиря в Заріччі, Раковецький вже згадується як єпископ із титулом «Раковецькій, Мукачовській, Спській, Краснобродській, Мараморійській всея Земли Оугорській» або ж «Мефодий Милостию Божію Єпископ Православный Маковецкій, Мукачовській, Спескій, Красно Бродській, Мараморискій, и Всея Земле Оугорській» [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 92, арк. 1–2; ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 93, арк. 1–2; ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 554, арк. 7; Лучкай, 1999, с. 339].

Таким чином, православний єпископат чітко себе позиціонував керівником тих комітетів, де впровадження унії до 1723 року ще не мало повноцінної юридичної сили.

Використовуючи принцип хронології, спробуємо відтворити синхронну діяльність єпископату і чернечих осередків обидвох церковних центрів. На прикладах сфрагістичного ж матеріалу проаналізуємо контекст церковної історії єпархії у вказаний період.

У зрізі теми об'єктом дослідження як греко-католицького, так православного єпископату ми обрали епохи активних діячів єпархій, а саме: Йосипа де Камеліса (1689–1706), Юрія Геннадія Бізанція (1716–1733), Симеона Ольшавського (1733–1737) [Пекар, 1997а, с. 185–186] з одного боку та Мефодія (Раковецького) (1687–1693), Йосипа (Стойки) (1690–1711) і Досифея (Феодоровича) (1717–1735) з іншого [Пекар, 1997а, с. 182–185; Пронин, 2009, с. 236–238; 252–258; 261–266].

З періоду єпископа де Камеліса збереглися оригінали його грамот, розпорядження, накази, щоденник та заповіт, у яких є автентичні архієрейські печатки і підписи [ДАЗО, ф. 64, оп. 5, спр. 41; ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 98; ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 101; ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 119; ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 121; ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 122; ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 142; ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 189; ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 195; ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 197; ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 198; Ваán, 2017, р. 156–204]. Разом із тим, під час дослідницької роботи в архіві Мукачівської православної єпархії нами було виявлено підписаний єпископом оригінал богослужбового Антимінсу [Богослужбовий Антимінс Мукачівського греко-католицького єпископа Йосипа де Камеліса, <?> <?> 1702].

Згідно з «Щоденником» єпископа, його титул був «Єпископ Шебатинський, Мукачівський, Мараморський, Краснобрідський, Спський, Комарницький і т.д., генеральний вікарій для русинів грецького обряду в Угорщині» [Лучкай, 2002, с. 22]. В єпископському «Щоденнику» можна зустріти також і видозмінений його титул: «Jo. Joseph de Camillis Dei, et Apl Sedis gra: nec non Caes: Author Eppus Seb: Munkacz: Maramarusien, Krasnobrodien, Makoviczensis, Scepusiensis, Comaromiensis etc. Vicarius Generalis pro Ruthenograecis in Ungaria, Sacrae Caesariae Regiae Maiestatis Consiliarius etc.» [Ваán, 2017, р. 159–160].

Таким чином, де Камеліс претендував і на

Мараморош, у якому до певного часу Мукачівські єпископи не мали жодної влади [Петров, 1906, с. 32]. Це твердження доводить грамота де Камеліса 1705 року. Мараморош як приналежна юрисдикційна територія де Камеліса у вступному титулі єпископа не згадується: «Nos Johannes de Camellis Metropolita Sebasten. Episcopus Munkacziensis Archimandrita S. Nikolai. Vicarius Apostolicus in Hungaria» [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 189, арк. 1] (Рис. 1). Не згадується Мараморош і в інших численних підписах єпископа [Ваán, 2017, р. 35–150; 160–308].

Вищенаведена грамота, яка датується 17 жовтня 1705 р. [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 189, арк. 1], завірена оригінальним сфрагісом єпископа. У полі печатки є «щит з символічною фігурою верблюда (вправо), над яким зверху зліва графська корона, над самим щитом митра, зліва якої посох, справа – хрест, а над самою митрою – образ святого Миколая (... Ni). Легенда печатки прочитується повністю: ІСЃ (Іоанн) • ІСЃСИФ • ЕП • СЕВ[АСТИЙСКИЙ] • МОУНК[АЧЕВСКИЙ], сажа, овал 26 x 28 мм [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 189, арк. 1]. Символічна фігура верблюда дуже часто зустрічається в Біблії, а у християнстві це символ покірності та смирення, витривалості і терпіння. Також латинське слово «camel» – верблюд – натякає на герб родини де Камеліс [Міськов, 2021b, р. 18], (Рис. 1).

Верифікація підпису єпископа Йосипа на Антимінсі, який виявлений в архіві Мукачівської православної єпархії, засвідчила його автентичність [Ваán, 2017, р. 29].

Унікальна богослужбова пам'ятка виготовлена на клаптику матерії (льон), розміром (в: 39 см. × ш: 49 см.). Відбиток малюнку зроблений чорною фарбою. По периметру Антимінса (з відступом 3 см.) є тонка рамка, в середині якої міститься зображення Ісуса Христа, справа від нього – ікона Діви Марії, зліва – святого апостола та євангеліста Івана Богослова. У чотирьох кутах в овальних колах є ікони євангелістів Матвія, Марка, Луки та Івана Богослова. Знизу під іконою Спасителя – підпис єпископа: «ІСЃАНЪ, ИОСИФЪ ДЕ КАМИЛІСЪ МИЛОСТІЮ БОЖІЕЮ И ПРЕСТОЛА СВЯТАГО АПОСТОЛЬСКАГО, ЕПИСКОП ПРВ[О-СЛА(?)]ВНЫЙ СЕВАСТЕНСКИЙ, МУКАЧЕВСКИЙ, МАРАМОРОСКИЙ, И ПРОЧАЯ: НАМЕСТНИК АПОСТОЛЬСКИЙ И ВСЕЯ ОУГОРСКИЯ ЗЕМЛИ [...]: ЕГО НАЙСВЕТ-ЛЕЙШАГО КЕСАРСКАГО И КОРОЛЕВСКАГО МАЕСТАТУ(?) СОВЕТНИКЪ» [Богослужбовий Антимінс Мукачівського греко-католицького єпископа Йосипа де Камеліса, <?> <?> 1702], (Рис. 2). На лінії екватора Антимінсу з обох сторін біля краю рамки є ручний наскрізний (з розривом у словах) оригінальний підпис єпископа і його сажева, чорна печатка. Зліва під текстом – автентичний підпис, справа під текстом – печатка єпископа. Цілком дешифрувати весь підпис важко, але в ньому прочитуються слова, які є на кожному освяченому Антимінсі: «Благодатію Пресвятого и Животворящего Духа священнодействован [...] освятися Антимінс сей» [Богослужбовий Антимінс Мукачівського греко-католицького єпископа Йосипа де Камеліса, <?> <?> 1702]. У кінці підпису є церковнослов'янські букви #АФВ (1702). Інший текст недоступний для дешифрування, а тому ми не маємо

змоги дізнатися, до якого храму був освячений цей головний літургійний атрибут.

Отже, діяльність де Камеліса, без сумніву, була «обширной и продуманной» [Пронин, 2009, с. 267]. Разом з тим, єпископ чітко розумів, що його присутність у Мараморощі була номінальною. Це відображають його підписи і сфрагіси, у яких він або наводить, або ж уникає згадки вказаного комітату.

Безперечно, «апостол унії» [Пекар, 1997а, с. 69] використовував всі адміністративні та богослужбові важелі впливу, аби поширити свою юрисдикцію в комітаті. Певну ясність щодо прозелітичних методів діяльності єпископа вносить виявлений богослужбовий Антимінс. У титулі єпископа на Антимінсі є вираз єпископ «ПРВ[ОСЛА]ВНЬИЙ». У слові використовується титла «Ѡ», яка в цьому ж Антимінсі також є над словами «Севастійський», «Мукачівський», «Марамороський», «Намісник» та «Апостольський». Це дає можливість зробити припущення, що на певних парафіях єпархії (можливо, в Мараморощі) єпископ використовував окремі Антимінси, у яких він свідомо позиціонував себе з православ'ям. Цю думку добре було б підтвердити аналізом кількох Антимінсів, однак, поки що вони нам не доступні. Беззаперечним є лише той факт, що поетапне впровадження унії було головним завданням єпископа.

Оцінюючи період управління де Камеліса, потрібно усвідомлювати той факт, що єпископ, за словами о. Проніна, розумів унію як «соединение Греческой Церкви с Римской – именно соединение, а не латинизацию. В этом случае в глазах православных он был приехавшим из Рима католиком, а в глазах римокатоликов – греком, органическим приверженцем восточного обряда» [Пронин, 2009, с. 312].

Початки діяльності єпископа Іоанікія (Зейкана) як Марамороського адміністратора були вкрай важкими. Будучи в ситуативному екзилі, єпископ тимчасово перебував спочатку в Мукачеві, далі – в заснованому ним Імстичівському монастирі, з якого переїхав в Углянський монастир, звідки й керував парафіями Мараморощу в 1665 – 1685 рр. [Пекар, 2014, с. 69]. Коли єпископ важко захворів, то повернувся в Імстичівський монастир, де помер наприкінці 1686 р. [Пекар, 2014, с. 69; Монич, 2019а, с. 395–396].

На жаль, з періоду діяльності Зейкана не збереглося жодної оригінальної печатки. Її немає навіть в установчій грамоті про заснування Імстичівського монастиря [ДАЗО, ф. 64, оп. 1, спр. 107; Сабов, 1893, с. 51; Пронин, 2009, с. 226]. Разом з тим відомо що на Антимінсах, освячених єпископом Іоанікієм, духовенство звершувало статутні богослужіння в Боронявському [ДАЗО, ф. 64, оп. 1, спр. 66, арк. 2] та Евдяньському чернечих обителях [ДАЗО, ф. 64, оп. 1, спр. 66, арк. 6 зв.].

Смерть єпископа Іоанікія (1689), від'їзд до Польщі (1690) православного єпископа Мефодія, активна діяльність в комітаті Угоча греко-католицьких єпископів Йосипа де Камеліса та Геннадія Бізанція створили ланцюг причин, через які відомий Імстичівський монастир на початку другої чверті XVIII століття (1727) було підпорядковано Мукачівському єпископу [Фенич, 2001, с. 25–26].

У результаті пошукової роботи в фондах ДАЗО

було виявлено 2 документи, що безпосередньо стосуються історії Імстичівського монастиря. Обидва джерела завірені оригінальною печаткою монастиря.

Перша справа – це «Грамота ігумена Імстичівського монастиря про взяття на догляд поміщика села Імстичово Миколая Білкея до його смерті в подяку за надання послуг монастирю» (22.01.1709) [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 213]. Другим документом є «Заповіти жителів с. Імстичева Олекси, Михайла, Іоакима, Юрка та Дмитра земельних ділянок Імстичівському монастирю» (13.05.1750 – 20.06.1750) [ДАЗО, ф. 64, оп. 1, спр. 340].

Текст і печатки в обидвох джерелах підтверджують факт того, що монастир був названий на честь святого Архангела Михайла. У документах є чудово збережений сфрагіс давнього монастиря, який вводиться в науковий обіг вперше.

Обидві сажеві печатки круглої форми й абсолютно однакові. В середині внутрішнього поля є зображення Архистратига Божого Михайла. Архангел зображений у військовій амуніції. На плечах у нього є плащ. У правій руці архангел підняв догори меч, витягнутий із ножен, що є в його лівій руці. Над головою архангела є круг (німб) – іконографічний символ святості. У верхньому полі справа від нього є велика літера «С», під нею дві великі літери «МІ», напроти яких зліва великі літери «ХА», що означає напис: СВЯТИЙ МИХАІЛ. Навколо геральдичної фігури святого легенда церковнослов'янською: «СІЯ ЄСТЬ ПЕЧАТЬ МАНАСТЫРЯ ИМСТИЧЕВСКОГО» (Рис. 3).

Наступник Зейкана єпископ Мефодій (Раковецький) чудово розумів: полишення Мукачівської єпархії православним єпископатом є питанням часу. Одним із завдань архієрея було посилення юрисдикції в Угочанському та Березькому комітатах, де поки що ситуація з юрисдикційним превалюванням була на боці православних. У цьому контексті дії Раковецького є цілком зрозумілими і в якійсь мірі прогнозованими. Хоч він і був в Мараморощі неповний рік [Монич, 2019а, с. 395; 402–405], але встиг за цей час заснувати один з давніх монастирів – Зарічанський. 90-ті роки XVII ст. для монастиря в с. Заріччя були періодом його інтенсивного розвитку. До розбудови обителі активно долучався і названий владика [Монич, 2019б, с. 169].

25 квітня 1689 р. в Мукачівському монастирі єпископ видає та підписує відповідну грамоту – звернення до народу і духовенства про допомогу в організації будівництва Зарічанського монастиря [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 93]. Документ висвітлює перші деталі становлення обителі. Єпископ просить допомоги від людей і духовенства в розбудові монастиря. З дозволу віцеїшпана Угочанського комітату Георгія Баркоція будівництвом монастирських споруд займався парох села Заріччя отець «Михайл попь Зарѣцки».

У грамоті вказано, що будується монастир із Божою допомогою і «предстательством» святого чудотворця Миколая Мир Лікійського. Цікаво, що в документі йдеться про те, що обитель священник Михайло розбудовує на «своїй землі».

25 квітня 1689 р. єпископ видає ще одну дозвільну грамоту – вже на заснування монастиря в с. Заріччя [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 92]. Її дешифрований текст

знаходиться у збірнику-каталозі окремих документів фондів Держархіву Закарпатської області [Мукачівська Греко-Католицька єпархія, 2007, с. 283–284; ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 554, арк. 7]. Документ зі всіма деталями повністю дублює попередній, але з одним незрозумілим нюансом: в копії архівної грамоти зі слів єпископа випливає, що о. Михайло буде монастир «на моєй землі», тобто на землі єпископа. Однак, у відомого архівного дослідника А. Годинки в тексті грамоти стоять слова «monastir na svoej zemli» [Hodinka, 1911, р. 279–280], тобто на землі о. Михайла.

Звернення православного єпископа Мефодія подає нам, по-перше, оригінал печатки Мукачівського монастиря, а по-друге, титул єпископа: «Мефодий Милостию Божию Епископ православный Маковицкий, Мукачовский, Спеский, Краснобродский и всея земли Угорския» [ДАЗО, ф.151, оп.1, спр. 93, арк. 2].

Прохання єпископа завірено печаткою Мукачівського монастиря. Опис печатки наступний: овал, легенда навколо овалу: «Печать монастыря Мукачевского», у полі печатки зображений святий Миколай, права рука благословляє, а у лівій – Євангеліє, на образі (С. Ник.) Святий Миколай, овальна: 40 x 48 мм, сажа. Звертає увагу те, що сажевий відбиток печатки похилений вправо [ДАЗО, ф.151, оп.1, спр. 93, арк. 1; Міськов, 2021b, с. 17], (Рис. 4).

Наведений документ дозволяє говорити про те, що єпископ Мефодій не мав власної печатки, а в документообігу користувався загальною – монастирською. У подальшому (1716 – 1733) монастирською печаткою користувалися і єпископ Геннадій Бізанцій.

Забігаючи наперед, зазначимо, що майже у всіх установчих, фундаційних документах (грамотах, заповітах) новостворених православних монастирів Мараморошу нами не виявлено жодного єпископського сфрагісу. Це з урахуванням того, що відкриття монастирів благословляли єпископи, вони ж освячували головні монастирські храми, у яких довгий час зберігалися підписані ними богослужбові Антимінси. Мова йде про таких єпископів, як Іоанікій (Зейкан), Мефодій (Раковецький), Йосип (Стойка) та Досифей (Феодорович) [Пронин, 2009, с. 276–284]. У контексті вищесказаного йдеться про такі новостворені чернечі осередки на території Угочанського і Марамороського комітатів, як Зарічанський (1689) [Монич, 2019b, с. 169], Кричівський (1696) [Монич, 2018], Драгівський (1705) [Світлицький, Канаїло, 2009], Вільхівський (1708) [Монич, 2021a], Боронявський (1716) [Мороз, 2016; Мороз, 2017], Бедевлянський (1719) [Данилець, Пімен (Мацола), ієромонах, 2009; Данилець, Монич, Керецман, 2021] та Бичківський (1719) [ДАЗО, ф. 64, оп. 1, спр. 66, арк. 1–9] монастирі.

Правонаступником єпископа Раковецького став перший в повному розумінні цього слова і поняття Марамороський єпископ Йосип (Стойка) (1690 – 1711) [Монич, 2018, с. 62–82]. Безперечно, його діяльність *de facto* була сфокусована на розбудові нової єпархії. За період його адміністрування були відкриті 6 монастирів, а саме: в Джуліні (1692), Кричеві (1696), Драгові (1705), Вільхівцях (1708), Барсанові (1711), Евдянові (1709) [Пронин, 2009, с. 276–284]. Архієрей освятив багато храмів у Марамороші [Гаджега, 1922, с.

170–200].

Єпископ іноді підписує себе як «архієпископ», особливо в часи його перебування в Грушеві, а також використовує в підписах особливий титул, який свідчив про давню патріаршу ставропігію Грушівського монастиря: «Иосифъ Стойка православный архієпископъ Марамориский, Ексарха Ставропигии патріаршеской Константина Града Новаго Рима» [Петров, 1906, с. 34; Пронин, 2009, с. 254; Дуже, 1969, с. 68]. Ким і коли владика був возведений в сан архієпископа невідомо.

У документах зустрічається й видозмінена титуляція єпископа. Інший титул в порівнянні зі «Списком актів та королівських декретів» [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 554, арк. 8; Мукачівська Греко-Католицька єпархія, 2007, с. 287] наводить о. Дулішкович [Дулишкович, 1877, с. 28], о. Лучкай [Лучкай, 2002, с. 133] та о. Пекар [Пекар, 1997а, с. 70]. Титули єпископа Йосифа зустрічаються і в ставленицьких грамотах від 13.05.1695, 31.03.1696 та 02.07.1704 років [Петров, 1906, с. 34].

Підпис на грамоті від 13.05.1695 року «Владика Йосип, рука власна» свідчить, що єпископ, видані ним грамоти, підписував власноручно [Лучкай, 2002, с. 133]. Єпископ Йосип мав як мінімум два сфрагіси. На одній, великій в діаметрі печатці було зображено ікону Архангела Михайла і навколо напис «Йосип Стойка» [Лучкай, 2002, с. 133; Пронин, 2009, с. 255]. У середині іншої печатки була корона, церковні книги, а нижче – воїн на коні [Лучкай, 2002, с. 133].

Печатки єпископа Йосипа свідчать, що, по-перше, єпископи православної Марамороської єпархії поширювали і дотримувалися статусу патріаршої ставропігії, що було продиктоване звичайно ситуацією, у якій опинилося православ'я після 1690 року; по-друге, єпископський сфрагіс ймовірно відображав факт існування типографії в Грушівському монастирі [Орос, 2008, с. 327, 370, 374; Монич, 2008, с. 81–90]; по-третє, зображена на печатці ікона Архангела Михайла свідчила, що головною резиденцією марамороських єпископів був монастир у Szentmihálykörtvélyes (Грушево).

Після втечі з Пряшева і смерті в 1706 році єпископа Йосипа де Камеліса [Лучкай, 2002, с. 73, 115; Петров, 1906, с. 31] розпочалася «чорна доба» Мукачівської єпархії [Vladimirus de juxta Hornad - J. V. Timkovic, 2004, р. 609]. Враховуючи концепцію тематики публікації, залишимо поза увагою ці неприємності в управлінні кафедрою, а лише наголосимо на такому: в цей період «інтриг» і визначення того, хто все-таки повинен йменувати, висвячувати і затверджувати єпископів для Мукачева в 10-ти літній період юрисдикційних баталій, щодо питання підпорядкування єгерським єпископам [Коломиєць, 1953, с. 92–93; 110–111; Пекар, 1991, с. 83], єпархією ситуативно керували три адміністратори. Постійний, номінований, але *de facto* не висвячений отець Йосип (Годермарський) (20.09.1707 – 14.11.1716), а також ситуативні: Перемишльський єпископ Георгій (Вінницький) (07.07.1707 – 20.09.1707) [Пекар, 1997а, с. 45] та єпископ Бодонський, Полікарп (Філіпович) (20.04.1711) [Пекар, 1997а, с. 47]. Якщо останні два, в прямому сенсі «транзитні» єпископи так і не побачили

Мукачева [Пекар, 1997а, с. 46–47], то перший із них був «ініціатором» всіх внутрішньо-епархіальних перипетій. Годермарський хоч не став єпископом, але, будучи «людиною-опортуністом», зробив більше лиха, ніж добра для єпархії [Лучкай, 2002, с. 168; Жаткович, 2008, с. 266–267].

У 1715 році в часи правління Йосипа (Годермарського) була зроблена перша спроба введення унії в Мараморощині. На початку лютого 1715 року в м. Сигіт збирається мараморський клір, схильний до унії, для її публічного визнання. 16 лютого 1715 року імператор Карл VI Габсбург видає декрет, відповідно до якого русинам, що прийняли унію, надавалися привілеї [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 248, арк. 1–4]. Однак, комітатська влада розігнала це зібрання [Дулишкович, 1877, с. 43]. У справу втрутилася Військова Рада, яка хотіла вернути спокій, а тому вирішила: парафії, які не бажали унії, залишаються під керуванням православного єпископа [Baran, 1962, р. 39–56].

Коли всі сподівання Годермарського стати єпископом були позбавлені сенсу [Дулишкович, 1877, с. 45; Пронин, 2009, с. 296–297], тоді згідно з грамотою апостольського адміністратора єпархії Геннадія (Бізанція) (10.04.1716) він був призначений генеральним вікарієм єпископа [ДАЗО, ф. 64, оп. 5, спр. 90].

У місійній діяльності Йосипу активно допомагав рідний брат, майбутній перший вікарій Мараморошу Прокопій (Годермарський) (1723–1726) [Balogh, 1909, р. 35]. Влітку 1716 року Прокопій вдруге скликав в м. Сігет об'єднаний синод проунійного духовенства [Гаджега, 1922, с. 161]. 2 червня 1716 року до 60-ти учасників зібрання було зачитане звернення Егерського єпископа про закріплення унії між населенням [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 264; ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 265]. Як результат «всі вони прийняли унію та визнали над собою владу Мукачівського єпископа. В Мараморощині були покладені підвалини з'єдинення» [Пекар, 1997а, с. 72].

11 березня 1726 року в Егері Йосип (Годермарський) бере участь в Синоді, метою якого було вирішення дисциплінарних питань, що виникли між греко-католиками Егерської єпархії [Пронин, 2009, с. 297].

З періоду адміністрування о. Йосипа (†16.02.1729), який активно займався справою розбудови Мукачівської єпархії [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 402; ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 406; Пронин, 2009, с. 295; Кінах, 1938, с. 165–170; Мороз, 2018, с. 227–237], збереглися кілька документів із його особистими підписами. Враховуючи їхню важливість і цінність для історико-сфрагістичної спадщини, ми наводимо повні назви й дати написання зазначених справ. Деякі джерела вводяться в науковий обіг вперше.

Отже, мова йде про такі джерела, як «Історична довідка про Мукачівську єпархію складена єпископом Годермарським для австрійського імператора» (<?> <?> 1710) [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 219], «Декрет Мукачівського єпископа Йосипа Годермарського про призначення архidiaкона в с. Барцанфалва» [*Барсана* (рум. *Bârsana*, угор. *Barcánfalva*, словацьк. *Barcanová*) – село у повіті Марамуреш в Румунії] (19.09.1712)

[ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 230], «Рішення Мукачівського єпископа про врегулювання служіння священників с. Кричево Олексія і Тимофія» (28.07.1712) [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 231], «Документація про організацію внутрішньої діяльності Мукачівського монастиря ордена Василіан» (25.09.1712) [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 242], «Циркуляр Мукачівського єпископа Йосипа Годермарського про заповнення вакантних посад священників» (25.06.1714) [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 244], «Резолюція єпископа Годермарського про видачу дозволу на будівництво нового храму» (27.08.1714) [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 246], «Доповідь настоятеля Мукачівського монастиря Йосипа Годермарського про накладання податків сіл Бобовище і Лавки на користь монастиря» (<?> <?> 1714) [ДАЗО, ф. 64, оп. 5, спр. 83], «Звернення Мукачівського єпископа до австрійського імператора про врегулювання господарських питань єпархії» (<?> <?> 1715) [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 254], «Лист генерального вікарія Годермарського Симеону Ольшавському у справі вирішення питання про розподіл земельного майна між монастирем і єпархією» (08.04.1723) [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 366], «Розписка настоятеля Мукачівського монастиря Йосипа Годермарського про отримання позики від Георгія Годермарського, прикажчика маєтку Мункач Сент-Міклош» (10.01.1727 – 16.08.1727) [ДАЗО, ф. 64, оп. 1, спр. 105], «Розписка настоятеля Мукачівського монастиря Йосипа Годермарського про отримання грошового боргу від Георгія Годермарського» (08.01.1729 – 18.02.1729) [ДАЗО, ф. 64, оп. 1, спр. 125].

Один із перших виданих та підписаних Йосипом документів з'явився 28 липня 1712 року. Він присвячений врегулюванню пастирської діяльності священників церковної парафії в селі Кричево [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 231]. Документ написаний на чітко розбірливій старослов'янській мові XVIII століття. У джерелі Годермарський називається «єпископом Мукачівським» [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 231, арк. 1]. У кінці документа підпису й печатки Годермарського немає. На звороті першого аркушу цього документу є примітка наступника Йосипа – єпископа Геннадія Бізанція. Примітка – своєрідне пояснення і роз'яснення того, якою є стан справи суперечки в с. Кричеві станом на 25.06.1717. Саме така дата стоїть в примітці. Привертає увагу підпис. Беручи до уваги відомі, автентичні підписи Бізанція, можемо засвідчити, що цей підпис є оригіналом. Отже, по-перше, ми отримуємо, хоч і без сфрагісу, але один із перших підписів цього єпископа. По-друге, що є більш винятковим, у підписі Бізанції називає себе так: єпископ «Севастийський і Мукачівський» [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 231, арк. 1 зв., 3 зв.] без додавання «Мараморський», як це зустрічаємо в його пізнішій титуляції [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 300, арк. 1].

Перша виявлена нами справа Йосипа (Годермарського), завірена сфрагісом, датується 19.09.1712 року [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 230]. У «Декреті» обраний Віденською військовою радою, номінований та призначений імператором Леопольдом [Hodinka, 1911, р. 484–485; 487–489; 593–595; Дулишкович, 1877, с. 42; Жаткович, 2008, с. 261] архимандрит Годермарський, який ніколи, так і не був висвяченим [Лучкай, 2002, с.

130] і не був затверджений папою Римським єпископом [Пронин, 2009, с. 295–296], титулує себе як єпископ: «Ioannes Iosephus Hodermarszky Graeci Ritus Unitorum Episcopus Munkacsiensis, Maramorosiensis, Abbas Sancti Nicolai Monte Csernecsek» [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 230, арк. 1].

У кінці джерела посередині є невелика (діаметром 2 см.), червоного кольору сургучна печатка та підпис Годермарського: «Іван Йосип Єпископ Мукачівський» [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 230, арк. 1.]. На жаль, печатка дуже пошкоджена, а тому її опис неможливий. Проте у світлі виявленого оригіналу єпископського сфрагісу ми констатуємо, що ця печатка є загальноживаною в документообігу того часу. Це печатка ордену святого Василя Великого, яку можна побачити на багатьох церковних документах XVIII століття.

Загалом у результаті пошукової роботи ідентичний титул або ж титул отця Йосипа як абата Мукачівського монастиря виявлено в його підписах 1710 [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 219], 1713 [ДАЗО, ф. 64, оп. 1, спр. 6], 1714 [ДАЗО, ф. 64, оп. 5, спр. 83], 1727 [ДАЗО, ф. 64, оп. 1, спр. 105] та 1729 [ДАЗО, ф. 64, оп. 1, спр. 125] років.

Значимо, що в статусі генерального вікарія Годермарський вже видозмінює свій титул: «Joanne Josepho Hodermarszky praetitulati Domino Episcopi in Spiritualibus Vicario, et Generali Causarum Auditore» або «Joannis Josephi Hodermarszky Abbatis Montis Sancti Nicolai de Chernel Illustrissimi ac Reverendissimi Domini Georgius Genadii Bizanczy Episcopi Sebastenii, Munkacs et Maramorosiensis» або ж «Joannis Josephi Hodermarszky Abbatis Sancti Micalaj de Csernek Illustrissimi ac Reverendissimi Domini Episcopus Munkacsiensis et Maramorosiensis in Spiritualibus Vicarii et Generalis causarum Auditoris» і т.п [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 402; ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 405; ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 406; Мукачівська Греко-Католицька єпархія, 2007, с. 218–239].

Єдиним джерелом, у якому нам все-таки вдалося виявити оригінал печатки Йосипа (Годермарського) є «Циркуляр Мукачівського єпископа Йосипа Годермарського про заповнення вакантних посад священників» (25.06.1714) [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 244].

Попередньо оцінюючи документ, ми прийшли до висновку: почерк автора циркуляра вказує на те, що він написаний і підписаний однією і тією ж людиною. Очевидним є те, що це чи не єдиний оригінал документа, власноручно написаний quasi-єпископом Йосипом (Годермарським). Джерело вводиться в науковий обіг уперше.

Єпископська реляція завірена великою восковою печаткою. Опис сфрагіса: печатка має овальну форму і розташована вліво від центру. Всередині внутрішнього кола зверху зображені: зліва – єпископський капелюх, справа – єпископська mitra із хрестиком. Трохи нижче посередині міститься зображення королівської корони. Обабіч корони зліва є крихітний круг, у центрі якого є літера «І», навпроти нього, з правої сторони, в такому ж крузі є літера «Н». Такі ж два круги з літерами «Е» і «М» є внизу внутрішнього круга навпроти вказаних сторін відповідно. Це, без сумніву, напис: «Іван Годермарський, єпископ Мукачівський». Всередині сфрагісу є крихітне зображення «Всевида-чого ока»,

від якого у всі боки ллються промені. Під оком є зображення двох людей, які тримають в руках ще одну, але вже втричі меншу королівську корону. Під цією короною є зображення квітки, схожої на едельвейс або ромашку. Під зовнішнім контуром овалу є тонкий рослинний орнамент (Рис. 5).

Внизу, справа від центру, напроти печатки є підпис: «Ioannes Iosephus Hodermarszky Graeci Ritus Unitorum Episcopus Munkacsiensis, Archimandritus S.[anct] Nic.[olai] Munkacsiensis» [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 244, арк. 1 зв.].

Виявлена печатка ще раз доводить, що в період «чорної доби» Мукачівських єпископів (1706 – 1716) єдиним адміністратором єпархії був отець Годермарський. Останній, нехтуючи відсутністю сану єпископа, позиціонував себе ним. У документообігу він використовував власну печатку і підпис, які підтверджували його статус «єпископа» і надавали його діям «єпископської легітимності».

Як було зазначено вище, в діяльності Годермарського йому суттєво допомагав рідний брат – Прокопій, перший вікарій новоствореного єпископом Геннадієм Бізанцієм Мараморського унійного вікаріату [Пронин, 2009, с. 299; Пекар, 1997а, с. 74–75]. Саме він після де Камеліса став чи не найпершим поширювачем унії в комітаті Мараморош. Завдяки його прозелітизму були зроблені кроки, що поклали початок кінцю домінування православ'я на північних кордонах колишньої Мукачівської єпархії.

Загалом після проведених соборів духовенства в Сиготі (1716) [Гаджега, 1922, с. 161], прийняття унії 144 священниками Марамороша в 1721 році [Гаджега, 1922, с. 161], створення унійного вікаріату в 1723 році [Пекар, 1997а, с. 74] та об'єднавчого собору в Сивлюші (нині – Виноградів) (1727) [Дулишкович, 1877, с. 76–91] греко-католицька Мукачівська єпархія остаточно закріпила свої позиції в комітаті.

Перший вікарій Мараморського унійного вікаріату, освічений і енергійний монах Прокопій (Годермарський) за три роки своєї діяльності зарекомендував себе людиною, яка любила монастирі Марамороша [Пронин, 2009, с. 298], доклала значних зусиль, щоб впровадити юрисдикцію Мукачівського греко-католицького єпископа в комітаті, була учасником боротьби з Фогарашськими владиками [Пронин, 2009, с. 299], тобто це був діяч, який почав «цементувати» присутність мукачівців у комітаті.

Локаційним місцеперебуванням Мараморського вікаріату було обрано столицю комітату місто Сигіт [Пекар, 1997а, с. 75]. Однак, маючи стаціонарний осідок у цьому місці, о. Прокопій майже не жив там, а постійно мандрував комітатом. Метою цих переїздів була агітація на користь унії [Пронин, 2009, с. 298–299]. Якщо в парафіях комітату проповідь Годермарського сприймалася з осторогою, то малонаселені, а подекуди вже спорожнілі монастирі Мараморошу були практично «готові» до підпорядкування Мукачівським єпископам. Переступлення монастирів відбувалося поетапно і без конфліктів. Більшість монастирів були в прямому сенсі порожніми, в них ніхто не проживав і, як результат, за ними вже доглядало парафіяльне місцеве духовенство.

Яскравою ілюстрацією цього твердження є

архівний документ, який має стосунок до діяльності Кричівського монастиря. Мова йде про «Звернення настоятеля Кричівського монастиря до прихожан у справі дарування зерна для монастиря» (14.11.1725) [ДАЗО, ф. 64, оп. 1, спр. 83]. Оригінал цього документу дешифрований та опублікований [Мукачівська Греко-Католицька єпархія, 2007, с. 173–174; Монич, 2018, с. 123–124]. У «Зверненні» є поки що єдиний виявлений оригінал печатки монастиря.

На сажевому круглomu відбитку сфрагіса є напис: «Печать манастыря Воздвиженія Чеснаго Креста Господняго. Кричова» [ДАЗО, ф. 64, оп. 1, спр. 83, арк. 1]. Печатка за формою кругла і розташована внизу посередині документу під загальним текстом. У середині внутрішнього кола печатки є зображення, на нашу думку єпископа, адже під ногами останнього – круглий орлець, обов'язковий атрибут архієрейського служіння. Однак, можливе й інше тлумачення. Духовна особа, зображена на печатці, має богослужбовий одяг, дуже схожий на фелонь, який знову ж таки є обов'язковим при служінні, але вже священника. В будь-якому випадку на сфрагісі ми бачимо священнослужителя, який в піднятих над головою руках, тримає хрест. Навколо духовної особи в середині внутрішнього кільця є орнамент квітки, дуже схожої на виноградну лозу (Рис. 6).

Документ аргументовано доказує, що монастир при чинному марамороському православному єпископові в 1725 році був у підпорядкуванні греко-католицького вікарія Мукачівської єпархії.

«Звернення» підписав ієромонах Феofil Стойка, який на той час був настоятелем Кричівського монастиря. Останньому з «воль і розказу» єпископа Георгія Геннадія Бізанція [ДАЗО, ф. 64, оп. 1, спр. 83, арк. 1] і було доручено збір пожертв на утримання монастиря. Текст написаний однією рукою. У кінці тексту з правого боку внизу є підпис: «Ієромонах Прокопій Годермарскій, Єго велиможе Пана єпископа Мукачевскаго и Мараморошкаго вікаріушь у Марамороши» (ПДПИС) [ДАЗО, ф. 64, оп. 1, спр. 83, арк. 1]. Тобто автором тексту був о. Прокопій. Крім цього, в тексті документу є примітка вікарія: «для резиденції и прибежища дневнаго и обиталища обрахъ святую обитель Кричовскую» [ДАЗО, ф. 64, оп. 1, спр. 83, арк. 1]. Отже, певний час його резиденцією був монастир у Кричеві.

З інших джерел дізнаємося, що отець Прокопій проживав не тільки в Кричеві. «Списання обителей Мараморошу» повідомляє, що в Драгівському монастирі для себе він побудував будинок, а також освятив Бичківський монастир [ДАЗО, ф. 64, оп. 1, спр. 66, арк. 2 зв., 5; Кінах, 1926, с. 109, 115].

Діяльність Прокопія поширювалася до села Мойсин [Мойсей (рум. *Moisei*) – комуна у повіті Марамуреш в Румунії. До складу комуни входить єдине село *Мойсей*], що в теперішній Румунії. У фондах ДАЗО нами було виявлено оригінал грамоти настоятеля Мукачівського монастиря «про надання привілеїв Мойсинському монастирю» (24.05.1716 – 31.05.1716) [ДАЗО, ф. 64, оп. 1, спр. 31, арк. 1]. Грамота завірена, на жаль, дуже пошкодженою, невеликого діаметру червоною сургучною печаткою. Сфрагіс розташований посередині документу. У правому

нижньому кутку є підпис: Procopius Hodermarsky Ordini S[anctus]. Basiliy M[agnum]. Vica[r]ius. G[eneralis] (ПДПИС) [ДАЗО, ф. 64, оп. 1, спр. 31, арк. 1.].

У підписі Прокопія присутня його титуляція як вікарія, тобто помічника чинного єпископа. Це робить очевидним той факт, що о. Йосип, його брат, керував єпархією і «виконував усі обов'язки, крім висвячення» [Лучкай, 2002, с. 160]. Є цілком очевидним, що в адмініструванні єпархією quasi-єпископ Йосип (Годермарський) «зайшов значно далеко». Не маючи сану єпископа, він мав свого вікарія. Якщо для греко-католицької каноніки такий стан речей, можливо, і є прийнятним, то для церковного канонічного права Православної Церкви це канонічно-правовий нонсенс, який вкотре показує амбітні сторони о. Йосипа. Те, що це припущення відповідає дійсності, доказує дата джерела: 24.05.1716. Тобто це був період до Бізанція, який був висвячений в єпископи 21.12.1716 [Пекар, 1997а, с. 186].

Наступником Годермарського на посаді Марамороського вікарія був майбутній Мукачівський єпископ Симеон (Ольшавський) (1728/9-1733) [Пронин, 2009, с. 319; Пекар, 1997а, с. 186–187].

Його адміністрування вікаріатом було позначене з одного боку юрисдикційною боротьбою Мукачівських і Фогарашських унійних єпископів за право влади в Мараморошині [Пронин, 2009, с. 319], з іншого – вкрай напруженими стосунками з православним єпископом Досифеєм.

У 1733 році Ольшавський робить дві спроби зупинити діяльність єпископа Досифея [Монич, 2009а, с. 83–85]. 27 липня 1733 року вікарій пише лист-звернення до церковного кліру Мукачівської єпархії в Марамороші, яким забороняє православному єпископу Досифею (Феодоровичу) Угольському висвячувати в сан священника духовних осіб на території Марамороського комітату [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 510, на 1 арк. Арк. 1–1 зв.; Дулишкович, 1877, с. 98–99; Лучкай, 2002, 243–244; Пронин, 2009, с. 264]. На жаль, лист дійшов до нас у копії, а тому в документі немає ані печатки, ані підпису єпископа [Вискварко, 2011, с. 207].

5 серпня 1733 року в листі до Егерського єпископа, графа Гавріїла Антонія Ердевія, якнайшвидше обрання нового наступника Бізанція вікарій аргументував тим, що «от старости уже ослепший Досифей снова рукополагает священников в Углянском монастыри, а он, – Ольшавский, – не имеет ни силы, ни власти запрещение и проклятие Бизанция, со взором Досифея, в действительность привести» [Дулишкович, 1877, с. 99; Лучкай, 2002, с. 244–246; Монич, 2009а, 83–85]. Документ так само є копією, а тому не залишив по собі дослідницький сфрагістичний матеріал.

У фондах ДАЗО зберігається листування між єпископом Ольшавським і канцелярією австрійського імператора щодо врегулювання оплати священнослужителям. Крайніми датами документа є 05.03.1733 – 16.10.1733 рік [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 511, арк. 1–8]. Проте в документі, який є копією, відсутні оригінали підпису й печатки єпископа.

Єдиним джерелом, яке є оригіналом і в якому зберігається підпис і печатка єпископа Ольшавського,

є його декрет «про призначення священника Олексія в с. Керещки» [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 557, арк. 1]. Декрет датується 26.06.1736 роком і є оригіналом.

Отже, так само, як і о. Прокопій (Годермарський), о. Симеон продовжив політику поширення влади Мукачівського єпископа в комітаті, яка зазнавала опору з боку православного єпископату та парафіяльного духовенства [Пронин, 2009, с. 314; Світлинець, Канайло, 2009, с. 19].

27 листопада 1733 року ігумен Мукачівського монастиря Григорій (Булко) на адресу Марамороського вікарія Івана Стойки надсилає листа з повідомленням про обрання Ольшавського єпископом Мукачівської єпархії [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 508, арк. 1–3]. У «шапці» звернення Булко титулює Стойку так: «Пречесный, и Честно-велебный Отче, и о Христе Брате, Всечеснаго Клиру Мараморыского Протосингелю; Пречеснаго Собору Драгиевскаго Протоиерею, и Архипрезвитерю» [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 508, арк. 1-1зв.]. Суттєво доповнений титул Стойки є в кінці документу: «Пречесному и Честно-велебному отцу Иоанну Стойка, Всечеснаго Клиру Мараморыского Викариюшова, Пречеснаго Собору Драгиевскаго Архипрезвитерова, Церкви Святой Драгиевской Прото-Иереєви и Парохови» [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 508, арк. 1 зв.–2; Мукачівська Греко-Католицька єпархія, 2012, с. 43].

Згаданий у документі отець Іван Стойка був місцевим настоятелем і протопопом, тобто благочинним Драгівського округу. Як випливає з цього листа, між отцями тривало листування [Мукачівська Греко-Католицька єпархія, 2012, с. 43].

Цікавим є те, що в церковних подіях цього часу (1725–1735 рр.) отець Іван Стойка фігурує як головний захисник православ'я в цьому окрузі [Петров, 1905, с. 25–26; Петров, 1906, с. 40; Світлинець, Канайло, 2009, с. 19]. Можливо, це був або інший священник, або ж той самий православний отець, який прийняв унію.

Загалом факт звернення греко-католицького ченця до православного протоієрея, а також титуляції останнього дозволяють зробити кілька припущень. По-перше, хоч Ольшавський у своїх реляціях титулював себе як «вікарій єпископа Мукачівського» [Лучкай, 2002, с. 244–246], однак, не факт, що цим його титуляції обмежувалася; по-друге, є очевидним, що духовенство (чернецтво) Мукачева було не зовсім обізнано в церковній ситуації Мараморошу. З листа чітко стає зрозумілим, що Булко звертається до «свого» отця. Проте, якщо припустити, що це був православний священник, то тоді цей лист можемо коментувати як спосіб прозелітизму і ремісії, коли унієне духовенство єпархії зверталось до православних отців як до «своїх».

Повертаючись до стану справ православ'я в Марамороші в період 1711–1718 років, зазначимо те, що єпархія була в скрутному адміністративному стані. Після єпископа Стойки настали часи ситуативного правління єпархією quasi-єпископів та адміністраторів, тому годі й говорити про збережені сфрагіси. Цей був час нестабільності й адміністративного хаосу єпархії [Монич, 2021b, с. 11–13].

Безперервне адміністрування єпархії почалося

лише з 1718 року, коли єпископом для Марамороської єпархії було висвячено Досифея (Феодоровича) (1718–1735). З його періоду правління вже є опубліковані дві грамоти від 27.01.1719 [Давні монастирі Мукачівської єпархії (1360–1800), 2021, с. 326] та 23.05.1733 років [Монич, 2009b, с. 64–65] відповідно.

Оригінал сфрагісу і підпис єпископа поки що знаходиться в єдиній виявленій ставленицькій грамоті 1719 року. Документ інформує про висвячення в диякона «богобойного мужа» Юрія і подає титул єпископа [ДАЗО, ф. 64, оп. 1, спр. 45, арк. 1]. Грамота завірена овальною печаткою (12×29 мм), яку нам не вдалось атрибутивати. Сама легенда печатки не прочитується. У самому полі печатки образ невідомого святого (Рис. 7). Можна припустити, що святий в правиці тримає меч, а у лівиці – щит [ДАЗО, ф. 64, оп. 1, спр. 45, арк. 1]. Звертаємо увагу і на те, що сажевий відбиток печатки похилений вліво [Міськов, 2021b, р. 17].

За правління єпископа були відкриті монастирі в селах Бороняво (1716) [ДАЗО, ф. 64, оп. 1, спр. 66, арк. 2], Бедевля (1719) [ДАЗО, ф. 64, оп. 1, спр. 66, арк. 4], Бичків (1719) [ДАЗО, ф. 64, оп. 1, спр. 66, арк. 5] і монастир в селі Вишня Вишава (1719) [ДАЗО, ф. 64, оп. 1, спр. 66, арк. 7]. Відповідно до протоколів «Візитації» станом на 1751 р. в освячених ним парафіяльних храмах і монастирях зберігалися його богослужбові Антимінси [Гаджега, 1922, с. 173, 190, 194, 197, 200, 201; Пронин, 2009, с. 280–281; 285; 288].

З періоду 1730–1735 рр. виявлено оригінальний сфрагіс Зарічанського монастиря. Він є в листі про «дарування прихожанами земель Зарічанському монастирю на проведення служб» [ДАЗО, ф. 64, оп. 5, спр. 106].

Крайніми датами документа є почергові (<?> <?> 1730 – 20.07.1735 – 22.04.1737 роки). Цей лист, а по суті 3 «листи», написані на 4-х аркушах формату А5, але один із них – зігнутий навпіл зі всілякими перекресленнями та багатьма виправленнями. З документу дізнаємося про двох відомих ігуменів Зарічанського монастиря – Ісаакія (Чирського) та Никодима (Старосту) [Монич, 2019b, с. 173–174].

Найціннішим у цьому джерелі є сажева чорного кольору печатка Зарічанського монастиря. Печатка на документі поставлена не правильно! Вона перевернута догори ногами. Якщо документ повернути на 180°, то перед нами постане сфрагіс, практично ідентичний вищеописаній печатці 1689 року Мукачівського монастиря [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 92].

Чорна сажева печатка овальної форми знаходиться справа, внизу першого аркушу документу. Всередині печатки є зображення святого Миколая з книгою в лівій руці. Навколо зображення святого у внутрішньому крузі є напис: «Сія печать манастиря Зарицкаго» [ДАЗО, ф. 64, оп. 5, спр. 106, арк. 1]. Тобто станом на 40-і рр. XVIII-го століття монастир мав свою власну печатку (Рис. 8).

Підсумовуючи період діяльності Мараморських православних єпископів, погодимося зі словами відомого славіста й дослідника Олексія Петрова про те, що, на жаль, до сьогодення дійшло дуже мало документів про діяльність єпископів Стойки та

Досифея. Найголовніші ж артефакти: богослужбові Антимінси, ставленицькі грамоти і т.п. за підписом цих єпископів, які найкраще відповіли б на деякі питання, були ліквідовані. «К сожалению, такого рода документы, по минованию в них практической надобности, легко уничтожаются или заменяются новыми (антиминсы), на угорской же Руси, кроме того, они, как исходящие от неправых, схизматических епископов, намеренно разыскивались, отбирались и уничтожались» [Дулишкович, 1877, с. 22–25, 63; Петров, 1906, с. 40].

На окрему увагу заслуговує діяльність Мукачівського греко-католицького єпископа, який стояв у витоків створення Мараморського вікаріату, – Георгія Геннадія Бізанція (1716 – 1733).

З моментами його висвячення, призначення, а також окремими епізодами правління можна ознайомитися в предметних справах ДАЗО [ДАЗО, ф. 64, оп. 1, спр. 145; Там само, оп. 4, спр. 9; Там само, оп. 5, спр. 90; Там само, ф. 151, оп. 1, спр. 267; Там само, спр. 269; Там само, спр. 270; Там само, спр. 271; Там само, спр. 272; Там само, спр. 273; Там само, спр. 312]. У цілому його суспільно-політична та церковно-адміністративна діяльність була доволі широкою і результативною [Пронин, 2009, с. 301–304].

У зрізі теми цікавим є його сфрагістична спадщина. Оригінали декретів, грамот, наказів і розпоряджень, у яких збережені його особисті печатка і підпис, можна знайти в десятках фондів справах ДАЗО [ДАЗО, ф. 64, оп. 1, спр. 107; Там само, спр. 135; Там само, спр. 154; Там само, спр. 161; Там само, ф. 151, оп. 1, спр. 282; Там само, спр. 292; Там само, спр. 300; Там само, спр. 301; Там само, спр. 325; Там само, спр. 339; Там само, спр. 356; Там само, спр. 357; Там само, спр. 376; Там само, спр. 389; Там само, спр. 391; Там само, спр. 459; Там само, спр. 467; Там само, спр. 473; Там само, спр. 475; Там само, спр. 490; Там само, спр. 492; Там само, спр. 507].

Проаналізуємо один із декретів, у якому є оригінал його сфрагісу, що практично дублюється і в інших документах.

27.12.1719 року єпископ висвятив у священники Андрія Базата і направив його на парафіяльне служіння в с. Кальник [Кальник – село в Закарпатській області, Мукачівському районі], про що і видає окремий декрет. У документі титул єпископа Юрія Геннадія Бізанція звучить як «Георгій Геннадій Бізанцій Мілостію Божією і Святого Трона Апостолского Єпископ Севастийски Мукачовски Мараморски» [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 300, арк. 1]. Декрет завірений печаткою. У полі овальної печатки овальний щит, накритий мантиєю, а у самому щиті лев вправо в одній руці тримає патріарший хрест, а в іншій ключ, щит увінчує дворянська корона, над якою посередині лілія, зліва капелюх з шістьма китицями, а справа митра, сажа, овал 35x38 мм. Напроти капелюха зліва розташована лагінська літера G (Геннадій), а після митри справа – літера B (Бізанцій), а внизу зліва літера E (Єпископ), а справа – літера M (Мукачівський)» (Рис. 9), [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 300, арк. 1; Міськов, 2021а, с. 18–19].

Ідентичним сфрагісом єпископа Бізанція завірено також виявлені нами «Підтвердження фундації єпископа Імстичівського монастиря Іоанікія Зейкана»

[ДАЗО, ф. 64, оп. 1, спр. 107] та грамоту Бізанція «про призначення монаха Мукачівського монастиря Гедеона Пазина ігуменом Малоберезнянського монастиря» [ДАЗО, ф. 64, оп. 1, спр. 135].

Єпископ Бізанцій помер на 77-му році життя, 22.07.1733 року в Мукачівському монастирі, де був похований у крипті головного храму обителі [Пекар, 1997а, с. 186]. На похорони єпископа зійшлися всі ігумени монастирів єпархії. Після чину відспівування єпископа ігумени Зарічанського, Імстичівського, Краснобрідського, Малоберезнянського, діючих монастирів підписали спільну обітницю про добровільне підпорядкування ігумену Мукачівського монастиря [ДАЗО, ф. 64, оп. 1, спр. 168].

У зрізі теми документ представляє наукову цінність, адже завірений великою печаткою Мукачівського монастиря. У полі овальної воскової печатки зображений святий Миколай у єпископській митрі і з німбом, навпроти якого праворуч літери «СТ», а ліворуч «НКЕ». Святий зображений в омофорі, обов'язковим атрибутом архієрейського одягу. Правою рукою святий благословляє, а у лівій тримає Євангеліє (Рис. 10). Над німбом монограма ордену святого Василя Великого – ІХС (Ісус Христос). Навколо геральдичної фігури святого легенда: «ПЕЧАТ МАНА: МУКАЧО: С: НІКОЛАІА» [ДАЗО, ф. 64, оп. 1, спр. 168, арк. 1].

Ідентична печатка Мукачівського монастиря є в грамоті «про встановлення повної влади настоятеля Мукачівського монастиря над управлінням монастиря», яка датується 30.10.1731 роком [ДАЗО, ф. 64, оп. 1, спр. 145]. Цікавим є те, що грамота підписана єпископом Геннадієм, а завірена печаткою монастиря [ДАЗО, ф. 64, оп. 1, спр. 145, арк. 1 зв.]. Це вказує на те, що монастир був резиденцією єпископа [Лучкай, 2002, с. 199, 238], а в документообігу він користувався двома печатками – особистою та монастирською.

У результаті пошукової роботи було опрацьовано також оригінали двох сфрагісів: Мараморського жупного відомства та печатку комітатського жупана. Як відомо з контексту історії, без згоди останніх жодна з церковних інституцій не мала ані права свободи віросповідання, ані свободи будь-яких адміністративних дій, ані захисту свого рухомого чи то нерухомого майна, ані взагалі юридичних гарантій влади на своє існування тощо.

Перша виявлена печатка – це повідомлення Мараморського жупного відомства про надання привілеїв дворянського угіддя Углянському монастирю. Крайніми датами документа є 08.12.1685 – 27.03.1760 рр. [ДАЗО, ф. 64, оп. 5, спр. 37]. На першому аркуші документу посередині внизу є кругла, червона, сургучна печатка жупного відомства. Справа від неї оригінал підпису голови жупного відомства [ДАЗО, ф. 64, оп. 5, спр. 37, арк. 1].

Друга печатка датується 04.11.1735 роком. Цією печаткою завірено повідомлення Мараморського жупана про те, що король Угорщини Владислав своїм декретом від 1491 року заборонив Мукачівським єпископам брати податки від мараморського монастиря святого Михайла в Грушеві [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 553].

Оригінал печатки знаходиться на 2 аркуші

документу і складається з 4 маленьких печаток діаметром 10 мм. Всі печатки виконані на одній лінії і на відстані 15 мм. одна від одної. Сфрагіси на місці відбутку спочатку були залиті воском, на який зверху по ширині був накладений суцільний клаптик паперу розміром: висота 3 см. і ширина 10 см. Зверху на цьому папері є чотири малі печатки з нахиленими в різні боки латинськими буквами.

Букви у відбитках розташовані в наступному порядку:

CO MI TA TOS
MA RA MO ROS

Справа під сфрагісом є оригінальний підпис нотаріуса Мараморського комітату, що свідчить про те, що відомості в повідомленні відповідають дійсності.

У цілому детальний опис герба і печатки комітату Мараморош подає історик Лучкай [Лучкай, 2002, с. 179–180]. Обидва вищенаведені документи є вже опубліковані і доступні загалом для більш глибокого вивчення [Монич, 2008, с. 205–208; Монич, 2009b, с. 64–65].

Висновки. Опрацьовані джерела та історіографія теми дають можливість зробити попередні висновки. Більш ніж очевидно, що саме 1690 – 1733 роки стають часом розбудови і утвердження Мукачівської греко-католицької та Мараморської православної єпархії. У цей період відбуваються події, які в подальшому вирішать майбутнє двох церковних центрів. Аналіз виявлених сфрагістичних джерел подає нам кілька сентенцій, аби вкотре переконатися, що існує багато історичних подій і фактів, які вимагають глибокого вивчення.

Передусім наведені титуляції греко-католицького єпископа Йосипа де Камеліса підтверджують сталі знання про те, єпископ включав у свій титул комітат Мараморош, у якому не мав жодної юрисдикційної влади. Проте саме завдяки його особистій діяльності та місії його наступників присутність мукачівських єпископів в цьому регіоні була адміністративно видозмінена від статусу вікаріату до єпархії. Фактичне й остаточне утвердження мукачівського єпископа в Марамороші відбулося 11 липня 1769 року, коли влада Мараморського комітату констатувала: «non unitos in suo sinu iam non dari».

Цікавим для подальшого дослідження залишається діяльність quasi-єпископа Йосипа (Годермарського). Аналіз його підписів і титуляцій чітко показує, наскільки архімандрит Мукачівського монастиря жадав влади єпископа. У зрізі цього твердження стають зрозумілими його інтриги і боротьба за посаду Мукачівського єпископа. Парадокс, але не маючи єпископського сану, до моменту зречення від претензій керування єпархією (1707 – 1716), він титулує себе єпископом.

Як показує фактичний матеріал, виокремленою є тема діяльності Мараморських вікаріїв. Ми проаналізували вибрані джерела, які хронологічно описують адміністрування вікаріатом тільки двох перших отців – Прокопія (Годермарського) та Симеона (Ольшавського). Однак, цікавим залишається також контекстний аналіз діяльності їхніх наступників Григорія (Булко) (1740 – 1742), Івана (Благовського)

(1743 – 1744), Андрія (Бачинського) (1746 – 1754) та Данила (Гавриловича) (1754 – 1761), при правлінні яких (до середини XVIII століття) ще продовжувалися ситуативні спроби відродження Мараморської православної єпархії.

Аналіз виявлених та чинних документів періоду Мараморського вікаріату (1723 – 1733) дозволяє констатувати наявність таких фактів: по-перше, незважаючи на існуючий стаціонарний осідок (м. Сигіт), вікарії мали кілька додаткових локацій, наприклад в селах Бичків, Драгово та Кричево; по-друге, вікарії були своєрідними ланками, завдяки яким відбувалися унійні собори, що сприяло утвердженню відповідної церковної влади в комітаті.

Наявні грамоти, підписи та сфрагіси православних єпископів Мефодія (Раковецького), Йосипа (Стойки) та Досифея (Феодоровича) теж вносять певні корективи в окремі знання про діяльність Православної Церкви в комітатах Угоча, Берег та Мараморош.

Насамперед у період локаційного перенесення кафедри православного єпископа з Мукачева в Мараморош та створення нових монастирів (1689 – 1719) ми можемо констатувати, що місцями проживання єпископату були монастирі в селах Вільхівці, Грушево, Драгово, Заріччя, Імстичово, Кричово та Угля. Тобто в обставинах екзилу єпископи жили ситуативно спочатку в тих монастирях, які були ближчими до Мукачева (Імстичово, Заріччя), згодом їхнім почерговим осідком були ними ж відкриті нові обителі, які стали надійними місцями для повноцінної адміністративної діяльності.

Крім того, джерела дають нам чітке розуміння того, чому саме в цей період у Марамороші виникли 11 нових скитів, а загальна їх кількість досягла 13-ти. Безапеляційно їх поява пояснюється намаганням укріпити Православну Церкву та затримати поширення унії в комітаті Мараморош.

До цікавих висновків спонукають також оригінали єпископських грамот про висвячення священників, богослужбові Антимінси, факти освячення храмів Мараморошу, а також статистика парафіяльного духовенства в храмах фактично вже в унійний період. Згідно з документами ДАЗО та протоколами «Візитаций» єпископа Мануїла (Ольшавського) в парафіях Мараморошу станом на екватор XVIII століття ще звершували пастирське служіння 85–90% священників, висвячених православними єпископами.

Монастирські печатки періоду 1690 – 1735 років, безсумнівно, теж є широкою дослідницькою темою. Виявлені нами сфрагіси дають можливість значно доповнити наявну історіографію проблематики, а також розгорнути такі питання церковної історії Мараморощини, як діяльність Православної Церкви в період імплементації Ужгородської унії в Мараморощині; факти, причини і наслідки переуступлення унійній владі чернечих осередків Мараморошу в першій чверті XVIII століття; закриття монастирів Мараморошу в 1788 році; канонічно-правовий аналіз співіснування двох протилежних юрисдикцій в одній еклізії області тощо.

Печатки Зарічанського, Імстичівського та Мукачівського монастирів періоду 1689 – 1750 рр. дозволяють

скрупульозніше вивчати тему адміністративної діяльності монастирів у вказаний період. Завдяки опрацьованим монастирським сфрагісам ми переконливо можемо говорити про те, що ігумени та чернецтво давніх монастирів сумлінно ставилося до внутрішнього документообігу; вся діяльність, пов'язана з дарчими грамотами, заповітами, велася у відповідності до вимог тогочасної юриспруденції; монастирі (особливо великі – Мукачівський, Імстичівський) мали власних адвокатів і нотаріусів; у монастирях чітко стежили за літописами, у яких

відображалось все поточне життя монастиря; чернечі центри Мукачево, Маріяповч, Імстичово були центрами чернечого життя, де проводилися собори монашества, на яких обирали ігуменів тощо. Беззаперечно, монастирі відігравали важливу економічну роль. Місцеве населення часто просило земельні ділянки від монастирів, укладало з чернечеством земельні угоди щодо позики під заставу землі, мали місце і прохання про оренду монастирської землі та інше.

Список використаних джерел

- Baán, I., 2017. Letters of Giovanni Giuseppe De Camillis, Greek Missionary and Bishop of Munkács (1689 – 1706), *Collectanea Athanasiana*, II, Textus/Fontes, vol. 13, Nyíregyháza, 341 p.
- Balogh, M., 1909. *A Máramarosi görög szertartású orosz egyház és vicariatus történelme*, Ungvár, 35 p.
- Baran, A., 1962. *Eparchia Maramorošiensis eiusque unio*, Romae, 107 p.
- Lacko, M., 1975. *Synodus episcoporum ritus byzantini catholicorum ex antiqua Hungaria Vindobonae a. 1773 celebrata*, Roma, 320 p.
- Mihályi, J., 1900. *Máramarosi diplomák a XIV. és XV. Századból*, Máramaros-Sziget, 674 p.
- Hodinka, A., 1911. *A munkácsi görög szertartású püspökség okmánytára, I. KÖT. 1458 – 1715*, Ungvár, LVI, 659 p.
- Vladimirus de juxta Hornad - J. V. Timkovic, OSBM., 2004. *Dejiny greckokatolikov Podkarpatska (9.-18. storocie)*, Kosice, 956 p.
- Баран, О., д-р., о., 1968. Церква на Закарпатті в роках 1665 – 1691, *Богословія*, Т. XXXII, Кн. 1–4, Рим, с. 77–145.
- Богослужбовий Антимінс Мукачівського греко-католицького єпископа Йосипа де Камеліса, <?> <?> 1702*, Архів Мукачівської православної єпархії (АМПЄ).
- Вискварко, С., 2011. Документ першої половини XVIII ст. про діяльність останнього православного єпископа Досіфея Угольського на території сучасного Закарпаття (з фондів Державного архіву Закарпатської області), *Архіви України*, № 4, с. 206–209.
- Гаджега, В., о., 1922. Додатки к історіє Русинов и руських церквей в Марамороші. Студіи історично-архівні, *Науковий Збірник товариства «Просвіта»*, рочник I, Ужгород, с. 171–209.
- Давні монастирі Мукачівської єпархії (1360 – 1800)*, 2021. Т. I, Зведений предметно-тематичний каталог документів Державного архіву Закарпатської області, Серія «Джерела з історії Мукачівської єпархії», Фонд № 64, описи 1, 4, 5; Фонд № 151, описи № 1, 5, 6, 22, 25 / упоряд. прот. Олександр Монич. Ужгород: РІК-У, 392 с.
- Державний архів Закарпатської області (ДАЗО), ф. 64, оп. 1, спр. 31, на 1 арк.
- ДАЗО, ф. 64, оп. 1, спр. 105, на 3 арк.
- ДАЗО, ф. 64, оп. 1, спр. 107, на 2 арк.
- ДАЗО, ф. 64, оп. 1, спр. 125, на 3 арк.
- ДАЗО, ф. 64, оп. 1, спр. 135, на 1 арк.
- ДАЗО, ф. 64, оп. 1, спр. 145, на 2 арк.
- ДАЗО, ф. 64, оп. 1, спр. 154, на 7 арк.
- ДАЗО, ф. 64, оп. 1, спр. 161, на 1 арк.
- ДАЗО, ф. 64, оп. 1, спр. 168, на 2 арк.
- ДАЗО, ф. 64, оп. 1, спр. 340, на 2 арк.
- ДАЗО, ф. 64, оп. 5, спр. 83, на 1 арк.
- ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 189, на 1 арк.
- ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 213, на 2 арк.
- ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 219, на 2 арк.
- ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 230, на 3 арк.
- ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 231, на 4 арк.
- ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 242, на 14 арк.
- ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 244, на 2 арк.
- ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 246, на 1 арк.
- ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 254, на 7 арк.
- ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 282, на 2 арк.
- ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 292, на 1 арк.
- ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 300, на 2 арк.
- ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 301, на 4 арк.
- ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 325, на 2 арк.
- ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 339, на 2 арк.
- ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 356, на 2 арк.
- ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 357, на 2 арк.
- ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 366, на 2 арк.
- ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 376, на 5 арк.
- ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 389, на 1 арк.
- ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 391, на 2 арк.
- ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 402, на 8 арк.
- ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 405, на 13 арк.
- ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 406, на 10 арк.

- ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 459, на 2 арк.
 ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 467, на 2 арк.
 ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 473, на 1 арк.
 ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 475, на 2 арк.
 ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 490, на 2 арк.
 ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 492, на 4 арк.
 ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 507, на 1 арк.
 ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 508, на 3 арк.
 ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 510, на 1 арк.
 ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 511, на 8 арк.
 ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 557, на 1 арк.
- Данилець, Ю., Монич, О., Керецман, Н., 2021. Історичний розвиток Благовіщенського монастиря в селі Bedőháza (Бедевля) у світлі нових архівних документів, *Старожитності Лукомор'я*, № 5 (8), с. 7–15.
- Данилець, Ю., Пімен (Мацола), ієромонах, 2009. *Православний Свято-Іоанно-Предтеченський чоловічий монастир у селі Бедевля*, Ужгород: Карпати, 192 с.: іл.
- Дэже, Л., 1969. Материали к исторической диалектологии закарпатских говоров, *Studia Slavica Hungarica*, vol. XV, Budapest, с. 45–72.
- Доба Другетів, 2021. Нотатки до політичної, соціокультурної та духовної історії Закарпаття Середньовіччя та раннього нового часу / Авторський колектив: Золтан Борбель, Вавринець Женюч, Марія Жиленко, Стефан Ленчіш, Іван Міськов, Ігор Прохненко, Оксана Ферков, Клаудія-Штефанія Ферков, Ужгород: ТОВ «РІК-У», 204 с.
- Добош, О., 2021. *Практика та теологія Євхаристії в історичній Мукачівській єпархії від Ужгородської Унії (1646 р.) до середини ХХ століття*, Ужгород, 812 с.
- Дулишкович, І., о., 1875. *Історическія черты Угро-Русскихъ*, тетрадь II, Унгарь: Печатня Карла Іегера и Альберта Ю. Рейпайя, 142 с.
- Дулишкович, І., о., 1877. *Історическія черты Угро-Русскихъ*, тетрадь III, Унгарь: Типографія Макс. Полячка, 234 с.
- Жаткович, Ю., о., 2008. Боротьба Мукачівської греко-католицької єпархії проти впливу Егера, *Праці з історії Угорської Русі*, Ужгород: Мистецька лінія, с. 235–316.
- Кінах, Г., о., 1926. Посіщення марамороських монастирів 1749 р., *Записки ЧСВВ*, т. II, вип. 1–2, Жовква, с. 105–122.
- Кінах, Г., о., 1938. Населення сіл Лавок і Бобовиц на початку XVIII ст., *Науковий Збірник Товариства Просвіта*, ч. XIII – XIV, Ужгород, с. 165–170.
- Кобаль, Й., 2003. *Ужгород відомий та невідомий*, Львів: Світ, 196 с.
- Коломиєц, И., 1953. Насильственное введение церковной унии в Закарпатье, *Сборник работ по вопросам истории, Труды Томского государственного университета*, т. 121, вып. 2, Томск, с. 88–96.
- Кралицький, А., 2019. *Твори* / Вшорителі: В. Падяк, М. Павліч, Пряшів: Видавельство Пряшівського університета, 440 с.
- Лучкай, М., 1999. *Історія карпатських русинів*, т. II, Ужгород, 388 с.
- Лучкай, М., 2002. *Історія карпатських русинів*, т. III, Ужгород, 322 с.
- Міськов, І., 2019. Створення міських гербів Южного, Мукачева та проекту нового герба Ужгородського університету, *Науковий вісник Ужгородського університету, серія: Історія*, вип. 1 (40), Ужгород: Говерла, с. 186–210.
- Міськов, І., 2000а. Привілеї королівських міст і містечок Закарпаття у XIII – XIV ст., *Науковий вісник Ужгородського університету, серія: Історія*, вип. 5, Ужгород: Видавництво В. Падяка, с. 63–66.
- Міськов, І., Сліпещкий, О., 2020. Печатки та герби у дослідженнях Юрія Качія, *Науковий вісник Ужгородського університету, серія: Історія*, вип. 2 (43), Ужгород: Говерла, с. 176–186.
- Міськов, І., 2021а. Печатки та герби Мукачівського єпископа Андрія Бачинського, *XXX International Science Conference «Interaction of society and science: problems and prospects»*, June 15–18, London, England, с. 161–166.
- Міськов, І., 2021б. Печатки і герби Мукачівських (Марамороських) єпископів, *Acta Patristica*, Číslo 24, Ročník XII, р. 16–38.
- Монич, О., дяк., 2008. *Марамороська святиня: нариси з історії Грушівського монастиря*, Ужгород: Патент, 256 с.
- Монич, О., дяк., 2009а. Діяльність останнього Православного єпископа Досифея (Феодоровича) Угольського (1648-1733), *Русин*, № 1 (15), Кишинев, с. 76–89.
- Монич, О., дяк., 2009б. *Заневський монастир в Полонинах: Нариси з історії Угольського та Угляньського монастирів*, Ужгород: Патент, 319 с.
- Монич, О., прот., 2018. *Нескорена Правда: нариси з історії Кричівського монастиря*, Ужгород: Патент, 160 с.
- Монич, О., прот., 2019а. «Імстичівський екзил» в часи правління останніх православних архієреїв Мукачівської єпархії: Іоанікія (Зейкана) та Мефодія (Раковецького), *Наукові записки Богословсько-історичного науково-дослідного центру імені архімандрита Василія (Проніна)*, № 6, Ужгород: Карпати, с. 383–409.
- Монич, О., 2019б. Миколаївський монастир у селі Alsó Karaszló (Заріччя) (за документами Державного архіву Закарпатської області), *Архіви України*, № 2 (319), Київ, с. 167–186.
- Монич, О., 2021а. Петро-Павлівський монастир у селі Irbóc (Вільхівці) у XVIII ст., *Eminak*, 2 (34), с. 67–75.
- Монич О., 2021б. «QUASI»-єпископи та адміністратори Марамороської православної єпархії (1706 – 1739 рр.), *Науковий вісник Ужгородського університету, серія: Історія*, вип. 1 (44), Ужгород: Говерла, с. 10–17.
- Мороз, В., 2016. Заснування і становлення Боронявського монастиря: історія обителі на тлі епохи, *Наукові записки Ужгородського університету, серія: Історично-релігійні студії*, вип. 5, Ужгород: Говерла, с. 154–177.
- Мороз, В., 2017. *Світильник віри: історія Боронявського монастиря на тлі епох*, Львів: Видавництво Українського католицького університету, 286 с.
- Мороз, В., 2018. Реформи митрополита Рутського та їх рецепція у Мукачівській єпархії: від прийняття унійної ідеї до створення василіяньської провінції, *Zakon Bazyliński na tle mozaiki wyznaniowej i kulturowej Rzeczypospolitej i krajów ościennych*, Rzeszow, с. 227–237.
- Мукачівська Греко-Католицька єпархія*, 2007. Документи, т. I, Satu Mare–Ujgorod, Editura Muzeului Sătmărean, 389 с.
- Мукачівська Греко-Католицька єпархія*, 2012. Документи, т. II, Satu Mare, Editura Muzeului Sătmărean, 403 с.
- Мукачівська Греко-Католицька єпархія*, 2015. Документи, т. III, Satu Mare, Editura Muzeului Sătmărean, 464 с.
- Орос, О., 2008. *Грушівський монастир і початки книгодрукування в Європі*, Ужгород: Закарпаття, 392 с.

- Пекар, А., 1991. Церковна політика мадярів на Закарпатті, *Збірник тисячоліття Християнства в Україні 988 – 1988*, Вінніпег, с. 79–89.
- Пекар, А., 1997. *Нариси історії Церкви Закарпаття*, т. I: Єрархічне оформлення, Рим-Львів, 232 с.
- Пекар, А., 1997. *Нариси історії Церкви Закарпаття*, т. II: Внутрішня історія, Рим-Львів, 492 с.
- Пекар, А., 2014. *Нариси історії Церкви Закарпаття*, т. III: Монаше життя, Ужгород, 216 с.
- Петров, А., проф., д-р., 1905. «*Старая вѣра*» и унія въ XVII – XVIII вв. *Пояснительная записка*, Матеріали для історії Угорської Русі, т. I, СПб., 74 с.
- Петров, А., проф., д-р., 1906. «*Старая вѣра*» и унія въ XVII – XVIII вв. *Пояснительная записка*, Матеріали для історії Угорської Русі, т. II, СПб., 88 с.
- Приймич, М., 2007. Andreus Vacsinsky Episcopus Mukacsiensis, *Екзиль*, № 2 (7), с. 2–3.
- Приймич, М., 2014. *Іконостаси Закарпаття. Історико-мистецькі нариси*, Ужгород: Карпати, 184 с.
- Приймич, М., 2017а. *Церковний живопис Закарпаття. Станковий та монументальний живопис історичного Закарпаття до першої половини ХХ ст. Історико-мистецтвознавчі нариси*, Ужгород: Карпати, 248 с.
- Приймич, М., 2017б. *Церковне професійне малярство Закарпаття другої половини ХVIII – першої половини ХХ ст.: народна традиція, візантійська канонічність та впливи західноєвропейського мистецтва*, Ужгород: Карпати, 508 с.
- Пронин, В., 2009. *Історія Православної Церкви на Закарпат'є*, Мукачево: Філокаліа, 527 с.
- Сабов, Є., 1893. *Христоматія церковно-славянських и угро-руських літературнихъ пам'ятниковъ*, Унгарь, 236 с.
- Світлицький, А., Канайло, С., 2009. *Свято-Архангело-Михайлівський монастир у селі Драгово-Забрид*, Ужгород: Гражда, 220 с.
- Світлицький, А., 2011. Життєвий шлях та церковне служіння єпископа Іоанкія Зейкана (...?... – 08.11.1686), *Наукові записки Богословсько-історичного науково-дослідного центру імені архімандрита Василя (Проніна)*, Ужгород: Карпати, № 1, с. 192–195.
- Удварі, І., 2000. *Образчики з історії пудкарпатських Русинув. ХVIII, столітє: Изглядованя з історії культури и языка*, Ужгород: Удавательство В. Падяка, 340 с.
- Удварі, І., 2002. *Збирька жерел про студії русинського писемства I. Кириличні уббіжники мукачовського єпископа Андрія Бачинського*, *Studia Ucrainica et Rusinica Nyiregyháziensia* 12, Ніредьгаза, 238 с.
- Удварі, І., 2005. *Собрание источников для изучения русинской письменности. II. Епископы Гавриил Благовский, Мануил Ольшавский, Иоанн Брадач и их время*, Ніредьгаза, 225 с.
- Фенич, В., 2001. Заснування Імстичівського монастиря та його діяльність в Австрійські та Австро-Угорські часи, *Carpatica-Carpatika*, № 12, Ужгород: УжНУ, с. 11–21.
- Фенич, В., Цапулич, О., 2004. *Малоберезнянський Свято-Миколаївський монастир та нариси Чину св. Василя Великого на Закарпатті*, Ужгород: Вид-во «В. Падяка», 184 с.

References

- Baán, I., 2017. Letters of Giovanni Giuseppe De Camillis, Greek Missionary and Bishop of Munkács (1689 – 1706), *Collectanea Athanasiana*, II, Textus/Fontes, vol. 13, Nyiregyháza, 341 p. (in Hungarian).
- Balogh, M., 1909. *A Máramarosi görög szertartású orosz egyház és vicariatus történelme*, Ungvár, 35 p. (in Hungarian).
- Baran, A., 1962. *Eparchia Maramorošiensis eiusque unio*, Romae, 107 p. (in Latin).
- Baran, O., d-r., o., 1968. Tserkva na Zakarpatti v rokakh 1665 – 1691 [Church in Transcarpathia in the years 1665 – 1691], *Bohoslovija*, T. XXXII, Kn. 1–4, Rym, p. 77–145. (in Ukrainian).
- Boghosluzhbovyj Antymins Mukachivskogho ghreko-katolyckogho jepyskopa Josypa de Kamelisa* [Liturgical Antimins of the Greek Catholic Bishop of Mukachevo Joseph de Camelis], <?> <?> 1702, Arkhiv Mukachivskojki pravoslavnojki jeparkhiji (AMPJe). (in Church Slavonic).
- Davni monastyri Mukachivskojki jeparkhiji (1360 – 1800)*, 2021. Zvedenyj predmetno-tematychnyj katalogh dokumentiv Derzhavnogho arkhivu Zakarpatskoi oblasti, Serija «Dzherela z istoriji Mukachivskojki jeparkhiji» [Ancient monasteries of the Mukachevo diocese (1360 – 1800), 2021. Consolidated subject-thematic catalog of documents of the State Archives of the Transcarpathian region. Series «Sources on the history of the Mukachevo diocese»], t. I, Fond № 64, opysy 1, 4, 5; Fond № 151, opysy № 1, 5, 6, 22, 25 / uporjad. prot. Oleksandr Monych. Uzhghorod: RIK-U, 392 p. (in Ukrainian).
- Hadzhega, V., o., 1922. Dodatky k ystorii' Rusynov y ruskykh tserkvei v Maramoroshi. Studij ystorychno-arkhyvni [Additions to the history of Rusyns and Russian churches in Maramorosh. Historical and archival studies], *Naukovyj Zbornyk tovarystva «Prosvita»*, rochnyk I, Uzhghorod, p. 171–209. (in Church Slavonic).
- Hodinka, A., 1911. *A munkácsi görög szertartású püspökség okmánytára, I. KÖT. 1458 – 1715*, Ungvár, LVI, 659 p. (in Hungarian).
- Lacko, M., 1975. *Synodus episcoporum ritus byzantini catholicorum ex antiqua Hungaria Vindobonae a. 1773 celebrata*, Roma, 320 p. (in Latin).
- Mihályi, J., 1900. *Máramarosi diplomák a XIV. és XV. Századból*, Máramaros-Sziget, 674 p. (in Hungarian).
- Vladimirus de juxta Hornad - J. V. Timkovic, OSBM., 2004. *Dejiny greckokatolikov Podkarpatska (9.-18. storocie)*, Kosice, 956 p. (in Slovak).
- Vyskvarko, S., 2011. Dokument pershoji polovyny KhVIII st. pro dijajlnistj ostannjogho pravoslavnogho jepyskopa Dosifeja Ugholjskoghho na terytoriji suchasnogho Zakarpattja (z fondiv Derzhavnogho arkhivu Zakarpatskoi oblasti) [Document of the first half of the eighteenth century. on the activities of the last Orthodox bishop Dosifey Uhol'sky on the territory of modern Transcarpathia (from the funds of the State Archives of the Transcarpathian region)], *Arkhivy Ukrajiny*, № 4, p. 206–209. (in Ukrainian).
- Derzhavnyj arkhiv Zakarpatskoi oblasti (DAZO) [The State Archive of Zakarpattia oblast] (SAZO), f. 64, op.1, spr. 31, 1. (in Latin).
- DAZO (SAZO), f. 64, op. 1, spr. 105, 3. (in Latin).
- DAZO (SAZO), f. 64, op. 1, spr. 107, 2. (in Church Slavonic).
- DAZO (SAZO), f. 64, op. 1, spr. 125, 3. (in Latin).
- DAZO (SAZO), f. 64, op. 1, spr. 135, 1. (in Church Slavonic).
- DAZO (SAZO), f. 64, op. 1, spr.145, 2. (in Latin).
- DAZO (SAZO), f. 64, op. 1, spr. 154, 7. (in Latin).

- DAZO (SAZO), f. 64, op. 1, spr. 161, 1. (in Latin).
 DAZO (SAZO), f. 64, op. 1, spr. 168, 2. (in Church Slavonic).
 DAZO (SAZO), f. 64, op. 1, spr. 340, 2. (in Church Slavonic).
 DAZO (SAZO), f. 64, op. 5, spr. 83, 1. (in Latin).
 DAZO (SAZO), f. 151, op. 1, spr. 189, 1. (in Latin).
 DAZO (SAZO), f. 151, op. 1, spr. 213, 2. (in Latin).
 DAZO (SAZO), f. 151, op. 1, spr. 219, 2. (in Latin).
 DAZO (SAZO), f. 151, op. 1, spr. 230, 3. (in Latin).
 DAZO (SAZO), f. 151, op. 1, spr. 231, 4. (in Church Slavonic).
 DAZO (SAZO), f. 151, op. 1, spr. 242, 14. (in Latin).
 DAZO (SAZO), f. 151, op. 1, spr. 244, 2. (in Latin).
 DAZO (SAZO), f. 151, op. 1, spr. 246, 1. (in Latin).
 DAZO (SAZO), f. 151, op. 1, spr. 254, 7. (in Latin).
 DAZO (SAZO), f. 151, op. 1, spr. 282, 2. (in Latin).
 DAZO (SAZO), f. 151, op. 1, spr. 292, 1. (in Latin).
 DAZO (SAZO), f. 151, op. 1, spr. 300, 2. (in Latin).
 DAZO (SAZO), f. 151, op. 1, spr. 301, 4. (in Latin).
 DAZO (SAZO), f. 151, op. 1, spr. 325, 2. (in Latin).
 DAZO (SAZO), f. 151, op. 1, spr. 339, 2. (in Latin).
 DAZO (SAZO), f. 151, op. 1, spr. 356, 2. (in Latin).
 DAZO (SAZO), f. 151, op. 1, spr. 357, 2. (in Latin).
 DAZO (SAZO), f. 151, op. 1, spr. 366, 2. (in Latin).
 DAZO (SAZO), f. 151, op. 1, spr. 376, 5. (in Latin).
 DAZO (SAZO), f. 151, op. 1, spr. 389, 1. (in Latin).
 DAZO (SAZO), f. 151, op. 1, spr. 391, 2. (in Latin).
 DAZO (SAZO), f. 151, op. 1, spr. 402, 8. (in Latin).
 DAZO (SAZO), f. 151, op. 1, spr. 405, 13. (in Latin).
 DAZO (SAZO), f. 151, op. 1, spr. 406, 10. (in Latin).
 DAZO (SAZO), f. 151, op. 1, spr. 459, 2. (in Latin).
 DAZO (SAZO), f. 151, op. 1, spr. 467, 2. (in Latin).
 DAZO (SAZO), f. 151, op. 1, spr. 473, 1. (in Latin).
 DAZO (SAZO), f. 151, op. 1, spr. 475, 2. (in Latin).
 DAZO (SAZO), f. 151, op. 1, spr. 490, 2. (in Latin).
 DAZO (SAZO), f. 151, op. 1, spr. 492, 4. (in Latin).
 DAZO (SAZO), f. 151, op. 1, spr. 507, 1. (in Latin).
 DAZO (SAZO), f. 151, op. 1, spr. 508, 3. (in Latin).
 DAZO (SAZO), f. 151, op. 1, spr. 510, 1. (in Latin).
 DAZO (SAZO), f. 151, op. 1, spr. 511, 8. (in Latin).
 DAZO (SAZO), f. 151, op. 1, spr. 557, 1. (in Latin).
 Danylec', Ju., Monych, O., Kerecman, N., 2021. Istorychnyj rozvytok Blaghovishhenskoghoho monastyrja v seli Bedõháza (Bedevlja) u svitli novykh arkhivnykh dokumentiv [Historical development of the Annunciation Monastery in the village of Bedõháza (Bedevlja) in the light of new archival documents], *Starozhytnosti Lukomor'ja*, № 5 (8), c. 7–15. (in Ukrainian).
 Danylec', Ju., Pimen (Matsola), ieromonakh, 2009. *Pravoslavnyi Sviato-Ioanno-Predtechenskyi cholovychyi monastyr u seli Bedevlia* [Orthodox St. John the Baptist Monastery in the village of Bedevlya], Uzhhorod: Karpaty, 192 s.: il. (in Ukrainian).
 De'zhe, L., 1969. Materialy k istoricheskoy dialektologii zakarpatskix govovorov [Materials on the historical dialectology of Transcarpathian dialects], *Studia Slavica Hungarica*, vol. XV, Budapest, p. 45–72. (in Russian).
Doba Drugetiv [The Druget Era], 2021. Notatky do politychnoji, sociokulturnoji ta dukhovnoji istoriji Zakarpattja Serednjovichchja ta rannjoghoho novoghoho chasu [Notes on the political, sociocultural and spiritual history of Transcarpathia in the Middle Ages and early modern times] / Avtorsjkyj kolektyv: Zoltan Borbelj, Vavrincej Zhenjuch, Marija Zhylenko, Stefan Lenchish, Ivan Misjko, Ighor Prokhnenko, Oksana Ferkov, Klaudija-Shtefanija Ferkov, Uzhghorod: TOV «RIK-U», 204 p. (in Ukrainian).
 Dobosh, O., 2021. *Praktyka ta teologhija Jevkharystiji v istorychnij Mukachivskij jeparkhiji vid Uzhghorodsjskoi Uniji (1646 r.) do seredyny XX stolittja* [Practice and theology of the Eucharist in the historical Mukachevo diocese from the Uzhhorod Union (1646) to the middle of the XX century], Uzhghorod, 812 p. (in Ukrainian).
 Dulishkovich", I., o., 1875. *Istoricheskija cherty Ugro-Russkih*" [The historical features of the Ugro-Russians], Tetrad' II, Ungvar", 142 p. (in Russian).
 Dulishkovich", I., o., 1877. *Istoricheskija cherty Ugro-Russkih*" [The historical features of the Ugro-Russians], Tetrad' III, Ungvar", 234 p. (in Russian).
 Fenych, V., 2001. Zasnuvannja Imstychivskoghoho monastyrja ta jogho dijajlnistj v Avstrijskij ta Avstro-Ughorskij chasy [The foundation of the Imstychiv Monastery and its activities in the Austrian and Austro-Hungarian times], *Carpatica-Karpatyka*, № 12, Uzhghorod: UzhNU, p. 11–21. (in Ukrainian).
 Fenych, V., Capulych, O., 2004. *Malobereznjanskyj Svjato-Mykolajivskij monastyr ta narysy Chynu sv. Vasylija Velykogho na Zakarpatti* [Maloberezniansky St. Nicholas Monastery and essays on the Order of St. Basil the Great in Transcarpathia], Uzhghorod: Vyd-vo «V. Padjaka», 184 p. (in Ukrainian).
 Kinakh, Gh., o., 1926. Posishhennje maramorosjkykh monastyriv 1749 r. [Visiting the Maramorosh monasteries in 1749], *Zapysky ChSVV*, t. II, vyp. 1–2, Zhovkva, s. 105–122. (in Ukrainian).
 Kinakh, Gh., o., 1938. Naseleennja sil Lavok i Bobovyshh na pochatku XVIII st. [Population of the villages of Lavok and Bobovyshche in the early XVIII century] *Naukovyj Zbirnyk Tovarystva Prosvita*, ch. XIII – XIV, Uzhghorod, p. 165–170. (in Ukrainian).
 Kobalj, J., 2003. Uzhghorod vidomyj ta nevidomyj [Uzhhorod known and unknown], Ljviv: Svit, 196 p. (in Ukrainian).
 Kolomic, I., 1953. Nasil'stvennoe vvedenie cerkovnoj unii v Zakarpate, *Sbornik rabot po voprosam istorii* [Forced introduction

- of church union in Transcarpathia], *Collection of works on history, Trudy Tomskogo gosudarstvennogo universiteta*, t. 121, vyp. 2, Tomsk, p. 88–96. (in Russian).
- Kralic'kyj, A., 2019. *Tvory* [Works] / Vshoryteli: V. Padjak, M. Pavlich, Prjashiv: Vydavateljstvo Prjashivskogho univerziteta, 440 p. (in Russian).
- Luchkaj, M., 1999. *Istoriya karpatsjkykh rusyniv* [The history of the Carpathian Ruthenians], t. II, Uzhghorod, 388 p. (in Ukrainian).
- Luchkaj, M., 2002. *Istoriya karpatsjkykh rusyniv* [The history of the Carpathian Ruthenians], t. III, Uzhghorod, 322 p. (in Ukrainian).
- Zhatkovych, Ju., o., 2008. Borotjba Mukachivskoj ghreko-katolycjkoi jeparkhiji proty vplyvu Egera [The struggle of the Mukachevo Greek Catholic Diocese against the influence of Eger], *Praci z istoriji Ughorsjkoi Rusi*, Uzhghorod: Mystecjka linija, p. 235–316. (in Ukrainian).
- Misjkov, I., 2019. Stvorennya misjkykh gherbiv Juzhnogho, Mukacheva ta proektu novogho gherba Uzhghorodskogho universytetu [Creation of city's coats of arms of Yuzhnyi, Mukachevo and project of the new coat of arms of the Uzhghorod University], *Naukovyj visnyk Uzhghorodskogho universytetu*, serija: Istorija, vyp. 1 (40), Uzhghorod: Ghoverla, p. 186–210. (in Ukrainian).
- Misjkov, I., 2000a. Pryvileji korolivsjkykh mist i mistechok Zakarpattja u XIII – XIV st. [Privileges of royal cities and towns of Transcarpathia in the XIII – XIV centuries], *Naukovyj visnyk Uzhghorodskogho universytetu*, serija: Istorija, vyp. 5, Uzhghorod: Vydavnytstvo V. Padjaka, p. 63–66. (in Ukrainian).
- Misjkov, I., Slipetsky, O. 2020b. Pechatky ta gherby u doslidzhennjakh Jurija Kachija [Seals and coats of arms of the research Yuriy Kachiy], *Naukovyj visnyk Uzhghorodskogho universytetu*, serija: Istorija, vyp. 2 (43), Uzhghorod: Ghoverla, p. 176–186. (in Ukrainian).
- Misjkov, I., 2021a. Pechatky ta gherby Mukachivskogho jepyskopa Andrija Bachynskogho [Seals and coats of arms of Bishop Andriy Bachynsky of Mukachevo], *XXX International Science Conference «Interaction of society and science: problems and prospects»*, June 15–18, London, England, p. 161–166. (in Ukrainian).
- Misjkov, I., 2021b. Pechatky i gherby Mukachivsjkykh (Maramorosjkykh) jepyskopiv [Seals and coats of arms of Mukachevo (Maramorosh) bishops], *Acta Patristica*, Číslo 24, Ročník XII, p. 16–38. (in Ukrainian).
- Monych, O., dyjak., 2008. *Maramoroshjska svjatynja: narysy z istoriji Ghrushivskogho monastyrja* [Maramorosh shrine: essays on the history of Hrushiv Monastery], Uzhghorod: Patent, 256 p. (in Ukrainian).
- Monych, O., dyjak., 2009a. Dijaljnistyj ostannjogho Pravoslavnogho jepyskopa Doseyfeja (Feodorovycha) Ugholjskogho (1648 – 1733) [Activities of the last Orthodox bishop Dosipheus (Feodorovich) Uholsky (1648 – 1733)], *Rusyn*, № 1 (15), Kyshynev, p. 76–89. (in Ukrainian).
- Monych, O., dyjak., 2009b. *Zanevskij monastyr v Polonynakh: Narysy z istoriji Ugholjskogho ta Ughljansjkogho monastyriv* [Zanevsky Monastery in Polonyny: Essays on the History of the Uholsky and Uhlyansky Monasteries], Uzhghorod: Patent, 319 p. (in Ukrainian).
- Monych, O., prot., 2018. *Neskorena Pravda: narysy z istoriji Krychivskogho monastyrja* [Unconquered Truth: Essays on the History of the Krychiv Monastery], Uzhghorod: Patent, 160 p. (in Ukrainian).
- Monych, O., prot., 2019a. «Imstychivskij ekzyl» v chasy pravlinnja ostannikh pravoslavnykh arkhijerejiv Mukachivskoj jeparkhiji: Ioanikija (Zejkana) ta Mefodija (Rakovecjkogho) [«Imstychiv Exile» during the reign of the last Orthodox bishops of the Mukachevo Diocese: Ioaniki (Zeykan) and Methodius (Rakovetsky)], *Naukovi zapysky Boghoslovskjo-istorychnogho naukovodoslidnogho centru imeni arkhimandryta Vasylija (Pronina)*, № 6, Uzhghorod: Karpaty, p. 383–409. (in Ukrainian).
- Monych, O., 2019b. Mykolajivskij monastyr u seli Alsó Karaszló (Zarichchja) (za dokumentamy Derzhavnogho arkhivu Zakarpatsjkoi oblasti) [Mykolayiv Monastery in the village of Alsó Karaszló (Zarichchia) (according to the documents of the State Archives of the Zakarpattia Region)], *Arkhivy Ukrajiny*, № 2 (319), Kyjiv, p. 167–186. (in Ukrainian).
- Monych, O., 2021a. Petro-Pavlivskij monastyr u seli Irehóc (Viljkhivci) u XVIII st. [Peter and Paul Monastery in the village of Irehóc (Vilkhovtsi) in the XVIII century.], *Eminak*, 2 (34), p. 67–75. (in Ukrainian).
- Monych O., 2021b. «QUASI»-jepyskopy ta administratory Maramorosjkoi pravoslavnoji jeparkhiji (1706 – 1739 rr.) [Quasi Bishops and Administrators of the Maramoros Orthodox Eparchy (1706 – 1739)], *Naukovyj visnyk Uzhghorodskogho universytetu*, serija: Istorija, vyp. 1 (44), Uzhghorod: Ghoverla, s. 10–17. (in Ukrainian).
- Moroz, V., 2016. Zasnuvannja i stanovlennja Boronjavskogho monastyrja: istorija obyveli na tli epokhy [Foundation and formation of the Boronyava monastery: the history of the monastery against the background of the era], *Naukovi Zapysky Uzhghorodskogho universytetu*, serija: Istorychno-relighijni studiji, vyp. 5, Uzhghorod: Ghoverla, p. 154–177. (in Ukrainian).
- Moroz, V., 2017. *Svityl'nyk viry: istorija Boronjavskogho monastyrja na tli epokh* [The torch of faith: the history of the Boronyava monastery against the background of epochs], Ljviv: Vydavnytstvo Ukrajinsjkogho katolycjkogho universytetu, 286 p. (in Ukrainian).
- Moroz, V., 2018. Reformy mytropolity Rutsjkogho ta jikh recepcija u Mukachivskij jeparkhiji: vid pryjnattja unijnoji ideji do stvorennya vasylijansjkoi provinciji [Reforms of Metropolitan Rutsky and their reception in the Mukachevo diocese: from the adoption of the union idea to the creation of the Basilian province], *Zakon Bazylianski na tle mozaiki wyznaniowej i kulturowej Rzeczypospolitej i krajów ościennych*, Rzeszow, p. 227–237. (in Ukrainian).
- Mukachivjska Ghreko-Katolycjka jeparkhija* [Mukachevo Greek Catholic Diocese], 2007. Dokumenty, t. I, Satu Mare–Ujgorod, Editura Muzeului Sătmărean, 389 p. (in Latin, in Hungarian, in Romanian, in Ukrainian).
- Mukachivjska Ghreko-Katolycjka jeparkhija* [Mukachevo Greek Catholic Diocese], 2012. Dokumenty, t. II, Satu Mare, Editura Muzeului Sătmărean, 403 p. (in Latin, in Hungarian, in Romanian, in Ukrainian).
- Mukachivjska Ghreko-Katolycjka jeparkhija* [Mukachevo Greek Catholic Diocese], 2015. Dokumenty, t. III, Satu Mare, Editura Muzeului Sătmărean, 464 p. (in Latin, in Hungarian, in Romanian, in Ukrainian).
- Oros, O., 2008. *Ghrushivskij monastyr i pochatky knyghodrukuvannja v Jevropi* [Hrushiv Monastery and the beginnings of book printing in Europe], Uzhghorod: Zakarpattja, 392 p. (in Ukrainian).
- Pekar, A., 1991. Cerkovna polityka madjariv na Zakarpatti [Church policy of the Hungarians in Transcarpathia], *Zbirnyk tysjacholittja Khrystijanstva v Ukrajinі 988-1988*, Vinnipeg, p. 79–89. (in Ukrainian).
- Pekar, A., 1997. *Narysy istoriji Cerkvy Zakarpattja* [Essays on the history of the Church of Transcarpathia], t. I: Jerarkhichne oformlennja, Rym–Ljviv, 232 p. (in Ukrainian).
- Pekar, A., 1997. *Narysy istoriji Cerkvy Zakarpattja* [Essays on the history of the Church of Transcarpathia], t. II: Vnutrishnja istorija, Rym–Ljviv, 492 p. (in Ukrainian).
- Pekar, A., 2014. *Narysy istoriji Cerkvy Zakarpattja* [Essays on the history of the Church of Transcarpathia], t. III: Monashe zhyttja,

Uzhghorod: KP «Uzhghorodska misjka drukarnja», 216 p. (in Ukrainian).

Petrov, A., prof., d-r., 1905. «*Staraja vera*» i unija v XVII – XVIII vv. *Pojasnytel'naja zapiska* [«Old Faith» and the union in the XVII – XVIII centuries. Explanatory note], Materialy dlja istorii' Ugorskoj Rusi, t. I, SPb., 74 p. (in Russian).

Petrov, A., prof., d-r., 1906. «*Staraja vera*» i unija v XVII – XVIII vv. *Pojasnytel'naja zapiska* [«Old Faith» and the union in the XVII – XVIII centuries. Explanatory note], Materialy dlja istorii' Ugorskoj Rusi, t. II, SPb., 88 p. (in Russian).

Pronin, V., 2009. *Istorija Pravoslavnoj Cerkvi na Zakarpat'e* [History of the Orthodox Church in Transcarpathia], Mukachevo: Φιλοκαλία, 527 p. (in Russian).

Pryjmych, M., 2007. Andreus Bacsinsky Episcopus Mukacsiensis, *Ekzylj*, № 2 (7), p. 2–3. (in Ukrainian).

Pryjmych, M., 2014. *Ikonostasy Zakarpattja* [Iconostasis of Transcarpathia], Istoryko-mystecjki narysy, Uzhghorod: Karpaty, 184 p. (in Ukrainian).

Pryjmych, M., 2017a. *Cerkovnyj zhyvopys Zakarpattja. Stankovyj ta monumentalnyj zhyvopys istorychnogho Zakarpattja do pershoji polovyny XX st.* [Church painting of Transcarpathia. Easel and monumental painting of historical Transcarpathia until the first half of the twentieth century], Istoryko-mystectvoznavchi narysy, Uzhghorod: Karpaty, 248 p. (in Ukrainian).

Pryjmych, M., 2017b. *Cerkovne profesijne maljarstvo Zakarpattja drughoji polovyny XVIII – pershoji polovyny XX st.: narodna tradycja, vizantijska kanonichnistj ta vplyvy zakhidnojevropejskoghho mystectva* [Church professional painting of Transcarpathia in the second half of the eighteenth – first half of the twentieth century: folk tradition, Byzantine canonicity and influences of Western European art], Uzhghorod: Karpaty, 508 p. (in Ukrainian).

Sabov, E., 1893. *Xristomatiya cerkovno-slavyanskix" i ugro-russkix" literaturnyx" pamyatnikov"* [Reader's Digest of Church Slavonic and Ugro-Russian Literary Monuments], Ungvar", 236 p. (in Russian).

Svitlyncj, A., Kanajlo, S., 2009. *Svjato-Arkhangelho-Mykhajlivs'kij monastyr u seli Draghovo-Zabrid* [Holy Archangel Michael Monastery in the village of Dragovo-Zabrid], Uzhghorod: Grazhda, 220 p. (in Ukrainian).

Svitlyncj, A., 2011. Zhytievij shliakh ta tserkovne sluzhinnia iepyskopa Ioanikiia Zejkana (...?... – 08.11.1686) [The way of life and church service of Bishop Ioaniki Zeykan (...?... – 08.11.1686)] *Naukovi zapysky Boghoslovjsko-istorychnogho naukovodoslidnogho centru imeni arhimandryta Vasyl'ija (Pronina)*, Uzhghorod: Karpaty, № 1, s. 192–195. (in Ukrainian).

Udvari, I., 2000. *Obrazchyky z istoriji pudkarpats'kijkh Rusynuv. XVIII. stoljitiye. Yzghljadovanja z istoriji kuljтуры y jazyka* [Images from the history of Podkarpatski Rusyns. XVIII. century: Views on the history of culture and language], Uzhghorod: Udavateljstvo V. Padjaka, 340 p. (in Hungarian, in Church Slavonic, in Ukrainian).

Udvari, I., 2002. *Zbyrjka zherel pro studiji rusynskoghho pysemstva I. Kyrylychni ubbizhnyky mukachovs'koghho jepyskopa Andrija Bachyns'koghho* [Collection of sources on the study of Ruthenian writing I. Cyrillic Essays of Mukachevo Bishop Andrew Bachynsky], *Studia Ukrainica et Rusinica Nyiregyháziensia* 12, Njiredjghaza, 238 p. (in Hungarian, in Church Slavonic, in Ukrainian).

Udvari, I., 2005. *Sobranie istochnikov dlya izucheniya rusynskoj pis'mennosti. II. Episkopy Gavriil Blazhovskij, Manuil Ol'shavskij, Ioann Bradach i ix vremja* [Collection of sources for the study of Ruthenian writing. II. Bishops Gavriil Blazhovsky, Manuil Olshavsky, Ioann Bradach and their time], Nired'xaza, 225 p. (in Hungarian, in Church Slavonic, in Ukrainian).

Olexandr Monych

Archpriest, ThDr, PhD, Postgraduate Student of the Department of Archeology, Ethnology and Cultural Studies, Uzhghorod National University, Uzhghorod

Ivan Miskov

PhD, Associate Professor of Culture and Social Sciences, Transcarpathian Academy of Arts, Uzhghorod

BISHOP'S AND MONASTERY SPHRAGES OF 1690 – 1735, AS A SOURCE FOR THE STUDY OF HISTORY OF MARAMOROSH ORTHODOX DIOCESE AND THE MARAMOROSH UNION VICARIATE

The article examines sphragistic sources directly related to the activities of the Maramorosh Orthodox Diocese and the Maramorosh Union Vicariate of the late XVII – first half of the XVIII century. With the help of auxiliary disciplines, the authors attempt to fill in the "white spots" in the pages of church history of the region. The period of the history of the Mukachevo diocese chosen for study is characterized by the institutional development of two new dioceses, which separated from the ancient Mukachevo diocese - Mukachevo Greek Catholic and the new – Maramorosh Orthodox Diocese. As a result of the active proselytizing activity of the episcopate in 1723, the former of these units created a union vicariate in the Maramorosh County, which in time acquired the status of a diocese. The active development phase of both ecclesiastical units lasted from 1690 to 1730. During this period, vital institutional processes took place, which contributed to forming and establishing two centers. The results of the research article innovatively present the vision and analysis of sources that are inextricably linked to the formation of two church centers. Based on the elaborated episcopal and monastic sphragis, new adjustments are made to the existing paradigms of administration and management of dioceses. The detailed methodology opens a wide field for discussion and further study of the history of the Church in Transcarpathia in this period. The principles of heuristics used in the study allow us to look in a new way at individual processes in the construction of ecclesiastical centers. These include episcopal ordinations of monks, de facto jurisdictional statuses of vicars, processes of concluding land lease and loan agreements, monastic epistolary heritage, diocesan activities to open new monasteries and renovate the leading segment of existing ones, the reaction of parishes during the introduction of the union in Maramorosh, etc. At the same time, the analysis of monastic and episcopal sphragis also allows for a broader analysis and research of the specific topic of the development of the document flow of dioceses, the legal component in the formation of dioceses, and the formation of their church-canonical status. In addition, the topic significantly develops sphragistics directly as a science in terms of its narrow specialization in the study of church-

administrative components and their development. Discovered and processed documents state the fact that church sphragistics in this period was in the process of self-development, identification, verification, improvement, and legitimacy, which required the then church situation.

Keywords: *Maramorosh, church, bishop, diocese, vicariate, seal, signature.*

ІЛЮСТРАЦІЇ

Рис. 1. Печатка і підпис єпископа Іоанна Йосифа де Камеліса, 1705 р. [ДАЗО, ф.151, оп.1, спр. 189, 1 арк.]. Фото І. Міськова.

Рис. 2. Богослужбовий Антимінс єпископа Іоанна Йосифа де Камеліса, 1702 р. Фото О. Моница. Публікується вперше.

Рис. 3. Печатка Імстичівського монастиря, 1750 р. [ДАЗО, ф.64, оп.1, спр. 340, 1 арк.]. Фото О. Монича. Публікується вперше.

Рис. 4. Печатка Мукачівського монастиря, 1689 р. [ДАЗО, ф.151, оп.1, спр. 93, 1 арк.]. Фото О. Монича.

Рис. 5. Печатка єпископа Йосипа Годермарського, 1714 р. [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 244, арк. 1 зв.]. Фото О. Монича. Публікується вперше.

Рис. 6. Печатка Кричівського монастиря, 1725 р. [ДАЗО, ф. 64 оп. 1, спр. 83, 1 арк.]. Фото О. Монича.

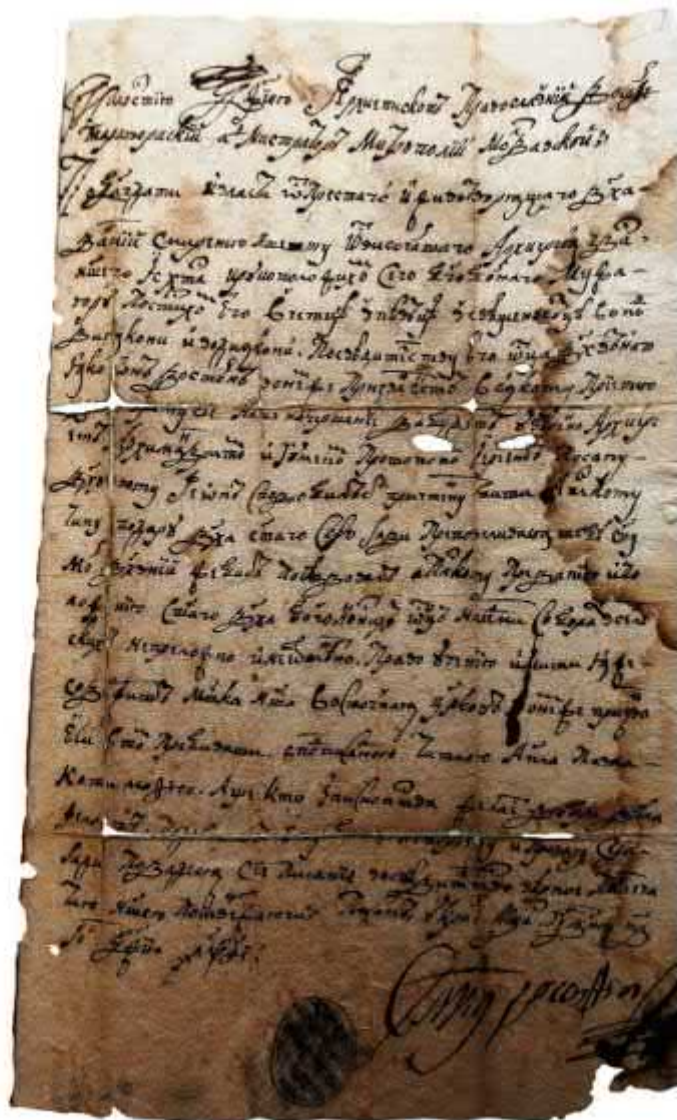

Рис. 7. Печатка єпископа Досифея 1719 р. [ДАЗО, ф. 64, оп. 1, спр. 45, 1 арк.]. Фото О. Монича

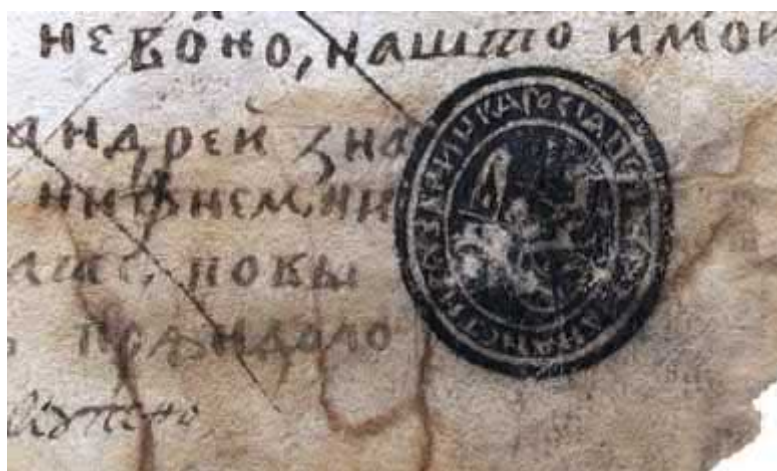

Рис. 8. Печатка Зарічанського монастиря [ДАЗО, ф. 64, оп. 1, спр. 106, 1 арк.]. Фото О. Монича.

Рис. 9. Печатка і підпис єпископа Юрія Бізанція, 1719 р. [ДАЗО, ф.151, оп.1, спр. 300, арк.1]. Фото І. Міськова.

Рис. 10. Печатка Мукачівського монастиря [ДАЗО, ф. 64, оп. 1, спр. 168, 1 арк.]. Фото О. Монича.

АНТРОПОЛОГІЯ, ЕТНОЛОГІЯ, УСНА ІСТОРІЯ

УДК 393.05

DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(46\).2022.257502](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(46).2022.257502)

МІСЦЕ ФЕНОМЕНА РОДЮЧОСТІ В ЦИКЛІ ПОХОВАЛЬНИХ РИТУАЛІВ

Олександр Кухаренко

кандидат філологічних наук, доцент Харківської державної академії культури, Харків

E-mail: art-red@ukr.net<https://orcid.org/0000-0001-5421-1004>

Стаття присвячена студіюванню родючості, яке здійснюється за допомогою побудованої структури циклу поховальних обрядів і результатів досліджень, виконаних попередниками. При цьому схема поховального циклу створена в межах структурно-функціонального аналізу, а результати досліджень отримані завдяки іншим методам, переважно семіотичному, семантичному та структурно-семантичному. Зв'язок із родючістю прослідковується в діях, у яких використовується хліб, зерно та інші атрибути поліфорії, а також у тих, що так чи інакше пов'язані з еротично-сексуальним спрямуванням і відображають залишки ритуального шлюбу з померлим, культів фалоса й вульви. Домовина з покладеним до неї мертвим тілом уподібнюється зернині, кинутій в землю під час сівби. Як зерно гине в землі, даючи паросток для нового врожаю, так має похований відродитися для нового й вічного життя в культурі предків, щоб допомагати й підтримувати живих нащадків і спадкоємців. Обрядові дії поховального циклу мають потрійний сенс, що полягає у видаленні мертвого тіла з території живих, закопуванні в землю з метою подальшого відродження, доставлення небіжчика до потойбіччя та включення його до складу культу предків. При цьому всі три мети, що стоять перед поховальними обрядами, накладаються одна на одну та утворюють складну конфігурацію, що являє частину народного світогляду на життя та смерть, реальність і потойбіччя, вхід до обряду та вихід з нього. Таким чином, основою поховальної обрядовості, принаймні на рівні примітивного народного світосприйняття, є родючість як культ і феномен. Родючість, від якої залежить, з одного боку, людська репродукція, а з іншого – вирощення врожаю; в одному й іншому випадках ідеться про справу продовження життя нації. У результаті дослідження вдалося встановити, що структура поховального циклу обрядів дає лише часткове відображення елементів сакралізації родючості, оскільки вона засновується на універсальному варіанті обрядів, що притаманний переважній більшості регіонів і етнографічних районів України. Для більш детального дослідження слід створювати структуру кожного окремого регіону.

Ключові слова: українська обрядовість, родинні ритуали, поховальний обряд, родючість, структурно-функціональний метод, обряди переходу.

Аналіз досліджень і публікацій. Етнологічними дослідженнями української поховальної обрядовості займалися П. Чубинський, О. Потебня, М. Сумцов, О. Котляревський, Х. Яшуржинський, М. Грушевський, Д. Зеленін, К. Черв'як, Є. Кагаров, В. Камінський. Із сучасних дослідників теми традиційних поховальних обрядів свої праці присвятили А. Байбурін, О. Боряк, Н. Велецька, Р. Гузій, М. Маєрчик, О. Сєдакова та ін. Завдяки зазначеним авторам тема поховальних обрядів є достатньо дослідженою, однак розгляд її з точки зору структурно-функціонального аналізу, започаткованого в працях К. Леві-Строса [Леві-Строс, 1985, с. 183–207], А. ван Геннепа [Геннеп, 1999, с. 134–150], В. Проппа [Пропп, 2001, с. 20–25], В. Тернера [Тэрнер, 1983, с. 204–264], має значні наукові перспективи.

Постановка проблеми. Ця стаття є своєрідним продовженням публікацій, присвячених побудові та дослідженню структури циклу українських традиційних поховальних обрядів [Кухаренко, 2018, с. 132–144]. Слід також зазначити, що для побудови структури взято інваріант поховального циклу обрядів, записаних у другій половині XIX ст. та прийнятних для більшості регіонів України. У межах однієї статті неможливо достеменно викласти всі нюанси дослідження структури, тому автор використовує посилання на попередні публікації, в яких детально

описаний той чи інший аспект дослідження.

Метою статті є визначення місця й ролі феномена родючості в поховальній обрядовості, що відбувається після того, коли структура вже створена й дослідник намагається достеменно розібратися, як саме на рівні примітивного народного уявлення родючість сприймається як головна складова обрядової дії поховального ритуалу. Для виконання такого завдання, окрім використання структури, до дослідження залучаються існуючі напрацювання, виконані в межах інших методик, переважно семіотичного, семантичного та структурно-семантичного аналізу.

Виклад основного матеріалу. Достатньо просто усвідомлювати існування тісних зв'язків між родючістю й сенсом обрядів весільного циклу. Не складно уявити, наскільки велику роль має родючість для родильних обрядів. Інша справа з поховальними ритуалами, які, здавалося б, на відміну від весільних і родильних, не повинні мати жодного зв'язку з родючістю та її сакралізацією. Тому найскладніше для непідготовленого сприйняття усвідомити, що поховальні обрядові дійства з родючістю мають не менше, а часто навіть більше зв'язків, стосунків і паралелей, ніж інші родинні обряди.

Так чи інакше, а поховання небіжчика пов'язане з землею, котра, як відомо, в первісному світогляді

співвідноситься з жіночим началом, яке в результаті взаємодії з небом чи небесним божеством забезпечувало українських селян-землеробів урожаєм, що складав основу їхньої життєдіяльності. Із землею чи підземеллям асоціюється також потойбіччя, бо де б воно не знаходилося, початок шляху на той світ починається саме з поховання небіжчика в землю на кладовищі. Із цієї причини в народній уяві земля достатньо часто ідентифікується з місцем постійного перебування покійників, які в своїй сукупності становлять культ предків.

Достатньо згадати сюжет оповідання Григорія Квітки-Основ'яненка «Мертвецький великдень» [Квітка-Основ'яненко, 1981, с. 88–104], де головний герой спостерігає, як мерці в ніч із Масниці на Великий піст приходять до церкви саме з кладовища, за сутністю своєю – з могили чи з-під землі. Слід зазначити, що сюжет цей створений не виключно фантазією письменника, а перекликається з народними переказами, зафіксованими на теренах усієї України; найвідомішою з фольклорних фіксацій є переказ, записаний у Сумському повіті на Харківщині та опублікований Борисом Грінченком у 1895 році [Грінченко, 1895, с. 49].

Почитування культу предків із давніх давен було пов'язане з родючістю, оскільки чи не найголовнішою функцією всіх померлих роду була турбота про виживання нащадків. А здійснення цього виявлялося можливим лише за умови отримання врожаю – збіжжя, хліба, зернових культур. Такий зв'язок є найочевиднішим для уявлень про перебування представників культу предків десь під землею: в цьому випадку легше й простіше опікуватися культурами, що проростають із ґрунту, дозрівають на землі й позбуваються зв'язку з нею лише під час жнив. Але на цьому турбота й піклування предків не скінчаються, бо, на думку давніх землеробів, представники культу предків могли взаємодіяти й взаємодіяли з небесним божеством, домовлялися з ним, щоб дощ поливав, але не вимочував сходи; щоб сонце гріло, але не спричиняло засух; а вітри, бурі й урагани не шкодили зерну, коли воно дозрівало в колосі.

Зерно, як атрибут рослинного світу, та яйце, що відноситься до галузі тваринництва, в процесі історичного й культурного досвіду людства стали головними символами родючості. Відбулося це завдяки тому, що яйце й зерно мають здатність зберігати, відроджувати й примножувати життя. Оскільки українська нація більше тяжіє до землеробства, ніж до тваринництва, а в класичний період землеробство являло основу основ усіх професій і ремесел, тому використання зерен у традиційній національній обрядовості є значно ширшим і більш масовим. Шляхом уживання вареного зерна в їжу люди долучаються до безкінечного процесу кругообігу життя й символу безсмертя [Гузій, 2007, с. 77].

Приміром, головні зимові свята календарного циклу – Різдво, Новий рік і Хрещення – не обходилися без куті – традиційно приготованих переважно пшеничних зерен, хоча могли використовуватися й інші злакові культури. Дмитро Зеленін вбачав, що до введення перерахованих православних свят дохристи-

янський календар містив значне й величне свято поминання померлих і вшанування культу предків [Зеленін, 1991, с. 375], оскільки кутя являє неодмінну приналежність до поховального обряду й поминань. Іноді кутю вживали на весіллях, родинних і хрестинах, але основними для неї обрядами дійсно були поховальні й поминальні ритуали. У цьому також проглядається очевидний зв'язок родючості з похоронними церемоніями, пов'язаними з культом предків узагалі чи певним небіжчиком конкретного роду.

Мрець, який, змінивши статус живої людини й став уособленням смерті, являв певну загрозу як для майбутнього врожаю, так і збереження зерна, призначеного для сівби й харчування. Щоб зменшити ризик такого впливу, небіжчику закривали очі й рота, знищували всі предмети, що взаємодіяли чи хоча б були дотичними до мертвого тіла, навіть протягом незначного часу. Із інших приписів і заборон, безпосередньо пов'язаних із родючістю й поховальними обрядами, слід відзначити такі: не можна доторкуватися до мерця рукою, якою сіють [Гнатюк, 1912, с. 207]; після виносу домовини з мертвим тілом із хати необхідно було поворушити зерно в засіках і тричі підкинути жменю вгору, щоб воно не втратило здатності до плодоносіння [Богатырев, 1971, с. 268]; зерном також осипали приміщення й подвір'я, де певний час знаходився небіжчик і місця ці в указаний період належали території смерті. Сюди можна віднести й використання хліба, що кладуть на кришку домовини, а після поховання віддають представникам церковного причту.

Оскільки вважалося, що мрець у похоронному циклі, як уособлення смерті, може згубно впливати на родючість і плідність, таке ставлення провокувало певні застереження й заборони. Існували табу на відвідини похорону породіллями й вагітними жінками, на присутність матері на похованні своєї першої дитини; охоронними мотивами зумовлена заборона проходити траурною процесією на кладовище по засіяному полі, везти самогубця у відкритій домовині, спостерігати за процесією з вікна, переходити перед нею дорогою й т. і.

Безумовний зв'язок із родючістю прослідковується в діях, так чи інакше пов'язаних з еротично-сексуальним спрямуванням. Приміром, у дослідженнях поліських поховальних обрядів звичай класти до домовини одруженого небіжчика ляльку пояснюється тим, щоб померлому було з ким вгамовувати власний сексуальний голод і не приходити з цього приводу до дружини, прирікаючи її на передчасну смерть [Конобродська, 2007, с. 185].

До вказаного спрямування слід віднести також засоби охоронно-продукуючої магії: ритуальний сміх, сороміцькі ігри та забави. З огляду на те, що до настання класичного періоду української етнології, коли було зафіксовано переважну більшість родинних обрядів, від указаних спрямувань у ритуальних церемоніях збереглися лише відголоски колишніх повних і цілісних культів.

Існує думка, що первісне значення похоронних ігор та надмірних веселощів полягало в протистоянні смерті та захисті живих і самого мерця від злих

сил [Гузій, 2007, с. 97]. Але таке припущення не видається достатньо обґрунтованим, тому, судячи з усього, причина проведення забав та ігор, оргіастичний їх характер, часто за участі мерця, полягає дещо в іншому.

У праці, присвяченій природі ритуального сміху, Світлана Лашенко наводить суттєву антиномну пару «рухоме – нерухоме», де перша її складова співвідноситься з живими учасниками ритуалів, а друга – мертвим тілом. Бажання надати руху останньому прослідковується в нічних іграх і забавах, а також у плачах і голосіннях, що є даниною давній архаїчній магії, заснованій на ефекті впливу подібного на подібне. Топос рухомої активності проявлявся й був безпосередньо пов'язаний із діями сексуального характеру; при цьому сексуальність, насилля та рух у присутності мертвого тіла, на рівні давнього світогляду, могли сприйматися як заміщувальні форми одного на інше [Лашенко, 2006, с. 48–53].

Звичайно, що оргіастичні прояви в обрядових діях відображали залишки ритуального шлюбу з померлим, культів фалоса й вульви [Монік, 2000, с. 22], давні традиції обрядового сексу й т.і. Однак усі дії в зазначених напрямках вирішували єдину задачу, яку згадані автори чомусь не вказують, а саме – протистояння смерті, яка може позбавити рослин родючості, а людей і тварин – життєздатності та репродуктивності. Тому найбільш вірогідною підставою для використання поховальних ігор, ритуального сміху, сексуально-еротичних і оргіастичних мотивів у тому чи іншому обряді циклу видається нагальне бажання забезпечити себе, членів родини та господарство від можливості вказаної напасти, породжуваної смертю.

Усі процеси, пов'язані з родючістю та її сакралізацією, структура циклу поховальних обрядів відображає лише частково. Приміром, безпосередньо з елементами родючості пов'язані епізоди обрядів: 2.4. Близькі й сусіди вночі «стерезуть душу»; 2.5. Молодь влаштовує нічні забави в хаті мерця; 3.5. Близькі родичі кладуть тіло в труну й виносять із хати; 3.6.а. Тричі стукають домовиною об поріг чи одвірки, оселю осипають житом; 3.8. По дорозі літня баба роздає коржики й бублики; 4.3. Після прощання рушник і хліб-сіль віддають причту та інші [Кухаренко, Кухаренко, 2019, с. 185–194].

Але навіть у зазначених діях моменти родючості співіснують з іншими акціями й практиками, тому мета проведення перерахованих епізодів є значно ширшою, оскільки в них переслідуються необхідність відділення мертвого від живих, видалення небіжчика з території останніх, потреба доставити померлого до потойбіччя та сприяти його приєднанню до померлих роду.

При цьому слід зазначити, що наведені елементи структури циклу поховальних обрядів не обмежуються лише родючістю, а демонструють значно ширшу направленість дій, однак не вказують на те, як за посередництва ритуалів відбувається взаємодія двох світів і протистояння між життям і смертю. Виключення з цього становить хіба що розширення хронотопа та розповсюдження сакралізації, що тісно пов'язані з композицією всього обрядового циклу, в якому прослідковується шлях від реального світу до

потойбічного.

Антиномія «реальність – потойбіччя» в цьому конкретному випадку поєднується з іншою антиномією або бінарною опозицією «життя – смерть». Особливо відчутно це відображається під час конання, агонії та переходу від одного стану до іншого, від ступеня помираючого до статусу мерця. Однак опозиція «життя – смерть» не повторює в точності антиномію «реальність – потойбіччя», а лише частково з нею співвідноситься; ситуація щодо зазначеної опозиції виглядає дещо інакше.

Протистояння «життя – смерть» у прологові поховального циклу, як правило, закінчується перемогою смерті, в іншому випадку втрачають сенс будь-які обрядові дії, а сакралізація реальності виявляється неможливою. І лише після відходу душі помираючого обряди можуть бути реалізовані, а мрець сам починає являти собою уособлення смерті. Наступні дії в рамках обрядів пов'язані з видаленням усього, що має відношення до смерті, в тому числі й самого померлого з території живих: хата, господарство, село мають бути позбавлені мертвого тіла. Тому воно, врешті решт, у результаті обрядових дій переміщується на кладовище й там під час поховання віддається землі. Таким чином, протиріччя, викликане знаходженням на території живих того, що належить смерті, під час поховання ліквідується, а опозиція «життя – смерть» – узгоджується.

Зрозуміло, що створена структура поховального циклу обрядів дає лише часткове відображення елементів сакралізації родючості, оскільки, як зазначалося, побудова структури засновується на універсальному варіанті обрядів і їхніх складових елементів, притаманних переважній більшості регіонів і етнографічних районів України. Значно точнішими, детальнішими, а отже функціонально ефективнішими та більш довершеними в цьому плані можуть стати схеми структур, котрі відобразатимуть, у тому числі, й регіональні особливості обрядів, що побутують лише на певних територіях українських земель та регіонах помешкання етнічних українців в інших країнах. Таким чином, чим більш звуженим і локалізованим є етнографічний район побутування того чи іншого обряду, тим детальнішими й повнішими в ньому будуть відображені епізоди, що стосуються родючості та її сакралізації в межах поховальних церемоній.

Але існують певні деталі, самотні локальні звичаї, притаманні для переважної більшості регіонів, що не були включені до структури, переслідуючи мету забезпечити структуру від надмірного дрібнення обряду кількістю епізодів. Тому доцільним було б або включити додаткові епізоди до структури, або просто зазначити їх у додатковій інформації. Щоб визначитися, до якого варіанту слід вдатися в цьому дослідженні, спробуємо додати до структури епізоди, в яких елементи сакралізації родючості є очевидними й недвозначними.

Якщо до структури обряду підготовки до поховання окремими епізодами додати кожен з популярних ігор, використовуваних під час «сторозування душі», а до обряду похорону вдома – посипання зерном чи поліський мотив покладення мерця до домовини ляльку, це не дасть абсолютно ніяких

пріоритетів для підвищення функціональної здатності загальної структури поховальних ритуалів.

Тому демонструвати в цьому дослідженні вказаний процес немає жодного сенсу, оскільки в результаті доходимо висновку, що такий підхід є доречним лише в тому випадку, якщо шукати елементи поліфорії в кожному конкретному епізоді. І тоді з сакралізацією родючості та її відображенням найбільше пов'язаними виявляться епізоди, які за дієвим характером відносяться до пошанування сакральних дій, стихій і предметів.

Але підхід із пошуком елементів родючості в кожному конкретному епізоді невірний у своїй основі, бо родючість, урожайність, плідність, дорідність, поліфорія відображені не в складових структури циклу обрядів, а саме в цілісному її вигляді. Структуру в даному конкретному випадку слід розглядати як єдине ціле й лише таким чином можливо максимально розкрити сакралізацію родючості поховальних обрядів.

Уже зазначалося, що основним символом поліфорії для хлібороба є зерно, а концепцією отримання врожаю – зберігання зерен від часу засипання їх у засіки до весни й посівного періоду, сіяння (за сутністю своєю – поміщення насіння в лоно землі). Там, у ґрунті, зерно має померти, пропасти, згинуть, але прорости й дати колос, який згодом наповниться новими зернами, що в подальшому складуть базис для врожаю та основу життєдіяльності хліборобської родини. У спрощеному варіанті, якщо видалити вказані сільськогосподарські та природні процеси, концепція буде виглядати наступним чином: померти, щоб жити; або через смерть відродитися в новій фазі існування для того, щоб зберегти життя багатьом людям.

Під час дослідження обрядових дій поховального циклу вказувалося, що домовина з покладеним до неї мертвим тілом являє собою певну капсулу, за допомогою якої небіжчик має дістатися потойбіччя [Кухаренко, 2021, с. 367–373]. Але домовину – труну з мерцем – слід розглянути ще й з іншої точки зору, а саме як конструкцію, уподібнену зерну.

Структура зерна являє собою зародок і ендосперм, те й інше – поміщені в оболонку. Прослідковується певний зв'язок зі створенням обрядового атрибуту, коли померлого омивають, перевдягають, кладуть на лаву, здійснюють ряд інших заходів, у результаті яких кладуть до труни, супроводжують домовину на кладовище й закопують у землю. Аналогія з сівбою очевидна: зародок у зерні під оболонкою, кинутий у землю, має прорости – небіжчик у домовині, після проведених над ним певних дій і також закопаний у землю, повинен дістатися потойбіччя й доєднатися до померлих роду чи культу предків.

Існує також інша асоціація, а саме з родинами, коли обряд поховання має підготувати тіло померлого для нового відродження, для процесу повторної появи на світ. Найпоказовіші моменти таких процедур стосуються давніх поховань з архаїчних періодів життя людства й наведені вони в дослідженнях авторки «курганної гіпотези» Марії Гімбутас. Описуючи поховання неолітичної доби, дослідниця наголошує на тому, що земляні кургани-могиляники мали трикутну

чи трапецієподібну форму, яка символічно означала лобковий трикутник Богині [Гімбутас, 2006, с. 150]; існувала велика кількість могил яйцевидної форми, що уподібнювалися яйцеві як символи життя та відродження [Гімбутас, 2006, с. 266]; гробниці обмазувалися зсередини червоною вохрою, все це символізувало кров, жіночу утробу й регенерацію [Гімбутас, 2006, с. 310], а мертве тіло покладалося до неї в позі ембріона [Гімбутас, 2006, с. 308].

Усі вказані заходи свідчать про сприйняття поховань, на рівні примітивного мислення, як підготовку до наступного відродження. Коли зерно, піддаючись гниттю, започатковує паросток, що перетвориться в рослину й у подальшому складе частину врожаю, так і мертве тіло, розкладаючись в землі мало створювати основу для нового життя. На таких уявленнях базувалася переважна більшість релігій, що зародилися в часи верхнього палеоліту й неоліту.

Таким чином, маємо не подвійний, а потрійний сенс обрядових дій поховального циклу: 1) видалення мертвого тіла з території живих, 2) доставлення небіжчика до потойбіччя та включення його до складу культу предків, 3) закопування в землю з метою подальшого відродження. При цьому всі три мети, три завдання, що стоять перед поховальними обрядами, накладаються одне на одне, що викликає певні між ними протиріччя одного з іншим. Відправляючи небіжчика до потойбіччя, яке може знаходитися, в тому числі, й десь на небі, його закопують у землю на кладовищі; піклуючись про те, щоб похований ніде не затримався й дістався туди вчасно, на ранок наступного дня будити його йдуть туди, де закопували – на кладовище, до могили; намагаючись видалити раз і назавжди померлого з території живих, у визначені свята чекають його приходу до обійстя разом з іншими померлими роду у вигляді душ. Такі протиріччя можливо пояснити хіба що різними завданнями та їхніми сприйняттями, часто суперечливими, але здатними співіснувати одні з іншими на рівні примітивного мислення.

Тому, повертаючись до створеної структури, слід указати, що вона дає розуміння, як крок за кроком, від епізоду до епізоду, померлого перетворюють на обрядовий атрибут, уподібнюють його до зерна чи зародка в утробі, а сам процес поховання – до сівби чи зачаття, й таким чином досягають поставленого головного завдання всього циклу поховальних обрядів – перетворити померлого на покійного, видалити його з території живих, доставити до потойбіччя, звідки він, шляхом відродження, буде опікуватися живими своїми родичами та нащадками.

Проводячи паралель указаних дій із сівбою, слід зазначити, що підготовка до засівання лану, є важливим для хлібороба етапом і являє собою певні обрядові дії, а саме – загальний молебень із посвяченням хлібних зерен, вимивання й перевдягання сіячів у чисту одіж, вигрівання зерна на сонці та змішування його зі спеченими «хрестами» чи «жайворонками» [Воропай, 1993, с. 236–237]. До провокування родючості, а це зайвий раз указує на зв'язок обрядових дій саме з родючістю, відносяться популярні в народі звичаї «качання» по засіяному

полно чи здійснення на ньому статевому акту, який символізує момент запліднення землі та має сприяти щедруму врожаєві.

Коли поховальні обряди співвідносити з обрядами, присвяченими сівбі, стають очевидними включення до них дій, пов'язаних з еротично-сексуальними аспектами та антиповедінкою. А з точки зору структурно-функціональних досліджень можна було б розкласти на епізоди обряди початку й завершення сівби, обряд першої борозни чи обряди ритуального зачаття, що збереглися в певних народів, і після цього порівняти їхню структуру зі структурою українського традиційного циклу поховальних церемоній; у такому випадку ми б отримали не лише близькі за змістом епізоди, а й аналогічні комплекси епізодів у тих та інших обрядах. Однак виконання подібних завдань можливі лише в дослідженнях, які ставитимуть за мету

порівняти між собою обряди родинного й календарного циклів, відшукати паралелі та споріднені мотиви в тих та інших. У цьому студіюванні про такі цілі можна говорити лише як про перспективи подальших досліджень, але окреслити та означити їх цілком доречно, що й було зроблено.

Висновки. Основою поховальної обрядовості, принаймні на рівні примітивного народного світосприйняття є родючість як культ і феномен. Родючість, від якої залежить, з одного боку, людська репродукція, а з іншого – вирощення врожаю; в одному й іншому випадках ідеться про продовження життя на землі. Відродження померлого й похованого індивіда відбувалося шляхом сакралізації реальності завдяки енергії потойбіччя, доступ до якої є можливим лише під час проведення обрядів поховального циклу.

Список використаних джерел

- Богатырев, П., 1971. *Вопросы теории народного искусства*, Москва: Искусство, 544 с.
- Воропай, О., 1993. *Звичаї нашого народу: етнографічний нарис*, Київ: Оберіг, 592 с.
- Геннеп, А., 1999. *Обряды перехода. Систематическое изучение обрядов*, Москва: Восточ. лит-ра, 198 с.
- Гимбутас, М., 2006. *Цивилізація Великої Богини: Мир Древней Европы*, Москва: РОССПЭН, 572 с.
- Гнатюк, В., 1912. Похоронні звичаї й обряди, *Етнографічний збірник*, т. 32, с. 131–424.
- Гринченко, Б., 1895. *Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях*, вып. 1. Чернигов, 316 с.
- Гузій, Р., 2007. *З народної танатології: карпатознавчі розсліди*, Львів: Інститут народознавства НАН України, 352 с.
- Зеленин, Д., 1991. *Восточнославянская этнография*, Москва: Наука, 511 с.
- Конобродська, В., 2007. *Поліський поховальний і поминальний обряди: Етнолінгвістичні студії*, т. 1, Житомир: Полісся, 356 с.
- Кухаренко, О., 2018. Поховальні обряди в системі структурно-функціональних досліджень родинної обрядовості, *Paradigm of Knowledge. Multidisciplinary Scientific Journal*, № 2. Мускат, с. 132–144.
- Кухаренко, О., 2021. Поховальні й родильні обряди: структурно-функціональний аналіз, *Народознавчі зошити*, № 2, с. 367–373.
- Кухаренко, О., Кухаренко, А., 2019. Створення структури циклу українських традиційних поховальних обрядів, *Культура України*, № 64, с. 185–194.
- Квітка-Оснoв'яненко, Г., 1981. *Зібрання творів у семи томах*, т. 3, Київ: Наук. думка, 479 с.
- Лашенко, С., 2006. *Захлятие смехом: Опыт истолкования языческих ритуальных традиций восточных славян*, Москва: Ладомир, 316 с.
- Леви-Строс, К., 1985. *Структурная антропология*, Москва: Глав. ред. восточн. лит-ры, 536 с.
- Моник, Ю., 2000. *Фаллос. Священный мужской образ*, Москва: Инфра-М, 136 с.
- Пропп, В., 2001. *Морфология волшебной сказки*, Москва: Лабиринт, 192 с.
- Тэрнер, В., 1983. *Символ и ритуал*, Москва: Наука, 277 с.

References

- Bogatyrev, P., 1971. *Voprosy teorii narodnogo iskusstva* [Questions of the theory of folk art], Moskva: Iskusstvo, 544 p. (in Russian).
- Gennep, A., 1999. *Obriady perekhoda. Sistematicheskoe izuchenie obriadov* [Rites of passage. Systematic study of rites], Moskva: Vostoch. lit-ra, 198 p. (in Russian).
- Gimbutas, M., 2006. *Tsevilizatsiya Velikoj Bogini: Mir Drevnej Evropy* [Civilization of the Great Goddess: The World of Ancient Europe], Moskva: ROSSPEN, 572 p. (in Russian).
- Hnatiuk, V., 1912. Pokhoronni zvychai y obriady [Funeral rites], *Etnohrafichnyi zbirnyk* [Ethnographic collection], vol. 32, p. 131–424 (in Ukrainian).
- Hrinchenko, B., 1895. *Etnograficheskie materialy, sobrannye v CHernigovskoj i sosednih s nej guberniyah* [Ethnographic materials collected in Chernihiv and neighboring provinces], vyp. 1, 316 p. (in Russian).
- Huzii, R., 2007. *Z narodnoi tanatolohii: karpatoznavechi rozslidy* [From folk thanatology: Carpathian investigations], Lviv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy, 352 p. (in Ukrainian).
- Konobrodskaya, V., 2007. *Poliskyyi pokhovalnyi i potynalnyi obriady: Etmolinhvistychni studii* [Polissya funeral and funeral rites: Ethnolinguistic studies], vol. 1, Zhytomyr: Polissia, 356 p. (in Ukrainian).
- Kukharenko, O., 2018. Pokhovalni obriady v systemi strukturno-funktsionalnykh doslidzhen rodynnoi obriadovosti [Funeral Ceremony in the System of Structural-Functional Studies of Family Objectives], *Paradigm of Knowledge. Multidisciplinary Scientific Journal*, Muscat, № 2, p. 132–144 (in Ukrainian).
- Kukharenko, O., 2021. Pokhovalni y rodylni obriady: strukturno-funktsionalnyi analiz [Funeral and maternity rites: structural and functional analysis], *Narodoznavchi zoshyty* [Ethnographic notebooks], № 2, p. 367–373 (in Ukrainian).
- Kukharenko, O., Kukharenko, A., 2019. Stvorennia struktury tsyklad ukrainskykh tradytsiinykh pokhovalnykh obriadiv [Creating the structure of the cycle of Ukrainian traditional funeral rites], *Kultura Ukrainy* [Culture of Ukraine], № 64, p. 185–194 (in Ukrainian).
- Kvitka-Osnovianenko, H., 1981. *Zibrannia tvoriv u semy tomakh* [Collection of works in seven volumes], vol. 3, Kyiv: Nauk. dumka, 479 p. (in Ukrainian).

- Lashchenko, S., 2006. *Zaklyatie smekhom: Opyt istolkovaniya yazycheskih ritualnyh tradicij vostochnyh slavyan* [The Spell of Laughter: An Experience of Interpreting the Pagan Ritual Traditions of the Eastern Slavs], Moskva: Lodomir, 316 p. (in Russian).
- Levi-Stros, K., 1985. *Strukturnaya antropologiya* [Structural anthropology], Moskva: Glav. red. vostochn. lit-ry, 536 p. (in Russian).
- Monik, Yu., 2000. *Fallos. Svyashchennyj muzhskoj obraz* [Phallus. Sacred male image], Moskva: Infra-M, 136 p. (in Russian).
- Propp, V., 2001. *Morfologiya volshebnoj skazki* [Morphology of a fairy tale], Moskva: Labirint, 192 p. (in Russian).
- Terner, V., 1983. *Simvol i ritual* [Symbol and ritual], Moskva: Nauka, 277 p. (in Russian).
- Voropai, O., 1993. *Zvychai nashoho narodu: etnografichniy narys* [Calling our people: ethnographic drawing], Kyiv: Oberih, 592 p. (in Ukrainian).
- Zelenin, D., 1991. *Vostochnoslavyanskaya etnografiya* [Symbol and ritual], Moskva: Nauka, 511 p. (in Russian).

Oleksandr Kukharenko

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor Kharkiv State Academy of Culture, Kharkiv

THE PLACE OF THE FERTILITY PHENOMENON IN THE CYCLE OF FUNERAL RITES

The article is devoted to studying fertility, which is carried out using the constructed structure of the cycle of funeral rites and the results of research performed by predecessors. The scheme of the funeral cycle was created within the framework of structural and functional analysis, and the results of the research were obtained due to other methods, mainly semiotic, semantic, and structural-semantic. The connection with fertility can be traced in actions that use bread, grain, and other attributes of polyphoria, as well as in those that are in one way or another related to erotic and sexual orientation and reflect the remnants of ritual marriage with the deceased, phallus and vulva cults. A coffin with a dead body placed in it is like a grain thrown into the ground during sowing. As the grain dies in the ground, sprouting for a new harvest, so the buried must be reborn for new and eternal life in the cult of ancestors to help and support living descendants and heirs. The ritual actions of the funeral cycle have a threefold meaning, which lies in removing the dead body from the territory of the alive, burying it in the ground for further revival, bringing the dead to the afterlife, and including him in the cult of ancestors. At the same time, all three goals of funeral rites are superimposed on each other and form a complex configuration that is part of the people's worldview of life and death, reality and the afterlife, entering and exiting the rite. Thus, the basis of funeral ritualism, at least at the level of primitive folk worldview, is fertility as a cult and phenomenon. Fertility on which depends, on the one hand, on human reproduction and, on the other – the cultivation of crops; in both cases, it is a matter of prolonging the life of the nation. As a result of the research, it was established that the structure of the funeral cycle of rites gives only a partial reflection of the elements of sacralization of fertility, as it is based on a universal version of rites, which is characteristic of the vast majority of regions and ethnographic districts of Ukraine. For a more detailed study, the structure of each individual region should be created.

Keywords: *Ukrainian ritualism, family rites, funeral rite, fertility, structural and functional method, rites of passage.*

ПАЛИНЧАРСТВО НА ЗАКАРПАТТІ (СПРОБА ІСТОРИКО-АНТРОПОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ)

Павло Леньо

кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та культурології ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

E-mail : pavlo.leno@uzhnu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-4196-6173>

У статті досліджуються традиції палинчарства (винокуріння) на Закарпатті з погляду історичної та антропологічної перспективи. У житті населення краю процес виробництва міцних алкогольних напоїв, як і сам продукт дистиляції, відігравали важливу соціо-культурну та економічну роль в святковому та повсякденному житті. У своєму розвитку закарпатське палинчарство на середину минулого століття пройшло корчажений, мануфактурний та промисловий етапи. Після встановлення радянської влади на Закарпатті було оголошено державну монополію на виготовлення алкогольних напоїв та здійснено націоналізацію спиртових заводів. Водночас стимулювалося активне споживання горілки серед населення. Саме на радянський період припадає бурхливий розвиток домашнього палинчарства (самогоноваріння). Це стало наслідком появи кращих технічних можливостей, якими раніше не володіло місцеве населення, а також його потребами економічного характеру. Попри те, що ця діяльність вважалася нелегальною та доволі суворо каралася, економічні вигоди від домашнього винокуріння були для закарпатців надто важливим фактором. Самогоноваріння стало суттєвим джерелом та засобом отримання прибутку, а палинка (самогон, вотка, горівка) виконувала роль своєрідної валюти, яку використовували для обміну, оплати за окремі види робіт, послуг чи товарів. Доволі швидко домашнє палинчарство стало традиційним заняттям для місцевого населення, представники якого раніше були переважно споживачами, але не виробниками палинки. Сучасне закарпатське палинчарство представляє інтерес не тільки в якості предмета антропологічних досліджень, але й в зв'язку з потужним туристичним потенціалом на внутрішньому ринку.

Ключові слова: історія домашнього пивоваріння, Закарпаття, економіка та технологія виробництва домашнього дистиляту, самогонники.

Постановка проблеми. Метою даної статті є огляд історії розвитку палинчарства, а також аналіз соціокультурного феномену палинки¹ на Закарпатті. Остання є важливим елементом повсякденного та святкового життя жителів Закарпаття, а приватне палинчарство сприяє розвитку туризму, хоча в цілому регіон більш відомий завдяки виноробству. Традиційно тут більше поширені фруктові дистиляти або палинка на основі цукрової браги, однак останнім часом палинчарі активно опановують галузь зернових дистилятів, що відкриває нові перспективи розвитку місцевого винокуріння.

Огляд публікацій та аналіз перспектив дослідження. Традиції палинчарства на Закарпатті досі не отримали належного висвітлення на сторінках окремого видання. Місцеві науковці цю тематику розглядали переважно як частину ширших студій. Палинка згадується в етнографічних нарративах у контексті традиційного весільного обряду [Тиводар, 2011] або ж економічного розвитку краю в ранньомодерний чи модерний період [Мицюк, 1936; Мицюк, 1938; Шульга, 1962]. У деяких джерелах є відомості про палинку, як частину повсякденного та святково-обрядового життя селян [Жаткович, 2007], повідомлення про виробництво дистилятів та ректифікатів в угорський чи чехословацький період Закарпаття [Рон, 1936]. Відомі спостереження іноземців про поширення пияцтва серед місцевого

населення, або ж зловживання шинкарів, які давали пиякам палинку в борг, а потім забирали у тих землю як плату за його погашення [Еган, 1922; Кожмінова, 2007]. Подібна риторика спостерігається також у фольклорних джерелах, насамперед казках, де сільський корчмар зазвичай виступає негативним персонажем. У більшості доступних для аналізу праць та творів характерне осудження палинки та корчмарів, які її продавали, попри те, що в житті закарпатців впродовж останніх століть вона також відіграла позитивну роль. Зокрема, в багатьох зразках фольклору [Чорі, 1995, с. 374–377] помітно, що вони не рефлектують його виключно в негативному ключі про що детальніше буде нижче. Наголошуючи на значній шкоді від зловживання цим напоєм та осуджуючи пияків і їх асоціальні дії, народна мудрість водночас показує, що палинка в бутті пересічних людей була засобом регулювання соціальної напруги або ж необхідним елементом дозвілля як святкового, так і буденного життя.

Завдання праці. Загалом, палинка та паличарство потребують виважених підходів при їх вивченні, задля уникнення упереджених та виключно негативних суджень. Відповідно цей текст є спробою розкрити значення палинки у житті населення краю за допомогою антропологічних методів (особисте спостереження, метод інтерв'ю, фото та відеофіксація тощо). Структурно стаття складається з двох частин:

¹ Палинка – продукт дистиляції, тобто міцний алкогольний напій переважно фруктового походження.

історичної та антропологічної. У першій я роблю ретроспективний огляд появи й розвитку палинчарства в регіоні. У наступній акцентую на радянському періоді, оскільки саме тоді в селах розквітло домашнє палинчарство, незважаючи на офіційну заборону цього виду діяльності. У другій половині статті розповідається про основні види палинчарних (самогонних апаратів), сировинну базу цієї діяльності, місцеві традиції приготування палинки. У тексті також досліджується роль палинки та палинчарства в соціальному, культурному та економічному житті населення краю.

Термінологія. Насамперед слід визначитися з поняттями – в українській науковій чи художній літературі діяльність по виробництву міцних дистилатів називаються «винокурінням» або «гуральництвом». Однак на Закарпатті побутують інші терміни, про що довідуємося із діалектологічних видань [Дзензелівський, 1958; Пискач, 2008] та польових етнографічних матеріалів. Більшість населення краю продукт гуральництва називає : *палинкою* (українці-русини), *palinka* (угорці), *palenka* (словаки). На сході регіону – в Рахівському районі вживають слово *горівка*, в деяких населених пунктах Тячівського та Хустського районів зустрічається *зорілка* або *зорівка/згорівка* і навіть *коралка*. Етимологічно найбільш вживані терміни : *горівка* й *палинка* походять від дієслів *горіти* й *палити*, що означає як процес виробництва міцних дистилатів, тобто випалювання, викурювання, так і властивість продукту горіти внаслідок високого вмісту спирту. Оскільки, найбільш поширеним є слово *палинка*, тому у цьому тексті використовуємо саме його, а також похідні від нього: *палинчарство* (вид діяльності), *палинчар* (винокур/гуральник), *палинчарня* (місце або пристрій для виготовлення/варіння палинки). Крім того, для позначення домашнього палинчарства, яке поширилося в радянський період іноді вживатимемо інший термін – *самогоноваріння*, *продуктом якого є водка/вотка, самогон*. Крім згаданих термінів зустрічаються інші дефініції – *крумпльовка*, *грушівка*, *дичківка*, *сливовиця*, *тиркілянка*, *надраголя* і т.д., котрі свідчать про сировинну основу з якої роблять палинку або про локальний варіант назви дистилату. У локальних назвах зафіксована навіть певна градація якості палинки. Наприклад, на позначення не очищеного продукту (дешевої, паскудної палинки) на Міжгірщині зустрічається слово «миндра», який протиставляється «зорівка», котра є більш якісним продуктом.

Джерельна база. Ретроспективна частина тексту написана на основі вищезгаданих праць. В основній частині використано фольклор, усні матеріали та фотозустрічі джерела, що були зібрані в антропологічному полі – населених пунктах Закарпаття всіх адміністративних районів та всіх етнографічних групах краю упродовж останніх років. Серед моїх нараторів зустрічалися особи майже сторічного віку, тобто особистими спогадами та розповідями охоплено період фактично всього ХХ ст.

Історія та соціологія закарпатського палинчарства. Виробництво алкогольних напоїв має давні традиції на Закарпатті. Якщо подивитися на карту

виноробства [Мошер, 2018, с. 214], то помітно, що територія краю знаходиться на межі виноробних та пивоварних культур центрально-східної Європи. Ячмінь, як основний необхідний для пивоваріння складник не був розповсюджений на Закарпатті через особливості клімату, сильно заліснені землі, а тому не дивно, що аж до ХVІІ ст. пивоваріння тут не мало масового розвитку. Водночас південні долинні райони краю отримували достатню кількість сонячного тепла, а місцевий теруар завжди був сприятливий для культивування виноградної лози. Як наслідок, ще з дохристиянських часів тут розвивалося виноградарство та виноробство. Насамперед мова йде про даків [Мицюк, 1936, с. 151–152], які були шанувальниками вина, про що згадував їх сучасник [Страбон, 1964, с. 278]. Це підтверджується археологічними знахідками їх культури на Закарпатті. Зокрема, садовий ніж, ритуальна посудина в формі кабанчика (*Див. фото 1*), а також кратери та кантороси для вина з дакійського городища поблизу с. Мала Копаня [Котигорошко, 2008, с. 192] (*Див. фото 2–3*).

У регіоні побутувало бортництво, однак мед не став основою для масового виробництва п'яного трунку. Тому тривалий час вино залишалося вочевидь єдиним видом алкогольних напоїв відіграючи важливу роль в соціальному та економічному житті. Для прикладу, в епоху пізнього середньовіччя існував податок, який платили бочками з вином, про що згадується в одному з перших історичних наративів місцевого походження. Його автор розповідає про виноградники, які за заслуги отримувала представники дворянського стану, наділялися представники церкви та якими володіло прсте населення [Лучкай, 2003, с. 13, 50–51, 54, 88].

Алкогольна монополія вина нівелювалася з розвитком палинчарства та пивоваріння, які появились на Закарпатті у вигляді панських мануфактур не пізніше початку ХVІІ ст. [Нариси, 1993, с. 86]. Поширеною є думка, що в попередній період процес дистилляції тут не був відомий. Однак, є кілька гіпотез, які дають підстави для висновку, що палинчарство на Закарпатті має значно давніші традиції.

Перша з них водночас цікава та екзотична. У 1951 році на території с. Чопівці археолог Ф. Потушняк відкрив та дослідив рештки незвичного глиняного горщика у якого наверху розширилися стінки, а також був жолоб із язичкоподібним зливом [Кобаль, 1996, с. 11]. Атрибуція артефакту показала, що він належить культурі Гава періоду ХІІ – ХІ ст. до н/е. Подібні вироби знайшли у Словаччині та Іраку (*Див. фото 6–7*). Вони відносилися до різних археологічних культур ІV–ІІ тис. до н/е, однак усіх об'єднувала тотожність із посудиною «*чі куо*», яку досі використовують в Південному Китаї в якості традиційного дистилляційного пристрою [Кобаль, 1996, с. 12]. На одній із ілюстрацій у кінці тексту можна побачити реконструкцію процесу дистилляції з використанням глиняних горщиків (*Див. фото 8*). Таким чином, ця гіпотеза посуває час виникнення закарпатського палинчарства глибоко в минуле – аж в епоху бронзи. Щоправда така знахідка на території краю поки що існує в єдиному екземплярі. З цього роблю висновок, що технологія дистилляції якщо й існувала на Закарпатті в період бронзового віку, однак не була

поширена.

Менш екзотичним є моє припущення, що місцеве палинчарство слід пов'язувати не з появою панських гуральних мануфактур початку XVII ст., а з так званім «корчажним винокурінням», яке з'явилося раніше. На європейській території виварювання алкоголю із зброджених цукро-містких браг спершу побутовало у формі примітивного «корчажного винокуріння», яке фіксується періодом кінця XIV – першої половини XV століття. Для отримання алкоголю використовували велику й глибоку керамічну посудину, яка на території Русі була відома під назвою «*корчага*», в Німеччині «*Krug*», а Швеції «*Krog*». У німецькій та шведській мовах ці слова означають також «шинок, постійний двір, трактир», а в слов'янських мовах від слова «*корчага*» пішло слово «*корчма*» [Похлебкін, 1991, с. 68–69]. На користь мого припущення про поширення корчажного палинчарства на Закарпатті свідчать лінгвістичні та археологічні джерела. Зокрема, матеріал з місць розкопок містить чимало стародавніх «*корчаг*», які за формою подібні тим, які використовувалися для корчажного винокуріння (Див. фото 4, 5). Крім того, тут до тепер поширена посудина, що відома під назвою «*корчага*», яку використовують виключно для зберігання чи транспортування алкогольних напоїв, насамперед вина (Див. фото 9). Цікаво й те, що згадані вище заклади для виробництва й продажу «корчажного вина», тобто корчми, функціонували на Закарпатті ще не так давно – напередодні Другої світової війни.

Примітивне «корчажне палинчарство» побутовало не надто довго – його витіснили мануфактурні палинчарні, які мали досконаліше устаткування та відпрацьовану технологію виробництва й очистки спиртних напоїв. Відомий дослідник економічного розвитку краю відзначав, що кількість палинчарень, які знаходилися в магнатському, панському чи казенному володінні упродовж XVII – XVIII ст. збільшувалася, оскільки вони давали стабільний прибуток [Шульга, 1962, с. 33]. Хоча в околицях Ужгорода вистачало виноградників, однак вже у 1780 році в місті діяла і пивоварня, і палинчарня [Мицюк, 1938, с. 189]. Популярність палинки серед широких верств населення постійно зростала, що зумовлювалось її ціною доступністю у порівнянні з іншими видами спиртних напоїв, насамперед вина.

Урбаріальна реформа імператриці Марії-Терезії 1767 року підтвердила панське право варити палинку. Однак пани, за умовами «питтвого бенефіцію», могли давати дозвіл «держати казан» кметям (селянам-орендарям). За користування цим правом платився щорічний податок у сумі 2 флорина [Мицюк, 1938, с. 149]. Це була не надто велика сума, а тому на початку XIX століття дрібні палинчарні діяли у більшості населених пунктів краю [Мицюк, 1938, с. 267–268]. Їх тримачі могли варити палинку для своїх потреб у будь-якій кількості, чим успішно займалися до середини XIX століття продукуючи переважно сливовицю, про що є свідчення в місцевих урбаріальних документах. Для прикладу, урбарії 1777

року з с. Ізки свідчить, що будь який житель села може вільно варити та продавати пиво і палинку [Удварі, 2005, с. 33].

Мануфактурне палинчарство, на відміну від дрібних сільських винокурень, в якості основної сировини використовувало жито. У другій половині XVIII ст. не менше 46 % хліба місцевого походження йшло на експорт, а також для потреб пивоваріння чи палинчарства [Шульга, 1962, с. 33], які набували характеру товарного виробництва. Починаючи від 1830 – 1840 рр. сировинною основою палинки стає картопля. Окрім зерна та картоплі на цих мануфактурах її варили і з винних вичавок та продуктів садівництва. Зростання популярності фруктових дистилатів засвідчує факт, що уже в 1819 році на палинчарні барона Перені націдили 13 бочок сливовиці [Нариси, 1993, с. 200], хоча в першій половині XIX ст. садівництво на Закарпатті ще не мало промислових масштабів.

У середині XIX століття внаслідок технічного перевороту прискорюється економічний розвиток краю й зростає роль переробки сільськогосподарської продукції. Тоді ж удосконалюється матеріально-технічна база великих палинчарень: запроваджуються парові котли, вимірювальні прилади, механічні мийки посуду, апарати для дроблення. Найбільше модернізованих виробництв мав магнат граф Шенборн. Вони знаходилися в наступних населених пунктах: Чинадієво, Загаття, Поляна, Страбичово, Мукачево, Берегово, Підгор'яни, Нижні Верецьки. Однією такою володів Мукачівський монастир, кілька великих було у баронів Гілані та Перені. Вони забезпечували стабільний прибуток власникам. Для прикладу, тільки одна із палинчарень барона Перені у 1842 р. виробила 20 368 літрів паленки і 25 666 літрів спирту [Нариси, 1993, с. 198].

Упродовж 1820 – 1840-х рр. за рахунок невеликих сільських мануфактур кількість місцевих палинчарень зросла до 270. Загальний об'єм виробництва спиртних напоїв у середині XIX ст. становив біля 300 тис. літрів, тоді як населення регіону складало приблизно пів мільйона осіб¹ [Мазурок, 2007, с. 8]. Вони продавалися в корчмах і на ринках краю, а також частково вивозилися в сусідні країни. Згадана чисельність місцевих палинчарень видається значною, але у порівнянні з Україною, де на початку XIX ст. їх було 7 839 [Гончарук, 2000, с. 170] це виглядає не надто багато.

У 1849 році в імперії Габсбургів було запроваджено оподаткування, яке зробило функціонування дрібних палинчарень не вигідним і, як наслідок, на 1880-ті роки від них майже нічого не залишилося [Мицюк, 1938, с. 267]. Для споживачів стало дешевше придбати палинку в єврейських корчмах, які продавали продукцію великих палинчарень орієнтованих на масове виробництво. Дещо згодом було прийнято закон 1888 року, яким намагалися відновити дрібне винокуріння. Він передбачав податкові пільги невеликим сільськогосподарським гуральням [Гончарук, 2000, с. 170], але це не призвело до їх значної

¹ За офіційним переписом у 1869 році на території Закарпаття тоді було 597 тис. чол.

появи, оскільки конкурувати з крупними виробниками спиртних напоїв вони не могли.

Законодавство 1888 року встановлювало вимоги щодо якості продукту. Згідно закону її контролювали не тільки на місцях виробництва спиртних напоїв [Гончарук, 2000, с. 170], але й там, де їх розливали та продавали. З усних спогадів¹ відомо, що угорські жандарми на початку ХХ ст. мали право без попереджень зайти в будь яку корчму з метою перевірки міцності напою, тобто вони намагалися піймати недобросовісних корчмарів, які сильно розбавляли спирт. З цією метою була поширена практика «таємного покупця», коли жандарми домовлялися з кимось із вулиці, аби він купив децу (100 мл.) палинки і лише тоді заходили в корчму та перевіряли її за допомогою спиртометра.

У ХІХ ст. краєм поширилося пияцтво про яке дізнаємося з факту існування товариств тверезості та офіційних повідомлень [Еган, 1922, с. 14]. Хоча тоді на Закарпатті не побутувало пропінаційне право, за яким населення змушували купляти алкогольні напої, однак цінова доступність палинки впливала на розповсюдження цієї соціальної недуги. Слід відмітити традиційно негативне відношення сільської громади до пияків. На них намагалися вплинути шляхом заборон з боку священників [Жаткович, 2007, с. 101]

чи завдяки численних постів, які неухильно тримали селяни і під час яких не можна вживати м'ясу їжу й спиртні напої. Крім того, не пізніше початку ХІХ століття в регіоні виникли товариства тверезості, які встановлювали біля церков або корчм хрести тверезості. Члени товариства в присутності колег приносили клятву не пити спиртних напоїв або вживати їх у малій кількості. Раніше таких хрестів на Закарпатті було багато [Мандрівник, 2022], однак в радянський період їх фактично всіх знищили в ході атеїстичної кампанії. Серед тих, котрі вдалося зберегти найбільш відомим є хрест у с. Білки, який жителі села отримали від папи Пія ІХ в 1874 році. (Див. фото 10, 11).

Палинка в житті закарпатського селянина не була виключно маркером соціальних проблем. Суперечливе відношення до спиртних напоїв відображено в фольклорі [Чорі, 1995, с. 374–377], який рефлектує суспільний осуд надмірного вживання алкоголю, але водночас показує, що його помірне пиття не шкодить людині. В усній словесності в завуальованій формі відзначається важливість спиртних напоїв у якості механізму розрядки соціальних відносин, елементу відпочинку та святкової обстановки про що довідуємося з приказок декілька яких вміщені у таблиці нижче.

Позитивне або нейтрально-позитивне відношення до алкоголю	Негативне відношення та осудження алкоголю
<p><i>Паленка магнес має : всіх до себе притягає. Вода для гусей, паленка для людей! Хто не п'є, лем пригубить, того палинка не згубить!</i></p> <p><i>Де паленчина, там і гостина. Сливовичка – свята водичка. Горівочка – файна тіточка! До винця – шмат салця, а до палиночки – квасні огірочки. Як у вас, так у нас п'ють паленку, а не квас.</i></p>	<p><i>Де паленка водиться – п'яниці водяться. Хто палинку п'є – довго не жисє! Палиночка-кума, хоч кого зведе з ума! Од палинки язик дубіє, а розум тупіє. Палинку пити – душу губити Хто палинку випиває, од палинки й помирає. Палинка лем біду глядасть! Вино і паленка – шалять челядника! Палинкою не можна душу одмити, лем ще більше змастити.</i></p>

Семіотичний аналіз слів та зворотів, які вживаються у наведених вище прислів'ях не є частиною цього дослідження. Але навіть поверховий погляд на приказки дозволяє помітити використання родинних термінів типу «тіточка», «кума», або ж пестливих зворотів «сливовичка», «палиночка», які надають висловом народної мудрості емоційно-позитивного забарвлення щодо зображуваних в них реалій.

З етнографічних нарисів місцевого автора Ю. Жатковича (1855 – 1920) довідуємося, що в ХІХ ст. палинка була неодмінним атрибутом весільних обрядових дій чи хрестин, а також використовувалася як лікувальний засіб [Жаткович, 2007, с. 99–109; 110]. Палинку давали породілі після родів, щоб їй стало легше і вона швидше «очистилася». Спиртні напої вживали у якості профілактичного засобу в період епідемії «іспанського грипу»² чи при інших хворобах. Популярність палинки серед простого населення була зумовлена її відносною доступністю та демокра-

тичністю, на відміну від вина, яке на думку селян можуть собі дозволити лише пани, тобто заможні люди [Жаткович, 2007, с. 129]. Тут варто уточнити, що цитата Ю. Жатковича рефлектує період до поширення виноробства серед пересічних закарпатців. Адже тільки в 1885 році в регіоні з'являються невибагливі та доступні для всіх ізабельні сорти винограду [Глагола, 1994, с. 6], які за кілька десятиліть призвели до бурхливого розвитку домашнього виноробства та виноградарства на Закарпатті, а відповідно змінило відношення людей до споживання вина.

У чехословацький період в 1920-х рр. в регіоні діяло 16 спирто-горілчаних заводів, які продукували 5.6 тис. гектолітрів спирту. В якості сировини використовували картоплю, пшеницю, а також буряк та ячмінь [Ілько, 1995, с. 161]. Законодавство встановлювало квоту на паленку в кількості 5 тис. гектолітрів на рік, однак її виробляли значно більше. Наприклад, в 1930-х рр. три заводи в Ужгороді,

¹ Записано в с. Турья Пасіка від місцевого жителя 1936 р.н. в жовні 2014 р.

² Записано в с. Черна від місцевого жителя 1960 р.н. 17 липня 2020 р.

Мукачеві та Севлюші (суч. Виноградів) щороку випалювали по 14 гекталітрів спиртних напоїв. Окрім великих заводів діяли дрібні сільські палинчарні, які в 1920-х рр. продукували 1.2 гектолітрів сливовиці [Лько, 1995, с. 161].

У міжвоєнні часи, як і раніше, палинку поставляли у сільські корчми, де її у єврея-корчмаря міг придбати пересічний житель. У корчмах зазвичай торгували не тільки випивкою, однак, судячи з усних спогадів, закуску місцеві шанувальники випивки приносили з собою, або ж посилали за нею додому¹. Більшість жителів краю, окрім залежних від палинки пияків, тоді вживала алкогольні напої в помірній кількості й не дуже часто. Традиційна культура пиття передбачала споживання однієї пляшки міцного алкоголю упродовж цілого вечора. Така подія відбувалося переважно на релігійні свята чи зрідка у вихідний недільний день, обов'язково не під час посту. З цією пляшкою компанія чоловіків (жінки в корчмах не пили) могла сидіти цілий вечір. Вони наливали її в маленькі штаперлики/погарчики (стаканчики) з дуже товстими стінками. У таку посудинку помішалось 10-20 мл. напою. Застілля тривало цілий вечір із розмовами та танцями.

Упродовж 1920 – 1930-х рр., як і в попередні часи, деякі іноземці зауважували, що жителі гірських регіонів (зокрема Міжгірщини) страждають від зловживання палинкою, яка занастала їх таланти та національний характер [Кожмінова, 2007, с. 94]. Це не надто дивує, адже гірські райони з економічного погляду залишалися депресивними, що й викликало загострення соціальних хвороб. Від оповідачів довелось чути про випадки, коли люди пропивали все майно, після чого жили у лісі у власноруч зроблених землянках². До таких сільське населення ставилося із зневагою та намагалось боротися з цим явищем. У публікації етнографа Федора Потушняка (1910 – 1960) можна вчитати фразу, що для українців Закарпаття в міжвоєнний період пиятика була звичайним явищем [Потушняк, 2005, с. 204]. Сучасного читача, розпеченого значним асортиментом доступного алкоголю і який не розуміє контекст ситуації описаної в книзі, ця цитата може ввести оману й спонукати до невірних висновків. Учений мав на увазі, що спиртні напої в житті краян не були рідкістю, але він аж ніяк не мав на увазі тотальну алкогольну залежність населення. Це саме підтверджується спогадами та усними свідченнями, згідно яких більшість чоловічого населення споживало алкогольні напої в помірних дозах.

Перш ніж перейти до радянського періоду й сучасності узагальню історичну (ретроспективну) частину тексту. Палинчарство на Закарпатті з'явилося у формі примітивного «корчажного винокуріння», однак поширення набула у вигляді панської мануфактури з метою отримання прибутку. Вже у XIX ст. воно стало важливою складовою економіки краю. Палинка швидко завоювала популярність у найбільш чисельного та водночас найбіднішого прошарку –

селян, які не могли собі дозволити панський напій – вино [Жаткович, 2007, с. 129]. Її використовували як елемент обрядових дій, в якості ліків чи під час частувань переважно на релігійні чи сімейні свята. Селяни не були власниками палинчарень та не займалися її продажем. Перше вимагало матеріально-технічне устаткування, яке в умовах традиційного суспільства й відповідного рівня матеріальної культури³ не було доступне для пересічних жителів краю. А от займатися реалізацією палинки селяни не хотіли в силу консервативного переконання, що торгівля не є достойним заняттям для порядної людини [Жаткович, 2007, с. 131]. Як наслідок, аж до середини XX століття вони виступали споживачами продуктів палинчарства, тоді як нішу торговців спиртними напоями традиційно займали євреї-корчмарі. Певна зміна відбулася в період Другої світової війни. У результаті Голокосту були винищені місцеві євреї, які тримали корчми й магазини. Закономірний дефіцит товарів, який виник наприкінці війни селяни намагалися вирішити контрабандним шляхом, зокрема, за спиртом вони могли ходити через р. Тису в Румунію⁴.

Антропология палинчарства в радянський та сучасний період. У радянський період (1944 – 1991 рр.) модернізація, індустріалізація та створення колгоспів сильно вплинули на традиційне сільське суспільство Закарпаття. Саме тоді виникло й розквітло домашнє палинчарство, а палинка стала предметом оплати за послуги чи товари і елементом щоденного життя. Антропологічному аналізу цього процесу, явища та феномену присвячені наступні сторінки.

Упродовж 1944 – 1946 рр. Закарпаття увійшло до складу Радянського Союзу. Одним із перших кроків, які здійснила нова комуністична влада була націоналізація підприємств, які виробляли алкогольні напої [Мищанин, 2018, с. 128]. Держава стала монополістом у цій сфері, чого раніше в історії краю не було. Водночас влада була зацікавлена у збільшенні рівня споживання алкоголю населенням, оскільки це гарантувало грошові наповнення бюджету. Прямую відповідальність лідерів країни за зростання рівня алкогольної залежності серед населення чудово демонструє виступ Йосифа Сталіна на XIV з'їзді ВКП(б) 1925 року [Соціалізм, 1925], коли він сказав : *«... два слова про одне з джерел резерву – про горілку. Є люди, які думають, що можна будувати соціалізм в білих рукавичках. Це – груба помилка, товариші. Коли в нас немає позик, коли ми є бідні капіталами і якщо, крім того, ми не можемо піти в кабалу до західноєвропейських капіталістів, не можемо прийняти тих кабальних умов, які вони нам пропонують і які ми відкинули, – то залишається одне: шукати джерел в інших областях. Це все-таки краще, ніж закабалення. Тут треба вибирати між кабалою і горілкою, і люди, які думають, що можна будувати соціалізм в білих рукавичках, жорстоко помиляються»*.

Окрім фінансових потреб держбюджету, були інші

¹ Записано від с. Білки у місцевого жителя 1933 р.н. 26 серпня 2020 р.

² Записано від с. Приборжавське у місцевого жителя 1929 р.н. 13 серпня 2020 р. ; в с. Сімерки від місцевого жителя 1925 р.н. 5 серпня 2019 р.; в с. Грушово від місцевого жителя 1936 р.н. 5 грудня 2020 р.

³ Посуд у сільських жителів краю ще напередодні XX ст. був переважно простий керамічний та дерев'яний.

⁴ Записано в с. Сімерки від місцевого жителя 1925 р.н. 5 серпня 2019 р.

чинники, які сприяли зростанню популярності алкоголю у житті краян. Наприклад, «фронтіві 100 грам» [Постановление, 1941] горілки, які щодня упродовж війни наливали воякам Червоної Армії. Серед них було чимало закарпатців, які призвичаїлися до щоденної порції алкоголю. Певну роль у поширенні алкоголю відіграли відомий стахановський рух, суботники та змагання на краще виконання трудових соціалістичних зобов'язань. Від цих фактично волонтерських активностей нерідко залежали економічні показники країни. Трудовий, а під час державних революційних свят святковий, ентузіазм слід було підтримувати на високому рівні, що часто досягалося за рахунок міцних напоїв, оскільки інших масових стимулів та заохочень, окрім паперових грамот та медалей придумано не було. Як наслідок – алкоголь став звичним явищем у повсякденному житті краян, як, в принципі, у бутті всього населення Радянського Союзу.

Алкоголізація населення співіснувала у часі з процесом колективізації та індустріалізації краю, які стимулювали появу і розвиток домашнього палинчарства. Примусова колективізація та введення розрахунку на основі трудоднів у кінці 1940-х рр. призвели до встановлення фактично середньовічної системи натурального обміну й оплати праці. За свої зароблені трудодні колгоспники отримували пшеницю або інше зерно, яке обмінювали на інші потрібні товари чи продукти. Однак того зерна часто не вистачало навіть для власних харчових потреб¹, а тому не дивно, що в умовах стимульованої державою алкоголізації населення з'явився універсальний продукт натурального обміну – спиртні напої (спирт, горілка, палинка/самогон), які почали виготовляти кустарним способом. Ними розплачувалися за послуги, обмінювали на продукти, продавали за гроші, давали в якості хабара з метою вирішення проблем².

Точніших відомостей поки не знайдено, але з усних спогадів³ виходить, що сільське домашнє палинчарство зароджується не пізніше середини 1940-х рр., а подекуди навіть раніше – напередодні війни. Щоправда масовим це заняття стало тільки з 1950-х рр. Для цієї діяльності використовували саморобні дистиляційні (самогонні) апарати, які робили з підручних матеріалів. Останні стали доступними внаслідок індустріалізації краю та його входження до складу Української РСР. Давалося взнаки і підвищення рівня освіченості населення, яке зросло внаслідок запровадження обов'язкової 8-ми, а згодом 10-тирічної шкільної освіти. Рецепти заквашування браги, які я отримав від оповідачів засвідчують, що пересічний сільський самогонщик/палинчар другої половини минулого століття володів певними знаннями про біохімічні процеси⁴ насамперед про перетворення крохмалю в цукор, який є основою для появи спирту.

Зокрема, якщо сировиною була картопля, то щоб вона стала солодкою її спершу виморожували, а вже потім заквашували брагу з якої виганяли «крумпльовку»⁵.

Економіка домашнього палинчарства. Фактично одразу після появи домашнього палинчарства відбулася його локальна спеціалізація, яка залежала від сировинної основи з якої викурювали спиртний напій. У долинян Закарпаття, котрі розвивали садову культуру, були поширені фруктові дистиляти, насамперед із груші-дички, сливи, рідше абрикосу чи відходів виноробства. Гуцули чи бойки, які мешкають у холодніших гірських районах, де характерні затяжні зими й садова культура не надто розвинена, варили палинку з доступної їм сировини: зерна, цукру, картоплі. Займалися цим частіше в холодну пору року, коли було менше роботи на своєму полі або в колгоспі.

Упродовж 1950 – 1980-х рр. домашнє палинчарство активно розвивалося, хоча існувала кримінальна та адміністративна відповідальність за виробництво та/або збут спиртовмісної продукції. Щоб уникнути штрафів чи інших санкцій палинку йшли варити далі від людського ока у ліс або в якісь ярки, де можна було знайти дрова для вогню та якесь джерело води. Такими місцями користувалися регулярно і серед них відоме щонайменше одне, яке отримало власний топонім – «Палинчаний ярк»⁶. З часом у селах Закарпаття провели водогін, зробили газифікацію та електрифікацію і це тільки полегшило можливості палинчарів. У таких населених пунктах палинку варили вдома вночі, затикаючи вікна, щоб зовні не можна було побачити це дійство. Припинити поширення практики самогонаріння у селах Закарпаття не змогла навіть активізація антиалкогольної кампанії в середині 1980-х рр. [Указ, 1985]. Цією діяльністю займався багато людей, незважаючи на можливість отримати до 3-х років позбавлення волі з/чи конфіскацією майна. Але насправді такі випадки траплялися достатньо рідко, бо зазвичай у селах органи влади та міліції тільки конфісковували апарати й предмети, що мали відношення до домашнього палинчарства. Крім того вони знищували готовий продукт, а їх власникам виписували штрафи та конфісковували самогонні апарати та готову продукцію, але це не завжди й не надовго утримувало їх від заняття цією протиправною діяльністю. Для прикладу, в с. Пузняківці, за свідченням однієї жительки, якщо в 60-х-70-х роках один самогонний апарат приходився на 5-6 будинків, то напередодні розвалу Радянського Союзу вони могли бути практично в кожного газди.

Причинами популярності сільського домашнього палинчарства була простота й дешевизна цього процесу, а також прибуток який він приносив. Палинку варили для власних потреб і це було значно дешевше, ніж купувати «казьонку», тобто звичайну горілку, яку виробляли спиртні заводи. Крім того, її можна було

¹ Записано в с. Верхнє Водяне від місцевої жительки 1939 р.н. 15 липня 2017 р.; в с. Грушово від місцевої жительки 1925 р.н. 1 грудня 2020 р.; с. Луг від місцевого жителя 1958 р.н. 15 вересня 2019 р.; с. Верхній Бистрий від місцевого жителя 1962 р.н. 16 вересня 2019 р.

² Записано в с. Пузняківці від місцевої жительки 1952 р.н. 22 січня 2021 р.; в с. Кобилецька Поляна від місцевого жителя 1948 р.н. 2 серпня 2020 р.; в с. Колочаві від місцевого жителя 1962 р.н. 3 травня 2020 р.; в с. Білках від місцевого жителя 1949 р.н. 26 серпня 2020 р.

³ Записано в с. Пузняківці від місцевої жительки 1952 р.н. 22 січня 2021 р.

⁴ Записано в с. Кобилецька Поляна від місцевого жителя 1948 р.н. 2 серпня 2020 р.; в с. Колочави від місцевого жителя 1962 р.н. 3 травня 2020 р.

⁵ Записано в с. Грабово від місцевої жительки 1950 р.н., січень 2021 р.

⁶ Записано в с. Пузняківці від місцевої жительки 1952 р.н. 22 січня 2021 р.

продати чи обміняти на/за послуги. Багато моїх оповідачів розказували подібну історію : в 1960-х або 1970-х рр. будувалася хата, то треба було ставити алдомаш (могорич) кормити й поїти помічників¹ або розплачуватися з робітниками палинкою чи грошима вирученими від її продажу. Оскільки цукор був дешевий, так само, як і інша сировина для заквашування спиртовмісних браг, то палинчарство забезпечувало стабільний дохід і підтримувало селян, які не надто багато могли заробити в колгоспах. Палинка не лише забезпечувала певні доходи, палинчарство побутувало і з прагматичних міркувань – з метою збереження продуктів, які містили цукор. Наприклад, треба було врятувати леквар чи старе варення або компоти чи навіть діжку вина, яка почала переокиситися на оцет. Оскільки палинка не мала строків придатності, то це був спосіб врятувати певні види продуктів й отримати взамін своєрідну універсальну обмінну валюту, яку можна презентувати родичам у місті, вручити як оплату за послуги чи просто подарувати.

Самогонні апарати та процес палинчарства. У цій частині статті міститься досвід місцевих домашніх палинчарів, який вони набули експериментальним шляхом і який досі використовується. Для кращої ілюстрації інформація супроводжується фотографіями різних апаратів та процесу самогонваріння.

Традиційно місцеві саморобні самогонні апарати мали кілька основних варіантів конструкцій. Деякі із тих, які я фотографував доволі старі – ще з 1970-х років, однак трапляються і сучасні, які зроблені за допомогою матеріалів будівельних супермаркетів сьогодення. Найбільш поширеною є наступна збірна конструкція: варочний казан, змійовик та холодильник. Відрізняються вони переважно за матеріалом, об'ємом та способом нагріву (газ, електрика, дрова) (Див. фото 12, 13). Доволі часто в якості варочного казана використовували алюмінієвий бідон від молока на 30/50 л., яких було легко дістати з появою молочних ферм при місцевих колгоспах. Бідони зручніші у використанні, оскільки мали кришку, яка закривалася на замок. При потребі можна було обійтися без бідонів завдяки будь якій каструлі з кришкою. Для того, щоб при закипанні браги пари спирту не виходили на стиках отворів (під кришкою, в місцях вставки трубок), їх замазували сирим тістом, яке у процесі підігріву запікалося і тим самим забезпечувало потрібну герметичність конструкції (Див. фото 14).

Функцію «холодника», тобто холодильника міг виконати будь який потічок, однак в домашніх умовах зручніше використовувати горнець або бочку, яку наповнювали холодною водою. Її треба було регулярно міняти, щоб підтримати низьку температуру. Варочник за допомогою трубок з'єднували із змійовиком (це була в основному мідна спіраль), який поміщали в холодильник (Див. фото 15). У сучасності спіральну трубку можна придбати без особливих зусиль, однак раніше вони були рідкістю. Це не

зупиняло місцевих палинчарів, які уміли згинати прямі трубки для отримання потрібної форми². Для цього в них засипали гарячий пісок після чого починали обережно вигинати. Вважається, що будь-який сільський газда при бажанні міг зробити дієвий самогонний апарат з підручних матеріалів, тим більше, що залізни вироби й, зокрема, каструлі та трубки в радянські часи коштували дешево.

Інший поширений вид самогонного апарату представляє по суті примітивний пароводяний казан, який складається з тих самих елементів, однак варочний казан при цьому поміщається в більшу місткість з водою під якою розводять вогонь та нагрівають і власне посередництвом якої відбувся нагрів варочника (Див. фото 16). Конструктивно досконалішими були збірки із додатковими сухопарниками (Див. фото 12), оскільки вони забезпечували вихід більш якісного продукту. Існували також апарати з холодильниками закритого типу, які потребували підключення проточної води.

Процес підготовки браги та процес її перегонки. У якості основи для *кирині* (брага на місцевому діалекті) служила сировина, яка містила цукор. У тепліших районах Закарпаття її робили з плодів садівництва: ягід, фруктів, або ж варення чи компотів. Слід додати, що в районах поширення виноробства більше п'ють вино, однак варять також і палинку, особливо із залишків вина чи відходів виноробства. Там, де садова культура не була поширена використовували муку, зерно, картоплю, цукор. Мені вдалося почути, що палинку варили навіть на основі карамельних цукерок³, особливо в період коли цукор став дефіцитом, а карамельки в магазинах були дешеві.

У залежності від сировини по різному відбувався процес бродіння *кирині*. Брага на основі картоплі, муки або зерна зброджувала швидше, особливо якщо туди додавали хлібопекарські дріжджі або хліб. Для прискорення бродіння могли надавити гороху або картоплі, помістити цю кашу в марлеву мішечку і закинути в гордув (ємність) з *кириною*⁴. Така брага була готова вже за один максимум два тижні. Значно довше відбувався процес бродіння слив. На Закарпатті зазвичай використовували сорт так званих «бистрицьких слив». Їх дробили та добре м'яли і закладали у велику ємність, в ідеалі бажано дерев'яну бочку. На поверхні такої *кирині* утворювалася тверда скоринка і бродіння могло відбуватися від збору врожаю слив до Різдва⁵. Готовність браги перевіряли за рахунок різних способів: запалювали сірником і спостерігали. Якщо горіло й не гасло, значить уже вибродило та можна варити палинку. Допомагав візуальний аналіз – якщо фруктові шапки осіли на дно, то це теж був сигнал, що бродіння завершилося.

Технологічно процес дистиляції не був складним. Брагу, яка вибродила поміщають у варочний казан і поступово підігривають. У ході повільного кипіння виділяються пари спирту, які проходячи через змійовик охолоджуються і стікають у вигляді рідини, яка і є бажаним продуктом. До речі, від сировини та

¹ Записано в с. Кобилецька Поляна від місцевого жителя 1948 р.н. 2 серпня 2020 р.

² Записано в с. Пузняківці від місцевої жительки 1952 р.н. 22 січня 2021 р.

³ Записано в с. Люта від місцевої жительки 1938 р.н. 22 січня 2021 р.

⁴ Записано в с. Нижне Болотне від місцевого жителя 1948 р.н. 3 вересня 2020 р.

⁵ Записано в с. Онок від місцевого жителя 1949 р.н. 3 липня 2018 р.

призначення палинки часто залежала кінцева якість продукту. Палинку «для себе» зазвичай варили із кращої сировини, а та, котра йшла на продаж іноді могла бути з менш вишуканої основи, а ще її зазвичай варили тільки один раз. Якщо палинку варили для себе, то її могли переганяти двічі, відсікаючи при цьому «голови» й «хвости», тобто шкідливі частини (ацетон, сивушні масла), які течуть на початку і в кінці процесу палинчарства. Зазвичай двічі переганяли фруктові кирині, насамперед сливову. Після її першої варки виходить доволі слабка «вутка/відка». Її розбавляли водою та робили другу варку, після якої отримували «палинку», що має вишуканий смак та високий градус. За процесом дистиляції постійно слідкували намагаючись не допустити активного кипіння кирині, оскільки більш якісний та м'який продукт виходить, коли палинка вариться довше¹. Для покращення смакових якостей могли використовувати різні способи, приміром, додавати молоко, яке вбирало шкідливі запахи та сивушні масла, освітляло продукт.

Домашні саморобні апарати не дають змогу отримати спирт, тобто продукт міцністю 97 градусів. Коли палинка починає текти, то перші сотня мілілітрів має кріпость приблизно під 90 градусів, однак її вживати не можна, оскільки там міститься ацетон, який в процесі дистиляції тече раніше. Після того як пропустити ацетон тече спирт, міцність якого рідко перевищує 75–80 градусів². Його можуть розбавляти до 50–55 градусів, але вважається, що фруктові дистиляти смачніші, якщо мають 65–70 градусів. Випалють палинку не до кінця, а стараються припинити процес відбору продукту у момент, коли з апарату тече не нижче 45–50 градусів. Існує думка, що краще розбавити міцніший продукт дистильованою або кип'яченою до потрібного градусу, аніж випалювати її до 40 градусів, оскільки в такому разі вона містить багато сивушних масел, які шкодять здоров'ю.

Вміст спирту перевіряють спиртометром, однак досвідчені палинчарі і без них можуть доволі точно визначити його рівень шляхом візуального аналізу або ж на смак. Різні види палинки мають певні ознаки, наприклад, дуже міцною є слив'янка, яку налили в горня і при цьому на стінках помітно багато бобульок (пухирців повітря)³. Вміст спирту готового напою перевіряють за допомогою вогню: якщо капнути палинкою на грань і вона горить активно, то вміст спирту високий, якщо ж вона вже «сарчить» (тобто захлинається) і не палає, то процес треба зупиняти.

Сучасність закарпатського палинчарства. Загалом, слід визнати цікавий факт, що домашнє палинчарство, яке з'явилося на Закарпатті в середині минулого століття буквально за одне-два покоління стало традиційним заняттям місцевого населення. Воно давало додатковий прибуток та наповнювало новим змістом неформальні економічні відносини на селі, культуру буденного та святкового життя. Водночас внаслідок радянського способу життя побутовий алкоголізм став звичною частиною повсяк-

дення. Змінилося консервативне суспільне відношення щодо алкоголю в сторону його толерування, хоча у відношенні до хронічних алкоголіків продовжує панувати традиційний осуд чи навіть гидування. Ця зміна в цілому торкнулася загальної культури пиття. Окрім фактично постійної присутності й доступності алкоголю в повсякденному житті закарпатців, змінилися об'єми споживання, як в мікро- так і макровимірах. Традиційні штамперики (10–20 мл.) витіснили більш поширені стопки (50–100 мл.) чи навіть гранчаки (100–200 мл.), суттєво зросли річні показники споживання алкоголю на душу населення.

У сучасному бутті багатьох закарпатців палинчарство продовжує виконувати ті ж функції, які спричинили його появу. Особливої актуальності економічна складова палинчарства набула в 1990-х рр., коли після розвалу Радянського Союзу чимало людей опинилося без засобів до існування і саморобні самогонні апарати стали чи не єдиним засобом виживання. Тоді ж з'явилася ще одна причина, яка сприяла побутуванню домашнього самогонваріння – країною поширилася сурогатна горілка, яка принесла смерть багатьом людям, а тому виглядало безпечніше її варити власноруч⁴.

З середини 1990-х років економіка країни поступово стабілізувалася й водночас розпочалося відродження місцевої туристичної сфери, в якій палинчарство відіграє помітну роль. Чимало сільських палинчарів продовжують варити палинку на власноруч зроблених апаратах, однак ті, що беруть участь у ярмарках та обслуговують туристів дедалі частіше використовують ліцензійне обладнання. Професійні приватні палинчарі поступово легалізують діяльність, зокрема на Закарпатті офіційно працював перший в країні завод фруктових дистилятів «Перша закарпатська палинчарня» [Палиночка, 2022]. Однак, на жаль, більшість із них змушені працювати напівлегально в силу недосконалості законодавчої бази багатой радянськими пережитками.

Можна зробити висновок, що ця галузь має значні перспективи, оскільки її продукція має широке коло шанувальників. Із значного асортименту кращими смаковими якостями відзначаються фруктові дистиляти, серед яких загальне визнання отримали сливовиця/слив'янка та дичківка/грушівка, які мають свої аналоги в інших країнах. Місцеві традиції палинчарства можуть приємно здивувати унікальними продуктами, для прикладу рідкісним напоєм скорушанка [Декілька, 2022] або ж анекдотичним прикладом палинки із карамельних цукерок. Крім того, місцеві палинчарі активно експериментують із іншими видами дистилятів, намагаючись повторити аналоги відомих світових брендів – віскі, джин та інші. Варто пам'ятати і те, що палинка продовжує грати важливу роль в побуті населення Закарпаття, а тому цей соціокультурний феномен має науковий потенціал.

Висновки. Можемо виділити виділити кілька основних періодів розвитку палинчарства (виробництва дистилятів) на Закарпатті. Воно пройшло

¹ Записано в с. Пузняківці від місцевої жительки 1952 р.н. 22 січня 2021 р..

² Записано в с. Грабово від місцевої жительки 1950 р.н., січень 2021 р.; в с. Лохово від місцевого жителя 1952 р.н. 23 грудня 2020 р.

³ Записано в с. Лавки від місцевого жителя 1947 р.н., 22 липня 2020 р.

⁴ Записано в с. Колочава від місцевого жителя 1962 р.н. 3 травня 2020 р.

етапи: корчажного, мануфактурного та промислового товарного виробництва. Під час останнього радянська влада встановила державну монополію на виготовлення спиртних напоїв та водночас стимулювала зростання рівня його споживання серед населення. Як результат, в регіоні зародилося й розквітло домашнє палинчарство, попри те, що ця діяльність була заборонена. Однак економічні переваги від нелегального самогонаріння були надто важливим чинником для закарпатців, оскільки спиртні напої стали важливим засобом отримання прибутку, натурального обміну й плати за певні види робіт, послуги або товари. Як результат згаданих вище чинників, упродовж не надто довгого періоду,

домашнє палинчарство стало традиційним заняттям місцевого населення, яке раніше було виключно споживачами, а не виробниками палинки.

Сучаснє закарпатське палинчарство має потужний потенціал на вітчизняному ринку, що в умовах насичення алкогольного ринку неякісними спиртними напоями можна тільки вітати. Однак для реалізації цієї можливості слід остаточно вирішити проблему легалізації діяльності та створити такі умови оподаткування, які дозволять вийти приватним палинчарям із «тіні». Наразі ж з продукцією місцевих приватних палинчарів можна зустрітися переважно на етнофестивалях та ярмарках, що не надто сприяє їх широкій популяризації.

Список використаних джерел

- Kozminova, Amalie, 2007. *Podkarpatska Rus. Prace a život lidu*, Ужгород: Приватна друкарня Романа ПОВЧа, 128 с.
- Глагола, І. А., 1994. *Виноградарство Закарпаття (навчальний посібник)*, Ужгород: «Патент», 135 с.
- Гончарук, В. Я., 2000. Правове регулювання виробництва алкогольних напоїв в Україні у другій половині XIX ст., *Вісник університету внутрішніх справ*, № 10, с. 165–171.
- Де кілька років тому, почув що в Закарпатті існує дивний дистилат – скорушанка. Подорожуй. Подорожні нотатки закарпатського мандрівника. Facebook, March 5, 2021. [Online]. Доступно : <https://www.facebook.com/podorozhuu/posts/276409613853991> (дата звернення : 17.05.2022).
- Дзедзельський, Й. О., 1958. *Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області України (лексика). Частина I*, Ужгород : Друкарня Ужгородського держуніверситету, 296 с.
- Еган, Е., 1922. *Hospodarske stav rusinskych venkovani v Uhrach / Економічне положенє руських селян в Угорщині*, Praha, «Rolnicke tiskárny», 95 s.
- Жаткович, Юрій, 2007. *Етнографічеській очерк угро-русских*, Ужгород: «Мистецька лінія», 2007, 392 с.
- Ілько, В. І., Ілько, І. В., Хланта, О. В., 1995. Промисловість Закарпаття в 20-х роках, *Нариси історії Закарпаття. Т. II (1918 – 1945)*, Ужгород: Вид-во «Закарпаття», с. 155–167.
- Кобаль, Йосип, 1996. Дистилляційний пристрій бронзового віку із Чопівців, *Екзиль. Науково-мистецький часопис*, Вип. 1, с. 11–12.
- Котигорошко, Вячеслав, 2008. *Верхнє Потисся в давнину: 1 000 000 років тому – X сторіччя н.е.*, Ужгород: «Карпати», 432 с.
- Лучкай, Михайло, 2003. *Історія карпатських русинів, том III*, Ужгород: «Закарпаття», 328 с.
- Мазурок, Олег, 2007. Передмова. *Жаткович, Ю., Етнографічеській очерк угро-русских*, Ужгород: «Мистецька лінія, 2007, с. 8–60.
- Мандрівник показав закарпатські «хрести тверезості». [Online]. Доступно : <https://www.ukrinform.ua/rubric-tourism/3180040-mandrivnik-pokazav-zakarpatski-hresti-tverezosti.html> (дата звернення : 17.05.2022).
- Мишанин, Василь, 2018. *Радянізація Закарпаття 1944 – 1950 рр.*, Ужгород: РІК-У, 2018, 644 с.
- Мицюк, Олександр, 1936. *Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі. Т. I. До другої чверти XVI в.*, Ужгород: Друкарня: «Новіна», 296 с.
- Мицюк, Олександр, 1938. *Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі. Т. II. Доба феодально-кріпацька (від другої чверти XVI до половини XIX)*, Прага : друкарня Р. Грдлічки, 1938, 392 с.
- Мошер, Ренді, 2018. *Смак пива. Інсайдерський путівник у світі найвидатнішого напою людства*, Львів: «Видавництво Старого Лева», 378 с.
- Нариси історії Закарпаття. Т. I. (від найдавніших часів до 1918 року)*, 1993. Ред. Іван Гранчак, Ужгород: «Госпрозрахунковий відділ редакційно-видавничий відділ Закарпатського обласного управління по пресі», 436 с.
- Нариси історії Закарпаття. Т. II. (1918 – 1945)*, 1995. Ред. Іван Гранчак, Ужгород : «Закарпаття», 663 с.
- Палиночка: запрацювала Перша Закарпатська Палинчарня. Mukachevo.net [Online]. Доступно : <http://www.mukachevo.net/ua/news/view/368075> (дата звернення : 17.05.2022).
- Пап, Степан, 2003. *Історія Закарпаття, том III*, Івано-Франківськ : «Нова Зоря», 648 с.
- Пискач, Ольга, 2008. Архаїзація лексики в сучасній закарпатській говірці, *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*, вип. 12 : Українська діалектна лексика як об'єкт словникарства та лінгвогеографії, с. 165–167.
- Постановление № ГКО-562сс от 22 августа 1941 г. Москва, Кремль «О введении водки на снабжение в Действующей Красной Армии». Некоторые статистические материалы по истории Второй мировой войны. [Online]. Доступно: http://teatrskazka.com/Raznoe/PostanovGKO/194108/gko_0562.html (дата звернення : 17.05.2022).
- Потушняк, Федір, 2005. Закарпатська українська етнографія. Значення, історіографія, завдання, проблеми та їх вирішення, елементи та їх розміщення, *Тиводар, М. П., Життя і наукові пошуки Федора Потушняка*, Ужгород: «Гражда», с. 163–268.
- Похлебкин, В. В., 1991. *История водки (IX – XX вв.)*, Москва: Интер-Версо, 228 с.
- Рон, Северинь, 1936. Промышленость Подкарпатской Руси вь годах 1919 – 1936, *Подкарпатская Русь за годы 1919 – 1936*, Ужгород, с. 53–56.
- Социализм в белых перчатках не строят. [Online]. Доступно: <https://aizen-tt.livejournal.com/38117.html> (дата звернення : 17.05.2022).
- Страбон, 1964. *География в 17 книгах*, Ленинград: Наука, 957 с.
- Тиводар, Михайло, 2011. *Етнографія Закарпаття: історико-етнографічний нарис*, Ужгород: «Гражда», 416 с.
- Удварі, Іштван, 2005. *Русинські жерела урбарської реформи Марії Теризії, Nyiregyhaza : «SZANTO»*, 129 с.
- Указ Президії Верховної Ради Української РСР 20 травня 1985 «Про заходи по посиленню боротьби проти пияцтва і

алкоголізму, викорененню самогоніваріння». Верховна Рада України. Офіційний вебпортал парламенту України. [Online]. Доступно : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280-11#Text> (дата звернення : 17.05.2022).

Чорі, Юрій, 1995. *Слово – не полова. Закарпатські народні прислів'я, приповідки, приказки... Частина III, том I, Ужгород: Полічка «Карпатського краю», 587 с.*

Шульга, І., 1962. *Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині XVIII ст.*, Ужгород, 184 с.

References

Chori, Yuriy, 1995. Slovo – ne polova. Zakarpats'ki narodni pry'sliv'ya, pry'povidky', pry'kazky'... Chasty'na III, tom I [Slovo – ne polova. Transcarpathian folk proverbs, tales, proverbs... Part III, volume I], Uzhgorod : Poly'chka «Karpats'kogo krayu», 587 s. (in Ukrainian).

Dekil'ka rokv tomu, pochuv shho v Zakarpatti isnuye dy'vny'j dy'sty'lyat – skorushanka. Podorozhuj. Podorozhni notatky' zakarpats'kogo mandrivny'ka. Facebook, March 5, 2021. [A few years ago, I heard that in Transcarpathia there is a strange distillate – skorushanka. Travel. Travel notes of the Transcarpathian traveler] [Online]. Dostupno: <https://www.facebook.com/podorozhuy/posts/276409613853991> (data zvernennya : 17.05.2022). (in Ukrainian).

Dzendzelivs'ky'j, J. O., 1958. Lingvisty'chny'j atlas ukrayins'ky'x narodny'x govoviv Zakarpats'koyi oblasti Ukrayiny' (leksy'ka) [Linguistic atlas of Ukrainian folk dialects of the Transcarpathian region of Ukraine (vocabulary). Part I]. Chasty'na I, Uzhgorod: Drukarnya Uzhgorods'kogo derzhuniversy'tetu, 296 s. (in Ukrainian).

Egan, E., 1922. Hospodarske stav rusinskykh venkovanu v Uhrach / Ekonomichne polozhenye rus'ky'x selyan v Ugorshhy'ni, Praha, «Rolnicke tiskárny», 95 s. (in Czech / in Ukrainian).

Glagola, I. A., 1994. Vy'nogradarstvo Zakarpattya (navchal'ny'j posibny'k) [Transcarpathian Viticulture (textbook)], Uzhgorod: «Patent», 135 s. (in Ukrainian).

Goncharuk, V. Ya., 2000. Pravove reguluvannya vy'robny'cztva alkohol'ny'x napoyiv v Ukrayini u drugij polovy'ni XIX st. [Legal regulation of alcohol production in Ukraine in the second half of the XIX century], Visny'k univerty'tetu vnutrishnix sprav, № 10, s. 165–171. (in Ukrainian).

Il'ko, V. I., Il'ko, I. V., Xlanta, O. V., 1995. Promy'slovist' Zakarpattya v 20-x rokax [Industry of Transcarpathia in the 20s.]. Nary'sy' istoriyi Zakarpattya. T.II (1918 – 1945). Uzhgorod: Vy'd-vo «Zakarpattya», s. 155–167. (in Ukrainian).

Kobal', Josy'p, 1996. Dy'sty'lyacijny'j pry'strij bronzovogo viku iz Chopivciv [Bronze Age distillation device from Chopivtsi]. Ekzy'l'. Naukovo-my'stecz'ky'j chasopy's, Vy'p. 1, s. 11–12. (in Ukrainian).

Koty'goroshko, Vyacheslav, 2008. Verxnye Poty'ssya v davny'nu : 1 000 000 rokv tomu – X storichchya n.e. [Upper Potyssia in antiquity: 1,000,000 years ago – X century AD], Uzhgorod: «Karpaty'», 432 s. (in Ukrainian).

Kozminova, Amalie, 2007. *Podkarpatska Rus. Prace a zivot lidu*, Ужгород: Приватна друкарня Романа ПОВЧа, 128 с. (in Czech).

Luchkaj, My'xajlo, 2003. Istoriya karpats'ky'x rusy'niv, tom III [History of Carpathian Ruthenians. Volume III], Uzhgorod: «Zakarpattya», 328 s. (in Ukrainian).

Mandrivny'k pokazav zakarpats'ki «xresty' tvezozosti» [The traveler showed the Transcarpathian "crosses of sobriety"]. [Online]. Dostupno: <https://www.ukrinform.ua/rubric-tourism/3180040-mandrivnik-pokazav-zakarpatski-hresti-tvezozosti.html> (data zvernennya : 17.05.2022). (in Ukrainian).

Mazurok, Oleg, 2007. Peredmovya [Preface]. Zhatkovy'ch, Yu., Etnografy'cheskij ocherk ugro-rusky'x, Uzhgorod: «My'stecz'ka liniya, 2007, s. 8–60. (in Ukrainian).

Mishhany'n, Vasy'l', 2018. Radyanizaciya Zakarpattya 1944 – 1950 rr. [Sovietization of Transcarpathia 1944 – 1950], Uzhgorod: RIK-U, 2018, 644 s. (in Ukrainian).

Mosher, Rendi, 2018. Smak py'va. Insajders'ky'j putivny'k u sviti najvy'datnishogo napoyu lyudstva [The taste of beer. An insider's guide to the world's greatest drink of mankind], L'viv : «Vy'davny'cztvo Starogo Leva», 378 s. (in Ukrainian).

My'cyuk, Oleksander, 1938. Nary'sy' z social'no-gospodars'koyi istoriyi Pidkarpats'koyi Rusi. T. II. Doba feodal'no-kripacz'ka (vid drugoyi chverti XVI do polovy'ny' XIX) [Essays on the socio-economic history of Subcarpathian Russia. Volume II Feudal-serf era (from the second quarter of the XVI to the middle of the XIX)], Praga : drukarnya R. Grdlichky', 1938, 392 s. (in Ukrainian).

My'cyuk, Oleksaner, 1936. Nary'sy' z social'no-gospodars'koyi istoriyi Pidkarpats'koyi Rusi. T. I. Do drugoyi chverti' XVI v. [Essays on the socio-economic history of Subcarpathian Russia. Volume I. By the second quarter of the XVI century], Uzhgorod : Drukarnya: «Novina», 296 s. (in Ukrainian).

Nary'sy' istoriyi Zakarpattya. T. I. (vid najdavnyshy'x chasiv do 1918 roku) [Essays on the history of Transcarpathia. Volume I. (from ancient times to 1918)], 1993. Red. Ivan Granchak, Uzhgorod : «Gosprozrazunkovy'j viddil redakciyno-vy'davny'chy'j viddil Zakarpats'kogo oblasnogo upravlinnya po presi», 436 s. (in Ukrainian).

Nary'sy' istoriyi Zakarpattya. T. II. (1918 – 1945) [Essays on the history of Transcarpathia. Volume II (1918 – 1945)], 1995. Red. Ivan Granchak, Uzhgorod : «Zakarpattya», 663 s. (in Ukrainian).

Paly'nochka: zapracuyvala Persha Zakarpats'ka Paly'ncharyna. Mukachevo.net. [Palinochka: the First Transcarpathian Palincharya has started working] [Online]. Dostupno: <http://www.mukachevo.net/ua/news/view/368075> (data zvernennya : 17.05.2022). (in Ukrainian).

Pap, Stepan, 2003. Istoriya Zakarpattya, tom III [History of Transcarpathia, volume III], Ivano-Frankivs'k : «Nova Zorya», 648 s. (in Ukrainian).

Pohlebkina, V. V., 1991. Istoriya vodki (IX – XX vv.) [History of vodka (IX – XX centuries)], Moskva : Inter-Verso, 228 s. (in Russian).

Postanovlenie # GKO-562ss ot 22 avgusta 1941 g. Moskva, Kreml' «O vvedenii vodki na snabzhenie v Dejstvujushhej Krasnoj Armii». Nekotorye statisticheskie materialy po istorii Vtoroj mirovoj vojny [Resolution № GKO-562ss of August 22, 1941. Moscow, Kremlin "On the introduction of vodka for supply in the Active Red Army." Some statistics on the history of World War II]. [Online]. Dostupno: http://teatrskazka.com/Raznoe/PostanovGKO/194108/gko_0562.html (data zvernennja : 17.05.2022). (in Russian).

Potushnyak, Fedir, 2005. Zakarpats'ka ukrayins'ka etnografiya. Znachennya, istoriografiya, zavdannya, problemy' ta yix vy'rishennya, elementy' ta yix rozmishhennya [Transcarpathian Ukrainian ethnography. Meaning, historiography, tasks, problems and their solutions, elements and their location], Ty'vodar, M.P., Zhy'ttya i naukovi poshuky' Fedora Potushnyaka, Uzhgorod: «Grazhda», s. 163–268. (in Ukrainian).

Py'skach, Ol'ga, 2008. Arxayizaciya leksy'ky' v suchasnij zakarpats'kij govirci [Archaization of vocabulary in modern

Transcarpathian dialect], Suchasni problemy` movoznavstva ta literaturoznavstva, Vy`p. 12 : Ukrayins`ka dialektna leksy`ka yak ob'yekt slovny`karstva ta lingvogeografiyi, s. 165–167. (in Ukrainian).

Ron, Severin', 1936. Promyshlenost' Podkarpatskoj Rusi v' godah' 1919 – 1936 [Industry of Subcarpathian Russia in the years 1919 – 1936], Podkarpatskaja Rus' za gody 1919 – 1936, Uzhgorod, s. 53–56. (in Russian).

Shul`ga, I., 1962. Social`no-ekonomichne stanovy`shhe Zakarpattya v drugij polovy`ni XVIII st. [Social and economic settlement of Transcarpathia in the second half of the XVIII century], Uzhgorod, 184 s. (in Ukrainian).

Socializm v belyh perchatkah ne strojat [Socialism in white gloves is not built]. [Online]. Dostupno : <https://aizentt.livejournal.com/38117.html> (data zvernennja : 17.05.2022). (in Russian).

Strabon, 1964. Geografija v 17 knigah [Geography in 17 books], Leningrad : Nauka, 957 s. (in Russian).

Ty`vodar, My`xajlo, 2011. Etnografiya Zakarpattya: istory`ko-etnografichny`j nary`s [Ethnography of Transcarpathia: historical and ethnographic essay], Uzhgorod: «Grazhda», 416 s. (in Ukrainian).

Udvari, Ishtvan, 2005. Rusy`ns`ki zherela urbars`koyi reformy Mariyi Tery`ziyi [Ruthenian sources of Maria Theresa's urban reform], Nyiregyhaza : «SZANTO», 129 s. (in Ukrainian).

Ukaz Prezy`diyi Verxovnoyi Rady` Ukrayins`koyi RSR 20 travnya 1985 «Pro zaxody` po posy`lennyu borot`by` proty` py`yaczstva i alkogolizmu, vy`korenennyu samogonovarinnya». Verxovna Rada Ukrayiny`. Oficijny`j vebportal parlamentu Ukrayiny` [Decree of the Presidium of the Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR of May 20, 1985 "On measures to strengthen the fight against drunkenness and alcoholism, the eradication of home brewing." Verkhovna Rada of Ukraine. Official web portal of the Parliament of Ukraine]. [Online]. Dostupno : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280-11#Text> (data zvernennya : 17.05.2022). (in Ukrainian).

Zhatkovy`ch, Yuriy, 2007. Etnografy`cheskij ocherk ugro-russky`x [Ethnographic essay of the Ugro-Russin], Uzhgorod : «My`stecz`ka liniya», 2007, 392 s. (in Ukrainian).

Pavlo Leno

Candidate of History, Docent of the Department of the Archaeology, Ethnology and Cultural Studies,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

DISTILLING IN TRANSCARPATHIA (AN ATTEMPT AT HISTORICAL AND ANTHROPOLOGICAL ANALYSIS)

This paper analyzed the history of local palyncharstvo (production of distillates) in Transcarpathia. Palynka (moonshine) is an important element of the everyday and festive life of Transcarpathians, and private palyncharstvo promotes tourism, although the region is generally better known for wine. In general, we can identify several significant periods of its development. It has passed the stages of «korchazhny», «manufactory,» and «industrial commodity» production. During the latter, the Soviet government established a state monopoly on producing alcoholic beverages and, at the same time, stimulated the growth of its consumption by the population. As a result, domestic palyncharstvo was born and flourished in the region, even though this activity was banned. However, the economic benefits of illegal home distilling were too important a factor for Transcarpathians, as alcoholic beverages became an essential means of profit, natural exchange, and payment for certain types of work, services, or goods. As a result of the factors mentioned above, homemade palyncharstvo became a traditional occupation of the local population for a short period, which used to be exclusively consumers and not producers of palynka. Modern Transcarpathian palyncharstvo has a strong potential as an object of anthropology studying and in the domestic market, which in the conditions of saturation of the alcohol market with low-quality alcoholic beverages can only be pleasant news. However, to realize this opportunity, it is necessary to finally solve the problem of this activity legalization and create such tax conditions that will allow most private farmers to come out of the «shadow.»

Keywords: history of homebrewing, palinka/vodka, Transcarpathia, economics and technology of home distillate production, moonshiners.

ІЛЮСТРАЦІЇ

Фото 1. Ритуальний баранчик (1 ст. н/е. з с. Мала Копаня). Фото Володимира Мойжеса.

Фото 2-3. Канфарос і кратер для вина (1 ст. до н/е – 3-4 ст. н/е з с. Мала Копаня та Лужанка).
Фото Володимира Мойжеса.

Фото 4-5. Корчаги (3-4 ст. н/е з с. Мала Копаня та Лужанка). Фото Володимира Мойжеса.

Фото 6. Дистиляційний пристрій із Спішського Швертку (Словаччина). *Взято з статті* : Кобаль, Йосип, 1996. Дистиляційний пристрій бронзового віку із Чопівців. *Екзиль. Науково-мистецький часопис*, Вип. 1, с. 12.

Фото 7. Дистиляційний пристрій з поселення Тепе-Гавра (Ірак). *Взято з статті* : Кобаль, Йосип, 1996. Дистиляційний пристрій бронзового віку із Чопівців. *Екзиль. Науково-мистецький часопис*, Вип. 1, с. 12.

Фото 8. Реконструкція процесу дистиляції в епоху бронзи. *Взято з статті* : Кобаль, Йосип, 1996. Дистиляційний пристрій бронзового віку із Чопівців. *Екзиль. Науково-мистецький часопис*, Вип. 1, с. 11.

Фото 9. Сучасна корчага для вина. Фото автора.

Фото 10-11. Хрест тверезості біля церкви в с. Білки. На хресті наступні надписи : «Хрест переміг поганство, хрест переможе п'янство» та «Пам'ятник братство тверезості отриманий від Папи Пія ІХ в 1874 р.». Фото Віктора Стинича.

Фото 12. Самогонний пристрій (м. Ужгород). Фото автора.

Фото 13. Самогонний пристрій (с. Люта). Фото автора.

Фото 14. Самогонний пристрій (с. Великий Раковець). Фото автора.

Фото 15. Самогонний пристрій (с. Онок). Фото автора.

Фото 16. Самогонний пристрій (с. Білки). Фото автора.

ТРАДИЦІЙНЕ НАРОДНЕ ВБРАННЯ У ФОЛЬКЛОРІ ЗАКАРПАТТЯ

Василь Коцан

доктор історичних наук, директор Комунального закладу «Закарпатський музей народної архітектури та побуту» Закарпатської обласної ради, доцент кафедри археології, етнології та культурології,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород.

E-mail: vasilkotsan@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-0644-9725>

У статті на базі наявної літератури, архівних та польових етнографічних джерел проведено комплексний аналіз значного масиву фольклорного матеріалу, в якому оспівуються складові традиційного народного жіночого та чоловічого вбрання Закарпаття. Дослідження обрядової ролі одягу, його місця в фольклорі є одним із пріоритетних завдань сучасних етнографів, краєзнавців. Дана проблематика маловивчена й вимагає подальших досліджень. Робота має міждисциплінарний характер, адже написана на стику етнографії, фольклористики та краєзнавства. Автором наводиться чимало народних пісень, приказок та прислів'їв, у яких йдеться про особливості виготовлення, матеріал, способи одягання і носіння, та ставлення до складових народного одягу Закарпаття. Окрема увага звертається на процесі виготовлення тканини в домашніх умовах, оздобленні одягу. На початку виділяються й описуються фрагменти пісенного фольклору про пошиття та оздоблення вишивкою сорочок, їх вікової та соціальної функцій. Серед складових жіночого вбрання у піснях найчастіше згадуються спідниці, хустки, прикраси та взуття. Всі вони, як і сорочка, виступали важливим соціальним маркером. Пісня є джерелом вивчення й чоловічого одягу, зокрема сорочок та головних уборів. Оздоблені капелюх були гордістю парубків та чоловіків. Особливу увагу у статті приділено весільним пісням, у яких йдеться про дозвілля молоді, сватання, плетіння барвінкових вінків та весільної палиці. Часто народне вбрання зустрічається в колядках та щедрівках. До сучасних поколінь особливості народного вбрання краю передаються й через прислів'я, приказки та повір'я, в яких знаходимо синонімічні ряди «свій-чужий», тематичні групи «багатство і бідність», протиставлення «дурний – розумний», ставлення до ледарів та брехні.

Ключові слова: народне вбрання, фольклор, пісня, прислів'я, приказка, повір'я, сорочка, спідниця, хустка, прикраса, взуття, капелюх, вінок.

Постановка проблеми. Обрядовість народу відображає світорозуміння та світоглядні засади, рівень соціально-економічного розвитку суспільства, а також є однією із етновизначальних ознак. В обрядовій культурі будь-якого народу важливу роль відіграє традиційне вбрання. Вивчення ролі та значення народного одягу у звичаях, обрядах, фольклорі дає можливість з'ясувати походження та особливості побутування деяких його форм, а в окремих випадках допомагає розкрити і сутність обряду.

Польові етнографічні дослідження на теренах Закарпатської області показують, що знання, які стосуються використання традиційного вбрання в обрядах та звичаях, слабо збережені у пам'яті респондентів. Досить часто можна почути про використання в обрядах сорочки, хустки, поясу. Поряд з тим більшість респондентів не знає змісту цих дій, тільки посилаються на те, що так робили їхні предки. Саме тому будь-які, навіть найменші, дослідження даного аспекту народного вбрання є важливим завданням сучасних етнологів, народознавців, краєзнавців. Здобуті знання можуть бути використані у відтворенні елементів традиційних народних обрядів, музейній діяльності тощо [Коцан, 2021, с. 305].

Метою даного дослідження є спроба аналізу різноманітних фольклорних джерел на предмет вивчення конструктивних особливостей та деталей оздоблення традиційного народного вбрання Закарпаття.

Аналіз останніх публікацій і досліджень. Важливим джерелом для дослідження даної проблематики послужили польові етнографічні матеріали

автора, зібрані в експедиціях та наукових відрядженнях. Відомості з різних етнографічних районів краю систематизовані та введені в окремі зошити. У даному дослідженні використано фольклорні матеріали, записані автором на Рахівщині [Зошит № 5], Іршавщині [Зошит № 1], Виноградівщині [Зошит № 6] та Великоберезнянщині [Зошит № 7]. Під час експедицій, організованих Закарпатським музеєм народної архітектури та побуту, було зафіксовано та опрацьовано чимало рукописних матеріалів. Серед них й ті, що містять описи різних обрядів, записи народних пісень, приказок прислів'їв [Звичаї..., 2015]. Впродовж 2011-2013 рр. науковими співробітниками ужгородського скансену польовий етнографічний матеріал збирався на Рахівщині. За результатами його опрацювання було сформовано окремих рукопис «Фольклор гуцулів Рахівщини» [Сологуб-Коцан, 2013].

У відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. Стефаника НАН України зберігається фонд Я. Головацького. Для даного дослідження цінним є запис «Сборник народних пісень» [Головацький, Опис 754, Од. зб. 52, 132 с.]. У ньому міститься чимало пісень, у яких є відомості про ту чи іншу складову народного жіночого чи чоловічого вбрання.

Цінний матеріал з досліджуваної проблематики міститься в архіві Лабораторії етнографії, фольклористики та краєзнавства імені М.П. Тиводара Ужгородського національного університету. Нами було опрацьовано різноплановий матеріал (реферати, дипломні роботи, щоденники польових етнографічних матеріалів) [Меркло, 1997; Олексик, 1967; Щоденник

Ж. Ю. Навер; Щоденник О.В. Янковської].

При дослідженні локальних особливостей народного вбрання Закарпаття нами використано ряд публікацій етнографічного та краєзнавчого характеру. Певний внесок у вивчення традиційного народного одягу українців Карпат, в тому числі західної частини Закарпаття, зробив Ю. Жаткович (1855 – 1920) [Жаткович, 2007, с. 120–122]. Цінний фольклорний матеріал про народний одяг краю знаходимо в публікаціях Ф. Колесси [Колесса, 1938, с. 49–149; Колесса, 2009, с. 166–272], В. Гнатюка [Колядки і шедрівки, 1914], а також чеських дослідниць народної культури М. Тумової [Тумова, 1924] та А. Кожмінової [Kožminová, 1922].

У 1946–1947 рр. в Закарпатті працювало кілька фольклорно-етнографічних експедицій Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР та Інституту етнографії АН СРСР (м. Москва). Одним із учасників експедицій був український етнограф І. Ф. Симоненко. 1948 року у журналі «Советская этнография» він публікує статтю «Свадебные обряды в Закарпатской области», де подано коротку характеристику традиційного весільного вбрання та наведено 151 коломийку, в яких оспівано елементи весільного вбрання [Симоненко, 1948, с. 125–141]. 1957 року І. Ф. Симоненко видає монографію «Соціалістичні перетворення у побуті трудящих села Нересниці Закарпатської області» [Симоненко, 1957]. Окремий розділ цієї праці присвячений характеристиці традиційного народного вбрання жителів села Нересниці Тячівського району.

З публікацій радянського періоду, які дотичні до проблематики нашого дослідження, варто виділити наукові розвідки О. Ф. Командрова [Командров, 1959, с. 82–88], М. І. Парлага [Парлаг, 1972, с. 46–49], О. В. Полянської [Полянська, 1976 (а), с. 23–29; Полянська, 1976 (б), с. 65–68], К. І. Матейко [Матейко, 1977], О. Никорак [Никорак, 1988], Г. Стельмашук [Стельмашук, 1989, с. 94–109]. Із праць сучасних дослідників народного вбрання нами використано публікації місцевих істориків, етнографів, краєзнавців і мистецтвознавців: М. П. Тиводар [Тиводар, 2010], Р. І. Пилипа [Пилип, 2012], І. Грибанича [Грибанич, 1995], М. Білак [Білак, 2017; Білак, 2019], Д. Болдижара [Болдижар, 2016] та О. Дутчук [Дутчук, 2011].

Тема народного вбрання краю піднімалась й в публікаціях відомих фольклористів, які в різні роки збирали народні пісні, приказки, прислів'я у селах Закарпаття. У цьому плані значну роботу здійснив В. Гошовський. На початку 1960-х років він подав зібрані та упорядковані ним польові матеріали музичного фольклору Закарпаття до видавництва «Музична Україна». 262 мелодії були доповнені фундаментальною вступною статтею. У 2003 р. Львівська науково бібліотека імені Василя Стефаника перевидала українською мовою збірник Володимира Гошовського [Гошовський, 2003]. У 2002 році відомий фольклорист, літературознавець Микола Мушинка у Пряшеві видає збірку звукових записів фольклору Закарпаття із архіву Івана Панькевича [Мушинка, 2002]. Автентичні тексти народних пісень, зібрані впродовж 2005–2007 років у Міжгірському,

Воловецькому, Рахівському та Тячівському районах, упорядковані та видані у 2007 році Михайлом Завадяком та Дмитром Попом [Русинські співанки, 2007].

Серед місцевих фольклористів та музикознавців заслуговують на увагу публікації Івана Хланти та Віри Мадяр-Новак. У книзі «Коломийкарі Закарпаття» І. В. Хланта зібрав кращі твори коломийкарів краю ХХ – початку ХХІ ст. Тут представлено біографії та фрагменти літературного доробку понад 40 самодіяльних авторів [Хланта, 2017]. Велика заслуга у вивченні музичного мистецтва Закарпаття належить Вірі Мадяр-Новак. Нею у порядку значний фольклористичний матеріал. У 2019 році видано перший том «Антології наукової думки про народну музику Закарпаття», чим започатковано публікацію розпоршених та малодоступних музично-етнографічних досліджень і матеріалів, присвячених вивченню народної музики краю [Антологія, 2019].

Пісенний фольклор лемків, в тому числі Закарпаття, збирали О. Фабрика-Процька [Фабрика-Процька, 2013] та К. Чаплик [Чаплик, 2012]. У плані порівняння з іншими регіонами України, нами використані публікації Л. Орел [Орел, 1996] та В. Шеремети [Шеремета, с. 2015]. Так, у статті В. Шеремети описано лексику на позначення назв жіночого одягу, взуття й прикрас, яка, окрім номінативної функції, виконує і стилістичну, оскільки є одним із компонентів створення мовного образу жінки та відтворення культурного стереотипу «гарна жінка» в текстах українських народних пісень.

Обрядовий фольклор про народне вбрання Закарпаття подається й в ряді публікацій автора цієї статті. Окремі з них присвячені таким складовим одяговим комплексам як сорочки [Коцан, 2016, с. 324–342], прикраси з бісеру [Коцан, 2015, с. 268–291] та взуття [Коцан, 2018 (б), с. 24–34]. Нами досліджувались й вікова [Коцан, 2014, с. 89–104] та обрядова роль одягу [Коцан, 2018 (а), с. 854–865; Коцан, 2018 (в), с. 94–125].

Виклад основного матеріалу. Народне вбрання – витвір декоративно-прикладного мистецтва. Всі складники народного одягу позначені фантазією народного майстра, позбавлені випадкового і штучного. У численних народних піснях, приказках, прислів'ях зустрічаються відомості про те, хто і як виготовляв одяг, з якої сировини, як його носили, як до нього ставилися люди. Зокрема, відбилися такі процеси, як прядіння, тkania, оздоблення одягу, а також його крій, назви окремих деталей. У минулому власноручне виготовлення одягу з домотканого полотна чи сукна було звичним явищем. Майже в кожній сільській хаті стояв ткацький верстат. У кожній родині, і в заможній, і в бідній, мати привчала дочок змалку прядати, ткати, вишивати. Довгими осінніми та зимовими вечорами прядли дівчата вдома і на вечорницях, вишивали, пасучи худобу, а під час роботи багато співали, складали пісні про своє життя і працю [Коцан, 2021, с. 366; Орел, 1996].

Прядіння, виготовлення тканини в домашніх умовах, пошиття та оздоблення одягу – виснажлива праця, яку майже повністю виконували жінки. Особливо було важко їм у великих сім'ях, нерідко

доводилося працювати ночами:

*Не виспалась наша дівочка,
Усю ніч не спала, біль сукала,
По горі ходила, біль білила,
Та до теї белі говорила:
Ой, беле ж моя, тонесенька,
Кому, ти, будеш вірнесенька?
Чи я тебе, беле, не білила?
Чи я тебе, беле, не золила?
Я над тобою, беле, сиділа,
І всю Петрівочку просиділа.
А я тебе, беле, шануватиму,*

На великий празник одіватиму [Зошит № 6, с. 3].

Головним невід'ємним складником народного вбрання є **сорочка**. Кожна дівчина ще задовго до одруження готувала собі згідно звичаю якомога більше сорочок, вкладаючи в цю роботу свій мистецький хист і вміння. Пізніше, потрапляючи в чужий дім, до свекрухи, молода жінка вже не мала часу вишити собі сорочку. Тим-то весільну сорочку, вишиту ще замолоду, старі жінки ще й тепер часто зберігають як найдорожчу пам'ятку, показуючи її дітям, онукам і залишаючи собі на смерть.

Пошиття жіночої сорочки вимагало значних затрат сил і часу. Адже потрібно було посіяти коноплі, зібрати їх, вимочити, підготувати до пряжі («стіпати», «здиргати»), спрясти повісимо, змотати його, прозолити, поснувати, виткати полотно, відбілити його на сонці і лише тоді братися до пошиття сорочки [Коцан, 2021, с. 366; Никорак, 1988, с. 47; Никорак, 2003, с. 350]. Про цей процес співається у народній гуцульській пісні:

*Ой, ростіть, ви конопельки,
Високі, тоненькі.
Щоб із вас можна
Напрясти ниточки тоненькі.
Напряла з них Оленочка
Ниточки тоненькі.
Нічками не спала,
Ой, тоненько пряла
Та вішила сороченьку,
Щей повішувала* [Ерстенюк, 2003, с. 6].

На Міжгірщині побутувало ряд пісень, у яких оспівувався довготривалий процес виготовлення полотна в домашніх умовах та пошиття з нього сорочок:

ОЙ, У ЛУЗІ, ПРИ ДОРОЗІ

*Ой, у лузі, при дорозі, береза ся вила,
Дівчинонька чорноока коноплі мочила.*

*У мочило положила, каміньом їх приложила,
Щоб она з них по вечорах тонку нитку вила.*

*Пряла вона конопельки на тонкі ниточки,
Щоб виткати полотенеце на білі сорочки.*

*Коли тую сорочечку вона вишивала,
То до тої сорочечки серце й душу дала.*

*Хлопець тую сорочечку від милої прийняв
І за гарну сорочечку ім'я своє їй дав* [Хланта, 2017, с. 91].

Дівчата оздоблювали свої сорочки пишною вишивкою. Про поширення вінокподібного орнаменту в оздобленні сорочок жителів сіл долини р. Тересви свідчить коломийка, що побутувала у с. Біловарці Тячівського району:

*Сорочиця вишивана: вінці по ній вінці,
Носить легінь подарунки молодинькуй дівці*
[Пилип, 2009, с. 146].

Досить часто сорочки для своїх дочок вишивали мами. Дівчата дуже берегли їх як оберіг, й дякували мамі за турботу. На Тячівщині побутувала пісня «Я наділа сорочину»:

*Я наділа сорочину, мама ж вишивала.
Вишивала, примовляла, щоб долю я мала:*

*- Носи, доню, сорочину, бо тобі пасує.
На ній вишиті квіточки – як весна квітує.*

*А я свою вишиванку д'серцю пригортаю
Й свою матінку рідненьку за це вихваляю:*

*- Ваша, мамо, сорочина мене зігрівас
І від зла й усяких бід мене захищає* [Хланта, 2017, с. 159].

Наявність у дівчини кількох, оздоблених вишивкою, сорочок засвідчувала її багатство. У селах Кам'яниця, Оріховиця, Невицьке Ужгородського району побутувала пісня «А в богацьких дівочок по шістнадцять сорочок»:

*А в богацьких дівочок по шістнадцять сорочок,
А у мене однейка на каждый день білейка.
Вечором замочу, до півночі полочу,
А на рано вберуся, ідуть хлопці, сміються* [Коцан, 2018 (а), с. 857].

Пишно оздоблена сорочка була гордістю парубка. Найчастіше її шили дівчата для своїх хлопців. У селах Усть-Чорна, Лопухів, Руська Мокра Тячівського району дівчата при цьому співали:

*Та ци мы дві цимборочки, ци мы дві, ци мы дві,
Шийме собі сорочини, любочкови обі.
Та ти будеш цільковати, а я буду шити,
Тебе буде брати грати, а мене – любити.
Тебе буде брати грати лиш у недільочку,
Мене буде та любити за білу сорочку*
[Гошовський, 2003, с. 124; Коцан, 2016, с. 338].

У селах Ужанської та Турянської долини дівчата та жінки носили широкі **спідниці** («кабати»), зібрані у складки («фалди»). Виготовлення такої спідниці та належне, довготривале збереження складок було трудомістким процесом. У селі Раково Перечинського району спідниці з «фалдами» згадуються в піснях:

*Ой, шие мі ся кабат на широкі фалди,
Любить мене фраїр, не знам, ци до правди*
[Колесса, 1938, с. 79].

У селі Микулівці, що на Мукачівщині, побутувала пісня «В Микулівцях бубен били». В ній згадуються гарні хлопці («фраїрики»), яких дівчата просять купити їм спідниці («кабати»):

*Фраїрику сякий-такий,
Купив бись ми катран дакий,
Хоть червеный шей-гой, хоть зелений,
Фраїрику прославлений* [Болдижар, 2016, с. 57].

Хустка у фольклорі. Дівчата і молодиці, як жартували в селах Розтоки, Видричка, Богдан, Луги, Білин – «з претензією», пов'язуючи хустку, один кінець опускали вниз, а другий – піднімали до вуха, або загинали над чолом хустку вверх. Про це кепкували у коломийці:

*Ой, верчена дарабчина,
Верчена, верчена,
Та шо дівці помагає
Фустка закочена?* [Зошит № 5, с. 7; Коцан, 2021, с. 367].

У народній пісні «Як ішов я з Дебрецина» згадується вишивана хустка. Її хлопцеві найшов на дорозі й вона йому припала до душі, бо оздоблена вишивкою:

*Як ішов я з Дебрецина до Хусту,
Та й найшов я вишиваную хустку.
Ой, чи мила, чи не мила їй шила,
Лем би вона, лем би вона – вишиваная біла* [Болдижар, 2016, с. 89].

Своє відображення в піснях знайшли й **народні прикраси**. У селах пониззя р. Терембі дівчата у відповідь на залицяння хлопців казали:

*На високій полонині пасе овець тристо,
Кить ня хочеш, хлопче, брати, купи ми монисто* [Гошовський, 2003, с. 180].

На Рахівщині хлопці часто дарували дівчатам намисто взамін на якусь річ, зокрема вишиту сорочку. Про це йдеться у народній пісні:

*Ой, Василю, Василю, сорочку ти вишию,
Купи ми намистину на біленьку шию* [Головацький
Сборник, с. 102].

У закарпатських гуцулок значного поширення набули перстні із міді, латуні, срібла. Крім того, побутовали інкрустовані намистом або кольоровою пастою дерев'яні перстні («перстеники») та браслети, інкрустовані цинком або оловом. У межах Закарпаття вони побутовали лише в гуцулів. Кожна дівчина мріяла про подарунок у вигляді перстня від хлопця:

*Ой, кувала зозулечка, сіла на каменець,
Казав любко, шо ми купит золотий перстенець.
Ой, кувала зозулечка, сіла на бочку, на бочку,
Казав милий, шо ми купит золоту обручку* [Зошит
№ 5, с. 8].

У жартівливій пісні дівчина згадує свій перстень, який вона дала музикантам аби ті їй заграли:

*Ей, мала я перстеночок, мала.
Вчера я го музикантам дала.
А ви мені, музиканти, грайте,
Хоть ми назад перстеночок дайте* [Антологія,
2019, с. 123].

Поряд із прикрасами невід'ємною складовою народного вбрання Закарпаття було **взуття**. Воно

пройшло тривалий шлях свого розвитку. Форми і матеріал, техніки виконання, художнє вирішення взуття, як і одягу в цілому, виникли та розвивались залежно від природних умов, характеру господарської діяльності, економічного становища населення. Вони були показниками соціального статусу людини, у них знаходили відображення народні звичаї, моральні норми тощо. Оспівувалось взуття й у піснях.

Основним видом взуття на Закарпатті були постолі. На початку ХХ ст. у гуцулів Рахівщини поширились вовняні шкарпетки («капчури»), які одягали до постолів. Вони неодноразово ставали складовими народних коломийок:

*Та нікого так не люблю, як тону Олену,
Віплела ми капчурику з самого берлену.
Та плела я капчурику, та вломила м шпильку,
Ни доплела м капчурику, пробач ми, Васильку* [Зошит № 5, с. 9].

Крім постолів, гуцули носили «личаки», виготовлені із лика липи або берези. Вимочене лико рубали ножом на смужки («чіблянки»), із яких плели личаки. Їх носили найбідніші селяни. Замість вовняних у них використовували клочані волокни. Про них у народній пісні співається:

*Був дід фряжка [жебрак], була в него солом'яна
ташка,
Постоли – личаки, а волокни – клочаки* [Коцан, 2018
(б, 1989, с. 62)].

З кінця ХІХ ст. заможні селяни почали одягати шкіряні чоботи. Для селян чоботи завжди були мірилом достатку, престижним предметом, тому вони намагались їх придбати. Про чобітки мріяла не одна дівчина й молодиця. Щоб їх придбати, не раз йшли на далекі зарібтки. Про це співається у народній пісні «На зарібки»:

*Як я піду на зарібки,
На далеку баню [шахту],
Куплю любці чоботята,
а собі крисаню [капелюх]* [Грибанич, 1995, с. 129].

Бідні дівчата не завжди могли дозволити собі купити чоботи, а хлопці часто жартома до них співали:

*Ой, дівочко-відданице, нащо боса ходиш,
Чому собі чоботята в літі не заробиш?
Ой, складімся, легіники, хоть по жмени вівса,
Купім дівці чоботята, най не ходит боса.
Купи, дівко, чоботята, та не ходи боса,
Тай велику жебаловку – утирати носа* [Русинські
співанки, 2007, с. 90].

На Міжгірщині побутовала пісня «Дівка боса»:

*Коло броста дівка боса сніжок побродила,
Купив би-м їй чоботята, коби ня любила.*

*Купив би-м їй чоботята, купив би-м їй двої,
Коби она розказала всі секрети свої.*

*Ой, ти дівко молодинька, ти не ходи боса,
Най ти ніжки не обмивать студенька роса* [Русинські співанки, 2007, с. 53].

Досить часто хлопці кепкували з дівчат, що хизувались своїми черевиками («топанками»):

*Ой, парадна відданиця йшла бы на фашанки
[танці],
Намастила губы боксом, пудером – топанкы
[Коцан, 208 (6), с. 30].*

Всі види взуття традиційно одягали на шкарпетки («капчурі»), про які теж знаходимо відомості в фольклорі:

*Ой, нікого та ни люблю, як тону Гафію,
Виплете ми капчурики на Святу Неділю.*

*Ой, нікого так не люблю, як тону Анницю,
Виплете ми капчурики на Богородицю [Русинські
співанки, 2007, с. 291].*

На Західній Україні, в тому числі Закарпатті, вживався термін «файний», який підкреслював красивий зовнішній вигляд чоловіка: «Я в цього тазди гречна таздиня... Видимо на ній файні чоботи» [Колядки і шедрівки, 1914, с. 224; Шеремета, с. 55].

У коломийці оспіване й чоловіче вбрання. У селі Новоселиця Міжгірського району побутували пісні про важливість для дівчини пошиття для свого хлопця **сорочки**:

Сорочина памутова

*Сорочина памутова, а рукави – так же.
- Ци любиш ня, дівко біла? – Люблю тя. А як же?
Ой, тону би кошарицю уже час рубати,
на милого сорочину памутову дати.
Сорочина памутова, а на ній бовтиці,
Побилися на Федорі дві рідні сестриці.*

Порадьмесья молодиці

*Порадьмесья, молодиці, порадьме-порадьме
Та мы своєму миленькому сорочину зладьме.
Йо, твоє бде полотенце, а я буду шити –
Тебе буде у танок брати, а мене любити.
Тебе буде у танок брати лиш про слабочку,
А мене бде любиточки за білу сорочку [Коцан,
2021, с. 375; Русинські співанки, 2007, с. 30–33].*

Не кожна дівчина вміла вишивати різноманітні орнаментальні композиції. Тому доволі часто оздобити вишивкою сорочку своєму майбутньому нареченому просили старших жінок. З цього приводу на Ужгородщині та Перечинщині співали:

*Глядала вна прачку, добру шовачку,
Жеби му вишила на кошулі птачка [Колеса, 1938, с.
123].*

Одним із елементів чоловічого вбрання, оспіваних у піснях, є традиційні головні убори – **шапки** («крисані»):

*Ой, Василю, сиди в былю, а я – в малинничу,
Та подай ми крисанину, най тя закосичу.
Та подай ми крисанину, я ї не загублю,
Та най я тя закосичу, бо дуже тя люблю
[Русинські співанки, 2007, с. 311].*

Гарно оздоблений капелюх був гордістю парубка та чоловіка. У селі Раково Перечинського району

побутувала коломийка:

*Ужем ся йоженив, ужем ся поцешив,
Же я свій калапок на клинок повісив,
На клинок, на клинок, на май вишній кілок,
Жеби люде знали, що я за парубок [Колесса, 1938,
с. 120].*

У гірській місцевості краю в літній період чоловічі шапки оздоблювали квітами, про що співається у пісні «Відки косиця»:

*Ой, у мого милянького, у мого любочка,
Головонька кучирява, вишита сорочка.*

*Ой, лигіню молодинький, відки в тя косиця?
Вирвала ми из городця файна молодиця.*

У селі Бобовище Мукачівського району побутувала пісня «Миля моя задрімала», у якій йдеться про втрату хлопцем пера з капелюха:

*Миля моя задрімала, гей, задрімала я заснав,
Кий си фрасик з капелюха, гей, з капелюха перко
зняв.*

*Тото перко само піло, гей, само піл в півночі,
Пан бог знає де я буду, гей, де я буду сеї ночі
[Болдижар, 2016, с. 35–36].*

Досить часто хлопці забували на вечорницях або при зустрічах з дівчатами свої капелюхи, а відтак їх губили. Це теж оспівано в народному фольклорі:

*Ой, скочив я з оборога: «Будь, дівко, здорова!»
Схопила ми клібанину голуза сливова.*

*Ой, любі-молодиці, бійте ви ся Бога,
Я загубив клібанину коло оборога.*

*Я загубив клібанину та й кавалок свічки,
Глядаючи молодиці попід оборіжки.*

*Та воліє клібанина навіки пропасти,
Як ми ає дівка біла бити у напасти [Русинські
співанки, 2007, с. 56].*

Окрему увагу звертаємо на **весільні пісні**. У багатьох із них йдеться про дошлюбне дозвілля молоді, залицання хлопців до дівчат. Молоді легіні часто обіцяли дівчатам купити різні подарунки, зокрема й складові традиційного народного вбрання. Яскравим свідченням цього є пісня «Купив би-м ти», що побутувала на Міжгірщині:

*Купив би-м ти, дівчинонько на голову віночок,
Оби-сь зо мнов спала нічку на понидільочок.
Купив би-м ти, дівко біла, на шию пацьорочок,
Коби-сь зо мнов спала нічку, тону на вівторочок.
Купив би-м ти, дівко біла, півку испереду,
Та вби-сь зо мнов нічку спала, на тону середу.
Купив би-м ти, дівко біла, дащо такої тепирь,
Та вби-сь зо мнов спала нічку з середу на четверь.
Убрав би-м тя, дівко біла, як красну косицю,
Коби-сь зо мнов нічку спала, на тону п'ятницю.
Не гнав би-м тя, дівко біла, нигда на роботу,
Та вби-сь зо мнов нічку спала, на тону суботу.
Убрав би-м тя, дівко біла, як красну лилю,
Коби-сь зо мнов нічку спала, на тону неділю.*

У народних піснях зустрічаємо й рядки, де дівчата просять хлопців купити їй щось:

*Купи мені чоботята та й нові калоші,
Доти тебе, хлопча, люблю, доки маєш гроші*
[Русинські співанки, 2007, с. 58; 86].

Чимало народних пісень складено хлопцями про гонорових дівчат:

*Чим ся, дівко, гоноруюси та чим величаєси,
Та чи не тов сорочинув, що ї позичаєси?*
*Чим ся, дівко, гоноруюси, може чорнов свитов,
Що цигане загубили під зеленов липов?*
*Чим ся, дівко, гоноруюси, чи тими чобітьми,
Що циганка з шатра верла за малими дітьми?*
*Росте в хаці смеречина мало обпалена,
Не така ти, дівко, файна, як перехвалена.*

Однією із перших весільних обрядових дій було сватання. Воно проводилось за домовленістю батьків хлопця і дівчини, котрі, зустрівшись у корчмі, визначали день «сватанок». Зазвичай сватати йшли в неділю, вівторок і четвер, а в «пісні дні» (понеділок, середу і п'ятницю) та в суботу сватів не посилали. Про розподіл весільних обрядодійств за днями тижня свідчить й народна пісня:

*В понеділок вінки виють, бо сі зачинає,
А в вівторок йдуть до шлюбу, бо то так сі має.
А в середу завивають молодицю з дівки.
А в четвер сі походили свати на горілку.
У п'ятницю колачини, молоду дарують.
А в суботу п'ють, співають, бувають, танцюють.
У неділю ще сі сходять, миски розбирають.
В понеділок ще сі сходять, тиждень відбувають*
[Звичаї, традиції, 2015, с. 12].

Важливим передвесільним етапом були заводини. На заводинах мають бути дві жінки, які готують все, що необхідно до вінчання. Спочатку шиють вінки з барвінку. Всі жінки, котрі шиють вінки, латкають:

*Ой, прийди, Боже, до нас, бо у нас тепер гаразд.
Тай ти, Божая Мати, віночки начинати.
Ой, ходила молоденька – весь тиждень,
Назбирала барвіночку – на сись день.*

*Ой, зацвили фіалочки, зацвили та лиш одну
доріжочку лишили.*
*Туди пішла молоденька з легеньком – за нев, за нев
її мамка стихенька.*
*Та чого ти, рідна мамко, ганяєси, ти вже за мнов
порадочки не маєси* [Коцан, 2021, с. 371; Звичаї,
традиції, 2015, с. 13].

Ця пісня повторюється і батькові, і братові, і сестрі. Це прощальна пісня. Під час латкання люди танцювали і пригощались.

До найбільш оспіваних у піснях весільних обрядодій можна віднести плетіння вінків з барвінку. У с. Розтоки Рахівського району побутувала коломийка «Плетіть скоро, дівки, вінки»:

*Плетіть скоро, дівки, вінки, бо вже день біленький,
Бо вже іде за дівчинов хлопець молоденький.
Плетут скоро дівки вінки, барвінок си нищить,
Слава Богу цімборочка з нами нині ище.*

*Плетімо скоро, дівки, вінки та ще й приспівуймо
Та ми свої цімборочці щистьми навірчуймо.
Ой, кінчиймо, дівки, вінки та йдім у таночок,
Бо це перший і останній Марічці віночок.*
[Сологуб-Коцан, 2013, с. 1].

У багатьох селах Закарпаття при плетінні барвінкових вінків до них вплітали часник. Про це свідчить уривок з давньої народної пісні, записаної Філаретом Колесою. Ця пісня показує жаль молодої-сироти, що в такій важкій хвилині немає коло неї матері, яка б благословила її під вінець:

*Ой, красно оно вбране, на посаг посаджене,
Ой, є на нім віночок тай є у нім чісничок.
Убране як панятко, сидит си сиротятко.
Убрали єго люде, добра доленька буде* [Колесса,
2009, с. 262].

Про використання часнику при плетінні весільних барвінкових вінків йдеться й у весільних піснях ясінянських гуцулів:

*Ой, одна ішла, барвінок несла,
Барвінок у віночок.
А друга ішла, чісник несла,
Чісник у віночок.
А третя ішла, позліток несла* [Меркло, 1997,
с. 44].

У лемків Закарпаття побутувала пісня «Зелене пасулиня», в якій йдеться про дівчину, що «ізтратила вінець через цілування»:

*Ой, Марічко, цукрована, цукриком облита.
Кулькось була цілована, туюлько будеки бита.*

*На потоці неє води, упила ї каня,
Ізтратила дівка віниць через цілування* [Чаплик,
2012, с. 97].

Після вінків шиють прапор для весільної палиці («курагова»). Її прикрашали великою і красивою хусткою, квітами, дзвіночками. Все це пришивали на палицю, а на самому вершечку все оздоблювали «калачиком» з муки. Під час виготовлення курагова співали різних пісень:

*Та помагай, Божя мати, мати,
Кураговцю убирати, вбирати,
Та за стріху, місяченьку, за стріху,
Ми шиємо кураговцю на втіху, на втіху.
Та за хмару, місяченьку, за хмару,
Ми шиємо кураговцю на славу, на славу.
Ой, чия то кураговця понад селом йграє?
То нашого молодого, най ся добре має* [Коцан,
2021, с. 372; Звичаї, традиції, 2015, с. 14].

У селі Луг Рахівського району для пошиття весільного прапору куми приносили велику червону хустку, яку пришивали на палицю. Дівчата приносили також нові хустинки («жебаловки») та різнокольорові стрічки («пантелики»). Потім прапор приносили до молодого, де його дошивали куми з друзками і друзками. При пошитті прапору співали:

*Ой, до нас, Боже, до нас, бо у нас тепер гаразд.
Ангели воду носять, Святу Пречисту просять:
Свята Пречиста Мати, приходи до нашої хати,*

Приходи до хати, весілля починати [Дутчук, 2011, с. 196].

Із народної пісні «Закувала зозулечка за звором, за звором» дізнаємось й про весільний вінок, зачіску та повивання голови нареченої хусткою в богданських гуцулів:

*Закувала зозулечка за звором, за звором,
Запалакала дівчиночка у нинька за столом.
Заплакала дівчиночка, тай заголосила,
Ба де тото плетіньчико, шо я го носила.
Ба де тото плетіньчико, шовкова косицьи,
Вчера м була ище дівка, нині – молодицьи.
Вчера м була ище дівка, була м у віночку,
Нині уже молодицьи, хожу у платочку.
Ой, та вінку, ти мій вінку, зелений барвінку,
Та я тебе поносила лиш одну недільку* [Сологуб-Коцан, 2013, с. 9].

Подібні фрагменти з народних пісень про заміну весільного барвінкового вінка на хустку зустрічаються по всьому Закарпаттю. У селі Хижа Виноградівського району співали:

*Уддаєшся, цимборашко.
Ей вінку, каже, вінку та й вінку, та вінку,
Та так-ім тя доносила,
дала-м за ширінку (хустку)* [Щибря, 2019, с. 335].

Елементи народного вбрання виступали маркером зміни сімейного стану дівчат та хлопців. У пісні «Повій вітре, повій буйний» йдеться про чоловічу зачіску:

*Повій, вітре, повій буйний по високій горі,
Та розчеши кучерики на моїй голові.
Доків мої кучерики рідна мамка мила,
Дотів мої кучерики дівчина любила.
Ой, доків я був у мамки, мамчина дитина,
Вили ми си кучерики, як гороховина.
Ой, від коли я перейшов на жіночі руки
Стали мої кучерики, як бобові струки.*

Про переваги життя з мамою у порівнянні з спільним проживанням в домі свекрухи на прикладі наявності тої чи іншої складової народної ноші співали дівчата у пісні «Та доків я була у мамки»:

*Та доків я була в мамки – чоботыта трьоп-трьоп,
А як прийшла до свекрухи – постольята лоп-лоп.
Коли була я у мамки – несла м воду лишков,
Тай то мамка питалася, ци ми ни йи кишко.
Від коли я у свекрухи – ношу коновкама,
Ще й свекруха покрикує – май кивай лабами.
Віддаламси, ни вдаламси, голова ми завита,
Сижу дома, нігде ни йду, ще м до того й бита.
Ой, та тільки м си віддала, аби м була жона,
Чоловік ми наказує – сиди жоно дома.
Ой, якби я, мамко, знала, шо віддані гаразд,
Кричала би м на всю хату – віддавайте зарад.
Ой, якби я, мамко, знала, шо віддані лихо,
Чесала би м жовту косу, тай сиділа тихо* [Сологуб-Коцан, 2013, с. 11].

Заміжні лемкині Великоберезнянщини, які згадували життя до весілля часто співали:

*Кыбы мені ни чипець, не червона хустка
Я би собі погуляла як у воді гуска* [Зошит № 7, с. 7; Коцан, 2015, с. 288].

Згадки про народне вбрання доволі часто зустрічались й в такому жанрі народного фольклору як **колядки та щедрівки**. При проведенні комплексної етнографічної експедиції у селах долини р. Чорна Тиса, що на Рахівщині, нами було опрацьовано ряд рукописних записів. Серед них зошит із традиційними народними колядками та щедрівками («вінчованками»), виявлений у жительки села Кваси Юрашук Ганни Юріївни. Він містить 13 тематичних колядок та 4 щедрівки. У колядці «Дівці» на бесіду викликається красива дівчина. Вона працелюбна, кожен день виконує певний вид робіт:

*Ой, добрий вечір, дівчино пишна,
Пречно, дівчино файна, (ім'я),
Просимо тебе на бесідочку,
На бесідочку, на колядочку.*

...

*А в четвер рано сорочку шила,
сорочку шила, своєму милому,
в п'ятницю рано таночку ткала,
таночку ткала, шовком увивала.*

...

*Вінчуємо тя золотим вінцем,
Золотим вінцем, файним легінцем* [Коцан, 2018 (в), с. 113-114].

У селі Терново Тячівського району вінчувальні колядки з приспівом «Ой, дай Боже!» співались кожному члену сім'ї. У них досить часто йдеться про вінок:

*Із красних цвіток віночок сплетеш, Ой, дай Боже.
И сих до дому мамці понесеши, Ой, дай Боже.*

*Красна дівочко на ім'я Гляно, Ой, дай Боже.
Вінчуємо тя зеленим вінцем, Ой, дай Боже.
Зеленим вінцем, красним молодцем, Ой, дай Боже* [Мигалко, 1931, с. 220].

Складові традиційного народного вбрання краю передані сучасним поколінням й в **прислів'ях, приказках, повір'ях**. Під час польових етнографічних досліджень нами було зібрано чимало подібного фольклористичного матеріалу. Здавна на Закарпатті шанували народний одяг, зокрема вишиту **сорочку**. Вірили, що вона оберігає від усього злого. В усній пам'яті закарпатців ще й нині побутує приказка про людину, якій дуже пощастило: «Родився у сорочці», «Родився у двох сорочках». Кожна господиня старалась аби її сорочки були чистими. Саме ця ознака виступала прикметою чи жінка добра господиня. Про це свідчать прислів'я:

- *Хоть старинька, но біленька.*

- *Біла сорочиця, білі по нув вінці* [Коцан, 2021, с. 375; Зошит № 7, с. 8].

На Виноградівщині та Іршавщині народна традиція забороняла зашивати одяг: «*Не можна на собі зашивати одяг чи пришивати гудзик, бо розум зашиєши (або будеш забудливий)*» [Зошит № 1, с. 6].

Спідниця завжди робила образ жінки спокусливим та яскравим. Усна народна творчість прагнула показати це на прикладі прислів'я:

- *Життя дуже куртоє, оби носити це й довгу сукню.*

- *Ей, парадна відданиця, єдну сукню має, то нарубы, то налище єї вывертаси.*

- *Нигда я тото не вірила, чтобы любост пошкодила, а тепер ми самуй шкодить, бо ня сукня не обходить.*

- *Ей, що мі за кабаті у чотири поли, ей доганять мі фрайр, же не рувний здоли* [Зошит № 1, с. 7; Гошовський, 2003, с. 254; Колеса, 1938, с. 126; Коцан, 2014, с. 92].

Значний обсяг зібраного матеріалу свідчить про те, що в чоловічому вбранні важливу роль відігравали **штани**. Це відбито й в усній народній творчості:

- *Гачі залатай, а довг віддай.*

- *Добре газдував, здолю пачмаги прирізав, а на колінах платав.*

- *Брихня встигне обийти пів світа, докить правда возьме на ся пачмаги.*

- *Пропав як гаті з плота.*

- *Так до діла, як свиня гаті вділа.*

- *Легінь, а зад вишток цуравий.*

- *Така у ня білявина, як дітина царя, така на ні сорочина, як гаті вівчаря* [Білак, 2019, 2020, с. 92].

Часто в народних приказках і прислів'ях зустрічається такі елементи народного одягу як **постоли, чоботи та черевики**:

- *Два чоботи пара, але єден все ся називать старшим.*

- *Ой, черліні чоботята пішли долі ледом, така любка не вінчана, як колач із медом.*

- *Ой, танцюю та танцюю, черевики псую, а що кому до того – сама собі купую.*

- *На високій полонині збилися два танкы, дідо бабу так обкопав, що пірвав топанкы.*

- *Убуюся у черевики тай у білі капці, та піду ся провказати на вічка білявці.*

- *Обуваю постолята на білінські капці, який тото лігінь файний, усе ми на гадці.*

- *Кедь сям уй миленький в ціжемки вбує, іде горі селом, ей вітерець за ним дує.*

- *Не все чижем до чизма пасує, лем так, як серце його вбує* [Зошит № 5, с. 9; Зошит № 6, с. 5; Колеса, 1938, с. 125; Мулеса, 2020, с. 93].

Готуючись до зими селяни шили собі кожухи з овечого хутра. Кожухи вважались символом достатку, заможності, влади, здоров'я. Вони використовувались у багатьох обрядах. Повсюдно на Закарпатті побутував звичай зустрічі молодого матір'ю, одягненою в кожух навиворіт. Побутувала приказка: «*Най би був зять такий багатий, як кожух волохатий*». На Іршавщині казали: «*Теплий кожух, лише шкода не на мене шитий*». У селі Онок Виноградівського району про сукняну куртку («реклик») жартівливо співали: «*Міні Петрик купив реклик, обы м го любила, гоя, а я реклик поносила, за Петру забыла, йой*» [Білак, 2017, с. 39]. У цьому ж селі побутувала приказка про рваний («цуравий») одяг: «*Доц тай цуравий петек ни треба просити, они самі прийдуть*» [Білак, 2019, с. 246].

Народна традиція забороняла як жінці, так і

чоловікові ходити з непокритою головою. Це вважалося гріхом. У народі побутувало прислів'я: «*Ходить без шапки, ги злодій*». Гарна шапка колись була гордістю для будь-якого хлопця («легіня», «фраїра»). Тому й усна народна творчість, на прикладі прислів'їв та приказок показує, що народ приділяв велику увагу цьому елементу вбрання:

- *Шапку в руці не можна крутити, бо буде голова боліти.*

- *Та воліє клєбанина навікы пропасти, як ми має дівка біла быти у напасті.*

- *Попід гайок зелененький, ходит мій миленький, носит собі за калапом розмай зелененький.*

- *Ой, Василю, сиди в былю, а я – в малинничу, та подай ми крисанину, най тя закосичу.*

- *Іду собі я улицьов, на мені кресаня, бо таким ня лише любить тота дівка файна.*

- *Не хвалися ти, Мигалю, свойов лиш крисаньов, я ти в ладі дідикових п'ять таких дістану.*

- *У нашого старости набік клєбанина, так би пив паленку аж му тече слина* [Зошит № 5, с. 7; Коцан, 2021, с. 377; Хланта, 2017, с. 67; Щоденник О.В. Янковської].

Аналізуючи зібраний фольклорний матеріал, можемо говорити про милозвучність та римування в приказках про народний одяг: «*Но тото пани – на трьох єдні штани*», «*Никай на дівцию, а не на спідницю*» [Зошит № 1, с. 4]. Іншим аспектом є синонімічні ряди «**свій – чужий**». У них йдеться про те, що чуже добро не піде на користь: «*Чужий кожух не гріє*», «*У чужі чоботи ноги не пхай*». І, навпаки, своє є своє: «*Своя сорочка ближче до тіла*». Нами записані й антонімічні протиставлення: «*Своя сорочка ліше, чим чужий кожух*».

У народній творчості доволі часто, на прикладі елементів народного вбрання, можемо прослідкувати такі тематичні групи як «**багатство**» і «**бідність**»:

- *У богача сім сорочок, а в бідноти – єдна і та на кождий динь.*

- *Добре газдовав – здолю пачмаги прирізав, а на колінах платав.*

- *Такі в ня статки – шо єдні латки.*

- *У богача дівку брати, мусів легінь черес мати.*

На Виноградівщині побутували приказки, в яких протиставлялось багате і бідне життя хлопця до весілля і після: «*Докить я ся вженив – чоботята цорк, цорк, а як я ся уженив – постолята шльоп, шльоп*», «*Докить им ся нив женив – чотирьма воли крятав, а як я ся уженив – шапков гаті платав*» [Білак, 2017, с. 50].

У побутовій свідомості закарпатців зустрічається й протиставлення «**дурний – розумний**». Народний одяг в цьому плані є яскравим прикладом:

- *Такий сь дурний, ги сибірський валянок (взуття).*

- *Шия з намистом, а голова із свистом.*

- *Дурному по пояс, а розумний сухий пройде.*

Маючи негативне ставлення до **ледарів («лінюхів»)**, закарпатці відповідно змальовували цю рису характеру у прислів'ях та приказках:

- *Сидить надувається, три дні в чоботи вувається;*

- У лінивого газди (хазяїна) і чоботи з ніг украдуть [Зошит № 4, с. 7].

У кожної людини багато недоліків, зрештою, жоден із нас не позбавлений власних. Ніхто, як кажуть, не святий. Але є одна людська вада, яку не може спокійно переносити народ, висміюючи її у піснях, казках, прислів'ях. Це – **брехня**:

- *Тулько налопонів, шо і в шапку не змечеш.*

- *Великоє треба хустя, оби заязати людам уста.*

- *Брехня встigne обийти пів світа, докить правда возьме на ся пачмаи* [Білак, 2019, с. 240].

Висновки. Однією із важливих функцій народного одягу є обрядова. На прикладі обрядових дій можна прослідковувати як характерні риси окремих складових народного вбрання, так і їх поступову еволюцію. До найбільш вживаних в обрядовості елементів відносимо жіночу сорочку, пояс, гуню чи вовняний кожух, одягнений навиворіт, хустку, чоловічі штани, та шапку. Аналіз фольклорних матеріалів, як важливого джерела вивчення народного вбрання краю, засвідчив, що у численних народних

піснях зустрічаються відомості про те, хто і як виготовляв одяг, з якої сировини, як його носили, як до нього ставилися люди. Зокрема, відбилися такі процеси, як прядіння, ткання, оздоблення одягу, а також його крій, назви окремих деталей.

На сьогодні народна пісня бережеться й примножується фольклорними колективами. Їх виступи в традиційних народних костюмах, пісня, танець – все це є безцінним джерелом народних традицій. Фольклор показує, що українці, навіть в урбанізованому оточенні все ж пам'ятають, хто вони є, і не мають бажання перетворюватися на безлику стандартизовану людську масу. Саме тому вважаємо, що розпочата нами робота не є завершеною. Перспективи її розширення та доопрацювання вбачаємо у обстеженні мало досліджених районів краю, залученні матеріалів з районів компактного проживання національних меншин краю (угорців, румунів, словаків, ромів), а також суміжних із Закарпаттям регіонів України та ближнього зарубіжжя.

Список використаних джерел

- Коžíminová A., 1922. *Podkarpataska Rus. Práce a život lidu*, Praha, 124 s.
- Антологія наукової думки про народну музику Закарпаття : збірник досліджень і статей про музичний фольклор та методику його збирання. Том 1. Перші дослідники музичного фольклору Закарпаття : Філарет Колесса, Бела Барток, Михайло Роцахівський, 2019, упорядник, автор передмови, коментарів, заключного слова, перекладач і виконавець проекту Віра Мадяр-Новак, Мукачево : Карпатська вежа, 272 с. : ноти, іл.
- Білак, М., 2019. Народні приказки та афоризми з Оноку. *Етніка Карпат [Текст] : наук. щорічник : ст. та матеріали етнографічних експедицій / упоряд. : В. В. Коцан, П. Ю. Леню, Ужгород : Видавництво Олександри Гаркуші, Вип. 4. с. 240–265.*
- Білак, М., 2017. «Оноче, Оноче, пісня в тобі цоркоче». *Народні пісні і балади з Оноку, Ужгород, 148 с.*
- Болдижар, Д., 2016. *Стародавні пісні Бобовицанського передгірного закутку, Мукачево: Карпатська вежа, 108 с.*
- Грибанич, І., 1995. «Гей гудзика, ременики ...» (Народний одяг гуцулів), *Зелені Карпати, 1995, № 1-2, с. 124–133.*
- Головацький, Я. Ф. Сборник народних пісень, *Львівська наукова бібліотека ім. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. Фонд Я. Головацького. Опис 754, Од. зб. 52, 132 с.*
- Гошовський, В., 2003. *Українські пісні Закарпаття, Львів : НАН України, Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника, 440 с.*
- Дутчук, О. М., 2011. *Село Луг над Тисою і Кісвою, Мукачево : Видавництво «Карпатська вежа», 220 с.*
- Ерстенюк, Ю., 2003. Як одягався гуцул? *Зоря Рахівщини, 19 липня, с. 6.*
- Етноідентифікуючі ознаки та етнографічно розмежувальні риси народного одягу гуцулів Рахівщини ХІХ – першої половини ХХ ст., *Зошит польових матеріалів автора, № 5, 2009 – 2011, 56 с.*
- Жаткович, Ю., 2007. *Етнографический очерк угро-русских : Комплексне видання / Упоряд. і передм. О. С. Мазурка. Ужгород : Мистецька лінія, 392 с.*
- Звичаї, традиції верхньоводянців (сиві і сучасні) : рукопис, 2015, *Архів бібліотеки села Верхнє Водяне Рахівського району Закарпатської області, Верхнє Водяне : Б-ка села, 45 с.*
- Колесса, Ф., 1938. Народні пісні з Підкарпатської Русі, *Науковий збірник товариства «Просвіта», Ужгород, Т. 13-14, с. 49–149.*
- Колесса, Ф., 2009. Огляд українсько-руської народної поезії, *Вісник Львівського університету. Серія філологічна, Вип. 47, с. 166–72.*
- Колядки і щедрівки. Зібрав Володимир Гнатюк. Том І., 1914, *Етнографічний збірник. Видає Етнографічна комісія Наук. тов. ім. Шевченка. Львів, Т. 35, 270 с.*
- Командров, О. Ф., 1959. Народний костюм Рахівщини, *Народна творчість та етнографія, № 3, с. 82–88.*
- Коцан, В., 2015. Бісер в оздобленні традиційного народного вбрання Закарпаття (кінець ХІХ – перша половина ХХ ст.), *Українці й народи Центрально-Східної Європи: культура та історична спадщина. Збірник наукових праць на пошану професора Михайла Тиводара, Ужгород : Карпати, с. 268–291.*
- Коцан, В., 2018 (а). Деякі аспекти традиційного народного весілля сіл долини р. Уж ХІХ – першої половини ХХ ст. (за сучасними польовими етнографічними матеріалами), *Народознавчі зошити, № 4, с. 854–865.*
- Коцан В., 2021. Етнокультурні маркери в контексті погранич: традиційний народний одяг та ідентичність населення Закарпаття ХІХ – початку ХХІ ст. : дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.05 – «Етнологія» / Коцан Василь Васильович, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Інститут Народознавства. 845 с.
- Коцан, В., 2018 (б). Народне взуття Закарпаття ХІХ – першої половини ХХ ст., *Народна творчість та етнологія, № 2, с. 24–34.*
- Коцан, В., 2018 (в). Рукописний зошит з традиційними народними колядками та щедрівками («вінчованням») із села Кваси Рахівського району, *Етніка Карпат : науковий щорічник / упорядники В. В. Коцан, П. Ю. Леню, Ужгород : Видавництво Олександри Гаркуші, Вип. 3, с. 94–125.*

- Коцан, В., 2014. Традиційний дитячий одяг Закарпаття у родинній обрядовості (XIX – перша половина XX ст.), *Наукові записки Ужгородського університету*, Серія: Історично-релігійні студії, Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», Вип. 3. с. 89–104.
- Коцан, В., 2016. Традиційні народні сорочки українсько-румунського етнічного порубіжжя XIX – першої половини XX ст. (на прикладі Закарпатської області), *VII Симпозіум «Румунсько-українські відносини: історія і сучасність»*, Сату Марє : Editura Muzeului Satmarean, с. 324–342.
- Матейко, К. І., 1977. *Український народний одяг*, К., 1977. 218 с.
- Меркло, Б., 1997. Традиційна музика ясінянських гуцулів кінця XIX – початку XX ст. : дипломна робота, *Архів лабораторії етнології, фольклористики та краєзнавства ім. М. П. Тиводара ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (далі – АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ»)*, Ужгород: УжДУ, 65 с.
- Мигалко, І., 1931. Різдвяні вінчовання в селі Тернові, *Лідкарпатська Русь*, Ужгород, Річник VIII, Ч. 2, с. 219–221.
- Мулеса, В., 2020. *Лісові орішки : есе, крилаті авторські й народні фрази, загадки*, Ужгород : ТДВ «Патент», 120 с.
- Мушинка, М. 2002. *Голоси предків: Звукові записи фольклору Закарпаття із архіву Івана Панькевича (1929, 1935)*, Пряшів, 256 с.
- Никорак, О.І., 1988. *Сучасні художні тканини Українських Карпат*, Київ : Наукова думка, 224 с.
- Никорак, О. І., 2003. *Традиційні тканини у звичаях і обрядах українців*, *Вісник Львівського університету. Серія Історична. Вип. 38*, с. 543–567.
- Олексик, О. П., 1967. Весільний обряд у с. Доробратово Іршавського району : реферат, *АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ»*, Ужгород : УжДУ, 1967. 28 с.
- Орел, Л., 1996. Традиційний народний одяг українців у дзеркалі народної пісні, *Народна творчість та етнологія*, № 2-3, с. 64–75.
- Парлаг, М., 1972. Народні вишивки Закарпаття, *Народна творчість та етнографія*, № 4, с. 46–49.
- Пилип, Р. І., 2009. *Художня вишивка українців Закарпаття XIX – першої половини XX ст. (типологія за призначенням, художніми та локальними особливостями)* : дис. ... канд. мистецтвознавства : спец. 17.00.06. «Декоративне і прикладне мистецтво» / Роман Іванович Пилип. Львів, 269 с. : іл.
- Пилип, Р. І., 2012. *Художня вишивка українців Закарпаття XIX – першої половини XX ст. (типологія за призначенням, художніми та локальними особливостями)*, Ужгород: ПП «Повч Р. М.», 466 с.
- Полянська, О. В., 1976 (а). Особливості одягу населення Закарпаття, *Народна творчість та етнографія*, № 3, с. 23–29.
- Полянская, Е. В., 1976 (б). О сходстве и взаимовлиянии в одежде различных этнических групп Закарпаття, *Карпатский сборник*. М., 1976, с. 65–68.
- Русиньські співанки з Верховини и Гуцульщини*, 2007, упоряд. : М.І. Завадяк, Д.І. Поп. Ужгород : ІВА, 400 с.
- Симоненко, І. Ф., 1948. Свадебные обряды в Закарпатской области, *Советская этнография*, № 2, с. 125–141.
- Симоненко, І. Ф., 1957. *Соціалістичні перетворення у побуті трудящих села Гересниці Закарпатської області*, К. : Видавництво Академії наук УРСР, 1957. 133 с.
- Сологуб-Коцан, Т. Я., 2013. Фольклор гуцулів Рахівщини: методичні матеріали : рукопис, *Архів Комунального закладу «Закарпатський музей народної архітектури та побуту» Закарпатської обласної ради*. Ужгород : ЗМНАП, 42 с.
- Стельмашук, Г. Г., 1989. Традиційний костюм гуцулів, *Українські Карпати. Культура*, К., с. 94–102.
- Тиводар, М. П., 2010. *Етнографія Закарпаття : історико-етнографічний нарис*, Ужгород : Гражда, 416 с.
- Традиційне народне вбрання лемків Великоберезнянщини середини XIX – першої половини XX ст., *Зошит польових матеріалів автора*, № 7, 2010, 15 с.
- Традиційне народне вбрання, народні ремесла та промисли, фольклор боржавських та іршавських долинян (села Довге, Кушниця, Імстичево, Білки, Осій, Ільниця, Малий та Великий Раковець Іршавського району та с. Керещьки Свалявського району) кінця XIX – першої половини XX ст., *Зошит польових матеріалів автора*, № 1, 2000, 2009 – 2010, 44 с.
- Тумова, М., 1924. Народная одежда на Подкарпатской Руси, *Подкарпатска Русь*, Рочник I, Число. 3, с. 72–79; Число. 4, с. 102–110.
- Фабрика-Процька, О. 2013. *Пісенна культура лемків України (XX – XXI ст.): монографія*, Івано-Франківськ : Нова Зоря, 328 с.
- Характерні особливості та іноетнічні впливи в народному вбранні королівських долинян (села Хижа, Черна, Новоселиця Виноградівського району) кінця XIX – першої половини XX ст., *Зошит польових матеріалів автора*, № 6, 2010, 10 с.
- Хланта, І. В., 2017. *Коломийкарі Закарпаття*, Ужгород : ТДВ «Патент», 712 с.
- Чаплик, К., 2012. Ліричні пісні лемків Закарпаття в нових записах: особливості мелодики, ритміки, виконавської манери, *Народна творчість та етнологія*, № 4, с. 94–102.
- Шеремета, В. П., 2015. Мовна реалізація українського культурного стереотипу «гарна жінка» засобами номінацій деталей строю, взуття й прикрас у пісенних текстах, *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія. Філологія*, Одеса, Вип. 18, с. 53–56.
- Щибря, В., 2019. Весільні звичаї на Виноградівщині (з польових етнографічних записів 2018 р.), *Етніка Карпат [Текст] : наук. щорічник : ст. та матеріали етнографічних експедицій / упоряд. : В. В. Коцан, П. Ю. Леньо*, Ужгород : Видавництво Олександри Гаркуші, Вип. 4, с. 331–342.
- Щоденник етнографічної практики студентки 1-го курсу історичного факультету УжНУ Ж.Ю. Навер, проведеної у селі Зарічєво Перечинського району, *АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ»*.
- Щоденник етнографічної практики студентки 1-го курсу історичного факультету УжДУ В.О. Янковською, проведеної у селі Стужича Великоберезнянського району, *АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ»*.

References

- Antologhija naukovoji dumky pro narodnu muzyku Zakarpattja : zbirnyk doslidzhenj i statej pro muzychnyj foljklor ta metodyku jogho zhyrannja. Tom. 1. Pershi doslidnyky muzychnogho foljkloru Zakarpattja : Filaret Kolessa, Bela Bartok, Mykhajlo Roshhakhivskyj*, 2019, uporjadnyk, avtor peredmovy, komentariv, zakljuchnogho slova, perekkladach i vykonavej proektu Vira Madjar-Novak, Mukachevo : Karpatsjka vezha, 272 s. : noty, il. (in Ukrainian).
- Bilak, M., 2017. «*Onoche, Onoche, pisnja v tobi cokoche*». *Narodni pisni i balady z Onoku*, Uzhghorod, 148 s. (in Ukrainian).
- Bilak, M., 2019. *Narodni prykazky ta aforyzmy z Onoku. Etnika Karpat [Tekst] : nauk. shhorichnyk : st. ta materialy*

- etnografičnykh ekspedycij / uporjad.* : V.V. Kocan, P.Ju. Lenjo, Uzhghorod : Vydavnytvo Oleksandry Gharkushi, Vyp. 4, s. 240–265. (in Ukrainian).
- Boldyzhhar, D., 2016. *Starodavni pisni Bobovyshhansjkogho peredghirmogho zakutku*, Mukachevo: Karpatsjka vezha, 108 s. (in Ukrainian).
- Chaplyk, K., 2012. Lirychni pisni lemktiv Zakarpattja v novykh zapysakh: osoblyvosti melodyky, rytmiky, vykonavsijkoji manery, *Narodna tvorchistj ta etnologhija*, № 4, s. 94–102. (in Ukrainian).
- Dutchuk, O. M., 2011. *Selo Lugh nad Tysoju i Kisvoju*, Mukachevo : Vydavnytvo «Karpatsjka vezha», 220 s. (in Ukrainian).
- Erstenjuk, Ju., 2003. Jak odjaghavsja ghucul? *Zorja Rakhivshhyny*, 19 lypnja, s. 6. (in Ukrainian).
- Etnoidentyfikujuchi oznaky ta etnografično rozmezhuvaljni rysy narodnogho odjaghu ghuculiv Rakhivshhyny XIX – pershoji polovyny XX st., *Zoshyt poljovykh materialiv avtora*, № 5, 2009 – 2011, 56 s. (in Ukrainian).
- Fabryka-Procjka, O. 2013. *Pisenna kuljtura lemktiv Ukrajinj (XX – XXI st.): monografija*, Ivano-Frankivskj : Nova Zorja, 328 s. (in Ukrainian).
- Gholovacjkyj, Ja. F. Sbornyk narodnykh pisenj, *Ljvivsjska naukova biblioteka im. Stefanyka NAN Ukrajinj*. Viddil rukopysiv. Fond Ja. Gholovacjkogho. Opys 754, Od. zb. 52, 132 s. (in Ukrainian).
- Ghoshovsjskyj, V., 2003. *Ukrajinsjki pisni Zakarpattja*, Ljviv : NAN Ukrajinj, Ljvivsjska naukova biblioteka im. V. Stefanyka, 440 s. (in Ukrainian).
- Ghrybanych, I., 1995. «Ghej gudzyky, remenyky ...» (Narodnyj odjagh ghuculiv), *Zeleni Karpaty*, 1995, № 1-2, s. 124–133. (in Ukrainian).
- Kharakterni osoblyvosti ta inoetnichni vplyvy v narodnomu vbranni korolevsjkykh dolynjan (sela Khyzha, Cherna, Novoselycja Vynohradivsjkogho rajonu) kincja XIX – pershoji polovyny XX st., *Zoshyt poljovykh materialiv avtora*, № 6, 2010, 10 s. (in Ukrainian).
- Khlanta, I. V., 2017. *Kolomyjkari Zakarpattja*, Uzhghorod : TDV «Patent», 712 s. (in Ukrainian).
- Kocan V., 2021. Etnokuljturni markery v konteksti pohranych : tradycijnij narodnyj odjagh ta identychnistj naseleennja Zakarpattja XIX – pochatku XX st. : dysertacija na zdobuttja naukovogho stupenja doktora istorychnykh nauk za specialjnistju 07.00.05 – «Etnologhija» / Kocan Vasylj Vasylyjovych, Instytut ukrajinoznavstva im. I. Kryp'jakevycha, Instytut Narodoznavstva. 845 s. (in Ukrainian).
- Kocan, V., 2014. Tradycijnij dytjachyj odjagh Zakarpattja u rodynnij obrjadovosti (XIX – persha polovyna XX st.), *Naukovi zapysky Uzhghorodsjkogho universytetu, Serija: Istoryčno-relighijni studiji*, Uzhghorod : Vydavnytvo UzhNU «Ghoverla», Vyp. 3, s. 89–104. (in Ukrainian).
- Kocan, V., 2015. Biser v ozdoblenni tradycijnogho narodnogho vbrannja Zkarpattja (kinecj XIX – persha polovyna XIX st.), *Ukrajinci j narody Centraljno-Skhidnoji Jevropy: kuljtura ta istoryčna spadshhyna. Zbirnyk naukovykh pracj na poshanu profesora Mykhajla Tyvodara*, Uzhghorod : Karpaty, s. 268–291. (in Ukrainian).
- Kocan, V., 2016. Tradycijni narodni sorochky ukrajinsjko-rumunskogho etnichnogho porubizhzhja XIX – pershoji polovyny XX st. (na prykladi Zakarpatsjkoji oblasti), *VII Sympozium «Rumunskjo-ukrajinsjki vidnosyny: istorija i suchasnistj»*, Satu Mare : Editura Muzeului Satmarean, s. 324–342. (in Ukrainian).
- Kocan, V., 2018 (a). Dejaki aspekty tradycijnogho narodnogho vesillja sil dolyny r. Uzh XIX – pershoji polovyny XX st. (za suchasnymy poljovymy etnografičnymy materialamy), *Narodoznavchi zoshyty*, № 4, s. 854–865. (in Ukrainian).
- Kocan, V., 2018 (b). Narodne vzuttja Zakarpattja XIX – pershoji polovyny XX st., *Narodna tvorchistj ta etnologhija*, № 2, s. 24–34. (in Ukrainian).
- Kocan, V., 2018 (v). Rukopysnyj zoshyt z tradycijnymy narodnymy koljadkamy ta shhedrivkamy («vinčovannjam») iz sela Kvasy Rakhivskogho rajonu, *Etnika Karpat : naukovyj shhorichnyk / uporjadnyky V. V. Kocan, P. Ju. Lenjo*, Uzhghorod : Vydavnytvo Oleksandry Gharkushi, Vyp. 3, s. 94–125. (in Ukrainian).
- Kolessa, F., 1938. Narodni pisni z Pidkarpatsjkoji Rusi, *Naukovyj zbirnyk tovarystva «Prosvita»*, Uzhghorod, T. 13-14, s. 49–149. (in Ukrainian).
- Kolessa, F., 2009. Oghljad ukrajinsjko-rusjkoji narodnoji poeziji, *Visnyk Ljvivskogho universytetu. Serija filologichna*, Vyp. 47, s. 166–272. (in Ukrainian).
- Koljadky i shhedrivky. Zibrav Volodymyr Ghnatjuk. Tom I., 1914, *Etnografičnyj zbirnyk. Vydaje Etnografična komisija Nauk. tov. im. Shevchenka*. Ljviv, T. 35, 270 s. (in Ukrainian).
- Komandrov, O. F., 1959. Narodnyj kostjum Rakhivshhyny, *Narodna tvorchistj ta etnografija*, № 3, s. 82–88. (in Ukrainian).
- Kožminová A., 1922. *Podkarpatska Rus. Práce a život lidu*, Praha, 124 s. (in Czech).
- Matejko, K. I., 1977. *Ukrajinsjkyj narodnyj odjagh*, K., 1977. 218 s. (in Ukrainian).
- Merklo, B., 1997. Tradycijna muzyka jasinjansjkykh ghuculiv kincja XIX – pochatku XX st. : diplomna robota, *Arkhiv laboratoriji etnologhiji, folklornyky ta krajeznavstva im. M. P. Tyvodara DVNZ «Uzhghorodskij nacionalnij universytet» (dali – ALEFK DVNZ «UzhNU»)*, Uzhghorod: UzhDU, 65 s. (in Ukrainian).
- Mulesa, V., 2020. *Lisovi orishky : ese, krylati avtorsjki j narodni frazy, zaghadky*, Uzhghorod : TDV «Patent», 120 s. (in Ukrainian).
- Mushynka, M. 2002. *Gholosy predkiv: Zvukovi zapysy folkloru Zakarpattja iz arkhivu Ivana Panjkevycha (1929, 1935)*, Prjashiv, 256 s. (in Ukrainian).
- Myghalko, Y., 1931. Rizdvjani vinčovannja v seli Ternovi, *Pidkarpatsjka Rusj*, Uzhghorod, Richnyk VIII, Ch. 2, s. 219–221. (in Ukrainian).
- Nykorak, O.I., 1988. *Suchasni khudozhni tkanyny Ukrajinjsjkykh Karpat*, Kyjiv : Naukova dumka, 224 s. (in Ukrainian).
- Nykorak, O.I., 2003. Tradycijni tkanyny u zvyhajakh i obrjadakh ukrajinciv, *Visnyk Ljvivskogho universytetu. Serija Istoryčna*. Vyp. 38, s. 543–567. (in Ukrainian).
- Oleksyk, O.P., 1967. Vesiljnyj obrjad u s. Dorobratovo Irshavskogho rajonu : referat, *ALEFK DVNZ «UzhNU»*, Uzhghorod : UzhDU, 1967. 28 s. (in Ukrainian).
- Orel, L., 1996. Tradycijnij narodnyj odjagh ukrajinciv u dzerkali narodnoji pisni, *Narodna tvorchistj ta etnologhija*, № 2-3, s. 64–75. (in Ukrainian).
- Parlagh, M., 1972. Narodni vyshyvky Zakarpattja, *Narodna tvorchistj ta etnografija*, № 4, s. 46–49. (in Ukrainian).
- Poljansjka, O. V., 1976 (a). Osoblyvosti odjaghu naseleennja Zakarpattja, *Narodna tvorchistj ta etnografija*, № 3, s. 23–29. (in Ukrainian).
- Poljanskaja, E. V., 1976 (b). O shodstve i vzaimovljanii v odezhde razlichnykh jetnicheskikh grupp Zakarpattja, *Karpatskij sbornik*.

M., 1976, s. 65–68. (in Russian).

Pylyp, R. I., 2009. *Khudozhnja vyshyvka ukrajinciv Zakarpattja XIX – pershoji polovyny XX st. (typologhija za pryznachennjam, khudozhnimy ta lokaljnymy osoblyvostjamy)* : dys. ... kand. mystectvoznavstva : spec. 17.00.06. «Dekoratyvne i prykladne mystectvo» / Roman Ivanovych Pylyp. Ljviv, 269 s. : il. (in Ukrainian).

Pylyp, R. I., 2012. *Khudozhnja vyshyvka ukrajinciv Zakarpattja XIX – pershoji polovyny XX st. (typologhija za pryznachennjam, khudozhnimy ta lokaljnymy osoblyvostjamy)*, Uzhghorod: PP «Povch R. M.», 466 s. (in Ukrainian).

Rusin's'ki spivanky z Ver'hoviny i Gucul'shhyny, 2007, uporjad. : M. I. Zavadjak, D. I. Pop. Uzhghorod : IVA, 400 s. (in Ukrainian).

Sheremeta, V. P., 2015. Movna realizacija ukrajinsjkogho kuljturnogho stereotypu «gharna zhinka» zasobamy nominacij detalej stroju, vzuttja j prykras u pisennykh tekstakh, *Naukovyj visnyk Mizhnarodnogho ghumanitarnogho universytetu. Serija. Filologhija*, Odesa, Vyp. 18, s. 53–56. (in Ukrainian).

Shhodennyk etnografichnoji praktyky studentky 1-gho kursu istorychnogho fakuljtetu UzhNU Zh.Ju. Naver, provedenoji u seli Zarichevo Perechynsjkogho rajonu, *ALEFK DVNZ «UzhNU»*. (in Ukrainian).

Shhodennyk etnografichnoji praktyky studentky 1-gho kursu istorychnogho fakuljtetu UzhDU V. O. Jankovsjkoju, provedenoji u seli Stuzhycja Velykobereznjanskogho rajonu, *ALEFK DVNZ «UzhNU»*. (in Ukrainian).

Shhybrja, V., 2019. Vesiljni zvychaji na Vynohradivshhyni (z poljovykh etnografichnykh zapysiv 2018 r.), *Etnika Karpat [Tekst] : nauk. shhorichnyk : st. ta materialy etnografichnykh ekspedycij / uporjad. : V. V. Kocan, P. Ju. Lenjo*, Uzhghorod : Vydavnytvo Oleksandry Gharkushi, Vyp. 4, s. 331–342. (in Ukrainian).

Simonenko, I. F., 1948. Svadebnye obrjady v Zakarpatskoj oblasti. *Sovetskaja jetnografija*, № 2, s. 125–141. (in Ukrainian).

Solohub-Kocan, T. Ja., 2013. Foljklor ghuculiv Rakhivshhyny: metodychni materialy : rukopys, *Arkhiv Komunaljnogho zakladu «Zakarpatskij muzej narodnoji arkhitektury ta pobutu» Zakarpatskoji oblasnoji rady*. Uzhghorod : ZMNAP, 42 s. (in Ukrainian).

Stel'mashhuk, G. G., 1989. Tradicionnyj kostjum guculov, *Ukrainskie Karpaty. Kul'tura*, K., s. 94–102. (in Ukrainian).

Symonenko, I. F., 1957. *Socialistychni peretvorennja u pobuti trudjashhykh sela Neresnyci Zakarpatskoji oblasti*, K. : Vydavnytvo Akademiji nauk URSR, 1957, 133 s. (in Ukrainian).

Tradycijne narodne vbrannja lemki Velykobereznjanshhyny seredyny XIX – pershoji polovyny XX st., *Zoshyt poljovykh materialiv avtora*, № 7, 2010, 15 s. (in Ukrainian).

Tradycijne narodne vbrannja, narodni remesla ta promysly, foljklor borzhavsjskykh ta irshavsjskykh dolynjan (sela Dovghe, Kushnycja, Imstychevo, Bilky, Osij, Iljnycja, Malyj ta Velykyj Rakovec Irshavsjkogho rajonu ta s. Kerecjkij Svaljavsjkogho rajonu) kincja XIX – pershoji polovyny XX st., *Zoshyt poljovykh materialiv avtora*, № 1, 2000, 2009 – 2010, 44 s. (in Ukrainian).

Tumova, M., 1924. Narodnaja odezha na Põdkarpatskoj Rusi, *Podkarpatska Rus'*, Rochnik I, Chislo. 3, s. 72–79; Chislo. 4, s. 102–110. (in Ukrainian).

Tyvodar, M. P., 2010. *Etnografija Zakarpattja : istoryko-etnografichnyj narys*, Uzhghorod : Ghrazhda, 416 s. (in Ukrainian).

Zhatkovych, Ju., 2007. *Etnografycheskij ocherk ughro-russkykh : Kompleksne vydannja / Uporjad. i peredm. O.S. Mazurka*. Uzhghorod : Mystecjka linija, 392 s. (in Ukrainian).

Zvychaji, tradyciji verkhnjovodjanciv (syvi i suchasni) : rukopys, 2015, *Arkhiv biblioteki sela Verkhnje Vodjane Rakhivsjkogho rajonu Zakarpatskoji oblasti*, Verkhnje Vodjane : B-ka sela, 45 s. (in Ukrainian).

Vasil Kotsan

Doctor of Historical Sciences, Director of the Municipal Institution «Transcarpathian museum of folk architecture and life» of the Transcarpathian Regional Administration, Docent of the Department Archeology, Ethnology and Cultural Studies, SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

TRADITIONAL FOLK DRESS IN THE FOLKLORE OF TRANSCARPATHIA

The article on the basis of available literature, archival and ethnographic data conducted a comprehensive analysis of folklore material, which glorifies the components of traditional folk women's and men's clothing of Transcarpathia. The study of the ritual role of clothing, its place in folklore is one of the priorities of modern ethnographers, local historians This issue is insufficiently studied and requires further research. The work is interdisciplinary, as it is written at the intersection of ethnography, folklore and local lore. The author presents a lot of folk songs, proverbs and sayings, which talk about the peculiarities of production, material, methods of dressing and wearing, and attitudes to the components of folk clothing of Transcarpathia. Particular attention is paid to the process of making cloth at home, finishing clothes. At the beginning, fragments of song folklore about sewing and embroidering shirts, their age and social functions are singled out and described. Skirts, scarves, jewelry and shoes are most often mentioned among the components of women's attire in the songs. All of them, like the shirt, were an important social marker. The song is a source of study and men's clothing, including shirts and hats. The decorated hats were the pride of young boys and men. The article pays special attention to wedding songs, which are about youth leisure, courtship, weaving periwinkle wreaths and wedding sticks. Folk costumes are often found in carols and Christmas carols. For the modern generation, the peculiarities of the folk costume of the region are transmitted through proverbs, sayings and beliefs, in which we find synonymous series "one's own-another's", thematic groups "wealth and poverty", opposition "stupid - smart", attitude to lazy people and lies.

Keywords: folk costume, folklore, song, proverb, sayings, belief, shirt, skirt, scarf, jewelry, shoes, hat, wreath.

АРХЕОЛОГІЯ

УДК: 902(477.87-25)+728.82:393+572

DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(46\).2022.257842](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(46).2022.257842)

КРАНІОЛОГІЯ ТА СТАТЕВО-ВІКОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ПОХОВАНЬ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIV – XVII СТ. З ЦЕРКВИ УЖГОРОДСЬКОГО ЗАМКУ

Юрій Долженко

магістр історії, молодший науковий співробітник відділу біоархеології,

Інститут археології Національної академії наук України, Київ.

E-mail: yuriy_dolzhenko@ukr.net

Researcher ID: AAK-3392-2020

<https://orcid.org/0000-0001-9807-2835>

Володимир Мойжес

кандидат історичних наук, директор Археологічного музею

ім. проф. Е. Балагурі факультету історії та міжнародних відносин,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

E-mail: vologodmyr.moizhes@uzhnu.edu.ua

Scopus Author ID: 57190844415

<https://orcid.org/0000-0002-4836-7042>

За два роки досліджень (2018 – 2019) з території зруйнованої замкової церкви в Ужгороді було зібрано й досліджено рештки від 130 поховань. Це 71 поховання, зафіксоване у ґрунті за межами крипти, одне збережене поховання в крипті, а також виявлено 58 черепів (чи їх фрагментів) із понижених криптових поховань, котрі, як встановлено, морфологічно не відрізняються від збережених позакриптових поховань. Все це дало підстави об'єднати їх в одну серію. Хронологічно весь антропологічний матеріал визначається другою половиною XIV – XVII ст. Метою статті є характеристика антропологічного складу людей, похованих у церкві на території Ужгородського замку, в статеві-віковому аспекті та визначення особливостей їхнього краніологічного типу. Вводяться в науковий обіг нові краніологічні дані та виявляються основні напрямки етнічних зв'язків досліджуваної групи з Ужгорода. Визначаються відстані між окремими синхронними та діахронними серіями за допомогою багатовимірного канонічного та кластерного аналізу та з'ясовується місце ужгородської вибірки в системі краніологічних типів Центральної, Північної та Східної Європи (крім Кавказу) та фено-географічних антропологічних зон України. В роботі використано комп'ютерні програми, які створили Б. О. та О. Г. Козінцеви 1991 року. Залучено 14 краніометричних ознак за Р. Мартіном. Встановлено, що зі 130 поховань 118 належать дорослим. 86 із них чоловічі (72,88%) та 32 (27,12%) – жіночі. Середній вік смерті дорослих становить близько 38 років (у межах 33,5–42,5 року). Середній вік смерті в чоловічій частині вибірки – близько 40 років (у межах 30–50 років), а в жіночій – близько 32,5 року (в межах 25–40 років). Також уперше створено чоловічу й жіночу серії з м. Ужгорода. Загалом додатними для краніометрії виявилися 90 черепів (67 чоловічих і 23 жіночих), не враховуючи дитячих. Визначено, що чоловіки й жінки, поховані в церкві на території Ужгородського замку, належать до одного краніологічного типу. Чоловіча вибірка помірно брахікранна. В середньому – широколиця з низьким, сильно профільованим на рівні орбіт і альвеолярного виростку обличчям, ортогнатна. Орбіти широкі. Ніс – середній, кут його випинання помірний. Перенісся високе. Жіноча вибірка в середньому брахікранна. Обличчя помірної ширини й малої висоти, сильно профільоване на рівні орбіт, ортогнатне. Орбіти малої ширини та висоти. Перенісся високе. Кут випинання носа дуже великий. За двома антропологічними методиками (краніометрія, краніоскопія) обстежена група є змішаною, простежуються певні західні, північні та південні ознаки, з яких децю переважають останні. При порівнянні чоловічої досліджуваної групи з синхронними та діахронними серіями й вибірками з Центральної, Східної та Північної Європи методом багатовимірного канонічного та кластерного аналізу відзначено її часткову подібність до польської вибірки черепів з костелу Марії Магдалини (м. Вроцлав), волинської серії з с. Ратнів та меншою мірою до балтської групи XIV – XVII ст. з Мартиньсала (Латвія). При такому ж порівнянні жіночої групи за результатами багатовимірного канонічного аналізу виявлено її певну подібність до київської вибірки з Подолу (вул. Юрківська). За даними краніоскопії, на цьому етапі, виявлено подібність досліджуваної групи (чоловіки і жінки) до Львівської серії та Берестечка (північно-східний напрям зв'язків).

Ключові слова: Ужгородський замок, середньовічна церква, археологічне дослідження, поховання, антропологічний аналіз, краніометрія, краніоскопія.

Постановка проблеми. На території Ужгородського замку, в південній частині його двору, збереглися руїни середньовічної церкви (Рис. 1). Питання про обставини її зведення все ще відкриті. Частіше за все

трапляються вказівки на XIII ст. як період спорудження храму. Замкову церкву зазвичай вважають парафіяльною в добу середньовіччя. Однак окремі дослідники висловлюють певні сумніви стосовно

цього і припускають, що йдеться про руїни церкви павлікіанського монастиря, заснованого 1384 року. Достеменно відомо, що ця пам'ятка функціонувала до 1728 року, коли через пожежу вона зазнала великих руйнувань і після цього не відбудовувалася [Мойжес, 2019, с. 40–41; Мойжес, 2021, с. 37–50].

Вперше руїни замкової церкви досліджувалися 1978 року. Тоді, під час великих реставраційних робіт на території замку, було виявлено п'ятигранну апсиду з контрфорсами. Ці розкопки проводила Закарпатська археологічна експедиція під керівництвом С. Пеняка. Розчистка фундаментів церкви й наукові роботи на її площі проводилися з перервами й надалі, до 1987 року. За цей період від завалів, і виключно до рівня підлоги, було розчищено апсиду, сакристію, менше, ніж половину площі центрального й бокового нефів та частково поховальну споруду – крипту [Пеняк, 2010, с. 345–353]. Після зазначених робіт стало зрозуміло, що церкву будували в кілька етапів. Однак без подальших археологічних досліджень точно визначити час спорудження окремих приміщень неможливо, як і загалом історію будівництва всієї церкви.

Все це зумовило необхідність наукових робіт на цій пам'ятці. Так, для вирішення зазначених питань 2018 року археологічна експедиція Ужгородського національного університету відновила тут дослідження [Долженко, Мойжес, 2019; Долженко, Мойжес, 2022; Мойжес, 2019; Мойжес, 2020; Мойжес, 2020а; Мойжес, 2021]. За два роки було розкопано приміщення апсиди й більшу частину центрального нефу. Загальна досліджена площа становить 180 м² (Рис. 2). Було зібрано численний речовий матеріал, а також виявлено поруйновані крипти. Встановлено, що їх зводили неодноразово, а склепіння розібрали грабіжники ще в середині XVIII ст. Тоді ж знищено й наявні тут поховання (збереглося тільки одне). Отже, площу всіх крипт було заповнено будівельним сміттям, що містило й розкидані людські кістки. Окрім цього, за межами крипт, у ґрунті, зафіксовано 71 поховання, які, виходячи зі стратиграфії та зібраного речового матеріалу, можуть датуватись у межах другої половини XIV – XVII ст. [Долженко, Мойжес, 2022; Мойжес, 2021]. Залягали вони на глибині 0,6–2,5 м від рівня підлоги церкви. Частина з них зазнала пошкодження під час пізніших похоронів або була перерізана стінами крипт чи іншими перебудовами.

З огляду на те, що антропологічні матеріали та застосування сучасних методів їх дослідження дають змогу по-новому висвітлити низку питань, які викликають особливий інтерес істориків, постає необхідність проаналізувати зазначені поховання. Оскільки антропологічні ознаки передаються від покоління до покоління, отримані в результаті аналізу дані є джерелом для реконструювання окремих аспектів етногенетичних процесів. Також це суттєво доповнить археологічні дані пам'ятки, зокрема щодо тих поховань, у яких виявлені артефакти, що дасть можливість повніше їх інтерпретувати.

Отже, метою нашого дослідження є характеристика антропологічного складу людей, похованих у другій половині XIV – XVII ст. в середньовічній церкві на території Ужгородського замку статевіковому аспекті та визначення особливостей їх

краніологічного типу.

Стан вивчення проблеми. Початок краніологічних досліджень українців, як і інших європейських народів, припадає на 1860-ті роки. Одним із перших до них звернувся польський дослідник І. С. Коперницький, який на сторінках наукової збірки Київського університету підсумував виміри 47 черепів слов'ян: українців, поляків, росіян та лужичан [Коперницький, 1861]. Як помітив С. П. Сегеда [Сегеда, 2001, с. 7] попри обмежену кількість обстеженого матеріалу, вчений удався до широких узагальнень, наполягаючи на існуванні в минулому загальнослов'янського брахікранного, ортогнатного краніологічного типу. На думку І. С. Коперницького, він найкраще зберігся в українців [Коперницький, 1861].

За даними соматології, значний за обсягом матеріал із Закарпаття зібрав чеський дослідник В. Сук, який навів дані про будову голови і обличчя й пігментацію очей і волосся 1800 чоловіків, жінок та дітей [Suk, 1932]. На підставі зібраних даних він зробив висновки про переважання в даному регіоні низькорослого й широколицького лапоноїдного типу, генетично пов'язаного з давніми балтами. Водночас, як відзначив С. П. Сегеда [Сегеда, 2001, с. 17] на теренах сучасного Рахівського району В. Сук виокремив високий на зріст динарський тип із вузьким та довгим обличчям.

У 1940-х роках В. В. Бунак обстежив дев'ять груп українців за даними соматології (близько 1000 осіб), виділивши в цьому регіоні України три морфологічні комплекси – східний, центральний і західний. Перший із них представлений серед гуцулів передгір'я й гірських районів, характеризується вираженою брахікефалією, значним розвитком третинного волоссяного покриву й переважанням опуклих спинок носа над увігнутими. Західний комплекс, який охоплює населення рівнини, вирізняється меншим відсотком темних відтінків очей і більшим поздовжнім діаметром черепної коробки. Що ж до центрального (перехідного) комплексу, то йому, за спостереженнями В. В. Бунака, властиві дуже різкі коливання ознак. Це пояснюється тим, що він сформувався внаслідок змішування крайніх – східного та західного – варіантів [Бунак, 1948].

В середині 1950-х років новий етап соматологічних досліджень мешканців Закарпаття розпочав В. Д. Дяченко [Дяченко, 1965]. Його фундаментальне дослідження містить детальний опис варіацій соматологічних ознак на теренах України й загальну антропологічну характеристику українців на тлі інших етнічних груп Східної, Центральної та Південної Європи. Послугуючись географічним методом, автор виокремив у межах України кілька областей: центрально-українську, карпатську, нижньодніпровсько-прутську, валдайську або деснянську та ільменсько-дніпровську. Мешканці їх розрізняються між собою за зростом, пігментацією волосся й очей, розвитком третинного волоссяного покриву, меншою мірою – формою голови тощо. Кожній з них, за винятком карпатської, В. Д. Дяченко знайшов аналогії в Росії та, частково, в Білорусі.

Як помітив С. П. Сегеда [Сегеда, 2001, с. 24–25], оригінальне трактування матеріалів першого етапу

Української антропологічної експедиції належить Я. Чекановському [Chekanowski, 1967], але нас цікавлять тільки підсумки по Закарпаттю. В Закарпатті, за даними Я. Чекановського, підвищений відсоток вірменоїдного складника [Chekanowski, 1967].

Відносну гетерогенність українців як за варіаціями окремих дерматогліфічних ознак, так і за їх комплексом відзначила Н. А. Долінова (Прокудіна), однак, за її словами, чітко спрямованих відмінностей між окремими територіальними групами українців немає, намічається тенденція до виділення груп поліської зони та Закарпаття [Долінова, 1999, с. 77].

Як зауважував В. Д. Дяченко [Дяченко, 1965, с. 25; 29–30], котрий, за даними соматології, опрацював з території Закарпаття словаків – Мукачівський та Ужгородський райони, українців – Рахівський, Тячівський, Виноградівський, Мукачівський, Переченьський та Воловецький райони, румунів – Рахівський район, угорців – Берегівський, Рахівський, Мукачівський райони: «Поряд з антропологічним вивченням сучасного українського населення велике значення має дослідження палеоантропологічних матеріалів з території України – черепів і кістяків стародавніх людей, які допомагають встановити історію формування антропологічних типів східнослов'янських народів, і зокрема українців» [Дяченко, 1965, с. 25].

На даному етапі дослідження українців особливо важливим є період з XIV по XVII ст. у зв'язку з малою кількістю матеріалів. Також зазначимо, що саме краніологічні дослідження населення другої половини XIV – XVII ст., що поховане в середньовічній церкві на території Ужгородського замку ми провели вперше.

Матеріали та методика. За два роки досліджень (2018 – 2019 роки) з території руїн Замкової церкви в Ужгороді загалом було зібрано і досліджено рештки від 130 поховань. Це 71 поховання, виявлене у ґрунті за межами крипт, одне збережене поховання в крипті, а також до аналізу було залучено 58 виявлених черепів (чи їх фрагментів) із понищених криптових поховань XVI – XVII ст., котрі, як ми встановили, морфологічно не відрізняються від збережених позакриптових поховань. Усе це дало підстави об'єднати їх в одну серію. Для краніометрії придатними виявилися рештки від 90 поховань (67 чоловічих і 23 жіночих), не враховуючи дитячих.

Вимірювання антропологічного матеріалу проводилися безпосередньо в лабораторії Археологічного музею ім. проф. Е. Балагурі факультету історії та міжнародних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Статевікові визначення скелетних останків було зроблено за кількома методиками [Пашкова, 1958; Никитюк, 1960, с. 118–129; Bružek, 1995, 93–106; Bruzek, 2002; Bružek, Santos, Dutailly, Murail, Cunha, 2017; Bukistra, Ubelaker, 1994; Ubelaker, 1978;]. Черепи вимірював Ю. В. Долженко за повною краніометричною програмою з використанням стандартної методики Р. Мартіна [Martin, 1928], згідно з якою вказувалася нумерація ознак (Табл. 2; 4). Для оцінки вимірювальних ознак використовувалися таблиці з межами середніх величин ознак, які склав Г. Ф. Дебец [Алексеев, Дебец, 1964]. Статевікові визначення

за особливостями будови черепа, тазових кісток, де це було можливим, залучався посткраніальний скелет. Комплексно за ознаками на черепі, зубах, довгих кістках, встановлювався вік [Brothwell, 1972; Vallois, 1937].

Також для характеристики краніологічної серії з Ужгорода було використано методику однієї з галузей расознавства – етнічну краніоскопію, яку запропонував О. Г. Козінцев [Kozintsev, 1992]. За даною методикою чоловіки та жінки інтерпретуються спільно. Дитячі поховання не залучалися.

Враховано шість традиційних для краніоскопії ознак: індекс поперечно-піднебінного шва (ІППШ), потиличний індекс (ПІ), клиноподібний верхньощелепний шов (КВШ), задньовиличний шов (ЗВШ), частота підорбітного візерунку типу ІІ (ПОВ ІІ) та надорбітні отвори (НО).

Комп'ютерні програми для реалізації багатовимірної аналізу створили Б. О. та О. Г. Козінцеви 1991 року. Було застосовано метод головних компонент, одну з моделей факторного аналізу [Дерябин, 2008, с. 76–117]. Аналіз здійснювався за допомогою статистичної програми PCOMP, яка проводить повний аналіз головних компонент і вирішує зворотне факторне завдання: знаходить значення кожної компоненти для відповідного об'єкта. Програма PCENDU виконує кластерний аналіз матриці евклідових дистанцій незваженим парногруповим методом [Дерябин, 2008, с. 230–276]. Дендрограми малювалися окремо за результатами аналізу методу головних компонент із використанням координати центроїди двох перших векторів.

Підрахування частот у відсотках та перетворення їх на радіани для стабілізації дисперсії проводилися завдяки застосуванню авторської комп'ютерної програми, яку написав 1996 року антрополог А. В. Громов.

Для міжгрупового канонічного аналізу використано 13 краніологічних ознак та один індекс, які мають найбільшу таксономічну цінність: три основні діаметри черепної коробки, найменшу ширину лоба, виличну ширину, верхню висоту обличчя, висоту й ширину носа, висоту і ширину орбіти, кути горизонтального профілювання, симотичний індекс та кут випинання носа.

Виклад основного матеріалу. Стан збереження виявлених поховань, їх статево-вікове визначення та датування (визначалися за стратиграфією та зібраним матеріалом).

Розкоп І (ансида), 2018 рік:

Поховання № 1. Датування – XV ст. Представлене верхньою частиною посткраніального скелета, ребрами, фрагментами тазових кісток, лопаток тощо. Черепна коробка (склепіння) посмертно деформована, збереженість її незадовільна, колір кісток світло-жовтий – коричневий. Від обличчя залишилася частина верхньої щелепи з зубами. З краніометричних ознак можна було зняти тільки найменшу ширину чола (92,0), вона помірна. Описові ознаки: надперенісся (1 бал), надбрівні дуги (1 бал), зовнішньо-потилічний горб (0 балів), соскоподібні виростки (1 бал) та гостра форма верхнього краю орбіт указують на жіночу стать похованої. Внутрішні черепні шви відкриті. Стертість

зубів слабка, як і м'язовий рельєф довгих кісток. Вертикальний діаметр голівки плечової кістки (45), за Т. Дуайтом, перебуває на межі між чоловічими й жіночими даними [Dwight, 1905].

Визначено, що поховання належить жінці 25–30 років.

Етнічна краніоскопія. НО на черепі відсутні з обох сторін. ППШ праворуч зафіксовано як варіант (Ia), права сторона зруйнована. В нижній частині лямбдоподібного шва (*ossa wormii suturae lamdoideae* – L3) відсутня вормієва кісточка з лівого боку. Права сторона зруйнована.

Поховання № 2. Датування – XV–XVI ст. Представлене верхньою та нижньою частинами посткраніального скелета, частиною склепіння і обличчя, які збережені незадовільно. *Humerus*, *Radius* та *Ulna* збереглися добре. Крижова кістка низька, широка, з розширеними крилами крижів та слабким м'язовим рельєфом. Форма великого сідничного отвору дуже широка. Величина голівки стегнової кістки дорівнює (Ø 43,0). Надперенісся та надбрівні дуги розвинуті слабо (1 бал). Верхній край орбіти гострий. Форма орбіт овальна.

Визначено, що поховання належить жінці 25–30 років.

Краніометрія. Поперечний діаметр черепної коробки дуже великий (148,0), найменша ширина лоба середня (93,0). Верхня висота обличчя малих розмірів (62,0). Ніс помірної висоти й малої ширини, за індексом (47,1) помірної ширини (мезоринія). Орбіти великої ширини та помірної висоти, за індексом (78,6) середні (мезоконхія). Профілювання обличчя різке як на верхньому рівні (135,9°), так і на середньому (125,0°).

Етнічна краніоскопія. НО на черепі відсутній з лівого боку, з правого присутній. КВШ є з обох сторін в орбіті, за орбітами пошкоджено. Форму ПОВ з обох сторін зафіксовано як ПОВ-II.

Поховання № 3. Датування – XV ст. Представлене верхньою та нижньою частиною посткраніального скелета, частиною склепіння без обличчя, яке збереглося незадовільно. Збереженість верхніх кінцівок (*humerus*, *radius* та *ulna*) добра. Нижня частина (*femur*, *tibia*) в незадовільному стані. Відсутні епіфізи, є тільки центральна частина кісток. Тазові кістки й ребра збереглися задовільно. Колір кісток світло-коричневий. Форма великого сідничного отвору вузька. На склепінні надперенісся та надбрівні дуги розвинуті на 2 бали, соскоподібний виросток – на 3 бали. Потиличного горба немає. Величина голівки стегнової кістки за К. Пірсоном [Pearson, 1914, p. 479–487] дорівнює (Ø 48,5).

Визначено, що поховання належить чоловікові 30–40 років.

Краніометрія. Поздовжній діаметр черепної коробки великий (190,0), поперечний – помірний, за індексом (74,7) череп долихокранний. Вушна висота велика (118,3). Лобна кістка вузька, лоб нахилений, висота його вигину 22 мм. Потилиця розвинута сильно. Вилічний діаметр (приблизно 138,0?) великий. Верхня ширина обличчя дуже велика.

Етнічна краніоскопія. НО на черепі відсутні з обох боків. ЗВШ немає з обох боків. У нижній частині

лямбдоподібного шва (*ossa wormii suturae lamdoideae* – L3) відсутні вормієві кісточка з обох боків.

Поховання № 4. Датування – XVI ст. Представлено верхньою й нижньою частинами посткраніального скелета (нижня частина фрагментована), тазові кістки в хорошому стані. Черепа немає. Колір кісток як світло-коричневий, так і темно-коричневий.

Морфологія тазових кісток (крижова кістка низька, широка, з розширеними крилами крижів та слабким м'язовим рельєфом, форма великого сідничного отвору – широка) вказує на жіночу стать похованої. На крижовій кістці – необлітерований верхній шов між крижовими сегментами. Ширина голівки стегнової кістки мала (Ø 40,0). Діаметр голівки плечової кістки дорівнює Ø 43,0.

Визначено, що поховання належить жінці 25–30 років.

Поховання № 5. Датування – XVI ст. З кісток новонародженої дитини (*neonatus*) збереглися ребра та частина хребта. Колір кісток – світло-коричневий.

Поховання № 6. Датування – XV ст. Представлене верхньою щелепою, ребрами, хребтом, частково пошкодженими тазовими кістками, а також верхнім і нижнім поясами кінцівок. Ширина голівки стегнової кістки велика (Ø 46,6). Форма великого сідничного отвору широка, м'язовий рельєф на кістках вказує на жіночу стать похованої.

Визначено, що поховання належить жінці 25–30 років.

Поховання № 7. Датування – XVI – початок XVII ст. Представлене склепінням, ребрами, хребтом, тазовими кістками, а також верхнім і нижнім поясами кінцівок. Стан збереженості посткраніального скелета дуже добрий. Склепіння характеризується добре розвинутим надпереніссям (3 бали), великими соскоподібними виростками (3 бали), потиличний горб розвинений добре (3 бали). Лоб нахилений. Морфологія тазових кісток: крила клубових кісток не розгорнуті, форма великого сідничного отвору вузька, лобковий кут гострий, А-подібний, затульний отвір овальний із закругленим краєм. Тіло сідничної кістки широке з виразною сідничною горбкуватістю. Форма малого таза серцеподібна. Крижова кістка висока, вузька, зі значно розвиненим м'язовим рельєфом, суглобова поверхня крижо-клубового суглобу поширюється до третього крижового сегмента. Діаметр голівки плечової кістки – 53,0 мм. Форма великого сідничного отвору вузька, м'язовий рельєф на кістках вказує на чоловічу стать похованого. Нижня щелепа з розвинутим м'язовим рельєфом. Черепні шви облітеровані з внутрішньої сторони, а з зовнішньої почали облітеруватися.

Визначено, що поховання належить чоловікові 30–40 років.

Краніометрія. Поздовжній діаметр черепної коробки великий (188,0), поперечний – дуже великий, за індексом (79,8) череп мезокранний. Вушна висота дуже велика (122,4). Лобна кістка дуже широка як у фронтальній, так і в дорсальній частині, лоб нахилений, висота його вигину – 27 мм. Горизонтальна окружність через точку офріон дуже великих розмірів за світовими стандартами. Вилічний діаметр великий (141,0? мм). Верхня ширина обличчя велика.

Етнічна краніоскопія. НО на черепі немає з обох боків. ЗВШ відсутній з лівої сторони, з правої зруйнований. Форму підорбітного візерунку виявити не вдалося, структуру кістки пошкоджена. В нижній частині лямбдоподібного шва (*ossa wormii suturae lamdoideae* – L3) відсутні вормієві кісточки з обох сторін.

Поховання № 8. Датування – XVI – початок XVII ст. Збереглася частина склепіння (більше ліва сторона), фрагменти верхньої та нижньої щелепи з молочними зубами. Посткраніальний скелет представлений майже повністю. Кістки світло-жовто – коричневого кольору. За розмірами стегнової кістки й зубами встановлено, що це дитина 10–12 років.

Поховання № 9. Датування – XV ст. Збереглися тазові кістки, дві стегнові кістки, верхня частина скелета (права плечова) та ключиці. Череп не зберігся. Збереглася нижня щелепа без правого виростка. Кістки жовто-коричневого кольору.

Встановлено чоловічу стать і вік похованого, який становить 45–55 років.

Поховання № 10. Датування – XV ст. Представлене пошкодженим склепінням, верхньою частиною орбіт, без носової частини, ребрами, хребтом, частково зруйнованими тазовими кістками, а також верхнім та нижнім поясами кінцівок. Кістки світло-жовто-коричневого кольору. Череп характеризується середньо розвинутим надпереніссям (2 бали), великими соскоподібними виростками (3 бали), потиличний горб помірний (2 бали). М'язовий рельєф на нижній щелепі розвинутий сильно.

Морфологія черепної коробки й тазових кісток більше вказує на чоловічу стать похованого. Вік похованого визначено за стертістю зубів і облітерацією черепних швів – 30–35 років.

Краніометрія. Поздовжній діаметр черепної коробки помірний, поперечний – дуже великий, за індексом (86,5) череп виразно брахікранний. Лоб дуже широкий. Обличчя теж дуже широке, різко профільоване на верхньому рівні й помірно – на середньому. Ніс помірно широкий.

Етнічна краніоскопія. НО на черепі нема з обох сторін. У нижній частині лямбдоподібного шва (*Ossa Wormii suturae lamdoideae* – L3) відсутні вормієві кісточки з обох боків. ППШ з обох сторін зафіксовано як варіант (Ia).

Поховання № 11. Датування – XV – XVI ст. В похованні збереглися дрібні уламки ребер, хребта й лопатки. Задовільно збереглася плечова кістка. Колір кісток темно-коричневий. Аналіз указує радше на чоловічу стать похованого, а його вік визначено як 50–60 років.

Поховання № 12. Датування – XV – XVI ст. Від поховання збереглися хребет і ребра. Колір кісток темно-коричневий. Ознаки вказують на чоловічу стать похованого, а його вік визначено як 40–50 років.

Поховання № 13. Датування – XV ст. Представлене пошкодженим склепінням, верхньою частиною орбіт, без носової частини, ребрами, хребтом, частково зруйнованими тазовими кістками. Кістки світло-жовто-коричневого кольору. Череп характеризується помірно розвинутим надпереніссям, невеликими соскоподібними виростками, потиличний горб малий

(1 бал). Горизонтальна окружність через точку офріон малих розмірів за світовими стандартами. Морфологія тазових кісток (крижова кістка низька, широка, з розширеними крилами крижів та слабким м'язовим рельєфом. Форма великого сідничного отвору широкою

Визначено, що поховання належить жінці 40–50 років.

Краніометрія. Склепіння характеризується дуже малим поздовжнім діаметром і великим поперечним, таким чином, черепний індекс вказує на виразно брахікранну черепну коробку (88,6). Вушна висота велика. Сагітальна дуга помірна. Лоб вузький, потилиця помірно широка. Обличчя за абсолютними розмірами помірно широке, профільоване середньо.

Етнічна краніоскопія. НО на жіночому черепі є з обох сторін. КВШ присутній з двох сторін у фронтальному відділі орбіт. Дорсальна частина зруйнована. ЗВШ відсутній як праворуч, так і ліворуч.

Поховання № 14. Датування – XV – XVI ст. Від поховання збереглися дві стегнові та дві великі гомілкові кістки, а також два надколінника. Також у наявності добре збережені тазові кістки. Колір кісток темно-коричневий. Аналіз указує на чоловічу стать похованого, а його вік визначено як 40–50 років.

Поховання № 15. Датування – XV – XVI ст. Збереглися всі тазові кістки та нижній і верхній комплекс посткраніального скелета. Крижова кістка добре збережена. Присутні хребет і частина ребер. Колір кісток темно-коричневий. Збереженість задовільна. Аналіз указує на жіночу стать, а вік похованої визначено як 40–50 років.

Поховання № 16. Датування – XV – XVI ст. В наявності всі тазові кістки й нижній та верхній комплекс посткраніального скелета. Збереглися хребет і частина ребер, кістки зап'ястя, п'ястя та фаланги. Колір кісток темно-коричневий. Збереженість задовільна. Аналіз указує на чоловічу стать похованого, а його вік встановлено як 45–55 років.

Поховання № 17. Датування – XV ст. Присутній хребет та частина ребер. В наявності кістки зап'ястя, кістки п'ястя та фаланги. Колір кісток темно-коричневий. Збереженість задовільна. Аналіз указує на жіночу стать, а вік похованої визначено 18–20 років.

Поховання № 18. Датування – XV ст. Представлене повним черепом з нижньою щелепою. Фрагментами зберігся верхній пояс кінцівок посткраніального скелета. Цілою виявилася тільки одна ключиця (довжина 146,0 мм). Тазові кістки зруйновані, лопатки та хребет наявні, але збереженість їх незадовільна. Колір кісток темно-коричневий. Добре збережені всі зуби, карієсу немає, виявлено зубний камінь майже на всіх зубах та відзначено їх сильну стертість (4 та 4+ бали). Череп має слабо розвинуте надперенісся, великисоскоподібні виростки (3 бали), потиличний горб розвинений слабо (1 бал). Лоб прямиий, є лобні бугри, що не притаманно чоловікам. Нижня щелепа з розвинутим м'язовим рельєфом. Черепні шви облітеровані зсередини, а ззовні відкриті.

Визначено, що поховання належить чоловіку 30–35 років.

Краніометрія. Поздовжній діаметр черепної коробки малий, поперечний – дуже великий, за

індексом (87,4) череп виразно брахікранний. Вушна висота дуже велика (121,5), а висотний діаметр черепної коробки (від базіона) великих розмірів. Горизонтальна окружність через точку офріон великих розмірів за світовими стандартами. Довжина основи черепа помірною, ширина потилиці – велика. Лобна кістка дуже широка у фронтальній і широка – в дорсальній частині. Лоб майже прямий.

Обличчя ортогнатне, за абсолютними розмірами помірно широке (134,5) і малої висоти (65,5), за верхньолицьовим показником (48,7) широке (еуріен). Профілюванням обличчя різке на верхньому рівні (130,5°), а на середньому – помірно (136,5°), на межі зі сплюсненістю.

Орбіти великої ширини і висоти, індекс (85,3) вказує, що вони високі (гіпсіконхія). Ніс малої висоти й дуже малої ширини. Відносна ширина носа (44,0) вказує на те, що він вузький (лепторинія). Нижній край грушоподібного отвору має гостру форму (anthrop.). Симотичний індекс великий (51,0), перенісся високе. Дакріальна ширина помірна, висота – дуже велика. Дакріальний показник дуже великий (67,4), що вказує на високе перенісся в цілому. Кут випинання носа щодо рівня профілю обличчя великий (33,0°). Носовий шип розвинутий добре (4 бали). Глибина іклової ямки помірна.

Етнічна краніоскопія. НО на чоловічому черепі відсутні з двох сторін. ПППШ з обох сторін зафіксовано як варіант (Ia). ЗВШ немає з обох боків. КВШ відсутній ліворуч, а праворуч пошкоджений. Форму підорбітного візерунку виявити не вдалося, структуру кістки пошкоджено. В нижній частині лямбдоподібного шва (ossa wormii suturae lamdoideae – L3) є вормієва кісточка з обох сторін.

Розкоп II (центральний неф), 2019 рік:

Поховання № 1. Датування – XVII ст. Представлене верхньою й нижньою частинами посткраніального скелета. Є нижні та верхні кінцівки, тазові кістки, уламки черепа. Збереженість кісток середня, а їх колір жовто-коричневий.

Встановлено, що поховання належить чоловіку 30–40 років.

Поховання № 2. Датування – XVII ст. Представлене верхньою та нижньою частинами посткраніального скелета. Кістки погано збереглися, череп у дуже поганому стані. Колір кісток жовто-коричневий.

Встановлено, що поховання належить жінці 20–25 років.

Поховання № 3. Датування – XVII ст. Представлене верхньою та нижньою частинами посткраніального скелета, проте верхня частина фрагментарно. Наявні побиті тазові кістки, уламки скелетів. Є крижова кістка та верхня щелепа. Зуби стерті (5–6 балів). Колір кісток темно-коричневий.

Встановлено, що поховання належить чоловіку 30–40 років.

Череп добре зберігся, з помірно розвинутим надпереніссям (2 бали), надбрівними дугами та м'язовим рельєфом потилиці. Потилічний горб розвинутий на 2 бали. Візуально череп прогнатний. Орбіти квадратні. Соскоподібні виростки малих розмірів.

Краніометрія. Поздовжній діаметр черепної коробки дуже малий, поперечний – великий. За індексом (85,9) череп брахікранний. Черепна коробка висока за висотним діаметром від краніометричної точки базіон, за висотно-поздовжнім індексом висока (гіпсікранія), за висотно-поперечним індексом, низька (тапейнокранія). Вушна висота помірна. Лоб і потилиця помірно широкі. Висота вигину лоба помірна (24,0), отже він не сильно нахилений. Потилиця розвинута добре. Горизонтальна окружність через краніометричну точку офріон – помірна (на межі з малими категоріями).

Обличчя за абсолютними розмірами помірно широке (131,0) і низьке, за верхньолицьовим показником (51,6) помірно широке (мезен). Профілювання обличчя низьке як на верхньому рівні, так і на середньому. Орбіти помірно широкі, малої висоти, індекс (78,6) вказує, що вони помірно високі в цілому (мезоконхія). Ніс помірно високий і вузький. Відносна ширина носа (47,1) вказує на те, що він помірно вузький (мезоринія). Нижній край грушоподібного отвору має гостру форму (anthrop.). Симотичний індекс дуже високий (65,2), перенісся дуже високе. Дакріальний показник великий. Кут випинання носа щодо рівня профілю обличчя дуже великий (37,0°). Носовий шип розвинутий слабо (2 бали). Глибина іклової ямки помірна.

Етнічна краніоскопія. НО на черепі відсутній з лівої сторони, з правої є. ПППШ з обох боків зафіксовано як варіант (Ia). ЗВШ немає з обох боків. КВШ відсутній праворуч, а ліворуч присутній. ПОВ з обох сторін виявлений як форма II. В нижній частині лямбдоподібного шва (ossa wormii suturae lamdoideae – L3) є вормієва кісточка з правої сторони.

Поховання № 4. Датування - XVII ст. Представлене верхніми й нижніми кінцівками. Тазові кістки побиті, мало хребців і ребр. Наявна верхня половина крижової кістки. Колір кісток темно-коричневий. Діаметр голівки стегнової кістки становить 47,0 мм. Череп коричнево-жовтуватий, незадовільно зберігся, нижньої щелепи немає. Зруйно-вана нижня частина скелетів. Черепна коробка візуально малих розмірів, і це підтверджується дуже малим поздовжнім діаметром черепної коробки, горизонтальною окружністю через точку офріон, яка виявилася помірних розмірів за світовими стандартами (511). Рельєф надперенісся помірний, надбрівних дуг – слабкий, потилічний виступ не розвинутий. Соскоподібні відростки великих розмірів. Черепні шви не облітеровані зсередини. Стертість зубів відповідає 1–2 балам.

Визначено, що поховання належало чоловікові 25–30 років.

Краніометрія. У зв'язку з тим, що поздовжній діаметр дуже малий, а поперечний – дуже великий, за індексом (91,6) череп виразно брахікранний. Вушна висота велика (118,9), висотний діаметр черепної коробки виміряти неможливо у зв'язку з пошкодженням черепа. Лобна кістка помірно широка.

Обличчя помірно широке за абсолютним розміром (132,0), дуже низьке. За рахунок цього воно широке за верхньолицьовим індексом (47,7) – еуріен. Лобно-виступний індекс великий. Профілювання обличчя

помірне на верхньому рівні й сильне – на середньому. Орбіти помірної ширини та помірної висоти, мезоконхні за індексом (81,0). Ніс помірної висоти й ширини, за показником середньо широкий (49,0) – мезоринія.

Етнічна краніоскопія. НО на черепі відсутній ліворуч, а праворуч присутній. ППШ з обох боків зафіксовано як варіант (Ia). В нижній частині лямбдоподібного шва (*ossa wormii suturae lamdoideae* – L3) є вормієва кісточка з правої сторони, яка відсутня з лівої.

Поховання № 5. Датування – друга половина XVI ст. Добре збережені верхня частина посткраніального скелета й тазові кістки. Нижньої частини скелета нема. Є половина нижньої щелепи та скроня, нижню частину черепу зруйновано. Колір кісток темно-коричневий.

Встановлено, що поховання належить чоловіку 25–30 років.

Поховання № 6. Датування – XVII ст. Представлене тільки верхньою частиною посткраніального скелета. Відзначається сильний м'язовий рельєф. Колір кісток світло-коричневий.

Встановлено, що поховання належить чоловікові 30–40 років.

Поховання № 7. Датування – XVI – XVII ст. Стан збереження незадовільний. Скелет представлений побитим склепінням, уламками стегнових кісток, ребрами, хребцями. Відзначається міцний м'язовий рельєф. Діаметр голівки стегна 56 мм. Кістки рук відсутні, як і нижня щелепа. Кістки світло-коричневі. Внутрішній шов черепа не заріс, відзначається облітерація клиноподібного потиличного синхондрозу. Рельєф надбрівних дуг помірний, потиличний виступ малий (1 бал), лоб похилий, потилиця не випнута, висота її вигину – 23 мм. Соскоподібні виростки великих розмірів (3 бали).

Визначено, що поховання належить чоловікові 25–30 років.

Краніометрія. Поздовжній діаметр черепної коробки помірний, поперечний – дуже великий. Черепний індекс (85,7) виразно брахікранний. Потилиця дуже широка (118,0 мм). Лобно-поперечний індекс малий.

Поховання № 8. Датування – перша половина XVII ст. Представлене верхньою та нижньою частинами посткраніального скелета, проте більшість кісток побито. Череп фрагментований. Колір кісток темно-коричневий. За довжиною трубчастих кісток встановлено, що поховання належить дитині 1,5–3 років.

Поховання № 9. Датування – перша половина XVII ст. Представлене побитим черепом, є нижня щелепа й тазові кістки. Колір кісток темно-коричневий. Встановлено, що поховання належить дитині 1–1,5 років.

Поховання № 10. Датування – XVII ст. Є кістки верхньої та нижньої частин посткраніального скелета але не всі. Наявні хребці та ребра, ключиця. Верхні кістки темно-коричневі, нижні – світло-коричневі. Відзначається сильний м'язовий рельєф на плечових кістках. Діаметр голівки стегнової кістки – 47 мм.

Встановлено, що поховання належить чоловіку 30–

40 років.

Поховання № 11. Датування – XVI – XVII ст. Добре збереглася нижня частина посткраніального скелета. Є таз без крижової кістки. Діаметр голівки стегнової кістки – 37,5 мм. Верхня частина скелета сильно побита, склепіння зруйноване. Колір кісток темно-коричневий.

Встановлено, що поховання належить жінці 20–30 років.

Краніометрія. Нижня щелепа. Довжина від виростків дуже велика. Кут гілки нижньої щелепи великий (129,0°). Проекційна довжина від кутів нижньої щелепи дуже велика (80 мм). Висота гілки та найменша її ширина дуже мала. Виросткова й кутова ширина великі. Передня ширина помірна. Висота симфізу та тіла нижньої щелепи мала. Товщина тіла помірна.

Етнічна краніоскопія. ППШ ліворуч визначено як Іа (європеїдна ознака), права сторона зруйнована.

Поховання № 12. Датування – XVI – XVII ст. Добре збережене. Наявні кістки верхньої та нижньої частин посткраніального скелета. Стан таза й довгих кісток добрий, череп – в уламках. Колір кісток темно-коричневий.

За розмірами стегнової та плечової кісток встановлено, що поховання належить дитині 13–14 років.

Поховання № 13. Датування – XVI – XVII ст. Наявні кістки верхньої та нижньої частин посткраніального скелета. Ребра й хребці фрагментовані. Череп без лицьової частини, є нижня щелепа. Колір кісток темно-коричневий.

Встановлено, що поховання належить чоловіку 30–35 років.

Краніометрія. Поперечний діаметр черепної коробки великих розмірів. Висотний діаметр помірний. Обличчя помірно широке (131,9). Нижня щелепа довга від виростків та від кутів, не товста, висота гілки мала. Кут випинання підборіддя помірний. Виросткова ширина помірна.

Етнічна краніоскопія. З обох боків у нижній частині лямбдоподібного шва (*ossa wormii suturae lamdoideae* – L3) відсутня вормієва кісточка.

Поховання № 14. Датування – XVI – XVII ст. Наявні нижня та верхня частини посткраніального скелета. Ребра, тазові кістки й лопатки фрагментовані. Хребці добре збереглися. Колір кісток темно-коричневий.

За розмірами нижніх кінцівок і черепної коробки встановлено, що поховання належить дитині 13–14 років.

Поховання № 15. Датування – XVII ст. Нижня частина посткраніального скелета збережена досить добре, а верхня – дуже фрагментарно. Тазові кістки побиті. Наявна нижня щелепа, склепіння в уламках. Колір кісток коричневий з темними плямами.

Встановлено, що поховання належить чоловікові 35–45 років.

Краніометрія. Поздовжній діаметр черепної коробки дуже малих розмірів, поперечний – дуже великих. Лоб широкий. Нижня щелепа не товста, висота гілки мала. Висота тіла велика, симфізу – помірна. Передня ширина мала. Кут випинання

підборіддя малий.

Етнічна краніоскопія. НО на черепі є з обох сторін (східні ознаки). З обох боків у нижній частині лямбдоподібного шва (*ossa wormii suturae lamdoideae* – L3) відсутня вормієва кісточка. ППШ з обох боків визначено як Ia (європеїдна ознака). Виличний шов відсутній ліворуч, права частина зруйнована.

Поховання № 16. Датування – перша половина XVI ст. Представлене верхньою та нижньою частинами посткраніального скелета. Є кістки таза, ребра і хребці побиті. Колір кісток світло-коричневий. Голівка стегнової кістки має діаметр 49 мм. Надперенісся розвинуте на 2 бали, надбрівні дуги також на 2 бали, зовнішній потиличний виросток – 2 бали, соскоподібні виростки розвинуті сильно.

Встановлено, що поховання належить чоловіку 30–40 років.

Краніометрія. Поздовжній діаметр черепної коробки помірний, поперечний – дуже великих розмірів. Черепний індекс (82) помірно брахікранний. Лоб широкий.

Етнічна краніоскопія. НО на черепі відсутній з двох сторін. ППШ з обох сторін визначено як III a (європеїдна ознака).

Поховання № 17. Датування – XVI ст. Погано збережене, фрагментарно. Наявні кістки нижніх кінцівок, побиті тазові кістки, верхні кінцівки, ребра, хребці та крижова кістка. Добре збережені плечова кістка, ключиця. Колір кісток темно-коричневий. Голівка стегнової кістки має діаметр 42,0 мм.

Встановлено, що поховання належить жінці 25–35 років.

Краніометрія. Нижня щелепа помірної товщини, висота тіла велика, висота симфізу – помірна. Передня її ширина мала. Кутова і виросткова ширина помірні.

Етнічна краніоскопія. НО наявний з правої сторони і відсутній з лівої.

Поховання № 18. Датування – XVII ст. Представлене верхніми та нижніми кінцівками, збереженими досить погано. Наявні хребет, нижня щелепа, тазові кістки, проте ребра відсутні. Череп складається з дрібних фрагментів. Колір кісток жовто-коричневий. Рельєф надперенісся й надбрівних дуг помірний, потиличний виступ не розвинутий. Соскоподібні виростки середніх розмірів. Черепні шви облітеровані зсередини, а ззовні починають облітеруватися. Стертість зубів відповідає 3–4 балам.

Встановлено, що поховання належить чоловіку 25–30 років.

Краніометрія. Нижня щелепа товста, висота її тіла мала, висота симфізу – помірна. Найменша ширина гілки середня.

Етнічна краніоскопія. НО на черепі відсутні з двох сторін.

Поховання № 19. Датування – XVII ст. Представлене переважно нижньою частиною посткраніального скелету, верхня частина невеликою кількістю фрагментів кісток. Частково присутні ребра та хребці. Череп в уламках. Нижня щелепа помірної товщини, висота тіла та симфізу мала, найменша ширина гілки мала. Колір кісток жовто-коричневий з темними плямами.

Встановлено, що поховання належить чоловіку 30–

40 років.

Поховання № 20. Датування – XVI – XVII ст. Представлене верхньою частиною посткраніального скелета, уламками тазових кісток. Нижня частина черепа поруйнована, нижня щелепа і лицьовий скелет збереглися. Інші наявні кістки в доброму стані. Їх колір темно-коричневий.

За морфологією трубчастих кісток, зокрема довжиною плечової кістки, встановлено, що поховання належить підліткові 12–14 років.

Поховання № 21. Датування – XVII ст. Є нижня частина посткраніального скелета, верхня – тільки фрагментарно. Ребер немає, хребці в поганому стані. Лопатки, ключиці та череп відсутні. Колір кісток світло-коричневий. Діаметр голівки стегнової кістки – 49 мм, досить сильний м'язовий рельєф.

Встановлено, що поховання належить чоловіку 30–40 років.

Поховання № 22. Наявна одна сторона посткраніального скелета. Склепіння в дуже поганому стані. Череп характеризується добре розвинутим надпереніссям (3 бали), помірними соскоподібними виростками та середнім потиличним виростком. Колір кісток темно-коричневий.

Встановлено, що поховання належить чоловіку 25–30 років.

Краніометрія. Поздовжній діаметр черепної коробки малих розмірів, поперечний – помірних. Черепний індекс помірно брахікранний (80,7). Нижня щелепа тонка, висота її тіла помірна, а симфізу велика. Кут гілки великий. Кут випинання малий.

Поховання № 23. Датування – XVII ст. Представлене нижньою частиною посткраніального скелета, від верхньої збереглися тільки фрагменти кісток передпліччя. Колір кісток темно-коричневий. Розмір голівки стегнової кістки – 40 мм.

Встановлено, що поховання належить жінці 30–40 років.

Краніометрія. Лобна кістка дуже вузька. Носова перегородка за симотичним індексом дуже висока.

Поховання № 24. Датування – друга половина XVI ст. Представлене уламками черепа, лопаткою, верхньою щелепою. Кінцівки відсутні. Колір кісток темно-коричневий.

Встановлено, що поховання належить дитині 10–12 років.

Поховання № 25. Датування – перша половина XVII ст. Збереглося погано. Нижня частина посткраніального скелета представлена краще від верхньої. Череп фрагментований, є половина (права) нижньої щелепи.

Встановлено, що поховання належить жінці 18–20 років.

Краніометрія. Нижня щелепа дуже товста, висота її тіла дуже мала.

Поховання № 26. Датування – XV – перша половина XVI ст. Краще збереглася нижня частина посткраніального скелета, верхня представлена уламками. Є фрагменти тазових кісток. Черепна коробка в уламках. Колір кісток світло-коричневий. М'язовий рельєф сильний, чоловічий. Діаметр голівки стегна 52 мм. Це дало можливість визначити, що поховання належить чоловіку. Шви на черепній

коробці дали змогу встановити вік – 30–40 років.

Поховання № 27. Датування – XVI – XVII ст. Представлене погано збереженим посткраніальним скелетом. Відсутня нижня частина скелета. Колір кісток темно-коричневий.

Встановлено, що поховання належить жінці 30–40 років.

Поховання № 28. Датування – XV – XVI ст. Стан збереження середній. Скеліття зруйноване. Є верхня і нижня частина посткраніального скелета. Грудина побита, зрослися два хребці грудного відділу. Колір кісток темно-коричневий. За облітерацією швів на черепі, морфологією кісток і за стертістю зубів встановлено, що поховання належить чоловіку 50–60 років.

Поховання № 29. Датування – друга половина XVI – XVII ст. Представлене нижньою частиною скелета. Ребер і хребців мало. Колір кісток світло-коричневий. М'язовий рельєф добре розвинений, діаметр голівки стегнової кістки – 45,5 мм.

Встановлено, що поховання належить чоловіку 30–40 років.

Поховання № 30. Датування – друга половина XVI ст. Збереженість погана. Наявні уламки черепа, хребта, ребер, верхніх кінцівок. Череп в уламках, є частина лоба з правою орбітою й фрагмент верхньої щелепи (права половина). Нижня щелепа ціла. За морфологією кісток та їх довжиною встановлено, що поховання належить дитині 1,5–3 років.

Поховання № 31. Датування – XV – XVI ст. Представлене тільки верхньою частиною посткраніального скелета. Ребра й хребці в дуже поганому стані. Череп середньої збереженості, наявна нижня щелепа. Рельєф надперенісся та надбрівних дуг слабкий, потиличний горб не розвинений. Соскоподібні виростки малих розмірів. Колір кісток жовтувато-коричневий.

Встановлено, що поховання належить жінці 25–30 років.

Краніометрія. Поздовжній діаметр черепної коробки помірних розмірів, поперечний – дуже великих. Таким чином, черепний індекс (84,5) виразно брахікранний. Висотний діаметр черепної коробки (від базіона) помірний, а вушна висота – велика. Довжина основи черепа велика. Лобна кістка вузька.

Обличчя широке як за абсолютним розміром (128,1), так і за верхньолицьовим індексом (46,1) – еуриєн, позаяк висота його дуже мала. Довжина основи обличчя великих розмірів. Повна висота обличчя теж дуже мала. Лобно-вличний індекс малий. Лице на середньому рівні помірно профільоване. Орбіти малої ширини й помірної висоти, високі за індексом (92,1) – гіпсіконхія. Ніс дуже малої висоти та помірної ширини, за показником (58,1) широкий (хамеринія).

Поховання № 32. Датування – перша половина XVII ст. Верхня й нижня частини посткраніального скелета добре збереглися. Скеліття представлено уламками. Колір кісток темно-коричневий.

Встановлено, що поховання належить чоловіку 25–35 років.

Поховання № 33. Датування – XV – XVI ст. Стан збереження нижньої частини посткраніального скелета відмінний, а верхньої – фрагментарний. Череп відсут-

ній. Колір кісток темно-коричневий.

Визначено, що поховання належить підлітку 14–15 років.

Поховання № 34. Датування – XV – XVI ст. Представлене кістяком у дуже поганому стані. Наявна тільки верхня половина скелета. Зокрема є хребці та плечова кістка. Колір кісток темно-коричневий.

Встановлено, що поховання належить чоловікові 30–40 років.

Поховання № 35. Датування – XV – XVI ст. Представлене тільки нижньою частиною посткраніального скелета.

Визначено, що поховання належить чоловіку 25–35 років.

Поховання № 36. Датування – XVI – XVII ст. Представлене цілим посткраніальним скелетом. Наявні нижні й верхні кінцівки. Тазові кістки, хребет, ребра фрагментовані. Череп цілий, з нижньою щелепою. Колір кісток темно-коричневий. Череп добре збережений. Черепна коробка візуально помірних розмірів, рельєф надбрівних дуг добре розвинений. Соскоподібні виростки середні. Черепні шви закриті зсередини, ззовні теж майже облітерувалися, крім скроні. Зношеність зубів відповідає 5, 5+ балам.

Встановлено, що поховання належить чоловіку 50–60 років.

Краніометрія. Поздовжній діаметр черепної коробки помірний, поперечний – дуже великий, за індексом (86,5) череп брахікранний. Вушна висота помірна (116,6), а висотний діаметр черепної коробки (від базіона) – великих розмірів. Горизонтальна окружність через точку офріон дуже великих розмірів за світовими стандартами. Потилиця широка. Лобна кістка дуже широка як у фронтальній частині, так і в дорсальній.

Обличчя широке за абсолютним розміром (139,9) і високе, тому за верхньолицьовим індексом (55,0), вузьке (лептен). Лобно-вличний індекс помірний. Горизонтальне профілювання обличчя дуже сильне на верхньому рівні, на середньому – помірне. Орбіти дуже великої ширини й помірної висоти, мезоконхні за індексом (78,1). Ніс дуже високий та помірної ширини, за показником (45,1) – вузький (лепторинія). Перенісся помірно високе за симотичним індексом і дуже високе за дакріальним. Глибина іклової ямки (fossa canina) мала. За світовим масштабом, череп характеризується великим випинанням носових кісток щодо лінії вертикального профілю обличчя (29,0°).

Етнічна краніоскопія. НО на черепі є з обох сторін. Праворуч у нижній частині лямбдоподібного шва (ossa wormii suturae lamdoideae – L3) відсутня вормієва кісточка, наявна з лівої. КВШ відсутній з обох сторін. ППШ з обох сторін визначено як Ia (європеїдна ознака). ПОВ з обох боків зафіксовано як варіант III. ЗВШ немає.

Поховання № 37. Датування – XV – XVI ст. Збережена тільки верхня частина посткраніального скелета. Лицьова частина черепа зруйнована, наявна нижня щелепа. Кістки в поганому стані, колір їх темно-коричневий.

Встановлено, що поховання належить жінці 35–45 років.

Краніометрія. Поздовжній діаметр черепної

коробки малий, поперечний дуже великий, за індексом череп виразно брахікранний (89,2). Висотний діаметр черепної коробки (від базіона) помірних розмірів (на межі з великими категоріями). Горизонтальна окружність через точку офріон великих розмірів за світовими стандартами. Потилиця дуже широка. Лобна кістка широка як у фронтальній частині, так і в дорсальній.

Горизонтальне профілювання обличчя помірно на верхньому рівні, на середньому обличчя зруйноване. Перенісся високе за симотичним і помірно високе за дакріальним індексом. Глибина іклової ямки (*fossa canina*) велика.

Нижня щелепа помірно товста, кут її випинання помірний, довжина її дуже велика. Висота тіла мала. Висота симфізу помірна. Передня ширина велика.

Поховання № 38. Датування – XV – початок XVI ст. Представлене верхньою та нижньою частинами посткраніального скелета. Хребет і ребра фрагментовані. Тазові кістки та крижова кістка в доброму стані. Наявне склепіння та повна нижня щелепа. Колір кісток темно-коричневий.

Встановлено, що поховання належить жінці 20–25 років.

Краніометрія. Поздовжній діаметр черепної коробки малий, поперечний великий, за індексом череп брахікранний (83,3). Горизонтальна окружність через точку офріон великих розмірів за світовими стандартами. Потилиця широка. Лобна кістка помірно широка у фронтальній частині й широка в дорсальній. Обличчя дуже широке. Нижня щелепа тонка, дуже довга.

Етнічна краніоскопія. НО на склепінні відсутній з лівої сторони, з правої є. В нижній частині лямбдоподібного шва (*ossa wormii suturae lamdoideae – L3*) немає вормієвих кісточок з обох сторін.

Поховання № 39. Датування – кінець XVI – перша половина XVII ст. Представлене верхньою та нижньою частинами посткраніального скелета. Нижня частина черепа поруйнована, нижня щелепа є. Колір кісток коричневий, а їх стан відмінний. Череп коричнево-жовтуватий, добре зберігся, з повною нижньою щелепою, але зруйновано виличні кістки. Черепна коробка візуально великих розмірів, рельєф надбрівних дуг слабо розвинутий. Соскоподібні виростки великі. Черепні шви відкриті як зсередини так і ззовні. Зношеність зубів відповідає 2–3 балам.

Визначено, що поховання належить чоловікові 25–30 років.

Краніометрія. Поздовжній діаметр черепної коробки великий, поперечний – помірний, за індексом череп доліхокранний (74,5). Вушна висота велика (120,5), як і висотний діаметр черепної коробки (від базіона). Горизонтальна окружність через точку офріон дуже великих розмірів за світовими стандартами. Потилиця широка. Лобна кістка дуже широка як у фронтальній, так і в дорсальній частині.

Обличчя малої висоти, ширину виміряти не вдалося. Горизонтальне профілювання обличчя дуже сильне на верхньому рівні та помірно на середньому. Орбіти великої ширини й помірної висоти, мезоконхні (помірно високі) за індексом (79,1). Ніс середньої висоти і широкий, за показником (53,3) – широкий

(хамеринія). Перенісся помірно широке як за симотичним індексом, так і за дакріальним. Кут випинання носа щодо рівня профілю обличчя малий (19,0°). Носовий шип розвинутий сильно (5 балів). Глибина іклової ямки (*fossa canina*) помірна.

Етнічна краніоскопія. НО на чоловічому черепі немає з обох сторін. ППШ з обох боків зафіксовано як варіант (Ia). ЗВШ відсутній з правої сторони (зруйнований з лівої). КВШ немає з обох боків. ПОВ праворуч виявлений як форма II, ліворуч – I. У нижній частині лямбдоподібного шва (*ossa wormii suturae lamdoideae – L3*) є вормієва кісточка з правої сторони потилиці. З лівої – відсутня.

Поховання № 40. Датування – XV – XVI ст. Представлене тільки однією стороною нижньої половини посткраніального скелета. Є тазові кістки, а крижова кістка відсутня. Стегнова кістка велика. Колір кісток темно-коричневий.

Встановлено, що поховання належить чоловіку 30–40 років.

Поховання № 41. Датування – XV – початок XVI ст. Представлене тільки верхньою частиною скелета. Кістки темно-коричневі.

За розмірами плечової кістки та за зубами встановлено, що поховання належить дитині 3–5 років.

Поховання № 42. Датування – XV – початок XVI ст. Представлене дрібними уламками верхньої частини скелета (ключиця, плечова кістка, хребці, кілька ребер). Череп фрагментований. Нижня щелепа ціла, без зубів. Колір кісток темно-коричневий.

Встановлено, що поховання належить жінці 50–60 років.

Поховання № 43. Датування – XV – початок XVI ст. Представлене побитими верхніми й нижніми кінцівками. Лопатки, ребра, хребці тазові кістки – в уламках. Черепа немає. Колір кісток темно-коричневий. Діаметр голівки стегнової кістки – 43 мм, м'язовий рельєф слабо розвинений.

Встановлено, що поховання належить жінці 30–40 років.

Поховання № 44. Датування – XVII ст. Верхня частина посткраніального скелета побита, нижня частина збереглася тільки з однієї сторони. Верхня частина теж побита. Мало хребців і ребер, тазові кістки фрагментовані, лопатки відсутні. Колір кісток світло-коричневий.

Встановлено, що поховання належить чоловіку 25–30 років.

Поховання № 45. Датування – XVI ст. Представлене верхньою частиною скелета й дрібними фрагментами таза та крижової кістки. Колір кісток темно-коричневий. Діаметр голівки плечової кістки – 47 мм, ключиця має 160 мм.

Встановлено, що поховання належить чоловіку 30–40 років.

Поховання № 46. Датування – XV – XVI ст. Представлене тільки добре збереженими нижніми кінцівками (берцові). Їх колір темно-коричневий.

Встановлено, що поховання, ймовірно, належить жінці 30–40 років.

Поховання № 47. Датування – XV – XVI ст. Представлене уламками кісток верхньої й нижньої половини скелета. Немає стегнових кісток. Відсутні

плечові кістки та череп. Колір кісток темно-коричневий.

Встановлено, що поховання належить чоловіку 30–40 років.

Поховання № 48. Датування – XV – початок XVI ст. Представлене тазовими та стегновими кістками, уламком лопатки, ключицею. Ребра та хребці відсутні. Скеліття немає, наявна тільки частина нижньої щелепи. Колір кісток темно-коричневий.

Встановлено, що поховання належить чоловіку 40–50 років.

Поховання № 49. Датування – друга половина XIV – XV ст. Погано збережене. Є фрагменти тазових кісток, лопатка поламана. Колір кісток темно-коричневий. Головка стегнової кістки має діаметр 42 мм. Форма великого сідничного отвору вузька і V-подібна.

Встановлено, що поховання належить чоловіку 30–40 років.

Поховання № 50. Датування – друга половина XIV – XV ст. Представлене добре збереженим кістяком, відсутні тільки лопатки й череп. Кістки дуже великі. Їх колір коричневий.

Встановлено, що поховання належить чоловікові 30–40 років.

Поховання № 51. Датування – друга половина XIV – XV ст. Представлене тільки добре збереженими нижніми кінцівками, тазом. Колір кісток темно-коричневий.

Встановлено, що поховання належить чоловіку 40–50 років.

Крипта 1. Поховання № 1. Датування – XVII ст. Представлене цілим посткраніальним скелетом. Кістки добре збережені. Лицьова частина скеліття поруйнована, є фрагмент верхньої щелепи. Плечова кістка лівої руки після перелому неправильно зрослася, зі зміщенням, від чого стала значно коротшою. Сліди перелому є й на променевої кістці. Колір кісток темно-коричневий. Череп характеризується добре розвинутим надпереніссям, великими соскоподібними виростками, потиличний горб малий (1 бал). Черепні шви облітеровані зсередини, а ззовні почали облітеруватися. Зуби зношені на 5+, 6+ балів.

Встановлено, що поховання належить чоловіку 35–45 років.

Краніометрія. Довжина та ширина потиличного отвору помірні. Горизонтальна окружність через точку офріон великих розмірів за світовими стандартами. Довжина черепної коробки мала, ширина – велика, тому за індексом (84,1) череп брахікранний. Виличний діаметр помірний (132,0?), обличчя різко профільоване на верхньому рівні. Орбіти малої ширини та помірної висоти, індекс (87,5) указує, що вони високі (гіпсіконхія).

Етнічна краніоскопія. НО на черепі є з лівої сторони і відсутній з правої. ЗВШ є з обох боків (східний напрямок). КВШ наявний з чотирьох сторін (західний напрямок). Форму ПОВ виявити не вдалося, структуру кістки пошкоджено. В нижній частині лямбдоподібного шва (*ossa wormii suturae lamdoideae* – L3) відсутні вормієві кісточки з обох сторін.

Шурф 1 (ансида), 2019 рік:

Поховання № 1. Датування – XV – XVI ст. Представлене нижньою частиною посткраніального скелета. Наявні нижні кінцівки, п'яткові й тазові кістки, крижова кістка. Від верхньої частина скелета залишилися тільки дві кістки передпліччя. Кістки світло-коричневого відтінку з темно-коричневими плямами.

За морфологією трубчастих кісток встановлено, що поховання належить підлітку 8–10 років.

Поховання № 2. Датування – XV – XVI ст. Представлене крижовою кісткою, тазовими кістками, лопаткою, хребтом, кількома ребрами, плечовими кістками. Наявні праві й ліві верхні кінцівки. Відсутні нижні кінцівки та хребет. Кістки світло-коричневі, а м'язовий рельєф верхніх кінцівок сильний.

Встановлено, що поховання належить чоловікові 35–45 років.

У результаті антропологічного аналізу повністю або частково збережених поховань (їх налічується 72) вікова структура похованого в церкві населення така: 16,67% – дитячі поховання та 83,33% – дорослі, з яких близько третини (31,67%) становлять жінки. Середній вік смерті з урахуванням дитячої смертності становить близько 30,5 року (в межах 27–34 років). Без урахування дитячої вибірки, середній вік смерті дорослих становить близько 35 років (у межах 31–39 років). У чоловічій частині вибірки пік смертності припадає на зрілий вік (*maturus*), а в жіночій – на дорослий вік (*adultus*). Отже, середній вік смерті в чоловічій частині вибірки становить близько 36,5 року (в межах 32–41 років), а в жіночій – близько 31,5 року (в межах 28–35 років). Серед дитячих поховань (12) трохи більше поховань другого періоду дитинства (*infantilis II* – 58,33% від загальної кількості).

Як уже зазначалося, до аналізу було залучено й черепи (чи їх фрагменти) з понищених криптових поховань виключно дорослих. Їх 58 і всі вони хронологічно визначаються XVI – XVII ст.

Отже, разом налічується 118 дорослих поховань (зі 130), з яких 86 (72,88%) чоловічі та 32 (27,12%) жіночі. З урахуванням даних статеві-вікового аналізу черепів із понищених криптових поховань дані вибірки дорослих трохи корегуються, але загальні тенденції зберігаються. Так, середній вік смерті дорослих трохи збільшується і становить близько 38 років (у межах 33,5–42,5 року). Пік смертності залишається в тих самих вікових межах. У чоловічій частині вибірки він припадає на зрілий вік (*maturus*), а в жіночій – на дорослий вік (*adultus*). Середній вік смерті в чоловічій частині вибірки вже становить близько 40 років (у межах 35,5–44,5 року), а в жіночій – близько 32,5 року (в межах 29–36 років) (Табл. 1) [Долженко, Мойжес, 2022].

Характеристика краніологічного типу населення

Чоловіча серія. Чоловічі черепи з середньовічної церкви Ужгородського замку незадовільної збереженості складаються в серію з 67 поховань (як уже зазначалося, до аналізу залучено всі виявлені черепи, як зі збережених поховань, що залягали за межами крипт, так і від понищених криптових поховань). Загалом вони мають черепну коробку, яка

характеризується помірною довжиною, висотою й великою шириною. В серії є два доліхокранних (пох. № 3 з розкопок 2018 року та пох. № 39 з розкопок 2019 року), сім мезокранних (пох. № 7 з розкопок 2018 року, а також черепи 10, 15, 19, 21F, 24 і 26) та 28 брахікранних черепів. У 30 випадках форму черепної коробки не визначено, адже не вдалося виміряти поздовжній або поперечний діаметр.

Загалом, за черепним показником (83,0) серія належить до категорії брахікранних (Табл. 2). Вушна висота велика, на межі з помірними категоріями. Довжина основи черепа помірна. Відношення висоти до поздовжнього діаметра (75,6) свідчить про високу загалом висоту черепа в серії, яку ми розглядаємо (гіпсікранія), але вже відношення висоти до поперечного діаметра (90,7) – указує на низькі черепи (тапейнокранія) (Табл. 2). Потилиця широка. Лобна кістка за абсолютними розмірами характеризується великими категоріями. Висота вигину чола помірна (25,1). Профілювання лоба від краніологічної точки назон характеризується великим кутом. Таким чином, лоб ближчий до прямої форми.

Ширина ортогнатного обличчя чоловічої серії з Ужгородського замку помірна, позаяк виличний діаметр, виміряний у 25 черепів, становить 136,2 мм (на межі з великими категоріями). Верхня висота обличчя – мала (67,2). За верхнім лицьовим індексом (50,0), обличчя помірно широке (мезен) (Табл. 2). Назомалярний кут дуже малий, отже, обличчя різко профільоване на рівні орбіт, хоча в серії є два черепи з помірним горизонтальним профільованням (череп 2 та 18). Зигмаксиллярний кут у цілому вкладається в малі категорії, що вказує на сильно профільоване обличчя на рівні передньої носової ості (*spina nasalis anterior*).

Помірна висота й ширина орбіт зумовлюють помірний (80,2) орбітний індекс [Алексеев, Дебеч, 1964], що вказує на відносно середньоширокі орбіти (мезоконхія). Носовий отвір чоловічої серії характеризується помірною шириною й висотою, носовий індекс (48,5) свідчить про помірну ширину носа (мезоринія) (Табл. 2). За світовим масштабом, чоловіча серія характеризується великим випинанням носових кісток щодо лінії вертикального профілю обличчя (29,7°). Перенісся високе як за симотичним, так і за дакріальним індексом (Табл. 2).

Зіставлення квадратичних відхилень за 57 основними ознаками та індексів чоловічих черепів з середньовічної церкви Ужгородського замку зі стандартними становить: перевищення стандартних величин середнього квадратичного відхилення за 27 ознаками (47,3%); заниження – за 16 ознаками (28,0%). І лише 13 ознак середньоквадратичного відхилення (22,8%) вкладаються в стандартні норми (Табл. 2). Це свідчить про певну неоднорідність серії.

Міжсеруповий аналіз. Порівняльна характеристика антропологічних особливостей похованих у церкві Ужгородському замку. Щоб виявити основні напрямки етнічних зв'язків популяції з Ужгорода, яка географічно представляє Центральну Європу, та визначити її місце в системі антропологічних типів населення Східної, Центральної й Північної Європи XIV – XVII ст. (крім Кавказу), проведено міжгруповий багатовимірний аналіз методом канонічного аналізу

[Дерябин, 2008].

Простежимо зв'язки досліджуваної чоловічої групи з м. Ужгорода з 76 вибірками території Східної, Центральної та Північної Європи (виняток становлять вибірки Кавказу) (Табл. 3) за даними краніометрії методом канонічного [Дерябин, 2008, с. 212–230] та кластерного аналізу [Дерябин, 2008, с. 230–276], до якого залучалися групи з: с. Підборці з Дубенського р-ну [Долженко, Пшеничний, Бардецький, 2020, с. 6–9; Долженко, Пшеничний, Бардецький, 2021, с. 43–66]; Лютецькі XVII – XVIII ст. [Долженко, 2012, с. 487–507]; Київського Подолу (збірна серія) XVI – XVIII ст. [Тараненко, Вікторова, Кода, Долженко, 2014, с. 249–254; Долженко, 2016, с. 3–17]; Луцька (збірна серія) XVII – XX ст. [Долженко, Мазурик, 2015, с. 368–386]; київського Арсеналу [Долженко, 2010, с. 11–17; Долженко, 2011, с. 118–134; Івакін, Балакін, 2007, с. 17–26; Івакін, Балакін, 2008, с. 9–23]; Рівного [Долженко, Прищепа, 2015, с. 7–16]; Ратнева XIV – V ст. [Долженко, Златогорський, 2016, с. 11–22]; Жовнино XVI – XVIII ст. [Dolzhenko, 2014, с. 119–132; Долженко, Прядко, 2014, с. 43–50]; Батурина XVII – XVIII ст. [Dolzhenko, 2014a, с. 40–56]; могильника біля слободи Каламіта (Крим) XIV – VII ст. [Соколова, 1963, с. 144]; Чигирини XVI – XVII ст. [Рудич, 2014, с. 170–171]; київського Михайлівського монастиря XV – XVIII ст. [Рудич, 2014, с. 179–180]; Вишгорода XVII ст. [Рудич, 2014, с. 185]; Меджибіж XIV – XVI ст. [Рудич, 2010, с. 129–130]; Вінниці [Потехіна, Долженко, 2019, с. 384–387; Долженко, Потехіна, 2020, с. 305–310; Виногородська, Потехіна, Долженко, 2020, с. 24–52]; Стайок [Долженко, 2012a, с. 169–181; Потехіна, 2016, с. 166–171; Потехіна, 2020, с. 125–139].

Білоруси представлені двома серіями: Лукомль (центр Вітебської обл.) та Пруси XVIII – XIX ст. (центр Мінської обл.) [Саливон, 2015, с. 189–266].

Росіяни – з Орловської губ., Себежа, Старої Ладого-1 [Алексеев, 2008, с. 311–336]; Старої Ладого-2 [Моисеев, Григорьева, Ширококов, Хартанович, 2016, с. 390–399]; Ярославля XVII ст., Дмитрова XII – XVI ст. [Гончарова, 2011, с. 205–206]; Пскова XIV – XVI ст. [Санкина, 2000, с. 14–15]; Козіна XVIII ст. [Евтеев, 2011, с. 433–440]; Новгорода XVI – XVIII ст. [Евтеев, Олейников, 2015, с. 176–192]; Поріц (Порицы, Ижоры, РФ) [Ширококов, Верховцев, 2016, с. 408–421].

Балти – 16 серій. Латиші представлені трьома серіями XVII – XVIII ст., які дослідила Р. Я. Денисова – Леймані (*Leimaņi*) XVII – XVIII ст. [Денисова, 1977, с. 241–243], Пургаїлі (*Purgaiļi*) XVIII ст. [Денисова, 1977, с. 255–258], Мартиньсала XIV – XVII ст. [Денисова, 1977, с. 223–228]; трьома групами XVIII – XIX ст., котрі опрацював В. П. Алексеев: латиші-1 (Дурбе), латиші-2 (західні) і латиші-3 з Лудзи [Алексеев, 2008, с. 226–231] та однією XIX ст. за Г. В. Зариня – Орманькалнс [Зариня, 1990, с. 117].

Залучалися також литовці з м. Каунас (*Kaunas*). Однак, за припущенням дослідника литовської групи В. П. Алексеева [Алексеев, 2008, с. 234–235], литовці не становили більшості серед мешканців м. Каунаса, де було багато поляків і євреїв. П'ять серій естонців: Отепя (*Otepää*) XIV – XVI ст. [Марк, 1956, с. 221–223];

Кабіна (*Kabina küla*) XVII ст. [Марк, 1956, с. 221–223]; Кохтла-Ярве (*Kohtla-Järve*) XVII – XVIII ст. [Марк, 1956, с. 221–223]; Арду [Моисеев, Ширококов, Крийска, Хартанович, 2013, с. 71–79]; Варбола (*Warbole*) XIV–XVII ст. [Марк, 1956, с. 191–192; 221–223] та фіні (*suomalaiset*).

Молдавани представлені двома вибірками: Варатік (*Văratîc*) Ришканського р-ну (XVII – XIX ст.) і Старий Орхей (*Orheiul Vechi*) (XIV – XV ст.) [Великанова, 1975, Табл. 8, с. 144–145].

Польські групи: Якшице (*Jaksice, Kujavia*) XV – XVII ст. [Piontek, Iwanek, Czapla, 2004/2006, с. 126], Костел св. Марії Магдалини у Вроцлаві (*Kościół Św. Magdaleny, Wrocław*) XVI – XVIII ст. [Kwiatkowska, Nowakowski, 2011, s. 32], Костел св. Кшиштофа (*Krzysztofa*) у Вроцлаві (*Wrocław*) XV – XVI ст. [Krupinski, 1983; Kwiatkowska, Nowakowski, 2011, s. 32]; Познань (*Poznań*) XV – XVIII ст. [Kwiatkowska, Nowakowski, 2011, s. 32]; Варшава (*Warszawa*) XVII ст. [Kwiatkowska, Nowakowski, 2011, s. 32]; Слободжеве (*Slaboszewo*) [Piontek, Iwanek, Czapla, 2004/2006]; Лешно (*Leszno*) [Piontek, Iwanek, Czapla, 2004/2006]; Колобжег (*Kołobrzeg, Pomerania*) XIV – XVIII ст. [Strzalko, 1966; Piontek, Iwanek, Czapla, 2004/2006]; с. Челядзь Велика (*Czeladź Wielka*); м. Чаплінек (*Czaplinek*) XV – XVIII ст.; Краків (*Kraków*) XV – XVIII ст.; Павлов (*Pavlov*) XV – XVII ст.; Люблін-1 (*Lubiń-I*), XVIII ст.; Люблін-2 (*Lubiń-II*) XVIII – XIX ст.; Гура Хелмська (*Góra Chełmska, Pomerania*) XIII – XV ст. [Wokroj, 1972, s. 273–303; Nowak, Miłosz, Piontek, 2013]; Іновроцлав (*Inowrocław*) [Henneberg, 1988; Nowak, Miłosz, Piontek, 2013]; Вісліца (*Wiślica*) XVIII – XIX ст.

Також залучено одну румунську групу з церкви св. Миколая Гіурчі (*Biserica Sfântul Nicolae-Ciurchi*) XVI – XVIII ст. [Simalcsik, Groza, Simalcsik, Miu, 2012, p. 191].

Окрім того, залучалися такі п'ять груп з Німеччини – Кенігсберг (*Königsberg*) XVII – XIX ст. [Березина, 2010, с. 872]; Целендорф (*Zellerndorf*); Пфейфер (*Pfeifer*); Вюртемберг (*Wurtemberg*) та Тюбінген (*Tubingen*) [Евтеев, Староверов, Волков, Выскубов, Потрахов, 2020, с. 90–104]; а також Мадара X – XVI ст. [Воев, 1972; Постникова, 1978, с. 172–183]. Разом з групою з м. Ужгорода усього 77 чоловічих серій (Табл. 3).

Для даного міжгрупового канонічного аналізу за короткою програмою використано 10 краніологічних ознак: три основні діаметри черепної коробки, найменшу ширину лоба, виличну ширину, верхню висоту обличчя, висоту й ширину носа, висоту й ширину орбіти.

За канонічним вектором (КВ) I (29,2% загальної дисперсії) серія з Ужгорода (Рис. 3) отримує малі додатні значення вектора (0,134). За даним КВ простежується близькість до сільської вибірки з Волині – Ратнів (0,149) та, певною мірою, вибірки Стайки (0,151), в якій присутній балтський компонент за даними як краніоскопії [Долженко, 2012а, с. 169–181], так і краніометрії [Потехіна, 2020, с. 125–139].

За КВ II (18,2% загальної дисперсії) досліджувана група отримує великі додатні значення вектора (1,439).

Спостерігається її подібність до польської вибірки з костелу св. Марії Магдалини (*Kościół Św. Magdaleny*) (1,683) у Вроцлаві та, певною мірою, до черепів із с. Ратнів з Волині (1,200) (Табл. 3; Рис. 3).

За КВ III (13,8% загальної дисперсії) простежується подібність вибірки, що отримала великі додатні значення (1,015), до черепів з польського с. Челядзь Велика (*Czeladź Wielka*) (1,016) та костелу Марії Магдалини (*Kościół Św. Magdaleny*) (1,054) (Табл. 3; Рис. 4–5).

Візуально ми можемо це простежити в просторі КВ II–III, де вибірка розташовується в правій верхній частині координатного поля між польською вибіркою Марії Магдалини та волинською – Ратнів (Рис. 5). У просторі I–III КВ спостерігається схожість досліджуваної групи на латишів з поселення Мартиньсала XIV – XVII ст., яке розташоване на одноіменному острові в пониззі Даугави [Денисова, 1977, с. 17], та на черепі XIV–XV ст. з с. Ратнів на Волині (Рис. 3–4).

Отже, за даними краніометрії, в чоловічій міській вибірці з Ужгорода простежуються волинський, польський і частково балтський антропологічні компоненти (північно-східний напрямок зв'язків).

За даними кластерного багатовимірною порівняльного аналізу, де залучалися ті самі описані чоловічі групи й ознаки, виявлено подібність досліджуваної серії до черепів з костелу Марії Магдалини XVI – XVIII ст. (*Kościół Św. Magdaleny*) на 43-му кроці кластеризації з 77.

Жіноча серія. Дуже мала, сильно фрагментована й складається з 23 черепів, придатних для краніометрії, а, виходячи з археологічних даних, хронологічно їх можна обмежити XV – XVII ст. Характеризується помірно масивністю, рельєф перенісся, потилиці, виразність соскоподібних виростків і надбрівних дуг незначні. Зовнішній потиличний горб відсутній або розвинений дуже слабко (середній бал 0,5). Довжина основи черепа мала. Горизонтальна окружність через краніологічну точку офріон – велика. Група за черепним показником (84,8) (Табл. 4) у середньому характеризується круглою формою черепа (брахікранія), тобто великою шириною черепної коробки при малій її довжині (167,0 мм). Висотний діаметр черепної коробки помірний. Лоб середньо широкий (Табл. 4).

Обличчя помірної ширини (126,1 мм) і малої висоти, сильно профільоване на рівні орбіт. Зигмаксиллярний кут виявився малих розмірів, що свідчить про сильно профільоване обличчя на середньому рівні. Загальний кут лицьового профілю серії становить 87,3°. Таким чином, обличчя ортогнатне. Верхній лицьовий індекс (49,5) указує на широке обличчя (еуріен), загальнолицьовий теж широкий (еурипрозопія) (Табл. 4).

Орбіти малої ширини та висоти, за показником (83,3) помірної висоти (мезоконхія). Носовий отвір характеризується малою шириною й висотою, за індексом (48,9) середньоширокий (мезоринний). Перенісся високе як за симотичним індексом, так і за дакріальним. Не знайдено жодного черепа з інфантильною формою нижнього краю грушоподібного отвору. Кут випинання носа, виміряний на трьох

черепях, – дуже великий (31,7°). Загалом, за краніологічними ознаками, жіночі черепи належать до великої європеїдної раси (Табл. 4).

Міжгруповий аналіз. Для міжгрупового канонічного аналізу жіночих серій до порівняння залучено 37 жіночих краніологічних серій зі Східної, Центральної та Північної Європи (Табл. 5).

За КВ I (33,7% загальної дисперсії) жіноча серія з Ужгорода отримує великі додатні значення вектора (1,117) (Табл. 5). За цим КВ простежується її близькість до сільської волинської вибірки Ратнів (1,146) та, меншою мірою, до міської групи з вул. Юрківська (1,043) (Табл. 5; Рис. 6–7).

За КВ II (13,8% загальної дисперсії) досліджувана група отримує помірні від’ємні значення вектора (–0,633). Спостерігається її подібність до латиської західної групи (–0,727) (Табл. 5; Рис. 6; 8).

За КВ III (13,0% загальної дисперсії) простежується слабка подібність жіночої групи з Ужгорода, яка отримала великі від’ємні значення КВ (–1,424) до міської групи Суми (–0,957), що й помітно візуально (Табл. 5; Рис. 7).

Етнічна краніоскопія. З 90 черепів другої половини XIV – XVII ст. чоловічі та жіночі розглядаються спільно. Для ПІ, ЗВШ, ПОВ-II, ППШ та НО дані склалися без урахування статі, для КВШ вираховувалися півсуми чоловічих і жіночих значень. Частоти ознак аналізованих двох груп наведено в Таблиці 6.

ПІ на черепах із Ужгорода відсутній (0,0%), отже, це європеїдна ознака, позаяк за даними О. Г. Козинцева у європеїдів ПІ коливається від 0 до 16%, у монголоїдів – від 21 до 71% [Козинцев, 1988, с. 37]; Частота появи ЗВШ на черепах досліджуваної групи мала 6,1%, що теж указує на її європеїдність; КВШ загалом трапляється частіше у європеїдів, ніж у монголоїдів, незважені середні частоти за О. Г. Козинцевим дорівнюють 32,9 та 19,0% відповідно [Козинцев, 1988, с. 55]. У збірній серії з чоловічих і жіночих черепів Ужгорода показник КВШ (43,1%) виявився вищим від середнього. Частота ПОВ-II на черепах із Ужгорода мала – 37,5% і перебуває за межею незважених середніх величин як північних (55,8%), так і південних європеїдів (46,6%, не вище за 45,0%) [Козинцев, 1988, с. 86]. ППШ – високий (87,9%). Оскільки незважене середнє для європеїдів дорівнює 70,5%, а для монголоїдів – 49,9% [Козинцев 1988, с. 110], можна вважати досліджувану серію такою, яка вкладається в європеїдні показники за даною ознакою. Відсотки НО [Томашевич, 1988, с. 119–128] на черепах із Ужгорода помірні (Табл. 6).

До комплексу ознак, характерних для європеїдних груп, входять низькі значення ПІ, ЗВШ, НО та високі ПОВ-II. Азійські групи характеризуються протилежним комплексом краніоскопічних ознак [Козинцев, 1988, с. 71–79].

Порівняльний багатомірний аналіз. До багатомірного порівняльного аналізу залучалося 34 краніологічні серії (Табл. 7): Луцьк [Бірюліна, Долженко, 2014 с. 35–52; Долженко, 2014, с. 7–25; Долженко, Мазурик, 2015, с. 368–386]; Ратнів [Долженко, Златогорський, 2016, с. 11–22]; Жовнино [Долженко, Прядко, 2014, с. 3–22]; Білгород

[Безбородьх, Долженко, 2014, с. 104–120]; Вінниця, Львів, Чигирин, Берестечко [неопубліковані дані]; Лютецька [Долженко, 2012, с. 487–507]; вул. Ярославська на Подолі [Долженко, 2016, с. 3–17]; Стайки [Долженко 2012, с. 169–181]; Арсенал [Долженко, 2010, с. 11–17]; Батурич [Dolzhenko, 2014, s. 40–56]; Суми [Білінська, Долженко, 2013, с. 208–214]; латиші; литовці; поляки; росіяни; болгари, яких дослідив О. Г. Козинцев [Козинцев, 1988; Kozintsev, 1992]. Результати аналізу наведено в Таблицях 8 і 9.

На першу біполярну з головних компонент (ГК) припадає фактично 29,1% загальної дисперсії (Табл. 8). Для класифікації груп найбільш значні навантаження в ГК I припали на ПІ та КВШ. Вони й роз’єднують серії за даною компонентою (Рис. 9). Досліджувана серія за рахунок великих від’ємних значень ГК I (–1,513) подібна як до української міської групи зі Львова (–1,686), так і до Кохтла-Ярве (*Kohtla-Järve*) (–1,444).

На ГК II, відповідно, припадає 24,9% загальної дисперсії (Табл. 8). Для класифікації груп найбільш значні навантаження в ГК II припали на ПОВ-II та НО. Досліджувана серія також отримала великі від’ємні значення ГК II (–0,840). Найближчою за ГК II, за даними краніоскопії, є вибірка з Поділля – Вінниця (–0,825) (Рис. 9).

У просторі ГК I та ГК II виявлено подібність досліджуваної серії до вибірки черепів із м. Львів (збірна серія: Катедральна, св. Миколая, Замкова, неопубліковані дані).

На ГК III припадає 18,1% загальної дисперсії (Табл. 8). Ужгород отримує дуже великі додатні значення ГК III (2,151). Певну подібність можна помітити з вибірками Берестечко (2,538) і Вишгород (2,563) (Рис. 10).

За даними кластерного багатомірного аналізу, тільки на 15-му кроці кластеризації з 33 (дистанція 1,840), досліджувана вибірка проявляє подібність до змішаної групи з Берестечка [Свешніков, 2008].

У цілому, за даними краніоскопії виявлено подібність досліджуваної групи до львівської серії та вибірки з Берестечка (північно-східний напрям зв’язку). Однак на сьогодні за даною методикою не опрацьовано західні серії.

Розглянемо міжгрупові зв’язки дискретно-варіативних ознак на внутрішньопопуляційному рівні (Табл. 9). Найтісніший зв’язок (близько 0,4 за абсолютною величиною) об’єднує тільки дві ознаки: ПІ та КВШ. На рівні близько 0,3 до них приєднуються ПОВ II. Таож у даному аналізі ПІ та КВШ є найбільш диференціальними расовими ознаками.

Отже, антропологічний аналіз решток, виявлених у середньовічній церкві на території Ужгородського замку, дає змогу зробити такі загальні **висновки**:

1. Під час робіт археологічної експедиції Ужгородського національного університету на пам’ятці було зібрано рештки від 130 поховань. 72 з них повністю або частково збережені, інші – це черепи чи їх фрагменти від криптичних поховань, понищених у XVIII ст.

2. Датується даний антропологічний матеріал у межах другої половини XIV – XVII ст. Хоча зазначимо, що жіноча серія хронологічно обмежується

XV – XVII ст.

3. За статеві-віковим аналізом структура збережених поховань така: 16,67% – дитячі та 83,33% – дорослі (з яких 68,33% – чоловіки та 31,67% – жінки). Якщо врахувати й черепа з понищених криптичних поховань, то вибірка дорослих така: 72,88% – чоловіки, а середній вік їх смерті близько 40 років та 27,12% – жінки, в яких середній вік смерті становить близько 32,5 року. Спосіб життя тодішнього суспільства, в якому склалася ця структура, потребує окремого дослідження.

4. Для краніометрії придатними виявилися рештки від 90 поховань (67 чоловічих і 23 жіночих), не враховуючи дитячих. Також, за даними краніометрії, визначено, що чоловіки й жінки, поховані в церкві на території Ужгородського замку, належать до одного краніологічного типу.

5. Чоловіча вибірка помірно брахікранна. В середньому – широколиця з низьким, сильно профільованим на рівні орбіт і альвеолярного виростку обличчям, ортогнатна. Орбіти широкі. Ніс середній, кут його випинання – помірний. Перенісся високе.

6. У результаті зіставлення квадратичних відхилень за 57 основними ознаками та індексів чоловічих черепів з середньовічної церкви Ужгородського замку зі стандартними виявлено неоднорідність серії.

7. За даними краніометрії, в чоловічій міській брахікранній вибірці з Ужгорода простежується волинський (Ратнів), польський (костел Марії

Магдалини в м. Вроцлав) та частково балтський (Мартиньсала, Латвія) антропологічний компонент, тобто північно-східний напрямок зв'язків.

8. Жіноча вибірка в середньому брахікранна, простежується певна метисація. Обличчя помірної ширини й малої висоти, сильно профільоване на рівні орбіт, ортогнатне. Орбіти малої ширини та висоти. Перенісся високе. Кут випинання носа дуже великий.

9. При порівнянні жіночої групи за результатами багатомірного канонічного аналізу виявлено її певну подібність до сільської волинської вибірки Ратнів і київської вибірки з Подолу (вул. Юрківська).

10. За даними краніоскопії, на цьому етапі виявлено подібність досліджуваної групи (чоловіки й жінки) до Львівської серії та групи з Берестечка (північно-східний напрямок зв'язків). Отже, за двома методиками простежується переважно північно-східний напрямок.

11. За двома антропологічними методиками (краніометрія, краніоскопія) обстежена група (чоловіки та жінки) є змішаною, простежуються певні західні, північні й південні ознаки, з яких дещо переважають останні.

Зазначимо, що подальші археологічні дослідження пам'ятки дадуть можливість отримати додатковий антропологічний матеріал, це збільшить вибірку, а це в свою чергу сприятиме більш повній і об'єктивній характеристиці антропологічного складу людей, похованих у церкві на території Ужгородського замку.

Список використаних джерел

- Berry, A. C., Berry, R. J., 1967. Epigenetic Variation in the Human Cranium, *Journal of Anatomy*, 101, p. 361–379.
- Boev, P., 1972. *Die Rassentypen der Balkanhalbinsel und der Ostagaischen Inselwelt und deren Bedeutung für die Herkunft ihrer Bevölkerung*, Sofia: Verlag der Bulgarischen Akademie der Wissenschaften, 269 p.
- Brothwell, D. R., 1972. *Digging up Bones*, London: Trustees of the British museum, 196 p.
- Bruzek, J., 1995. Diagnose sexuelle à l'aide de l'analyse discriminante appliquée au tibia, *Antropologia Portuguesa*, № 13, Coimbra, p. 93–106.
- Bruzek, J., 2002. A Method for Visual Determination of Sex, Using the Human Hip Bone, *American Journal of Physical Anthropology*, № 117 (2), p. 157–168.
- Bruzek, J., Santos, F., Dutailly, B., Murail, P., Cunha, E., 2017. Validation and Reliability of the Sex Estimation of the Human os coxae Using Freely Available DSP2 Software for Bioarchaeology and Forensic Anthropology, *American Journal of Physical Anthropology*, № 164 (2), p. 440–449.
- Buikstra, J. E., Ubelaker, D., H., 1994. *Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains*, Fayetteville: Arkansas Archeological Survey Research Series, № 44, 272 p.
- Chekanowski, J., 1967. *Człowiek w czasie i przestrzeni*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 335 s.
- Dolzhenko, Yu. V., 2014a. Craniological Characteristics of the Baturyn's Population in 17–18 centuries, *Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства*. (Серія «Пам'яткознавство Північного регіону України», № 6, вип. 18 (21), с. 40–56.
- Dolzhenko, Yu. V., 2014. Craniology of XVI–XVIII Centuries Zhovnyno Burial. *Modern Science – Moderni věda*, Prague: Nemoros, № 4, p. 119–132.
- Dwight, T., 1905. The Size of the Articular Surface of the Long Bones as Characteristics of Sex an Anthropological Study, *American Journal of Anatomy*, vol. 4, p. 19–32.
- Henneberg, M., 1988. Decrease of Human Skull Size in the Holocene, *Human Biology*, vol. 60, № 3, p. 395–405.
- Kozintsev, A., 1992. Ethnic Epigenetic: a New Approach, *Ethnische Epigenetik, Homo*, vol. 43/3, Jena, New York, p. 213–244.
- Krupiński, T., 1983. Szczątki kostne z kościoła św. Idziego (XIV–XV w.), cmentarza przy ulicy Szewskiej (XIV–XV w.) i przykościelne św. Krzysztofa (XV–XVI w.) we Wrocławiu, *Materiały i Prace Antropologiczne*, Wrocław: Zakład Antropologii Polskiej Akademii Nauk, t. 104, s. 21–33.
- Kwiatkowska, B., Nowakowski, D., 2011. Charakterystyka antropologiczna szczątków kostnych z cmentarza przy kościele św. Marii Magdaleny we Wrocławiu (XVI–XVIII w.). *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczego we Wrocławiu. Biologia i hodowla zwierząt*, wyp. LXIII, s. 25–43.
- Martin, R. 1928. *Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende*. Zweite, vermehrte Auflage, Jena: Gustaf Fisher, Bd. II., 1062 s.
- Nowak, O., Miłosz, E., Piontek, J., 2013. *Anthropological Characteristics of Skeletal Material from the Cemetery of St. Nicholas' Church in Elbląg (13th Century)*, Poznań: Wydawnictwo Instytutu Antropologii. Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, 99 p.
- Pearson, K., 1914. On the Problem of Sexing Osteometric Material, *Biometrika*, vol. 10, p. 479–487.

- Piontek, J., Iwanek, B., Czapla, Z., 2004/2006. The Crania from Modern Cemeteries in Jaksice (Kujawsko-Pomorskie Province, Poland) and Craniometric Relationships among Medieval and Modern Central European Populations, *Studies in Historical Anthropology*, vol. 4, p. 123–135.
- Simalcsik, A., Groza, V.-M., Simalcsik R.-D., Miu. G. 2012. «Sf. Nicolae-Ciurchi», the Medieval Necropolis (16th – 18th Centuries) of «sfantul Nicolae-Ciurchi» Church from Iasi City (Romania): Anthropologic Data. *Analele Științificeale Universității «Alexandru Ioan Cuza» din Iași*, s. Biologie animală, t. LVIII, p. 183–194.
- Strzałko, J., 1966. Propozycje budowy dawnej ludności Kołobrzegu na podstawie szczątków kostnych z cmentarzyska przy kolegiacie kołobrzeszkiej (XIV – XVIII w.), *Przegląd Antropologiczny*, t. 32, Poznań, s. 177–191.
- Suk, V., 1932. Antropologie Podkarpatske Russi. *Spisy vydavane prirodoveckou facultet Masarykovy Universitetu*. Brno, s. 3–28.
- Ubelaker, D. H., 1978. *Human Skeletal Remains: Excavation, Analysis, Interpretation*. Chicago, IL: Aldine Publishing, 116 p.
- Vallois, H. V., 1937. La durée de la vie chez l'homme fossile. *L'Anthropologie*, № 47, p. 499–532.
- Wokroj, F., 1972. Antropologiczna analiza szczątków kostnych z sredniowiecznego cmentarzyska «Góra Chelmska», *Materialy zachodniopomorskie*, vol. 18, p. 273–303.
- Алексеев, В. П., 2008. *Избранное. Происхождение народов Восточной Европы*, Москва: Наука, т. 4, 342 с.
- Алексеев, В. П., Дебец, Г. Ф., 1964. *Краниометрия. Методика антропологических исследований*, Москва: Наука, 128 с.
- Безбородых, В. И., Долженко, Ю. В., 2014. Палеоантропология городских жителей Белгорода XVIII – XIX вв. *Физическая антропология: методики, базы данных, научные результаты*, Санкт-Петербург, с. 104–120.
- Березина, Н. Я., 2010. Антропологические особенности населения Кёнигсберга XVIII – XIX вв. *Человек и древности: памяти Александра Александровича Формозова (1928 – 2009)*, Москва: Гриф и К., с. 867–875.
- Білінська, Л. І., Долженко, Ю. В., 2013. Населення Сум другої половини XVII – XVIII ст. за результатами археологічних та антропологічних досліджень пізньосередньовічного цвинтаря, *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, Київ – Нікополь, 2013, вип. 22, с. 208–214.
- Бірюліна, О., Долженко, Ю., 2014. Ciało moje grzeszne w cerkwi ma być pogrzebione u pochowane: історико-антропологічний нарис про похованих у крипті луцької Хрестовоздвиженської братської церкви, *Zamojsko-Wolynskie zeszyty muzealne. Zamojsko-Wolynskie muzei zoшити, Zamosc – Луцьк*, вип. VI, с. 35–52.
- Бунак, В. В., 1948. Антропологические исследования в Закарпатской области, *Краткие сообщения института этнографии*, Москва – Ленинград: Изд-во Акад. наук СССР, вып. 4, с. 18–25.
- Великанова, М. С., 1975. *Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья*, Москва: Наука, 283 с.
- Виногородська, Л. І., Потехина, І. Д., Долженко, Ю. В., 2020. Формування соціально-просторової й антропологічної структури давньої Вінниці за археологічними (XIII – XVI ст.) й антропологічними (XVIII – XIX ст.) матеріалами, *Сторінки історії*, вип. 51, с. 24–52.
- Гончарова, Н. Н., 2011. Формирование антропологического разнообразия средневековых городов: Ярославль, Дмитров, Коломна, *Вестник антропологии. Научный альманах*, Москва, вып. 19, с. 202–216.
- Денисова, Р. Я., 1977. *Этногенез латышей (по данным краниологии)*, Рига: Наука, 360 с.
- Дерябин, В. Е., 2008. *Курс лекций по многомерной биометрии для антропологов*, Москва: МГУ, биологический факультет, 332 с.
- Долженко, Ю. В., 2010. До питання про неметричні ознаки на людських черепах із Київського Арсеналу XVII – XVIII ст., *Лаврський Альманах. Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. Збірник наукових праць*, Київ, вип. 25, с. 11–17.
- Долженко, Ю. В., 2011. Неметричні ознаки на черепах похованих із Київського Арсеналу XVII – XVIII ст., *Болховітінівський щорічник*, Київ, с. 118–134.
- Долженко, Ю. В., 2012. Антропологічні матеріали могильника козацького часу Лютеня, *Проблеми дослідження пам'яток археології східної України (пам'яті С. Н. Братченка)*, Луганськ: Б/в, с. 487–507.
- Долженко, Ю. В., 2012а. Неметрические признаки на человеческих черепах из могильника времен казачества – Стайки, *Вестник Антропологии*, Москва, вып. 19, с. 169–181.
- Долженко, Ю. В., 2014. Краниологія похованих під Кафедральним Костелом Св. Петра і Павла у Луцьку в XVII – XX ст., *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*, вип. 2, ч. 1, Тернопіль, с. 7–25.
- Долженко, Ю. В. 2016. Краниологія населення Київського Подолу 16–18 ст. (могильник по вул. Юрківська, 3), *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*, Серія: історія, Тернопіль, вип. 2, ч. 3, с. 3–17.
- Долженко, Ю. В., Златогорський, О. С., 2016. Краниологічні матеріали XV–XVI ст. із розкопок с. Ратнів, *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*, серія: історія, вип. 1, ч. 4, с. 11–22.
- Долженко, Ю. В., Мазурик, Ю. М. 2015. Краниологія населення Луцька XVII – XX ст., *Український історичний збірник*, вип. 18, с. 368–386.
- Долженко, Ю., Мойжес, В., 2019. Антропологічний аналіз поховань в середньовічній церкві Ужгородського замку (виявлених 2018 року), *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія історія*, вип. 2 (41), с. 192–205.
- Долженко, Ю., Мойжес, В., 2022. Антропологічний аналіз поховань у церкві Ужгородського замку: статеві-віковий та етнічний аспекти, *Ідентичності в умовах пограниччя*, Матеріали міжнародної наукової конференції (Ужгород, 27–28 січня 2021 р.), Ужгород, с. 69–82.
- Долженко, Ю. В., Потехина, І. Д., 2020. Аналіз краниологічної серії з поховань XVIII – XIX ст. у Вінниці, *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.*, Київ: ІА НАН України, с. 305–310.
- Долженко, Ю., Прищепа, Б. 2015. Краниологія похованих у Римо-католицькому костелі св. Антонія міста Рівного XVI–XVII ст., *Археологічні студії «Межбіжжя»*. Науковий щорічник, вип. 4, с. 7–16.
- Долженко, Ю., Прядко, О. 2014. Історико-антропологічний нарис поховань XVI – XVIII ст. з с. Жовнино на Черкащині, *Етнічна історія народів Європи*, вип. 44, с. 43–50.
- Долженко, Ю. В., Пшеничний, Ю. Л., Бардецький, А. Б., 2020. Чоловіча вибірка поховань XVIII – XIX ст. з урочища Острів Дубовець поблизу Дубна, *Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан, перспективи: матеріали I всеукраїнської науково-практичної конференції*, м. Київ, 22 травня 2020 р., Київ: Арт Економі, с. 6–9.
- Долженко, Ю. В., Пшеничний, Ю. Л., Бардецький, А. Б., 2021. Кладовище Свято-Вознесенського монастиря на острові

Дубовець поблизу Дубна (за результатами архео-антропологічних досліджень 2019 р.), *Дубенський науковий вісник. Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої 920-річчю першої писемної згадки про місто Дубно*, Дубно, с. 43–66.

Долинова, Н. А., 1999. Дерматоглифика восточных славян. *Восточные славяне. Антропология и этническая история*, Москва, с. 60–79.

Дяченко, В. Д., 1965. *Антропологічний склад українського народу: порівняльне дослідження народів УРСР і суміжних територій*, Київ: Наукова думка, 127 с.

Евтеєв, А. А., 2011. Краниологічна серія XVIII століття з некрополя села Козино (Московська обл.): внутригруповий змінюваність і попередні результати міжгрупового аналізу, *Археологія Подмосков'я*. Матеріали наукового семінара, вип. 7, Москва: Інститут археології РАН, с. 433–440.

Евтеєв, А. А., Олейников, С. А. М., 2015. Археологічні та палеоантропологічні дослідження на Даньславле вулиці в Великому Новгороді, *Російська Археологія*, № 1, с. 176–192.

Евтеєв, А. А., Староверов, Н. Е., Волков, В. А., Выскубов, С. П., Потрахов, Н. Н., 2020. Матеріали до краниології германоязычного населення Середнього Поволж'я, юго-западної Німеччини та східної Австрії. тунгусоязычних народів Дальнього Сходу: евенки, евенки, нанайці, *Вісник Московського університету*, Серія 23, Антропология, № 3, с. 90–104.

Зарина, Г. В., 1990. Антропологічний склад населення Аугшземі XVI – XIX вв., *Балти, славяне, прибалтійські фінни: Етногенетичні процеси*, Рига: Наука, с. 109–123.

Івакін, Г. Ю., Балакін, С. А., 2007. Поховання та на цегляних виростках Вознесенського некрополя XVII – XVIII ст., *Лаврський Альманах. Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. Збірник наукових праць*, вип. 19, с. 17–26.

Івакін, Г. Ю., Балакін, С. А., 2008. Розкопки на території Старого київського Арсеналу 2005 – 2007 років, *Лаврський альманах. Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. Збірник наукових праць*. с. 9–23.

Козинцев, А. Г., 1988. *Етнічна краниоскопія: расовая змінюваність шовів черепа сучасного людини*, Ленінград: Наука, 185 с.

Коперницький, І. С., 1861. Предварительные данные о краниологических исследованиях строения славянских черепов, *Університетські відомості*, Київ: Київський університет св. Володимира, т. 1, с. 81–103.

Марк, К. Ю., 1956. Палеоантропология Эстонской ССР, *Балтийский Этнографический сборник*, Москва: Академия Наук СССР, с. 170–228.

Мовсесян, А. А., 2005. Філогенетичний аналіз в палеоантропології (феногеографія народів світу), *Генетика*, Москва: Наука, т. 41, № 9, с. 1272–1282.

Мовсесян, А. А., Мамонова, Н. Н., Рычков, Ю. Г., 1975. Програма та методика визначення аномалій черепа, *Вопросы антропологии*, № 51, с. 15–45.

Моисеев, В. Г., Григорьева, Н. В., Ширококов, И. Г., Хартанович, В. И., 2016. Краниологические материалы из раскопок у церкви Святого Георгия в Старой Ладоге. *Радловский сборник. Научные исследования и музейные проекты МАЭ РАН в 2015 г.*, Санкт-Петербург, с. 390–399.

Моисеев, В. Г., Ширококов, И. Г., Крийска, А., Хартанович, В. И., 2013. Краниологическая характеристика средневекового населения Эстонии, *Радловский сборник. Научные исследования и музейные проекты МАЭ РАН в 2012 г.*, Санкт-Петербург: МАЭ РАН, с. 71–79.

Мойжес, В., 2019. Матеріали археологічних досліджень середньовічної церкви на території Ужгородського замку за 2018 рік, *Науковий збірник Комунального закладу «Закарпатський обласний краєзнавчий музей імені Тивадара Легоцького» Закарпатської обласної ради*, вип. XVIII – XIX, Ужгород: TIMPANI, с. 40–41.

Мойжес, В., 2020. Результати археологічних досліджень церков Ужгорода у 2018 році, *Фортеця: збірник заповідника «Тустань»*, Львів: ПРОСТІР-М, с. 120–147.

Мойжес, В., 2020а. Результати досліджень зруйнованих церков Ужгорода, *Археологічні дослідження в Україні 2018*, Київ: ІА НАН України, с. 38–41.

Мойжес, В., 2021. Питання датування церкви на території Ужгородського замку, *Наукові записки Ужгородського університету*. Серія: історично-релігійні студії, вип. 7, с. 37–50.

Никитюк, Б. А., 1960. Определение возраста человека по скелету и зубам, *Вопросы антропологии*, вип. 3, с. 118–129.

Пашкова, В. И., 1958. *Определение пола и возраста по черепу*, Ставрополь, 24 с.

Пеняк, П., 2010. Розкопки замкової церкви Ужгорода, *Матеріали до дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, вип. 14, с. 345–353.

Постникова, Н. М., 1978. К антропологии сельского населения Волжской Булгарии, *Вопросы антропологии*, вип. 58, с. 172–183.

Потехіна, І. Д., 2016. До антропології козацької доби : могили Стайки, *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірник наукових статей присвячується світлій пам'яті Д. Я. Телегіна*, вип. 25, с. 166–171.

Потехіна, І. Д., 2020. Краниологічний комплекс мешканців містечка Стайки XVII ст. і його походження, *Історична антропология та біоархеология України*, вип. 2, с. 125–139.

Потехіна, І. Д., Долженко, Ю. В., 2019. Антропологічні матеріали з розкопок у старому місті, Вінниця, *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, Київ, с. 384–387.

Рудич, Т. О. 2010. Антропологічні матеріали з розкопок Меджибожа. В: Толкачов, Ю., *Меджибізька фортеця*. Додаток 2, Київ: О. Філюк, с. 122–130.

Рудич, Т. О., 2014. Антропологічний склад населення Центральної України козацької доби, *Історична антропология та біоархеология України*, вип. 1, с. 94–115.

Саливон, И. И., 2015. Сельское население Белоруси XVIII – XIX вв. Краниология и остеометрия, *Палеоантропология Беларуси*, гл. 6, с. 189–266.

Санкина, С. Л. 2000. *Этническая история средневекового населения Новгородской земли по данным антропологии*, Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 109 с.

Свешніков, І. К., 2008. *Битва під Берестечком*, Рівне, 304 с.

Сегеда, С., 2001. *Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект*, Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 256 с.

- Соколова, К. Ф., 1963. Антропологічні матеріали могильників Інкерманської долини, *Археологічні пам'ятки УРСР, т. XIII. Стародавні пам'ятки Інкерманської долини*, Київ, с. 124–159.
- Тараненко, С. П., Вікторова, П. Є., Кода, В., Долженко, Ю. В., 2014. Нові дані щодо могильнику приходської Введенської церкви Києва, *Krolowe i biskupi, rycerze i chlopi – identyfikacja zmarlych*, Poznan, s. 249–254.
- Томашевич, Т. В., 1988. Закономерности распределения частот подглазничных каналов черепа человека, *Вопросы археологии*, вып. 80, с. 119–128.
- Широбоков, И. Г., Верховцев, Д. В., 2016. Данные краниологии к вопросу о происхождении Ижоры. *Радловский сборник. Научные исследования и музейные проекты МАЭ. РАН в 2015 г.*, Санкт-Петербург, с. 408–421.

References

- Alekseev, V. P., 2008. *Izbrannoe. Proishozhdenie narodov Vostochnoj Evropy* [Selected Works. Origin of the Eastern European Peoples], Moscow: Nauka, vol. 4, 342 p. (in Russian).
- Alekseev, V. P., Debec, G. F., 1964. *Kraniometrija. Metodika antropologicheskikh issledovanij* [Cranio-metry. Methods of Anthropological Studies], Moscow: Nauka, 128 p. (in Russian).
- Berezina, N. Ja., 2010. Antropologicheskie osobennosti naselenija Kjonigsberga XVIII – XIX vv. [Anthropological Characteristics of Koenigsberg Population in the XVIIIth – XIXth AD]. *Chelovek i drevnosti: pamjati Aleksandra Aleksandrovicha Formozova (1928 – 2009)* [Man and Antiquities: Aleksandr Aleksandrovich Formozov in Memoriam (1928 – 2009)], Moscow: Grif i K., p. 867–875. (in Russian).
- Berry, A. C., Berry, R. J., 1967. Epigenetic Variation in the Human Cranium, *Journal of Anatomy*, № 101, p. 361–379. (in English).
- Bezborodyh, V. I., Dolzhenko, Yu. V., 2014. Paleoantropologija gorodskih zhitelej Belgoroda XVII – XIX vv. [Paleoanthropology city dwellers of Belgorod XVII – XIX centuries], *Fizicheskaja antropologija: metodiki, bazy dannyh, nauchnye rezul'taty* [Physical Anthropology: Methods, Databases, Scientific Results], Saint Petersburg, p. 104–120. (in Russian).
- Bilynska, L. I., Dolzhenko, Yu. V., 2013. Naseleennia Sum druhoi polovyny XVII – XVIII st. za rezultatamy arkeolohichnykh ta antropolohichnykh doslidzhen piznoserednovichnoho tsyntyaria [Population of Sumy in the 2nd Half of 17th – 18th Cent. According to the Results of Archaeological and Anthropological Research of Late Medieval Cemetery], *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini* [New Studies on the Sites of Cossack Period in Ukraine], issue 22, p. 208–214. (in Ukrainian).
- Biriulina, O., Dolzhenko, Yu., 2014. Cialo moie grzeszne w cerkwi ma byc pogrzebione y pochowane: istoryko-antropolohichnyi narys pro pokhovanykh u krypti lutskoi Khrestovozdvyzhenskoi bratskoi tserkvy [My Sinful Body is to be Buried in the Church: Historical and Anthropological Essay about the Buried in the Crypt of the Lutsk Exaltation of the Holy Brotherhood Church], *Zamojsko-Wolynskie zeszyty muzealne. Zamosko-Volynski muzeini zoshyty* [Zamosc-Volyn museum notebooks], Zamosc – Lutsk, vyp. VI, s. 35–52. (in Ukrainian).
- Boev, P., 1972. *Die Rassentypen der Balkanhalbinsel und der Ostagaischen Inselwelt und deren Bedeutung fur die Herkunft ihrer Bevoklerung*, Sofia: Verlag der Bulgarischen Akademie der Wissenschaften, 269 p. (in German).
- Brothwell, D. R., 1972. *Digging up Bones*, London: Trustees of the British museum, 196 p. (in English).
- Bruzek, J., 1995. Diagnose sexuelle à l'aide de l'analyse discriminante appliqué au tibia [Sex Diagnosis Using Discriminant Analysis Applied to the Tibia], *Antropologia Portuguesa*, № 13, Coimbra, p. 93–106. (in French).
- Bruzek, J., 2002. A Method for Visual Determination of Sex, Using the Human Hip Bone, *American Journal of Physical Anthropology*, № 117 (2), p. 157–168. (in English).
- Bruzek, J., Santos, F., Dutailly, B., Murail, P., Cunha, E., 2017. Validation and Reliability of the Sex Estimation of the Human os coxae Using Freely Available DSP2 Software for Bioarchaeology and Forensic Anthropology, *American Journal of Physical Anthropology*, № 164 (2), p. 440–449. (in English).
- Buikstra, J. E., Ubelaker, Douglas H., 1994. *Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains*, Fayetteville: Arkansas Archeological Survey Research Series, № 44, 272 p. (in English).
- Bunak, V. V., 1948. Antropologicheskie issledovanija v Zakarpatskoj oblasti [Anthropological research in the Transcarpathian region], *Kratkie soobshhenija instituta jetnografii* [Brief Communications of the Institute of Ethnography], Moscow – Leningrad: Izd-vo Akad. nauk SSSR, issue 4, p. 18–25. (in Russian).
- Chekanowski, J., 1967. *Czlowek w czasie i przestrzeni* [A Man in Time and Space], Warszawa: Panstwowe Wydawnictwo Naukowe, 335 s. (in Polish).
- Denisova, R. Ja., 1977. *Jetnogenez latyshej (po dannym kраниologii)* [Ethnogenesis of the Latvians], Riga: Nauka, 360 p. (in Russian).
- Derjabin, V. E., 2008. *Kurs lekcij po mnogomernoj biometrii dlja antropologov* [Course of Lectures on Multidimensional Anthropology for Anthropologists], Moscow: MGU, biologicheskij fakul'tet, 332 p. (in Russian).
- Dolinova, N. A., 1999. Dermatoglifika vostochnyh slavjan [Dermatoglyphics of the Eastern Slavs]. *Vostochnye slavjane. Antropologija i jetnicheskaja istorija* [East Slavs. Anthropology and Ethnic History], Moscow, p. 60–79. (in Russian).
- Dolzhenko, Yu. V., 2010. Do pytannia pro nemetrychni oznaky na liudskykh cherepakh iz Kyivskoho Arsenalu XVII – XVIII st. [On the Issue of Nonmetric Features on Human Skulls from Kyiv Arsenal of the 17th – 18th Cent.], *Lavrskyi Almanakh. Kyievo-Pecherska lavra v konteksti ukrainskoi istorii ta kultury* [Lavra Almanac. Kyiv-Pechersk Lavra in the Context of Ukrainian History and Culture. Collection of Scientific Works]. Zbirnyk naukovykh prats, Kyiv, issue. 25, p. 11–17. (in Ukrainian).
- Dolzhenko, Yu. V., 2011. Nemetrychni oznaky na cherepakh pokhovanykh iz Kyivskoho Arsenalu XVII – XVIII st. [Nonmetric Features on Human Skulls from Kyiv Arsenal of the 17th – 18th Cent.], *Bolkhovitinovskiy shchorichnyk* [Bolkhovitinov Yearbook], Kyiv, p. 118–134. (in Ukrainian).
- Dolzhenko, Yu. V., 2012. Antropolohichni materialy mohylnyka kozatskoho chasu Liutenka [Anthropological Materials from the Burial Ground Liutenka of the Cossack Period]. *Problemy doslidzhennia pam'iatok arkeolohii shhidnoi Ukrainy (pam'iaty S. N. Bratchenka)* [Problems of Studies of the Archaeological Sites in Eastern Ukraine (in Memoriam of S. Bratchenko)], Luhansk, p. 487–507. (in Ukrainian).
- Dolzhenko, Ju. V., 2012a. Nemetrycheskie priznaki na chelovecheskih cherepah iz mogil'nika vremen kazachestva – Stajki [Nonmetric Signs on Human Skulls from the Burial Ground Times of the Cossacks – Stajki], *Vestnik Antropologii* [Bulletin of Anthropology], Moscow, issue 19, p. 169–181. (in Russian).
- Dolzhenko, Yu. V., 2014a. Craniological Characteristics of the Baturyn's Population in 17–18 centuries, *Nizhynska starovyna* [Nizhyn Antiquity]: Zbirnyk rehionalnoi istorii ta pam'iatkoznavstva. Seriya «Pam'iatkoznavstvo Pivnichnoho rehionu Ukrainy», № 6,

issue 18 (21), p. 40–56. (in English).

Dolzhenko, Yu. V., 2014. Craniology of XVI – XVIII Centuries Zhovnyno Burial. *Modern Science – Moderni věda*, Prague: Nemoros, № 4, p. 119–132. (in English).

Dolzhenko, Yu. V., 2014. Kraniolohiia pokhovanykh pid Kafedralnym Kostelom Sv. Petra i Pavla u Lutsku v XVII – XX st. [Craniology of Buried Humans under St. Peter and Paul Cathedral in Lutsk in XVII – XX Centuries], *Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka* [Scientific Notes of Ternopil National Pedagogical University Named after Volodymyr Hnatiuk]. Series: History, issue 2, part 1, Ternopil, p. 7–25. (in Ukrainian).

Dolzhenko, Yu. V. 2016. Kraniolohiia naseleння Kyivskoho Podolu 16–18 st. (mohylnyk po vul. Yurkivska, 3) [Craniology of Kyiv Podil Inhabitants, Buried on the Cemetery on Iurkivska, 3 in 16th – 18th], *Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka* [Scientific Notes of Ternopil National Pedagogical University Named after Volodymyr Hnatiuk], Series: History, Ternopil, issue 2, part 3, p. 3–17. (in Ukrainian).

Dolzhenko, Yu. V., Mazuryk, Yu. M., 2015. Kraniolohiia naseleння Lutsk XVII – XX st. [Craniology of Lutsk' Population of XVII – XX Centuries], *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk* [Ukrainian Historical Collection], issue 18, p. 368–386. (in Ukrainian).

Dolzhenko, Yu., Moizhes, V., 2019. Antropolohichniy analiz pokhovan v serednovichnii tserkvi Uzhhorodskoho zamku (vyjavlenykh 2018 roku) [Anthropological Analysis of the Burials from the Medieval Church in the Castle of Uzhhorod (Found in 2018)], *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu* [Scientific Bulletin of Uzhgorod University]. Series History, issue 2 (41), p. 192–205. (in Ukrainian).

Dolzhenko, Yu., Moizhes, V., 2022. Antropolohichniy analiz pokhovan u tserkvi Uzhhorodskoho zamku: statevo-vikovy etnichnyi aspekty [Anthropological Analysis of Burials in the Uzhhorod Castle Church: Sex, Age and Ethnic Aspects], *Identychnosti v umovakh pohranychchia, Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (Uzhhorod, 27–28 sichnia 2021 r.)* [Identities in the Border, Proceedings of the International Scientific Conference], Uzhhorod, p. 69–82. (in Ukrainian).

Dolzhenko, Yu. V., Potiekhina, I. D., 2020. Analiz kraniolohichnoi serii z pokhovan XVIII – XIX st. u Vinnytsi [Analysis of the Craniological Series of Burials of the 18th – 19th Centuries in Vinnytsia]. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2018 r.* [Archaeological research in Ukraine 2018], Kyiv: IA NAS of Ukraine, p. 305–310. (in Ukrainian).

Dolzhenko, Yu., Priadko, O., 2014. Istoryko-antropolohichniy narys pokhovan XVI – XVIII st. z s. Zhovnyno na Cherkashchyni [Historical and Anthropological Essay About the Graves of the 16th – 18th Cent. in Zhovnyno (Cherkasy Region)], *Etnichna istoriia narodiv Yevropy* [Ethnic History of European Nations], issue 44, p. 43–50. (in Ukrainian).

Dolzhenko, Yu., Pryshchepa, B., 2015. Kraniolohiia pokhovanykh u Rymo-katolytskomu kosteli sv. Antonii mista Rivnoho XVI – XVII st. [Craniology of People Buried in Roman Catholic Church of St. Anthony in Rivne during the 16th – 17th Cent.], *Arkheolohichni studii Mezhybizh* [Archaeological Studies Mezhybizh]. Scientific yearbook 4, p. 7–16. (in Ukrainian).

Dolzhenko, Yu. V., Pshenychnyi, Yu. L., Bardetskyi, A. B., 2020. Cholovicha vybirka pokhovan XVIII – XIX st. z urochyscha Ostriv Dubovets poblyzu Dubna [Male Sample of Burials of the 18th – 19th cent. From the Tract Dubovets Island near Dubno], *Istoriia, kultura, pam'iat u naukovomu vymiri: stan, perspektyvy: materialy I vseukrainskoi nauково-praktychnoi konferentsii, m. Kyiv, 22 travnia 2020 r.* [History, Culture, Memory in the Scientific Dimension: State, Prospects: Materials of the I All-Ukrainian Scientific-Practical Conference, Kyiv, May 22, 2020], Kyiv: Art Ekonomi, p. 6–9. (in Ukrainian).

Dolzhenko, Yu. V., Pshenychnyi, Yu. L., Bardetskyi, A. B., 2021. Kladovyshe Sviato-Voznesenskoho monastiria na ostrovi Dubovets poblyzu Dubna (za rezultatamy arkeo-antropolohichnykh doslidzen 2019 r.) [Cemetery of the Holy Ascension Monastery on the Island of Dubovets near Dubno (According to the Results of Archeological and Anthropological Research in 2019)], *Dubenskyi naukovyi visnyk. Materialy mizhnarodnoi nauково-teorychnoi konferentsii prysviachenoi 920-richchii pershoi pysemnoi zhadky pro misto Dubno* [Dubno Scientific Bulletin. Electronic Edition. Proceedings of the International Scientific-Theoretical Conference Dedicated to the 920th Anniversary of the First Written Mention of the City of Dubno], Dubno, p. 43–66. (in Ukrainian).

Dolzhenko, Yu. V., Zlatohorskyi, O. Ye., 2016. Kraniolohichni materialy XV – XVI st. iz rozkopok s. Ratniv [XIV – XV Centuries' Anthropological Materials from Excavation in the Village of Ratniv], *Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka* [Scientific Issues Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University]. Series: History, issue 1, part 4, p. 11–22. (in Ukrainian).

Diachenko, V. D., 1965. *Antropolohichniy sklad ukrainskoho narodu: porivnialne doslidzhennia narodiv URSR i sumizhnykh terytorii* [Anthropological Composition of the Ukrainian People: a Comparative Study of the Peoples of the USSR and Adjacent Territories], Kyiv: Naukova dumka, 127 p. (in Ukrainian).

Dwight, T., 1905. The Size of the Articular Surface of the Long Bones as Characteristics of Sex. An Anthropological Study, *American Journal of Anatomy*, vol. 4, p. 19–32. (in English).

Evteev, A. A., 2011. Kraniologicheskaja serija XVIII veka iz nekropolja sela Kozino (Moskovskaja obl.): vnutrigruppovaja izmenchivost' i predvaritel'nye rezul'taty mezhruppovogo analiza [The Craniological Sample from the XVIII c. AD Cemetery at Kozino Village (Moscow Region): Intragroup Craniometric Variation and Preliminary Results of the Interpopulation Comparison], *Arheologija Podmoskov'ja. Materialy nauchnogo seminaru* [The Archaeology of the Moscow Region. Proceedings of Scientific Seminar], issue 7, Moscow: Institut arheologii RAN, p. 433–440. (in Russian).

Evteev, A. A., Olejnikov, O. M., 2015. Arheologicheskie i paleoantropolohicheskie issledovanija na Dan'slavle ulice v Velikom Novgorode [Archaeological and Palaeoanthropological Resaerch on the Danslavle Street in Velikiy Novgorod], *Rossijskaja Arheologija* [Russian Archaeology], № 1, p. 176–192. (in Russian).

Evteev, A. A., Staroverov, N. E., Volkov, V. A., Vyskubov, S. P., Potrahov, N. N., 2020. Materialy k kraniologii germanojazychnogo naselenija Srednego Povolzh'ja, jugo-zapadnoj Germanii i vostochnoj Avstrii. tungusojazychnykh narodov Dal'nego Vostoka: jevenki, jevenki, nanajcy [Materials for the Craniology of the German-Speaking Population of the Middle Volga Region, Southwestern Germany and Eastern Austria. Tungus-Speaking Peoples of the Far East: Evens, Evenks, Nanais], *Vestnik Moskovskogo universiteta* [Bulletin of Moscow University], Series 23, Anthropology, № 3, p. 90–104. (in Russian).

Goncharova, N. N., 2011. Formirovanie antropolohicheskogo raznoobrazija srednevekovykh gorodov: Jaroslavl', Dmitrov, Kolomna [Genesis of Anthropological Variability of Medieval Cities: Jaroslavl', Dmitrov, Kolomna], *Vestnik antropologii. Nauchnyj al'manah* [Herald of Anthropology], Moscow, issue 19, p. 202–216. (in Russian).

Henneberg, M., 1988. Decrease of Human Skull Size in the Holocene, *Human Biology*, vol. 60, № 3, p. 395–405. (in English).

Ivakin, H. Yu., Balakin, S. A., 2007. Pokhovannia v sklepkakh ta na tsheliykykh vyrostkakh Voznesenskoho nekropolia XVII – XVIII st. [Crypt and Brick Outbuildings Entombments of Voznesensky Necropolis of the 17th – 18th Cent.], *Lavrskyi Almanakh. Kyievo-Pecherska lavra v konteksti ukrainskoi istorii ta kultury. Zbirnyk naukovykh prats* [Lavra Almanac. Kyiv-Pechersk Lavra in

- the Context of Ukrainian History and Culture. Collection of Scientific Works], issue 19, p. 17–26. (in Ukrainian).
- Ivakin, H. Yu., Balakin, S. A., 2008. Rozkopky na terytorii Staroho kyivskoho Arsenalu 2005 – 2007 rokiv [Excavations on the Territory of an Old Kyiv Arsenal in 2005 – 2007], *Lavrskiy almanakh, Kyievo-Pecherska lavra v konteksti ukrainskoi istorii ta kultury. Zbirnyk naukovykh prats Lavra Almanac. Kyiv-Pechersk Lavra in the Context of Ukrainian History and Culture. Collection of Scientific Works*], p. 9–23. (in Ukrainian).
- Kopernickij, I. S., 1861. Predvaritel'nye dannye o kraniologicheskikh issledovanijah stroenija slavjanskikh cherepov [Preliminary data of craniological studies of the structure of Slavic skulls], *Universitetskie izvestija* [University News], Kiev: Kievskij universitet sv. Vladimira, vol. 1, p. 81–103. (in Russian).
- Kozincev, A. G., 1988. *Jetnicheskaja kranioskopija: rasovaja izmenchivost' shvov cherepa sovremennogo cheloveka* [Ethnic Craniology: Racial Variability of the Cranial Sutures of Contemporary Man], Leningrad: Nauka, 185 p. (in Russian).
- Kozintsev, A. 1992. Ethnic Epigenetics: A New Approach, *Homo*, vol. 43/3, p. 213–244. (in English).
- Krupiński, T., 1983. Szczątki kostne z kościoła św. Idziego (XIV – XV w.), cmentarza przy ulicy Szewskiej (XIV – XV w.) i przykościelne św. Krzysztofa (XV – XVI w.) we Wrocławiu [Bone Remains from the Church of St. Idzi (14th – 15th Cent.), the Cemetery at Szewska Street (14th – 15th Centuries) and the Church of St. Christopher (15th – 16th Cent.) in Wrocław], *Materiały i Prace Antropologiczne* [Anthropological Materials and Works], Wrocław: Zakład Antropologii Polskiej Akademii Nauk, vol. 104, p. 21–33. (in Polish).
- Kwiatkowska, B., Nowakowski, D., 2011. Charakterystyka antropologiczna szczątków kostnych z cmentarza przy kościele św. Marii Magdaleny we Wrocławiu (XVI – XVIII w.) [Anthropological Characteristics Bone Remains from Cemetery Near the Church of St. Mary Magdalene in Wrocław (XVI – XVIII Cent.)], *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczego we Wrocławiu. Biologia i hodowla zwierząt* [Scientific Papers of Wrocław University of Environmental Biology and Animal Science], issue LXIII, p. 25–43. (in Polish).
- Mark, K. Ju., 1956. Paleoantropologija Jestonskoj SSR [Palaeoanthropology of Estonian SSR], *Baltijskij Jetnograficheskij sbornik* [Baltic Ethnographical Digest], Moscow: Akademija Nauk SSSR, p. 170–228. (in Russian).
- Martin, R. 1928. *Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende* [Textbook on Anthropology. In a Systematic Representation. With Special Consideration of Anthropological Methods for Students, Doctors and Explorers]. Zweite, vermehrte Auflage, Jena: Gustaf Fisher, vol. II., 1062 p. (in German).
- Moiseev, V. G., Grigor'eva, N. V., Shirobokov, I. G., Hartanovich, V. I., 2016. Kraniologicheskie materialy iz raskopok u cerkvi Svjatogo Georgija v Staroj Ladoge [Cranialogical Materials from the Excavations in the St. George Church in Staraya Ladoga], *Radlovskij sbornik. Nauchnye issledovanija i muzejnye proekty MAE RAN v 2015 g.* [Radlov Collection. Scientific Research and Museum Projects of the MAE RAS in 2015], Sankt-Petersburg: MAE RAS, p. 390–399. (in Russian).
- Moiseev, V. G., Shirobokov, I. G., Krijska, A., Hartanovich, V. I., 2013. Kraniologicheskaja charakteristika srednevekovogo naselenija Jestonii [Cranialogical Characteristic of Medieval Population of Estonia] *Radlovskij sbornik Nauchnye issledovanija i muzejnye proekty MAE RAN v 2012 g.* [Radlov Collection. Scientific Research and Museum Projects of the MAE RAS in 2012], Saint Petersburg: MAE RAS, p. 71–79. (in Russian).
- Moizhes, V., 2019. Materialy arkeolohichnykh doslidzen serednovichnoi tserkvy na terytorii Uzhhorodskoho zamku za 2018 rik [Materials of the Archeological Studies of the Medieval Church on the Territory of Uzhhorod Castle for 2018], *Naukovyi zbirnyk Komunalnoho zakladu «Zakarpatskyi oblasnyi kraieznavchyi muzei imeni Tyvadara Lehotskoho» Zakarpatskoi oblasnoi rady* [Scientific Collection of the Municipal Institution «Transcarpathian Regional Museum of Local Lore named after Tivadar Legotsky» of the Transcarpathian Regional Council], issue XVIII – XIX, Uzhhorod: TIMPANI, p. 40–41. (in Ukrainian).
- Moizhes, V., 2020. Rezultaty arkeolohichnykh doslidzen tserkov Uzhhoroda u 2018 rotsi [The results of archaeological research of the churches of Uzhgorod in 2018], *Fortetsia: zbirnyk zapovidnyka «Tustan»* [Fortress: a Collection of the Reserve «Tustan»], Lviv: PROSTIR-M, p. 120–147. (in Ukrainian).
- Moizhes, V., 2020a. Rezultaty doslidzen zruinovanykh tserkov Uzhhoroda [The results of the archaeological survey of Uzhhorod churches in 2018], *Arkeolohichni doslidzhennia v Ukraini 2018* [Archaeological Research in Ukraine 2018], Kyiv: IA NAS of Ukraine, p. 38–41. (in Ukrainian).
- Moizhes, V., 2021. Pytannia datuvannia tserkvy na terytorii Uzhhorodskoho zamku [Dating of the Church on the Territory of Uzhhorod Castle], *Naukovi zapysky Uzhhorodskoho universytetu* [Scientific notes of Uzhhorod University]. Series: Historical and Religious Studies, issue 7, p. 37–50. (in Ukrainian).
- Movsesjan, A. A., 2005. Filogeneticheskij analiz v paleoantropologii (fenogeografija narodov mira) [Phylogenetic Analysis in Paleoanthropology (Phenogeography of the Peoples of the World)], *Genetika* [Genetika], Moscow: Science, volume 41, № 9, p. 1272–1282. (in Russian).
- Movsesjan, A. A., Mamonova, N. N., Rychkov, Ju. G., 1975. Programma i metodika opredelenija anomalij cherepa [Program and Methodology for Determining Skull Anomalies], *Voprosy antropologii* [Questions of Anthropology], № 51, p. 15–45. (in Russian).
- Nikitjuk, B. A., 1960. Opredelenie vozrasta cheloveka po skeletu i zubam [Determining the Age of a Person by the Skeleton and Teeth], *Voprosy antropologii* [Questions of Anthropology], issue 3, p. 118–129. (in Russian).
- Nowak, O., Miłosz, E., Piontek, J., 2013. *Anthropological Characteristics of Skeletal Material from the Cemetery of St. Nicholas' Church in Elbląg (13th Century)*, Poznań: Wydawnictwo Instytutu Antropologii. Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, 99 p. (in English).
- Pashkova, V. I., 1958. *Opredelenie pola i vozrasta po cherepu* [Determination of Sex and Age by Skull], Stavropol', 24 p. (in Russian).
- Pearson, K., 1914. On the Problem of Sexing Osteometric Material, *Biometrika*, vol. 10, p. 479–487. (in English).
- Peniak, P., 2010. Rozkopky zamkovoї tserkvy Uzhhoroda [Excavations of the Castle Church in Uzhhorod], *Materiały i doslidzhennia z arkeolohii Prykarpattia i Volyni* [Materials and research on the archeology of Prykarpattia and Volyn], Lviv: In-t of Ukr. studies by I. Kryp'iakevych, NAS of Ukraine, issue 14, p. 345–353. (in Ukrainian).
- Piontek, J., Iwanek, B., Czaplá, Z., 2004/2006. The Crania from Modern Cemeteries in Jaksice (Kujawsko-Pomorskie Province, Poland) and Craniometric Relationships among Medieval and Modern Central European Populations, *Studies in Historical Anthropology*, vol. 4, p. 123–135. (in English).
- Postnikova, N. M., 1978. K antropologii sel'skogo naselenija Volzhskoj Bulgarii [On the Anthropology of the Rural Population of the Volga Bulgaria], *Voprosy antropologii* [Questions of Anthropology], issue 58, p. 172–183. (in Russian).

- Potiekhina, I. D., 2016. Do antropologii kozatskoi doby: mohyl'nyk Staiky, Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini [To the Anthropology of the Cossack Era: Staika Cemetery]. *Zbirnyk naukovykh statei Prysviachuietsia svitlii pam'iaty D. Ya. Telehina* [New Researches of Monuments of the Cossack Era in Ukraine. Collection of Scientific Articles Dedicated to the Bright Memory of D. Telegin], issue 25, p. 166–171. (in Ukrainian).
- Potiekhina, I. D., 2020. Kraniolohichni kompleks meshkantsiv mistechka Staiky XVII st. i yoho pokhodzhennia [Craniological Complex of the Inhabitants of the Town of Stayki of the 17th Cent. and Its Origin], *Istorychna antropolohiia ta bioarkheolohiia Ukrainy* [Historical Anthropology and Bioarchaeology of Ukraine], issue 2, p. 125–139. (in Ukrainian).
- Potiekhina, I. D., Dolzhenko, Yu. V., 2019. Antropolohichni materialy z rozkopok u staromu misti, Vinnytsia [Anthropological Materials from Excavations in the Old Town, Vinnytsia], *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r.* [Archaeological Research in Ukraine in 2017], Kyiv, p. 384–387. (in Ukrainian).
- Rudych, T. O., 2010. Antropolohichni materialy z rozkopok Medzhybozha [Anthropological Materials from the Excavations in Medzhybizh] Tolkachov, Yu., *Medzhybizka fortetsia* [Medzhybizh Fortress]. Appendix 2, Kyiv: O. Filiuk, p. 122–130. (in Ukrainian).
- Rudych, T. O., 2014. Antropolohichni sklad naselennia Tsentralnoi Ukrainy kozatskoi doby [Anthropological Compound of the Population of Central Ukraine in the Cossack Period], *Istorychna antropolohiia ta bioarkheolohiia Ukrainy* [Historical Anthropology and Bioarchaeology of Ukraine], issue 1, p. 94–115. (in Ukrainian).
- Salivon, I. I., 2015. Sel'skoe naselenie Belorussii XVIII – XIX vv. Kraniologija i osteometrija [Rural Population of Belarus in the 18th – 19th Centuries Craniology and Osteometry], *Paleoantropologija Belarusi* [Paleoanthropology of Belarus], part 6, p. 189–266. (in Russian).
- Sankina, S. L., 2000. *Jetnicheskaja istorija srednevekovogo naselenija Novgorodskoj zemli po dannym antropologii* [Ethnic History of Medieval Population of Novgorod Land according to Anthropological Data], Saint Petersburg: Dmitrij Bulanin, 109 p. (in Russian).
- Seheda, S., 2001. *Antropolohichni sklad ukrainskoho narodu: etnohenetychnyi aspekt* [The Anthropological Composition of the Ukrainian People: Ethno – Genetic Aspect], Kyiv: Publishing house of Olena Teliha, 256 p. (in Ukrainian).
- Shirobokov, I. G., Verhovcev, D. V., 2016. Dannye kraniologii k voprosu o proishozhdenii Izhory [Craniology Data on the Origin of Izhora]. *Radlovskij sbornik. Nauchnye issledovaniia i muzejnye projekty MAJe. RAN v 2015 g.* [Radlov Collection. Scientific Research and Museum Projects of the MAE RAS in 2012], Saint Petersburg: MAE RAS, p. 408–421. (in Russian).
- Simalcsik, A., Groza, V.-M., Simalcsik R.-D., Miu. G. 2012. «Sf. Nicolae-Ciurchi», the Medieval Necropolis (16th – 18th Centuries) of «sfantul Nicolae-Ciurchi» Church from Iasi City (Romania): Anthropologic Data. *Analele Științificeale Universității «Alexandru Ioan Cuza» din Iași*, series Animals Biology, vol. LVIII, p. 183–194. (in English).
- Sokolova, K. F., 1963. Antropolohichni materialy mohyl'nykiv Inkermanskoi dolyny [Anthropological Materials from the Burial Grounds of Inkerman Valley], *Arkheolohichni pam'iatky URSR* [Archaeological Monuments of the USSR], vol. XIII. Ancient sights of the Inkerman Valley, Kyiv, p. 124–159. (in Ukrainian).
- Strzałko, J., 1966. Propozycje budowy dawnej ludności Kołobrzegu na podstawie szczątków kostnych z cmentarzyska przy kolegiacie kołobrzesckiej (XIV – XVIII w.) [Proposals for the Construction of the Former Population of Kołobrzeg on the Basis of Bone Remains from the Cemetery at the Kołobrzeg Collegiate Church (14th – 18th Cent.)], *Przegląd Antropologiczny* [Anthropological Review], vol. 32, Poznań, p. 177–191. (in Polish).
- Suk, V., 1932. Antropologie Podkarpatske Russi [Anthropology of Carpathian Rus]. *Spisy vydavane prirodoveckou facultet Masarykovy Universitetu* [Works Published by Faculty of Natural Sciences of the University Named by Masaryk], Brno, p. 3–28. (in Czech).
- Svieshnikov, I. K., 2008. *Bytva pid Berestechkom* [Battle of Berestechko], Rivne, 304 p. (in Ukrainian).
- Taranenko, S. P., Viktorova, P. Ye., Koda, V., Dolzhenko, Yu. V., 2014. Novi dani shchodo mohyl'nyku prykhodskoi Vvedenskoj tserkvy Kyieva [New Data on the Cemetery of the Parish Vvedenskaya Church in Kyiv], *Krolowe i biskupi, rycerze i chlopi – identyfikacja zmarlych* [Queens and Bishops, Knights and Peasants – Identification of the Dead], Poznan, p. 249–254. (in Ukrainian).
- Tomashevich, T. V., 1988. Zakonomernosti raspredelenija chastot podglaznichnykh kanalov cherepa cheloveka [Consistent Pattern of the Supraorbital Canals on the Human Skull Frequency Allotment], *Voprosy arheologii* [Questions of the Archaeology], issue 80, p. 119–128. (in Russian).
- Ubelaker, D. H., 1978. *Human Skeletal Remains: Excavation, Analysis, Interpretation*. Chicago, IL: Aldine Publishing. 116 p. (in English).
- Vallois, H. V., 1937. La durée de la vie chez l'homme fossile [Life Duration of Human Fossiles]. *L'Anthropologie* [Anthropology], № 47, p. 499–532. (in French).
- Velikanova, M. S., 1975. *Paleoantropologija Prutsko-Dnestrovskogo mezhdurech'ja* [Palaeoanthropology of the Land Between Two Rivers of Prut and Dnister], Moscow: Nauka, 283 p. (in Russian).
- Vynohrodska, L. I., Potekhina, I. D., Dolzhenko, Yu. V., 2020. Formuvannia sotsialno-prostorovoi y antropolohichnoi struktury davnoi Vinnytsi za arkheolohichnymy (XIII – XVI st.) y antropolohichnymy (XVIII – XIX st.) materialamy [Formation of the Socio-Spatial and Anthropological Structure of Vinnytsia According to Archaeological (the 13–16th Cent.) and Anthropological (the 18–19th Cent.) Materials], *Storinky istorii* [History Pages], issue 51, p. 24–52. (in Ukrainian).
- Wokroj, F., 1972. Antropologiczna analiza szczątków kostnych z sredniowiecznego cmentarzyska «Góra Chelmska» [Anthropological analysis of bone remains from the medieval cemetery «Góra Chelmska»], *Materialy zachodniopomorskie* [Western Polish Materials], vol. 18, p. 273–303. (in Polish).
- Zarinja, G. V., 1990. *Antropologicheskij sostav naselenija Augshezme XVI – XIX vv.* [Anthropological Compound of the Populations of Augshezme in the 16th – 19th Cent.] Balty, slavjane, pribaltijskie finny: Jetnogeneticheskie processy [Balts, Slavs and Balto-Finnic People: Ethnogenetic Processes], Riga: Nauka, p. 109–123. (in Russian).

Yuriy Dolzhenko

Master of History, Junior Researcher of department of bioarcheology,
Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

Volodymyr Moizhes

Candidate of History, Director of prof. E. Balahuri Archeological Museum,
Faculty of History and International Relations,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

CRANIOLOGY AND SEX-AGE CHARACTERISTICS OF THE UZHGOROD CASTLE CHURCH BURIALS OF THE SECOND HALF OF 14TH – 17TH CENTURIES

The remains of 130 burials from the territory of the destroyed castle church in Uzhhorod were collected and investigated for two years (2018–2019). These are 71 ground burials outside the crypt, one preserved burial inside the crypt, and 58 skulls (or fragments thereof) from demolished crypt burials that are morphologically indistinguishable from preserved outside the crypt burials. That served the reason to combine them into one series. Chronologically, all the anthropological material belongs to the second half of the 14th – 17th century. This article aims to characterize the anthropological structure of people buried in the church on the territory of Uzhhorod Castle, namely the sex-age aspect and features of their craniological type. The article aims to introduce new craniological data into the scientific circulation and identify the main directions of ethnic connections of the studied group from Uzhhorod. The paper's objective is to determine the distances between individual synchronic and diachronic series with the help of multidimensional canonical and cluster analysis and to find out the place of the Uzhhorod sample in the system of craniological types of Central, Eastern, and Northern Europe (except the Caucasus) and phenogeographical anthropological zones of Ukraine. Computer software designed by B. Kozintsev and O. Kozintsev in 1991 has been used in the research. Fourteen craniometric traits defined by R. Martin have been involved in the analysis. It is established that 118 out of 130 burials belong to adults. It is defined that 86 (72.88%) of them are male, and 32 (27.12%) are female. The average age of death in adults is about 38 years (it varies from 33.5 to 42.5 years). The average age of death of the male part of the sample is about 40 years (within 30–50 years), and of the female part – about 32.5 years (within 25–40 years). For the first time, the male and female series from Uzhhorod was created. In general, 90 skulls (67 male and 23 female) were suitable for craniometry, not counting children's ones. It has been found out that males and females buried in the church of Uzhhorod Castle belong to the same craniological type. The male sample is moderately brachycranial. On average, it is presented with a wide with a strongly profiled at the level of the orbits and alveolar ridge face belonging to the orthognathic type. The orbits are wide. The nose is medium, and the nasal protrusion angle is moderate. The nasal bridge is high. The female sample is, on average brachycranial. The face is moderately wide with small height, strongly profiled at the level of orbits belonging to the orthognathic type. The orbits have small widths and heights. The nasal bridge is high. The nasal projection angle is very large. According to two anthropological methods (craniometry and craniotomy), the examined group is mixed, demonstrating certain western, northern, and predominant southern traits. When comparing the male sample group to synchronic and diachronic series and samples from the territory of Central, Eastern, and Northern Europe by the method of multidimensional canonical and cluster analysis, its partial similarity to the Polish sample of the skulls from the Church of Mary Magdalena (Wroclaw), the Volyn series from the village of Ratniv, and to a lesser extent – to the Baltic group of the 14th – 17th century from Martinsala (Latvia) has been determined. The same comparison of the female group has revealed its certain similarity to the Kyiv sample from Podil (Yurkivska Street) according to the results of the multidimensional canonical analysis. According to craniotomy data, the similarity of the studied group (male and female) to the Lviv and Berestechko series (north-eastern direction of connections) has been revealed at this stage.

Keywords: Uzhhorod Castle, medieval church, archeological investigation, burials, anthropological analysis, craniometry, craniotomy.

ІЛЮСТРАЦІЇ

Рис. 1. Ужгородський замок (вигляд з півдня).
Fig. 1. The castle of Uzhhorod (view from the south).

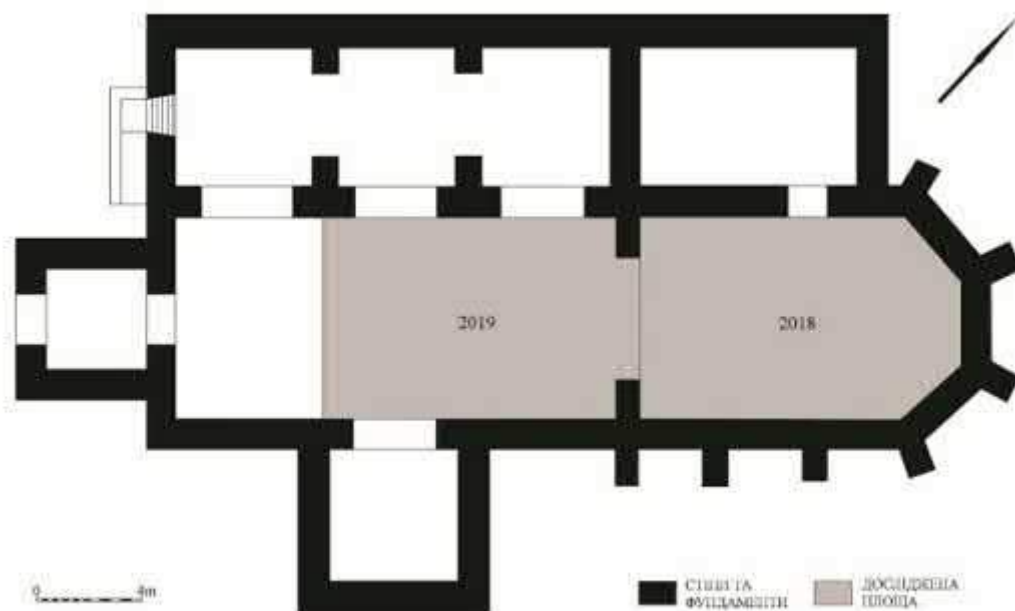

Рис. 2. Ужгородський замок. План церкви та дослідженої площі.
Fig. 2. The castle of Uzhhorod. The ground plan of the church and the site.

Табл. 1. Діаграма. Статеві-вікова характеристика населення.
Tabl. 1. Diagram. Sex-age characteristics of the population.

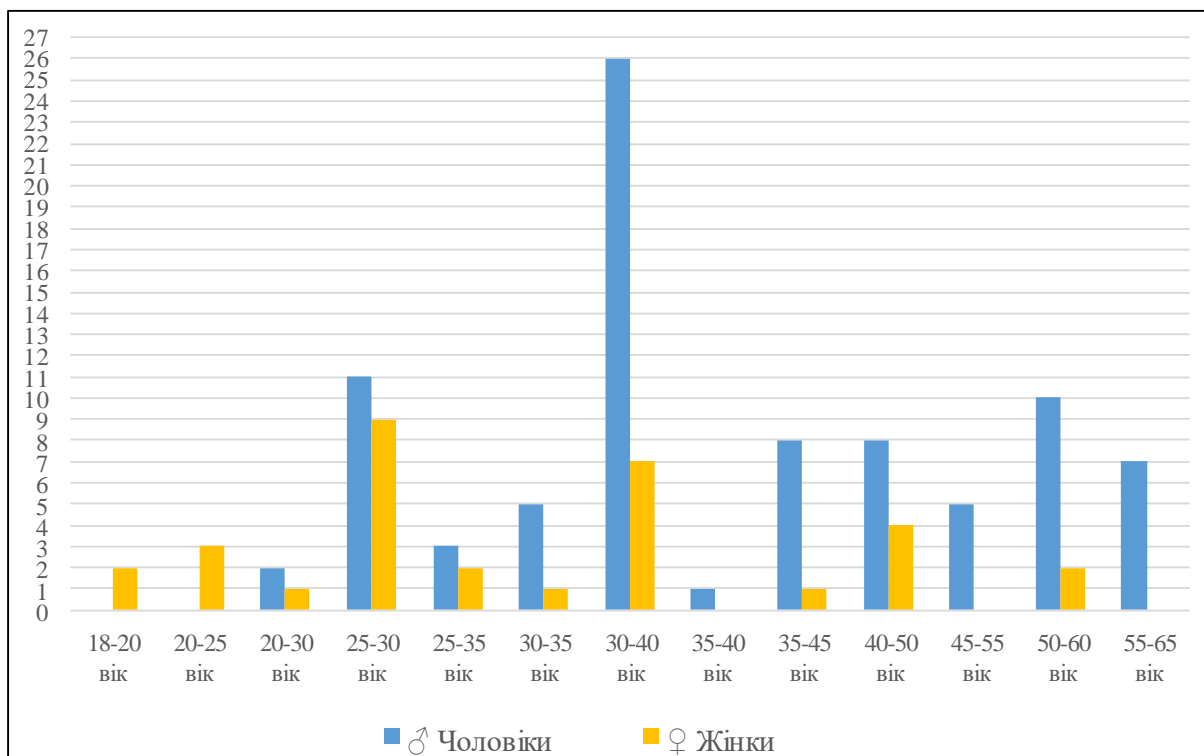

Табл. 2. Середні розміри та індекси чоловічих черепів з поховань середньовічної церкви в Ужгородському замку (друга половина XIV–XVII ст.).

Table 2. Average measurements and indexes of male skulls from the burials in medieval church of Uzhhorod castle (the second half of the 14th – 17th centuries).

№ за Мартіном	Ознаки	Чоловіки (♂)						
		М	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
1	Поздовжній діаметр	178,7	41	7,0*	1,09	0,77	166,0	198,0
8	Поперечний діаметр	148,3	44	4,8	0,72	0,51	135,0	156,0
17	Висотний діаметр	134,1	20	5,6*	1,25	0,89	124,0	142,0
5	Довжина основи черепа	102,0	20	5,8*	1,30	0,92	93,0	120,0
9	Найменша ширина лоба	99,4	54	4,1**	0,56	0,40	91,0	107,0
10	Найбільша ширина лоба	125,5	26	4,6	0,90	0,63	117,0	133,0
11	Ширина основи черепа	130,6	20	4,8	1,06	0,75	124,0	143,0
12	Ширина потилиці	113,9	28	4,1**	0,77	0,54	107,0	124,0
29	Лобна хорда	111,3	29	4,9*	0,90	0,64	101,0	122,0
30	Тім'яна хорда	112,52	27	8,3	1,60	1,13	94,0	128,0
45	Виличний діаметр	136,2	25	5,4	1,08	0,76	127,0	148,0
40	Довжина основи обличчя	94,9	10	5,6*	1,78	1,26	87,0	104,0
48	Верхня висота обличчя	67,2	12	4,9*	1,40	0,99	61,4	77,0
47	Повна висота обличчя	115,3	3	4,1**	2,39	1,69	112,0	120,0
43	Верхня ширина обличчя	107,6	16	4,4*	1,09	0,77	100,0	113,0
46	Середня ширина обличчя	92,6	11	3,9**	1,18	0,83	87,0	99,0
55	Висота носа	52,5	14	3,5*	0,94	0,67	46,4	58,0
54	Ширина носа	25,3	17	1,9	0,46	0,32	22,0	28,4
51	Ширина орбіти	42,6	18	1,9	0,46	0,32	40,0	46,5
52	Висота орбіти	34,1	17	1,7**	0,42	0,30	29,8	37,0
20	Вушна висота	117,5	17	4,8*	1,17	0,82	110,0	128,0

SC (57)	Симотична ширина	9,2	18	2,2*	0,52	0,37	6,0	8,0
SS	Симотична висота	4,6	18	1,0	0,22	0,16	3,0	6,0
MC (50)	Максифронтальна ширина	18,4	14	2,6	0,71	0,50	15,0	23,0
MS	Максифронтальна висота	8,1	14	1,3	0,36	0,25	6,0	11,0
DC (49a)	Дакріальна ширина	24,9	15	3,3*	0,86	0,61	21,0	31,0
DS	Дакріальна висота	14,8	15	1,3**	0,33	0,24	13,0	17,0
FC	Глибина іклової ямки	-4,4	14	1,9*	0,51	0,36	-2,0	-8,0
31	Потилична хорда	93,6	23	4,9	1,02	0,72	80,0	102,0
32	Кут профілю лоба від nas.	87,3°	6	5,8*	2,36	1,67	80,0°	96,0°
GM/FN	Кут профілю чола від gl.	80,3°	6	8,3*	3,40	2,41	69,0°	90,0°
72	Кут загальнолицьовий	87,5°	6	3,3*	1,34	0,94	82,0°	92,0°
73.	Кут середньої частини обличчя	90,8°	6	3,5*	1,45	1,02	86,0°	95,0°
74.	Кут альвеолярної частини обличчя	70,7	6	8,5*	3,4	2,4	57,0°	79,0°
75(1).	Кут випинання носа	29,7°	11	6,4*	1,93	1,36	19,0°	37,0°
77.	Назомалярний кут	134,5°	21	4,2	0,91	0,64	128,0°	143,0°
∠ Zm.	Зигмаксиллярний кут	129,8°	15	5,8*	1,51	1,07	118,0°	143,0°
	Надперенісся	2,1	67	0,6	0,09	0,06	1,0	3,0
	Надбрівні дуги	1,4	44	0,5	0,07	0,05	1,0	2,0
	Зовнішній потиличний горб	1,7	39	0,9	0,15	0,10	0,0	3,0
	Соскоподібний відросток	2,6	48	0,6	0,09	0,06	1,0	3,0
	Передньоносова ость	3,6	14	0,9	0,25	0,18	2,0	5,0
23a	Горизонтальна окружність через офріон	521,9	21	12,4**	2,70	1,91	494,0	543,0
60	Довжина альвеолярної дуги	46,4	15	4,4*	1,14	0,80	39,0	54,0
61	Ширина альвеолярної дуги	37,1	15	3,2	0,83	0,58	30,0	44,0
Індекси:								
8:1	Черепний	83,0	37	3,9*	0,63	0,45	74,5	91,6
17:1	Висотно-поздовжній	75,6	19	3,5*	0,81	0,57	69,4	80,5
17:8	Висотно-поперечний	90,7	19	4,5	1,03	0,73	84,2	99,3
9:8	Лобно-поперечний	67,9	40	4,8*	0,76	0,54	60,8	91,9
20:1	Висотно-поздовжній	65,5	24	3,0*	0,62	0,44	59,6	71,9
20:8	Висотно-поперечні	79,6	24	3,2	0,64	0,45	72,1	86,0
10:8	Коронарно-поперечний	85,1	27	2,5**	0,49	0,35	80,2	91,4
9:10	Широтний лобний	79,3	32	3,0**	0,53	0,37	74,2	89,3
45:8	Поперечний фаціо-церебральний	91,8	24	2,8**	0,58	0,41	86,1	97,4
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	50,7	11	4,6*	1,38	0,98	43,9	57,9
9:45	Лобно-виличний	73,3	24	2,5**	0,52	0,36	24,0	67,0
10:45	Коронарно-виличний	93,0	19	3,4**	0,77	0,55	87,1	101,0
40:5	Випинання обличчя	94,6	10	3,0**	0,95	0,67	87,3	98,6
47:45	Загальний лицьовий	84,7	2	-	-	-	-	-
48:45	Верхній лицьовий	50,0	12	3,3	0,94	0,66	45,8	55,7
54:55	Носовий	48,5	14	3,2**	0,85	0,60	44,0	54,7
DS:DC	Дакріальний	59,5	15	7,8**	2,01	1,42	45,2	73,9
SS:SC	Симотичний	52,2	18	10,6	2,49	1,76	40,0	85,0
MS:MC	Максифронтальний	44,8	13	10,3	2,84	2,01	31,1	61,1
52:51	Орбітний	80,2	18	4,6**	1,08	0,77	69,3	87,5
63:62	Піднебінний	80,0	14	8,2*	2,20	1,56	62,8	91,6
61:60	Щелепно-альвеолярний	118,5	12	9,5*	2,73	1,93	103,0	133,0

M — середня арифметична величина; **n** — кількість випадків; **σ** — середні квадратичні відхилення; **m (M)** — похибка середньої арифметичної величини; **ms** — похибка середнього квадратичного відхилення; * перевищує стандартні величини квадратичного відхилення; ** менше за стандартні величини квадратичного відхилення.

Табл. 3. Значення трьох канонічних векторів для 77 чоловічих краніологічних серій із території Європи.
Table 3. The significance of the three canonical vectors for the 77 male craniological series of the territory of Europe.

№ п/п	Групи	I КВ	II КВ	III КВ
1.	Ужгород	0,134	1,439	1,015
2.	Підборці	0,620	0,414	0,710
3.	Вінниця	0,447	0,722	0,174
4.	Рівне	0,152	0,514	0,623
5.	Ратнів	0,149	1,200	0,754
6.	Луцьк (збірна група)	0,066	0,991	0,621
7.	Арсенал (Київ)	-0,264	0,233	0,028
8.	Жовнино (Желні)	0,329	0,863	0,208
9.	Батурин	0,431	0,836	0,773
10.	Білгород (Слобожанщина)	-0,038	0,583	0,214
11.	Суми	0,703	0,175	0,202
12.	Лютенька	1,021	-0,239	-0,223
13.	Поділ (Київ)	0,438	0,258	0,605
14.	Меджибіж (Межибож)	0,403	0,757	0,665
15.	Михайлівський монастир (Київ)	1,041	0,661	0,269
16.	Чигирин	0,880	0,524	-0,178
17.	Вишгород	0,166	0,451	0,112
18.	Стайки	0,151	-1,035	-0,527
19.	Білоруси (с. Лукомль)	0,173	-0,112	-0,848
20.	Білоруси (с. Пруси)	0,035	0,110	-0,924
21.	Білоруси (Полісся)	-0,078	0,797	-0,723
22.	Латиші-1 (Дурбе (<i>Durbe</i>))	-0,093	-0,527	0,621
23.	Латиші-2 (західні)	0,776	-0,736	0,077
24.	Латиші-3 (східні латиші з Лудзи (<i>Ludza</i>))	0,278	-0,420	-0,117
25.	Орманкалнс	-0,582	-0,848	-0,292
26.	Литовці (<i>Kaunas</i>)	-1,133	0,474	0,421
27.	Курська губернія	0,806	-0,088	-0,637
28.	Одеса	0,744	-0,069	0,581
29.	Орловська губернія	0,518	-0,343	0,051
30.	Ярославль	1,057	-0,211	-0,275
31.	Стара Ладога-1 РФ	0,550	0,098	-0,508
32.	Стара Ладога-2 РФ	1,128	-0,515	-0,823
33.	Себеж РФ	0,418	0,332	-0,610
34.	Варатік (<i>Vāratik</i>) Молдова	1,063	0,367	-0,792
35.	Тервете (<i>Tērvete</i>)	0,848	-1,002	1,152
36.	Леймані (<i>Leimani</i>)	0,611	-1,251	1,141
37.	Пургайлі (центральна частина Відземе, (<i>Vidzeme</i>))	1,175	-0,548	0,720
38.	Поселення Мартиньсала (<i>Mārtiņšala</i>)	0,194	-0,986	0,796
39.	Кабіна (<i>Kabina kūla</i>)	0,018	-0,735	0,016
40.	Отепя (<i>Otepā</i>)	-0,501	-1,114	-0,427
41.	Варбола (<i>Warbole</i>)	-0,210	-1,108	0,338
42.	Ярве (<i>Kohtla-Järve</i>)	0,587	-0,693	-0,653
43.	Козіно	-0,117	0,295	-0,892
44.	Псков	0,166	-0,485	-0,514
45.	Новгород-1	-0,011	-0,344	-0,557
46.	Новгород-2	-0,578	-0,140	-0,513
47.	Кенігсберг (<i>Königsberg</i>)	-1,392	-0,495	-0,401
48.	Целендорф (<i>Zellerndorf</i>)	-0,444	0,166	-0,889
49.	Пфейфер (<i>Pfeifer</i>)	-0,253	-0,629	-0,552
50.	Вюртемберг (<i>Wuttemberg</i>)	-0,768	-0,266	-0,581
51.	Тюбінген (<i>Tubingen</i>)	-0,388	-0,409	-0,959
52.	Естонці (<i>eestlased</i>)	0,466	-1,264	0,414
53.	Фіни (<i>suomalaiset</i>)	0,337	-0,493	0,144
54.	Дмитрів (Дмитров)	0,476	-1,115	-0,265

55.	Старий Орхей (Молдова)	0,841	0,057	-0,658
56.	Сланцевський р-н.	0,738	-0,252	0,513
57.	Каламіта (Крим)	0,572	0,677	-0,126
58.	Арду (<i>Ardu</i>)	0,590	-1,273	0,045
59.	Поріци (<i>Poricy</i>) РФ	1,505	-0,544	0,189
60.	Колобжег (<i>Kolobrzeg</i>)	-2,986	0,027	0,548
61.	Познань (<i>Poznań</i>)	-0,682	1,181	0,120
62.	Варшава (<i>Warszawa</i>)	-0,525	0,359	-0,600
63.	Якшице (<i>Jaksice</i>)	-1,051	0,565	-1,626
64.	Слободжеве (<i>Slaboszewo</i>)	-1,098	0,888	-0,370
65.	Лешно (<i>Leszno</i>)	-1,705	-0,130	0,440
66.	Костел св. Марії Магдалини у Вроцлаві (<i>Kościół Św. Magdaleny</i>)	-0,172	1,683	1,054
67.	Краків (<i>Kraków</i>)	0,783	0,776	0,180
68.	Люблін-I (<i>Lublin</i>)	-0,534	0,874	-0,407
69.	Люблін-II (<i>Lublin</i>)	-0,924	0,680	0,423
70.	Церква Св. Миколая Гіурчі (<i>Biserica Sfântul Nicolae-Ciurchi</i>). Румунія-1	-1,746	-0,318	0,909
71.	Челядзь-Велика (<i>Czeladź Wielka</i>)	-0,316	-0,841	1,016
72.	Вісліца (<i>Wislica</i>)	0,528	0,848	-0,402
73.	Гора Чалмська (<i>Góra Chełmska near Koszalin, Pomerania</i>)	-2,998	-1,290	0,726
74.	Чаплінек (<i>Czaplinek</i>)	-1,410	-0,068	-0,014
75.	Іновроцлав (<i>Inowrocław</i>)	-1,901	-0,242	0,401
76.	Pawłov	-0,640	0,613	-0,657
77.	Мадара	0,263	-0,478	0,655

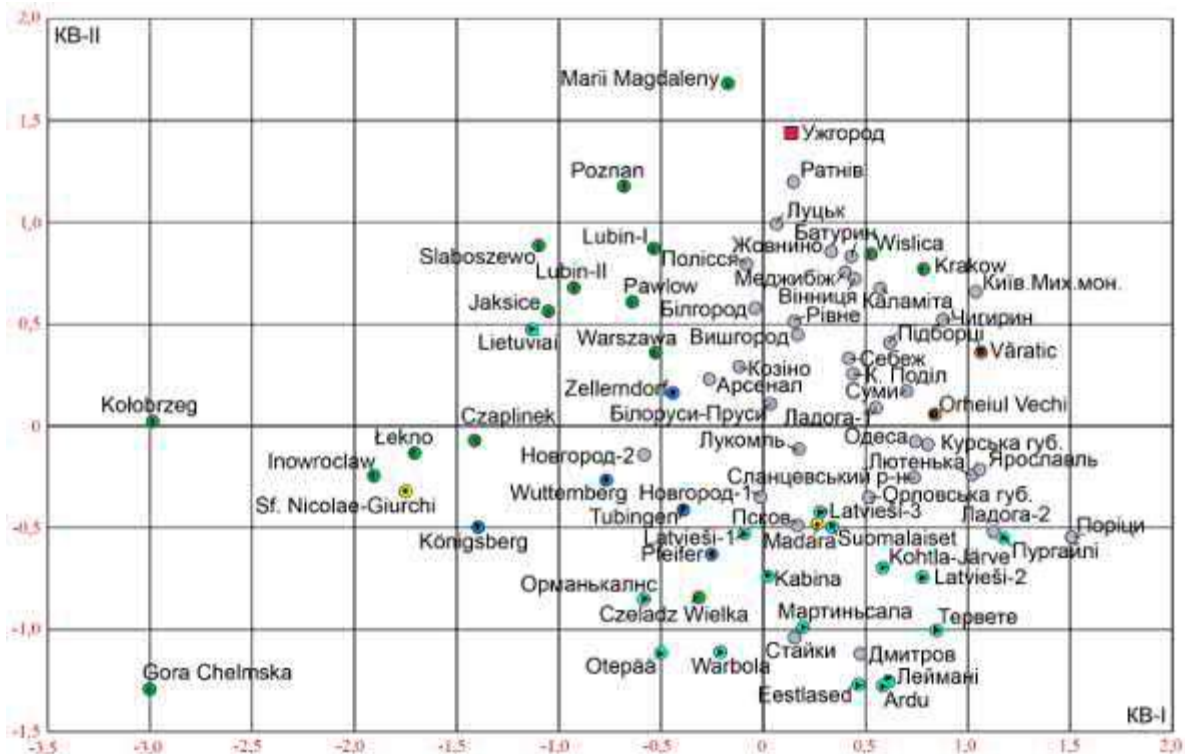

Рис. 3. Чоловіча серія з Ужгорода другої половини XIV–XVII ст. та 76 краніологічних груп у просторі I та II КВ (Дистанція Махаланобіса) порівняно з синхронними групами Центральної, Східної та Північної Європи за короткою програмою. Результати багатовимірного канонічного аналізу¹.

Fig. 3. The male series from Uzhhorod of the second half of the 14th – 17th centuries and 76 craniological groups in the space of I–II CV (Mahalanobis distance) compared to the synchronic groups of Central, Eastern and Northern Europe according to the short program. Results of multidimensional canonical analysis.

¹ Рисунок краніологічних груп у просторі підготував до друку дизайнер Андрій Бардецький.

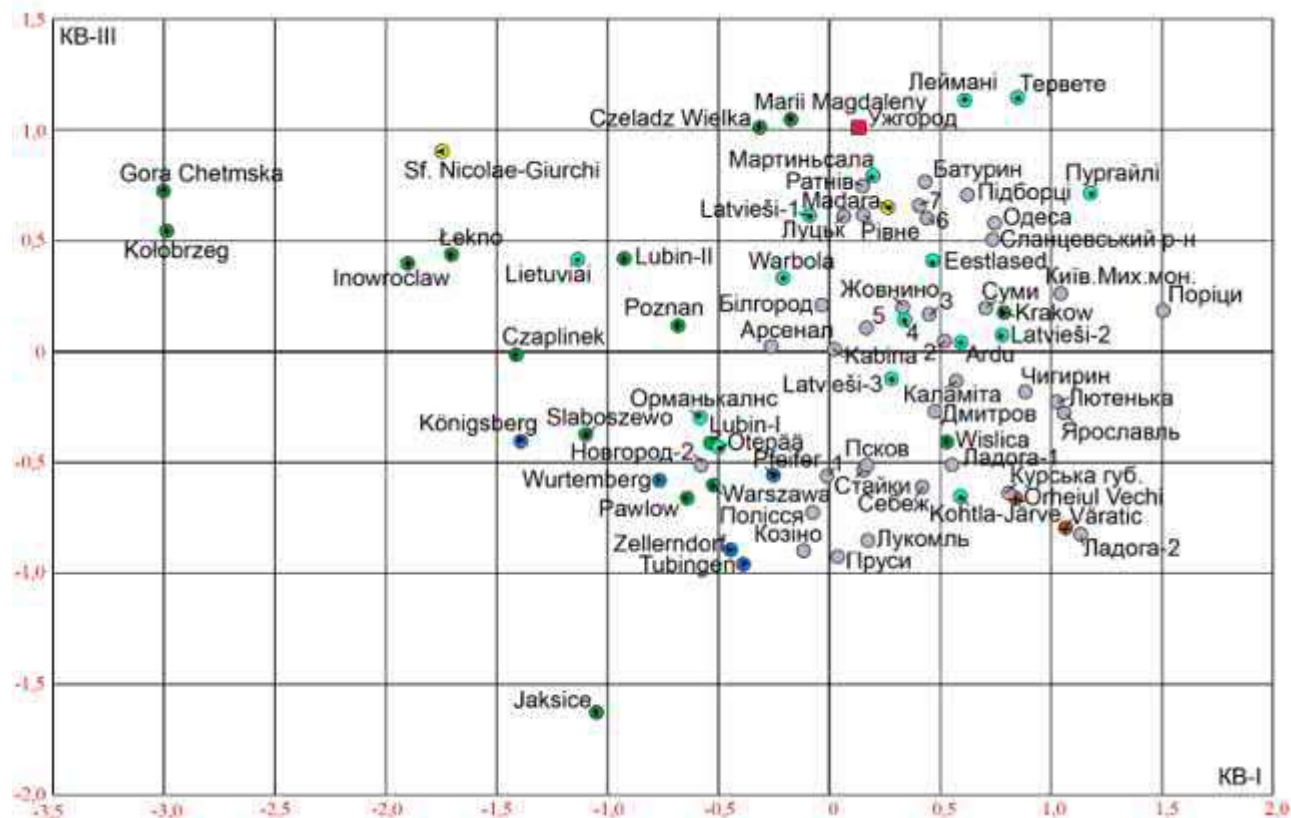

Рис. 4. Чоловіча серія з Ужгорода другої половини XIV–XVII ст. та 76 краніологічних груп у просторі I та III КВ порівняно з синхронними групами Центральної, Східної та Північної Європи за короткою програмою. 1 – Новгород-1; 2 – Орловська губ.; 3 – Вінниця; 4 – Suomalaiset; 5 – Вишгород; 6 – київський Поділ; 7 – Меджибіж, с. Прусси, с. Лукомль.

Fig. 4. The male series from Uzhhorod of the second half of 14th – 17th centuries and 76 craniological groups in the space of I–III CV compared to the synchronic groups of Central, Eastern and Northern Europe according to the short program. 1 – Novhorod-1; 2 – Orel governorate; 3 – Vinnytsia; 4 – Suomalaiset; 5 – Vyshhorod; 6 – Kyiv Podil; 7 – Medzhybizh, Prusy, Lukoml.

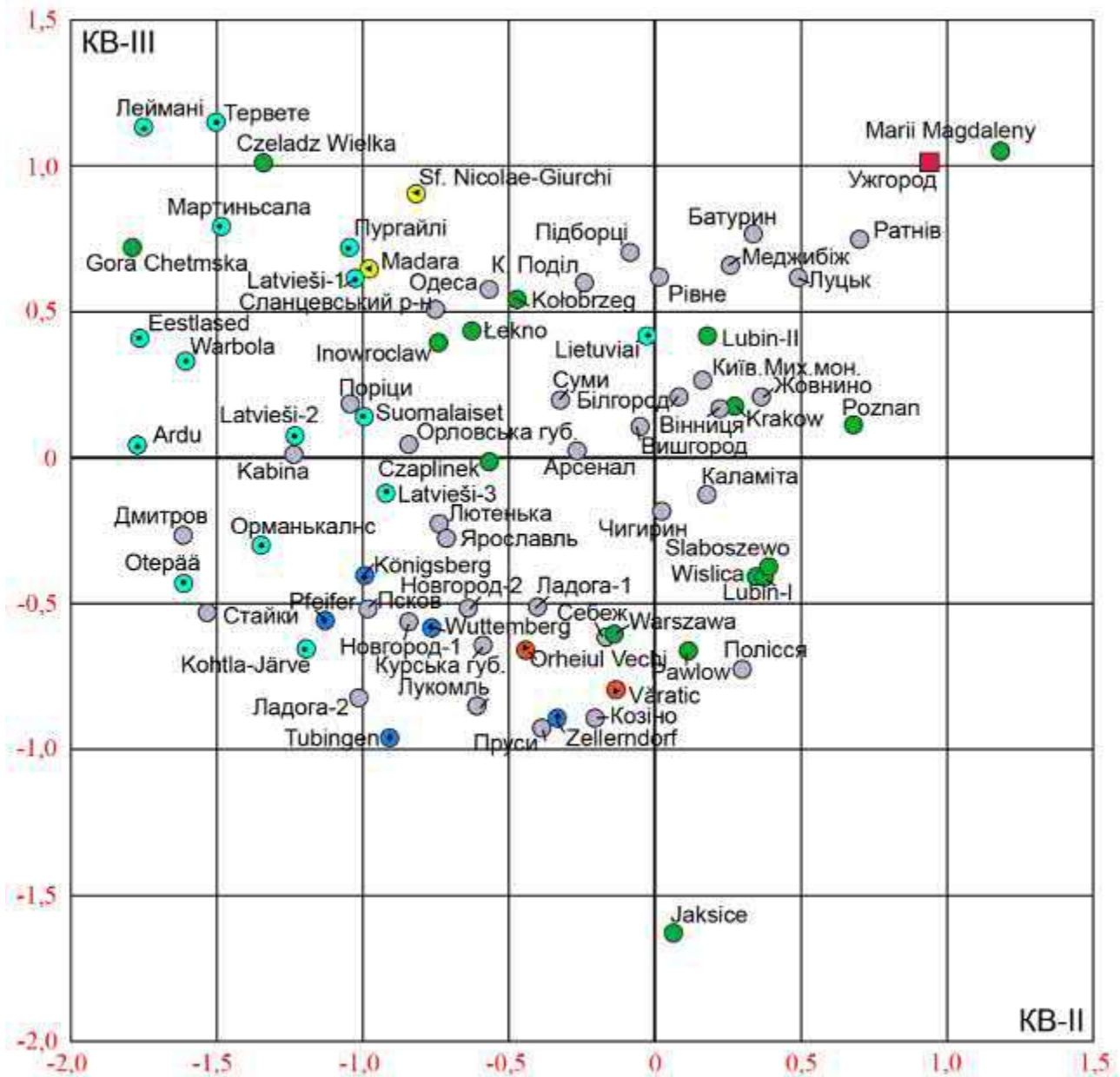

Рис. 5. Чоловіча серія з Ужгорода другої половини XIV–XVII ст. та 76 краніологічних груп у просторі II та III KB порівняно з синхронними групами Центральної, Східної та Північної Європи за короткою програмою.

Fig. 5. The male series from Uzhhorod of the second half of the 14th – 17th centuries and 76 craniological groups in the space of I–II CV compared to the synchronic groups of Central, Eastern and Northern Europe according to the short program.

Табл. 4. Середні розміри та індекси жіночих черепів з поховань з Ужгородського замку (XV–XVII ст.).
Table 4. Average sizes and indexes of female skulls from the Uzhhorod Castle burials (15th – 17th centuries).

№ за Мартіном	Ознаки	Жінки (♀)						
		M	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
1	Поздовжній діаметр	167,0	14	5,5	1,48	1,05	157,0	174,0
8	Поперечний діаметр	142,2	17	4,7	1,14	0,81	134,0	148,0
17	Висотний діаметр	128,2	9	4,1	1,35	0,96	122,0	136,0
5	Довжина основи черепа	94,2	7	6,6	2,48	1,75	88,8	105,0
9	Найменша ширина лоба	92,8	17	3,9	0,95	0,67	85,5	99,3
10	Найбільша ширина лоба	118,5	12	5,5	1,59	1,12	109,0	126,0
11	Ширина основи черепа	123,9	10	5,9	1,87	1,32	115,0	133,0
12	Ширина потилиці	109,5	13	3,7	1,02	0,72	103,0	116,0
29	Лобна хорда	104,8	13	3,9	1,08	0,76	97,0	111,0
30	Тім'яна хорда	106,0	12	4,3	1,23	0,87	98,0	112,0
45	Вилічний діаметр	126,1	9	4,4	1,46	1,03	119,0	135,0
40	Довжина основи обличчя	93,3	3	6,5	3,76	2,66	87,0	100,0
48	Верхня висота обличчя	62,4	5	2,5	1,11	0,79	59,1	66,0
47	Повна висота обличчя	94,0	1	-	-	-	-	-
43	Верхня ширина обличчя	100,2	5	1,4	0,64	0,46	98,0	102,0
46	Середня ширина обличчя	90,2	3	2,1	1,23	0,87	89,0	92,7
55	Висота носа	45,9	6	2,9	1,20	0,85	42,0	49,0
54	Ширина носа	22,3	7	1,8	0,69	0,49	19,9	25,0
51	Ширина орбіти	39,3	8	2,2	0,76	0,54	36,0	42,0
52	Висота орбіти	32,7	8	2,4	0,86	0,61	29,0	36,0
20	Вушна висота	113,5	8	1,0	0,36	0,25	111,7	115,0
SC (57)	Симотична ширина	8,7	6	1,7	0,68	0,48	7,0	11,0
SS	Симотична висота	4,2	6	0,5	0,22	0,15	3,5	5,0
MC (50)	Максифронтальна ширина	16,9	4	1,0	0,52	0,36	16,0	18,0
MS	Максифронтальна висота	7,6	4	1,1	0,55	0,39	6,5	9,0
DC (49a)	Дакріальна ширина	22,7	5	1,1	0,50	0,35	21,3	24,0
DS	Дакріальна висота	13,2	5	2,4	1,08	0,77	9,4	15,6
FC	Глибина іклової ямки	-3,7	3	1,5	0,88	0,62	-2,0	-5,0
30		106,0	12	4,3	1,23	0,87	98,0	112,0
31	Потилична хорда	93,2	12	3,4	0,98	0,69	89,9	102,0
32	Кут профілю лоба від nas.	90,3°	3	6,8	3,93	2,78	85,0°	98,0°
GM/FN	Кут профілю чола від gl.	90,3°	3	6,8	3,93	2,78	85,0°	98,0°
72	Кут загальнолицьовий	87,3°	3	2,1	1,20	0,85	85,0°	89,0°
73.	Кут середньої частини обличчя	90,7°	3	2,1	1,20	0,85	89,0°	93,0°
74.	Кут альвеолярної частини обличчя	71,0°	3	8,7	5,03	3,56	65,0°	81,0°
75(1).	Кут випинання носа	31,7°	3	6,4	3,71	2,62	27,0°	39,0°
77.	Назомалярний кут	138,1°	8	4,5	1,58	1,12	131,5°	143,0°
∠ Zm.	Зигмаксиллярний кут	128,5°	6	4,0	1,65	1,16	124,0°	135,0°
	Надперенісся	1,0	23	0,0	0,01	0,01	1,0	1,2
	Надбрівні дуги	1,0	20	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0
	Зовнішній потиличний горб	0,5	18	0,5	0,12	0,09	0,0	0,1
	Соскоподібний виросток	1,4	16	0,6	0,15	0,11	1,0	2,5
23a	Горизонтальна окружність через офріон	500,4	8	11,6	4,12	2,91	481,0	515,0
Індекси:								
8:1	Черепний	84,8	14	2,1	0,57	0,40	82,1	89,2
17:1	Висотно-поздовжній	77,0	9	3,1	1,05	0,74	71,3	82,8
17:8	Висотно-поперечний	90,5	9	4,3	1,43	1,01	82,4	97,0
9:8	Лобно-поперечний	65,4	14	2,4	0,64	0,45	61,2	69,0
20:1	Висотно-поздовжній	68,5	8	2,8	0,97	0,69	64,8	72,6
20:8	Висотно-поперечний	80,3	8	2,8	1,00	0,71	76,8	85,0
10:8	Коронарно-поперечний	83,5	11	3,2	0,96	0,68	76,9	88,1
9:10	Широтний лобний	78,4	12	2,6	0,75	0,53	73,7	82,6

45:8	Поперечний фаціо-церебральний	88,6	9	3,2	1,08	0,76	85,4	96,4
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	49,3	4	3,0	1,48	1,05	45,5	51,7
9:45	Лобно-виличний	73,7	9	3,7	1,24	0,88	68,9	80,7
10:45	Коронарно-виличний	94,0	8	4,9	1,75	1,24	87,4	100,0
40:5	Випинання обличчя	98,7	3	1,2	0,67	0,47	98,0	100,0
47:45	Загальний лицьовий	73,4	1	-	-	-	-	-
48:45	Верхній лицьовий	49,5	4	2,6	1,30	0,92	46,1	52,4
54:55	Носовий	48,9	6	5,7	2,32	1,64	43,7	58,1
DS:DC	Дакріальний	58,2	5	10,5	4,72	3,34	42,7	70,4
SS:SC	Симотичний	47,2	5	3,0	1,36	0,96	42,9	50,0
52:51	Орбітний	83,3	8	6,5	2,31	1,63	70,7	92,1
63:62	Піднебінний	78,3	3	4,6	2,67	1,89	73,0	81,0
61:60	Щелепно-альвеолярний	124,7	4	12,6	6,29	4,45	113,0	139,1

Табл. 5. Значення трьох канонічних векторів для 38 жіночих краніологічних серій території Східної, Центральної та Північної Європи.

Table 5. The significance of the three canonical vectors for the 38 female craniological series of the territory of Eastern, Central and Northern Europe.

№ п/п	Групи	I KB	II KB	III KB
1.	Ужгород	1,117	-0,633	-1,424
2.	Підборці	0,868	-0,237	1,465
3.	Вінниця	1,198	0,169	-0,054
4.	Рівне	2,028	-0,160	0,370
5.	Ратнів	1,146	0,324	0,183
6.	Луцьк (збірна група)	1,536	-0,365	0,764
7.	Арсенал (Київ)	0,289	-0,180	0,194
8.	Жовнино (Желні)	1,218	0,210	-0,027
9.	Батурин	0,823	0,305	0,336
10.	Білгород (Слобжанщина)	0,382	-0,045	0,143
11.	Суми	0,673	0,814	-0,957
12.	Лютенька	0,332	1,193	-0,599
13.	Вул. Юрківська, Поділ (Київ)	1,043	-0,392	-0,545
14.	Меджибіж (Межибож)	0,907	0,234	0,442
15.	Михайлівський монастир (Київ)	0,363	0,736	-0,120
16.	Чигирин	-0,596	0,868	0,416
17.	Вишгород	-0,247	0,880	-0,176
18.	Білоруси (збірна серія)	-0,454	-0,003	-0,275
19.	Латишки-1 (Дурбе (<i>Durbe</i>))	-0,688	-0,902	0,352
20.	Латишки-2 (західні)	-0,947	-0,727	-0,788
21.	Латишки-3 (східні з Лудзи (<i>Ludza</i>))	-0,425	0,135	0,430
22.	Литовки (<i>Kaunas</i>)	0,446	-1,702	-0,650
23.	Одеса	-0,791	-0,159	0,265
24.	Ярославль	-0,526	0,311	-0,356
25.	Стара Ладога-1 РФ	-0,546	0,046	-0,411
26.	Себеж РФ	-0,386	-0,477	-0,772
27.	Варатік (<i>Văratîc</i>) Молдова	-0,324	-0,035	-0,350
28.	Леймані (<i>Leimaņi</i>)	-1,021	-0,338	0,254
29.	Пургайлі (центральна частина Відземе, <i>Vidzeme</i>)	-0,924	-0,324	0,659
30.	Козіно РФ	0,130	0,501	-0,030
31.	Псков	-0,358	0,013	0,418
32.	Новгород-1 РФ	-0,331	-0,190	0,269
33.	Мордва-ерзя	-0,939	0,012	0,354
34.	Фінки (<i>suomalaiset</i>)	-0,371	-0,069	0,164
35.	Українки східних регіонів України	-0,625	-0,228	-0,450
36.	Українки південних регіонів України	-1,019	-0,805	0,573
37.	Українки центральних регіонів України	-1,616	0,795	-0,368
38.	Українки західних регіонів України	-1,364	0,425	0,298

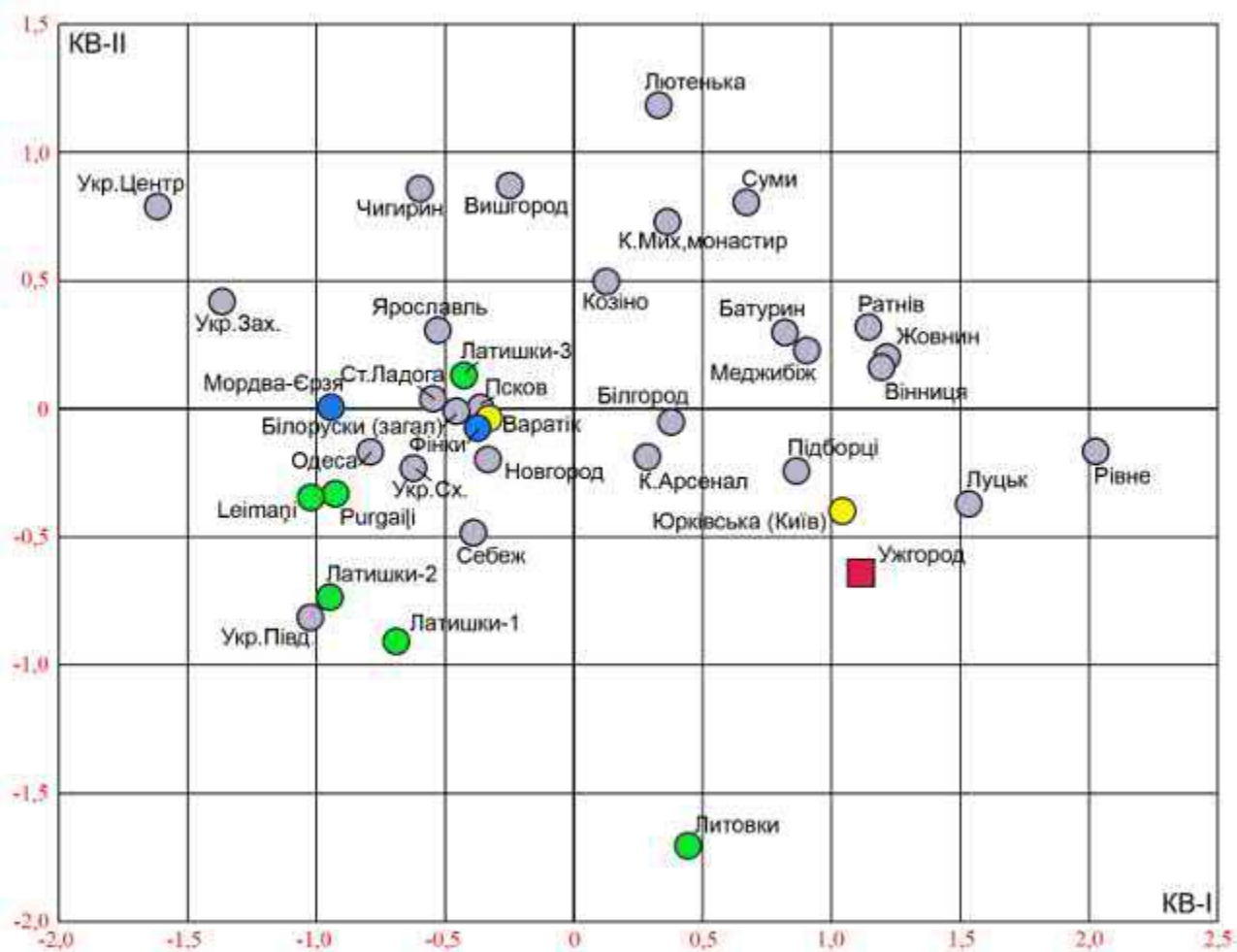

Рис. 6. Жіноча серія з Ужгорода XV–XVII ст. і 37 краніологічних груп у просторі I та II KB порівняно з синхронними групами Східної, Центральної, та Північної Європи.

Fig. 6. The female series from Uzhhorod of the 15th – 17th centuries and 37 craniological groups in the space of I–II CV compared to synchronic groups of Eastern, Central and Northern Europe.

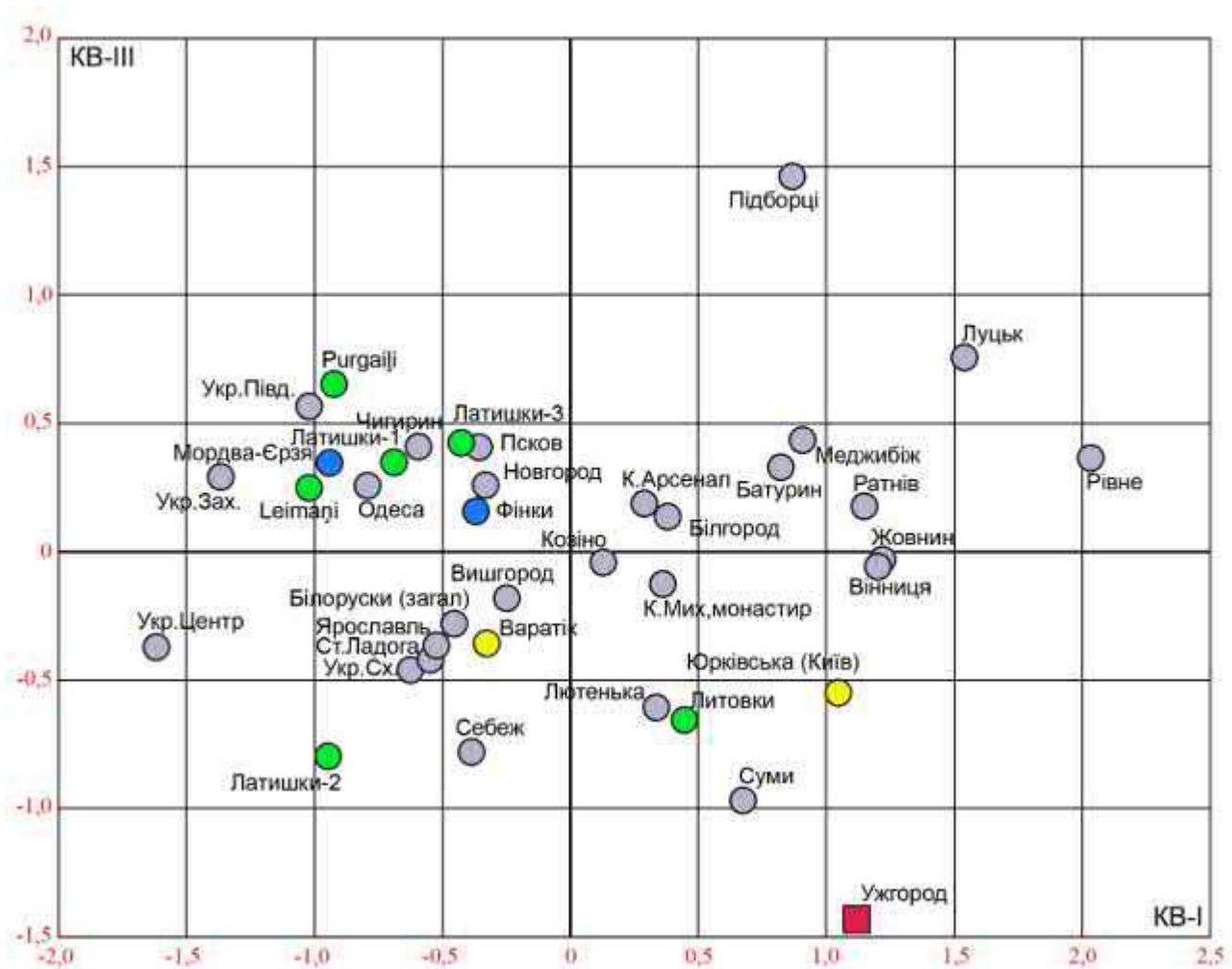

Рис. 7. Жіноча серія з Ужгорода XV–XVII ст та 37 краніологічних груп у просторі I та III КВ порівняно з синхронними групами Східної, Центральної, та Північної Європи.

Fig. 7. The female series from Uzhhorod of the 15th – 17th centuries and 37 craniological groups in the space of I–III CV compared to the synchronic groups of Eastern, Central and Northern Europe.

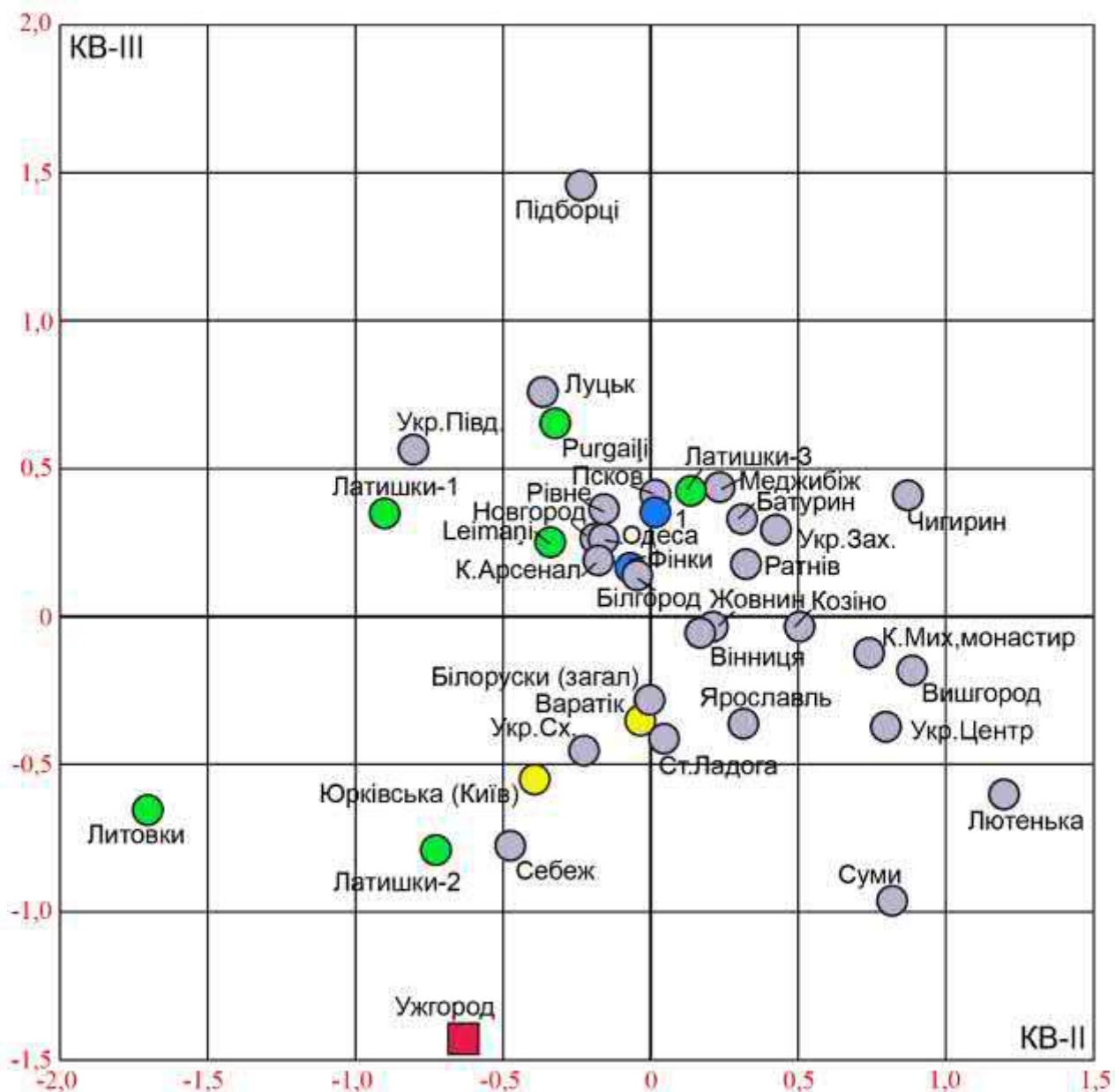

Рис. 8. Жіноча серія з Ужгорода XV–XVII ст та 37 краніологічних груп у просторі II та III KB порівняно з синхронними групами Східної, Центральної, та Північної Європи. 1 – Мордва-ерзя.

Fig. 8. The female series from Uzhhorod of the 15th – 17th centuries and 37 craniological groups in the space of II–III CV compared to the synchronic groups of Eastern, Central and Northern Europe. 1 – Mordva-Erzya.

Табл. 6. Частки краніоскопічних ознак у серії другої половини XIV–XVII ст. Ужгород, %

Table 6. The shares of cranioscopical features in the series of the second half of the 14th – 17th centuries. Uzhhorod, %

III	Рад.	ПОВ II	Рад.	ЗВШ	Рад.	КВШ	Рад.	ІІІІІ	Рад.	НО	Рад.
0	0,229	37,5	1,323	6,1	0,522	43,1	1,434	87,9	2,417	25,8	1,069
(111)		(40)		(65)		(89)		(58)		(151)	

III – потиличний індекс; ПОВ II – підорбітний візерунок типу II; ЗВШ – задньовиличний шов; КВШ – клиноподібний верхньощелепний шов, ІІІІІ – індекс поперечного піднебінного шва; НО – надорбітні отвори; Рад. – радіани. В дужках указано загальну кількість спостережень.

Табл. 7. Значення трьох ГК для 34 краніологічних серій зі Східної, Центральної, та Північної Європи (дистанція).

Table 7. The value of the three principal components for the 34 craniological series of the territory of Eastern, Central and Northern Europe (distance).

№ п/п	Групи	I KB	II KB	III KB
1.	Ужгород	-1,513	-0,840	2,151
2.	Підборці	-2,139	-1,133	0,345
3.	Вінниця	0,765	-0,825	0,348
4.	Рівне	3,282	-0,697	0,041
5.	Ратнів	1,401	0,999	0,230
6.	Луцьк (збірна група)	0,565	-1,065	-2,312
7.	Арсенал (Київ)	-0,136	1,946	-0,411
8.	Жовнино (Желні)	1,810	0,366	1,005
9.	Батурин	0,844	-1,405	0,098
10.	Білгород (Слобожанщина)	1,083	-0,207	-0,015
11.	Суми	-0,384	-0,926	-0,628
12.	Лютецька	0,678	-0,206	1,011
13.	Меджибіж (Межибож)	0,925	0,641	-0,050
14.	Чигирин	2,777	-1,149	0,380
15.	Вишгород	-0,082	0,135	2,563
16.	Стайки	0,560	-0,867	-0,298
17.	Латиші	0,620	-0,079	-0,282
18.	Литовці	-0,487	-0,152	-1,028
19.	Київ, вул. Юрківська	0,570	0,231	-0,317
20.	Київ, вул. Ярославська	1,118	-0,231	-0,991
21.	Берестечко	-0,267	-0,706	2,538
22.	Поляки	1,213	1,689	-0,519
23.	Львів	-1,686	-1,051	-1,459
24.	Росіяни	0,005	0,522	-0,910
25.	Болгари	-1,991	-1,341	0,763
26.	Арду (<i>Ardu</i>), <u>Естонія</u>	-1,112	-0,069	0,151
27.	Ярве (<i>Kohtla-Järve</i>)	-1,444	1,019	-0,605
28.	Отепя (<i>Otepää</i>)	-1,913	0,989	-0,383
29.	Йиуга (<i>Iyuga</i>) Естонія	-0,824	1,572	0,519
30.	Сланцевський район	-0,627	2,827	-0,125
31.	Шведи	-0,768	2,676	0,392
32.	Гелува	-1,519	-2,157	-0,006
33.	Каварскас (<i>Kavarskas</i>) Литва	-0,857	-1,622	-1,503
34.	Фіни (<i>suomalaiset</i>)	-0,467	1,118	-0,693

Табл. 8. Коефіцієнти кореляції краніоскопічних ознак з головними компонентами для 34 груп (чоловіки та жінки).

Table 8. The correlation indexes of cranioscopic traits with the principal components for 34 groups (male and female).

Ознаки	I ГК	II ГК	III ГК
III	0,837	0,176	0,026
КВШ	0,669	-0,445	0,392
ЗВШ	0,413	0,235	0,545
ПОВ-II	0,268	0,831	-0,325
ІІІШ	-0,564	0,050	0,614
НО	0,195	-0,722	-0,390
Власне число	1,746	1,499	1,087
Частка загальної мінливості, %	29,106	24,978	18,109

Табл. 9. Коефіцієнти кореляції між дискретно-варіативними ознаками в серіях зі Східної, Центральної та Північної Європи (чоловіки й жінки).

Table 9. The correlation indexes between discrete-variable traits in the series of the territory of Eastern, Central and Northern Europe (male and female).

Ознаки	ПІ	КВШ	ЗВШ	ПОВ-П	ІППШ	НО
ПІ	—					
КВШ	0,459	—				
ЗВШ	0,188	0,170	—			
ПОВ-П	0,348	-0,260	0,101	—		
ІППШ	-0,246	-0,148	-0,055	-0,180	—	
НО	0,041	0,165	-0,109	-0,309	-0,229	—

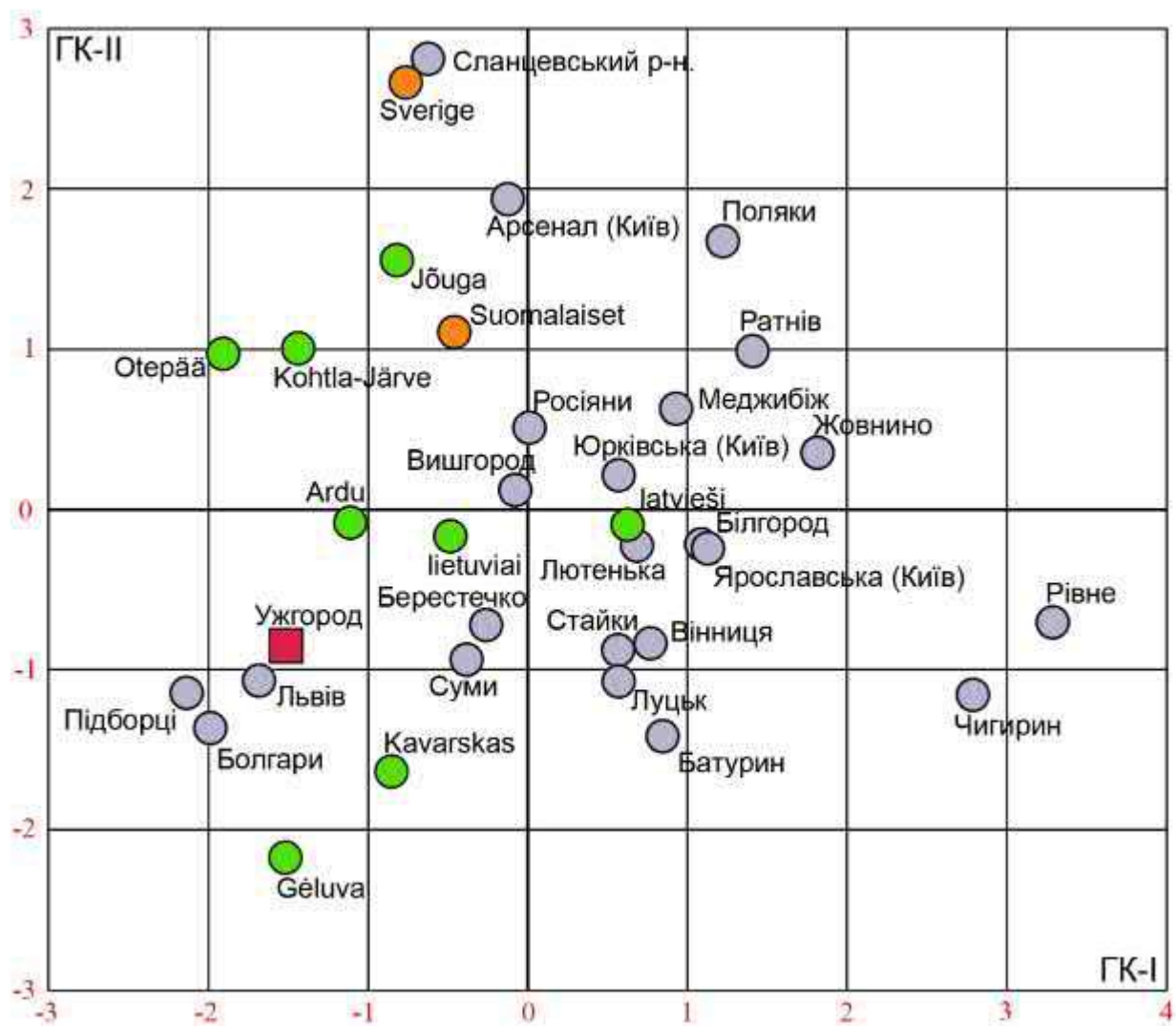

Рис. 9. Результати аналізу головних компонент (ГК). Зіставлення 34 груп (чоловіки й жінки) у просторі I–II ГК.

Fig. 9. The results of the analysis of principal components (PC). Comparison of 34 groups (male and female) in the space of I–II PC.

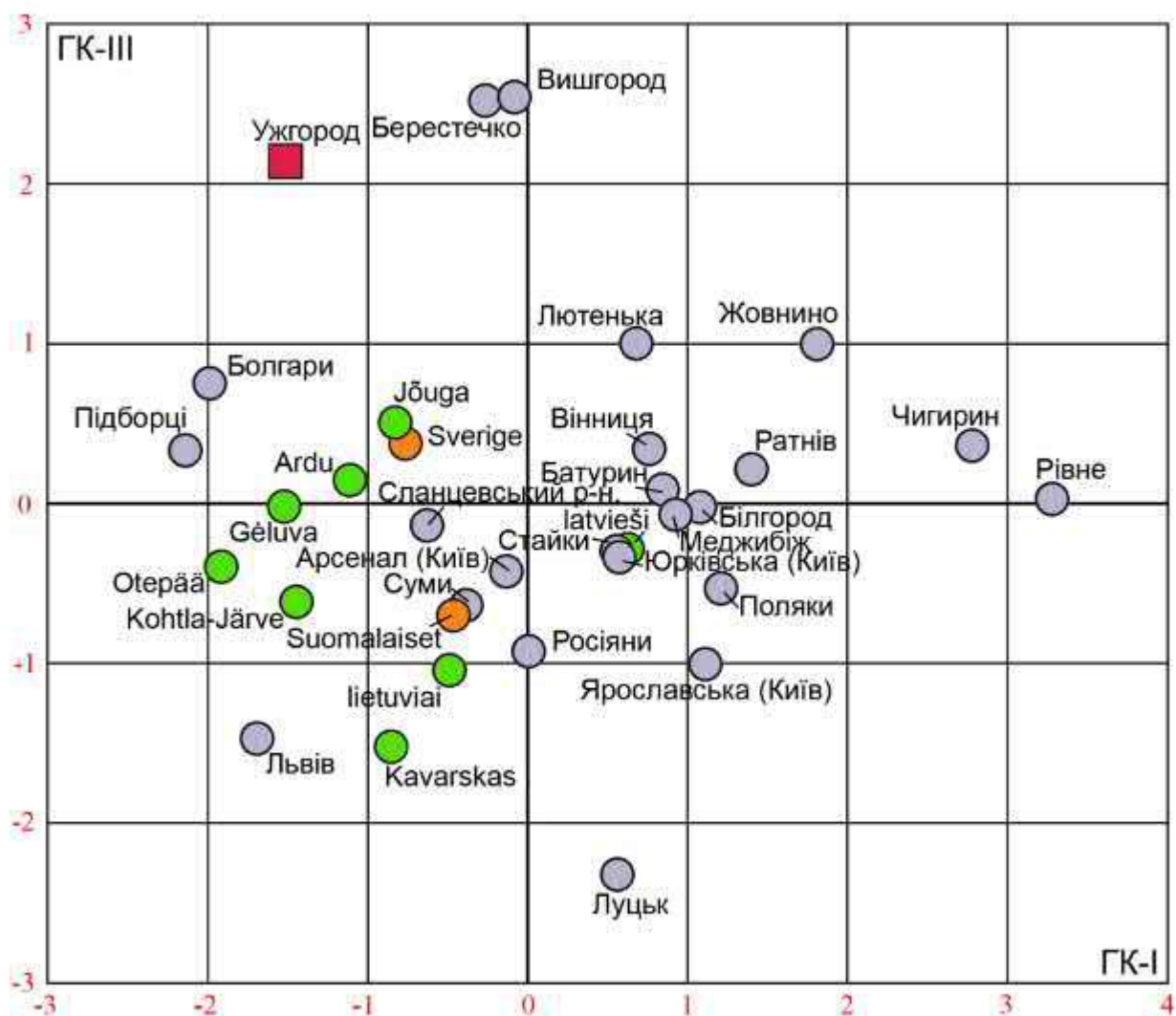

Рис. 10. Результати аналізу Головних компонентів (ГК). Зіставлення 34 груп (чоловіки і жінки) у просторі I–III ГК.

Fig. 10. The results of the analysis of principal components (PC). Comparison of 34 groups (male and female) in the space of I–III PC.

ВІДГУКИ, ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЇ

ВИДАННЯ ПРО ФОНДОВУ ЗБІРКУ ІКОН УЖГОРОДСЬКОГО СКАНСЕНУ

PUBLICATION ON THE STOCK COLLECTION OF ICONS UZHGOROD SKANSEN

Колекція ікон Закарпатського музею народної архітектури та побуту [Образотворчий матеріал]: альбом. Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2021. 124 с.: іл. Текст укр. та англ.

Василь Коцан

доктор історичних наук, директор Комунального закладу «Закарпатський музей народної архітектури та побуту» Закарпатської обласної ради, доцент кафедри археології, етнології та культурології, ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород
E-mail: vasilkotsan@ukr.net

Vasil Kotsan

Doctor of Historical Sciences, Director of the Municipal Institution «Transcarpathian museum of folk architecture and life» of the Transcarpathian Regional Administration, Docent of the Department Archeology, Ethnology and Cultural Studies, SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod.

Наукова робота сучасних музеїв є важливою умовою їх функціонування. Вона визначає рівень експозиційної, науково-фондової, культурно-освітньої діяльності закладу. Важливим етапом науково-дослідної роботи є вивчення пам'яток, які зберігаються у фондах, їх атрибуція, класифікація, систематизація, що дає можливість створювати каталоги, альбоми, бібліографічні довідники.

У цьому плані останніми роками активізував свою роботу Закарпатський музей народної архітектури та побуту. У 2014 р. музеєм було започатковано видання серії публікацій, що спрямовані на вивчення та популяризацію фондів збірок. У рамках реалізації міжнародного грантового проекту «Проривна культура – європейські цінності та спільне майбутнє» авторським колективом наукових співробітників ужгородського скансену було підготовлено каталог про традиційні бондарні вироби на Закарпатті [Традиційні деревообробні..., 108 с.]. У виданні описані вироби, виконані методом видовбування (діжки («кадуби»), корита, мірки, ложки), такі різновиди бондарного посуду, як діжки, бочки, мірки, дійниці,

гелетки, бербениці, коновки, маслобійки, барилки, пасківники. Каталог багато ілюстрований, містить двомовну вступну статтю.

У 2018 році музей реалізував грантовий проект «Стежками традицій закарпатської кераміки» від Українського культурного фонду, який мав й наукову складову. Заступник директора по науково-освітній роботі Мар'яна Мегела підготувала до друку альбом-каталог «Вільхівські гончарі». Він містить понад 150 фотоілюстрацій керамічних виробів з фондової збірки Закарпатського музею народної архітектури та побуту. Тут представлений авторський посуд (гלечики, горщики, пивники, корчаги, тарілки, миски) народних майстрів гончарного осередку з с. Вільхівка Іршавського району: Михайла та Івана Галасів, Василя Газдика, Ганни Кушніренко [Вільхівські гончарі..., 124 с.].

Серію видань, що знайомлять поціновувачів народного мистецтва з окремими збірками ужгородського

скансену, було продовжено у 2020 році публікацією нами альбому «Монистята на білиньку шию...». Він містить кольорові фотоілюстрації традиційних народних, а також авторських жіночих прикрас з бісеру. Текстову та альбомну частини супроводжують чорно-білі світлин кінця XIX – середини XX ст., що демонструють жінок в традиційному народному вбранні, до комплекту якого входять прикраси з бісеру. Тут представлено традиційні взірці виробів з бісеру долинян, гуцулів, бойків і лемків Закарпаття. Окрема увага акцентується на авторських виробках – силянках і намисті Ірини Куцик, Меланії Балаж, Марії Купарь, Ольги Ловги та Вікторії Симкович [Коцан, 2020, 116 с.].

Пропонований до огляду альбом «Колекція ікон Закарпатського музею народної архітектури та побуту» став четвертим виданням вже згаданої музейної серії публікацій [Колекція ікон..., 124 с.]. Альбом видано в рамках реалізації музеєм міжнародного грантового проекту «Культурні зв'язки – культурна мобільність в прикордонному регіоні». Партнерами ужгородського скансену по проєкту є Повітовий музей Сату Маре (Румунія) та Музей української культури у Свиднику (Словаччина).

Ідея підготовки та систематизації матеріалів про іконописне мистецтво краю з фондової збірки музею виношувалась науковими співробітниками вже давно. Були різні варіанти. Один з них – окреме видання, присвячене Шелестівській церкві Святого Архангела Михаїла, що є окрасою постійно діючої експозиції музею під відкритим небом. Реалізуючи грантовий проєкт, було вирішено акцентувати увагу на всю колекцію ікон музею, що знайомить з кращими зразками сакрального малярства краю та репрезентує сьгоднішньому поколінню різноманітність його технік. За втілення в життя даного задуму взяли заступник директора по науково-освітній роботі Мар'яна Мегела та кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу фондів Василь Король.

Колекція ікон ужгородського скансену нараховує понад 250 пам'яток, які датуються другою половиною XVII – першою половиною XX ст. Основна частина колекції була сформована в 70–80-х рр. XX ст. шляхом закупівлі ікон під час експедицій, дарувань або в процесі їх передачі музею. За місцем призначення збірку умовно можна поділити на церковні (іконостасні) та домашні (хатні) ікони, а за технікою виконання – написані на дереві, металі, склі, полотні, папері, літографії. Саме за цими класифікаційними ознаками й структуровано книгу.

Обширна, двомовна (українсько-англійська) вступна стаття, об'ємний ілюстративний блок та каталогова частина з датуванням, позначенням розмірів, населених пунктів, з яких походять ікони, є важливим орієнтиром для читачів. Варто відмітити високу культуру дизайнерського вирішення та поліграфічного виконання книги, художньо-естетичне інтерпретування обкладинки та макету.

Левову частку музейної колекції ікон, а відтак й частину видання складають дерев'яні ікони, більшість з яких експонуються в інтер'єрі Шелестівської церкви. Церква та її внутрішнє начиння, зокрема дерев'яні ікони вже були предметом наукових розвідок співробітників музею [Коцан, 2022, с. 260–287; Мегела, 2020, с. 305–319; Найпавер, 2015, с. 107–130]. У рецензованому альбомі автори коротко подають стилістичний аналіз ікон, наголошуючи на основних художньо-образних особливостях, фахово підійшли до окреслення найхарактерніших пам'яток, зокрема найбільш ранніх за часом виконання (ікони : «Деїсус» (XVII ст.), «Страшний суд» (XVIII ст.)). В ілюстративному додатку окремі ікони подані на кількох розворотах, що дає можливість детальніше зануритись в сюжет. Так, на іконі «Тайна вечеря» поряд з чудовим різьбленням на рамі, маємо можливість спостерігати за поведінкою та жестикуляцією учасників «тайної вечері». Як для мистецтвознавців, так і для етнографів цікавим аспектом вивчення можуть бути зачіски, вбрання апостолів. Деталізована ілюстративна подача сюжету ікон «Розп'яття Ісуса Христа» (з циклу «Страсті Христові») та «Страшний суд» дозволять перенестись в ту епоху, побачити те, що не побачиш при візуальному огляді повного «образу», а також чітко визначити технологію виконання та колористику ікон.

Частину колекції становлять ікони, виконані на металі. Вони представлені й в альбомі. Опис та ілюстративний ряд з усіма вихідними даними дають уявлення про час створення та характерні особливості даного виду сакрального мистецтва. Поряд із іконами на дереві, ікони на металі здавна були важливою частиною релігійного іконопису. Попит на них мав на меті заповнення дефіциту затребуваних і не дорогих релігійних сюжетів. Вони охоче розпродувались прихожанам храмів та паломникам [Мегела, 2019, с. 111].

Більшу частину даної групи становлять ікони з селища Королево Виноградівського району. Це 28 ікон, написаних на металі олійними фарбами. Вони входили до празникового («Тайна вечеря», «Вознесіння», «Хрещення», «Різдво Богородиці» та ін.), апостольського («Апостол Матвій», «Апостол Симон», «Апостол Павел», «Апостол Андрій» та ін.), а також пророчого («Пророк Соломон», «Пророк Єзекїїль», «Цар Давид», «Пророк Іоан» та ін.) рядів іконостасу. Всі вони мають своє художньо-естетичне значення. Так, ікона «Тайна вечеря» в композиційному відношенні багатопланова. За довгим, вкритим сірою тканиною, столом сидить Ісус Христос з дванадцятьма учнями-апостолами. Вони зображені в різних ракурсах, що свідчить про жваву бесіду. На другому плані – стіни будівлі з великими вікнами, на третьому – вдалині за вікном видніється одинока пальма. Всі ікони писані невідомим майстром, без дотримання конкретного стилю, датуються 40-ми рр. XX ст.

У даному виданні вперше до наукового обігу вводяться дві ікони з музейної збірки, виконані на металі, що датуються 1886 роком. Це ікони з с. Ялове Воловецького району – «Ісус Христос» та «Божя Матір». Вони робились під намісний (нижній) ряд іконостасу.

Близько половини іконописної колекції ужгородського скансену складають домашні (хатні) ікони, які були невід'ємною частиною інтер'єру кожної сільської хати. Поряд з естетичною функцією вони свідчили про вагому релігійну складову в житті місцевого населення. Це в основному були друковані літографії або ікони-фотографії, по суті репліки класичних хатніх ікон, які виконували майстри-іконописці на дерев'яній основі. Чимало таких

ікон було закуплено Закарпатським музеєм народної архітектури та побуту впродовж останніх п'яти-семи років. 11 ікон включені музейниками й до рецензованого альбому – «Покрова Пресвятої Богородиці», «Святе сімейство», «Розп'яття», «Зняття з хреста», «Моління про чашу», «Святий Іоанн Хреститель», «Чудотворний образ Марії Повчанської», «Коронування Діви Марії», «Апостоли Петро та Павло», «Всевидаче око», «Благовіщення Пресвятої Богородиці».

Всі ці пам'ятки виготовлені в першій половині минулого століття. На частині з них присутні написи латиною, що свідчить про їх використання в християн західного обряду. Досить оригінальними є їх сюжети. Композиційно ікони складаються з однієї чи двох частин, що дає змогу простежити традиції створення церковних предметів. Однією з найбільш насичених в плані сюжету є ікона «Покрова Пресвятої Богородиці». По центру літографії зображено усміхнену короновану Пресвяту Богородицю з рожевими трояндами, що прикриває голову. На голові корона, над нею усяяний зірками німб. З двох протилежних країв образ Богородиці оточують шість прямокутних медальйонів, на коричневому фоні яких, зображено образи Ісуса Христа, Богородиці, Богоматері з немовлям та немовляти з ягнятком і кулею, увінчаної хрестом, що символізує Царство Небесне. Під Покровом зображено святих і молящих, а саме: Миколу Чудотворця, Апостола Петра та Святого Антонія. Над центральним образом Богородиці зображено двох ангелів, над якими видніються куполи з хрестами і врата храму.

Не були предметом наукових видань й дві ікони, писані на полотні, що зберігаються у фондовій збірці ужгородського скансену – «Святий Преподобний Мойсей Угрин» та «Богоматір з дитиною». Вони датуються XIX ст.

Яскравою сторінкою сакрального мистецтва західної України, в тому числі й Закарпаття, є живопис на склі. У малюванні на склі відбилися естетичні смаки народу, реалії побуту, соціальні мотиви, розуміння явищ навколишнього світу. Тут органічно поєдналися казка і правда, фантазія і реальність. Техніка малярства на склі полягала в тому, що фарбований шар зображення наносили зі звороту скляного листа, і в результаті завдяки його прозорості малюнок містився під склом і був захищений від зовнішніх впливів. До альбому ввійшло сім ікон, мальованих на склі – «Вознесіння», «Розп'яття Ісуса Христа», «Дів Марія», «Розп'яття з пристоячими» (2 од.), «Діва Марія з немовлям» та «Богоматір». Більшість з них експонуються в інтер'єрах музейних хат й вдало гармоніюють з художніми тканинами, фаянсовими тарілками та іншими елементами декору оселі.

Завдяки даному виданню широке коло поціновувачів сакрального мистецтва матимуть змогу не просто з ним ознайомитись, а й прослідкувати його розвиток, зміни, тенденції характерні для того чи іншого періоду. Альбом має бути корисним мистецтвознавцям, дослідникам народного мистецтва, історикам, краєзнавцям. Сподіваємось, що музей й надалі матиме змогу публікувати подібні праці, й тим самим знайомити всіх бажаючих з власною фондовою збіркою. Принаймні добрий почин у цьому напрямку вже зроблено, є й певні напрацювання на найближчу перспективу.

Список використаних джерел

- Вільхівські гончарі [Образотворчий матеріал]: альбом-каталог / упоряд.: М. І. Мегела, Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2018, 124 с. : іл. Текст укр. та англ.
- Колекція ікон Закарпатського музею народної архітектури та побуту [Образотворчий матеріал]: альбом / упоряд.: М. І. Мегела, В. В. Король, Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2021, 124 с. : іл. Текст укр. та англ.
- Коцан, В., 2020. «Моністята на біленьку шию...». Жіночі прикраси з бісеру на Закарпатті [Образотворчий матеріал]: альбом, Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 116 с., іл. Текст укр. та англ.
- Коцан, В., 2021. Пам'ятки сакрального будівництва в експозиції ужгородського скансену, *Наукові записки Богословсько-історичного науково-дослідного центру імені архімандрита Василія (Проніна)*, № 8, с. 260–287.
- Мегела, М. І., 2019. Ікони на металі з Виноградівщини у фондовій збірці Закарпатського музею народної архітектури та побуту, *Етніка Карпат: науковий щорічник: ст. та матеріали етнографічних експедицій / упоряд.: В. В. Коцан, П. Ю. Леню, Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші*, Вип. 4, с. 422–426.
- Мегела, М. І., 2020. Церква Святого Архангела Михаїла – дерев'яна пам'ятка XVIII ст.: історія перевезення, способи збереження, побудова експозиції, *Науковий збірник Закарпатського музею народної архітектури та побуту. Вип. 7: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Музей як науковий, культурно-освітній та комунікативний простір», присвяченої 50-річчю Закарпатського музею народної архітектури та побуту (Ужгород, 26-27 червня 2020 р.) [Текст] / упоряд.: В. В. Коцан, М. І. Мегела, Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші*, с. 305–319.
- Найпавер, М. І., 2015. Дерев'яні ікони – один із найпоширеніших видів сакрального мистецтва Закарпаття (на прикладі збірки Закарпатського музею народної архітектури та побуту), *Дослідження, збереження, відтворення та популяризація культурної спадщини. [Текст]: збірн. наук.ст. / Упоряд. Г. В. Андял, В. В. Коцан, Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші*, с. 107–130.
- Традиційні деревообробні промисли на Закарпатті у XIX – першій половині XX ст. [Образотворчий матеріал]: каталог / упоряд.: Габрієла Андял, Василь Коцан, Сільвія Полак, Оксана Зейкан, Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2014. 108 с.: іл. Текст укр. та англ.

References

Vilkhivski honchari [Obrazotvorchyi material] : albom-kataloh [Vilkhiv potters [Illustrative material]: album-catalog] / uporiad.: M. I. Mehela, Uzhhorod: Vydavnytstvo Oleksandry Harkushi, 2018, 124 s. : il. Tekst ukr. ta anh. (in Ukrainian).

Kolektsiia ikon Zakarpatskoho muzeiu narodnoi arkhitektury ta pobutu [Obrazotvorchyi material] [[Collection of icons of the Transcarpathian Museum of Folk Architecture and Life [Illustrative material]: albom / uporiad. : M. I. Mehela, V. V. Korol, Uzhhorod: Vydavnytstvo Oleksandry Harkushi, 2021, 124 s. : il. Tekst ukr. ta anh. (in Ukrainian).

Kotsan, V., 2020. «Monystiata na bilynku shyiu...». Zhinochi prykrasy z biseru na Zakarpatti [Obrazotvorchyi material]: albom ["Beads on a white neck...". Women's beaded jewelry in Transcarpathia [Illustrative material]: album], Uzhhorod: Vydavnytstvo Oleksandry Harkushi, 116 s., il. Tekst ukr. ta anh. (in Ukrainian).

Kotsan, V., 2021. Pam'iatky sakralnoho budivnytstva v ekspozitsii uzhhordskoho skansenu [Monuments of sacred construction in the exposition of Uzhhorod open-air museum, Naukovi zapysky Bohoslovsko-istorychnoho naukovo-doslidnoho tsentru imeni arkhimandryta Vasiliia (Pronina), № 8, s. 260–287. (in Ukrainian).

Mehela, M. I., 2019. Ikony na metali z Vynohradivshchyny u fondovii zbirtsi Zakarpatskoho muzeiu narodnoi arkhitektury ta pobutu [Icons on metal from Vynohradiv region in the stock collection of the Transcarpathian Museum of Folk Architecture and Life], Etnika Karpat: naukovyi shchorichnyk: st. ta materialy etnohrafichnykh ekspeditsii / uporiad.: V. V. Kotsan, P. Yu. Leno, Uzhhorod: Vydavnytstvo Oleksandry Harkushi, Vyp. 4, s. 422–426. (in Ukrainian).

Mehela, M. I., 2020. Tserkva Sviatoho Arkhanhela Mykhaila – derev'iana pam'iatka XVIII st.: istoriia perevezennia, sposoby zberezhenia, pobudova ekspozitsii [Church of the Holy Archangel Michael – a wooden monument of the eighteenth century: the history of transportation, methods of preservation, construction of the exhibition], Naukovyi zbirnyk Zakarpatskoho muzeiu narodnoi arkhitektury ta pobutu. Vyp. 7: materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Muzei yak naukovyi, kulturno-osvitnii ta komunikativnyi prostir», prysviachenoj 50-richchiu Zakarpatskoho muzeiu narodnoi arkhitektury ta pobutu (Uzhhorod, 26–27 chervnia 2020 r.) [Tekst] / uporiad.: V. V. Kotsan, M. I. Mehela, Uzhhorod: Vydavnytstvo Oleksandry Harkushi, s. 305–319. (in Ukrainian).

Naipaver, M.I., 2015. Derev'iani ikony – odyin iz naiposhyrenishykh vydiv sakralnoho mystetstva Zakarpattia (na prykladi zbirkky Zakarpatskoho muzeiu narodnoi arkhitektury ta pobutu) [Wooden icons are one of the most common types of sacred art in Transcarpathia (on the example of the collection of the Transcarpathian Museum of Folk Architecture and Life)], Doslidzhennia, zberezhenia, vidtvorennia ta populiaryzatsiia kulturnoi spadshchyny. [Tekst]: zbirn. nauk.st. / Uporiad. H.V. Andial, V. V. Kotsan, Uzhhorod: Vydavnytstvo Oleksandry Harkushi, s. 107–130. (in Ukrainian).

Tradytiini derevoobrobni promysly na Zakarpatti u XIX – pershii polovyni XX st. [Obrazotvorchyi material]: kataloh [Traditional woodworking industries in Transcarpathia in the XIX – first half of the XX century. [Illustrative material] / uporiad.: Habriela Andial, Vasyl Kotsan, Silviia Polak, Oksana Zeikan, Uzhhorod: Vydavnytstvo Oleksandry Harkushi, 2014. 108 s. : il. Tekst ukr. ta anh. (in Ukrainian).

НОВЕ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ НА СТОРІНКАХ КНИГИ «ЯСКРАВІ ВІКИ»

A NEW MEDIEVALISM ON THE PAGES OF «THE BRIGHT AGES»

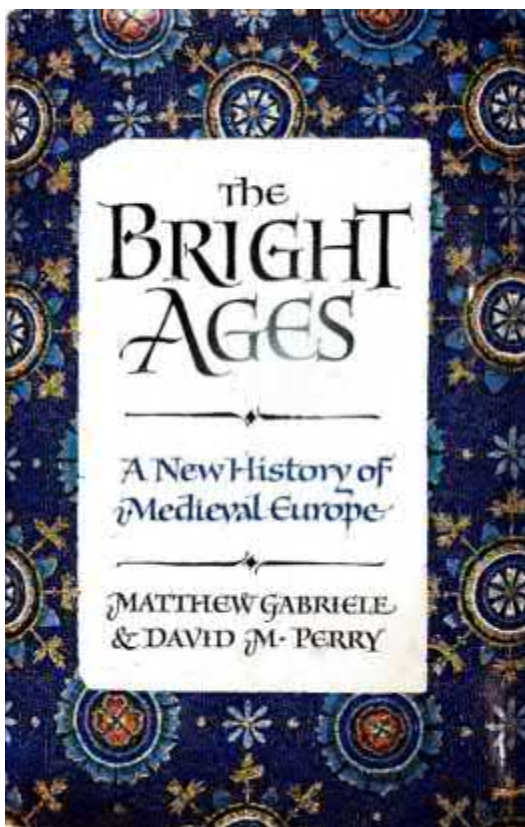
Matthew Gabriele and David M. Perry «The Bright Ages. A new history of Medieval Europe», New York, HarperCollins Publishers, 2021, 307 p.

Андрій Кепша

аспірант кафедри археології, етнології та культурології
факультет історії та міжнародних відносин,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород
E-mail: andrii.kepsha@uzhnu.edu.ua

Andrii Kepsha

PhD candidate
Department of Archaeology, Ethnology and Cultural Studies
Faculty of History and International Affairs
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

Історична наука часто постає жертвою багатьох стереотипів, масової культури та застарілих уявлень про наше минуле. Звісно, епоха середніх віків не є виключенням. Навіть термін «середні віки», який є невід'ємною частиною класичної періодизації історії (європейської, перш за все), з'явився і закоренився фактично ще з часів 15 – 16-го століть. Як з'явився цей термін, коли та хто його вигадав не є предметом нашого огляду. Але період в приблизно 1000 років (як один з наслідків) постає перед нами в кращому разі досить безлико, як щось середнє між класичним античним греко-римським світом та яскравою епохою нового часу. Що важливо, уявлення про епоху середньовіччя формувалось саме в період Нового часу, тому й постав в наших уявленнях з багатьма неправильними й часто просто несправедливими рисами. Однією з таких рис, зокрема, є інша назва епохи «темні віки».

Предметом нинішнього огляду є праця Matthew Gabriele та David M. Perry «The Bright Ages». Matthew Gabriele є професором середньовічних студій та професором кафедри релігії та культури в університеті Вірджинії. Вчений є автором багатьох праць, присвячених історії середньовіччя, зокрема таких тем як пам'ять та легенди про Карла Великого, франків, Єрусалим, Перший хрестовий похід тощо (www.profgabriele.com). David M. Perry – історик середньовіччя, журналіст, старший науковий співробітник кафедри історії в університеті Мінесоти, та колишній співробітник Домініканського університету. Наукова діяльність вченого присвячена таким темам як Четвертий хрестовий похід, проблематиці батьківства, людей з вадами тощо в епоху середньовіччя. Він є автором численних наукових праць, статей, монографій (www.davidmperry.com). Їхня праця «The Bright Ages»

з'явилась в грудні 2021 року й стала предметом обговорень на міжнародному вченому рівні.

Як можемо побачити із назви книги («The Bright Ages» – «Яскраві віки») автори обрали протилежний підхід до відомої назви епохи – «темні віки». Фактично, праця є спробою подивитись на період Середньовіччя з протилежної точки зору, яка довгий час панувала/панує в науковому світі та серед широкого загалу. Автори ставлять під сумнів хронологічні (476 та 1453/1492 рік) та географічні рамки епохи, такі її риси як занепад ремесел, наук, міст тощо. Вчені ставлять запитання, чи дійсно розірвався зв'язок між класичним античним світом та епохою Нового часу.

Matthew Gabriele та David M. Perry розпочинають розгляд подій з міста Равенна приблизно 430-х років в храмі Galla Placidia, яке без перебільшень було політичним та культурним центром Західної Римської імперії у зв'язку із послабленням Риму. Перед нами постає нове бачення хронологічних та географічних рамок. Розповідь авторів розпочинається в Італії, і на завершення епохи нам пропонують опинитись в тому самому місті, разом з видатним Данте Аліг'єрі в 14-му столітті. Глава перша присвячена важливому питанню з точки зору трансформації тодішнього світу. Цю трансформацію можна коротко описати як «Рим не занепадає» (на протигагу класичному уявленню, що епоха стародавнього світу скінчилась із падінням Зх. Римської імперії). Автори пропонують свій власний погляд на трансформацію Римської імперії, зокрема, об'єднання готів та римлян. Також

розглядається роль готів загалом, та Аларіха зокрема. Якщо Зх. Римська імперія переживає період трансформації, то Римська імперія як ідея і її земне втілення продовжує свою історію в новому центрі – Константинополі.

Саме Новому Риму присвячена друга глава книги. Matthew Gabriele та David M. Perry пропонують нам образ традиційного римського міста, де проживали греки, які продовжували себе сприймати (і їхні сусіди також) як римляни. Перед нами постає новий центр старої імперії, який довгий час тримає під своїм контролем кордони імперії. Автори не оминають увагою роль Белізаріуса (успішного воєначальника імператора Юстиніана) у відновленні цих кордонів. Варто відзначити, що поява нового центру (не тільки як столиці, а й духовного центру, світового центру для християн) теж проходила довгий процес, який відображається в праці авторів. Як і чому центр християнського світу зміг переміститись із Єрусалиму чи Риму в Константинополь? Без сумніву, головну роль відіграли правителі Юстиніан та Теодора, які після повстання Ніка 532 року перебудували місто, й створили нове чудо для християнського світу – Собор Святої Софії. Також варто згадати, що спадковість римських традицій автори вбачають й в збереженні (і вдосконаленні) освітньої та юридичної систем.

Глава третя відкриває перед нами нову силу, яка змінила увесь тодішній світ. Увага присвячується появі та розвитку ісламу. Варто відзначити, що Matthew Gabriele та David M. Perry наголошують на високому рівні співпраці й співжиття між представниками нової релігії з християнами та іудеями. Звичним для епохи є уявлення про швидке зростання могутності світу ісламу, але автори тримають у фокусі протистояння справжніх могутніх імперій – Римської (вже з центром в Константинополі) й Перської. Халіфат поки тільки здобуває свої місце під сонцем. Також автори приділяють увагу зороастризму персів, і згадують про роль християн (несторіан) при перському дворі, що є важливим для кращого розуміння співпраці та різноманіття тодішнього політичного та культурного життя.

Перемістившись знову в Європу, в четвертій главі нам відкривається світ Папства, лангобардів та франків. Автори приділяють увагу Папі Григорію I та його літературній діяльності, а також політичній – налагодження відносин з новою політичною силою в регіоні у вигляді королеви лангобардів Теодолінди. Звісно, хрещення Хлодвіга та франків постає перед нами як розширення Римської могутності (як стверджують автори, політика була релігією, а релігія – політикою; з цим твердженням складно не погодитись). Розширення християнства далі на північ через Ла-Манш постає перед нашою увагою в п'ятій главі. Matthew Gabriele та David M. Perry присвячують главу ранній історії Британських островів, де «англи» постають перед очима Папи як «ангели» з блакитними очима.

Правління Карл Великого стало періодом цілковитих змін в Європі. Цим подіям присвячена шоста глава книги, яку автори розпочинають із легендарного подарунка Карлові від халіфа аль-Рашида з Багдаду – слона. Могутність Карла, його військові успіхи й, зрештою, коронація створюють перед нами образ традиційного імператора. Його військові успіхи, визнання на міжнародній арені, сприяння розвитку наук тощо є свідченнями того, що він є новим наступником, Бог на його боці. В минулому перед нами постають біблійний герой Давид, згодом – імператор Константин, тепер це імператор Карл Великий. Разом з ним з'являється новий земний Єрусалим – Аахен.

Неможливо оминати увагою роль вікінгів в епоху середньовіччя. Від Волги та Дніпра до берегів Англії, Африки та Святої землі – перед нами постає сила, що мала вплив практично всюди в Європі (і за її межами теж). Автори не оминають увагою легендарного Гаральда Гардрату, та його зв'язки з Ярославом Мудрим. Також Matthew Gabriele та David M. Perry залучають до опису вікінгів й арабські джерела, зокрема ібн-Фадлана, який описував варягів із земель Русі. Саме цим безстрашним завойовникам присвячена сьома глава праці. Наступна, восьма, глава пропонує читачеві аналіз кількох середньовічних творів («The Book of Sainte Foy» Бернарда та «Life of Gerald» Одо) та роль виднів в суспільстві епохи середньовіччя.

Хрестові походи були, є і, мабуть, завжди будуть стимулювати вчених до нових дискусій. Звісно, автори книги присвячують даній темі теж главу – дев'яту. Matthew Gabriele та David M. Perry концентрують свою увагу на уявленні про ці події в епоху, коли вони відбувались. Як походи були відображенням дуалістичного світогляду тодішніх людей (milites Christi/inimici Christi – воїни Христові/вороги Христові), як тодішні світські та духовні авторитети пояснювали чи виправдовували ці події. Важливо відзначити, що автори нам пропонують погляд на події не тільки як на протистояння, але як співпрацю, де друзі ставали ворогами, а вороги – друзями. Подібним процесам присвячена десята глава, в якій розглядаються події в Аль-Андалус. Як виглядало місто Толедо, яку роль відіграло, як відбувався процес перекладу Корану латинською мовою? Як вдавалось, врешті-решт, мусульманам, християнам та іудеям мирно жити й співпрацювати в ту «темну епоху», якщо для тодішніх людей вона була періодом «convivencia» (дослівно «живучи разом»). Продовжуючи тему співпраці, Matthew Gabriele та David M. Perry наводять нам приклади середньовічних мандрівників і вчених, які «руйнували» всі кордони (реальні та уявні) і створювали епоху, яку автори нам пропонують називати «яскравими віками». Перед нами постають Бенджамін Тудельський та Маймонід, правителі Альмогади та легендарний Саллах ад-Дін.

З гарячих земель Африки та Близького Сходу, в дванадцятій главі автори переходять в англійські та німецькі землі. Яку роль відіграли міфи про легендарного короля Артура при дворі Генріха II? Який вплив мала на політичне, культурне і навіть військове життя королева Елеонора Аквітанська? Що, чому і кому писала Гільдегарда Бінгенська? Яке значення мали її твори на політичне, церковне та культурне життя епохи? Дана глава підіймає питання ролі жінки в середньовічному суспільстві. Не дивлячись на те, що йдеться про представництво вищих соціальних прошарків, перед читачем постає світ, де жінки відігравали не менш важливу роль ніж чоловіки.

Такі контраверсивні події як Четвертий хрестовий похід та хрестовий похід проти катарів автори описують

в главі тринадцять. Ці дві події пов'язані між собою в першу чергу через Папу Інокентія III, а також через учасників, зокрема Сімона де Монфорта. Matthew Gabriele та David M. Perry розглядають постать самого Папи, його походження, освіту, шлях до влади тощо. Не менш важливо, що події двох хрестових походів розглядаються в контексті апокаліптичних очікувань серед людей епохи. Ці очікування були підкріплені ще й творчою діяльністю Йоахіма з Фіоре. Тому завоювання Константинополя й знищення катарського варіанту християнства постає під досить цікавим кутом зору.

Зростання могутності Французького королівства разом з Папством описані в главі чотирнадцятій. Яку роль відіграли жєбрущі ордени, їхні засновники, новостворені університети, що з'являються, нові собори (наприклад, Сен-Дені та діяльність абата Сугерія), що будуються в новому стилі, який теж ввійде в історію під зневажливою назвою «готичний» та роль реліквій, які з'являються в Європі у все більшій кількості. Автори також тримають у полі зору роль та значення євреїв в середньовічному європейському суспільстві, їхній науковій та фінансовій діяльності.

Протягом тринадцятого століття відбулись безповоротні зміни в історії людства. Поява імперії монголів та її розвиток стають предметом уваги Matthew Gabriele та David M. Perry в п'ятнадцятій главі. Але автори розглядають події під іншим кутом зору, зокрема, що нового для себе відкрили монголи, рухаючись на захід, як Захід сприймав нову силу та чому так активно відправляв проповідників до двору хана. Яку місію мав виконати П'єр Карпіні в 1245 році та як з цими подіями пов'язана легенда про Священника Іоанна? Не оминають увагою вчені і події, що відбуваються паралельно – хрестові походи короля Людовіка IX Святого. Автори вдало тримають в полі зору події, які відбуваються за тисячі кілометрів один від одного.

Звичайно, «чорна смерть» та її наслідки не були проігноровані авторами праці. Matthew Gabriele та David M. Perry аналізують чуму, використовуючи міждисциплінарний принцип, залучаючи дані з інших наук. Також, вчені подають нам бачення події з точки зору тодішніх людей, а не тільки наслідків, до яких призвела дана хвороба. Загалом, варто відзначити, що автори вдало нагадують читачеві, що чума не була чимось новим й невідомим для тодішніх людей, нагадуючи про події шостого століття в часи імператора Юстиніана.

Завершує читач свою подорож «яскравими віками», як ми вже згадували, теж на землях Італії, де розпочинається так званий Ренесанс. Перед нами постає культура італійського міста, його влада, гільдії, купці, політичні системи тощо. А також геніальний Данте, який в силу політичних обставин змушений був покинути Флоренцію. Він опиняється в Равенні, в храмі Galla Placidia, в якому нам Matthew Gabriele та David M. Perry пропонують уявити автора. Знаходячись там, Данте міг надихнутись тисячолітньою красою храму і дух якої знаходить своє відображення в героях праці геніального автора.

Вчені закінчують свою працю епілогом, який містить цікавий приклад дебатів, які відбулись в Іспанському королівстві в 1550 році між представником нової течії гуманізму Хуаном де Сепульведою та домініканським монахом, представником «темних віків» Бартоломе де Лас Касасом. Предметом суперечки був Новий Світ, точніше його жителі – чи є вони творіння диявола, чи можуть вважатись людьми, та що з ними робити? Один відстоював позицію, що жителі Нового Світу є варварами, а тому підлягають насильницькому підкоренню й християнізації будь-яким методами, інший – це окрема культура, яку треба поважати, а християнізація повинна відбуватись тільки мирним добровільним шляхом. Перший варіант базувався на поглядах стародавніх греків та римлян, другий – на християнській миролюбності й добросердечності. Перший був представником нової течії гуманізму, другий – представником середньовічного «темного» християнства.

Безперечно, книга варта уваги представників історичної науки світу й України зокрема. Gabriele та David M. Perry пропонують нове бачення епохи й ставлять питання, чи варто взагалі цю епоху відокремлювати. Читачеві пропонуються нові хронологічні рамки. Щодо географічних меж, то тут варто відзначити, наскільки автори широко підходять до висвітлення матеріалу – залучаються події в Європі, Африці та Азії. Також авторам вдалось залучити різні релігійні формації – окрім традиційного християнського світу, перед нами постають представники мусульманського, іудейського, зороастрийського та язичницького світів. Варто відзначити, що автори не оминули увагою роль жінок в середньовічному суспільстві, й вони не залишаються безмовною частиною суспільства епохи.

Загалом, питання трансформації імперій та різниці між ними в часі і просторі, збереження традицій чи створення нових, без сумніву викликають ряд питань чи навіть заперечень. Але це відкриває нам новий горизонт для переосмислення й обговорення звичних нам понять та явищ. Gabriele та David M. Perry вдало продемонстрували живучість середньовічних ідей й в наступні епохи, наводячи приклади візиту кайзера Вільгельма в 1898 році в Єрусалим як його предок Фрідріх II чи вступ британських військ в Священне місто в 1917 році, як завершення походу Річарда I Левове Серце. Події 2021 – 2022 років з проблемами війн, пандемій чи екологічних катастроф багато чим нагадують життя людей середньовіччя. Але разом з тим ми живемо й у вільному світі, толерантному і яскравому, сповнених можливостей та наукових чудес. Праця «Яскраві віки» демонструє нам, що й в ті далекі часи африканці жили в Британії, євреї поряд з християнами, султани вели теологічні дебати з християнськими монахами, а дружба співіснувала поряд із жорстокістю і насиллям. Середньовіччя не було тільки «темним» чи тільки «яскравим», але різноманітним, так само як і наш світ. Тому праця Gabriele та David M. Perry варта опрацювання для переосмислення як загального європейського середньовічного минулого, так й українського зокрема.

НЕКРОЛОГ

ПАМ'ЯТІ ДОЦЕНТА І. М. ЧАВАРГИ

IN MEMORY OF ASSOCIATE PROFESSOR IVAN CHAVARHA

Микола Олашин

кандидат історичних наук, доцент; доцент кафедри античності,
середньовіччя та історії України домодерної доби
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород
E-mail: mykola.olashyn@uzhnu.edu.ua

Mykola Olashyn

Candidate of History, Docent; Docent of the Department of Ancient, Middle
Ages and premodern History of Ukraine
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

Колектив Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет» з глибоким сумом повідомляє про смерть кандидата історичних наук, доцента, громадського діяча, голови ветеранів вишу, голови комітету старійшин Міжнародної асоціації випускників Ужгородського університету, патріота Срібної Землі **Івана Михайловича Чаварги**, яка настала 8 березня 2022 року на 87 році життя.

Він народився 18 травня 1935 року в селі Гусний, що на Великоберезнянщині, в працюючій родині. Його дитинство було нелегким. Коли йому виповнилось лише три роки помер батько. Доводилось виконувати чимало роботи по господарству. Але він із задоволенням відвідував початкову школу у рідному селі. Згодом продовжив навчання у Волосянській середній школі, яку закінчив у 1954 році. Далі була строкова служба в армії на посаді механіка з авіаозброєння (1954 – 1957). Довелося мати стосунок і до угорських подій 1956 року. На щастя, усе закінчилося добре.

Щасливим у житті Івана Чаварги виявився 1957 рік. Збулася його заповітна мрія – він став студентом історичного факультету Ужгородського державного (тепер національний) університету. Юнак з головою поринув у розмаїте студентське життя. Найбільший інтерес у нього викликали лекції Миколи Лелекача, Федора Потушняка, Андрія Ігната, Володимира Неточаєва, Леоніда

Коваленка, Миколи Редька, Бориса Співака, Івана Мешка. Вони навчали не тільки фаху, але й прищеплювали вихованцям найкращі людські цінності. Зрозуміло, студенти дуже відповідально ставилися до навчання, чимало уваги приділяли громадській роботі, організовували собі дозвілля.

Закінчивши у 1962 році університет, Іван Михайлович розпочав писати нову сторінку свого життя. Менше року він пробув на посаді завідувача кабінету політичної освіти Хустського райкому Компартії України. Згодом майже 50 років пропрацював в Ужгородському університеті на посадах помічника проректора, проректора, доцента, завідувача кафедри політичної історії, доцента кафедри історії України. І протягом усього цього часу був прикладом у ставленні до роботи, за що заслужив добре ім'я, шану і повагу.

Деякі слів про адміністративні здібності і здобутки небіжчика. Так, протягом 16 років (1965 – 1981) він був проректором УжНУ. Спочатку відповідав за заочне і вечірнє навчання, потім – за навчальну роботу. Ректори і колеги завжди наголошували на його дуже серйозному ставленні до виконання своїх службових обов'язків. Підкреслимо, що Іван Михайлович дуже добре знав нормативно-правову базу, що регламентувала діяльність вищої школи. Він тісно співпрацював з деканами факультетів і завідувачами кафедр, мав вичерпну інформацію про стан справ у кожному колективі. За необхідності завжди приходив на допомогу тому чи іншому підрозділу вишу.

Працюючи в ректораті, колега відчув потяг до наукових пошуків. Тому у 1967 році вступив на заочне відділення аспірантури. Тут під керівництвом професора Б. Співака він почав досліджувати особливості розвитку Закарпатської області в роки семиріччя. Знову ж таки дуже сумлінно підійшов до нової справи. Він скрупульозно працював в архівах (республіканських, обласному, місцевих, поточних), використав публікації Центрального статистичного управління УРСР, Закарпатського обласного статуправління, матеріали збірників про розвиток народного господарства Закарпатської області у зазначений період. Опрацював й нечисленні студії окремих колег (В.І. Белоусов, І.Ф. Буркало, А.М. Ігнат, В.М. Керечанин, К.О. Куценко, Н.П. Міщенко, С.О. Міщенко, А.К.

Шеневідько, І.Г. Шульга), колективні видання, а також пресу. У публікаціях аспірант показав динаміку розвитку краю у досліджуваній період, звернувши увагу як на здобутки, так і прорахунки. Він написав ґрунтовну дисертацію «Боротьба трудящих Закарпаття за подальший розвиток народного господарства і культури в 1959 – 1965 рр.», яку успішно захистив на початку січня 1974 року.

У подальші роки Іван Михайлович продовжував працювати над обраною темою, охопивши період до 1975 року. Він зібрав величезний фактичний матеріал, у тому числі із зарубіжних архівів і книгозховищ. Опублікував низку статей, повідомлень, тез доповідей, у яких розкрив різні аспекти розвитку Закарпатської області, вказавши при цьому на значні здобутки та нереалізовані можливості. На жаль, у силу різних причин він не захистив докторську дисертацію.

В коло наукових зацікавлень історика входила й непересічна постать президента Карпатської України о. Августина Волошина (1874 – 1945). У його студіях показано внесок Волошина у піднесення національно-визвольної боротьби і державницьких змагань закарпатців у міжвоєнний період. Додамо, що Іван Михайлович є співавтором книги «Смерть президента: Останні дні життя і смерть президента Карпатської України Августина Волошина» (Ужгород, 1995). Вона написана на основі нововідкритих архівних матеріалів, у тому числі зарубіжних.

Крім вищенаведених, Іван Михайлович досліджував й інші проблеми. Серед них: перебування російських військ на Закарпатті під час Першої світової війни, культурне співробітництво Закарпаття з прикордонними областями сусідніх держав, особливості міжнаціональних стосунків в Закарпатті у новітній час, роль незалежної Української держави на міжнародній арені та ін.

Підкреслимо, що усі праці І.М. Чаварги мають міцне документальне підґрунтя, вдалу структуру, логічний виклад матеріалу, аргументовані узагальнення і висновки. І більшість з них продовжує зберігати свою наукову цінність.

Колега був відомим педагогом і методистом. Варто наголосити, що він завжди вирізнявся доброю фаховою підготовкою, відмінним знанням фактичного матеріалу, глибоким розумінням психологічних особливостей студентської молоді, оптимальним використанням педагогічних методів і прийомів. Завжди до дрібниць продумовував усі етапи заняття. На кожній лекції прагнув повідомити студентам новий, цікавий, захоплюючий матеріал. А щоб вихованці відчули «дух» епохи, «занурилися» в неї, стали ніби очевидцями тогочасних подій лектор прагнув «перенести» їх у минуле, що вивчалось. Заняття завжди мали динамічний, насичений характер. Тому спудей завжди перебували у полоні навчально-виховного процесу.

Студентам Іван Михайлович викладав нормативні курси: «Політична історія» і «Історія України» та спецкурси: «Відроджені імена у політичній історії України ХХ ст.», «Українські політичні партії на початку ХХ ст.» та ін. Він був суворим, але справедливим викладачем. Завжди знаходив контакт з аудиторією (до речі, в останні роки викладав вітчизняну історію студентам-медикам). Успішно керував переддипломною практикою студентів-істориків, написанням ними курсових і дипломних робіт. Брав активну участь у розробці навчально-методичних студій. Завжди вчасно готував (чи оновлював) екзаменаційну документацію. Тому з повним правом можемо стверджувати, що доцент І. Чаварга був зразком педагога вищої школи, у якого залюбки вчилися його молодші колеги.

У контексті до вищенаведеного додамо, що Іван Михайлович вирізнявся активністю і у громадській роботі. Так, він був головою правління Закарпатського обласного відділення культурних зв'язків з українцями за кордоном, членом президії Закарпатського обласного відділення Товариства дружби і культурних зв'язків із зарубіжними країнами, членом обласного комітету народного контролю, керівником народного університету лекторської майстерності, активним учасником самодіяльної народної хорової капели викладачів і співробітників університету «Боян» тощо. В останні роки життя – голова ветеранів Ужгородського національного університету, голови комітету старійшин Міжнародної асоціації випускників вишу. Підкреслимо, що громадські обов'язки колега виконував дуже сумлінно і відповідально.

Іван Михайлович був чудовим сім'янином. У січні 1962 року він поєднав свою долю з випускницею філологічного факультету УжДУ Єлизаветою Тромболою. У злагоді і мирі прожили щасливих 58 років. Подружжя Чаваргів виростило і виховало двох чудових синів. Віктор закінчив фізичний факультет і працює в державному підприємстві «Служба міжнародних автомобільних перевезень» (м. Ужгород). Михайло – кандидат медичних наук, доцент кафедри госпітальної хірургії Ужгородського університету. Сини створили свої сім'ї і подарували дідусяві і бабусі п'ятеро внуків та правнука. Тепер з Неба дідусь буде спостерігати за успіхами своїх кровинок.

Багаторічна сумлінна праця на благо рідної alma mater не залишилась непоміченою. Він мав десятки подяк від ректорів вишу, грамот від керівників обласних органів виконавчої і представницької влади, очільників галузевого Міністерства. А ще був відзначений двома медалями: «За доблесну працю» (1970) і «Ветеран праці» (1984). Але найбільшою для нього нагородою була шана і повага людей.

Висловлюємо найщиріші співчуття родині Івана Михайловича Чаварги. Нехай рідна закарпатська земля буде йому пухом, а пам'ять надовго збережеться в серцях студентів, аспірантів та колег з якими він працював в Ужгородському університеті, усіх тих, хто знав цю високопорядну та інтелігентну людину. Нехай Всевишній дарує йому Царство Небесне.

ПОРЯДОК ОФОРМЛЕННЯ ТА ПОДАННЯ ПУБЛІКАЦІЇ

1. Наукова стаття повинна містити такі необхідні елементи:

- **постановка проблеми** у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- **аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання **мети, цілей статті** (постановка завдання);
- **виклад основного матеріалу** дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- **висновки** з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Назви окремих елементів статті виділяються **жирним шрифтом**.

2. Мова написання рукопису: українська, англійська.

3. **Рукопис статті подається до редакції у формі:** файлу рукопису, який надсилається на електронну адресу редакції jurij.danilec@uzhnu.edu.ua у форматі «Автор – Назва статті. doc».

4. Наукова стаття подається до редакції в завершеному вигляді, повинна бути ретельно вчитана автором (співавторами) щодо відсутності граматичних і стилістичних помилок та оформлена відповідно до встановлених редакційною колегією вимог. Не допускається виклад матеріалу у публіцистичному стилі. Виклад матеріалу статті повинен бути послідовним, логічно завершеним, із чіткими формулюваннями, що виключають подвійне тлумачення або неправильне розуміння інформації, мова тексту – виразною, лаконічною, такою, що відповідає літературним нормам і науковому стилю.

5. **Рішення** про можливість публікації статті приймає **редколегія та незалежні рецензенти**. Стаття проходить анонімне рецензування.

6. Загальні вимоги до рукопису статті:

- **обсяг рукопису** – від **12 до 24 сторінок** (як виняток, не більше **30 сторінок**), включаючи рисунки та таблиці;
- стаття повинна бути підготовлена за допомогою редактора **Microsoft Word for Windows** (версії 97, 2000, XP, 2003, 2007, 2010, 2013) або сумісного редактора;
- **формат аркуша** – **A4 (210x297)**, орієнтації сторінки – «книжна»; інтервал між рядками – 1 пт; 14-м кеглем, стилем Times New Roman. У тексті не повинно бути переносів і макросів.
- **поля** (параметри) сторінки наступні: зліва, зверху та знизу по 2,5 см., справа – 2 см. Абзац – 1 см.

7. Розташування структурних елементів статті:

- **індекс УДК**;
- **назва статті**; - не використовувати Caps Lock для набору назви статті.
- **ім'я, по-батькові, прізвище** автора (авторів);
- **науковий ступінь, вчене звання; посада і місце роботи** (подається без скорочень українською та англійською мовою); **e-mail; профілі: ORCID, ResearcherID, Scopus Author ID**.
- **анотація** українською та англійською мовами, **кожна обсягом не менш як 1800 знаків**.
- **Фрази, рекомендовані для написання анотації до наукової статті:** У даній статті розглядається проблема ...; Обґрунтовується ідея про те, що ...; Простежується ...; У статті порушується тема ...; Дається порівняння ...; Стаття присвячена комплексному дослідженню ...; Метою статті є аналіз вивчення ...; Стаття присвячена феномену ...; У статті розкриваються проблеми ...; Особливу увагу приділено ...; У статті аналізується ...; Автор приходять до висновку, що ...; Основна увага в роботі автор акцентує на ...; Виділяються і описуються характерні особливості ...; У статті з'ясовано особливості ...; На основі вивчення ... встановлено ...; На підставі аналізу ..., а також залучення ... встановлюється, що ...; Стаття присвячена актуальній на сьогоднішній день проблемі ...; Дана проблема мало вивчена і вимагає подальших досліджень; У статті узагальнено новий матеріал з досліджуваної теми, вводяться в науковий обіг; Автором запропоновані ...; Робота має міждисциплінарний характер, написана на стику ...; Основний зміст дослідження становить аналіз ...; Такий погляд буде цікавий фахівцям в області ...; У статті йдеться про ...; Стаття присвячена детальному аналізу ...; Значна увага приділяється ...; На закінчення розкривається ...; Стаття розкриває зміст поняття ...; Автор простежує становлення ...; Узагальнюється практичний досвід ...; У статті досліджуються характерні ознаки ...; У статті розглядаються ключові етапи ...; У статті розкриваються процеси ...; Стаття підводить деякі підсумки вивчення ...; Автор дає узагальнену характеристику ...; Даний напрямок доповнюється також розглядом ...; Обґрунтовується думка про те, що ...; У статті проаналізовано концепції ...; В якості ключового доказу ... використовується ...; статті наведено аналіз поглядів дослідників ...; Дискусійним продовжує залишатися питання про ...; У даній статті зроблена спроба розкрити основні причини ...; У статті викладаються погляди на ...; Автор прагне простежити процес ...; У статті подано аналіз наукових досліджень...
- **ключові слова** українською та англійською мовами;
- **текст статті**.
- **Список використаних джерел.** Наводиться наприкінці статті у алфавітному порядку на мові оригіналу, відповідно до **Harvard Referencing style**. На початку списку подаються праці іноземною мовою в латинському шрифті.

Приклади оформлення:

- Пап, С., 2003. *Історія Закарпаття*, том III, Івано-Франківськ: Нова Зоря, 648 с.
- Голобородько, Я., 2011. Подвижник «української ідеї»: до 170-річчя від дня народження М. П. Драгоманова, *Вісник Національної академії наук України*, № 10, с. 49–61.
- *Песнь о Нибелунгах*, 1972. Пер. и прим. Ю. Б. Корнеева, Санкт-Петербург: Наука, 344 с.
- *Український Прапор*, 1920, 15 серпня, с. 2.
- Угорська Русь, 1913, *Діло*, 11 грудня, с. 2.
- Волковъ, Л., 1913. Русскіе въ Венгріи, *Московскія вѣдомости*, 20 августа (2 сентября), с. 1–2.
- Виховання як цілеспрямована діяльність педагога. [Online]. Доступно: <http://www.ukr.vipreshebnik.ru/pedagogika-ta-psikhologiya/1407-vikhovannu> (дата звернення: 23.05.2018).
- Соловейчик, В. *Янош Кадар: трагедія комуніста*. [Online]. Доступно: <https://www.sensusnovus.ru/analytics/2012/05/23/13583.html> (дата звернення: 25.04. 2019).
- Державний архів Закарпатської області, ф. 151, оп. 3, спр. 111, на 11 арк.
- ДАЗО, ф. 151, оп. 3, спр. 111, на 11 арк.

– **References.** Список літератури транслітерується латинськими літерами (References). Якщо наукова праця написана мовою, що використовує кириличний алфавіт, то її бібліографічний опис необхідно транслітерувати латинськими літерами. Після транслітерованої назви праці зазначається **переклад англійською мовою у квадратних дужках**. Іноземні література і джерела залишаються без змін. Переклад на англійську мову праць на латинському шрифті не потрібний. Після кожного посилання необхідно в дужках вказати мову оригіналу джерела, наприклад: (in Ukrainian), (in English), (in Latin), (in Hungarian) і т.д. Якщо всі праці в **списку** на латинському шрифті, тоді **References** не **потрібно подавати взагалі**.

Зразок:

- Pernu, R., 2006. *Krestonoscy [Crusaders]*, Moskva, 320 s. (in Russian).
- Riley-Smith, J. 2008. *The Crusades, Christianity and Islam*, New York, 126 p. (in English).
- Rua Zh., Misho Zh., 2007. *Istoriya rycarstva [The History of Chivalry]*, Moskva, 448 s. (in Russian).
- Zajbt, F., 2009. *Blisk i vbogist' seređn'ovichchja [Glitter and Wretchedness of the Middle Age]*, L'viv, 512 s. (in Ukrainian).

Транслітерацію потрібно здійснювати залежно від мови оригіналу джерела: для української мови слід застосовувати офіційну транслітерацію, затверджену постановою Кабінету Міністрів України від 27 січня 2010 р. № 55; для російської мови – застосовувати транслітерацію згідно з вимогами наказу ФМС Росії від 3 лютого 2010 р. № 26. Онлайн-сервіси для транслітерації: для джерел українською мовою – «Стандартна українська транслітерація в режимі паспортний стандарт» (<http://translit.kh.ua/?passport>); для джерел російською мовою – «ТРАНСЛИТ.СС» (<http://translit.cc>).

8. Посилання на джерела в тексті подаються за таким зразком: [Антонович, 1900, с. 15], інтернет джерела: [Виховання]; [Соловейчик]. Архівні джерела у тексті розкриваються повністю: [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 1, арк. 10].

9. Додаткові вимоги до тексту статті:

- між словами ставити тільки один пробіл;
- не відділяти від попередньої цифри знак градуса, секунди, процента (25°; 30"; 77%);
- відділяти нерозривним пробілом знаки і літери на означення томів, частин, параграфів, пунктів, номерів сторінок тощо від наступної цифри (т. 7; ч. 23; § 5; № 3-4; с. 28–30); загальноприйняті позначення одиниць виміру від попередньої цифри (45 пуд.; 150 грн; 32 км; 6 млн; 45 тис.);
- відділяти нерозривним пробілом ініціали та прізвище (В. М. Іванов); скорочення після переліків (типу і т. п., і т. д.), перед іменами та прізвищами (ім. В. Винниченка), перед географічними назвами (м. Ужгород, с. Ракошино, р. Латориця);
- скорочення типу 80-ті, 2-го друкувати через нерозривний дефіс;
- використовувати парні лапки («»);
- апостроф має виглядати так – ' ;
- дати подавати через тире з пробілами. Перед скороченнями р., рр., ст. ставити нерозривний пробіл. У сполученнях на означення десятиліть між датами ставити тире з пробілами: 1932 – 1933 рр., 40-х – 50-х рр., 1940-х – 60-х рр. Роки, що не збігаються з календарними, подавати через похилу риску (1997/98 навчальний рік; 2012/13 бюджетний рік);
- часові та числові інтервали оформляти через тире без пробілів (1–2 липня, липень–серпень; 36–44);
- у цифрових даних, що включають більше чотирьох цифр, ставити нерозривний пробіл (13 255; 457 357; 46 532,5 кг.);
- у тексті не повинно бути згадки на автора/авторів. Якщо йде примітка, то у дужках вказується курсивом Авт. Наприклад: (авторська примітка. – Авт.); у тексті повинні бути відсутні словосполучення: «автором досліджено», «автором зроблено» і т.ін.; з тексту роботи рецензент не повинен довідатися про особистість автора, що вимагається політикою сліпого рецензування.

10. Рукопис статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються зовнішньою рецензією кандидата

або доктора наук за фахом публікації (наукового керівника) або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому вигляді електронною поштою.

11. Відповідальність за зміст, точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція залишає за собою право на незначне редагування і скорочення, а також літературне виправлення статті (зі збереженням головних висновків та стилю автора). Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

12. Сканований матеріал не приймається. Фотографії для ілюстрацій потрібно надсилати окремими файлами в одному з форматів графічних файлів (наприклад, *.jpg).

13. Сторінки статті не нумеруються.

14. Публікація здійснюється **на платній основі** – 60 грн. за 1 сторінку (анотації і список літератури включаються до загального обсягу статті). Якщо авторові не потрібен друкований варіант, а влаштовує електронний, що розташований у розділі Архів, то редакційний внесок складає 50 грн. за 1 сторінку. Оплата проводиться лише після отримання від редколегії підтвердження про прийняття статті до друку. Кожен з авторів отримує один екземпляр видання. У випадку, якщо потрібна більша кількість екземплярів, необхідно заздалегідь попередити редакцію та сплатити вартість додаткових екземплярів.

15. Відомості про автора (авторів): контактний телефон, відділення Нової пошти.

SUBMISSION REQUIREMENTS AND FORMATTING GUIDE

1. The scientific article should contain the following essential elements:

- **Definition of the problem** in general terms and its connection with important scientific or practical tasks;
 - **analysis of recent studies and publications** which contributed to this subject research and informed the author; statement of previously unresearched or under-researched parts of the general problem to which this article is devoted;
 - formulation of **the tasks of the research** (the tasks statement);
 - **an outline of the main research material** with a full substantiation of the scientific results obtained;
 - **conclusion** from this study and prospects for further research.
- Titles of structural elements of the article are highlighted in bold.

2. The language of the manuscript: Ukrainian, Russian, English.

3. **The paper manuscript is submitted to the editorial office in the form of:** a manuscript file sent to the e-mail address of the editorial office: jurij.danilec@uzhnu.edu.ua in the format "**Author – Article title.doc**".

4. The scientific article is submitted to the editorial board in the completed form, must be carefully proofread by the author (co-authors) regarding the absence of grammatical and stylistic mistakes and formatted in accordance with the requirements established by the editorial board. Journalistic style is not accepted. The presentation of the article material should be consistent, logically completed, with clear wording that excludes double interpretation or misunderstanding of information; the language of the text should be expressive, concise, consistent with literary norms and scientific style.

5. **The editorial board and independent reviewers** will take decision as to the article publication. The article is double blind peer reviewed.

6. General requirements for the manuscript of the article:

- volume of the manuscript – **from 12 to 24 pages** (exception, not more than 30 pages), including drawings and tables;
- the article should be prepared using Microsoft Word for Windows (version 97, 2000, XP, 2003, 2007, 2010, 2013) or a compatible editor;
- a page size is A4 (210x297), "book" orientation of the page; 1 line spacing; font 14 Times New Roman. The text should not contain hyphens and macros.
- the margins (parameters) of the page are as follows: 2.5 cm left, top and bottom, 2 cm right.

7. Location of the structural elements of the article:

- UDC index;
- the title of the article
- name, patronymic, surname of the author (authors);
- academic degree, academic rank; position and affiliation (to be given without abbreviations in Ukrainian and English); e-mail; Profiles: ORCID, ResearcherID, Scopus Author ID.
- an abstract **in Ukrainian and English, each with a volume of not less than 1800 characters.**
- **Phrases recommended for writing an abstract to a scientific article:** This article addresses the problem ...; The idea is based on the fact that ...; Traced ...; The article breaks the topic ...; A comparison is given ...; The article is devoted to a comprehensive study ...; The purpose of the article is to analyze the study ...; The article is devoted to the phenomenon ...; The article reveals the problems ...; Particular attention is paid ...; The article analyzes ...; The author comes to the conclusion that ...; The focus of the work focuses on ...; Stand out and describe the characteristic features ...; The article clarifies the features ...; Based on the study ... installed ...; The article is devoted to a thorough analysis ...; On the basis of analysis ..., as well as involvement ... it is established that ...; The article is devoted to the current problem ...; This problem is little studied and requires further research; The article summarizes the new material on the topic under study, introduces it into scientific circulation; The author proposed ...; The work has an interdisciplinary character, written at the junction ...; The main content of the study is an analysis ...; Such a view will be of interest to specialists in the field ...; The article is about ...; The article is devoted to detailed analysis ...; Considerable attention is paid ...; In the end it is revealed ...; The article reveals the meaning of the concept ...; The author traces the formation ...; Generalized practical experience ...; The article deals with the characteristic features ...; The article considers the key stages ...; The article reveals the processes ...; The article summarizes some of the study results ...; The author gives a generalized description ...; This direction is supplemented by consideration ...; The argument is based on the fact that ...; The article analyzes the concepts ...; As a key proof ... used ...; The article provides an analysis of the views of researchers ...; The question of ... remains debatable; This article attempts to reveal the main causes ...; The article looks at ...; The author strives to trace the process ...; The article presents the analysis of scientific research ...
- **keywords** in Ukrainian (Russian) and English;
- **the text of the article.**
- **References.** References are given at the end of the article in alphabetical order in the original language, according to Harvard Referencing style. Foreign publications are given at the beginning of the list.

Examples:

- Пап, С., 2003. Історія Закарпаття, том III, Івано-Франківськ: *Нова Зоря*, 648 с.
- Голобородько, Я., 2011. Подвижник «української ідеї»: до 170-річчя від дня народження М. П. Драгоманова,

Вісник Національної академії наук України, № 10, с. 49–61.

- *Песнь о Нибелунгах*, 1972. Пер. и прим. Ю. Б. Корнеева, Санкт-Петербург: Наука, 344 с.
- *Український Прапор*, 1920, 15 серпня, с. 2.
- *Угорська Русь*, 1913, *Діло*, 11 грудня, с. 2.
- Волков, Л., 1913. Русские в Венгрии, *Московскія вѣдомости*, 20 августа (2 сентября), с. 1–2.
- Виховання як цілеспрямована діяльність педагога. [Online]. Доступно: <http://www.ukr.vipreshebnik.ru/pedagogika-ta-psikhologiya//1407-vikhovannyu> (дата звернення: 23.05. 2018).
- Соловейчик, В. Янош Кадар: трагедия коммуниста. [Online]. Доступно: <https://www.sensusnovus.ru/analytics/2012/05/23/13583.html> (дата звернення: 25.04. 2019)
- Державний архів Закарпатської області, ф. 151, оп. 3, спр. 111, арк. 11.
- ДАЗО, ф. 151, оп. 3, спр. 111, на 11 арк.

– **References.** References are transliterated in Latin letters (References). If the scientific work is written in a language using the Cyrillic alphabet, its bibliographic description must be transliterated in Latin letters. The title of the paper in Latin letters is followed by its translation into English in brackets. After each reference, in the parentheses the source language should be indicated, for example: (in Ukrainian) or (in Russian). Transliteration needs to be made according to the source language: for the Ukrainian language, the official transliteration, approved by the Cabinet of Ministers of Ukraine as of January 27, 2010, No. 55, should be applied; for the Russian language – use transliteration in accordance with the requirements of the order of the Federal Migration Service of Russia of February 3, 2010, No. 26. There are online services for transliteration: for sources in Ukrainian – "Standard Ukrainian transliteration in the passport standard" (<http://translit.kh.ua/?passport>); for sources in Russian – "TRANSLIT.CC" (<http://translit.cc>) Foreign literature and sources stay unchanged.

8. The references to the sources in the text are presented in the following way: [Антонович, 1900, с. 15], Internet source: [Виховання]; [Соловейчик]. The archival sources in the text are fully described: [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 1, арк. 10].

9. Additional requirements to the text of the article:

- one space between the words;
- do not separate the mark of degree from the previous digit, minute, second, percent (25°; 5'; 30"; 77%);
- for quotes use inverted commas: («»);
- dates are written with a dash with spaces: (1861, 1945 – 1947, (1945 – 1947), XV – XVIII centuries); a slash is used (1997/98 academic year; 2012/13 budget year);
- time and numerical intervals are written through a dash without spaces (July–August 1–2; July–August; 36–44);
- put an inseparable space in numerical data containing more than five digits after each three digits (13 255; 457 357; 46 532,5 kg.).

10. The manuscript of the article, the authors of which have no scientific degree, are accompanied by an external review of the candidate or doctor of sciences on the specialism of publication (scientific supervisor) or extract from the minutes of the department meeting recommending the article for publication. A review or extract from the minutes is submitted scanned by e-mail.

11. The authors of the materials are responsible for the content, accuracy of the submitted facts, quotations, numbers and last names. The editorial office reserves the right to minor edits and shortenings, as well as proofreading the article (preserving the main conclusions and style of the author). The editorial board may not share the authors' ideological beliefs.

12. The scanned material is not accepted. Photographs for illustrations should be sent as individual files in one of the graphic file formats (for example, * jpg).

13. The article pages are not numbered.

14. Information about the author (authors): contact phone, Nova Poshta office number.

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
УЖГОРОДСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія: Історія
Виходить двічі на рік

Випуск 1 (46)

Верстка та макетування – Тополянський С. І.

Дизайн обкладинки – Кустрьо М. Д.

Статті подані в авторській редакції

У-33 **Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія** / М-во освіти і науки України; Держ. вищ. навч. заклад «Ужгород. нац. ун-т», Ф-т історії та міжнародних відносин; [Редкол.: Ю. В. Данилець (головний редактор та ін.). Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2022. Вип. 1 (46). 278 с.

УДК 001:94 (100) + 94 (477)
У 33

Формат 60 x 84/8. Умов. друк. арк. 32,3. Зам. № 41. Наклад 100 прим.
Видавництво УжНУ «Говерла», м. Ужгород, вул. Капітульна, 18.
e-mail: goverla-print@uzhnu.edu.ua.

Свідоцтво про внесення до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції – Серія 3т № 32